

HUNLARIN TÜRKLERİN MOĞOLLARIN VE DAHA SAİR BATI TATARLARININ TARİH-İ UMÛMÎSİ

Mütercimi:
Hüseyin Cahit [Yalçın]

JOSEPH DE GUIGNES

ÖTÜKEN

J. de Guignes

HUNLARIN, TÜRKLERİN, MOĞOLLARIN

VE DAHA SÂİR BATI TATARLARININ

TARİH-İ UMÛMÎSİ

1

Mütercimi:

Hüseyin Cahit

1923-1925 Yılları arasında, İstanbul, Tanin Matbaasında basılmış olan sekiz cilt ve toplam olarak 3758 sayfalık Osmanlıcasından

Yayına Hazırlayan:

Erol Kılınç

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1283
KÜLTÜR SERİSİ: 743

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

978-605-155-647-5 (Tk)
ISBN 978-605-155-648-2

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Editör: İskender Türe
Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi-Tertip: Ötüken
Kapak ve Cilt: Derya Mücelllit • Tel: (0212) 501 02 72
Baskı: Enes Basın Yayın ve Matbaacılık Ltd. Şti.
Litros Yolu, Fatih Sanayi Sitesi, No: 12/210 Topkapı – İstanbul
Sertifika Numarası: 12469
İstanbul - 2018

HAZIRLAYANIN NOTU

Bu kitap, Ziya Gökalp'in tavsiyesi üzerine, Hüseyin Cahit (Yalçın) tarafından tercüme edilip 1923-1925 yıllarında İstanbul'da Yeni Matbaada 8 cilt halinde yayınlanmıştır. Kitabın yayınlanması esnâsında meşhur târihçi, hocalarımızın da hocası durumunda olan rahmetli Mükremin (Halil Yınanç) hoca tarafından da tashih edilmiş, yer yer küçük ikazlar, notlar ve düzeltmeler -ekseriya ismi de konularak-yapılmıştır. Biz Osmanlıcasından bugünkü yazıya aktardık ve bazı kullanımdan düşmüş tabirleri bugünün Türkçesiyle karşılıklarını yazarak, zaman zaman da [.] köşeli parantez içinde zikrederek yayına hazırladık. Kitap bütünüyle Türk Âleminin târihini ele alan ilk eser olması itibarıyla tarihle ilgilenen çevrelerde, yayınlarda sık sık adı edilen ve ama tercüme edilişinin üzerinden neredeyse bir asır geçtiği halde hâlâ ciddî bir yayını yapılmamış olan bir büyük eserdir. Yayınlandığı târih dikkate alındığında Türkçeye ne kadar geç tercüme edildiği de dikkat çekicidir: 1750'de yayınlanan eser 173 yıl sonra, Ziya Gökalp'ın tavsiye ve teşviki ve Hüseyin Cahit Bey'in gayret ve himmetiyle dilimize çevrilmiştir. Elbette bugünkü tarihî kaynakların pek çoğunun henüz bilinmiyor olmasından, Orhun kitabelerinin, *Divânu Lugati't-Türk*'ün, *Kutadgu-Bilig*'in ve daha bir çok kaynakların henüz meçhul bulunmasından dolayı bugünkü bilgilerimizle örtüşmeyen pek çok malumat ihtiva ediyorsa da, Türk târihiyle meşgul olanların yine de ilk el atacakları eserlerden biri olduğu için bugün yayınlanmasının pek faydalı bir iş olacağını düşünerek bu kitabı hazırladık. Metne çok az müdâhale ettik; bu müdahalelerimizi de [.] köşeli parantezler ve dipnotlarda [Yay. Notu.] veya [E.K.] rumuzuyla işaret ettik. Müellifin

Türklerle ilgili "vahşi", "barbar", "kaba" vs. ifadelerinden alınmadık, mütercim esere sadâkatle bunları nasıl tercüme ettiyse biz de aynı sadâkatle yayına hazırlanmasına özen gösterdik. Bizce bunların hepsinden daha önemli olan, Türk Târihinin bütün şümulüyle belli bir açıdan topluca verilmesi ve bu iş yapılırken de en eski Çin târihî kayıtlarından faydalanılmış olmasıdır. Burada müellif bu "barbar" milletin, Çin'de ilk sülalelerin M.Ö. iki bin yıllarında yapılan kayıtlarında, bir siyasî mevcudiyet olarak, onlarla aynı zamanlarda bir devlet halinde ortaya çıkmış olduklarını görmüş ve bunun târihini yazmaya girişmiştir. "Devlet" olmak, yaşayış tarzı ve karakteristik özellikleri farklı da olsa, bu kavmin, yüksek bir kültüre de sâhip olduğunu ve dizginlenmesi zor insan topluluklarını uçsuz bucaksız coğrafyalarda yönetebilmesindeki yüksek kabiliyetini göstermektedir. Yazar, bunu da görmüş ve eserinde yer yer satır aralarında bunu sezdirmekten geri kalmamıştır. Ama, bu milletin umûmî târihi, ne de Guignes'nin metodu ve şemasına göre, ne de başka metodlarla -mesela Prof. İ. Kafesoğlu'nun teklifi doğrultusunda- hâlâ kendi bilginlerimiz ve himmet sahiplerimizce layıkıyla ortaya konulmuş değildir... Bu yayının, bu konuda himmet ve gayret gösterecekler üzerinde etkili olmasını diliyoruz.

Bu kitabın yayınlanması konusunda büyük bir nezâket ve fedakârlık göstererek izin veren rahmetli Hüseyin Cahit Yalçın Bey'in torunu Sami Çölgeçen Beyefendiye; Dizin'ini hazırlayan ve sayfa tertibini yapan değerli dostum, kardeşim İskender Türe'ye şükranlarımı sunmaktan şeref duyarım; bu yayına yaptıkları katkılardan dolayı ikisi de iki cihanda da aziz olsunlar, dilerim.

Erol Kılınç

FİHRİST

BİRİNCİ CİLT

BİRİNCİ KİTAP
113-217

M.Ö. 620'nci seneden M.S. 93'üncü seneye kadar Kadîm Hunların ve Tanjularının yahut İmparatorlarının târihi – Çin'de ve batı tarafındaki fütûhatları – İli nehri yakınında O-siun Krallığı – Yue-şi'nin Baktriyan Ülkesine göçmesi – Çinlilerin Hunlar İmparatorluğuna ve Hazar Denizine doğru seferleri – Hunların Kuzey ve Güney Olmak Üzere Ayrılması – Güney Hunları'nın çökmesi.

İKİNCİ KİTAP
219-287

1- Çin hudutları üzerinde Güney Hunlarının târihi – İmparatorları ve Çinlilerle muhârebeleri (M.Ö. 48 tarihinden 277 tarihine kadar) – Sibirya'dan çıkmış olan Topa yahut Su-teo Tatarlarının teessüsü (351).
2- Han yahut İlk Çaolar adı verilen Hunların 279 senesinden 329 senesine kadar Çin İmparatorluğu dâhilinde târihleri – Çinlileri mukaddes kitapları yahut *King*'lerin fikirleri – Bu Hunların Çinlilerle ve Topa Tatarları ile muhârebeleri – Çin İmparatoru'nun ve pâyitahtının zaptı – Tsin İmparatorluk âilesinin kurulması – Hanların yahut İlk Çaoların çöküşü (384).

İKİNCİ CİLT

ÜÇÜNCÜ KİTAP
291-350

1- Çao denilen Hunların miladî 319 târihinden 352 târihine kadar Çin İmparatorluğu dâhilinde târihler – Bu Hunların Çinlilerle ve To-pa Tatarlarıyla muhârebeleri – Hindistan mabudu Fo'nun dini, bu feylesofun ve sâmânîlerin mezhebi, hayatı, kitabının tercümesi – Çin'de Hıristiyanlığın izleri – Çin'de bir Hıristiyanın imparator ünvanını alması – Çaoların inkırazı.
2- Hia denilen Hunların milâdî 309 târihinden 431 târihine kadar Ortos ülkesinde târihleri – Çinlilerle ve To-pa Tatarlarıyla muhârebeleri – Bu Hunların inkırâzı.

plar tarafından mağlup edilmesi – Türkler nezdine firarı – Oğlunu tahta çıkarmak için Çin ordusunun yürüyüşü – Sie-yen-toların ve Kie-kia-soların imparatorluğu – Huzarlar – Patzinaslar – Uzlar yahut Türkmenler – Hogruvalar; Romalılarla muhârebeleri – Hongruvaların Panoni kıt'asında yerleşmeleri.

ÜÇÜNCÜ CİLT

YEDİNCİ KİTAP

565-592

Hoei-ke Türklerinin 629 milâdî senesinden 1043 senesine kadar târihleri – Doğu Türklerinin Çöküşü – Hoei-kelerin Çinlilerle ve Tibetlilerle muhârebeleri – Hoei-kelerin Çin İmparatorluğu'nu tekrar tesis etmeleri – Tataristan'da Manikîler, Tibetlilerin nüfûz ve satveti, Hoei-kelerin Mâverâünnehir'e geçişleri – Sâmânîlerin inkırâzı.

SEKİZİNCİ KİTAP

593-668

Şa-to yahut Bagargar [Dokuzoğuz] Türklerinin 657 milâdî senesinden 979 milâdî senesine kadar târihleri – Çin'de vukûa gelen ihtilallerin hülasası.

1- Şa-to Türklerinin Tsin nâmı altında Çin'in kuzey hudutlarında kuruluşları – Çinlilerle muhârebeler – Şa-to'lar tarafından Çin'in kuzey vilayetlerinin zaptı, Leamlar sülalesinin yıkılışı – Şa-tolar Çin imparatorları oluyorlar ve Tam namını alıyorlar – Hi-tanlar ve Tangutlar yahut Hia Kralları ile muhârebeler – Tsin sülalesi imparatorları tarafından Şa-to İmparatorlarının mahv edilmesi – Çin İmparatorluğu'nun pâyidar olması hakkında mülâhazalar.

2- Şa-to Türklerinin Han namı altında tekrar teessüs etmeleri – İmparator ünvanı altında Çin'e tekrar sâhip oluyorlar – Hi-tanlarla ve Çin'de kurulmuş diğer küçük krallıklarla muhârebeleri – Han'ların çıkarılması – Çin'in kuzeyinde Kuzey Hanları namı altında kurdukları diğer sülale – Hi-tanların yıkılışı, Niu-çe Tatarlarının kuruluşu, Hi-tanların Gürcistan'a geçişleri – Meşhur Songlar sülalesinin Çin'de kuruluşu ve bütün bu imparatorluğun aynı bir sülale altında birleşmesi.

BİRİNCİ CİLDİN DİZİNİ

669-719

OĞLUMUN KÜTÜPHANESİ

Malta mahbusu bulunduğumuz en ümitsiz ve kara günlerde idi. Fakat herşeye rağmen benim için ümitsiz ve kara bir gün yoktu. Milletimin hür ve müstakil olarak yaşayacağına emin idim. Halbuki yaşamak için azim ve iman kifayet etmezdi. Azim ve iman bir milletin kābiliyet-i hayatîyesini buhran dakikasında müthiş bir dalga gibi yükseltir ve ona her mâniayı küçümsettirirdi. Ancak bu azim ve iman semereli olmak ve daimî olabilmek için irfan [bilgi] ile beslenmek gerekirdi. Memlekette gençliği ilim ve irfan ile hakîkî, ciddî surette techiz etmek [donatmak] lazımdı.

Bu nokta-i nazardan düşününce müthiş bir boşluk içindeydik. İdadî şehadetnamelerini [lise diplomalarını] almış, darülfünuna [üniversiteye] devama başlamış ve orada tahsillerini bitirmiş çocuklarımızın eline fikrî eğitimlerine hizmet edecek kaç kitap verebiliyorduk? Memleketin kurtulmasını ve bu kurtuluşun daimî olmasını istiyorsak, hiç şüphe yok ki, evvelemirde gençliği cehaletten kurtarmak, onun zihnini açmak, ona okuyacak kitap vermek mecburiyetinde idik.

İşte orada, o esâret ve mahrûmiyet hayatı içinde bunu kendime bir gaye yaptım. Avrupa'nın ilme, felsefeye, bediiyata [estetiğe], ruhiyata [psikolojiye], ictimâiyata [sosyolojiye], terbiyeye [eğitim-öğretime] ait en iyi eserlerini, bizim için en lüzumlu olanlarını tercümeye başladım.

Her gün vazifemi yapmak hissi sürgün hayatında benim için en büyük teselliyi ve mânevî dayanağı teşkîl etti. Tercüme ettiğim eserler nihayet koca bir kütüphane teşkîl edebilecek miktara ulaştı. Esâretten kurtulduktan sonra da sırf memleketin ilim ve irfanına karşı bir vazi-

fe olmak üzere tercümelerde devam ettim. Bunların en münasip bir unvan olmak üzere "Oğlumun Kütüphanesi" namı altında yayınlamağa karar verdim. Bu kitaplardan her birinin bizden sonra yetişecek genç zihinlerin eğitilmesi ve aydınlatılması hususunda edeceği hizmetleri düşündükçe hayatımın en büyük hazzını ruhumda duyuyorum. Dünyada bulduğum en yüksek ve temiz saadet işte budur.

Hüseyin Cahid

Oğlumun Kütüphanesi

Tercümeleri kâmilen ikmal edilmiş olan eserler ber-vech-i âtîdir [aşağıdadır]:

İlim ve Din	Yazarı: Emile Butro
Hürriyet-i Vicdan	Yazarı: Léon Marilliere
İngiliz Tarih-i Edebiyatı	Yazarı: Hypolite Tain
Umumî Sosyoloji	Yazarı: Vilfredo Pareto
Sosyalist Meslekleri	Yazarı: Vilfredo Pareto
Din Hayatının İbtidaî Şekilleri	Yazarı: Durkheim
Sanayi-i Nefîsenin Menşe'leri	Yazarı: [Yrjö] Hirn
İsa'nın Hayatı	Yazarı: Ernst Renan
Ruh ve Beden	Yazarı: [Alfred] Binet
Hayat ve Memat	Yazarı: Daster
Felsefe-i Lisan	Yazarı: Albert Dauzat
Tecrübî Pedagoji	Yazarı: Clapred
Tecrübe Üzerine Müesses Psikoloji	Yazarı: Haufding
Talim ve Terbiye	Yazarı: Paul BARET
Çocuklar Hakkında Asrî Fikirler	Yazarı: Binet
Asrî Devlet	Yazarı: Cain Heil
Aile İçinde Terbiye: Oğullarımız	Yazarı: Thomas
Aile İçinde Terbiye: Kızlarımız	Yazarı: Thomas
Menşe'-i Lisan	Yazarı: Muhtelif Muaharrirlerden
Türklerin Tarih-i Umumîsi	Yazarı: de Guignes

Şerait-i İştira

Oğlumun Kütüphanesini teşkîl edecek eserleri, görecekleri rağbete göre, ayda birer cilt neşretmek istiyoruz. Kitaplar hep bir kıt'ada ve sağlam bir surette ciltli olarak Avrupa asâr-ı ilmiyesi tarzında mevki-i intişara çıkarılacak ve birer liraya satılacaktır. On cilt hesabiyle abone kabul olunuyor. On cildin abone bedeli bir defada verilmek şartıyla yedi, her ay muksitan [taksit olarak] tesviye edilmek şartıyla sekiz liradır.

TÜRKLERİN
TARİH-İ UMÛMÎSİ

[Üç Teşekkür]

Türklerin bu tarih-i umûmîsini tercümeye beni **Ziya Gökalp Bey** teşvik etti. Onun için burada onun ismini yâd etmeyi bir vazife addederim.

Tab'ı da **Te'lif ve Tercüme Encümeni**'nin muavenet-i takdirkârânesi sayesinde kābil olmuştur. Yoksa eser uzun müddet daha neşredilemezdi. **Te'lif ve Tercüme Encümeni**'ne de beyan-ı teşekkür etmek borcumdur.

Fransızca yazılmış ism-i hasların [özel isimlerin] az çok tahrife uğradığı muhakkak olduğu için bunları tashih maksadıyla Türkçe eserlere bakmak ve uzun külfetlere katlanmak mecburiyeti karşısında düşündüğüm sırada **Mükremin Efendi**[1] isminde ciddi bir ilim adamı kendi kendiliğinden bana müracaat ederek bu tashîhatı yapmak teklifinde bulundu ve onun lûtf-ı müdekkikānesi ile tercüme birçok yanlışlıklardan kurtuldu. Kendisine karşı bu sahifelerde deyn-i şükrânânemi [şükran borcumu] ifa etmeği pek tatlı bir vazife bilirim.

---

[1] Bu zat, muhtemelen Mükremin Halil Yınanç'tır. (E.K.)

HUNLARIN, TÜRKLERİN, MOĞOLLARIN

VE DAHA SÂİR BATI TATARLARININ

TARİH-İ UMÛMÎSİ

BİRİNCİ CİLT

Talim ve Terbiye Encümeni Tarafından Kabul Edilmiştir.

HUNLARIN, TÜRKLERİN, MOĞOLLARIN

VE DAHA SÂİR BATI TATARLARININ

TARİH-İ UMÛMÎSİ

Muharriri:
de Guignes

Mütercimi:
Hüseyin Cahid

[Tashîh Eden: Mükremin Halil (Yınanç)]

İstanbul
1923 - Tanin Matbaası

BÜYÜK TATARİSTAN'IN TASVÎR-İ AHVÂLİ

Büyük Tataristan bugün Etel [İtil, İdil] yahut Volga nehriyle Doğu Denizi arasında yer alan geniş ülkeleri içine alır. Güneyinde Çin, Tibet ile ve Ceyhun nehriyle sınırlandırılmıştır. Kuzeyinde bütün uzantısınca Sibirya ile hem-hududttur. Kadîmen Şit ülkesi, Şitistan (Scythie) namını taşırdı ve hemen hemen aynı genişliğe sahipti. Yalnız kuzey tarafında eski coğrafyacılar ona hiçbir hudut tayin etmezlerdi. Çünkü bugün Sibirya'yı teşkîl eden memleketlerin kâffesi (hepsi) onlarca meçhul idi.

Batlamyus (Ptolémé) Şitistan'ı iki büyük kısma tefrîk eder. Birincisine İmaüs'un bu tarafındaki; ikincisine öbür tarafındaki Şitistan namını verir. Birisi garp tarafında Asya Sarmatyası (Sarmatie Asiatique) ve Rha yahut Volga ile nihayetlenir. Şimalde meçhul memleketler vardır. Bunlar hükmolunabildiğine göre, Sibirya'da Tobolsk'a kadar uzamazlar. Cenupta Saslar (Saces), Maveraünnehir yahut Trans-oksiyan (Transoxiane) kumları ve şarkta da İmaüs Dağı bulunmaktadır. Diğeri garp tarafında yine bu dağa ve Saslar memleketine dayanarak şimale doğru, o zaman hakkında hiçbir malûmât mevcut olmayan kıt'alara kadar imtidâd ederdi. Doğuda Serik (Serique) yahut Çin ve Çin'e tâbi olup bu nam altında toplanmış olan vilayetlerle nihayet buluyordu. Güney hududunu da Ganj nehrinin öbür tarafında yer almış olan Hindistan'ın kısımları teşkîl ediyordu. Ptolémé'nin bu taksimi âdeta tabiatın taksimidir. Ganj nehrinin menba'larının kuzeyinde bir dağlar zinciri yükselir ki, kuzeye ve batıya doğru uzayıp giderek Hoten (Khoten), Yerken [Yarkent] ve Kâşgar'a vâsıl olur. Kâşgar'da kuzey doğuya dönerek İli nehrine kadar gider, kuzeye doğru çıkarak bu nehri takip eder. Ptolémé'nin İmaüs Dağı adını verdiği ve Şitistan'ı ikiye ayırdığını söylediği dağ, işte orada bulunmaktadır.

Bu büyük dağlar zinciri, muhtelif isimler taşımıştır; muhtelif

dağlardan teşekkül etmiştir. Muhtelif muharrirler bu dağları birbirinden pek farklı gibi telakki ederler ve silsilelerini, istikametlerini pek farklı olarak gösterirler. Ptolémé'nin nasıl tarif ettiğini gördük. Çinliler Hami'den Kâşgar'a kadar olan dağları tek bir dağlar silsilesi addederler. Kâşgar'dan Hindistan'ın kuzeyine kadar olan dağlar da onların nazarında diğer bir silsile-i cibâldir.

Birinci dağlar zinciri Çin'de evvela: Tien-şan yahut Gök [Tanrı] Dağı (Montagne céleste) namı taşır. Hunlar kadîm lisanlarında buna Ki-lien yahut Ki-lo-man derlerdi ki, Çinlilerin Tien-şan'larına mukābildir. İkinci olarak: Siu-şan (Siou-chan) yahut Kar Dağı namı verilir. Çünkü birçok yerleri karla örtülüdür. Fakat bu son isim Kâşgar'dan Hindistan'a kadar uzanan ikinci dağlar silsilesini de şâmil olur. Tatarlar bu dağlara Muz Dağı (Mus-tag) derler ki, Siu-şan ile aynı manâyı taşır. Tag, dağ demektir. Muz da kardır. İmaüs ismi şüphe yok ki, bundan teşkîl edilmiştir. Herhalde bu iki isim arasında birçok benzerlik vardır. Maamafih *Imeia*'dan da gelmiş olması ihtimali vardır. Hindliler Ganj nehrinin şimalinde yer alan ve bahsetmekte olduğumuz dağın bir kısmını teşkîl eden dağlara bu ismi vermektedirler. Bahsi birinci dağ sıralarına tekrar nakledersek, bunun, ileride görüleceği üzere, tahdit ettiği muhtelif memleketlere göre daha başka müteaddit [çeşitli] isimler de taşımakta olduğunu görürüz. İkinci sıra-dağlara Çinliler Tsung-ling ve Siu-şan namını verirler. Bu silsile Hindistan'ın bütün kuzeyinde doğuya doğru Çin'e kadar imtidâd eder ve kuzeyde bir yay içinde kuşatılmış gibi bir arazi bırakır. Bu dağın muhtelif kolları Hindistan içerisine doğru uzanarak oralarda kaybolur.

Tataristan hakkında elde edilen yeni malûmâta nazaran orada gayet vâsi [geniş] başka sıradağlar daha vardır ki, şimdi bahsettiğim silsileye bağlanmaktadırlar. Bunlar birer kol gibidirler. Birçok iniş-çıkışlı dalgalar vücuda getirerek Asya'yı batıdan doğuya doğru kat ederler. Kâşgar'a doğru İmaüs Dağı yahut Gök [Tanrı] Dağı doğrudan doğruya batı istikametinde imtidâd eyleyerek sonra kuzey batıya yönelir, Taraz(Tharaz)'a kadar Sir (Sirr) yahut Jaksartes (Jaxartes) nehrinin kenarı sıra dönüşler yapar. Doğu tarafında yani Hami'de aynı dağ Çin hududuna kadar uzanıp bitmiş olur; Sedd-i Kebîr'i [Büyük Seddi] takip eder. Leao-Tong'a doğru kuzey doğuya

çıkar. Doğu Denizi'nin sahilinde nihayet bulur. Bütün bu muazzam saha da Tatarlar nezdinde Küçük Dağ ve Uskunlug–tugra namını taşır.

Daha kuzeyde, İrtiş nehrinin batısında, Saysan (Saissan) gölünün kuzeyinde başka bir silsile-i cibâle tesadüf olur ki, Paykal (Paikal) gölüne kadar Selinga [Selenge] nehrini takip ederek doğruca şark istikametinde imtidâd eder. Oradan Nerzins-kuy (Nerzins koi)'a doğru Amur (Amour) nehrinin kuzey sahiline vâsıl olarak Doğu Denizi'ne kadar bu nehri takip eyler. Uluğ Dağ (Oulug-Tag) yahut Tugra-tobuslug (Tougra-toubusloug) namını taşır. Fakat bu yeni silsile daha güneyde yer almış olan ve Küçük Dağ denilen silsilenin bir uzantısından başka bir şey değildir. Yenisey (Yeni Sea) nehrinin menba'larının batısında kaynağını Küçük Dağ'dan alarak güneyden kuzeye doğru bu büyük nehrin batı sahilince uzanır. Bir kol bunları birbirine birleştirir. Bu kol elli iki arz [enlem] derecesinde Uluğ Dağa[1] ulaşıp son bulur. Eskiden beri bu silsileye Kut (Kutt) ismi verilirdi. Bugün Altay (Altai) namı altında bilinir. Bu iki büyük dağ silsilesi Hazar Denizi'nin kuzeyine doğru bir mahalde yine birleşirler. Epeyce alçaldıktan sonra tekrar yükselirler, Samara şehrinde son bulurlar. Orada Aral Dağı (Aral-tag) yani Kartallar Dağı namını taşırlar. Sonra doğruca güneyden kuzey istikametinde çıkarak Rusya'yı Sibirya'dan ayırmağa hizmet ederler ve Nassav (Nassau) ve Yeni Zemble boğazı karşısında nihayet bulurlar.

İşte Asya'nın en büyük kısmına dayanak hizmetini gören muazzam kadro budur. Bu silsilelere ve bilhassa güneydekilere, yani Kâşgar'dan Hami'ye kadar Gök Dağı'na ve sonra daha güneyde yani Hoten'den Çin'e kadar giden tekmil küçük Buharistan'ı (Bukharie) bir kavis içinde gibi kuşatan silsileye bütün o büyük çaptaki araziler asılmış gibidirler. Bütün binanın kubbesi gibi en yüksek noktası olan bu denizden uzaklaştıkça alçalırlar. Oradan bir çok nehirler çıkarak muhtelif istikametlere doğru, arazinin meyline göre cereyan ederler. Faraza İndüs ve Ganj nehirleri Hindistan Denizi'ne dökü-

[1] Uluğ Dağ büyük dağ manâsınadır. Buna Ardağ (Artag) yahut Ortok namı da verilir. Ortok, Ortokides sülalesinin oradan çıktıkları zannolunuyor. Küçük Dağa Gen-Dağ (Ghen-tag) de deniliyor. Tag, dağ manasını ifade eder. Dağıstan ismi bundan teşkil edilmiştir. Dağlar memleketi demektir. Avrupaca maruf bir kavim olan Das(Dace) ların isimleri bu kelimeden geliyor gibi görünmektedir.

lürler. Diğerleri batı istikametini takip eylerler. Bunlar Ceyhun ile Seyhun nehirleridir ki, Bahr-i Hazar'a[2] akmaktadırlar. Obi, Yenisea [Yenisey], Selinka [Selenge], Lena nehirleri kuzeye doğru cereyan ederek Kuzey Denizi'ne dökülmeğe yönelirler. Amur, Ho-am-ho, Ki-am nehirleri uzun bir cereyandan sonra Doğu Çin Denizi'ne dökülürler. Bütün bu büyük nehirler bir taraftan Kâşgar ile Çin, diğer taraftan Tibet ile asıl Tataristan arasında yer alan araziyi çevreleyen kuşaktan hareket ederler. Bu araziye son zamanlarda Küçük Buharistan namı verilmiştir.

Bu kuşak dâhilinde güneşin harareti tarafından yakılan toprak, artık bir toprak sayılamaz. Seyyal [akışkan] bir küldür ki, rüzgârların esişine göre şu tarafa, bu tarafa akar. Yolcuları büyük tepeler altında gömdükten sonra ortada taşlık, yanık bir çukurluk bırakır. Maamafih Cenâb-ı Hak burada nisbeten daha az fena yerler de yaratmıştır ki, bunlar daha doğudaki memleketlere yani Çin'e girmek için birer geçit gibidir. Orada da bazı nehirlere tesadüf olunur. Dağların yanı sıra akan nehirlerden bahsediyorum. Bunların boyları uzun değildir. İki üç nehirden bahsediyorum ki, bunlar ki, bunlar dağların batıdaki kısımlarından yani Kâşgar ile Ho[ten] taraflarından çıkarlar ve doğuya doğru cereyan ederler. Biri ya arazinin kâfi derecede meyle mâlik olmamasından yahut birikmiş kumların cereyana bir mânia teşkîl etmesinden durmağa mecbur kalarak çölün ortasında kaybolur. Diğer ikisi daha uzağa giderler ve birleştikten sonra Lop namı verilen büyük bir göle dökülürler. Bu göl bütün bu geniş çaplı bölgenin en alçak kısmında yer alır.

Büyük Tataristan hakkındaki şu genel bilgilerden sonra ihtiva ettiği muhtelif ülkelerin daha hususî surette tasvirlerine geliyorum. Evvelâ Kâşgar ile Çin arasında kâin olan ülkeden yani İmaus'un öte tarafındaki Şitistan'dan ve Serik kıt'asının bir kısmından bahsedeceğim. Çünkü görülüyor ki, bu "Serik" namı, bazılarının iddia ettikleri gibi yalnız Kuzey Çin'e ait değildir. Buna batı tarafında Çinlilerin fütuhatını yani Hami ile Turfan'ı ve hâkim oldukları diğer civar memleketleri de eklemek lazımdır. Oradan Uygur(İgour)'un şimalinde kâin olan ve bahsettiğim ülkeye dâhil olması icap eden

2 Burada bir yanlışlık olmalı; Bahr-i Hazar değil Bahr-i Aral yani Aral Gölü olması gerekir. (Haz. Notu]

Şitistan'a geçeceğim. Ptolémé bu ülkeyi hiç tanımamış, olsa olsa bir kaç isim zikretmiştir. Sonra İmaüs'un bu tarafındaki Şitistan'a geleceğim ki, Kapçak (Captchaq) ile Mâveraünnehr'i içine alır. Bu ülkelerin Han Sülalesi zamanında yani İsa'dan takriben iki asır evvelinden Milad'dan bir asır sonraya kadar olan müddet zarfındaki durumlarını ve vaziyetlerini bildirmek için bilhassa kadîm Çin coğrafyacılarının verdikleri malûmâta istinad ediyorum. Sonraları bu kıt'adaki imparatorlukların ve krallıkların hudutlarında değişiklikler olmuşsa tarih sırasıyla görüldükleri zaman tarih bize bunları bildirecektir. Fakat coğrafya ile meşgul olanlar münasip görürlerse şu kaleme aldığım notlar üzerinde çalışabilmeleri için Çinlilerin bize öğrettikleri şeylerin tümünü tam bir özenle zapt ve kayıt ediyorum. Bu mevkilerden bir çoğuna ben kendiliğimden yerler tayin ve tahsis etmişsem de bunu o surette yaptım ki, Çinlilerin verdikleri malûmât ile benim düşüncelerimi birbirlerinden ayırmak pek kolaydır. Ben kendi fikrimi yalnız teklif ediyorum, bunun bilâ-tedkik [araştırılmadan] kabulünü istemiyorum.

BİRİNCİ BÂB

KÜÇÜK BUHARİSTAN VE İMAÜS'UN BU TARAFINDA VE ÖTE TARAFINDAKİ ŞİTİSTAN KISMI

-I- Hami Ülkesi ve Civarları

Ha-mi ülkesi Çinliler tarafından pek çok zamandan beri malumdur. Tarihlerinde çok kere ismi geçer. Bütün vilayet kadîmen İ-u-liou (Y-ou-liou) namını taşırdı. Çok kere Çin'in idaresi altında bulunmuştur. Fakat 713 milâdî tarihine doğru Çin (Tchin) [Tsin] namında bir aile burada bir krallık tesis etti. Kral namını taşıyan bu hükümdarlar Sum Hanedanı zamanında el'an orada paydar bulunuyorlardı. O vakte kadar on batın geçmişti. Vaktiyle bu ülke şehirlerle dolu idi. Fakat hemen tamamı şimdi harap olmuştur. En başlıcası İ-u-hien (Y-ou-hien) şehridir ki Hami ile aynı şeydir. Han imparatorları orada Çin askeri bulundururlardı. Sonraları Tam'lar buna İ-çeo (I-tcheou) namını verdiler. Çin'de geçerli ve yürürlükte olan bir âdete göre sülale kurucuları ve umûmiyetle bütün imparatorlar vilayet ve şehirlere yeni isimler vermek selahiyetine mâlik idiler. Onun için eski yer isimlerini tanımakta büyük müşkilat çekilir.

* * *

Hami'nin sair mahallere -Mim coğrafyasına göre- mesafesi

Hami'den Şensi(Chensi)'de Su-çeo(Su-tcheou)'ya kadar	1510 li
Hami'den güneyde Yu-muen-kuan	800 li
Hami'den güneydoğuda Yam-kuan	2730 li

Diğer şehirler şunlardır: Evvela, Hami'nin hudutlarının güney doğusunda Lop gölüne doğru Na-şe-hien. Hanlar vaktiyle bura-

da asker bulundururlardı. İkinci olarak, Yeo-yuen-hien şehri ki, Hami'nin hudutları üzerindedir.

Hami ülkesinin kuzeyinde Tien-şan yahut Gök Dağı bulunur. Kadîm Hunlar buna Ki-lo-man-şan namını verirlerdi. Bugün Siu-şan yahut Kar Dağı namını taşıyor. Kâşgar'dan gelen uzun dağlar silsilesinin bir kısmını teşkîl eder. Bu dağın güneyinde iki li mesafede Yen-çi (Yen-tchi) isminde bir göl vardır ki, Parkol [Parköl] gölü olmak icap eder.

Ma-piao-şan Hami'nin güney doğusunda ülkenin hudutları üzerinde kâin bir dağdır. Civarında Vang-hiang-ling (Wan-hiang-ling) denilen başka bir dağ vardır. Yur-ho Hami'dan doğuya doğru yüz otuz li mesafede bir şehirdir.

Niang-tsu-çuen (Niang-tsu-tchuen) Yur nehrinin doğusunda bir nehir yahut menba'dır.

Ho-lo-çuen (Ho-lo-tschuen) güneyde Hami'nin hudutları üzerinde yer alan bir şehirdir. Bu civarda Tang-tsuen-çi (Tang-tsuen-tchi) gölü vardır.

Kan-lo-çuen (Kan-lo-tchuen) güneyde üçyüz li mesafede başka bir şehirdir. Civarda Tang-tsuen-çi gölü bulunur.

Kan-lo-çuen Hami'nin batısında üçyüz li mesafede başka bir şehirdir.[1]

Mösyö Paul, Hami ülkesine Kamul (Camul) [Kumul] namını veriyor. Tangut krallığının bir vilayeti olduğunu söylüyor. Onun rivayetince bu krallık iki çölün civarındadır. Çöllerin biri Büyük Kum çölüdür. Burada hayat için elzem olan şeylerin kâffesi bulunduğunu, ahalinin zevklerine pek düşkün olduklarını, putlara taptıklarını dinleri icabından hele bilhassa yabancılara pek ziyade misafir-perverlik gösterdiklerini, evlerini, karılarını, her hizmetlerini görmek için kendilerine bıraktıklarını ve ancak yolcunun gittiğinden emin olduktan sonra eve geri geldiklerini söylüyor. Hami kavimleri bu fuhuşun mabudlarca hoşa gideceğini zannederlerdi. İmparator Kubilay Han'ın emirleri onları bu âdetlerinden vazgeçirememiştir.

Benoît-Goez bu şehirden aynı isimle bahseder. Su-çeo yakınında Kia-yu-kuan'dan dokuz günlük mesafede olduğunu söyler. Aramut (Aramuth) şehri[nin] de civarda kâin olduğunu beyan etmektedir.

[1] Fransızcasında dizgi hatası eseri olarak bir tekrar var zannediyorum. Maamafih aynıyle tercüme ettim.

Şensi vilayetinin en batıdaki mevkileri vaktiyle Tataristan'a dâhil oldukları için onları burada zikretmek icap edeceğini zanneyliyoruz. Özellikle vereceğimiz izahat Mösyö Paul'un sözlerini aydınlatabilecektir.

-1-

Adı geçen gezgin Suşur yahut Sukuir (Sucuir) şehrinden bahseder. Johnson buna Suşik (Sauchik), Sukuir namını [verir], Şahruh'un sefirleri Sukyu (Socieu) diyor. Bu günkü Su-çeo (So-tcheou) şehri işte budur.

Bütün bu ülke Han Sülalesi'nden evvel Yue-şi denilen Tatarların, sonra da Hunların elinde idi. Han'lardan İmparator Vu-ti burasını fethetti ve Tsieo-tsuen-kiun namını verdi ki, "şarap çeşmesi vilayeti" demektir. Çünkü Su-çeo yakınında bir çeşme vardır ki, suları şarap lezzetindedir. Si-leam yahut Batı Leam'ların kralı olan Li-kao (Li-cao) burada sarayını tesis etti. Sui(Soui)lerin yönetimleri devrinde bütün bu ülkeye Su-çeo namı verildi. Birbirini müteakip Çang-ye (Tchang-ye) ve Long-yeo (Long-yeou) vilayetlerine dâhil oldu. Sonra To-fan kavimlerinin hâkimiyeti altına geçti. Biraz sonra Çinliler tekrar zaptettiler. Bugün Şen-si vilayetine dâhildir. Bu ülkede üç şehir sayarlardı. 1- Tsieu-tsuen şehri ki şimdi Su-çeo'dur ve Sedd-i Kebîr'e yakındır. Civarda Kieo-long-şan ve güneybatıda Kuen-lun-şan Dağı vardır. 2- Fu-lu şehri ki, kadîmen Lo-kuon-hien derlerdi. 3- Han'lar zamanlarında Yo-muen denilen şehir ki, bu gün Kia-yu-kuan diyoruz. Fakat bu Yo-muen şehrini daha batıda olan bir geçit ile karıştırmamalıdır. Mösyö Paul zamanında ahalinin büyük kısmı putperest idi. Aralarında biraz Hıristiyan da vardı.

-2-

Civarda kâin olan Kampition (Campition) şehri Johnson tarafından Kampion yahut Kamşik (Kamchik) ve Şahruh'un sefirleri tarafından Kam-ju (Kam-jou), bu gün Çinliler tarafından Kan-çeo (Kan-tcheou) diye yâd olunuyor. Bütün bu ülke İsa'nın doğumundan üç yüz sene evvel Tatarlar tarafından meskûn idi. Hanlar zamanında buraya Hunlar sahip idi. İmparator Ni, Hunların elinden burasını zapettikten sonra Çang-ye vilayeti ismini verdi. Si-Leamlar sonra bunu Kan-çeo diye isimlendirdiler. Tam'lar zamanında

Tu-fanlar burasını zapteylediler. Fakat Çinliler tekrar geri aldılar. Bu sancak Şen-si dâhilindedir. Vaktiyle bu ülkede ancak iki şehir sayarlardı. 1- Çam-ye yahut Kan-çeo bunun arazisi dâhilinde Kı-lien-şan yahut Gök Dağı kâin idi. Bunu Hami Dağının bir uzantısı gibi telakki ederlerdi. Burada Kiu-yen gölü de vardır ki, bugün Sopo-nor deriz. Ho-li-şoi ve Jo-şoi şehirleri Kan-çeo'nun kuzeyindedirler. Bunlardan başka Kan-sun-şan ve Lin-song-şan dağları da vardır. 2- İkinci Han zamanında San-tan şehri bunun yakınında Yen-çi-şan dağı vardır ki tarihte pek meşhurdur. Mösyö Paul zamanında Kan-çeo, Tangut ülkesinin en başlıca şehri idi. Orada hıristiyanlar, müslümanlar ve putperestler vardı. Bu seyyahın ifadesinden anlaşıldığına göre bu putperestler Fo mezhebi bonzları (Bonzes) idiler.[2] Topraktan yahut ağaçtan yapılmış olan putları yaldızlı idi. İçlerinde pek büyükleri vardı. Etraflarında bir saygılı bir vaziyette daha küçük putlar da görülüyordu. Rahipleri iffetlerini, bekâretlerini koruyorlardı. Bu memlekette seneler kamerle (Ay'la) sayılıyordu. Her ayda beş gün vardı ki yortu günü telakki edilirdi. Hiçbir hayvan kesmezler, her türlü et yemekten uzak dururlardı. Çok eşlilik usûlü câri idi. Bıkılan kadınları boşamak câiz idi. Kayın vâlideleriyle hatta ikinci derecedeki akrabalarıyla evlenirlerdi.

-3-

Aynı sancak dâhilinde Ezina şehrini de saymak icap eder. Çin'de Moğollar zamanında yapılmış bir Tataristan haritası bu şehre Ye-çina namını verir. Büyük Çöl'ün güneyinde, Kan-çeo'dan on iki günlük mesafededir.

2 Çin'de Buda dinine "Fo" derler. Bonz'lar da Budî rahipleridir.

-II-
Leu-lan (Leou-lan) yahut Şen-şen (Chen-chen) Ülkesi ve Civarları

Çin tarihlerinde bu iki namı taşıyan ülke Hami diyarının güneyinde yer alır. Vaktiyle küçük bir krallık idi. Pâyitahtı da Lop gölü civarında Kan-ni-çing şehri idi.

Mesafeler

Leo-lan'dan doğuya doğru, Si-gan-fu'ya kadar	6100 li
Leo-lan'dan doğuya doğru Yam-kuan boğazına kadar	1600 li
Kuzeybatıya doğru küçük Buharistan'ın yönetim merkezine kadar	1800 li
Kuzeybatıya doğru Turfan'a kadar	1900 li
Batıya doğru Tsie-mo (Tcie-mo)'ya kadar	700 li
Şan Krallığına kadar	1300 li

Bütün bu ülke çoraktır, kum ile doludur. İyi toprağa pek nâdir tesadüf olunur. Burada bin beş yüz kadar aile hesap olunuyordu. Bu kavimler eşeklerini, beygirlerini, develerini otlatacak mer'alar ararlar. Zahirelerini civar memleketlerden alırlar. Güneydoğuda kendilerinin komşuları olan Tibet kavmiyle aynı ahlak ve âdetlere mâliktirler. Burada kıymetli taşlar, kamışlar, söğüt ağaçları ve daha sair bir takım ağaçlar bulunur.

Memleketin payitahtına yakın bulunan Lop gölüne Çinliler Po-lo-pi-hai yahut Yen-tse yahut Po-çang-hai derlerdi. Çevresi dört yüz li'dir. Yu-tien yakınında Tsung-ling dağından kaynayan nehirler bu göle dökülürler. Bu da şu son ülkenin Hoten olduğunu isbat eder. Çünkü Lop gölüne akan nehirler hakikatte oradan nebean etmektedirler. Bu gölden üç yüz li mesafede kadîmen Yo-muen-kuan denilen dağlar arasında bir boğaz vardır. Bunun Hami'den sekiz yüz li mesafede olduğu iddia ediliyor. Bütün civarlar müthiş çöllerdir. İsmine Şa-mo yahut Gobi derler.

Mösyö Paul Büyük Çöl'ün giriş kısmında kâin olan, sekenesi müslüman bulunan büyük bir Lop şehrinden bahseder. Bu çölden geçmek isteyen tâcirler bu şehirde konaklarlardı. Oradan yiyecek taşımak için katırlar ve kuvvetli eşekler satın alırlardı. Yiyecekleri bitirdikçe, hayvanları beslemekteki imkân yokluğundan dolayı onları ya öldürürler, ya başıboş bırakırlardı. Pek az bir şey yiyen ve çok yük taşıyan develer burası için pek faydalı hayvanlardır. Arada sırada tatlı sulara ve bazı bazı tuzlu sulara da tesadüf olunur. Bu çöl gayet dağlıktır. Ovalar kumdan ibarettir. Bazan oralarda öyle gürültüler işitilir ki, o diyar halkınca şeytanların sesleri zannedilir.

Mösyö Paul'ün Şin-şin-talas yahut Şin-şin-kalas (Chin-chin-calas) namını verdiği ve Büyük Çöle civar dediği vilayeti bu havâlide kâin addetmek icap ediyor. Burada Nesturîler, Muhammedîler ve putperestler var idi. Mösyö Paul bu memleketin bir dağında bir nevi toprak bulunduğunu, yüne benzer elyaf hâsıl ettiğini, yıkandıktan ve bir havanda dövüldükten sonra eğirildiğini, kumaşlar dokumağa yaradığını, ateşte beyazlandığını iddia ediyor.

-1-

Lop gölünün doğusunda bir şehre tesadüf edilir ki, Mösyö Paul buna Saşion (Sachion) diyor. Bu, Çinlilerin Şa-çao (Cha-Tchaou) yahut Kum şehri dedikleri memlekettir. Mösyö Paul bunun büyük çaplı Tangut vilayetinin medhalinde kâin bulunduğunu, sekenesinin müslüman olduklarını, bazı nesturîlere de tesadüf edildiğini söylüyor. Onun zamanında halk ancak meyvelerle geçinirdi ve ticareti ihmal eylerdi. Bir çok sanemhaneler [puthaneler] vardı. Buralara çocuklar nezrolunurdu [adanırdı]. Sonra sene sonunda bir koç kesilerek çocuk kurtarılırdı. Bunlar ölülelerini yakarlardı. Bâtıl inançlara dayanan ibadetleri vardı. Naaşın yakılacağı zamanı belirlemek için gün, saat ve doğum anına dikkat ederlerdi. Bazıları ölüleri tahnit ettikten [mumyaladıktan] sonra iyice kapalı tabutlarda uzun müddet saklarlardı. Her gün yemek vaktinde bir masanın üzerine etler koyarak bir saat onların önünde bırakırlardı.

Bu şehrin civarında doğuya doğru Yam-kuan isminde bir boğaz vardır. Daha doğuda To-hiang-hon isminde bir şehir bulunur. Oradan şarka doğru Kua-çeo şehri kâindir. Bütün bu sancaklar kadîmen Yüe-çiler tarafından meskûn idi. Sonra Hunların eline geçmişlerdir.

Nihayet Çinliler tarafından zaptolunmuştur. Kua-çeo'nun güneyinde on li mesafede Mim-şa-şan isminde bir dağ vardır ki, orada gece ile gündüzün eşitlendiği zamana doğru sesler ve gök gürültüleri duyulurdu. Güneydoğuya doğru on li mesafede San-goey-şan namında diğer bir dağ bulunmaktadır. Pek eski zamanlarda Çin dâhilinden sürülmüş kadîm bir Çin kavmi olan San-miao'lar bu dağa çekilmişlerdi.

-III-
Yu-tien Ülkesi ve Civar Küçük Krallıklar

Hanlar zamanında tanınmış olan bu ülke ileride verilecek ayrıntılarla anlaşılacağı üzere Hoten ülkesinden başka bir yer olamaz. Mühim bir krallık teşkîl ediyordu. Kendisine mahsus kralları vardı. Tsung-ling namı verilen bir dağın doğusunda idi. Buradan çıkan ve doğuya doğru cereyan eden nehirler Lop gölüne dökülürler. Batı istikametinde cereyan edenler Hazar Denizi'ne dökülürler. Ülkenin payitahtına Si-çing namı veriliyordu. İlk Hanlar zamanında burada üç bin üç yüz aile, on dokuz bin üç yüz nüfus ve iki bin dört yüz asker ta'dad ediliyordu.

İlk Hanlara Göre Uzaklıklar

Si-çing'ten yahut Hoten'den Si-gan-fu'ya kadar	9670 li
Kuzeydoğuya doğru Küçük Buharistan idare-i Çinîyesine [Çin'e ait yönetimine] kadar	3497 li
Batıya doğru Pi-şan krallığına kadar	380 li

İkinci Hanlar zamanında memlekette otuz iki bin aile, seksen üç bin nüfus ve otuz bin asker bulunmakta idi.

Hoten'den Küçük Buharistan idare-i Çinîyesine kadar	5300 li
Lo-yam'a kadar	11700 li

Bütün Çin coğrafiyyununa göre bu memleketin güneyinde Tibet'in No-kiang namı verilen kavimleri bulunmaktadır. Kuzey tarafını Ku-me ülkesi tahdit eder. Ma-tuon-lin kuzeydoğusunda bin dört yüz li mesâfede Kiu-tsu memleketi bulunduğunu söylüyor.

Doğuda Şen-şen'in mesâfesi	1900 li
Kuzeybatıda So-le'nin mesâfesi	1500 li

Bu memleketin kralı kâh Hunlara, kâh Çinlilere, kâh Türklere tâbi idi. Başını altun işlemeli ipek kumaşlara sarardı. Krallığının bin

li yüz ölçümü vardı. Payitahtın çevresi sekiz dokuz li tutardı. Krallık dâhilinde beş büyük, on küçük şehir ta'dad olunurdu. Burada â'lâ beygirler, develer ve dağlarda bir çok değerli taşlar bulunurdu. Bunlarla ticaret edilirdi. Bu kavmin ahlak ve âdetleri de Kiu-tsu'ların ahlak ve âdâtının aynı idi. Memleket aynı mahsulleri yetiştirirdi. Ahali Fo dinine inanmış idiler. İgur (Igour) memleketinden itibaren bütün bu kavimlerin gözleri çukur, burunları kalkık olduğuna dikkat edilmiştir. Hoten sekenesi musikiyi severlerdi. Ülkelerinin batısında bir kum çölü vardır ki, burada kirpiye benzeyen bir çok büyük sıçanlar bulunur.

Hoten memleketinde başlıca iki dağdan bahsolunur.

Birincisi O-neo-ta-şan yahut Kuen-lun-şan dağıdır. Eski Çinliler Hoam-ho nehrinin buradan kaynadığını zannederlerdi. İkincisi Tsung-ling dağıdır ve memleketin güneybatısında bulunur.

Çinliler tarafından Hoam-ho diye karıştırılan ve O-neo-ta dağından çıkan nehrin ismi Şeo-pa-ho yahut Ço-pa-ho'dur. Lop gölünden yedi yüz li mesâfeye geldiği vakit Ki-şeo-şui yahut Ki-seu-şui nehrine katılır. Her ikisi birden Lop gölüne dökülürler. Bu dağ, memleketin payitahtından batıya doğru bin üç yüz li mesâfededir. Buradan Pe-ye-ho nehri de çıkar. Hoten bunun batıdaki sâhilinde kâindir. Lo-yo-ho yahut O-yo-ho nehirleri de bu dağdan çıkarlar. Her ikisi de Hoten şehrinin batısındadırlar. Nehirlere bu isimlerin verilişi kendilerinde bulunan zî-kıymet taşlardan dolayıdır. Her sene son baharda sular azaldığı vakit bu taşları çıkarırlar. İn-çeo, Liu-çeo ve Poei-çeo gibi müteaddit şehirlerden bahsolunur. Bunlar Hoten'in güneydoğusunda kâindirler. Yo-çeo şehri güneye doğru ve bin üç yüz "li" mesâfededir. Bu memlekette otlar ve çiçeklerle dolu bahçeler vardır.

Çin [Tsin] Sülalesi zamanında bir Çin sefîri bu ülkeye gitti, bir seyahatname yazdı. Bu eser zâyi' olmamıştır. Sefîr, Ling-çeo'dan yola çıktı, Kan-çeo'dan, Su-çeo'dan geçti. Bu şehirlerden sonra bir ülkeye tesâdüf etti ki, orada soğuk pek ziyâde idi. Etraf karlarla kaplı idi. Havalar ısındığı vakit bunlar su olurlardı. Çinliler batıya doğru yürüdüler; Ta-tung-çing şehrine vardılar. Sonra Lien-tse çölüne geldiler. Burada su yoktu. Toprağı kazdılar. Rutubetli bir kum buldular. Susuzluğu ve harâreti teskin için göğüslerinin üzerine koydular. Sonra Hien-ho namında bir nehre tesâdüf ettiler. Kesilip

birleştirilen kamışlar üzerinden nehri geçtiler. Bu nehrin batısında Hoten kavimleri tarafından bina edilmiş Kan-çeo şehrini gördüler. Bu şehir Şa-çeo'nun güneybatısında kâindir ve zannolunduğuna göre Çin payitahtından dokuz bin beş yüz li mesâfededir.

Oradan iki günde Gan-kiun-çeo'ya ve sonra Yu-tien'e ulaştılar ki, burası bütün verdiğim izahata nazaran Hoten şehrinden başka bir şehir olamaz. Mösyö Paul bundan Kotam (Cotam) namı altında bahseder ve ona sekiz günlük mesâfe-i sathiyye[3] [alan genişliği] tayin eder. Burada yiyecek pek bol idi. Bir çok inek ve bağ vardı. O zaman müslüman olan ahali ticarete pek rağbet göstermekte idiler. Benoît-Goez bu şehre Kotan (Cotan) ismini verir. Oradan geçen nehirden Jasp (Jaspe) namında bir nevi taş çıkardıklarını söyler. Çinlilerin bahsettikleri zî-kıymet taşlar bunlardır. Dalgıçlar bunları büyük çakıl taşları halinde nehirden çıkarırlar. Fakat daha kıymette başka bir nevi' vardır ki dağlardan çıkarılır ve takriben iki on [نوا][4] uzunluğunda safhalar halinde yontulur. Bu dağ payitahttan yirmi gün mesâfededir. İsmine Kun-sangui-kasio (Consangui-cascio) yani taşlık dağ derler. Bu mermer Çin'e götürülerek orada satılır. Mösyö Paul Hoten vilayetine civar diğer iki vilayetten daha bahseder. En yakındaki Peîm yahut Pein dediği vilayettir ki, beş günlük mesâha-i sathiyesi [yüzölçümü] vardır. Bunun nehirlerinden birinde de bahsettiğimiz o zî-kıymet taşlar çıkarılmaktadır. Vilayette hayat için elzem şeylerle ipek pek boldur. Bu halklarda cari olan bir âdete göre bir koca yirmi günden ziyâde ortadan kaybolursa kadınlar başka biriyle evlenebilirler. Kocalar geri döndükleri vakit başka bir kadın ile evlenebilirler.

Bu vilayetten sonra Siartiam (Ciartiam) şehrine tesadüf olunur. Bu da vilayet ünvanını hâizdir. Khatay yahut Çin'e götürülen taşlardan burada da bulunur. Bu vilayet kumluktur, çoraktır, tuzlu sularla doludur. Beş gün ötede birçok kuma ve sonra Lop şehrine tesâdüf edilir.

Bahsettiğim bu iki şehir Çin murahhaslarının Şa-çao'dan Hoten'e olan yollarında buldukları Kan-çeo ve Han-kiun-çeo şehir-

---

3 Burada bir tashih hatası olmalı; mesâfe yani "ara, uzaklık" değil, mesâha "alan, yüzey alanı" demektir ki burada anlatılmak istenen de odur.(E.K.)

4 Bir metre yüz seksen sekiz milimetre tulünde eski bir fransız ölçüsü. (E.K.)

lerinin aynı gibi görünür. Fakat hakiki vaziyetlerini tayin etmek bence imkân hâricindedir.

Kadîm Çin coğrafiyyunu Hoten civarında daha bir çok küçük krallıklardan yani şehirlerden bahsediyorlar. Verdikleri malûmât aşağıdaki gibidir. Fakat Tataristan'ın bütün bu güney kısmı bizce kâfi derecede malum olmadığı için bu şehirlerin nerelerde kâin olduklarını tesbit etmek imkânı yoktur.

-1-

Yu-mi yahut Kiu-mi küçük bir krallıktır. Payitahtı aynı ismi taşır. Sonraları Nim-mi namını almıştır. Han'lar zamanında bu ülke malum idi. O zaman orada üç bin üç yüz kırk aile, yirmi bin kırk nüfus ve üç bin beş yüz kırk sekiz asker ta'dad edilmişti.

İlk Han'lar zamanında uzaklıklar:

Yu-mi'den İlk Hanlar zamanında Çin hükûmetine kadar kuzeydoğuya doğru	3553 li
Doğuya doğru Si-gan-fu'ya kadar	9680 li
Batıya doğru Hoten'e kadar	390 li
Güneye doğru Kiu-le'ye kadar	
Kuzeydoğuya doğru Kiu-tsu'ya kadar	
Kuzeybatıya doğru Ku-me'ye kadar[5]	

İkinci Han'lar zamanında burada iki bin yüz yetmiş üç aile, yedi bin iki yüz elli bir nüfus ve bin yedi yüz altmış asker hesap olunmakta idi.

Oradan Lo-yam'a kadar	12800 li
Çin hükûmetine kadar	4900 li

-2-

Kiu-le Krallığı. Payitahtına Kien-to-çing ismi verilir. Burada üç yüz on aile, iki bin yüz yetmiş nüfus ve üç yüz asker ta'dad olunuyor.

İlk Han'lar zamanında mesâfât

Kiu-len'den Si-gan-fu'ya kadar	9950 li

[5] Eserin aslında bu üç mesâfeye ait erkanı [rakamlar] yazılmamıştır.

Kuzeydoğuya doğru Çin hükûmetine kadar 3852 li

Batıya doğru No-kiang'lara yahut Tibet kavimlerine kadar kuzeyde Kiu-mi krallığına kadar.[6]

-3-

Yum-liu Krallığı. Payitahtı Pi-pin-çing ismini taşır. İlk Hanlar zamanında iki yüz kırk aile, bin altı yüz on nüfus, üç yüz asker ta'dad olunurdu.

İlk Hanlar zamanında mesâfât

Yum-liu'dan Si-gan-fu'ya kadar 7300 li

Kuzeydoğuda Çin hükûmetine kadar[7]

Doğuda Siao-on krallığına kadar

Güneyde Tu-kiam'lara yahut Tibet akvâmına kadar

Batıda Kiu-le krallığına kadar

-4-

Tsim-tsioe (Tcim-tcioue) Krallığı. Payitahtı da aynı namı taşır. İlk Hanlar zamanında burada dört yüz seksen aile, üç bin üç yüz altmış nüfus, beş yüz asker ta'dad olunurdu.

İlk Hanlar zamanında mesâfât

Tsim-tsioe'den Si-gan-fu'ya kadar 8820 li

Şimale doğru Çin hükûmetine kadar 2729 li

Cenubda Yum-liu krallığına kadar (Dört günlük mesâfe)

Garba Kiu-mi'ye kadar 460 li

-5-

Siao-on Krallığı. Payitahtı Yu-ling-çing'dir. İlk Hanlar zamanında burada yüz elli aile, bin elli nüfus iki yüz asker ta'dad olunuyordu.

İlk Hanlar zamanında mesâfât

Si-gan-fu'ya kadar 7210 li

Kuzeybatıya doğru Çin hükûmetine kadar 2558 li

Doğuya doğru No-kiang'lara yahut Tibet kavimlerine kadar

---

6 Burada metinde bir rakam mevcut değildir. (Haz. Notu)

7 Burada kitabın aslını kurtlar yemiş olduğu için kaç li olduğunu gösteremedim.

-IV-
Şao-çe Memleketi ve Civarı

Hoten'in şimaline doğru çıkılırsa ilk ilk tesâdüf edilecek ehemmiyetli ülke Şao-çe'dir. Bu, Hanlar zamanından beri malum bir krallıktır. Kralları vardı. Müteakiben Hunlara, Türklere, Çinlilere ve Tibetlilere tâbi olmuştur.

Zannediyorum ki bu Yerken [Yarkent] şehridir. Kadîmen payitahta da Şao-çe-çing namı verilirdi. İlk Hanlar zamanında burada iki bin üç yüz otuz dokuz aile, altı bin üç yüz yetmiş üç nüfus, üç bin dört yüz dokuz asker ta'dad olunurdu.

İlk Hanlar zamanında mesâfât	
Şao-çe'den Si-gan-fu'ya kadar	9950 li
Kuzeydoğuya doğru Çin hükûmetine kadar	4746 li
Batıya doğru So-le krallığına kadar	60 li
Güneybatıya doğru Po-li krallığına kadar	740 li
İkinci Hanlar zamanında	
Lo-yam'a kadar	19150 li

Bu memlekette Tie-şan isminde bir dağ vardır ki, gâyet güzel zî-kıymet taşlar çıkar. Mösyö Paul bu memleketten Karşam (Carcham) yahut Karkam (Carcam) namı altında bahseder. Vilayetin gayet münbit, ahalinin müslüman olduğunu, biraz da nesturîler bulunduğunu söylemekle iktifâ eder. Benoît-Goez oradan geçtiği vakit Kâşgar krallığının payitahtı idi. Tüccarın gayet uğrağı bir şehir idi. Yukarıda bahsettiğim jasp'ların ticareti burada pek revacda idi. Strahlemberg Yerken'i Kâşgar'dan beş günlük mesâfede olmak üzere gösterir.

-V-
So-le Krallığı ve Civarları

Çin coğrafyacılarının "So-le" adını verdikleri yer Kâşgar vilayetinden başka bir yer olamaz. Civardaki memleketler zikrolunacak olursa burasını teslim etmek pek kolaylaşır. Burası vaktiyle Tataristan'ın bu kısmında mühim bir krallıktı. Çinliler Han'lar zamanında bu ülkeyi tanıdılar. Pâyitaht So-le-çing namını taşırdı. Mösyö Paul buna Kassar (Cassar) yahut Şaskar (Chas-car) ismini verir.

İlk Hanlar zamanında mesâfeler:

So-le'den Si-gan-fu'ya kadar	9350 li
Şarka doğru Çin hükûmetine kadar	2210 li
Cenuba doğru Şao-çe'ye kadar	560 li
Ma-toin-lin'e göre şarka doğru Kiu-tsu'ya kadar	1500 li
Cenuba doğru Yu-tien'e kadar	1500 li
Garba doğru Fa-hon yahut Poon-han'a kadar[8]	1000 li
Oradan Çu-kio-po'ya kadar	90_8 li[9]
Soui'lerin tarihine nazaran güneydoğuda Kua-çeo'ya kadar	4600 li
Kuzeydoğuda Türklerin karargâhlarına kadar	1000 li

Batı tarafından bu memleket Tsung-ling dağı ile çevrili idi. Bu dağ Hoten'den Kâşgar'a kadar uzanır. Kâşgar'ın payitahtı bu dağdan yüz li mesâfededir. O da Siu-şan ve Pe-şan namını taşır. Mâveraünnehir'e ve sair garp memleketlerine gitmek için bu yol takip olunurdu. Bu da Plin [Plinus] ve Ptolémé'nin dediklerine uygun düşer. Onlar Ptolémé'nin Kasia (Cacia) dediği ile aynı şey olan Kâşgar'ın batısındaki iki dağ zinciri arasında bu geçit bulun-

8 Muharririn biri iki bin li diyor.

9 Tercümede bu kısımdaki rakamlar aynen buraya aktardığımız gibidir. (E.K.)

duğunu söylüyorlardı. İkinci Han'lar zamanında coğrafiyyun bunu Lo-yam'dan on bin üç yüz, Çin hükûmetinden beş bin li mesâfede olduğunu sayarlardı. Çin hükûmeti Yeo-çing'de Turkan[Turfan?]'a yakın idi. O zaman orada yirmi bir bin yüz aile ve otuz bin asker sayılırdı. Bu ülkeye Kiu-şa ismi de verilmiştir. Muhtelif zamanlarda Çinlilere, Hunlara, Türklere tâbi olmuştur. Burada yaklaşık olarak on büyük ve on iki küçük şehir zikrolunur. Bu ahaliden çoğunun ellerinde altı parmak vardır. Bir çok halı, kum ve taş ile dolu yerler vardır. Başka yerler münbittir, bir çok meyve yetiştirir. Bakır, demir ve ipek kumaşlar vardır.

Mösyö Paul buna Kasarya yahut Şaskarna namını verir. Bu vilayette bağ, yemiş ağaçları, ipek ve her türlü sebze pek mebzûl olduğunu söyler. Ahâli ticaret ile meşgul olurlar. Fakat gayet cimridirler. Büyük kısmı müslümandır. Birkaç nesturî vardır. Mösyö Paul bu ülkeye beş günlük mesaha-i sathiyye atf ediyor. Kâşgar'a Ardukend yahut Ordukend de adı verilmiştir.

Arapların coğrafya cedvellerine göre Kâşgar 95 yahut 96,30 tul [meridyen] derecesinde ve 44 şimal [enlem] derecesinde kâindir. Kâşgar, yetiştirdiği büyük adamlarla şöhret almıştır. Bazı arap coğrafiyyunu bu şehri Hıta yahut Hotan (Khotan) ülkelerinde kâin addetmektedirler. Şimdiye kadar bunun sebebi meçhul kalmıştır. Bu onlar tarafından [yapılmış] bir yanlış değildir. Bütün buralarda ikamet etmiş olan Hitanlar bu ülkelere Hıtay ve Kara Hıtay namlarını vermişlerdi.

Bazı çukur, döğülmüş ve örtülü yolların inşasını ihtimal ki bu memleketin eski krallarına ve Çinlilerle ülfete [yakınlığa] atfetmek icap eder. Strahlemberg'in bahsettiği bu yollarda artık geliş ve gidiş yoktur. Benoît-Goez bu ülkede Tangetar ve Yakoniş (Jaconich) namlarında iki şehirden bahseder.

-VI-
Kiu-tsu Krallığı ve Civarda Kâin Sâir Krallıklar

Kiu-tsu yahut Kieo-tsu yahut Kio-tsu ülkesi Han'ların yönetimi devrinde mühim bir krallık idi. Payitahtı Yen-çing ismini taşırdı. Sonra ismi İ-lo-liu-çing (Y-lo-liu-tching) olmuştur. Çevresi beş altı li genişliğinde idi. Etrafında üç sıra sur çevrilmişti. Doğuda bir kulesi vardı ki Han Sülalesi imparatorları tarafından bina ettirilmişti. Bu şehir Pe-şan yahut Siu-şan dağının iki yüz li güneyindedir. Bu dağ o mahalde el'an O-kie-şan namını taşır. Bu dağın üzerinde daima ateş bulunduğu hikâye olunuyor. Bu ülke, Çinliler tarafından civar memleketlerle olan mesafesi hakkında verilen izahata nazaran Aksu ülkesinden başka bir yer olamaz.

İlk Hanlar zamanında mesâfât [uzaklıklar]	
Şarka doğru Si-gan-fu'dan uzaklığı	7480 li
Şarka doğru Çin hükûmetinden uzaklığı	350 li
Ma-to-on Lin'e nazaran:	
Şarka doğru Yen-çi'den uzaklığı	900 li
Cenuba doğru Yu-tien yahut Hoten'den uzaklığı	1400 li
Garba doğru Su-le'den yahut Kâşgar'dan uzaklığı	1500 li
Şimale doğru Türklerin karargâhından uzaklığı	1600 li
Güneydoğuya doğru Kua-çeo'dan[10] uzaklığı	300 li
Tsin'ler zamanında şarka doğru Lo-yam'dan	8280 li

Bu memleketten batıya doğru Taş (Tache) yahut Araplara kadar altmış günlük yol hesap olunmaktadır. Doğuya doğru Hia-çeo'ya kadar da doksan günlük mesâfe vardır.

---

10 Bu muharririn eserinde bir hata olmak icab eder.

Kiu-tsu'nun payitahtına şimdi Si-çeo-hoei-ho yahut Si-çeo-kiu-tsu yahut Kiu-tsu-hoei-ho namı verilir. Güneyde bu memleket Tsim-tsiu'ların, güneydoğuda Tsie-mo'ların, güneybatıda Yu-mi'lerin, kuzeyde O-fiun'ların, batıda Ku-me'lerin memleketine komşudur. İlk Hanlar zamanında Çinlilerin Küçük Buharistan'a gönderdikleri vâliler bu ülkede ikamet ederlerdi. Vâliler Tu-hu namını taşırlardı. Vâlinin oturduğu O-lui-çing şehri memleketin payitahtıdır. Üç yüz elli li mesâfede idi. Kuzeydoğuda Goei-li, güneydoğuda Tsie-mo, güneyde Tsim-tsioe ve Kiu-li memleketlerine komşu idi. Kiu-li'den üç yüz otuz li mesâfede bulunuyordu. Burada yüz on aile, bin iki yüz nüfus ve üç yüz asker ta'dad olunurdu. Bu mühim mevkiin ya Ko-şa'da (Couscha) yahut oradan bir az mesâfede kâin olduğunu zannetmek eğilimindeyim.

Kiu-tsu'nun şarkında Kuan-çing yahut Boğaz şehri namında bir şehir vardır. Ahali gelen geçenleri soymak için bu boğaz yakınında beklerlerdi.

Kiu-tsu ülkesinin şehirleri hep surlarla çevrilmiştir. Sonraları burada müteaddit Fo mabedleri bina edilmiştir. Ahali madenleri eritmeği, halı yapmağı bilirlerdi. Burada bir çok tunç, demir, kurşun, tuz, a'lâ beygirler, daha sair bir çok şeyler vardı. Hava oldukça rutûbetlidir. Vâdilerde bir çok küçük kuşlar vardır ki, ahali bunlarla beslenirlerdi.

Bu memlekette birisini öldüren bir adam idam olunur. Hırsızların ayağı ve dirseklerine kadar eli kesilir. Vergi arazinin mahsulâtından verilir. Vergi herkesin servet derecesi ile orantılıdır. Hiç araziye sahip olmayanlar vergilerini nakden tediye ederler.

İzdivaç merâsimi, cenaze alayları Yen-çi'lerin memleketinde icra edilen merâsimin aynıdır.

Kiu-tsu'nun cenubunda üç yüz li mesâfede Ki-seo-şoi isminde büyük bir nehir vardır ki Lop gölüne dökülür. Aynı ülkenin kuzeybatısında büyük bir dağ bulunur. Bu dağda gayet keskin kokulu bir mâyi' [akıcı madde] çıkar. Birkaç li mersâfede aktıktan sonra toprak içinde kaybolur. Bu mayi'in düşmüş dişleri ve saçları tekrar çıkardığı söyleniyor.

Kiu-tsu'ya civar olan memleketler şunlardır:

-1-

Hanların yönetimi devrinde küçük bir krallık olan Ku-me sonraları buna Kie-me ve Po-lo-kia denilmiştir. Hanlar zamanında burada üç bin beş yüz aile, yirmi dört bin beş yüz nüfus, dört bin beş yüz asker ta'dad olunmaktadır. Ülkenin kralı Nan-çing adı verilen bir memlekette otururdu.

İlk Hanlar zamanında mesâfât:

Si-gan-fu'ya	8150 li
Doğuya doğru Çin hükûmetine	1021 li
Doğuya doğru Kiu-tsu'ya	670 li
Güneye doğru Yu-tien yahut Hoten'e on beş günlük yol	
Kuzeyde O-kium'ların memleketiyle sınırdaştır.	

Bu küçük krallık uzun müddet Kiu-tsu'ya tâbi olmuştur. Burada bakır ve demir bulunur. Bir taraftan uzunluğu altı yüz, diğer taraftan üç yüz li'dir. Ahalisi Kiu-tsu ahalisinin aynı ahlak ve âdetlere mâliktir. Tabiatları [huyları] da kezâlik aynıdır. Fakat lisan biraz farklıdır.

-2-

Ven-so Krallığı. Hanların zamanında bu küçük krallığın malum olan payitahtı aynı ismi taşırdı. O zaman burada iki bin iki yüz aile ta'dad edilirdi. Uzun zaman Kiu-tsu Krallığına tâbi bulunmuştur. Burada da aynı ürünlere tesâdüf olunur.

İlk Hanlar zamanında mesâfât

Si-gan-fu'ya	8350 li
Şarka doğru Çin hükûmetine	2380 li
Garba doğru Goei-teo Krallığına kadar	300 li
Şimale doğru O-kionların payitahtı olan Çe-ko-çing'e kadar	610 li
Şarka doğru Ku-me'yer kadar	270 li

Bu memleketi dolaşmış olan Benoît-Goez Kâşgar'dan Aksu'ya kadar olan yolda Yolsi (Iolci) [Yolcu?], Hansialiks Alseket (Hancialix alceghet), Hagabatet (Hagabateth), Ağriyâr, Mecetelek (Mece-

telec), Talik (Thalec), Hurma (Horma), Tuantak (Thoantac), Minjiyeda (Mingieda), Kapetakolzilan (Kapetacolzilan), Sark-küedebal (Sarc-quedebal), Kambasi (Cambasci), Akunsersek (Aconsersec), Siakor (Ciacor) ve nihayet Aksu şehirlerini ta'dad ediyor. Bu yolun kumlardan ve taşlardan dolayı gayet ve fena olduğunu söylüyor. Bahsettiği yol hakkında O-kion kısmında görülecek olan Çin coğrafiyyunundan biri taşlık çöllere tesâdüf edildiğini beyan etmektedir.

Tam [Tang] Sülalesi zamanında Kiu-tsu'ya Gan-si namı verilirdi ve o zaman hâlâ Çin vâlisinin merkezi idi. Gan-si'nin Aksu olduğuna garanti veremem. Fakat oradan pek uzak olmaması icap ederdi. Kara Hıtay adı verilen ülke Aksu'da ve civarındaki mahallerde bilinmelidir. Çünkü zamanın geçmesiyle Hatayenler (Khatayens) yahut Hitanlar (Khitans) namını taşıyan doğudaki kavimlerin parçalanmış bir kısmından ve bir kolonisinden ibaret olan batı Leao'ları gelip buraya yerleştiler, mühim bir krallık te'sis ettiler. Bu krallık Cengiz Han zuhûr etmeğe başladığı zamanlarda mahvolmuştur. Rubruquis Tataristan'a seyahatinde, bu dağlık arazide kâin Kara Hıtay'dan geçti. Burada büyük bir nehre tesâdüf ederek nehri bir sandal üzerinde geçti. Sonra vâdiye rastladı. Burada harâb bir kale vardı. Oradan Aksu'ya geldi. Buna Equius namını veriyor.

Bu dağları katettikten sonra gayet güzel bir ovaya girdi. Sağda yüksek dağlar, solda on beş günlük bir çevre uzunluğuna sahip bir deniz yahut büyük tuzlu bir göl vardı. Güneydoğuya doğru bir vâdi, ötesinde başka bir göl bulunuyordu. Bir nehir vasıtasıyla birinci göle bağlanmıştı. Fırtınalar bu vâdiden geliyorlardı. Ovayı dağlardan inen birçok nehirler suluyor ve göle ulaşıyorlardı. Buralarda müteaddit şehirler vardı ki Tatarlar tarafından tahrip olunmuştu.

Plano-Carpini (Plan-Carpin) de Nigra-kataya (Nigra-cathaya) namı verdiği aynı memleketten geçmiştir. Orada aynı gölü gördü. Gölde birçok adalar vardı. Sâhilde küçük bir dağ müşahade edildiğini, dağda bir delik mevcudiyeti hakkında bir rivâyet bulunduğunu söylüyor. Bu delikten kışın rüzgârlar çıkarak fırtınalar yaparmış. Orada büyük gürültüler işitilirmiş. Bunlardan dolayı bu yol gayet tehlikeli bir hale gelmiştir. Bütün bunlar Aksu'nun doğusunda yer alırlar. Çinliler aşağıki kısımda görüleceği üzere bunlardan bahsederler.

-VII-
Yen-çi Krallığı ve Sâir Komşu Memleketler

Yen-çi mühim bir krallıktır. Birinci Hanlar zamanında tanınmıştır. Payitahtı Yun-kiu-çing namını taşımıştır. Pe-şan dağının güney kısmında yetmiş li mesâfede yer alır.

Etrafında bir gölün suları vardır. Bu göl şimdi yukarıda bahsettiğimizdir. Ben zannediyorum ki Şerefüddin[in eseri] dâhilindeki Etrak Gölü(Etrak-gheul)'nün aynıdır. Bunun sâhil üzerinde bir yolu vardı. Boğaz Kongez (Conghez) namını taşır. Gölün üzerinde aynı isimde bir şehir mevcuttur. İhtimal ki Yen-çi'nin payitahtı budur. Bir Çin müverrihinin ifadesine nazaran bu göl bir takım yüksek dağların ortasındadır. Bunun yolu gayet tehlikelidir. Ve müdafaası kolaydır. Gölde bir çok balık, tuz ve otlar vardır ki bunlardan hasır yapılır. Bu göl hakkındaki malûmât bize bu krallığın payitahtının mevkiini bildirecek ise de bunu hiçbir harita üzerinde bulamıyoruz. Mesâfelere bakılarak hükmetmek lazım gelirse Haraşar ile civarlarından bahsolunuyor denilebilir.

İlk Hanlar zamanında mesâfât:

Yen-çi'den yahut payitahttan Si-gan-fu'ya kadar	7300 li
Güneydoğuya doğru Çin hükûmetine kadar	400 li
Güneye doğru Goei-li'ye kadar	100 li

Hakikatte Yun-kiu-çing'in aynı olan payitahtına Nan-ho-çing namını veren İkinci Han'lara nazaran:

Lo-yam'a kadar	8200 li
Turfan'a doğru Çin hükûmetine kadar	800 li

Tsin'lerin coğrafyası İkinci Han'ların coğrafyası ile aynı uzaklıkları gösterir. Kuzeyde bu memleket O-kionlarla hem-hudut idi.

Maloon Lin'e göre doğuya doğru Turfan'a kadar	900 li
Batıya doğru Kiu-tsu'ya kadar	900 li

Birinci Hanlar zamanında burada dört bin aile, otuz iki bin beş yüz nüfus ve beş yüz asker ta'dad olunurdu. İkinci Hanlar devrinde on beş bin aile, elli iki bin nüfus, iki bin asker vardı.

Bu ülke bazı taraflarında kum doludur. Bazı yerleri ise münbit [bitek, verimli] ve iyi sulanmış ovalardır. Hava soğuktur. Birkaç türlü hubûbat, beygir, deve, sığır, koyun, üzüm şarabı, ipek vardır. Ahali ipeği iplik haline getirmeden kullanırlar. Erkekler saçlarını keserler. Kadınlar kısa esvap, büyük pantolan giyerler. Silah olarak ok, yay, zırh ve bir nevi mızrak vardır. Ölüleri yakarlar, bakiyelerini toprağa gömerler. Ruh-ı semâya taparlar. Bu izahat İsa'nın doğumundan birinci ve ikinci asırda yaşayan ahali hakkındadır.

Tam [Tang?] müverrihleri Yen-çi'nin batısında Tie-muen-kuan namında bir boğaz yer aldığını söylerler. Bu Kongez boğazı olmak muhtemeldir. Haraşar'ın Benoît-Goez tarafından Sialis (Cialis), Rubruquis tarafından Selak (Celac) ve doğulular tarafından . Yulduz[11] denilen ve Semerkand'dan kervan yoluyla iki aylık mesâfede kâin olduğu halde Timurlenk tarafından yirmi iki günde gidilen aynı şehir olduğunu zannediyorum. Aksu'dan Sialis'e kadar Benoît-Goez Oytograş-gazo (Oitograch-gazo), Kasiani (Casciani), Dellai, Sarega-bedal, Ogan, Kusia şehirlerine tesâdüf etti ve sonra yirmi beş günde Sialis'e döndü.

Kadîm Çin coğrafiyyununun Yen-çi civarında kâin olduklarından bahsettikleri küçük krallıklar:

-1-

Şan-kue (Chan-koue) yahut Dağlar Krallığı. Bu memleketin kralı dağların eteğinde ikamet eder. Hiçbir şehri yoktur. Birinci Hanlar zamanında orada dört yüz elli aile, beş bin nüfus, bin asker ta'dad olunurdu. Dağlarda demir bulunur. Ahali komşuları olan Yen-çi'lerin ve Goei-siu'ların nezdlerine [yanlarına] giderek orada arazi ekerler. Mahsulatlarını onlara satarlar.

İlk Hanlar zamanında mesâfât:

Oradan Si-gan-fu'ya kadar	7178 li
Batıya doğru Goei-li'ye kadar	240 li
Kuzeybatıya doğru Yen-çi'ye kadar	160 li

[11] Kelimenin burasını kurtlar yemiştir. [H.C.'nin notudur]

Batıya doğru Goei-siu'ya kadar	260 li
Güneyde Şen-şen ve Tsie-mu'larla hem-hududdur.	

-2-

Goei-siu Krallığı ve kralın yönetim merkezi aynı ismi taşır ve Birinci Hanlar zaman-ı idaresinde burada yedi yüz aile, dört bin dokuz yüz nüfus, iki bin asker ta'dad olunurdu.

İlk Hanlar zamanında mesâfât	
Oradan Si-gan-fu'ya kadar	72900 li[12]
Batıya doğru Çin hükûmetine kadar	500 li
Batıya doğru Yen-çi'ye kadar	150 li

-3-

Goei-li isminde küçük bir krallık ve şehir. Birinci Hanlar zamanında bin iki yüz aile, dokuz bin altı yüz nüfus, iki bin asker ta'dad edilirdi.

İlk Hanlar zamanında mesâfât	
Oradan Si-gan-fu'ya kadar	6750 li
Batıya doğru Çin hükûmetine kadar	300 li
Güneyde Şen-şen'lerle Tsie-mu'lara hem-hududdur.	

-4-

Kiu-li Krallığı. Şehir de aynı ismi hâizdir. Hanlar zaman-ı idaresinde burada üç yüz on aile, bin dört yüz seksen nüfus ve yüz elli asker ta'dad edilirdi. Kuzeydoğuda Goei-li ile, güneydoğuda Tsie-mu ile, güneyde Tsim-tsiue ile hem-hududdur. Batıda bir şehir vardır. Kiu-tsu'ya kadar beş yüz seksen li mesâfe hesap edilmektedir. Kiu-li bana Konkor (Conceur) ile aynı şey gibi görünüyor. Her halde Aksu'dan beş yüz seksen li mesâfe oraya isâbet ediyor.

-5-

Tsie-mu Krallığı. Bu krallığın payitahtı aynı ismi taşır. Hanlar zamanında malum olmuştur. O zaman orada iki yüz otuz aile, bin altı yüz on nüfus, üç yüz yirmi sekiz asker ta'dad edilirdi.

12 Bu rakamda bir yanlışlık olsa gerek, zira 1 li = 576 m. olduğu dikkate alınınca, çok abartılı bir mesafe ortaya çıkar. (E.K.)

İlk Hanlar zamanında mesâfât	
Oradan Si-gan-fu'ya kadar	6820 li
Kuzeybatıda Çin hükûmetine kadar	2258 li
Kuzeyde Goei-li ile hem-hududdur.	
Güneyde Siao-on'a kadar üç günlük mesâfe.	
Batıda Tsing-tsieo'ya kadar	2000 li

Bu krallık çölün güney kısmındadır. Burada asmalar, her türlü meyveler, bir çok sığırlar ve koyunlar vardır. Erkekler saçlarını tıraş ederler. Bu ülkenin kuzeybatısında rüzgâr estiği vakit su gibi akan ve yolcuları gayet bunaltan kumlar vardır. Rüzgâr estiği zaman develer dururlar, haykırmağa başlarlar. Burunlarını kuma sokarlar. Develerin ağzını, burnunu bezlerle bağlamağa mecbur olurlar.

-VIII-
Çe-su Ülkesi ve Civar Sâir Krallıklar

Şu bahsettiğimiz ülke Tataristan'ın bu kısmının en meşhur krallıklarından biridir. Buna Kao-çam ismi de verilir. İgur[Uygur?] (Igour)'ların memleketidir. Burada İsa'nın doğumundan evvel krallar vardı. Biri kuzeyde diğeri güneyde olmak üzere iki krallığa ayrılmıştı. Her ikisi de Çe-su namını taşıyordu. Fakat birbirinden ayırmak için güneydekine Tsien-kue yahut Birinci Krallık, kuzeydekine Heo-Kue yani İkinci Krallık yahut Öte Taraftaki Krallık derlerdi.

Tatarların soy kütüğü tarihini yazan muharrir, Çinliler tarafından hikâye edilen bu kadîm taksimden bî-haber kalmış değildir. Muharririn beyanatına nazaran Moğolların hükûmetlerinde gayet yüksek iki dağlar zinciri bulunur ki, doğudan batıya doğru uzanırlar. Birine Tugra-tubusluk, diğerine Uskunluk-tugra derler. Moğolların hakiki memleketi batıya doğru bu iki dağ zinciri arasındadır. Daha ötede batıda Kut namında bir dağ vardır. Vaktiyle Uygurlar bu üç dağ silsilesi arasında otururlardı. Bu memlekette bir tarafta on nehir, diğer tarafta otuz[13] nehir bulunduğu için Uygurların bu kısmına Un-Uygurlar (Un-ouigours) yani On nehrin Uygurları namını verdiler. Çünkü "un" kelimesi on demektir. Diğer Uygurlara da aynı sebepten Dokuz Uygurlar (Tokos-ouigours) adı verildi. "Tokos" dokuz manasınadır. Birinciler şimalî, ikinciler cenubî Uygurlardır.

Cenubî Uygurların payitahtı Kiao-ho-çing yani Kiao nehri şehridir. Çünkü kuzeyde bulunan dağlardan gelen bu nehir şehrin çevresini teşkîl eder. Bütün Çin muharrirleri sonraları bu şehrin Turfan namını almış olduğunu söylüyorlar. Onun için bu memleketin mevkii hakkında müşkilat yoktur. Birinci Hanlar zamanında burada yedi yüz aile, altı bin elli nüfus, bin sekiz yüz altmış beş asker ta'dad olunurdu.

---

[13] Burada ya tarihçimiz veya mütercimimiz bir yanlışlık yapmış olmalılar; az aşağıdaki açıklamaya göre bunun otuz değil, dokuz olması gerekir. (E.K.)

Birinci Hanlar zamanında mesâfeler	
Oradan Si-gan-fu'ya kadar	8150 li
Güneybatıya doğru Çin hükûmetine kadar	1807 li
Batıya doğru Yen-çi'ye kadar	835 li

Birinci Krallığın yüzölçümü doğudan batıya doğru üç yüz, kuzeyden güneye doğru beş yüz li olduğu, etrafı dağlarla çevrili bulunduğu söyleniyor. İkinci Hanların yönettikleri dönemde burada .[14] âile, dört bin nüfus, iki bin asker ta'dad olunurdu.

Oradan Lo-yam'a kadar	9120 li
Çin hükûmetine kadar	80 li[15]

Şimalî Ogurların payitahtına Vu-tu-ko denilirdi. Tam'lar zamanında da Po-loi-hien namı verilmişti. Burada beş yüz doksan beş âile, dört bin yedi yüz yetmiş nüfus, bin sekiz yüz doksan asker vardı.

İlk Hanlar zamanında mesâfeler	
Oradan Si-gan-fu'ya kadar	8 li[16]
Güneybatıya doğru Çin hükûmetine kadar	1237 li

İkinci Hanlar zamanında mesâfeler	
Lo-yam'a kadar	9620 li
Çin hükûmetine kadar	500 li

O zaman burada dört bin âile, on beş bin nüfus ve üç bin asker ta'dad olunurdu. Kuzeyde Hiong-nu'lar, batıda O-kiom'larla hem-civar idiler.

Moğollar zamanında bütün bu memleket daha ziyade İgor [Uygur?] namı altında ma'ruf idi. Başlıca şehir Turfan yahut Kiao-ho-çing namını taşır. Yerliler buna Yay-ulah-çing (Yai-ulh-tching) namını verir.

Lieo-çong-hien (Lieou-tchong-hien) yahut Lieo-çin Turfan'ın seksen li şarkında başka bir şehirdir. İkinci Hanlar zamanında bu memleketlerde denetleme yapan Çin vâlisi burada ikamet ederdi.

---

14 Rakamı kurtlar yemiştir.

15 Bu rakamın da sehven noksan kaydedildiğini sanıyoruz. (E.K.)

16 Dört haneli bir rakam ise de yüzler, onlar, birler hanelerini kurtlar yemiştir.

He-çeo Lieo-çin'den yetmiş li mesâfede tahrip edilmiş bir şehirdir. Moğollar zamanında İdiko sarayını orada bulundururdu. Turfan'ın doğusunda bulunan şehrin kalıntılarına el'an tesâdüf edilmektedir.

Şimalde Pe-ting şehri kâin idi. Buraya tâbi olmak üzere Kin-mu-on, Pu-lui, Lun-tai namında üç şehir vardı.

Tu-kan [Turfan?] şehrinin kuzey batısında Çinlilerin Lim-şan dedikleri bir dağ vardır ki taşları, kayaları muhtelif renklerdedir.

Çe-şe-şan. Bu da aynı tarafta başka bir dağdır. Zirvesi pek hoştur. Taşları kırmızıya çalar bir renktedir.

Tan-han-şan yukarıkinin yetmiş li kuzeyinde bir dağdır. Her vakit üstü karla örtülüdür. Daha kuzeyde bir takım ovalar vardır ki Tie-le namı verilen Tatarlar orada sâkin olmuşlardır.

Bütün bu dağlar Hami'den Kâşgar'a kadar uzanan Tien-şen yahut Ki-lien-şan muazzam dağlar zincirinin kollarından ibarettir. Bu dağın yanında Tien-şan-hien namını taşıyan bir şehir vardı.

Lieo-çong-hien ile Ho-çeo arasında el'an Hoien-şan denilen bir dağ kâindir. Lieo-çong-hien'in kuzeyinde Tim-ko-şan dağı bulunmaktadır. Bunun üzerinde Tam Sülalesi zamanında bir Fo mabedi vardı.

Turfan'ın batısında Kiao nehri görülür ki Tien-şan dağından doğar ve şehrin etrafını kuşatır. Lieo-çung-hien'in doğusunda bütün memleket rüzgârın esişine göre akan ve yolcuları helak eyleyen kumlardan ibarettir. Bu çöle Han-hai yahut Şa-çin derler.

İgor [Uygur] memleketinden geçmiş olan Rubruquis buna Organum namını verir. Ahalinin husûsî bir lisana ve hurufâta mâlik olduklarını, nesturîlerin o zaman bunları kullandıklarını söylüyor. O zaman orada Kontomanlar ikamet ederlerdi. Organum isminin vaktiyle gayet iyi musiki şinas olmalarından ileri geldiğini iddia ediyor. Fakat bu iştikak [türetme] pek akla yatkın görünmez. Rubruquis putperestlere oradan itibaren tesâdüf etmeğe başlamıştır. Bu meyanda ibtida Jugur(Jugures)lar vardı. Bunlar bu Organum arazisine, doğuya doğru dağlar arasında bitişik ve komşudurlar. Rubruquis bu kavimleri birbirlerinden ayırır gibidir. Fakat hakikatte hepsi de bir kavim olmak icap eder. Çünkü biraz aşağıda bütün nesturîlerin Uygurların lisanlarını ve yazılarını kabul ettiklerini söylüyor ve bu lisanın Türk ve Koman (Comane) lisanlarının menşei olduğunu

iddia ediyor. Plan-Carpin Uygurlara Huyir(Huires)ler namını veriyor. Tataristan içine dağılmış olan bu kavim daha kuzeyde Ogurya (Ugoria) adı verilen memleketlere isimlerini vermiş gibidir.

Bize coğrafyaya ait tafsilat verebilecek ve mevkileri tanımamıza hizmet eyleyecek hiçbir şeyi ihmal etmemek için burada Hia-çeo'dan Turfan'a kadar eskiden beri yani Sum Sülalesi zamanında bir Çin sefîri tarafından kat'edilmiş bir yoldan bahsedeceğim. Sefîr, bugün Nim-hia denilen Hia-çeo'dan hareket etti. Yo-tim kalesini geçti. Sonra Hoam-yam-to-şa çölünü katetti. Yolcular burada sularını beraber taşımağa mecburdurlar. Sonra iki gün yol esnasında bir çok barbar âilelerine rast geldi. Bunlar Hoam-ho nehrinin kıyılarına kadar bu havâlide karargâh kurmuşlardı. Nehir bu noktada şişirilmiş tulumlar üzerinde geçiliyordu. Nehrin öte tarafında bir Tatar âilesi vardı. Sonra bir çöl görülüyordu ki kumları pek derin idi. Beygirler burada yürüyemezler. Onun için develer kullanılıyor. Maamafih bu yerlerde bazı otlar yetişiyor. Sonra Leo-tseşan dağı geçildi. Bu mahalde ahali yoktu. Daha uzakta bir Tatar âilesine ve Tu-tu dağına tesâdüf edildi. Hoey-ho'lar burada ikamet etmişlerdir. Daha bir çok âileler arasından geçtikten sonra Ho-lo-çuen'e varıldı. Burada vaktiyle Hoey-ho'ların kraliçeleri otururdu. Tang-tsuen isminde bir göl vardı. Sonra Siao-şe-çeo'ya, İ-çeo(Y-tcheou)'ya, Ye-tu'ya, Na-çeşing'e ulaştılar. Oradan Ye-muen-kuan namı verilen boğaz görülür. Sonra daha kısa yollardan geçilerek Kao-çam yahut Si-çeo'ya gelinir ki burası İgor[Uygur?]'dur.

Hanlar zamanında İgor'a tâbi ve civar bir çok küçük krallıklar yahut şehirler vardı.

-1-

Ku-ho: Şehir yahut mesken İgor'un bir vâdisinde idi. İlk Hanlar zamanında burada elli beş âile, iki yüz altmış dört nüfus ve kırk beş asker vardı.

İlk Hanlar zamanında mesâfeler	
Si-gan-fu'dan	8200 li
Batıya doğru Çin hükûmetine kadar	1147 li
Batıya doğru Yen-çi'ye kadar	770 li

-2-

Tsie-mi. Bu krallık şarkî ve garbî olmak üzere ikiye ayrılır. Birincisi yahut daha doğrusu bu nam ile yâd edilen şehir Tuyi-hi-ko (Tui-hi-ko) vadisinde kâindir. Şarkta Tien-şan dağında, Birinci Hanlar zamanında burada yüz doksan bir âile, bin dokuz yüz kırk sekiz nüfus ve beş yüz yetmiş yedi asker ta'dad olunurdu.

Birinci Hanlar zamanında mesâfeler	
Si-gan-fu'dan	8250 li
Güneybatıya doğru Çin hükûmetine kadar	1587 li

Bu ülke İkinci Hanlar zamanında görülüyor ki daha genişlemiş idi ve garbî parçayı da ihtiva ediyordu[içine alıyordu]. Çünkü üç bin âile, beş bin nüfus ve iki bin asker bulunduğum söyleniyor.

Mesâfe	
Lo-yam'dan	9250 li,
Çin Hükûmetinden	800 li

Bu kavimler çadır altında ikamet ederlerdi. Mer'alar arayarak dolaşırlardı. Toprağı ekerlerdi. Bu ülkede şimdi görülecek olan Po-lo-yi de yetişen mahsullerin aynı üretilmektedir.

Garbî Tsi-mi doğuda Tien-şan dağının diğer bir vâdisinde kâindir. Hanlar zamanında burada üç yüz otuz iki âile, bin dokuz yüz yirmi altı nüfus, beş yüz yetmiş iki asker vardı.

İlk Hanlar zamanında mesâfe	
Si-gan-fu'dan	8270 li
Güneybatıya doğru Çin hükûmetine kadar	1487 li

-3-

Po-lo-yi. Burada da bu isimde iki krallık yahut şehir vardır. Birincisi Su-yu-ko vâdisinde kâindi. Garbda Tien-şan dağında, Birinci Hanlar zamanında orada üç yüz yirmi beş âile, iki bin otuz iki nüfus, yedi yüz doksan dokuz asker ta'dad olunurdu.

İlk Hanlar zamanında mesâfe	
Si-gan-fu'dan	8360 li
Güneybatoya doğru Çin hükûmetine kadar	1387 li

İkinci şehirde yüz âile, bin yetmiş nüfus, üç yüz otuz dört asker vardı. Bu şehir Si-gan-fu'dan 8630 li mesâfededir.

İkinci Hanlar zamanında yalnız bir Po-lo-yi krallığından bahsolunur ki bu şimdi bahsettiğimiz Birinci Krallığın bulunduğu mevki'dedir. O zaman orada sekiz yüz âile, iki bin nüfus, yedi yüz asker ta'dad olunurdu.

İkinci Hanlar zamanında mesâfe	
Lo-yam'dan	10490 li
Güneydoğuya doğru Çin hükûmetinden	1290 li

Bu kavimler çadır altında otururlar, mer'alar ararlar ve ziraate pek rağbet ederlerdi. Ok ve yay yaparlardı. Burada â'lâ beygirler de vardı. Hunların imparatorlarından biri Po-lo-yi kralına kızarak tebeasından altı bin kişiyi şimalî Uygurların şimalinde ve beygir yürüyüşü ile doksan günlük mesâfede O-go memleketine nakletmişti. Sâir ahali po-lo-yi ülkesinin dağlarına kaçmışlardı.

-4-

İ-çi (Y-tchi). İkinci Hanlar zamanında Po-lo-yi ülkesine dâhil idi. Burada bin âile, üç bin nüfus ve bin asker vardı. Bu kavimler cesur, zâlim ve cengâver idiler. Mer'alar ararlardı. Fakat araziyi ekmezlerdi.

-5-

Kio. Bu ülke şarkda Tien-şan dağının Tan-kiu-ko vâdisinde kâin idi. Şehirde Birinci Hanlar zamanında doksan âile, beşyüz nüfus, yüz on beş asker ta'dad olunurdu.

Birinci Hanlar zamanında mesâfe	
Si-gan-fu'dan	8570 li
Güneybatıya doğru Çin Hükûmetine kadar	1487 li

-6-

Pi-lu. Bu namda iki krallık vardır. Birinci ve ikinci. Birincinin payitahtı Kien-tong-kue-çing'dir. Doğuda Tien-şan dağındadır. Birinci Hanlar zamanında burada iki yüz yirmi yedi âile, bin üç yüz seksen yedi nüfus, dört yüz yirmi iki asker ta'dad olunurdu.

Si-gan-fu'dan mesâfe	8680 li
Güneybatıya doğru Çin hükûmetine kadar	1487 li

İkinci Pi-lu Krallığı'nın payitahtı Fan-kiu-luiko-çing isminde bir şehirdir. Birinci Hanlar zamanında burada dört yüz altmış iki âile, bin yüz otuz yedi nüfus, üç yüz elli asker ta'dad ederlerdi.

Si-gan-fu'dan mesâfe	8710 li

Bu ülke şarkda Yu-lie-su, kuzeyde Hiong-nu memleketleriyle hem-hududdur.

Batıda Kio Krallığına, güneyde Uygur Krallığına bitişiktir.

-7-

Yu-li-ya-su. Payitahtı Nui-tu-ko-çing'dir. İlk Hanlar zamanında burada yüz doksan âile, bin dört yüz kırk beş nüfus, üç yüz otuz bir asker ta'dad olunurdu.

Doğu tarafından şimalî Uygurlarla, kuzeyde Hunlarla, batıda İ-lu krallığıyla hem-hududdur. Si-gan-fu'dan 8830 li mesâfededir.

-8-

Tan-pe Krallığı. Payitahtı aynı ismi taşır. 8870 li mesâfededir. Birinci Hanlar zamanında burada yirmi yedi âile, yüz doksan dört nüfus ve kırk beş asker ta'dad olunurdu.

-9-

O-tan-tsu-li. Payitaht Yu-leu-ko-çing idi. İlk Hanlar zamanında burada kırk bir âile, iki yüz otuz bir nüfus, elli yedi asker vardı. Si-gan-fu'dan 10330 li uzakta idi. Şark tarafından bu ülke Tan-pe, cenub tarafından Tsie-mi, garb tarafından O-kiom ülkeleriyle hem-hudud idi.

*
* *

Tasvir ettiğim bütün bu ülkeye, evvelce de söylediğim gibi, Çin coğrafiyyunu Si-yu namını verirler ki İmaus dağının öte tarafındaki Şitistan'a ve bizim muharrirlerimiz Serik kıt'asına tekabül eder. İkinci miladî asır ortalarına doğru hayatta olan Ptolémé bize burasının bir tasvirini bırakmıştır. Bu müverrih, İkinci Hanlar Çin'de

hükümran oldukları devirde ber-hayat olduğu için bütün söylediği şeyler bu ülkenin o zamanın müverrihleri tarafından zabt edilen coğrafyasıyla pek çok münâsebetdar olmak lazım gelir. İşte ben de bu tasvirde bundan pek çok istifade ettim.

Ptolémé, İmaus'un öte tarafındaki Şitistan'a batı tarafında hudud olmak üzere İmaus namını verdiği dağı gösterir ki Çinlilerin Hoten ve Kâşgar'a doğru Tsung-ling dedikleri dağa tekabül eder. Aksu'ya doğru da Tien-şan, Siue-şan derler. Tatarlarda Muz Dağı [Mustag] namını verirler. Şimalde meçhûl memleketler vardır. Doğuda Serik kıt'ası, güneyde Ganj nehrinin öte tarafındaki Hindistan bulunur. Bu pek doğrudur. Bu nehir Hoten'in güneyindeki dağlardan çıkar. Orada iki Şitistan'ı ayıran Tsung-ling dağı başlar.

İmaus'un ötesinde Şitistan'ın batıdaki kısmında Montes-Oksasiti'yi (Montes-Auxacitis) zikreder. Bu, Tien-şan dağının Aksu ülkesinde kâin olan kısmıdır. Reciyo Oksasiti (Regio Auxacites) adını verdiği de Aksu'dur. Oekhardes nehrinin menba'larını burada olmak üzere gösterir. Çinliler Aksu'nun güneyinde Ki-seu-şoi namını verdikleri büyük bir nehirden bahseder ki Lop gölüne dökülür. Ptolémé'nin Oekhardes dediği nehir bu olacaktır.

Kezalik batıda kâin dediği Ka-si-yi de Kâşgar'da yani Serik kıt'ası bahsinde Butisus (Bautisus) nehrinin bu dağlardan çıktığını söylüyor. Yerken[Yarkent]'e doğru aynı Tsung-ling dağlarından büyük bir nehir çıkar, Aksu'dan geçen nehir ile birleşir. Her ikisi de Lop gölüne dökülür. Çinliler güneydekine Şeu-pa-ho derler. Butisus bu olmak icab eder. Şitistan'ın güney kısmını batı tarafında sınırlayan Emodi Montes Tsung-ling'in kollarıdır ki orada Hindliler tarafından İmeia namıyla yâd edilir.

Bu kıt'ada sâkin olan ahâli, Ptolémé'ye nazaran, kuzeydeki kısımda Abii ve İppofaji (Hippophagi) Şit'lerdir. Bu kavimler Çinlilerin O-fion'larıdır. Tien-şan dağlarının ve Aksu ülkesinin tam kuzeyinde ikamet eden ve beygir ile beslenen Tatarlarla aynı cinstendirler. Bu O-fion'ların memleketi pek geniş olduğu için bu iki kavimden birinin oraya dâhil olup olmadığını söyleyemem. Aşağıda Oksasii'ler yahut Aksulular vardı. Sonra bir Şitistan'dan diğer Şitistan'a gitmek için geçit hizmetini gören dağların girişinde yani Kâşgar'da bulunan geçitte Fasiyat [Kasiat?] namı verilen ülkeye tesâdüf ediliyordu ki Kâşgar'dır. Güneyde Şate (Chateo) yahut

Hoten sekenesi diye adlandırılan Şitler vardı. Daha aşağıda Aşasa (Achassa) kıt'asını ve daha güneyde Amudiyen dağları boyunca Şite-şorane (Schithoe-Chauranoe)'yi zikreder. Bu iki ülke bence meçhuldür. Meğer ki Ptolémé'nin ifâdelerinde bir ifâde yanlışlığı yahut hata buluna. Bu takdirde Şorani'yi Yerken [Yarkent] ahalisi sayacağım. Çünkü ters çevrilmiş aynı kelimedir.

Bu Şitistan'ın şehirleri Ptolémé'ye nazaran Avzasya (Auzacia) yahut Aksu ile İsedon-Şitika (Issedon-Scythica), Şorana (Chaurana) ve Seta(Soeta)'dır ki ben bunları hiç bilmiyorum. İkinci şehir belki Yerken[Yarkent]'dir. Ufacık bir emâreye istinad ederek İsedo-Şitika şehrinin Birinci Hanlar zamanında Çin vâlilerinin Aksu yakınında ikamet ettikleri şehir olduğunu zannediyorum. Fakat biz Serik kıt'asına avdet edelim.

Alelade, Çin'in, doğuda kâin bir parçası gibi telakki edilen bu memleketin mevkiini tesbit etmek için yeni coğrafyacılar tarafından söylenmiş olan şeylerin tümünü burada hikâye etmek lüzumsuzdur. Kâşgar'dan Çin'e kadar olan bütün ülkeyi Ptolémé'nin ikiye ayırması bana garip göründü. Bunun sebebi ne olabilir? Arazinin tabiatı bu babda hiçbir sebep arz etmez. Bu kıt'ayı tefrîk eden ne bir dağ silsilesi vardır, ne nehirler. Maamafih bu taksîm doğrudur. Civar memleketlerin istilası mes'elesinde Ptolémé'nin bu memleketin genişliğinden haberdar olduğunu bize gösterir. İmaus'un öte tarafındaki Şitistan Çinlilere tâbi olmayan ülkeleri içine alır. Serik kıt'ası da Çinlilerin fütûhatını muhtevi bulunur.

Gerçekten, bunu Aksu ülkesinden sonra başlatıyor. Daha doğuda olan yerler Çinlilere tamamıyla boyun eğmiş idiler. Fakat Aksu, Kâşgar, Hoten, ilh. Müstakil krallara mâlik bulunuyorlardı. İlk Hanlar zamanında Çinlilerin Aksu doğusunda bir vâlileri vardı. Serik kıt'asının bu Çin mevkiinden başladığı âşikârdır. Bunun hududu Ptolémé'ye göre batıda Aksu ve Kâşgar krallıkları idi. Kuzeyde ve doğuda meçhul memleketler, güneyde Hindistan vardı.

Kuzeydeki kısımda Annibe (Anniboe) ve Asmirei (Asmiroe) yani Hiong-nu ve Hai dağları kâin idi. Tagurus namını taşıyan dağın hangisi olduğunu bilmiyorum. Güneyde Tibet'in muhtelif dağları olan Amudiye(Emodiens)'ler, Serik, Ottorokoro (Ottorocoras) dağları bulunuyordu. Tekmil bu ülkede iki nehir, Oehard ve Butisus

nehirleri akar. Lop gölüne dökülenler bunlardır. Yukarıda bahsetmiştim.

Serik kıt'asının muhtelif kavimleri insan yerler. Bunlar kuzey tarafta, Sibirya'ya doğru ikamet ederler. Sonra Anniyi'ler gelir ki Hunlardan ibarettirler. Bu Anniyi'ler yahut Hunlarla Aksulular arasında Ptolémé Sizije(Sigies?)lerden bahseder. Çinliler bunlara Çe-su derler ki, başka deyişle İgor [Uygur] denilir. Sonra Oehard nehrine kadar Damne(Damnoe)ler ve Piale(Pialoe)ler gelir. Oehardlar ihtimal ki Çinliler tarafından Şen-şen yahut Leo-lan denilen ve nehrin kenarı sıra aynı göl yakınında oturan kavim olacaktır.

Ptolémé sonra kuzeye doğru çıkar, Anniyi'lerin yahut Hunların doğusunda Garinei (Garinoei) ve Rabanei(Rabbanoei)'lerden bahseder ki bunların mevkilerini ben bilmiyorum. Bu kavimlerin altında Asmirea-Recio (Asmiroea-Regio) ile aynı namda dağlar vardır. Bu mevzuubahs olan memleket Hami ülkesiyle kuzeyden bunu sınırlayan dağlardır.

Daha aşağıda İsedon'lar bulunur. Bu kalabalık bir millettir ki Ka-si yahut Kâşgar dağlarına kadar yayılmışlardı. Ptolémé'nin burada bahsettiği kavimler Şa-çeo'dan itibaren batıda pek uzaklara doğru karargâhlarını uzatmıştılar.

İsedon'ların doğusunda Truani'ler ve bunların altında İtagori'ler ve Tagurus dağı bulunmaktadır. Bu sancaklar Su-çeo'ya ve güneye doğru yer almış olmak icap eder.

İsedon'ların altında Aspakare(Aspacaroe)'ler ve bunlardan sonra Bate(Batoe)'ler vardı. Bunların Butanlar (Boutans) yahut Tibet kavimleri oldukları âşikârdır. Daha güneyde Amudiyen ve Serik dağları boyunca Ottorokore(Ottorocoroe)'ler bulunuyordu. Bunlar Tibet'in başka kavimleridirler ki bence meçhuldürler.

Serik kıt'asının şehirleri: Damna, Piada, Asmirea yahut Hami, Truana, İsedon-Sirika, Aspake (Aspacaea), Drosaşe (Drosache), Paliana, Togara (Thogora), Abragana, Dazata, Orosana, Ottorokora, Solona, Sera-metropolis'dir.

Ptolémé'nin Serik kıt'asına dâir verdiği malûmât hakkında daha ziyâde bahsi uzatmaya lüzum yoktur zannediyorum. Çünkü güneyde ve doğudaki yerlerden bir çoğu benim kendime tayin ettiğim plan dâhiline girmemektedirler. Zaten bu kısım hakkında memnûniyet-bahş izâhât verebilmek için To-kan ülkesi ile civârı hakkında

Çin coğrafyacıları tarafından verilen tafsilâtı tedkîk etmek icâb eder ki bu da beni pek uzaklara götürebilir.

Ptolémé'den daha sonra olan Amyen Marselen (Amien Marcelin) de Serik kıt'asından bahseder. Ptolémé'nin beyânâtını kopya etmişe benzemekle beraber bu kıt'ayı daha ziyâde vâsi' olmak üzere gösterir. Kâşgar dağlarının batısında Askanimya (Ascanimia) denilen dağların yani Uzkend ve Komedu(Comedu)'ya yahut Çinlilerin Tien-şan'ına civar dağların boyunca sâkin olan Sas'larden bahsettikten sonra bu dağların başladığı yerde, bir boğaz teşkîl ettikleri Kâşgar'da Litinon Pirgon (Lithinon-pyrgon) denilen bir köy ile Ser(Seres)lerin nezdine giden tâcirlerin takîb ettikleri uzun bir yol bulunduğunu söylüyor. Sonra Jaksartes (Jaxartes)'in kuzeyinde sâkin olan Şitlerden bahsederek oradan sözü Serik kıt'asına getirir. Burası münbit bir ülkedir. Her tarafdan bir kavis şeklinde büyük dağlar etrafını çevirmişlerdir. Bu da Tien-şan dağlarının teşkîl ettiği muhîte uygunluk gösterir. Serik kıt'ası batı tarafından Şitlerle sınırlıdır. Kuzey ve doğu taraflarında büyük ovalar yahut karlı çöller vardır. Bunlar Osion ve Hyung-nu ovalarıdır. Güneyinde de Hindistan kıt'ası ve Ganj nehri bulunur. Başlıca dağlar: Arya (Aria), Nazavityum (Nazavitium), Asmira, Emodus ve Oporokarra (Opourocarra) dağlarıdır. Ptolémé bu son dağa Ottorokarra namını verir. Asmira ile Emodus Hami dağlarıyla Hoten'in batısında ve güneyinde bulunan dağlardır. Yalnız Arya ve Nazavityum kalıyor. Fakat Amien Ptolémé'yi kopye ettiği ve Arya yerine aynı dağları zikrettiği için Kâşgar dağları olan Kasya'yı onun yerine kabul ediyorum. Nazavityum yerine de Oksasitis yahut Aksu kıt'asının dağları olan Akzavityum (Aczavitium) diyorum. Amien bu noktada cereyan eden iki nehirden de bahsediyor: Oehard ile Bantisis (Banthisis) dediği Butisus (Bautisus).

Serik kıt'asında mevcûdiyetlerinden bahsettiği kavimler kuzeye doğru Alitrofajlar (Alitrophages) ile Anni-yi'ler; sonra Sizije'ler yahut İgor'lar [Uygurlar?], ve Oehard'larla aynı şey olan Kardi(-Cardis)lerdir. Doğuda Rayane'ler Asmira'lar yahut Hâmililer, İsedon'lar vardır. Bunların da doğusunda Atere'ler yahut Ptolémé'nin Truâni'leri ve Asparata'lar yahut Aspakare'ler sâkindirler. Güneyde Bete (Betoe) tesâdüf edilir. Şehirler: Asmira, İsedon, Asparate ve Fere (Feroe)'dir. Zannederim ki Sera şehri olacaktır.

Bir an için, mühim bir millet olan İsedonlara avdet ediyorum: Amien bunlar hakkında “Omnium splendidissimi” diyor. Ptolémé de haklarında “Magna gens” tabirini kullanıyor. Bunlar Kâşgar dağlarına kadar yayılmışlardı. Başlarda bu İsedonların Hunlara mensup bir millet olduğunu zannettim. Fakat şimdi daha ziyâde bunların Şen-si dâhilindeki Su-çeo Çinlileri olduğuna kāni’im. Bunlar muhtelif kolonilerle tâ Kâşgar’a kadar Tataristan’ın bütün bu kısmında yayılmışlardı. Bu takdirce İsedon Serika son Çin şehri Su-çeo olacaktır. İsedon Şitika da Aksu civarında kâin Çin şehri olmak iktizâ eder. Çin vâlileri alelade orada ikāmet ederlerdi. Ma’mâfîh bunlar bir ihtimâlden ibârettir.

İKİNCİ BÂB

İMAUS'UN ÖTE TARAFINDAKİ ŞİTİSTAN

Doğudaki Tataristan hakkında Çinlilerin bize şimdi gözden geçirdiğimiz malûmât kadar detaylı izâhât vereceklerini ümit etmemelidir. Çünkü onların fütûhâtı doğu, hatta kuzey cihetlerine doğru ilerlemekten ziyâde kuzey-batı istikametinde genişlemiştir. Burada yalnız garbî Tatarlardan bahsetmekten sarf-ı nazar edebilirim. Fakat doğuya âid olan şeyleri de aynı sûretle hikâye etmeyecek olursam Tataristan'ın bu tasvîrinde büyük bir boşluk bırakmış olacağımı düşündüm. Bunlarda coğrafyaya faydalı bazı tafsilât bulunabilir. Zaten Hunlar da oralara müteaddid seferler icrâ etmişlerdir. İşte bütün bunlar Tataristan'ın doğu kısmında yer alan ülkelere de birkaç sahife tahsîsine beni mecbûr ediyor.

-I-
Niu-çe (Niu-tche) yahut Man-çeo (Man-tcheou) Tatarları

Bugün Kore namını verdiğimiz ülkede bulunan muhtelif krallıklardan bahse burada lüzum görmüyorum. Buranın ahâlisi Tatarlara mensup değildirler. Tataristan ise bu memleketin ancak kuzeyinde başlar. En doğudaki kısmı Niu-çin (Niu-tchin) yahut Niu-çe (Niu-tche) namını taşır. Ya-lo-kiang nehri bu dağdan doğar. Batı tarafında da Kuen-tum-kiang nehri, kuzeyde Şe-goei (Che-goei) Tatarları vardır. Goei'ler zamanında bu kavimlere Vo-kie; Suyi(-Soui)'ler ve Tam'ların zamanında Mo-ko namı verilirdi. Tsin(T-cin)lerin coğrafyası Siao-çin'lerin güneyinde Lo-hien-şan dağının bulunduğunu beyan eder. İhtimal ki Çan-ye-şan'ın aynıdır. Kuzeyde Jo-şoyi(Jo-choui) nehri, doğuda Kuen-mo-han krallığı vardır. Tsin-

lerin coğrafyasına göre bu memleket birkaç bin li genişliğindedir. Bu memleketin kavimleri mağaralarda ve derin vâdilerde otururlar. Buralara beygir ve araba giremez. Kışın bu kovuklar onların ikametgâhlarıdır. Yazın ise ağaç dallarına konan kuşlara benzerler. Baba âilenin kralıdır. Yazı yazmasını bilmezler. Sözleri muâhedenâme yerini tutar. Bunlar beygire hiç binmezler. Beygir onlar için yalnız servet hizmetini görür. Sığırları, koyunları da yoktur. Fakat bir çok domuz beslerler. Etlerini yerler. Derilerinden esvap yaparlar.

Mim'lerin coğrafyası bu memleketin hududu olmak üzere doğuda denizi, batıda O-ö-leang-ho(Ou-o-leang-ho)'yu, güneyde Niu-ulh-han denizini yahut Amur nehrini gösterir. Kuen-tum nehrinden Pekin'e kadar üç bin beş yüz, Nan-king'e kadar dört bin altı yüz li mesâfe olduğunu söyler. Ma-to-lon-lin bu memleketi, en büyük ihtimale göre Tsinlerin yönetimi devrinde Lo-yam'dan beş bin li mesâfede olmak üzere gösterir ve aşağıdaki yoldan bahseder: Ho-lung'un kuzeyinde iki yüz li mesâfede Şen-yu-şan (Chen-yo-chan) dağına tesâdüf olunur. Oradan kuzeye doğru otuz gün yürüyüşle Ki-li-şan dağına ulaşılır. Yedi gün daha kuzeye doğru gidildiği vakit Lo-huan-şu-yi nehri görülür ki birkaç li genişliktedir. Buradan kuzeye doğru on beş günde Tay-Kio-lu-şuyi (Tai-kio-lou-choui) nehrine rast gelinir. Sonra, kuzeydoğuya doğru on sekiz gün de gidilince bu mememlekete varılır. Buraya So-mo-şuyi[1] (So-mo-choui) namında ve üç li genişliğinde büyük bir nehir görülür. Mo-ko'larda başlıca yedi aşîret (horde) vardır. Birincisine So-mo aşîreti denilir. Çünkü Kore'nin kuzeyinde menba'larına doğru bu nehrin civârında ikamet ederler. Bu aşîret bir kaç bin asker çıkarabilir. Bunlar gâyet cesurdurlar. Kore dâhiline akınlar yaparlar. İkincisine Pe-to aşîreti namı verilir. So-mo aşîretinin kuzeyinde otururlar. Bunlarda yedi bin asker vardır. Üçüncüsü Pe-to'ların kuzeydoğusunda Gan-çe-ko (Gan-che-ko) aşîretidir. Dördüncüsü Pe-toların doğusunda Fo-nie aşîretidir. Beşinci Fo-nie'lerin doğusunda Hao-çe(Hao-tche)'lerdir. Altıncısı Gan-çe-ko'ların kuzey batısında He-çoyi (He-choui) yahut Siyah Nehir denilen Amur nehrinin kenarında ikamet eden He-şuyi aşîretidir. Yedincisi So-mo'nun güney doğusunda Pe-şan(Pe-c-

[1] Nehir isimlerinin nihayetinde hep tekrar eden bu şoyi (choui) kelimesi, acaba "suyu" kelimesinden galat mıdır? Bu halde So-mo-şuyi demek So-mo suyu olmak lazım gelir.

han)'lardır. Bütün bu sonrakilerin üç binden fazla askerleri yoktur. Fo-nie'den denize kadar olan mesâfedeki kavimlerin hepsi kemanlarıyla[2] taş atarlar.

Tsinlerin coğrafyası daha bir çok memleket yahut krallık zikreder ve bunların yalnız mesâfelerini göstermekle iktifâ eyler. 1-Siao-çin'lerin yahut Niu-çe'nin kuzey batısında yer alan ve beygir yürüyüşüyle iki yüz günlük[3] mesâfede Pi-li krallığı. Burada yirmi bin âile vardı. 2- Pi-li'den beygir yürüyüşüyle elli gün uzakta Yam-yum krallığı. Burada da yirmi bin âile vardı. 3- Yam-yum krallığından insan yürüyüşüyle elli gün uzakta Kuen-mo-han krallığı. Burada elli bin âile var idi. 4- Kuen-mo-han'dan insan yürüyüşüyle elli gün ve Nie-çe'den elli bin li mesâfede Ye-y-kiun krallığı. Ma-to-lon-lin daha sâir bir takım krallıkların isimlerini ta'dad eder: 1- Ta-mu-liu, 2- Feo-çung, 3- Moto-hoey (Moto-hoei), 4- Ku-leo (Kou-leou), 5- So-ho, 6- Kiu-fo-fu, 7- Poeyi-li (Poei-li), 8- Pa-ta-ho, 9- Tu-yo-ling (Tou-yu-ling), 10- Ko-fu-çin (Kou-fou-tchin), 11- Lo-leo (Lou-le-ou),12- Yu-çin-heo (Yu-tchin-heou). Bunlara bakılarak bu memleketin ne kadar vüs'ati hâiz olduğu ve Çinlilerin bu bâbdaki kavrayışlarının seviyesi anlaşılabilir. Fakat mevkiini tayîn etmek kabil değildir. Onun için Niu-çe ülkesinin tasvîrine avdet ediyorum.

Orada bulunan en meşhur dağlar şunlardır:

1-Çang-pe-şan (Tchang-pe-chan) dağı. Bizim haritamızda Amba-şan-yen-alin (Amba-chan-yen-alin) namını taşır. Kadîm Hoey-nimko nehrinin güneyinde yer alır. Bin li genişliğindedir. İki yüz li yüksekliğindedir. Tepesinde bir su birikintisi vardır ki çevresi seksen li tutar. Muhtelif mahallerden bu su aşağıya akar, muhtelif nehirler teşkîl eder: Güney tarafında Ya-lo-kiang, kuzey tarafında Kuen-tung-kiang, doğu tarafında Ho-ye-ku-ho (Ho-ye-kou-ho) nehirleri.

Niu-sin-şan (Nieu-sin-chan) dağı. Leao-tung dâhilinde iki yüz elli li mesâfede Kay-yuen'in kuzey doğusunda, Gnai-ho nehrinin kuzeyinde ve Şam-ho (Cham-ho) nehrinin doğusunda kâindir. O-ulh-yu-şan (O-ulh-yu-chan) dağı Kay-yuen'in güney doğusunda

---

2 Keman, burada yay anlamındadır; ok atmaya yarayan yay'a denir. (Haz. Notu)

3 Burada bir dizgi yanlışı olmalı: beygir yürüyüşüyle 200 günlük mesâfe çok mübâlağalı bir mesâfedir, muhtemelen "iki üç günlük" yazılacakken "iki yüz günlük" yazılmış olmalı; az aşağıdaki "elli günlük" mesâfe dahi mübâlağalıdır, bunun da hatalı bir yazım olduğunu, sanıyorum (Haz. Notu)

üç yüz li mesâfededir. Ma-gan-şan (Ma-gan-chan) dağı Kay-yuen'in güney doğusunda dört yüz li mesâfede kâindir. Kyen-çeo-goei'nin de doğusundadır. Mum-ki-şan (Mum-ki-chan) dağı Kay-yuen'e yedi yüz kırk li mesâfede Song-hoa-kiang yahut Songari nehrinin doğu sâhilindedir. Ki-li-şan dağı eski Vu-kie krallığının güneyindedir. Tay-şan (Tai-chan) dağı aynı krallığın güneyinde yer alır. Seyyahlar bu dağa gâyet hürmet ederler. Orada vahşî bir takım hayvanlar vardır. İnsana hiçbir fenâlık yapmazlar. Ahâli de onlara dokunmaz. Tien-muen-ling dağı eski Mo-ko krallığının hududları üzerindedir. Ma-ki-ling dağı Hoey-nim-ko şehrinin hududlarındadır.

Nehirler şunlardır: Ho-la-ven-kiang. Kay-yuen'in dokuz yüz li kuzeyindedir. Kuzeydeki dağlardan çıkar, güneye doğru akar ve Songari nehrine dökülür. Nonni-ola (Nonni-oula) budur.

Song-hoa-kiang yahut Songari nehri. Kay-yuen'in kuzey doğusunda bin li uzaktadır. Çang-pe-şan dağından çıkarak kuzeye doğru cereyan eder. Kin'lerin kadîm idâresinden geçer. Hoeyi-ya-kiang nehrine kavuşmuş olur. Zannederim ki bu, Hoeyi-fan nehridir. Kuen-kum-kiang ayağını da alır ve Doğu Denizi'ne dökülür. Çinliler muhtelif nehirleri çok kere birbirine karıştırırlar. Onlara dâima bizim verdiğimiz isimleri vermezler. Amur nehri burada ismini kaybediyor gibidir. Ho-li-kay-kiang (Hou-li-kai-kiang) nehri Hurha-pira (Hourha-pira) nehridir. Kien-çeo-goei'nin doğusunda, güneydeki dağların eteklerinden çıkar. Kuzeydoğuya doğru akarak King-pe gölünü teşkîl eder ki buna bugün Pilten namı verilir. Sonra kuzeye doğru Songari nehrine katılır.

Kuen-kum-kiang nehri. Buna So-mo-hu-da derler. Barbarlar Sung-ua-kiang namını veriyorlar. Songari ile aynı nehir olmak lazımdır. Kay-yuen'in bin beş yüz li kuzeyindedir. Fakat Çang-peşan dağından kaynaklanır. Kuzeye doğru akar, Kin'lerin pâyitahtı olan Ho-ayi-nim-fo'dan geçer ve kuzeydoğuya doğru devam ederek de denize dökülür. Bu nehirler Amur nehrine karıştıktan sonra Çinliler Amur nehrine onlardan her hangi birisinin ismini, oradan denize kadar olan mesâfede veriyorlar.

He-lon-kiang yahut Kara Yılan nehri. Asıl Amur nehridir ki Tatarcada buna Saga-lien-ula (Saga-lien-oula) yahut Kara Nehir derler. Çinliler buna He-şuyi yani Kara Nehir namını da verirler. Kay-yuen'in kuzeyinde iki bin beş yüz li mesâfededir. Kuzey dağ-

larından çıkan, güneye doğru akan Songari nehrine katılır. Eskiden Mo-ko'lar bu nehrin sâhillerinde sâkin idiler. Menba'a doğru Moğollarda Ou-nan (Ouo-nan) yahut Onon ismini taşır. Menba'ı Selinga ve Orgon nehirleri arasındaki dağlarda ellinci arz derecesine doğru bir mevki'dedir. 52 derecede İngoda nehri buna karışır, bu nehir de aynı mevki'den çıkar. O zaman Onon nehri Şilka (Schilka) ismini alır. Sonra Azimon nehri buraya dökülür. O vakit de ismi Amur nehrine dönüşür. Artık Kamçatka körfezine dökülünceye kadar bu ismi taşımaktan hâlî kalmaz. Uzunluğu takriben dört yüz li'dir.[4] Ağzındaki genişliği altı fersah tutar.

Ho-la-ho nehri. Kay-yuen'in kırk li şarkındadır. Çang-ye-şan dağının kuzeyinde Sung dağından çıkar. He'e-yi-ya ve belki de Huey-fan nehrine birleşir ve Songari nehrine dökülür.

Ey-mi-ho (I-mi-ho) nehri. Kay-yuen'in dört yüz li şimalindedir. Gnai-ho nehrinin kuzeyinde bulunan dağdan nebe'an eder. Kuzeye doğru cereyan ederek Ey-fa-ho (I-fa-ho) ile birleşir ve Songari'ye dökülür.

Ven-fa-ho nehri. Kay-yuen'in beş yüz li kuzeyindedir. Kang-çeo'nun kuzeyinde bir dağdan çıkarak kuzeye doğru akar, Songari'ye dökülür.

Si-ou-ho nehri. Kay-yuen'in kuzeyinde beş yüz yetmiş li mesâfededir. Kien-çeo-goei'nin güney doğusunda yer alan bir dağdan çıkar. Kuzeye doğru akar. Kalo-moho ayağı ile birleşerek Songari'ye dökülür.

Ho-olm-hay-ho nehri. Kay-yuen'in kuzeyinde bin li mesâfededir. La-me-çeo-çing'in doğusundaki dağlardan doğarak kuzeye doğru akar ve Songari'ye katılır.

Ho-lan-ho nehri. Kien-çeo-goei'nin güneyinde bin li mesâfededir. Denize dökülür.

To-muen-ho nehri. Kien-çeo-goei'nin güneydoğusunda bin li mesâfededir. Denize dökülür. Tumen-ola nehri budur.

Li-ho nehri, Kay-yuen'in kuzeydoğusunda bin iki yüz li mesâfede, Ou-nai-lin-çing'in güneyindeki dağlardan çıkarak kuzeye doğru cereyan eder ve Songari nehrine katılır.

4 Bu rakamda bir yanlışlık olmalı; çünkü Amur nehri bundan çok daha uzundur. (Haz. Notu)

Ho-han-ho nehri, kadîm Mo-no krallığından otuz li mesâfede Pim-siyam-çing (Pim-siam-tching) şehri bunların yakın oluşundan dolayı Ho-han-çeo namını taşımıştır.

O-ye-ku-ho (O-ye-kou-ho) nehri. Çan-ye dağından çıkar. Doğuya doğru akar ve denize dökülür.

Kin-şuyi-ho (Kin-choui-ho) nehri. Kay-yuen'in kuzeyinde bin li mesâfededir. Ho-am-li-ko'nun doğusunda bir dağdan çıkar. Kuzeye doğru akar. Songari'ye dökülür. Niut-şe(Niut-che)'ler oradan itibaren Kin namını alırlar. Bunlara Gan-çu-ho-şuyi (Gan-tchu-hou-chuoi) namını vermişlerdir.

Hiue-pin-ho nehri. Kien-çeo-goei'nin güney doğusunda bin beş yüz li mesâfededir. Denize dökülür.

Ono-leang-ho nehri. Kay-yuen'in kuzey batısında üç bin üç yüz li mesâfededir. Şa-mo çölünden doğar, güneye doğru akar. Şao-olm-ho ve Nao-ven-kiang nehrine karışır. Koem-nom yahut Songari nehrine dökülür. Zannederim ki şu mevzu-ı bahs olan nehir Kerlon'dur. Bu nehir menba'ında güneye doğru akar, sonra şarka döner, Kulon-nor (Coulon-nor) gölüne dökülür. Oradan Ergone nehri çıkar, kuzeye doğru yükselir ve Amur'a dökülür. Bunu çok kere Songari ile karıştırmışlardır. Kerlon ile Ergone aynı bir nehir addedilebilirler.

Gnay-tsung-ho (Gnai-tcung-ho) nehri. Kay-yuen'in kuzeydoğusunda, altı bin li mesâfededir. Lan-çeo şehrinin doğusundaki dağdan kaynar. Doğuya doğru akar ve denize dökülür.

Mang-ko-ho nehri. Kay-yuen'den altı bin li mesâfededir. Lan-çeo'nun doğusundaki dağdan çıkarak denize dökülür.

-II-
Ou-leang-ho Ülkesi

Bu ülke doğu tarafında Niu-çe ile hem-hududdur. Oradan batıya doğru Kayi-pim-ko'ya ve Lea-to nehrinin menba'larına kadar uzanır. Han'lar zamanında bu ülkede sâkin olan kavimler Ki namını taşırlardı. Goei'lerin ecdâdı oradan çıkmışlardır. İsimleri Ku-mu-ki (Kou-mou-ki) idi. Siyen-pi(Sien-pi)'ler U-huon(Ou-huon)'lar da orada Siyen-pi-şan ve U-huon-şan denilen dağlarda sâkin idiler.

Mim'lerin coğrafyası bu bu memleket hakkında hemen hiçbir malûmât vermiyor, yalnız bin li genişliğe mâlik Ma-yu-şan (Ma-yu-chan) dağından bahsediyor. Yeu-fu-şan (Yeou-fou-chan) dağı doğudan batıya doğru beş li uzunluktadır. Doğudan güneye doğru genişliği de yirmi li'dir.[5] Tsie-kin-şan (Tcie-kin-chan), Çamteo-şan (Tcham-teou-chan) ve Hyang-tay-şan (Hiang-tai-chan) dağları da bu coğrafyada zikredilmekte dir. Bu son dağın üzerinde bir Fu ma'bedi vardı. Kitan'lar (Kitans) aynı memleketten çıkmışlardır.

---

[5] Bu dağın uzunluğu ve genişliği konusunda verilen ölçülerde muhtemelen bir terslik veya yanlışlık olmalı. (Haz. Notu)

-III-
Sibirya'da Şe-goei (Che-Goei) Ülkesi

Şe-goei'ler Sibirya'da dağılmış miktarları çok olan bir kavimdir. Başlıca beş aşîrete ayrılmışlardı. Güneyde komşuları Mo-ko'lar ve Tatar Kitan'lar idi. Bunların arasında kral yoktur. Bunlar zayıf ve fakirdirler. Kitanlarla aynı nev'idendirler. Fakat onlardan üç bin li uzaktadırlar. Memleketleri alçaktır, bataklıktır. Bu ülkeye gitmek için Lieo-çing'den hareket edilirdi. Kitanların memleketi terk edildikten sonra Ço (Tcho) nehri geçilir, Kotsu dağına tesâdüf olunurdu. Bunun çevresi üçyüz li idi. Kiuli-çe-şuyi şehrine gelinir, oradan da Şe-goei ülkesine girilirdi.

Yaz tesâvî-i leyl-i nehârı[6] hulûl edince [yaz gün-eşitliği girince) bu kavimler batı tarafında bulunan dağlara doğru çekilirlerdi. Bu ülkede pek çok ot, dürlü dürlü hayvanlar ile dolu ormanlar vardır. Ahâli bu hayvanların şerrinden kurtulmak için ağaçların üzerine çıkarlar. Sonraları bu kavim pek çoğalmış, yirmi beş aşîrete bölünmüştür. Reisleri öldüğü vakit oğlu yahut kardeşi onun yerine geçer. Bunlar bulunmazsa millet içinde cesur biri reis olmak üzere seçilir. Bunlar da Kitanlar gibi giyinirler. Öküz arabalarına binerler. Kamışlardan, otlardan yapılmış kulübelerde otururlar. Arabaları Türklerin arabası gibi keçe ile örtülüdür. Nehirleri ot yığınları yahut derilerden yapılmış sandallar üzerinde geçerler. İpleri otlardan yapılmıştır. Bunları dizgin makamında kullanırlar. Masalarının üstü domuz derisiyle kaplıdır. Yazıları bir çok ağaç parçalarından ibârettir. Bu parçalar sıraya konuluş ve düzenleniş tarzlarına göre muhtelif şeyleri ifâde ederler. Bu memleket soğuktur. Pek az hâsılat alınır. Koyun hiç yoktur. Beygir azdır. Pek çok domuz ve sığır vardır. Ahâlinin lisanı Mo-ko'ların lisanının aynıdır. Evlenmek isteyen bir adam kızın ebeveyniyle uzlaşır, sonra kızı kaçırır. Kızın âilesine cihâz

---

6 21 Mart'ta gerçekleşen gündüz-gece eşitlenmesini kasdediyor. (Haz. Notu)

makamında sığırlar ve sâir hayvanlar gönderir. Bir dul kadın kocası ölmüş olmakla beraber dâima kocasına âid diye telakkî edilir. Artık bir daha evlenemez. Mâtem üç sene sürer. Na'şları odun yığınları üzerine koyarlar. Bu memlekette hiç demir bulunmaz. Ahâli demiri Kore'den tedârik ederler. İşte cenûbî Şe-goei'lerin ahlâk ve âdetleri böyledir.

Daha kuzeyde, insan yürüyüşü ile on bir günlük mesâfede şimal Şe-goei'lerinin memleketine tesâdüf olunur. Bunlar otuz aşîrete ayrılmışlardır. Her birinin bir reîsi vardır. Burası gâyet soğuktur. Kışın bütün bu kavimler mağaralara çekilirler. Sığır eti ile geçinirler. Fakat soğuktan telef olurlar. Şam-lu (Cham-lou) namı verilen bir çok hayvanlar vardır. Bunlar boynuzsuz ve kuyruksuz bir nevi geyiktir. Bu akvâmın başlıca meşguliyeti avcılık etmekten, balık tutmaktan ibârettir. Samur da avlarlar. Balık derileriyle giyinirler. Hu-hou denilen, çok uyuyan ve tilkiye benzeyen hayvânların derisinden külah yaparlar.

Kuzeye doğru bin li mesâfede Hu-ye-şan dağı civarlarında Po-şe-goei'lere tesâdüf olunur. Bunlar diğerlerinden daha kalabalıktırlar. Aşîretlerinin mikdârı malûm değildir. Evleri ağaç kabuklarından yapılmıştır. Kuzey Şe-goei'leri ile aynı ahlak ve âdetlere mâliktirler.

Bunlardan sonra dört gün ötede Şin-mo-tan-şe-goei (Chin-mo-tan-che-goei)'ler vardır. Şin-mo-tan nehrinden dolayı kendilerine bu isim verilmiştir. Kışın mağaralarda ikamet eder.

Oradan kuzey batıya doğru birkaç li gidilecek olursa pek berbad yollardan geçilerek Büyük Şe-goei'ler memleketine varılmış olur. Bu kavimlerin lisanı bilinmiyor. Burada pek çok samura ve fare sıçana tesâdüf edilir. Bu kavimler içinde Çinlilere en yakın olanları Lieo-çing-Kyong'un üç bin beş yüz li doğusundadırlar. En uzakları da altı bin iki yüz li mesâfede bulunuyorlar. Lieo-çing'a bu gün Pekin vilayetinin kuzeyinde Çang-li-hien (Tchang-li-hien) namı veriliyor. Bu Şe-goei'ler bugünkü Tunguzlardır. Domuz derisiyle giyindikleri ve domuz yedikleri için kendilerine bu isim verilmiştir. Burada Baykal Gölü'ne doğru Şam-lu denilen ve misk çıkarılan bir nevi geyik de bulunur. Bu tafsilâta nazaran anlaşılıyor ki kuzeye ve doğuya doğru pek çok yayılmışlardı. Bu Şe-goei'ler içinde Kyu yahut Kyai (Kiai) denilen bir kısım vardı ki Baykal Gölü'nün doğusunda sâkin idiler.

Daha doğuda on beş günlük mesâfede Şe-goeilerin başka bir aşîreti olan Yu-çe (Yu-tche)'ler bulunuyordu.

Bütün bu Şe-goei'lerin kuzeyinde Su-yi'ler zamanında Kyu-tu-moeyi (Kiu-tou-moei) denilen kavimler vardır. Bunların boyları uzundu. Kısa esvap giyerlerdi. Saçlarını hiç örmezlerdi. Başlarına sararlardı. Mağaralarda otururlar ve bol bol domuz yerlerdi. Bunlar pek sür'atli koşarlar, gâyet iyi yüzerlerdi. Büyük gemilere binerek şimale doğru açılırlardı. Oklarının ucu taştan idi.

Deniz tarafından Moğolların kuzeyine ve binâenaleyh Şe-goei'lerin doğusuna çıkılırsa Lieo-kueyi (Lieou-kuei) ülkesine gelinirdi. Mo-ko'lar buraya denizden on beş günde giderlerdi. Bu ülkenin üç tarafı bilhassa güneyi deniz ile çevrilidir. İhtimal ki burası Kamçatka olacaktır. Ahâlinin civar adalarda sâkin oldukları hikâye ediliyor. Mo-ko'lar denize çıkarak bunlarla ticârette bulunurlardı. Kuzeye doğru bir aylık yoldan sonra Ye-ça(Ye-tcha)'ların ülkesine varılır. Buranın sekenesi Çin'e hiç gelmemişlerdir.

Ta-han namı verilen bu ülkenin de Kamçatka'da bulunduğuna ihtimal veriyorum. Baykal gölüne civar olan ve Kyu yahut Kyai aşîreti namını taşıyan Şe-goei'lerden doğuya doğru on beş gün gidilirse Yu-çe'lerin nezdine ulaşılırdı. Bunlar Şe-goei'lerin bir aşîretidir. Oradan on günde doğruca kuzeye gitmek şartıyla Ta-han ülkesine gelinirdi. Ma-tou-lin buna Ta-me ismini veriyor. Kuzeyde Ko-su ülkesi var deniliyor.

Bu Kamçatka ülkesi Asya'nın kuzeye doğru en doğudaki kısmında yer alır. Gâyet geniştir. Kuzeyden, doğudan ve güneyden denizle çevrilmiştir. Batısında Sibirya kıt'ası vardır.

Kamçatka'nın güneye bakan kısmında büyük bir arâzi parçası yahut yarımada görülür ki ucu Jeso'ya kadar uzanır. Üstünde muhtelif kavimler sâkindir. Kuzeyde Tzuktşi(Tzuktchi)'ler ve Sue-toynos (Sue-toi-nos) burnuna doğru da Çalaçki(Tzchalatzki)'ler sâkin olmaktadırlar. Bu kavimlerin güneyinde Doğu Denizi'nin sâhillerinde Olutorski'ler bulunur. Bunlar bütün Kuzey Asya'nın en zâlim bir kavmidir. Daha güneyde Kamçadal(Kamtchadals)'lara, sonra Kurilski'lere tesâdüf olunur. Bunlar Japonya'dan gelen muhâcirler diye telakkî olunur.

Şe-goei'lerin civârında daha başka bir takım ülkelerden de bahs ediliyor. Fakat mevkilerini tayîn etmek kolay bir iş değildir.

Şe-goei'lerin batısında bin li mesâfede ve Çikanlar'ın memleketinin kuzeyindedir.[7] Ti-teo-yu (Titeou-yu) memleketinin ismi geçiyor ki burada bir çok sığır, koyun ve â'lâ beygirler var imiş. Ahâli deriler giyerler. Hayvanât etleriyle, süt ile beslenirler. Çin'de alelâde bulunan meyveler burada yoktur.

Daha kuzeyde Heo-goei(Heou-goei)'ler vardır. O-lo-heo-(Ou-lo-heou)'ların memleketi tanınmıştır. Buna el'an O-lo-huen ve O-ho (Ou-hou) namı veriliyor. Doğuda Mo-ko'lar, güneyde Hitan'lar, kuzeyde O-kan'larla sınır komşusudur. Ahâlinin ahlâk ve âdetleri Mo-koların ahlâk ve âdetlerinin aynıdır. Memleket alçak, rutubetli ve sislidir. Hava soğuktur. Kışın halk mağaralara çekilirler. Yazın ovalara gelirler. Burada pek çok domuz vardır. Her aşîretin bir reîsi bulunur. Bu kavimler cesur, çulları içinde mağrurdurlar. Sefâhate ve sirkate [hırsızlığa] düşkün değildirler. Esvapları temizdir. Avcılığı, balık tutmayı, mûsıkîyi severler. İçi oyulmuş bir ağaçtan yapılan dokuz kirişli bir sazları vardır. Bu memleketin kuzeybatısında O-ulh-şuyi denilen bir nehir görünür ki doğuya doğru cereyan eder, Tan-şuyi nehrine karışır ve birlikte Şarkî Deniz'e dökülürler. Daha ileride kuzeye doğru, yirmi günlük mesâfede Yu-ki-ni-şuyi (Yu-ki-ni-choui) isminde büyük bir nehir vardır ki Şimal Denizi adı verilir.

---

7 Burada cümlenin yapısından aşîret isminin atlanmış olduğu anlaşılıyorsa da, kitabın aslından mı, tercümedeki bir dizgi yanlışından veya atlamadan mı kaynaklandığı anlaşılamadı. (Haz. Notu)

-IV-
Hyung-nu Ülkesi ve Civar Ülkeler

Hyung-nu'ların yahut Hunların ülkesi bu kavimlerin kendi tabiî hudutları dâhilinde kaldıkları devir peşinen düşünülecek olursa Tataristan'ın en büyük memleketlerinden biridir. Doğuda Ou-leang-ho ile bugün Man-çeo Tatarları dediğimiz kavimlerin memleketiyle hem-hudut idi. Güneyde meşhûr Sedd-i Çin vardı. Bu sed Pekin, Şan-si, Şen-si vilayetleri boyunca uzanır. Tataristan'da Hami ve İgor [Uygur?] ülkeleri, kendilerini ayıran İrtiş nehrine kadar Hunlar ülkesine bir hudut teşkîl ediyor gibi görünmekte idi. Batıda O-sion'ların memleketi bulunuyordu. Kuzey hududu olmak üzere de Kalkas ve Eleut (Eleuths) imparatorluklarını tahdîd eden hudutlar gösterilebilir. Bu memleket müteâkiben Hunlar, O-huon'lar, Siyen-pi'ler, Jeo-jen(Geou-gen)'ler, Türkler, Moğollar tarafından işgâl olunmuştur.

Çinliler bunun dâhilini hiçbir zaman güzelce tanımamışlardır. Bir çok dağlardan ve nehirlerden bahsederler ki mevkilerini tâyin kolay değildir. Buraya mülhak olan mevkilerin isimlerini kâmilen toplayacağım. Âbideler imkân temin ettikçe mevkilerini tesbît edeceğim.

İrtiş nehrinin boyunca sağda solda Saysan gölünden İrtiş menbalarına kadar iki dağlar zinciri vardır ki biri Büyük diğeri Küçük Altay namını taşır. Bu dağlar doğu tarafına doğru uzanarak çöl içinde kaybolan büyük dağlar silsilesini teşkîl ederler. Bunlara Altay yahut Altan namı verilir ki altun demektir. Çinliler Kin-şan[8] (Kin-chan) derlerdi. Bazı coğrafyacılar bunları Karakurum'dan beş bin li mesâfede addetmektedirler. Fakat bunların bir takım kolları vardır ki o kadar uzak olmamak icâb eder. Bu kollardan biri İn-şan (In-chan) namını taşıyordu. Doğudan batıya doğru bin li mesâfesi olduğu söyleniyordu. Hunların ilk "Tanju" (Tanjou)'ları orada ikamet eder, oklar ve yaylar imâl ettirirdi. Bu dağ Koeyi-hoa-çing yahut Kuku-hotun(Coucou-hotun)'un kuzey ve kuzey doğusunda yer

---

[8] Bu kelime Çince'de "altun dağı" manâsınadır.

alırlar. Haritalar üzerinde buna Ong-ku(Ong-kou) yahut Ongon-alin namı veriliyor. Kin-vi-şan (Kin-vi-chan) dağı Çin hududundan beş bin li uzak idi. Diğer bir kol yahut diğer bir kısım Tu-kin-şan (Tou-kin-chan) namını taşırdı. Türk hanları burada ikāmet ederlerdi. Mevki'i İrtiş nehrinin menbalarına doğrudur. Bu dağdan batıya doğru beş yüz li mesâfede Kao isminde başka bir dağ daha vardı ki üzerinde ne ağaç ne ot yetişmezdi. Oranın ahâlisi buna Pu-teng-ili (Pou-teng-ili) yani "arz perisi" namı verirlerdi. "Pu" arz manâsını ifâde eder. Tenğrı[9](Tengri) de el'an İstanbul Türklerinin lisanında Allah manâsına kullanılmaktadır. Tu-kin dağından bahseden rahip Gaobil 45 yahut 46 arz derecesinde ve Pekin'den 12 yahut 13 derece batıda yer almış olduğunu söylüyor. Tu-kin dağından kuzeye yahut kuzeydoğuya doğru birkaç bin li mesâfede Tiye-muen-kuan yahut Tiye-muen-şen denilen bir boğaz vardır.

Lang-kyu-syu-şan (Lang-kiu-siu-chan) dağı Ortos ülkesinin uzak batısında kâindir. Mösyö d'Anville'in haritasında Lankuhu-alin (Lancuhu-alin) ismini taşır. Alin, şan yahut dağ manâsınadır. Han'lar zamanında Hunlar orada Kumandan Kyu-pim tarafından mağlup edilmişlerdi.

Teu-yen-şan (Teou-yen-chan) dağı. Han'lar zamanında Çao-sin (Tchao-sin) bu dağda otururdu. Syun-ki-şan (Siun-ki-chan) başka bir dağdır ki orada Çin kumandanı Li-ling Han'lar zamanında Hunları mağlûp etmiştir. Yen-yen-şan (Yen-yen-chan): Bu dağ huduttan üç bin li mesâfede idi. Han'lar zamanında Kumandan Teo-hien orada Hunları bozmuştur. Bunun yanında Ki-lo-şan isminde başka bir dağ vardır. Aynı kumandan buralarda bazı mahkûkât[10] bırakmıştır.

Daha bir çok dağlar zikrolunuyor: Po-ulh-şan dağı. O-u-tan nehri buradan çıkar. Cengiz Han'ın ceddi olan Buzengir (Bouzengir) burada doğmuştur. Şe-li-ven-po-ta-şan (Che-li-ven-po-ta-chan) dağı aynı nehre yakındır. Cengiz Han burada doğmuştur. *Tatarların Tarihi* muharriri bu memlekete Blunyolduk (Blujunlduk) namını verir. Çe-çe-ulh-şan (Tche-tche-ulh-chan) dağı. Burada Çin İmparatoru bir muhârebe kazanmıştır. Daha Kin-ho-şan, Pe-ye-şan, Tsang yahut Tsan-şan-şen, Şa-ling dağları vardır.

---

9 "Tañrı" olacak.

10 Mahkûkât: Kazılarak yapılmış resim ve yazı bulunan eserler. (Haz. Notu)

İsimleri zikredilen muhtelif nehirler şunlardır: Hyuen-mo-ho nehri ki O-u-man nehrinin aynıdır. Tsing-lo-ho yahut Fu-ulh-ça-ho nehri, Ta-jin-şu-yi nehri. Türk hanları her sene beşinci ayda buraya giderek arz ile semâya kurbanlar keserlerdi. Ko-ko-na-go-ulh-hai bir göldür ki Cengiz Han burada han ilan olunmuştur. Lom-şan-hoi başka bir gölün ismidir. Bu göl Su-ulh-ven-tu-ulh ülkesinde kâindir.

Muhtelif zamanlarda bu ülkede birkaç şehir mevcut olmuştur. Fakat başlıcası Ho-lin yahut Ho-ning-lu (Co-ning-lou) şehridir ki Kara-holin denilen bir nehrin garbında kâindir. Kura-han-olen-nor (Kou-ra-han-oulen-nor) denilen göl budur. Karakurum (Cara-corom) şehri bunun kurbünde kâindir. Ho-lin ile Karakurum aynı şehirdir. On-guin-bira denilen bir nehir göle dökülür. Karakurum yahut Karakum şehri Tam'lar zamanında Hoeyi-ho'ların Pu-kya (Pou-kia) adı verilen hanlarının karargâhı idi. Ortos'ların ülkesinin kuzeyinde Ho-am-ho nehri üzerinde kâin olan Pil-yo-tai-hotun (Piljo-tai-hotun) şehrinden buraya gitmek için ilk önce doğuya doğru gidilirdi. Pil-yo-tai'den seksen li mesâfede Ho-yen-fu denilen bir vâdiden geçilirdi. Beş yüz li ötede Pi-ti-tsuen nehri bulunurdu. Bundan on li mesâfede çöle girilirdi. Müteâkiben Kya-o-lun-şan, Lu-ulh-şan, Tsu-kyang-şan dağları geçilirdi. Bunlar sekiz yüz li tutardı. Sonra Şan-yen-tsu-tsing (Chan-yen-tsu-tsing) namı verilen bir kuyuya varılırdı. Buradan kuzeybatıya doğru yedi yüz li'lik bir yolda Mi-su-şan dağı, Ta-tan, Ye-ma gölleri, Ku-han nehri, Ho-am-lim dağı Miö-tsuen (Mieu-tsuen) nehri ve King gölü geçilirdi. Ve artık Karakurum'a ulaşılırdı.

Başka bir yol da tâkip etmek kābil idi. Pi-ti-tsuen nehrinden sonra kuzeye doğru gidilirse Kum-çu-çing (Kum-tchu-tching), Moeyi-kyen-çing (Moei-kien-tching) şehirlerinden, Ta-lo-sie-şan dağından, Çe-yai-yen (Tche-yai-yen) gölünden, Hoen-ki nehrinden, Lu-muen-şan (Lou-muen-chan) ve Mo-ço-ling (Mo-tcho-ling) dağlarından geçilirdi. Bin beş yüz li mesâfe kat' olunurdu. Bu muhtelif yollar Mösyö d'Anville'in haritalar üzerinde Karakurum'un vaziyeti hakkında verdiği malûmât ile tevâfuk etmektedirler.

Bu şehrin doğusunda geniş çöller vardır. Batıda U-te-kyen-şan (Ou-te-kian-chan) dağı bulunur. Karakurum'dan kuzeye doğru altı yahut yedi yüz li mesâfede Syen-go-ho nehrine ve kuzey sâhilinde Fu-kueyi-çing (Fou-kuei-tching) nehrine tesâdüf olunur. Bu nehrin

Selinga olması pek muhtemeldir. Bunlardan başka iki nehirden bahsolunur ki biri Vu-kuen-ho, diğeri Ko-lo-ho'dur Her ikisi de kuzaydoğuya doğru akarlar. Bir çok kıvrımlar yaparlar. Karakurum'un kuzeydoğusunda beş yüz li mesâfede birleşirler. To-lo dedikleri nehrin Tula nehri olduğunu tanımak zor bir şey değildir. Vu-kuen de büyük ihtimale göre Orhon(Orkhon)'dur. Yen-çi-kya-şuyi (Yen-tchi-kia-choui) nehri de vardır ki bir adı da Ne-yen-leo yahut Yen-te-le-pan-hai'dir. Bunun mevki'i hiç gösterilmiyor. Karakurum'un kuzeydoğusunda, bin li mesâfede Kyu-lun denilen bir gölün ismi geçiyor. İhtimal ki Kerlon nehridir.

Syen-go-ho nehri olduğunu zannettiğim Selinga nehri –ki Moğollar zamanında Çinliler buna Şye-ling-ko-ho derlerdi- kırk altı arz derecesine [enlem, paralel] ve 115 tûl [boylam, meridyen] derecesine doğru bir çok menba'lardan çıkar. Başlıcası Verş-Selinga namını taşır ve Moğolların Koso gol dedikleri bir gölden çıkar. Paykal gölüne karışır.

Tula nehri 48,30 arzında ve Pekin'in garbında 7,5 derecede kaynar. Kumla-noar namını da taşımıştır. Orhon nehrine karışır.

Orhon (Orkhon) yahut Orgun (Orgoun) nehri Moğol ülkesinden 45 derece 40 dakika arzdan [enlemden] nebe'ân eder. Tula ayağını aldıktan sonra Selinga'ya dökülür. Buna Kalasuyu (Kalassui) ismi de verilmiştir.

Kerlon nehri 48 derece 25 yahut 30 dakika enlemde ve Pekin'in batısında 6 derece 50 yahut 55 dakika boylamında çıkarak Büyük göle akar.

Bu memleketin en büyük nehirlerinden biri İrtiş'tir. Buna kadîm Çinlilerin ne dediklerini bilmiyorum. 47 arz derecesine doğru ve iki ayaktan nebe'ân eder. Kuzeyde bulunan ayak batıya doğru cereyan eden bir nehir teşkîl eder ve Şor İrtiş ismini taşır. Güneyindeki kuzeybatıya doğru akar. Buna Şar İrtiş derler. Her ikisi de bir gölden çıkar. 47 derece ve 30 dakika arzında birleşirler, artık İrtiş namını alırlar. Birbirleriyle telâkî ettikleri [buluştukları] yerin elli fersah şimalinde İrtiş büyük bir göl teşkîl eder. Buna Saysan yahut Nobel (Noble) derler. Â'zamî tûlü [en büyük uzunluğu] yirmi beş fersah, âzamî genişliği de on fersahtır. Timurlenk Tarihi'nin haritaları muharririnin iddia ettiği veçhile bu göl Etrâk Gölü olamaz. İrtiş nehri bu gölden çıktıktan sonra gâyet mühim bir nehir olur.

Tobolsk şehrinden geçer ve Obi nehrine katılır. Yeni Çinliler İrtiş nehrine Ga-ulh-tsi-sse ve Saysan gölüne Hu-hu-tu (Hou-hou-tou) adını veriyorlar. Kalmuk Tatarlarının Cizvitlere[11] vuku bulan hikâyelerine nazaran başka bir göl daha vardır ki Saysan gölünün birkaç fersah doğusunda Obi nehrinin çıktığı dağlardan gelen Tez nehri buraya akar. Erçis(Ertchis)'in doğusunda, menba'ının kuzey batısında büyük bir Tap-su-o-mo yahut Tuz gölü vardı. Tapsu Man-çeo Tatarları nezdinde tuz manâsınadır.

Siba denilen Altay nehrinden de bahsolunuyor. Bu nehir Yenisea nehrinin güneyinden doğarak Gobi çölünde Orhon nehrinin menba'larına doğru kaybolur.

Bahsettiğim ülkenin kuzey kısmında büyük dağ silsilelerine tesâdüf edilir. Bunlar Hang-hay namını taşırlar. En batıdaki silsile Râhip Gaobel'e nazaran elli arz derecesinde ve Pekin'in batısında 17 tûl derecesinde kâindir. Bu dağların en başlıcası 46 derece ve 50 dakika arzında, Pekin'in garbında 14 derece ve 28 dakika tulündedir.

Hyung-nu'ların kuzeyinde kâin olan ülkeler:

-1-

Çin müverrihlerinin eserlerinde Kol-li-han namını verdikleri bir ülkeden bahsolunur ki Çin'den pek uzakta, bir deniz yahut gölün güneyindedir. Bu, münbit bir memlekettir. Fakat bilhassa beygirleri pek iyidir, canlıdır. Az vakit içinde çok mesâfe katederler. Bir takım coğrafya bilginleri bunun, Karakurum şehrinin kuzeyinde kâin olduğunu, Selinga zannettiğim Syen-go-ho nehriden hareket edilerek doğuya doğru gidilirse Syue-şan yahut Kar dağı denilen bir dağa çıkıldığını, sonra Sung-ho-alin denilen ormanlara tesâdüf edildiğini, bir çok nehirler ve göller geçildiğini söylüyorlar. Bunlar bin beşyüz li'lik bir mesâfe dâhilindedir. Sonra Ko-li-han memleketine gelinir. Bu ülke Şe-goei'lerin ülkesinin batısında kâindir. Kiye-li-ki-se yani Kerkis'ler [Kır-kıs?] memleketi budur. Kuzeydeki küçük deniz Paykal gölüdür.

---

[11] Burada metindeki kelime "Cezuvitler" şeklinde olduğu halde, bunun bir dizgi hatası olduğunu düşünerek, kelimeyi Cizvit olarak okuduk ve metne de o şekilde aldık. (Haz. Notu)

Yu-en yahut Moğol coğrafiyyûnuna göre Kerkis ülkesi U-su milletine mensup kırk kişi tarafından iskân edilmiştir. Bunlar kırk Çinli kız ile izdivaç etmiştir. Ka-to'dan yahut Moğolların büyük sarayından on bin li mesafededir. Nayman (Naimans) aşiretlerinden bazıları burada sâkin olmuşlardır. Bu ülkenin bin dört yüz li uzunluğu, yedi yüz li genişliği vardır. Ortasından Kyen-ho nehri geçer. Bunlar kuzeybatıya doğru akar. güneybatıda O-pu nehri vardır. Kuzeydoğuda Yo-siu isminde başka bir nehir bulunur. Bu nehir Kyen'e katılır ve Gang-ko-la nehrine dökülür. O da kuzeye doğru cereyan ederek denize dökülür. Bu kavimlerin lisanının aynı olduğu, ahlak ve âdetlerinin civar kavimler ahlak ve âdetlerinden farklı bulunduğu söyleniyor.

Bütün bu tarif ve tanıtımlar Obi ile O-pu ve Gang-ko-la denilen Angara arasında kâin ülkelere taalluk eder. Diğer iki nehrin biri Yenisea olmak lazımdır. Ku-li-han'ların memleketlerinin kuzeyinde kâin olan göl, buzlarla örtülü küçük bir denizdir. Beygirlerle sekiz günde geçilir. Kuzeyde bir çok büyük dağlar mevcuttur. Orada sâkin olan ahalinin ahlak ve âdetleri Ko-li-han'larınkine benzer. Bu memlekette geceler pek kısadır. Bunu ifâde için Çinliler güneş battığı vakit ateşe bir koyun kaburgası konursa et pişinceye kadar güneşin doğduğunun görüldüğünü söylerler.

Paykal gölünün mevki'i malûmdur. Doğudan batıya doğru otuz fersah[12] uzunluğu ve kuzeyden güneye doğru en çok on beş fersah genişliği olduğu söyleniyor. Suları tatlı ve beyazdır. Selinga nehrinin sularını alır ve Angara nehrine menba' [kaynaklık] eder. Üzerinde muhtelif adalar vardır ki rüzgârın esişine göre yüzerler. Elli berâs'tan[13] ziyâde derinliği olduğu te'mîn ediliyor. Fırtınaları pek müthiştir. Bundan dolayı geçilmesi pek zordur. Kışın buz tutar. Bir çok mahallerinde büyük gürültülerle çatlar. Şimdi geçilen mahalli altı fersah genişliğinden ziyâde değildir. Rahip d'Avrille sekiz fersah diyor, seyyahların gölü yedi sekiz günde geçtiklerini haber veriyor.

Yeni Çinliler gölün kuzeyden güneye yüz, doğudan batıya bin li mesâfesi olduğunu söylüyorlar. Gölde bulunan bir adaya, Ho-leao namını veriyorlar. Bu tariflerin kadîm coğrafiyyûndan naklettiğim malûmâta uygun olduğu görünmektedir. Kadîm coğrafiyyûn

[12] 1 fersah, 3 mil; 1 mil de yaklaşık 5,5 km.dir. (Haz. Notu)
[13] Takriben bir metre altmış iki santimetrelik bir ölçü.

Tam'lar zamanında bu ülkede Kyen-çeo (Kien-tscheou), Ye-lan-çeo (Ye-lan-tcheou), Kan-ho-na şehirleri bulunduğunu söylüyorlar. Aynı sülale zamanında bütün ülkeye Hyuen-kuan-çeo namını vermişlerdi. Sonra Yu-go-çeo'ya çevirdiler.

Söylediğim veçhile, Angara nehri Paykal gölünden çıkar. Bu, Çinlilerin tahminine göre Yenisea ayağını alır ve denize dökülür. Paykal gölünün dağlarından kaynayan Lena nehrinin bu gölün sularının bir sızıntısı olduğu zannediliyor. Bu da Tatarların Azoş-zengiz (Azoch-zenghis) yahut Acı-Deniz dedikleri Şimal Denizi'ne dökülür. İkar yahut İkran-müren namını da verdikleri Yenisea nehrinin menba'ları Selinga'nın menba'larının güneyindedir. Beş yüz li uzunluğunda bir akıştan sonra Şimal Denizi'ne dökülür. Suları beyaz ve iyidir. Fakat içinde pek az balık vardır. Moğol memleketinde İkran-müren'e katılmak üzere sekiz nehir sayılıyor. Hepsi birden Sekir-müren yahut Sekiz-nehir ismini taşırlar. Husûsî isimleri şunlardır: 1) Kök-müren, 2) On-müren, 3) Kara Osan, 4) Sebikan, 5) İkran-müren, 6) Akar-müren, 7) Zagan-müren, 8) Şuciya-müren. Yenisea yahut İkran-müren'in bu sekiz nehir arasına dâhil olduğu anlaşılıyor.

Yeni Çinlilerin Kem dedikleri Obi nehri Kalmuklar tarafından Altan-nor denilen Osero-teleskoyi(Osero-teleskoi)'den çıkar. Saysan gölünün kuzeydoğusundadır. Takriben on sekiz fersah uzunluğunda, on iki fersah genişliğinde olabilir. Obi nehri önce Bi namını taşır. Şa-tum nehri kendisine iltihak ettikten sonra Obi ismini alır. İrtiş nehri de buna dökülür. Altmış beş arz derecesine doğru Guba-Tassan-koya nehrine karışır. Bu suretle suları Yeni-zambel karşısında Buz Denizi'ne dökülür.

-2-

Ko-li-han ülkesi doğuda bırakılarak on üç gün batıya doğru mesâfe katedilirse Tu-po namı verilen Tatar aşiretlerine tesâdüf edilir. Altı yedi yüz li kuzeyde Kyen-kuen denilen kadîm bir krallık vardır ki Kyen-şan dağıyla Lao-şuyi nehri orada yer alır. Bu memleket Ker-kis ülkesinin bir kısmı olmak icâp eder. Obi'ye, belki de İrtiş'e ve daha ötelere doğru kâin olmak lazım gelir. Çünkü gâyet geniş bir memleket gibi görünüyor. Kam-kyu'nun yahut Kapçak'ın batısında bulunduğu söyleniyordu. Meğer ki Han'lardan sonra bu kavimler doğuya doğru gelmiş olalar.

Hyung-nu'ların kuzeyinde başka bir takım krallıklardan da bahsolunuyor ki bunlar da Kyo-şe (Kio-che), ihtimal ki Kyen-kuen ile aynı şey olan Hyen-kuen ve Sin-li krallıklarıdır. Biri kuzeyde, diğeri batıda kâin bulunan iki Tim-lim krallığı da zikrediliyor. Birinciye Ma-nao namı verildiği de iddia olunmaktadır. Fakat bu bâbda bir takım masallardan başka bir şey söylenmiyor. Yani ahalisinin tüylü oldukları, beygire benzedikleri, hatta beygirden fazla koştukları rivâyet olunuyor.

-3-

Manu-on-lin, Po-ma-kue yani "Muhtelif Renkli Beygir" krallığından bahsediyor. Türklerin buna Ho-la-kue dediklerini ve bunun aynı manâya geldiğini söylüyor. Kuzeyinde deniz vardır. Çin'den on dört bin li mesafededir. Bu memleket doğudan batıya doğru bir ayda, kuzeyden güneye doğru elli günde kat' olunur. Kye-ko'lar memleketine sınır komşusudur. Sekenesinin lisanları ayrı olmakla beraber çehre itibarıyla onlara benzerler. Bunlar Türklere tâbi' olmuşlardır. Beygirlerinin sütüyle beslenirler. Beygirlere hiç binmezler. Avcılığı, balıkçılığı pek çok severler. Balık tutarlar, geyik ururlar, bir nevi' kastor ve samur avlarlar. Bunların etlerini yiyerek, derilerini giyerler. Çayırları, nehirleri ararlar. Silahları ok, yay, kılıç ve mızraktır. Ağaç kabuklarıyla kayıklar yaparlar. Memleketlerinde demir azdır. Kapları topraktan ve bakırdandır. Yetişen beygirler muhtelif renkli olduğu için bu memlekete Hu-la yahut Po-ma namı veriliyor.

Zannediyorum ki bu ülke Alaşzin yani Pi şehrinin bulunduğu memlekettir. Çünkü bu memleketin beygirleri Pi yani iki renkli, siyah ve beyazdır. Hu-la ve Ala kelimeleri aynı manâyı ifâde ederler. Bu şehir Yenisea nehrinin Buz Denizi'ne katılmış olduğu noktada yer alır. Civardaki ahalinin hepsi bu şehre mensupturlar. Beygirleri gâyet yüksektir. Hepsi de siyah beyaz, kızıl beyaz renktedir, alacadır. Civarda zengin gümüş madenleri vardır. Ahalinin bunlardan bir çok kap kacak yaparak kullandıkları söyleniyor.

-4-

Bu memleketin batısında altmış gün yürüyüşle Ko-ay krallığına varılır. Rivâyete nazaran buranın sekenesi geceleri meydana çıkarak gündüzleri saklanırlar.

-V-
U-siun'ların Memleketi

U-siun'lar memleketi Tataristan'ın en büyük, en meskûn ülkelerinden biridir. Birinci Han'lar zamanında burada yüz yirmi bin âile, altı yüz otuz bin nüfus, yüz seksen sekiz bin sekiz yüz asker sayılmış olunurdu. Pâyitaht Çe-ko-çing (Tche-ko-tching) ismini taşırdı. Birinci Han'lar zamanında Si-gan-fu'dan sekiz bin dokuz yüz li uzakta idi. Doğu tarafında Hunlar, batı ve kuzeybatı tarafında beş bin li mesâfede Tam-kiu var idi. Doğu cihetinde Birinci Hanlar zamanında Çin hükûmetinden bin yedi yüz yirmi bir li mesâfede idi. Burada mer'âlar pek çoktur. Hava gâyet soğuktur. Ahâli zirâatla meşgul değildirler. Bir çok beygirleri vardır. Batı tarafında Tao-on'ların memleketiyle hem-hudutturlar.

Bahsettiğimiz şu memleket İrtiş'ten Seairam'a [Sayram?] kadar bütün İli nehri havâlisini ihtivâ etmek icâb eder. Fakat mevki'i hakkında daha iyi bir hüküm verebilmek için Aksu civarlarından Taraz'a kadar birkaç yoldan bahsedeceğiz. Tam sülalesi zamanında Saksu memleketi olan Gan-si'den hareket edilirdi. Garba doğru yürünür, Şe-kiue-kuon (Che-kiue-kuon) boğazı ve Pe-ma yahut Beyaz Beygir nehri geçilirdi. Sonra, batıya doğru yüz seksen li mesâfede Kiu-pi-lo çölüne girilir. Orada tuzlu su kuyularına rast gelinir. Yüz yirmi li mesafeden sonra Kiu-pi-lo-çing şehrine ve altmış li daha ötede O-sie-yen-çing (O-sie-yen-tching) şehrine, oradan altmış li ötede Pu-huon-çing şehrine tesâdüf olunur. Buna el'an Goei-yong-çing namı verilmektedir. Han'lar zamanında Ko-me-ço namını taşırdı. Bu şehirden altıncı fıkrada bahsettim. Güneyde Su-hoen-ho nehrine bitişmiş olduğu söylenir.

Aynı yoldan daha az tafsilât ile bahseden başka bir müverrih, Kiu-tsu'yu hareket noktası olmak üzere zikreder. Çöl arasından altı yüz li mesâfe kat' eyledikten sonra Fiyume memleketine ulaştığını söyler. Yukarıki yolda kat' edilen mesâfe toplamı dört yüz yirmi

li'yi geçmez. Bunda bazı mesâfeler unutulmuş olacaktır. Çünkü Han coğrafya bilginleri Kiu-tsu ile Ko-me arasında altı yüz yetmiş li mesâfe bulunduğunu söylüyorlar. Meğer ki Tam'ların li'leri daha büyük ola.

Tam'ların Ko-me yoluna geri dönüyorum. Kuzeydoğuya doğru gidilirse Po-huon-ho nehrine tesâdüf edilir. Sonra Siao-şe-çing şehrine gelinir. Buradan yirmi li mesâfede Hu-liu-ho (Hou-liu-ho) nehri bulunur. Hoten krallığının hudutları üzerindedir. Altmış li ötede Taşe-çing (Tache-tching) şehri vardır. Bugün ismine Yu-ço (Yu-tcho) ve Ven-so-çeo (Ven-so-tcheo) diyorlar.

Kiu-tsu fıkrasında bu şehirden bahsettim. İlk Han'lar coğrafiyyûnu bu şehrin Ko-me'den iki yüz yetmiş li mesâfede kâin olduğunu söylüyorlar. Kuzeybatıya doğru otuz li mesâfede So-leu-fong'a tesâdüf edilir. Oradan kırk li ötede Pana dağı geçilir. Diğer bir muharririn rivâyetine nazaran bu dağ kuzeybatıya doğru Gan-si'den bin li mesâfededir. Tam sülalesi zamanında Çin İmparatorluğu'na hudut hizmetini görüyordu. Aksu'nun kuzeyinde kâin olan dağlar arasındadır. Şimdi buna Sun-şan namını veriyorlar. Oradan elli li mesâfede Tun-to-çing şehri bulunuyordu. Bu, O-siun'ların pâyitahtı olan kadîm Çe-şan-çing şehridir. Çe-ko-çing şehri ile aynı şeydir. Bu şehir Kalmuk hanlarının Teke (Tekées) ve İli nehirlerine doğru karargâhlarından başka bir yer olamaz. Buradan otuz li mesâfede Çin-çu-ho nehri geçilir. Diğer bir müverrih Çe-ho namında bir nehirle beraber bunun kuzeybatıya doğru aktığını söylüyor. Oradan kuzeybatı istikameti tâkip olunarak Fa-ye-ling dağı geçilir. Daha sonra, elli li ötede Siue-hai yahut Kar Denizi'ne yahut gölüne varılır.

Diğer bir müverrih bu gölün etrafındaki dağların her vakit karlarla örtülü olduğunu söylüyor. Bundan dolayı Kar Gölü namı verilmiştir. Bunun Balgaş gölü olduğunu zannediyorum. İli nehri buraya dökülür. Gölden otuz li mesâfede Suyi-poşoyi nehrinin yakınında Suyi-poşo bulunduğu cihetle fikrimde isâbet olduğuna kanaat getiriyorum. Oradan elli li mesâfede Yen-hai gölü vardır. Coğrafya müntesiplerinden bir diğeri buna Je-hai (Ge-hai) yanı Sıcak Göl ismini veriyor. Yine Çinlilere nazaran buranın sekenesi buna Issıkol[14] (Isie-koul) adı vermektedirler. Bu, Issı-kol (Issicoul) gölüdür

14 "kol" yahut "koel" göl manâsınadır.

ki suları sıcak manâsını ifâde eder. Strahlenberg bu gölden bahseder ve bunu Kalmuk hanlarının yazlık karargâhının yakınında Harkas civarında olmak üzere gösterir. Bu da bana O-siun'ların pâyitahtı Harkas'ta ve civarlarında olduğu zannını veriyor.

Issı-göl'den kırk li mesâfede Tum-çing şehri vardır. Oradan yüz on li ötede Ho-lie-çing şehri, ondan da otuz li uzakta Şe-çi-çing (Che-tchi-tching) şehri bulunmaktadır. Bir vâdiden geçilir. Suyi-şe-çuen nehrinin karıştığı yere varılır. Seksen li ötede Fi-lo-tsiam-kiun-çing şehri vardır. Yirmi li mesâfede, batısında Siu-çe-çing şehri bulunur ki bunun da kuzeyinden Suyi-şe-çe-şuyi nehri akar. Bu nehrin kuzeyinde kırk li uzakta Türk hanlarının merkezi olan Kye-tan-şan dağı vardır. Suyi-şe'den batıya doğru on li uzakta Mi-kue-çing (Mi-koue-tching) şehri görülür. Oradan otuz mil ötede Sin-çing, bundan altmış li ötede Tum-kien-çing, bundan elli li mesâfede O-su-po-lai-çing şehirleri kâindir. Bundan sonra yetmiş li ötede Kyu-lan-çing, bundan on li mesâfede Tu-kien-çing, bundan da elli li uzakta Ta-lo-se-çing yahut Taraz şehirleri gelir.

Diğer bir müverrih Ko-me'den üç yüz li ötede taşlık çöller arasında Son-şan dağı bulunduğunu söylüyor. Bunun Pana-ling dağı olduğundan bahsetmiştim. Oradan kuzeybatıya doğru beş yüz li mesâfede Suyi-çe-çing şehrine muvâsalat edilir. Kuzey memleketlerinin tâcirleri bu şehre giderler. Batıda hepsi Türklere tâbi' olmak üzere birkaç düzine şehir vardır. Bu civarda Kio-şoam-na krallığı bulunur. Ahâli başlarına kumaş sararlar.

Suyi-çe-çing'in batısında kırk li mesâfede Tsien-yuen yahut Biñ-ming ülkesi vardır. Burada pek çok menba'lar ve küçük göller bulunduğu için bu nam verilmiştir. Türk hanı yazın buraya çekilir. Seyhun nehri sâhilinde Farab yahut Faryab[15] isminde bir şehre tesâdüf edilir. O civarı yani Tsien-yuen havâlisini iskā eden [sulayan] suların çokluğundan dolayı şehre bu nam verilmiştir. Farab'a şimdi Otrar diyorlar.

Farab'dan batıya doğru yüz li mesâfede Ta-lo-se-çing yahut Taraz şehri bulunur. O zaman bu şehrin sekenesi bir Çin kolonisi idi. O vakte kadar lisanlarını muhâfaza etmişlerdi. Buraya Türkler

15 Faryab: Çay ve ırmak sularıyla sulanan havza (Ötüken Türkçe Sözlük) (Haz. Notu)

tarafından nakledilmişlerdi. Ecnebî tacirlerden birçoğu bu şehre giderlerdi. Buna bağlı üç yüz küçük şehir var idi.

Daha ötede cenuba doğru iki yüz li mesâfede Yuen-çing yahut Menba'lar şehrine tesâdüf olunurdu. Bunun Farab yahut Otrar şehri olduğuna şüphe yoktur. Evvelce yalnız memleket, ülke manâsını ifâde ederdi. Burada şehrin kendisidir. Güneyde elli li mesâfede No-şe-kien krallığı vardı ki Taşkent (Tasch-kunt) krallığı olabilir.

Bu son zamanlarda Çinliler bu memleketin en büyük kısmına İlibalığ yani İli şehri namını vermişlerdir. Bu da bu isimdeki nehirden dolayıdır. Tiyen-Şan dağının güneyinde Turfan'dan Özbek'e (Uzbeks) kadar başka bir çok ülkeleri de ihtivâ eder. Moğollar buna Bişbalığ derlerdi. Han'lar zamanında O-siunlar İgor [Uygur?], Haraşar hatta Aksu dağlarının kuzeyinde kâin ovalarda sâkin olurlardı.

Bu ülkede iki nehir bulunur: Teke ve İli nehirleri. Teke nehri İli'ye akar. O da Balkaş gölüne dökülür. Şarklılar İli şehrine Abeyle (Abeile) yani Eile nehri diyorlar. Timurlenk Taşkent'ten bu şehre kadar ordusunu sevkederken Issı-göl'e, Kök-tuyadâr.[16] dağlarına, Almalığ şehrine, İli nehrine tesâdüf etmiştir. Oradan askerleri İçnabuçna (Itscnaboutchna)'ya, Uaker-kaptaci (Uaker-keptadgi)'ye gittiler ve sonra İrtiş nehrine eriştiler. Tâkip ettikleri ordu bu nehri geçmişti. Taulas (Taoulas) ormanına çekilmişti. Burada bir çok su samurları ile kakımlar vardır.

Timurlenk'in kumandanları İrtiş'i geçtiler. Armalarını, işâretlerini ateşte kızdırarak bu ormanların çamlarına bastılar. Bunların birer *âide*[17][damga, mühür] hizmetini görmesini istiyorlardı. Sonra Altun-kaurke(Altoun-caorké)'den avdet ettiler. Orda Etrâk Gölü denilen büyük bir gölün yanı sıra bir yol vardır. Yen ülkesinden bahsederken bu gölün mevki'ini tâyin etmiştim. Timurlenk ordusu Haraşar ve Aksu tarîkiyle dönmüşlerdir.

Aynı ordunun tâkip ettiği diğer bir tarîk de Ordaban dağından hareket edildi. Eile yahut İli nehrine, Sütgöl (Sutgheul) gölüne, Çiçelik (Tchitchelic), Balaykan (Balaican) ve Molzodoa şehirlerine tesâdüf ve sonra hedeflenen yer olan Küçük Yulduz'a varıldı.

16 Kelimenin yarısını kurtlar yemiştir.

17 Burada âide kelimesi, damganın bu mıntıkanın kime ait olduğunu bildiren bir mühür olarak kullanıldığını ifade etmesi için kullanılmıştır. (Haz. Notu)

Semerkand'dan İli nehrine kadar başka bir yol da vardır. Bu yol tâkip olunursa Semerkand, Seyram (Seiram), Yarun (Yaroun), Kök-tüpa yani Mavi-tepe şehirleri, Birke-i Gurina (Birkei-gourina) yani Gûriler havzası denilen bir yer görülür. Bu, dağlar arasında kıvrımlar tâkip eden ve İli'ye dökülen birkaç nehrin toplam alanıdır.

Bu ülkede sâkin olan kavimlerin ismini bizim eski coğrafyacılarımızın eserlerinde aramak için uğraşmayacağım. Onların bu bâbdaki bilgileri pek yüzeysel idi. Daha doğrusu hiçbir şey bilmiyorlardı. Ptolémé'de ancak İpofajilerden bahsedildiğini görüyorum ki O-siun'larla örtüşüyor. Binâenaleyh İmaus'un bu tarafındaki Şitistan'a geliyorum O-siun'lar Ptolémé'nin taksîmine göre, bunun bir kısmını işgal etmeleri icâp ederdi. Fakat daha ötelere kadar yayılmış oldukları ve bâbda bir şey de söylenmediği için kendilerini Hunlara ilhak ettim. Bundan sonraki sahifeler İmaus'un bu tarafındaki Şitistan'a âittirler.

ÜÇÜNCÜ BÂB

İMAUS'UN BU TARAFINDAKİ ŞİTİSTAN VE ASYA SARMATYASI (SARMATİE)

-I- Kam-kyu (Kam-kiu) Ülkesi ve Civârları

Kam-kyu büyük ülkesi İlk Han'lar zamanından beri malûm idi. Herhalde elde kalmış olan belgeler ve anıtlar bundan daha eski zamana dâir bize bir malûmât vermiyorlar. Maamâfih zannetmem ki Çinliler ancak o zaman bilgi edindiklerini söyledikleri bu ülkelerin büyük kısmını evvelce tamamıyla bilmemiş olsunlar. Han'lardan evvelki anıtların hemen hepsi kaybolmuştu. Ancak o tarihten sonra ortaya çıkmış olan muharrirlerin eserlerinden bahsolunuyor. Bu mütalaa, Çin'in batısında kâin olan sâir bir çok ülkeler hakkında da söylenir. Çinlilerin gâyet eski zamanlarda bile bunlar hakkında bilgi sâhibi olmaları gerekir. Han'lardan evvelki Çeo ve Tsin sülaleleri zamanında imparatorluk küçük prensliklere o kadar parçalı idi ve o kadar karmaşa içinde bulunuyordu ki, az iktidar sahibi olan ve kendi memleketlerinde pek çok meşgaleleri bulunan bütün bu küçük prensler ecnebi memleketleri ihmâl etmişlerdir. Bunlarla beraber, Çinlilerin batı hakkında peydâ etmiş oldukları malûmât da ortadan kalkmıştır. Onun için batıdan ancak Han'lar zamanında bahsetmeğe başlarlar.

Bahis konusu olan şu ülkeye Kam, Kam-li, Kam-kyu da denilmiştir. Bugün buna biz Kapçak diyoruz. Moğollar zamanındaki coğrafiyyûn Kin-ça (Kin-tcha) ismi verirlerdi ki Kapçak'tan bozulmadır. Şarklılar buraya "Deşt" namını verirler ki manâsı üzerinde şehir ve köy bulunmayan, sekenesi bedevîlerden ibâret olan bir ova demektir. Deşt-i Kapçak, Kapçak Ovaları manâsını ifâde eder. Birinci Han'lar zamanında yüz yirmi bin âile, altı yüz bin nüfus

ve yüz yirmi bin asker vardı. Aksu civârlarında ikāmet eden Çin vâlisi bu memleket sekenesi üzerinde hiç hüküm ve nüfuz sâhibi değildi. Bu memleket doğu tarafında O-siun'larla, güneyde Ta-o-on ülkesiyle hem-hudut idi. Pi-tien-çing namıyla yâd edilen pâyitaht Si-gan-fu'dan on iki bin üç yüz li mesâfede idi. Aksu'ya doğru Çin hükûmetinden uzaklığı da beş bin beş yüz elli li'ye bâliğ oluyordu. Bu memleketin doğu kısmı bazan Hunların hükmü altına geçmiştir.

Kam-kyu ülkesi beş küçük krallığa ayrılmıştır. Birincisi So-hiai ismindedir. Pâyitahtı So-hiai-çing namını taşır. Pi-tien-çing'de ikāmet eden kral burada da bazan ikāmet eder.

İlk Han'lar zamanında Çin hükûmetinden mesâfesi	5776 li
Yam-koan'dan Şa-çeo'ya doğru mesâfesi	8025 li

İkinci krallık Fu-me namıyla yâd edilir. Kral aynı isimde bir şehirde ikāmet eder.

Çin hükûmetinden uzaklığı	5767 li
Yam-koan'dan uzaklığı	8025 li

Üçüncüsü Oua-ni krallığıdır. Kral aynı isimde bir şehirde ikāmet eder.

Çin hükûmetinden mesâfesi	5266 li
Yam-koan'dan uzaklığı	7525 li

Dördüncüsü Ki krallığıdır. Pâyitaht aynı ismi taşır.

Çin hükûmetinden uzaklığı	6296 li
Yam-koan'dan uzaklığı	8555 li

Beşincisi Yue-kien krallığıdır. Pâyitaht aynı isimle yâd olunur.

Çin hükûmetinden uzaklığı	6906 li
Yam-koan'dan uzaklığı	8355 li

Bütün bu kavimler bedevîdirler. Ta-yue-şi'ler gibi yaşarlar. Güney tarafında onların boyunduğu altındadırlar. Ta-o-on'un kuzey batısında takriben iki bin li mesafededirler. İklim mu'tedildir. Çam, söğüt ağaçları, asma, sığır, koyun ve gâyet â'lâ beygirler pek boldur.

Su-yi sülalesi zamanında Kam-kyu ülkesi bir çok küçük krallıklara bölünmüş idi. Bunlar da: Mi, Su, Tsao, Ho, Gan, Siao-gan,

Na-se-pu, O-na-ko, Mo krallıkları idi. Hepsinin başında Yue-şi kralının neslinden hükümdarlar var idi. Âile isimleri Çao-vu (Tcha ou-vou) idi. Ülkenin pâyitahtı o zaman O-lu-ti-çing (O-lou-ti-tc-hing) namında bir şehir idi ki San-pao-şuyi nehrinin güneyinde yer almıştı. Bu memleketin kralı gâyet zî-nüfûz oldu. Ahâlinin gözleri çukur, burunları kalkıktır, sakalları çoktur. Civâr kavimlerin kâffesiyle büyük bir ticâretleri vardır. Ahlâk ve âdetler itibârıyla Türklere pek benzerler. Fo dinine sâliktirler. Mûsıkiyi severler. Altıncı Çin Yen'in ilk günü onların sene başıdır. O gün kral ile bütün tebea yeni esvaplar giyerler. Saçlarını, sakallarını tararlar. Pâyitahtın şarkında kâin olan bir ormana giderek yükseğe asılan bir altun sikkeye ok atarlar. Tam sikkenin ortasına isâbet ettiren kimse bir gün için kraldır.

Yedinci ayda semâ perisine perestiş ederler [taparlar]. Semâ perisinin oğlu öldüğünü, kemiklerinin kaybolduğunu söylerler. Binâenaleyh senenin bir muayyen ayında kadın erkek üç yüzden ziyâde bir araya toplanırlar. Mâtem esvapları giyerler. Gâyet şiddetli keder alâmetleri göstererek kırlara koşarlar, Allahlarının oğlunun kemiklerini ararlar. Yedinci günü dururlar. Şehirden hâriçte ikāmet eden bazı âileler kapalı bir yerde köpekler beslerler. Onlara yemek için bir naaş verirler. Kemiklerini toplayarak mâtem tutanlara takdim ederler. Bu ülkede otuz şehir, üç yüz köy vardır.

-1-

Mi krallığı kadîmen Kam-kyu adı verilen havâlide kâindir. Pâyitahtı Na-mi-şuyi nehrinin batısındadır. İki li çevresi vardır. İçinde birkaç yüz asker bulunur.

Kuzeydoğu cihetinde So-tui-şa-na'dan uzaklığı	500 li
Kuzeybatı cihetinde Su krallığından uzaklığı	200 li
Doğu cihetinde Koa-çeo'dan	6400 li

-2-

Su krallığı kadîm Kam-kyu'ya dāhildir. Pâyitaht To-mo-şuyi nehrinin on li güneyindedir. Kral bin asker çıkarabilir.

Kuzey cihetinde Kam krallığından uzaklığı	230 li
Güney cihetinden To-ho-lu'dan usaklığı	500 li

Batı cihetinden Na-se-pu'dan uzaklığı	200 li
Kuzeydoğu cihetinden Mi'ye uzaklığı	200 li
Doğu cihetinden Fu-a-çeo'dan uzaklığı	6000 li

Bu memlekette Tie-muen-şan dağı vardır ki kayaları demir gibi serttir. Kin-ku-ho-çing (Kin-kou-ho-tching) denilen şehirde bir ilah vardır ki ona altı bin koyun kurban kesilir. Tam'lar zamanında bu memlekete Kyu-şa-çeo, sonra Lai-goei namı verilmiştir.

Burada dikkat etmek icâb eder ki bütün bu krallıkların mesâfelerini göstermek için kullanılan li'ler Su-yi'ler zamanının li'sidir.

-3-

Tsao krallığının pâyitahtı Na-mi-şuyi nehrinin birkaç bin li doğusunda kâindir. Burada bin asker sayılır. Te-sie denilen bir ilah vardır ki bütün bu havâlide tâ Hazar Denizine verıncaya kadar ona taparlar. Her ay bu ilaha beş deve, on çift beygir, yüz koyun kurban kesilir. Bir çok kişi bu kurbanlarla yaşarlar.

Güneydoğu cihetinden Kam krallığından uzaklığı	100 li
Batı cihetinden Ho krallığından	510 li
Doğu cihetinde Koa-çeo'dan	6600 li

Bu ülkenin bir kısmına Tum-tsao yahut Şarkî Tsao namı verilmiştir. Tu-su-şa-na, Su-tuyi-şa-na, Kyu-po-tsie-na ve Su-tu-şe-ni de denilmiştir. Pu-sie-şan dağının kuzeyinde kâindir.

Kuzeydoğu cihetinden Kyu-çen-ki'den uzaklığı	200 li
Kuzey cihetinden Şe krallığından uzaklığı	400 li
Doğu cihetinden Nim-yuen'den uzaklığı	400 li
Batı cihetinden Kam krallığından uzaklığı	400 li
Güney cihetinden Tu-ho-lo'dan uzaklığı	500 li

Bu ülkede Ye-ça-çing şehri vardır.

-4-

Ho krallığı. Pâyitahtı Na-mi-şuyi nehrinin birkaç bin li güneyindedir. Bu şehrin kuzey kısmı Çinlilere, batı kısmı Franklara, doğu kısmı Türklere ve Hindlilere tahsis kılınmıştır.

Burada takrîben bin asker vardır.

Doğu cihetinden Tsao krallığından uzaklığı	150 li
Batı cihetinden Siao-gan'dan uzaklığı	300 li
Doğu cihetinden Koa-çeo'dan uzaklığı	6750 li

Tam sülalesinin yönetimi sırasında bu memlekete Koyi-şuamçeo namı verilmiştir.

-5-

Gan krallığı. Buna el'an Po-huo ve Pe-ho namı veriliyor. İlk Goei'ler Niyeo-mi demişlerdi. Kuzeydoğuda Tum-gan krallığıyla, batıda Tsiu-hiu-ho nehriyle hem-huduttur. Pâyitaht O-lan-mi-çing şehridir. Burası Han'ların idâresi zamanında Kam-kyu ülkesinin beş krallığındsan biri olan Ki ülkesi idi. Burada kırk şehir ve bin karye sayılır.

-6-

Siao-gan krallığı. Tum-gan yahut Şarkî Gan namı da verilir. Ho-han da deniliyor. Na-mi-şuyi nehrinin güneyindedir. Güneybatı cihetinde Gan yahut Ta-gan yani Büyük Gan krallığına kadar dört yüz li mesâfe vardır. Pâyitaht Ho-han-çing şehridir ki bugün Şu-amkin namı veriliyor. Burada yirmi şehir ve yüz köy vardır. Büyük Gan krallığının pâyitahtı olan O-lan-mi şehrine sonraları Gan-sie-çeo yani Partların memleketi denmiştir. Küçük Gan krallığının pâyitahtı olan Şu-am-kin-çing şehri de Mo-lu-çeu (Mo-lu-tcheou) namını almıştır.

-7-

Na-se-po krallığından hiç bahsedilmemektedir.

-8-

O-na-ko krallığı. Pâyitaht Tsiu-hiu-şuyi nehrinin batısındadır. Kadîmen Gan-si'ye yahut Partlar krallığına dâhil idi. Pâyitahtın iki li çevresi vardı. Birkaç yüz asker bulunur.

Kuzeydoğu cihetinden Gan krallığından uzaklığı	400 li
Kuzeybatı cihetinden Mo krallığından uzaklığı	200 li
Doğu cihetinden Koa-çeo'dan uzaklığı	7500 li

-9-

Mo krallığı. Pâyitaht Tsiu-hiu-şuyi nehrinin batısındadır. Kadîm Partlar ülkesine dâhil idi. O-na-ko krallığıyla hem-huduttur. Burada takrîben iki bin asker vardır. Pâyitahtın çevresi iki li tutar.

Batı cihetinden O-na-ko krallığından uzaklığı	200 li
Kuzeydoğu cihetinden Gan'dan uzaklığı	500 li
Batı cihetinden İran'dan uzaklığı	4000 li
Doğu cihetinden Koa-çeo'dan uzaklığı	700 li[18]

Çinlilerin Kam yahut Kang-li dedikleri bu ülke bizim yeni seyyahlarımız tarafından aynı isim altında tanınmıştır. Maamâfîh biraz tahrif edilerek Kanjit (Cangites) yahut Kangıl (Cangles) şekline girmiştir. Bunlar Kanklı (Kanklis) ile aynı şeydir. Çinlilerin bu ülkeyi Seyhun nehrine doğru daha ziyâde kapsamını genişlettikleri anlaşılıyor. Çinliler bu memleketin kuzeyinde kâin bir nehirden bahsederler. Bu, daha ziyâde kuzeybatıdadır. Buna Ate-şuyi derler ki Ateli yahut Etel, başka deyişle Volga yahut Ra nehridir. Hazar Denizi'ne dökülür. Buna Etilya ve Atalis namı da verilmiştir. Şark coğrafiyyûnundan bazıları bu nehre Bular yahut Bulgar da tesmiye ediyorlar. Zannederim ki Volga'dan bozma olacaktır.[19]

Volga'nın doğusunda Hazar Denizi'ne dökülen Yayık nehri bulunur. Bu nehir Tatarların Abdal-tag dedikleri dağdan 53 arz derecesinden nebe'ân eder. Yem (Jemm) yahut Yemba (Jemba) nehri Uluğ-tag dağlarından, 50 arz derecesinden gelir ve Hazar Denizi'ne akar.

Sir nehri Kâşgar'ın batısında bulunan dağlardan kaynayarak Aral gölüne dökülür. Arablar buna Seyhun namını veriyorlar. Eskiler Jaksartes derlerdi ki İk-sarte'den oluşmuştur. Büyük Sarte demektir. Bu nehrin isimlerinden biri de Sarte idi.

İşte Kapçak'ın kuzey kısmında Timurlenk ordusu tarafından tâkip edilmiş bir yol: Sabran'dan Yassi [Yesi?] isimli küçük bir kasabaya, oradan Ak-suma'ya, Özeng-şakil (Ozenc-chakel)'e, Bilen'e, Sarık-Ozan'a, Kurtgun (Cordgun)'a, Alkoşun(Alcouchoun)'a

18 Bu müverrihin metninde bir hata bulunmak lazım.

19 Bizce tarihçinin bu zannı, tam tersiyle doğru olabilir; Bulgar'ın muharrefi Volga olabilir, deriz. (E.K.)

gidildi. Oradan Böribaşı (Bouri-bachi), Topalık-karak (Topalic-ca rac) mevkilerinden, Ornak (Ournac) dağından, sonra Aykır-su-rı (Aiker-souri) geçildi. Oradan Toğrul-otlak yani Doğan çayırı mevki'ine varıldı. Orada Aygır-yalı denilen bir ova vardır. Bir de Ulan-yarlık (Oulan-yarlick) ovası mevcuttur ki üzerinde Şipar-aygır (Chipar-aigher) namında bir kasaba binâ edilmiştir. Burada yolu şaşırdılar. Yolu bulmak için Kayan-kazı Kök-sali'den geçtiler. Ay-o-kuz'da yolu tekrar buldular. Timurlenk'in oradan Şira, Şebatu'dan ve meşhur bir kuyu olan Kuyı-i Merag'dan, Koragan, Boyurlagan ve Karagoçur(Caragoutchour)'dan geçti. Burası bir Moğol mâbedi idi. Bir çölden geçildi. Aymalguyu(Aimalgoujou)'ya muvâsalat olundu. Burada Saray-ı Urdem (Sarayourdem) namında bir saray vardı. Timurlenk sonra İrtiş nehrine tesâdüf etti. Sıçkandaban (Sitchcan-daban) dağına çıktı, Kaytu'ya geldi. Kongez boğazından geçerek Yulduz'a muvâsalat etti. Burası talanını vaaddettiği yer idi.

Timurlenk Aymalguyu'dan etrafa müfrezeler sevketti. Birisi Dubşin-andur (Doubchin-andour) dağından geçerek Semerkand'dan üç aylık uzakta Karakuya(Cara-coja)'ya vâsıl oldu. Bu şehrin Aralot ile aynı şey olduğu, Turfan'dan Kamul'a giden yol üzerinde bulunduğu söyleniyor. Binvaguez [?] Puşan'dan Turfan'a, Turfan'dan Aralot'a ve daha ötede Kamul'a geçti. Şahruh'un sefîrleri İlduz yahut Sulduz ve Şîr-behram ülkesinden hareket ettiler. Dağlar arasından geçitler geçtiler. Bunlar Yen-çi fıkrasında bahsettiğim o büyük göl civarındaki geçitlerdir. Cumadel'-âhirin[20] sonuna doğru Turfan'a vâsıl oldular. Receb'in beşinde Karakoya'ya geldiler. On dokuzunda Atasusi'de idiler. Yirmi ikisinde Kamul'a vardılar. İşte bu suretle Timurlenk'in nerelerden geçmiş olduğu yavaş yavaş görülüyor.

İkinci müfreze Kara-art'dan ve Şor-oğluk'dan (Chour-oglouc) geçti. Bu bâbda mevcut olan malûmât bundan ibârettir. Üçüncüsü Sağırgan, Soğulgan, Lığ, Kûhyâr(Gheveyar)'dan geçti. Bu isimlerin ilk ikisi birer geçit, diğerleri birer kasabadırlar. Dördüncü müfreze Oritşu (Ourit-chu) yoluyla Bîkut (Bicout)[Beykut?]'a geldi.

Şimdi Kam-kyu'nun kuzeyinde ve kuzeydoğusunda yer alan ülkelere geliyorum.

---

20 Kamerî ayların altıncısı. (E.K.)

-10-

Kien-koen krallığı. Bundan Hunlar fıkrasında bahsetmiştim. Kam-kyu'nun batısında kâin olduğu söyleniyor. Burada yirmi bin asker bulunduğu rivâyet edilmektedir. Bir çok su samurları ve â'lâ beygirleri vardı. Bunları kuzeye, kuzeydoğu ve kuzeybatıya doğru pek ziyâde uzandıkları şüphesizdir.

Tim-lim krallığı. Kam-kyu'nun kuzeyinde kâin olduğu, orada altmış bin asker bulunduğu rivâyet ediliyor. Halk mer'alara pek rağbet eder. Burada gâyet güzel sıçan derileri vardır.

Hu-te krallığı. Kam-kyu ile O-siun'lar arasında kâindir. Ahâli on bin asker çıkarabilir. Mer'âları ararlar. Burada gâyet iyi beygir ve su samuru çıkar.

Çinlilerin iki Tim-lim krallığından bahsettiklerini yukarıda söylemiştim. Biri şu zikrettiğimiz ülkedir. Diğeri Hunların kuzeyindedir. Bu iki Tim-lim krallığı, üzerinde tanju'nun sarayı bulunan Gansie-şuyi nehrine yedi bin li mesâfede idi. Güneyde İgor ([Uygur?] ülkesine kadar beş bin li mesâfe hesap olunuyordu. Güneybatıda Kam-kyu hudutlarından iki bin li mesâfede idi. Fakat bu kuzey ülkesi gâyet büyük bir memleket olabilir, Obi'den Kam-kyu'nun kuzeyine kadar uzanabilirdi. Çinlilerin buraya iki muhtelif yoldan giderek onu iki muhtelif memleket zannetmiş olmaları ihtimali vardır. Bu üç krallık birbirlerine hem-hududturlar.

-11-

So-i (So'y) namı verilen ve Kam-kyu'ya tâbi bulunan bir krallıktan daha bahsolunuyor. Burada gâyet iyi beygir, sığır, koyun, üzüm yetişir. Şarabı pek makbuldür. Dürlü dürlü meyveler de çıkar. Mevki'inin nerede olduğu gösterilmiyor.

-12-

Yue-pan krallığı O-siun'ların kuzeybatısında yer almıştır. İhtimal ki de bahsettiğimiz memleket dâhilindedir. Çünkü Hunların Tatarlar tarafından tardından sonra te'essüs etmiş bir krallıktır. Memlekette yerleşerek bu krallığı te'sis ettiler. Bu ülkenin güney hududunda bir takım dağlar vardır. Bunlarda bir nevi taş bulunuyor ki bir maden gibi eriyor, birkaç li mesafeye kadar akıyor, sonra

donarak tekrar sert oluyor. Bunu tabâbette kullanıyorlar, ismine de Şe-lieu-hoam (Che-lieou-hoam) diyorlar.

Hunların bu yeni krallığı iki yüz bin asker çıkarabilirdi. Hiç şüphe yok ki burası Başkır'ların memleketi ve Büyük Macaristan'dır. Hunlar Avrupa'ya gelmek üzere buradan hareket etmişlerdir.

-VI-
Yen-tsai (Yen-Tçai) Ülkesi ve Civârları

Bu memleketten bahseden en kadîm Çin coğrafya bilginleri yahut tarihçileri Kam-kyu'nun kuzeybatısında iki bin li mesâfede olduğunu söylüyorlar. Büyük bir göle komşu olduğunu, gölün sâhilinde hiç dağ bulunmadığını, ve bu göle Şimal Denizi namı verildiğini te'mîn ediyorlar. Burada yüz bin tirendaz [okçu] vardır. Ahâlinin ahlâk ve âdetleri Kam-kyu ülkesindeki gibidir. Buna Olanna namı da verilmektedir. Burası Alen(Alain)'lerin [Alan?] memleketidir. Gürcistan'ın kuzeyinde, Volga boyunca belki de öte tarafa doğru da uzanan bütün o geniş ovaları içine alır. Yen-tsai'nin hem-hudut olduğu Kam-kyu ülkesinin hakîkî hudutlarını bilmiyorum. Batı tarafından bu ülke Ta-tsin ile sınırlanmıştı. Bunun Roma İmparatorluğu olduğunda hiç şüphe yoktur. Doğuya doğru Yam-kuan'dan sekiz bin li mesâfede idi. Memleketin havası mu'tedildir, iyidir. Goei'lerin idâre ettikleri zamanda Te-li, Ven-na-şa namını taşırdı. Hunlar burasını zaptetmişlerdir.

Bu memleketin Asya Sarmatyası olduğunu anlatmak için Ta-tsin'i tanımak icâb eder. Hanlar zamanında malûm olan bu memleket Li-ken namını taşırdı. Batı Denizi'nin yahut Hazar Denizi'nin batısında kâin idi. Bundan dolayı bazı kere buna Hay-si-koue Denizi'nin batısında kâin krallık namı verilmiştir. Si-gan-fu'dan dört bin li mesâfededir. Bu memleketin batısında başka bir deniz vardır. Gâyet geniş alanı kaplar. Bir çok şehirler, taht-ı idâresinde bir çok krallıklar bulunmaktadır. Burada duvarlar taştan yapılmıştır. Yollarda hanlar vardır. Bu memlekette her türlü ağaç ve nebatlar mevcuttur. Ahâli ziraata pek rağbet ederler. İpek böceği beslerler. Saçları kesiktir. Gâyet güzel esvaplar giyerler. Beyazlarla örtülü dürlü dürlü arabalara mâliktirler. Muhârebe tamburları, bayrakları, çadırları vardır. Pâyitahtın çevresi yüz li'dir. Birbirinden on li

mesâfede beş saray görülür. Bu saraylar su kenarındadır. Sütunlar üzerine istinad ederler. Kral her gün bu saraylardan birine gider. Orada adâlet uygular. Arabasının önünde bir zâbit durur. Elinde bir torba tutar. Müracaat edenlerin dilekçeleri hep buraya atılır. Kral sarayına girdiği vakit bu arz-ı halleri tedkîk eder. Otuz altı ordu kumandanı vardır ki imparatorluğun işlerine dâir kralın maiyetinde bir meclis teşkîl ederler. Tahtta dâima aynı kral bulunmaz. Âkil ve hakîm bir zât kral intihâb olunur. Memlekette fevkalade bir felâket vukû' bulduğu, faraza vakitsiz yağmurlar yağdığı yahut fırtınalar olduğu zaman kral değiştirilir. Böyle tahttan indirilen krallar hiçbir memnûniyetsizlik eseri göstermezler.

Bu memlekette bir çok altun, gümüş, her türlü zî-kıymet taşlar, gâyet güzel ve işlemeli kumaşlar vardır. Altun ve gümüş sikkelere mâliktirler. On gümüş sikke bir altun sikkeye eşdeğerdir. Parslar ve Hindlilerle ticâret muâmelesinde bulunurlar. Çin ile de doğrudan doğruya ticârî münâsebetlere girişmeğe teşebbüs etmişlerdir. Fakat Parslar yolları kapayarak buna dâima mani olmuşlardır. O vakte kadar Çin kumaşlarını onlara Parslar verirlerdi. Fakat milâdın 166'ıncı senesinde Gantun (Mark Aurele Antonin) namındaki Ta-tsin sekenesi uzun boylu ve Çinliler gibi epey yapılı kimselerdir. Bundan dolayı kendilerine Ta-tsin namı verilmiştir. Tsin kelimesi Çin, Ta büyük demektir. Binâenaleyh Ta-tsin Çin gibi yahut Çinliler gibi büyük manâsındadır.

Daha ziyâde tafsîl etmeğe lüzum olmayan bütün bu tasvîrât Roma İmparatorluğu'ndan bahsedildiğini pek âlâ gösteriyor. Bunun bir tabiî netîcesi olmak üzere de Yen-Tsai ülkesinin mevki'ini anlatıyor. Ben bunu Asya Sarmatyası olmak üzere telakkî ediyorum.[21]

Civar ülkeler şunlardır:

1- Yen krallığı. Yen-tsai'ın kuzeyinde kâindir ve Kam-kyu'lara tâbi'dir. Burada bir takım sıçan derileri vardır ki ahâli vergilerini onlarla tediye ederler.

2- Tuon-jin (Tuou-gin) yani Küçük Adamlar krallığı. Goeiler zamanında malûm olmuştur. Kam-kyu'nun kuzey batısındadır.

[21] Çinlilerin Si-hai yahut Garb Denizi dedikleri Bahr-i Hazar'a Türkler Kuzgun Denizi yani Karga Denizi derler. Kulzün Denizi demezler. Bu, Bahr-i Ahmer'in [Kızıl Deniz'in] adıdır. "Kuzgun" kelimesi, dalgaların gürültüsü manâsını ifâde eder.

Yen-tsai'den çok uzaktır. Ahâlisi pek kesîrdir. Fakat boyları kısadır. Kam-kyu ülkesinden bir ihtiyar, şimal memleketlerinde seyâhat eden tâcirlerin yolu kaybederek bu ülkeye kadar gittiklerini, ülkenin ismi meçhûl bulunduğunu, Kam-kyu'dan on bin li uzakta olduğunu hikâye ediyor. Burada geceleyin ay ışığında parıldayan bir çok inciler bulunduğu söyleniyor. İhtimal ki buzlardan bahsedilmek isteniyor. Bu ülkeye bir ay bir yolculuktan sonra bir Türk de girebilmiştir. Ahâlinin kısa boylu, az sakallı olduklarını, başlarının koyun derisine benzediğini söylüyor. Bundan dolayı bu memlekete eski Türkler Koyun Postlu Başlar krallığı namını vermişlerdi. Orada büyük bir kuş mevcut olup insanları gözetlediği ve fırsat bulunca yediği rivâyet olunmaktadır. Tuon-jin'ler bu kuşlara karşı mücâdelede bulunurlar, ok kullanırlar. Bu hikâyede masal addedilecek kısımlar bir tarafa bırakılacak olursa pek kuzeyde bulunan bir memleketten bahsedildiğini kabul etmek icâb eder.

-III-
Tao-on Ülkesi ve Civârları

Tao-on ülkesi Çin'in kadîm tarihinde pek meşhûrdur. Pâyitahtı Kueyi-şan-çing şehridir.

İlk Han'lar zamanında mesâfe	
Si-gan-fu'dan	12250 li
Doğu tarafından Çin hükûmetine kadar	4031 li
Kuzeyde, Kam-kyu'nun pâyitahtı olan Pi-tien'e kadar	1510 li
Güneybatıda Ta-yue-şi'ye kadar	590 li

Kuzeyde Kam-kyu ile kuzeydoğuda Hunlarla yahut daha ziyâde O-siun'larla, güneyde Ta-yue-şi'lerle hem-huduttur. Bu memleket Bersacan (Bersadgian) krallığıyla civârlarından başka bir yer olamaz. Arâzisinde her dürlü hubûbât yetişir. Şarab yapılır. Ahâli bu şarabı yirmi otuz sene taş kaplarda saklarlar. Fakat bu memleket en ziyâde beygirle meşhûrdur. Bu beygirlerden ter yerine kan aktığını iddia ederler. Bunlara "semâî beygirler" derlerdi. Bu ülkede büyük küçük yetmiş şehir vardır. Etrafları taştan sur ile çevrilidir. Han'lar zamânında burada altmış bin âile, üç yüz bin nüfus, altmış bin asker sayılırdı. Çinlilerin ekseriya harbe girmelerinin sebebi bu memleketin beygirlerini ele geçirmek içindi. Rivâyet olunduğuna nazaran memleketin üzerinde bir dağ, dağın üstünde de bir beygir vardır ki bir türlü yakalanmazmış. Çünkü muhtelif renklere bürünebilirmiş. Sıçrayan kısraklardan bu garip beygirler doğuyor. Çinliler bu cins beygirlere mâlik olmak için büyük fedâkârlıklarda bulunurlardı.

Bu kavimlerin gözleri çukurdadır. Sakalları çoktur. Oradan batıya doğru Parslara kadar lisanlar biraz değişime uğrarsa da birbirlerini hep anlarlar. Suyi'ler zamanında bu memleket Su-tuyi-şan-na namını taşırdı. Zannederim ki Bersacan yahut Seiram [Sayram?] olacaktır. Binâenaleyh Kam-kyu fkırasında bahsettiğim Tsao krallığından ibâret olması muhtemeldir.

Civâr ülkeler şunlardır:

1- Suyi'ler zamanında Şe krallığı ki kadîm Tao-on ülkesinin kuzey kısmını teşkîl ederdi. En büyük ihtimale göre Şaş (Schasch) ülkesi olacaktır. Bu memlekette Lu-şa-şuyi denilen nehir vardır. Ülkenin doğusunda ve kuzeyinde Garbî Türkler bulunuyorlardı. Batı tarafında Yu-han krallığı, güneybatıda Kam-kyu ve güneyde Su-tuyi-şan-na ülkeleri kâin idi. Güney cihetinde Yu-han'dan altı yüz ve güneydoğu cihetinde Koa-çeo'dan altı bin li uzaktadır. Bir çok hubûbât yetiştirir. Gâyet iyi beygirleri de vardır.

Pâyitahtın güneydoğusunda ilk ayın altıncı ve yedinci ayın on beşinci günü ahâlinin büyük bir çadır kurması âdettir. Bunun içine bir taht yaparlar. Sonra kralın babasının ve anasının yanmış kemiklerini getirirler. Bunların külleri bir altun mahfaza içinde saklıdır. Bunları tahtın üzerine koyarlar. Buhurlar ve meyveler takdîm ederek tahtın etrafını dolaşırlar. Merâsim bittikten sonra kral bütün zâbitânıyla birlikte başka bir çadıra geçer. Orada büyük bir ziyâfet verilir.

2- Kuen-to krallığı. Başlıca karargâh Hien-kon vâdisindedir.

İlk Han'lar zamanında mesâfeler	
Si-gan-fu'dan	9860 li
Çin hükûmetine kadar	2861 li
Kuzeydoğuya doğru Tao-on'a kadar	1300 li

Güneyde bu memleket Tsung-ling dağıyla, kuzeyde O-siun'larla çevrilidir. Dağ geçildikten sonra Hieo-siun ülkesine varılır. Bu kavimler Su denilen bir milletin aşîretleridir. Su'lar O-siun'ların memleketlerinden çıkarılmışlardır. Burada üç yüz âile, bin yüz nüfus ve beş yüz asker var idi. Çinlilerin Hindistan'a verdikleri isim ile pek ziyâde benzerlik taşıyan bu memleketin ismi çok kere Çin coğrafiyyûnunu hatalara düşürmüştür. Bunları birbirine karıştırmamak lazımdır.

3- Hieo-siun ülkesi de kezâlik Su'ların aşîretleriyle meskûn idi. İlk Han'lar zamanında burada üç yüz elli sekiz âile, bin otuz nüfus, dört yüz seksen asker vardı. Bu ülke Kâşgar dağlarının öte tarafında, Seyhun yahut Jaksartes nehri boyunca uzanan dağlar cihetinde yer

alırdı. Kral, U-si denilen bir vâdide Tsung-ning dağının batısında ikāmet ederdi.

İlk Han'lar zamanında mesâfeler	
Si-gan-fu'dan	10120 li
Doğuya doğru Çin hükûmetine kadar	3210 li
Hien-non vâdisine kadar	260 li
Kuzeybatıya doğru Tao-on'a kadar	920 li
Batıya doğru Ta-yue-şi'ye kadar	1610 li

Zannediyorum ki bu eski küçük krallık muahharan Po-han, Po-han-na, Po-lo-na, (ağleb-i ihtimale göre Fergana) namıyla maruf olan krallığa dâhil idi. Buna Kyu-sü (Kiu-seu) namı da verilmiştir. Transoksiyan'ın büyük bir kıt'asıdır. Pâyitahtı aynı namı taşırdı. Burada altı büyük, yüz küçük şehir sayılırdı. Pâyitahtın dört li çevresi vardır. Kral binlerce asker çıkarabilirdi. Burada ahâli pek çok yaşardı.

Doğuya doğru Tsung-ling dağından mesâfesi	500 li
Doğuda So-le'den yahut Kâşgar'dan mesâfesi	1000 li
Batıda Su-tuyi-şa-ta'dan mesâfesi	500 li
Kuzeybatıda Şe krallığından mesâfesi	500 li
Kuzeydoğuda Türk hanının karargâhından mesâfesi	2000 li
Doğuda Koa-çeo'dan mesâfesi	5500 li

Tam'lar zamanında Kye-seo-çing namında bir şehir vardı ki kral orada otururdu. Sonraları bu kadîm krallık gibi Hieo-siun-çeo namı verilmiştir.

Tao-ho-ay namında bir krallıktan da bahsediliyor. Pâyitahtı Birinci Han'lar zamanında Si-gan-fu'dan on bir bin seksen li mesâfede idi. Orada yedi yüz âile, beş bin nüfus ve on bin asker vardı. Bütün bilinen şey bundan ibârettir. Bu memleketi burada zikrediyorum. Çünkü Çinlilerin coğrafyasında yukarıki memleketlerden sonra bahs olunuyor.

4- Goei-teo. İlk Han'lar zamanında küçük bir krallık idi. Kuen-to veya Hieo-siun krallıklarının güneyinde kâindir. Başlıca karargâhı yahut pâyitaht aynı ismi taşıyan bir vâdidedir. O zaman burada üç yüz âile, iki bin üç yüz nüfus ve sekiz yüz asker ta'dâd olunurdu.

İlk Han'lar zamanında mesâfeler	
Si-gan-fu'dan	8650 li
Doğuya doğru Çin hükûmetine kadar	4111 li
Batıya doğru Koen-to'ya kadar	1314 li

Bu bin üç yüz on dört li mesâfenin beygir ile iki günde kat' olunduğu hikâye ediliyor. Zannederim ki metinlerde bir hata olacaktır. Güney tarafında dağlar arasında Su-le'ye yahut Kâşgar'a kadar âdeta geçilmez bir yol vardır. Bütün bu kavimler O-siun'lar gibi bedevîdirler.

5- Pu-li (Pou-li). Bu krallık İlk Han'lar zamanındadır. Kral aynı namda bir vâdide ikāmet ederdi.

İlk Han'lar zamanında mesâfe	
Si-gan-fu'dan	9550 li
Kuzeye doğru Çin hükûmetine kadar	5396 li
Doğuda Şao-çe yahut Yerkan'a (Yarkent?) kadar	540 li
Kuzeyde Su-le'ye yahut Kâşgar'a kadar	550 li
Batıda Vu-lui krallığına kadar	450 li

Güneyden Tse-ho-o-siye ülkeleriyle hem-hudut idi. Onlarla aynı ahlâk ve âdetlere mâliktirler. İlk Han'lar zamanında burada altı yüz elli âile, beş bin nüfus ve iki bin asker ta'dad olunurdu.

6- Vu-lui. İlk Han'lar zamanında küçük bir krallıktır. Pâyitaht Liu-çing şehridir. O zaman burada bin âile, yedi bin nüfus ve üç bin asker ta'dâd olunurdu.

Pâyitahtın Han'ların li'leri ile Si-gan-fu'dan uzaklığı	9950 li
Kuzeydoğuya doğru Çin hükûmetine kadar mesâfesi	2465 li
Güneye doğru Po-li krallığına kadar	540 li

Güneyde U-ça, kuzeyde Kuen-no, batıda Ta-yue-şi ülkeleriyle çevrili idi. Bu kavimler U-siun'lar gibi giyinirlerdi. Tse-ho'larla aynı ahlak ve âdetlere mâliktirler.

7- U-ça. İlk Han'lar zamanında küçük bir krallıktır. Pâyitaht U-ça-çing şehridir.

İlk Han'lar zamanında mesâfe

Si-gan-fu'dan	9950 li
Kuzeydoğuya doğru Çin hükûmetine kadar	4892 li
Yam-koan'a kadar	4888 li

Kuzeyde Tsu-o ve Po-li ülkeleri, batıda Nan-teo ülkesi ile hem-civâr idi. İlk Han'lar zamanında burada dört yüz doksan âile, iki bin yedi yüz otuz üç nüfus, yedi yüz kırk asker vardı. Heu-Go-ei'ler zamanında buraya Yu-mo namı veriliyordu.

8- Pi-şan. İlk Han'lar zamanında küçük bir krallıktır. Pâyitaht Pi-şan-şing şehridir. O zaman burada beş yüz âile, üç bin beş yüz nüfus, beş yüz asker vardı.

İlk Han'lar zamanında mesâfeler

Si-gan-fu'dan	10050 li
Kuzeydoğuya doğru Çin hükûmetine kadar	4292 li
Güneydoğuya doğru U-ça krallığına kadar	1340 li
Kuzeye doğru Ko-me'ye kadar	1450 li
Kuzeydoğuya doğru Şao-çe yahut Yerken'e kadar	380 li

9- Y-nai. İlk Han'lar zamanında küçük bir krallıktır. Bu memleketin kralının ikāmet ettiği yerin mesâfesi aşağıdaki gibidir:

Si-gan-fu'dan	10150 li
Kuzeydoğuya doğru Çin hükûmetinden	2730 li
Kuzeydoğuda Şao-çe yahut Yerken'e kadar	540 li
Kuzeydoğuda Vu-luyi'ye kadar	540 li
Kuzeyde Su-le'ye yahut Kâşgar'a kadar	650 li

Bu memleket güneyden Tse-ho ülkesiyle hem-hudut idi. Gâyet çoraktır. Ahâlisi Su-le'ye, Şao-çe'ye giderek orada araziyi ekerek ziraat işleri yaparlar. Kadîmen burada yüz yirmi beş âile, altı yüz yetmiş nüfus ve üç yüz elli asker ta'dâd olunurdu.

10- Nan-teu. İlk Han'lar zamanında bir krallıktır. Burada beş bin âile, otuz bin nüfus ve sekiz bin asker sayılırdı.
Pâyitahtın mesâfeleri aşağıdaki gibidir:

Si-gan-fu'dan	10150 li
Kuzeydoğuya doğru Çin hükûmetine kadar	2850 li

Güneybatıya doğru Vu-luyi krallığına kadar .	340 li
Güneybatıya doğru Ki-pin'e kadar	330 li

Bu kavimler kuzeyde Hieu-siun'larla, batıda Ka-yue-şi'lerle güneyde Nu-kyang'lar yahut Tibet kavimleri ile hem-civardırlar. Memleketlerinde çok yemiş yetişir. Gümüş, bakır ve demir bulunur.

11- İşte iki memleket: Si-ye ile Tse-o. İlk Han'ların coğrafiyyûnu bunları bir krallık gibi telakkî etmişlerdir. İhtimal ki aldanmışlardır. İhtimal ki o zaman her iki ülkede de bir kral hükümran oluyordu da onları böyle bir zanna sevk etmişti. Pâyitaht Ho-kien denilen bir vâdide kâin idi.

Si-gan-fu'dan mesâfesi	10250 li
Kuzeydoğuya doğru Çin vâlisinin makarrına kadar	5046 li

Bu ülke doğuda Pi-şan krallığıyla hem-hudut idi. Güneybatıda U-ça, kuzeyde Şao-çe yahut Yerken, batıda Po-li ülkeleriyle kuşatılmış bulunuyordu. Si-ye kavimleri Tibetlilere benzerler. Bedevîdirler. Tse-o'da değerli taşlar bulunur. İlk Han'lar zamanında üç yüz elli âile, dört bin nüfus ve bin asker ta'dâd olunurdu.

İkinci Han'lar coğrafiyyûnu bu iki memleketin birbirine karıştırılmış olduğunu anlayarak Si-ye krallığına o zaman Piyao-şa namı verildiğini, Lo-yam'dan on dört bin dört yüz li mesâfede olduğunu, burada iki bin beş yüz âile, on bin nüfus ve üç bin asker ta'dâd edildiğini söylüyorlar. Onların rivâyetince bu memlekette zehirli bir takım bitkiler çıkar. Onlarla ahâli oklarını zehirlerler. Tse-o krallığı Su-le yahut Kâşgar'dan bin li mesâfededir. Kralın ikāmetgâhı Ho-kien vâdisindedir. Burada üç yüz elli âile, dört bin nüfus ve bin asker vardır.

12- Te-yo. Bu küçük krallık İkinci Han'lar zamanındadır. Burada yüz âile, altı yüz yetmiş nüfus ve üç yüz elli asker ta'dâd olunurdu. İkinci Han'lar zamanında Çin hükûmetinden üç bin beş yüz otuz, Lo-yam'dan on iki bin yüz elli li mesâfede idi. Tse-o'larla hem-hudut idi. Bu Si-ye, Po-li, Y-nai ve Te-yo krallıklarının dördüne birden daha sonraları Çu-kiu-po ismi verilmiştir. Hanların Çe-ho'su olduğu zannolunuyor.

Bu Çu-kiu-po yahut Çu-kiu krallığı Po-tien yahut Hoten'in bin li garbındadır.

Güneyde Niu yahut Kadınlar krallığına kadar mesâfesi	3000 li
Kuzeyde Şu-le'ye yahut Kâşgar'a kadar mesâfesi	900 li
Güneyde Tsung-ling dağına kadar mesâfesi	200 li

Batıdan, Hindistan'a civâr olan Kie-po-on ülkesiyle hem-hudut idi.

-IV-
Ta-yue-şi Ülkesi ve Civârları

Ta-yue-şi'ler Kan-çeo ve Sue-ço civarlarından çıkmış bir Tatar milletidir. Bunlar O-siunlar memleketinde İli nehri civârında bir müddet ikāmet ettikten sonra Mâverâünnehir dediğimiz havâliye gelip orada sâkin olmuşlardır. İlk Han'lar zamanında burada idiler. Bu ülkede büyük fütûhâtta bulunmuşlardır.

En kadîm coğrafiyyûn bunların Ceyhun yahut Oxus nehri olan Goei nehrinin kuzeyinde, Tao-on'un takrîben iki üç bin li batısında, Horasan olduğu zannedilen Ta-hia'nın kuzeyinde, Gan-siye'lerin yahut Parsların doğusunda, Kam-kyu'nun güney batısında bulunduklarını söylüyorlar.

Başka coğrafiyyûn bu memleketin pâyitahtına Lin-şi-çing namını verirler. Bu şehir Ta-hia'nın pâyitahtı gibi görünüyor. Yue-şi'lerin pâyitahtı oluşu bunları Ta-hia'yı zapt etmelerinden sonra vukûa gelmiştir. Goei yahut Ceyhun nehrinin güneyinde kâin imiş.

Her halde bu pâyitaht Birinci Hanlar zamanında Si-gan-fu'dan on bir bin altı yüz li mesâfede idi.

Doğuya doğru Çin vâlisinin karargâhına kadar mesâfesi... 4740 li

Batıya doğru Gan-sie'lere kadar 49 günlük yol

Güneyden Ki-pin ülkesiyle hem-hudut idi. Bu ülkeye bazı kere Him krallığı namını vermişlerdir. Yue-şi'lerin istilasından sonra bütün memleket aşağıdaki şekilde beş prensliğe yahut hükûmete taksim olundu:

Birincisi Hie-o-mi prensliği. Pâyitahtı Ho-me-çing şehri idi.

Birinci Hanlar zamanında Yam-koan'dan mesâfesi	7802 li
Çin hükûmetinden uzaklığı	2841 li

İkincisi **Şu-am-mi** isminde idi. Pâyitahtı da aynı ismi taşırdı. Yam-koan'dan yedi bin yedi yüz seksen iki li uzakta idi.

Çin hükûmetinden uzaklığı	3741 li

Üçüncüsü **Koeyi-şu-am** namını taşırdı. Pâyitahtı Ho-tsao-çing şehri idi.

Yam-koan'dan uzaklığı	7942 li
Çin hükûmetinden	5940 li

Hie-non adı verilen dördüncü prensliğin pâyitahtı Pu-yo-çing şehri idi.

Yam-koan'dan mesâfesi	8202 li
Çin hükûmetinden uzaklığı	5962 li

Beşinci prensliğe **Kao-fu** denilirdi. Pâyitahtı da aynı isimde idi.

Yam-koan'dan uzaklığı	9280 li
Çin hükûmetinden uzaklığı	6041 li

Bu son memleket İndus tarafından Hindistan ile hem-hudut idi.

İkinci Hanlar coğrafya bilginleri Yue-şi'lerin pâyitahtı Turfan şarkındaki Çin hükûmetinden altı bin beş yüz otuz yedi ve Lo-yam'dan on altı bin üç yüz yetmiş li mesâfede olduğunu söylüyorlar. Burada yüz bin âile, bu kadar asker ve dört yüz bin nüfus sayılırdı. Görülüyor ki Yue-şi ülkesi Aral gölü taraflarındadır. Bu, daha güneye doğru ilerleyememiş oldukları bir zamana âittir. Sonraları bunlara Jeta (Geta) yahut Jete (Getes) ve Tu-ho-lö ismi verilmiştir.

*

Civâr memleketler şunlardır: **Ki-pin**. Yue-şiler bahsettiğimiz memleketi istila ettikleri esnâda Su yâd edilen diğer bir Tatar milleti Baktriyan (Bactriane) kıt'asındaki Rumların elinde bulunan Ki-pin'i zapt etmiştir. Ki-pin'in pâyitahtı Siun-sien-çing şehridir.

Si-gan-fu'dan uzaklığı	12200 li
Kuzeydoğuya doğru Çin hükûmetine kadar	6840 li
Doğuda O-ça krallığına kadar	2250 li
Kuzeydoğuda Nan-teo'ya kadar	İki günlük yol.

Kuzeybatıda bu memleket Ka-yue-şi ile, güneybatıda O-yi-şan-li ile hem-huduttur. Ahâlisi kalabalık, arazisi gâyet münbittir.

*

O-yi-şan-li krallığı Batı Denizi'nin yahut Hazar Denizi'nin sâhillerindedir. Gan-tsie'lere yahut Parslara tâbi'dir. Ahâlisi gâyet kalabalıktır. Si-gan-fu'dan uzaklığı on iki bin iki yüz li'dir. Çin memleketine kadar Birinci Hanlar zamanında kuzeydoğu istikametinde altmış günlük yol vardı. Bu memleket doğu tarafında Ki-pin ülkesi ile hem-huduttur. Kuzeyden Yu-kao, batıdan Tit-siao-çi yahut İran ve Likan [?] yahut Romalılarla çevrilidir.

Tataristan'dan sayılmayan bu ülkelerden bahsedişim, mevkilerinin bilinmesi daha doğuda kalan memleketler hakkında bize malûmât vermeğe hizmet eylemelerinden ve Doğu Denizi'nden Bahr-i Hazar'a kadar bir ülkeler silsilesi teşkîl etmelerinden ileri geliyor.

*

Gan-siye krallığı Parsların kadîm memleketi olmak icâb ediyor. Ta-yue-şi'nin batısında Goei-şuyi yahut Ceyhun nehrinin yakınında yer alır. Bunlar sonraları Tiao-çi yahut İran ülkesini boyundurukları altına almışlardır. İlk Han'ların coğrafiyyûnu pâyitahtın Fanteo-çing şehri olduğunu söylüyorlar. Si-gan-fu'dan uzaklığı on bir bin altı yüz li'dir. Bu memleket kuzeyden Kam-kyu ülkesine bitişiktir. Doğuda O-yi-şan-li ülkesi vardır. Batıda İran ile hem-huduttur. İkinci Hanlar coğrafiyyûnu bunun pâyitahtına Ho-to-çing diyorlar ve Lo-yam'dan yirmi beş bin li mesâfede olduğunu, bu ülkenin güneyden O-yi-şan-li ülkesine hem-hudut bulunduğunu söylüyorlar. Genişliğinin gâyet ziyâde olduğunu, üzerinde yüzlerce şehirler bulunduğunu da ilave ediyorlar. Lo-yam'dan yirmi bin li uzakta Mo-lu-çing namında bir şehirden de bahsederek buna Küçük Gan-sie de denildiğini beyan ediyorlar.

Bu muhtelif pâyitahtlar, daha ziyâde daha çok kuvvetlenen ve şiddet kazanan Pars krallarının kaldıkları yerleri değiştirmelerinden kaynaklanmıştır. Gan-sie'lerde altun ve gümüş sikkeler vardı. Sikkelerin bir tarafında krallarının resmi, diğer tarafında başka bir insan resmi bulunuyordu. Parsların sikkelerinde gerçekten böyledir. Tahmin ettiğim memleket olduğunda şüphe olmayan bu ülke hakkında daha çok tafsilât veremeyeceğim.

Ptolémé'nin coğrafyası üzerine göz atacak olursak hemen hemen şu zikrettiğim taksîmâtın aynını görürüz. Kam-kyu ve kuzey mem-

leketleri İmaus'un bu tarafındaki Şitistan'a karşılık gelir. Yen-tsai Asya Sarmatyasıdır. Tao-on ülkesi Sas'lar memleketidir. Ta...[22] ülkesi de Sucan (Sogdiana) ve Baktriyan kıt'alarıdır. Fakat Ptolémé bu memleket hakkında verdiği tafsilâta rağmen burasını doğru olarak tanımamıştır. Kendisinin verdiği izâhâta pek ziyâde itimad edenlerin hataya düşmeleri ihtimali vardır. Bu memleketleri hakîkatte olduklarından fazla geniş zannediyor. Orada mevcudiyetlerinden bahsettiği kavimleri sayarak içlerinden hangilerini tanıdığımızı işâret ile iktifâ edeceğiz.

1) İmaus'un bu tarafındaki Şitistan garben Asya Sarmatyası ile, doğudan ve güneyden Saslarla, Sucan (Sogdiane) ve Marcan (Mardgiane) ile sınırlanmıştır. Kuzeyde meçhul memleketler vardır. Burada Ra yahut Volga, Rimmus (Rhymmus), Daiks (Daix), yahut Yayık, Jaksartes yahut Seyhun, Jastus (Jastus) ve Politimetus (Polytimetus) nehirleri bulunmaktadır.

Bahsettiği yegâne şehir Aspabota'dır ki bunu Essicab (Essidgiab) olmak üzere kabul ediyorum. Dağlar hakkında şu malûmâtı veriyor: Doğu tarafında en kuzeydeki dağlar Alani sonra Rimici dağlarıdır. Rimmus nehri buradan çıkar. Burada daha başka nehirler de çıkarlar. Sonra Norossus dağı vardır ki Daiks yahut Yayık nehirlerinin menba'ıdır. Bu dağlar Ufa ülkesindedirler. Bundan sonra Prolémé Aspisii ve Tapuri dağlarından bahseder. Jaksartes nehrine karışan bir takım çaylar buradan kaynamaktadırlar. Syebi ve Anarei dağlarını da zikrediyor. Bunlar Jaksartes'in kuzeyinde Taraz'dan Taşkend'e kadar uzanan dağlardır.

Bu kıt'ada sâkin olan kavimler kuzeydedirler. Alen-şitler Solkamskey ve Usimskoy vilayetlerindedirler. Sonra Sonbeni'ler ve Alanorsi'ler gelir. Bu üç kavmin güneyinde Setyani (Saetiani)'ler, Massei (Masseaei)'ler, Syebi'ler ve İmaus boyunca Tektosaj (Tectosages)'ler sâkin olmaktadırlar.

Ra yahut Volga nehrinin en doğudaki menba'larına doğru Robossi (Robosci)'ler bulunur. Bu menba'ların Volga'ya katılmış olan Kama nehri olması en büyük ihtimaldir. Bu nehri başka bir nehir zannetmekten kolay bir şey yoktur. Her halde Kama nehrini menba'larına doğru gidip aramak lazım değildir.

22 Burasını kurtlar yemiştir.

Robossi'lerin güneyinde Asmani'ler, Panyardi(Paniardi)'ler ve Volga nehrinin yakınında Koraksi (Coraxi)'lerin en güneyinde ..[23] denilen memleket, sonra Orgasi'ler gelir. Oradan Hazar Denizi'ne kadar Erimi(Erymi)'ler, bunların doğusunda da Asyote (Asiotae)'ler, sonra Aorsi ve Jaksartes'ler bulunmaktadırlar. Bu sonrakiler kalabalık bir millettirler. Bu son dört kavim Bahr-i Hazar'ın kuzey sâhillerinde ve Tapuri dağlarına kadar Jaksartes nehrinin menba'ında olmak icâb eder.

Setyanilerin güneyinde Molojeni (Mologeni)'ler sonra güneye doğru inildikçe Rimiçi dağına kadar Samnite(Samnitae)'ler sâkindirler.

Massei'lerin ve Alin dağlarının güneyinde Zarate(Zaratae)'ler, Sason(Sasones)'ler ve Rimiçi dağlarının doğusunda Tibyase(Tibiasae)'ler vardır. Bunlardan sonra Zaratelerin güneyinde Tabyeniler, Jaste (Jastae)'ler ve dağ yakınında Maşeteji(Machetegi)'ler geliyor. Daha aşağıda Norosbe'ler (Norosbes), Norossi'ler ve bunların altında da Kaşaga-şitler (Cachagae) gelir ki Jaksartes nehri boyunca sâkin olurlar.

Aspasii dağlarının batısında aynı namı taşıyan Şitler ve aynı dağların doğusunda Galaktofaj'lar yani Süt Yiyenler bulunuyor.

Tapuri dağlarının ve Syebi-Şitlerin şarkında Taporeyi (Taporaei)'ler sâkindirler.

Atareyi ve Askatanse (Ascatancae) dağlarının (yahut ihtimalin en büyüğüne göre Urkand veya Uzkend dağlarının) eteğinde aynı isimdeki Şitlere tesâdüf edilir. Atareyi'ler Alanorsi'lerin güneyindedirler. Askatanseler de Tapuri dağlarının doğusundadırlar. İmaus dağına kadar yayılmışlardır.

Jaksartes'in güneyinde döküldüğü yere kadar Oksii (Oxii) dağlarının yakınında Jaksartes'e yakın olmak üzere Aryaseler vardır. Güneyde Namaste (Namastae)'ler, sonra Sagaroseler (Sagaraucae) ve Oksus (Oxus) yakınında Ribii (Rhibii)'ler bulunur. Burada Davaba şehri yer alır.

2) Asya Sarmatyası. Çinlilerin Yen-tsai dedikleri ülkenin aynı olduğunu gördüğüm bu memleket hakkında fazla tafsilat vermek gereksizdir. Batıdan Tanais, kuzeyden Meçhûl memleketler, güney-

23 Kelimenin burasını kurtlar yemiştir.

den İberi (İberie) ve Kolkide (Colchide), doğuda Bahr-i Hazar ve Volga nehri ile çevrili idi.

3) Saslar memleketi. Ptolémé'nin verdiği izâhâta nazaran burası Çinlilerin Tao-on dedikleri ülkeye tamamen uyar. Batıda Sucan ile, kuzeyde Şitistan, doğuda yine Şitistan ile hem-huduttur. Güneyde Kâşgar'da bulunan İmaus dağı vardır. Ahâlisi bedevîdirler. Şehirleri yoktur. Jaksartes nehri boyunca sâkin olanlar Karate (Caratae) ve Komari (Comari) namını alırlar. Güneyde Komede(Comedae)'ler, Uzkend dağlarında Massajetler (Massagetes) vardır. Aralarında bulunanlara Grineyi(Grynaei)'ler, Torne(Tornae)'ler denilir. Güneyde, İmaus yakınında Bilte(Biltae)'ler bulunmaktadır.

4) Sucan, Baktriyan ve civârları Ki-pin ve Ta-yue-şi ülkelerine tekābül ederler.[24]

Şu zikrettiğimiz geniş ülke bugün Büyük Tataristan namı altında tanınmaktadır. Burada Kalmuklar ve Moğollar sâkin olurlar ve ecdatlarının ahlak ve âdetlerini muhâfaza ederler. Yalnız sürülerini otlatmak ve idâre etmekle meşguldürler. Başlıca üç kola ayrılmışlardır: Çungar Kalmuklar (Dzongars Calmouks). Bunların hanlarına Kontaiş (Contaisch) denir. Saysan gölü ve İli nehri yakınında ikāmet eder. Koşot Kalmuklar (Coschots Calmouks). Bunlar Tangut ve Tibet'i işgâl ederler. Torgut Kalmuklar (Targauts Calmouks). Yayık civarında ovalarda ikamet ederler. Bu Kalmukların doğusunda Man-çeo namı altında ma'rûf olan Tatarlar vardır.

*

Sibirya kıt'ası, güneyden gelmiş bir takım aşîretlerle menşe'leri meçhûl başka kavimler tarafından meskûndur. Tonguzlar, Vogoliçler (Vogoulitz), Samojed'ler (Samogeds), Ostiyak'lar (Ostiaks) ve daha ileride bahsedeceğimiz bir takım kavimler işte böyle Sibirya'da sâkindirler.

Büyük Tataristan'ın ve Sibirya'nın batı kısmında bir takım Tatar milletlerine tesâdüf edilir ki İslamiyeti kabul etmişlerdir. Bunlar muhtelif kavimlere taksîm olunuyor:

---

24 Baktriyan kıt'asına bu isim verilmesi, iddia olunduğuna göre, Bahter kelimesinin İranlılar lisanında şark manâsını ifâde etmesinden kaynaklanmıştır. Hakikaten bu ülke İran'ın doğusunda kâindir. Oksus da aynı sebepten dolayı eskiler tarafından Baktrus (Bactrus) namıyla yâd edilirdi.

1- Özbek Tatarlar. İran'ın kuzey doğusunda Hârizm (Kharisme) ile Moğol devletleri arasında sâkindirler.

2- Şive (Chiva) Tatarları. Bunlara da Özbek derler. Amu (Amou) ve Hesil (Khesil) nehirlerinin ağızları civarında Hârezm kıt'asında ikāmet ederler.

3- Karakalpaklar. Şivelerin kuzeyinde ve Bahr-i Hazar'ın doğusunda Sir nehri yakınında iskân etmişlerdir.

4- Kazaçya Orda (Casatcia Orda) Tatarları. Hazar Denizi'nin kuzeydoğusunda Yemba nehri sâhillerinde sâkindirler.

5- Nogay Tatarları. Bahr-i Hazar'ın kuzeyinde Volga ile Yayık nehirleri arasında bulunurlar.

6- Başkır Tatarları. Volga nehrinin doğusunda Kartal dağlarının eteklerinde mukîmdirler.

7- Don Tatarları. Başkırların kuzeyinde Kazan krallığında sâkin olmaktadırlar.

8- Kırım Tatarları. Karadeniz'in kuzeyinde aynı isimdeki yarımadada sâkindirler.

9- Boristene (Borysthenes) [Buryatlar??] ile Tuna arasında ikāmet eden Bucak Tatarlarını ve aynı isimdeki nehir civarında sâkin bulunan Kuban Tatarlarını da ilave edelim.

Çerkesler Gürcistan'ın kuzeyindedirler. Dağıstanlılar Bahr-i Hazar'ın batısındadırlar.

Eskilerin Şitler namı altında tanıdıkları bu kavimlerin ahlak ve âdetleri ileriye doğru tamamen görülecektir. Bunlar umûmiyetle ok atmakta mâhirdirler. Firar ettikleri vakit hücûm zamanından ziyâde müdhiştirler. Bu yapma bozgunluklarda arada sırada birden bire düşmana tekrar hücûm ederler. Bu tarz muhârebeye alışmamış olan düşmanlarını ekseriyâ bu suretle mağlûp ederler. Gâyet iyi binicidirler. Bütün servetleri beygirden ibârettir. Bizde inekler ne kadar faydalı ise kısraklar da onlar için o kadar fayda bahşederler. Kısrakların sütünü içerler ve bundan muhtelif içkiler yaparlar. Bazıları pek kuvvetlidir. İnsana sarhoşluk verebilir. Koyun eti yedikleri gibi beygir eti de yerler. İneğin buzağısı alınır alınmaz hayvan sütünün sağılmasına müsaade etmediği için kısrağa rağbet etmişlerdir.

Bütün bu Tatarlar kendilerini kaybedinceye kadar sarhoş olurlar. Din-i Muhammedîye sâlik olanlar daha perhizkârdırlar. Ahkâm-ı Kur'âniyye [Kur'ânî hükümler] bu noktada ruhları üzerinde kuvvetli bir te'sîr icrâ eder. Fakat içki yerine tütüne müptelâ olmuşlardır. O kadar garip surette tütün içerler ki yuttukları duman en kuvvetlileri bile telef edebilecek derecede şiddetli ihtilaçlara düşürür. Fakat bu onlar için iyi bir şey oluyor. Çünkü yedikleri fena gıdaları bu yüzden iâde ediyorlar.

Kırlarda çadırlar içinde dağılmışlar, kabîlelere ayrılmışlardır. Her kabîlenin bir reîsi vardır. Herkes âilede muhâfaza edilen bir an'ane sâyesinde kabîlesini tanır. Hırsızdırlar. Sihirbazdırlar. Her halde kendilerinin böyle zannolunmalarından memnundurlar. Bu söylediklerimiz umûmiyetle Tatarlara âittir. Başka bahislerde, bu ismi taşıyan kavimlerden her biri hakkında ayrı ayrı tafsilât vereceğiz.

BİRİNCİ KİTAP

KADÎM HUNLARIN TARİHİ

Tarihinden bahsedeceğim Hunların menşei eski çağların en eski asırları arasında kaybolmaktadır. Yalnız Çin vesîkaları ve âbideleri bize ara sıra bu barbar millet hakkında bazı malûmât verir. Bunlar âdeta bir zincir teşkîl ederek kavimlerin yer yüzüne dağıldığı zamanlara kadar hissedilmez şekilde çıkabilmemize hizmet eylerler. Tûfân'dan önceki haller, tarihlerini muhâfazaya gâyet itina gösteren milletler için olduğu gibi Çinliler için de meçhûldür. Yalnız Mûsâ Tûfân'dan evvelki insan hakkında bize bir parça malûmât vermiştir. Pek şâyân-ı dikkattir ki bütün milletlerin tarihleri bu muazzam musîbete yaklaşan zamanlara gelince ittifak etmişler gibi hep birden durmaktadırlar. Mısırlıların ve Keldanîlerin kibir ve gururları hakîkatin yerine masallar ikāme ederek ve binlerce seneler sayarak hakîkati bizim nazarımızdan saklamağa beyhûde yere uğraşmıştır. İlim adamlarının araştırmaları onların bütün bu boş iddialarını çürütmüştür. Oldukça eski bir millet olan Çinlilerin tarihi Mûsâ'nın sözlerini hiç yalanlamaz. Şimdiki asırlardan onların menşe'lerine en yakın olan asırlara çıkacak olursak ilkönce hiç kesintiye uğramayan hükümdarlar zincirine tesâdüf ederiz. Olayların belirlenmesinde sahîh, sağlam bir tarih sırası vardır. Fakat zamanımızdan uzaklaştıkça bu milletin tarihi daha az muhakkak bir şekil alır ve masallarla karışır. Daha eski bir devrede artık birkaç hükümdarın isminden başka bir şey görmeyiz. Bunlar yeni oluşan kavme kānunlar vermişler, onu intizâm altına almışlar, en lüzumlu sanâyi'i icâd etmişler ve ormanlar içinden barbar adamları çıkararak ziraat edilmesi lazım ovalara sevk eylemişlerdir. İşte bir milletin menşei ve başlangıcı namını, buna verebiliriz. Bütün kavimlerin tarihi aynı bir devreye doğru duraklıyorlar gibi görünürlerse ve insanları bize ancak sonraları çoğalmış ve intizam altına girmiş barbarlar gibi gösterirlerse, bu

o zaman insan-oğlu denilen türde bir tür yenilenme meydana gelmiş demek olduğunu gösterir. Bu sûretle Mûsâ'nın hikâyesi dolayısıyla te'yîd ve tasdîk edilmiş olur. İşte muhtelif milletlerin tarihlerini ve bilhassa bugün pâyidâr olan milletlerin en kadîmi bulunan Çinlilerin târihini mütalaadan çıkarılacak fikir budur.

Hunlar da bu meşhur kavimlerden daha az kadîm gibi görünmezler. Çin hükûmetinin daha ilk zamanlarından itibâren tarihten bunlardan bahsedilir. Demek oluyor ki Hunlar Nuh Tûfanından biraz sonra Sinar sahralarını terkeden kavimler meyanındadırlar. İhtimal ki bu iki milletin aynı bir kavimden çıktıkları zannolunabilir.

Bu eserde, tahmin ve varsayımlar üzerine dayanan inceleme ve araştırmalardan uzak durmağa azmetmiş olmakla beraber Hunların yahut Tatarların menşe'leri hakkında en ma'kûl zan ve tahminin neden ibâret olabileceğini göstermekliğime müsaade buyurulmasını ricâ ederim.

İlk insan kümeleri Sinar sahralarını terketmeğe başladıkları vakit en yüksek ihtimale göre bir kısmı İran'da ve Baktriyan kıt'asında sâkin olduktan sonra daha sonraları Küçük Buharistan'da Kâşgar şehrini binâ etmiş oldukları yerin yakınında kâin olan dağlardaki geçide kadar ilerlemiş olacaktır. Bu memleket kuzey ve güney taraflarında büyük sıradağlarla çevrilidir. Ortası geniş bir çöldür ki kumların çokluğundan ve arâzinin çoraklığından dolayı içinden geçmek âdeta imkânsızdır. Kuzey kısmında bulunan dağların yanı sıra gidilirse bir takım verimli arâziye tesâdüf olunur ki buralarda eski çağlarda bir çok şehirler ve köyler binâ edilmiştir. İşte bu yoldan Çin'e ulaşılır. İhtimal ki ilk Çin ahâlisinin ta'kîp ettikleri yol budur. Bu yoldan Şen-si'ye girmişlerdir. Çin müverrihlerinin ifâdelerine nazaran en ilk iskân edilmiş olan kısım burasıdır. En kadîm imparatorlar Şen-si kıt'asında ikāmet ederlerdi.

Bu kümelerle Tatar kümeleri arasında hiçbir münâsebet yok gibi görünüyor. Tatar kümeleri Sinar sahralarından hareket ettikten sonra kuzeye yönelmişler, Ermenistan'ın ve Gürcistan'ın geçilmesi gayr-ı kabil dağlarının teşkîl ettikleri dar vâdilere sapmışlardır. Oradan Volga ve Tanais nehirlerinin arasında kâin ovalara girmişler, sonra sağa sola soğru yayılarak batı tarafında Avrupa milletlerini, doğu tarafında Tatar milletlerini teşkîl eylemişlerdir.

Gürcistan dağları ve Derbend boğazı arasında takîp edilmesi icâp eden yolların zorluğu bunların arkasından başkalarının da gelmesine mâni olmuştur. Buralara girmiş olanlar, dağlarda yaşayanlarda sıradan olarak görülen kan dökücü nitelikleri kazanmışlardır. Bu kavimlerin sun'î şeyler icâd etmelerine yahut başkaları tarafından icâd edilmiş olan sanâyî'i öğrenmeğe pek az ehemmiyet vermişlerdir. Yeni kümelerin gelmeleri ve onlarla kaynaşması netîcesi olarak medenîleşme fırsatı da bunlar için az zuhûr etmiştir. Halbuki Çin kıt'asına hemen dâima verimli ve düz bir yol takîp ederek girmek kolay olduğu için, oraya gitmiş olanlar Bâbil civârında kalan kavimler tarafından icâd yahut muhâfaza edilmiş sanâyî'i daha kolaylıkla almışlardır. Geniş otlaklardan başka bir şeye mâlik olmayan Tatarlar buralarda eski yaşayış tarzlarını muhâfaza ettiler. Her tarafta nehirlere, hubûbât ve meyveli ağaçlar yetiştirmek husûsunda zengin ve münbit yerlere tesâdüf eden Çinliler ziraate başladılar. Nehirlerin feyezânını [taşkınlarını] sedler inşâ ederek durdurdular. Suları akıtmak veyahut tarlalara tevzî' etmek için cedveller açtılar. İlkönce en lüzumlu ilimlerden başlayarak, sonra sâirlerine geçtilar. Halbuki Tataristan'da ancak hayvan sürüleri besleyecek mer'alardan başka bir şey bulunmadığı için sekenesi çobanlık hayatını seçmeğe, birer çoban olmağa mecbûr oldular.

Tatarlar ecdâdlarının tarihini torunlarına intikal ettirmeyi ihmâl eylemişlerdir. Hatta bir çoğu yazı yazmayı bilmiyorlardı. Hemen dâimî surette savaş halinde bulundukları Çinliler târihlerinde Tatarlardan sürekli olarak bahsetmemiş olsalar idi haklarında hiçbir sahîh ma'lûmât veremeyecektik.[1] Ma'mâfîh Tatarların arasında bazı an'aneler muhâfaza edilmiştir. Görünüşe nazaran bu an'aneler daha sonraki muharrirlerin eseridir. Hunların tarihine taalluk eden olayların genel bir koleksiyonundan söz ederken bunları aktarmaktan vazgeçemem. Hakîkaten, Mûsâ'nın eserlerini istisnâ edecek olursak hangi millet vardır ki tarihi bir takım masallarla başlamasın? Bu meşkûk [şüpheli] hatta efsâneyle karışık an'aneler içinde bir çokları ileride bahsedeceğim olaylar ile alakadar gibi göründük-

---

[1] Bütün bu an'aneleri, başlıca, müverrih Hârezm Sultanı Ebûlgazî Bahâdır Han'dan ödünç alıyorum. O, Tatarların soy kütüğünü yazmıştır. Mirhond da bu milletin tarihi hakkında uzun ma'lûmât vermiştir. Beyzâvî bu bâbda az tafsîlât veriyorsa da bunlar daha doğrudur.

leri ve bu milletin kendi menşei hakkındaki hissiyâtını bize tanıttıkları için onların hepsini bu cildin başında toplamağa karar verdim. Tarih fırsat ve çâre verdikçe bunları sonra izâh edeceğim.

Tatarların Târih-i Ensâbı [Tatarların Nesepler Tarihi]

Hazret-i Nuh, sefînesinden çıktıktan sonra arzı üç oğlu arasında taksîm etti. Ham Hindistan'a gönderildi. Sam İran'a yani Oksus nehrinin güneyinde İndüs ile Basra Körfezi arasında kâin bulunan ülkelere sâhip oldu.[2] Yâfes, Kutb-ı Şamaş (Kuttup Schamach) ülkelerinde ikamet etti. Hazar Denizi'nin kuzeyinde, kuzey batısında ve Hindistan'ın kuzey doğusunda yer alan o büyük ülkelere bu nam verilir. Etel yahut Volga ve Yayık nehirlerinin civarında karar kıldı. Orada iki yüz elli sene kaldıktan sonra sekiz oğul[3] bırakarak vefât etti. Bunlar: Türk[4], Hazer (Chars), Saklab, Rus[5], Manyak (Manina-

2 Şarklılara göre pederi kendisine Ermenistan'ın şimal ve şarkında olan memleketleri vermiştir. Bu kıt'alarda ikamet için yola çıkmadan evvel Hazret-i Nuh kendisine bir taş hediye etti. Şark Türkleri buna "Cuda Taş"(Gioudé Tasch) yahut "Cur Tuş"(-Giour Tusch), İraniler "Seng-i Jede"(Senk Jede) diyorlar. Bu taşın üzerinde Allah'ın yüce adı yazılı idi. Araplar buna "Hâcerü'l-Matr" namını verirler ki yağmur taşı demektir. Bu taş ile arzu olunduğu vakit gökten yağmur yağdırılabilirdi. Yâfes'e Ebû'l-Türk yani Türklerin Babası namı verilmiştir.

3 D'Herbelot on bir oğul olduğunu söyler: Cin yahut Çin yahut Sin. Bu Çinlilerin babası olan Zvin ile aynı şahıstır. Saklap İslavonların babasıdır. Manşuc (Manschouge) Manyak yahut Memlûk'un aynıdır ve Gotların yahut Ye'cüc Me'cüc namı verilen Şitlerin ceddidir. Gomari yahut Kemari de Tevrat'ın Birinci Kitab'ında zikredilmiş olan Gomer'dir. Keymak (Keimak) namını da taşır. Türk, Türklerin babasıdır. Husar Hazer ile aynı şahıstır. Husârîler bunun neslinden gelirler. Rus, Rusların yahut Moskofların babasıdır. Sussan (Soussan) yahut Sadenan, Guz ve Tarac (Tarage) Türkmenlerin ceddidirler. Hepsi bir tarafa dağılmadan evvel Yâfes bunları hemşireleriyle izdivaç ettirmiştir.

4 Bunun ismi sonra bütün nesillerine teşmîl edilmiştir. Doğulular Tatarlara, Moğollara, Uygurlara ve Hıtaylılara hep bu ismi veriyorlar. D'Herbelot Türk'ün torunlarının aşağıdaki şekilde dört büyük kabîleye bölündüğünü söylüyor: Erlat, Celayir, Kaukin (Caouchin) ve Barlas yahut Perlas. Sonra bunlar Oğuz Han zamanında yirmi dört kavme ayrılmışlardır.

5 Şarklılara nazaran bu zât Rusların ceddidir. Bunlara Benacese (Benageça) namı da verilmiştir. Mösyö D'Herbelot Bucak Tatarlarının bunlardan neş'et ettiklerini zanneyliyor. Rivâyet eylediğine nazaran Rus sıkıntılı ve gürültücü bir tabîata mâliktir. Birâderi Hussar ile çok kere cenk etmiş, Volga nehrindeki adaları terke onu mecbûr eylemiştir. Bizim Türk buğdayı dediğimiz mısırı, Türklerin de Rus ve Bulgar dedikleri buğdayı ektirmiştir. Haksız ve zâlimâne kānunlar yaptı. Erkek çocukları mirâstan mahrûm ederek hisselerini kızlara verdi. Çocuklara kılıç taşıyacak bir

ch), Çin (Zwin)[6], Kemari (Camari)[7], Taric(Taridge)[8]'dir. Türk'ün gâyet yüksek bir mefkûreye sâhip olduğunu anlamış olduğu için onu bütün milletin reîsi tayîn etti. Türk pederinden "Yâfes Oğlan", yani "Yâfes'in Oğlu" lakabını almıştı. Bir çok faydalı şeyler icâd etti. Çadırlar yaptı ki bu kavmin alelade [gündelik, sıradan] ikāmetgâhı budur. Doğu cihetinde daha ilerilere doğru gitti. Sonra Issı-göl'ün[9] kâin olduğu havâliye avdet ile orada İli nehri yakınında ve Harkas civarlarında sâkin oldu: Bugün Kalmuk hanları da orada ikāmet etmektedirler.

Türk'ün dört oğlu[10] oldu: Tonuk, Cekel (Zakale), Berscar ve Amlak. Kendisinin yerine Tonuk geçti. Büyük ve kudretli bir hükümdar oldu. Tuzu icâd etti.[11] Tebaasına bunun kullanılmasını te'mîn eyledi. İki yüz kırk sene yaşadı ve tahtı İlçi Han'a[12] bıraktı.

---

yaşa geldikleri zaman bir kılıç vermek âdetini te'sîs etti. Bu onların yegâne mirâsı idi.

6 Dâima Macin (Magin) ile birlikte kullanılan bu kelime Güney Çinlilere delâlet eder. Ye'cüc Me'cüc yahut Gog Magog kelimeleri de doğulu muharrirlerin eserlerinde Kuzey Çinlilere ad olarak verilir. Ma'mâfîh bazı muharrirler Ye'cüc ve Me'cücleri kutup taraflarında sâkin addederler. Fakat Halîfe Vâsık zamanında Selam (Salam) isminde bir Arab'ın buralara seyahati gösteriyor ki Çin'in etrafında Arapların İskender'e atfettikleri meşhûr set mevcut idi. Cin yahut Çin yahut Sin (Sîn) Mâçin'in pederi idi. Çinlilere ressamlığı, heykeltıraşlığı, ipekçiliği öğretmiştir.

7 Kemari yahut Gomar doğuluların rivâyetine nazaran Etel yahut Volga nehrinin kenârında iskân etmiş ve orada Bulgar ile Bertas (Berthas) isminde iki çocuğu olmuştur. Bunların her biri aynı isimde bir şehir kurdular. Birincisi Bulgarların ceddi olmuştur. Bulgar şehri Saray'dan uzakta değildi.

8 Şark muharrirleri Yâfes'in Guz isminde bir oğlu olduğunu ve Türk tarafından mağlup edildikten sonra Volga nehri üzerine çekilerek orada yerleştiğini söylüyorlar.

9 D'Herbelot harflerin yerlerini değiştirerek bu kelimeyi Silenkay (Silencai) yahut Siluk (Silouck) diye telaffuz ediyor. Türkistan'ın ilk şehri olduğunu söylüyor.

10 D'Herbelot bunların ismini Tontok yahut Tuntek, Cengel (Gengthel), Parsacya (Barsegia) yahut Barecya (Baregia), İlak yahut İmlak diye kaydediyor.

11 D'Herbelot bu icâdı İlak'a isnad eder. Bunun Türk'ün dördüncü oğlu olduğunu söyler. Amlak ile aynı şeydir. Yediği bir parça et elinden düştü. Sonra bunu tekrar yerken lezzetini daha iyi buldu. İşte bu suretle tuzu keşfetti. Çinliler de bu icâdın aynı suretle vukû'a geldiğini söylüyorlar. Yalnız bunu kadîm imparatorlarından biri olan Ho-am-ti'ye atfediyorlar.

12 Türk'ün halefi hakkında iki an'ane vardır: Bazılarına göre hakîkî büyük oğul Tonuk'tur. Bazılarına göre de İlmence (İlmengé) yahut İl-miyuce(İlmiougé)'dir. Büyük oğul bu olduğunu söylüyorlar. Diba-kaoyi(Diba-caoui)'nin babası olduğu

Bu uzun müddet hükûmet etti. Sonra yerine oğlu Dibakoy-han (Dibbacoui-han) geçti. Sonra taht Dibakoy'un oğlu Geyük Han'a[13] (Cayouk), ondan da Alınca Han'a intikal etti.

Bu an'anelere i'timâd edilebilirse o vakte kadar Türkler hakîkî Allah'a ibâdette ve hakîkî dinin hükümlerine riâyette devam etmişlerdi. Alınca Han'ın hükümranlığı döneminde sulh ve âsâyiş, servet ve bolluk onlara ecdâdlarının düsturlarını unutturdu. Bunlar yalnız kendilerince kutsal ve değerli olan şeylere ehemmiyet veriyorlardı. Bir oğul babasının resminden bir Allah yaptı. Bir koca, zevcesinin resmini Allah makamına çıkardı. Bir baba oğlu için, bir kadın kocası için kurban kesti. Bu resimlere ibâdet başlangıçta gizli tutulduğu halde sonra alenî ve umûmî oldu.

Alınca Han'ın[14] ikiz iki oğlu oldu. Birisinin ismi Tatar, diğerinin ismi Moğol (Mogul) yahut Mungıl idi. Hükûmetini bu iki oğlu arasında taksîm etti. Tatar kabîlesi bu hükümdarların birincisinden geldiğini iddia ediyor. Moğollar da menşe'lerini diğer hükümdara atfediyorlar. Tatar kabîlesi[15] üzerinde hüküm süren hükümdarların isimleri şunlardır:

Tatar Han

Boğa Han[16]- Tatar'ın oğlu.

Yelence Han[17] (Yalenzé) –Boğa'nın oğlu.

---

iddia olunuyor. Ben zannediyorum ki İlmence İlçi Han ile aynı şeydir. Ebûlgâzî buna Yelza (Ielza) namını verir. İlmence tebaasını babasının bıraktığı kanunlara göre idâre etti. Buna başka kanunlar da ilâve edince memlekette adâleti hükümrân etti. Bu kanunlar bir yere toplanarak Yasa (Iassa) nâmıyla yâd edilir.

13 D'Herbelot buna Geyük namını veriyor. Mirhond'a nazaran bunun gâyet hürriyetperver [acaba bu kitabın yazıldığı tarihte "libéral" kelimesi, "libertin"-sefîh-manasına mı geliyordu?] olduğunu, boğazını pek sevdiğini söylüyor. Şiddet ve mezâlimi babasının zamanını aratmıştır.

14 Buna İlince namını da verirler. D'Herbelot'nun Mirhond'dan naklettiği rivâyet Tatar müverrihinin ifâdesiyle örtüşmektedir.

15 Bu kabîle bütün Tataristan'ın en kadîm, en meşhur kabîlelerinden biridir. Yetmiş binden ziyâde âileden oluşuyordu. Yalnız bir hanları vardı. Sonra muhtelif kollara ayrıldı. En başlıcası Bivernaver ülkesinde Hıtay hudutlarında gidip yerleşti. Hıtay hükûmeti ile ekseriya muhârebelerde bulundu ve nihâyet ona boyun eğdi. Diğer bir kol İkran Muren yahut Yenisea nehri boyunca yerleşti.

16 Yuka (Youka) namıyla da yâd olunur.

17 Yahut Bilince Han.

Atlı Han[18] - Yelence'nin oğlu.

Atsız Han[19]- Atlı'nın oğlu. Bu pek uzun ve kanlı muhârebeler yapmıştır.

Ordu Han- Atsız'ın oğlu.

Baydu Han[20] (Baidou)- Ordu'nun oğlu. Bu hükümdar Moğol milleti ile harb etti ve muhârebenin nihâyetini görmeden vefât eyledi.

Siyünç Han (Siuntz)- Baydu'nun oğlu. Pederinin başlamış olduğu muhârebede devama mecbur oldu. Fakat muhârebeden gâlip çıktı. İleride bundan bahsedeceğiz.

Moğol Han ile torunları kuvvetli bir imparatorluk te'sîs ettiler. Tatarların hükûmetiyle birlikte bu da devam etti. Moğol kelimesi Mungıl'dan bozmadır ki manâsı "mahzûn" demektir. Çünkü bu hükümdar yaradılışı gereği sürekli hüzünlü bir halde idi. Çin lisanında "Mung" kelimesi el'an aynı manâdadır. Moğol Han'ın vârisi[21] oğlu Kara Han'dır.[22] Bu, gâyet kudretli bir hükümdar idi. Yazın

18 Yahut Yasalı Han.

19 Yahut Aksur Han

20 D'Herbolot bu hükümdarı unutuyor.

21 Moğol Han dört çocuk bıraktı: 1) Kara-han (Curakhan), 2) Oz-han (Awas-khan), 3) Güz-han (Cauwas-khan), 4) Gur-han (Karvar-khan). D'Herbelot bunların isimlerini Karahan, Ozhan, Güzhan, Orhan diye kaydeder. Bu kavimlerin an'anesine göre Cengiz Han birinci hanın sülalesindendir.

22 D'Herbelot pâyitahtın Karakum namıyla yâd edildiğini söylüyor. Bu, kara kumlarla dolu geniş bir ovada yer alan bir şehir idi. İsmi de ondan kalmıştır. Bu şehrin Şitistan'ın doğuya doğru en ilerlemiş kısmında kâin olduğunu, Artağ ve Kürtağ namı verilen iki dağlar zinciri ile çevrili bulunduğunu söylüyor. Birisi kış karargâhı, diğeri yaz karargâhı idi. Türkler buna Yaylak ve Kışlak tabir ederler. Geleneklere göre Oğul Oğuz üç gün anasının sütünü emmek istememiştir. Geceleyin vâlidesi müdhiş rüyâlar gördü. Oğlunun putperestliği bırakmayacak olursa memesini emmeyeceğini söylediğini duydu. Bunun için gizlice putperestliği bıraktı. Birinci yaşını ikmâl ettiği vakit bütün âile çocuğa isim vermek üzere toplanmıştı. Çocuğun beşikten kalkarak isminin Oğuz olduğunu söylediğini gördüler. Evlenmek çağına geldiği vakit babası kendisine birâderi Guz Han'ın kerîmesini aldı. Fakat gâyet güzel olmakla beraber, putperest olduğu için Oğuz onun yüzünü görmek istemedi. Diğer birâderi Azar Han'ın kerîmesi de aynı sebepten dolayı iltifat görmedi. Öteki birâderi Or Han'ın kerîmesi de şüphe yok ki aynı muâmeleye uğrayacaktı. Fakat Oğuz ona avda rast gelmiş ve putperestliğinden vazgeçmesini söylemişti. Oğuz'un yokluğunda Kara Han Oğuz'un karılarını toplayarak neden dolayı oğlunun kendilerinden nefret ettiğini sordu. Bunun sebebi din olduğunu söylediler. Kadınlar kralın dinini terk etmek istememişlerdi. Bu keyfiyet baba ile

Uluğ Tağ ve Küçük Tağ civarlarında, kışın da şimalde kâin dağların eteğinde Sir yahut Jaksartes nehri kenarlarında ikāmet ederdi. Bunun yönetimi devrinde eski hak dinden artık hiç eser kalmadı. Putperestlik her tarafta hüküm sürmeğe başladı.

Oğlu ve halefi olan Oğuz Han[23], hakkında bir çok efsâneler hikâye edilen bir hükümdardır. Doğumu olağan dışı bir şekilde gerçekleşmiştir. Daha beşikten itibâren, insanları eski Hak dine döndürmekten başka bir şeyle meşgûl değil gibidir. Birkaç kadın ile evlendi. Fakat içlerinden yalnız Bir Allah'a ibâdet eden bir kadın ile münâsebette bulundu. Bundan dolayı pederi Kara Han kendisini öldürmeğe teşebbüs etti. Karısı vâsıtasıyla bu niyetten haberdar olan Oğuz bütün dostlarını topladı. Bunların mikdârı pek azdı. İçlerinde Kara Han'ın yeğenleri de vardı. Oğuz bunlara Uygur[24] yani "imdada gelen" ismini verdi. Tataristan'da pek meşhur olan Uygur milleti bunların neslinden gelir.

---

oğulun aralarını açtı. Bir takım muhârebelere sebebiyet verdi. Kara Han bu muhârebelerde vefât etti.

23 Dört kabîle yahut Oymak vardır ki Oğuz Han neslinden geldiklerini iddia etmektedirler. Bunlar da Kanklılar (Kanklis), Kıpçaklar, Kalaçlar (Callats), Karlıklardır. Eski kabîlelerin beşincisi olan Uygurlar Moğol Han neslindendirler.
Oğuz Han, muhârebelerinin birinde o kadar çok ganîmete nâil oldu ki bunları taşımakta müşkilat çekti. Ordusuna mensup biri bu münâsebetle arabayı icâd etti. Buna Konnek (Cunneck) [Kaññak?], mûcidine de Kañklı nâmı verildi. Halefleri bu namı muhâfaza etmişlerdir. D'Herbelot bunlara Kankalı (Cankeli) yahut Kangalı (Cangheli) adını verir. Muhârebelerden birinde telef olan zâbitlerden birinin gebe bir zevcesi kalmıştı. Kadın yolda giderken nerede doğuracağını bilemediğinden bir ağacın kovuğuna sığındı. Eski Türkçede "kıpçak" kelimesi "içi boş bir ağaç" manâsını ifâde eder. Vak'adan haberdar olan Oğuz Han çocuğa "Kıpçak" lakabını verdi. Bu isim sonra onun bütün torunlarına intikal etti. Kendilerine hâlâ Kupçak yahut Kapçak derler.
Yine aynı hükümdarın zâbitlerinden biri yolda doğuran karısına yardım için duraklamış olduğu için her şeyden mahrum bir halde kaldı. Karısının açlıktan sütü kesildi. Zâbit, karısını ve çocuğunu beslemek için ava gitti. Sonra kendisini Oğuz Han'ın huzûruna çıkardılar. Geç kalmasının sebebini izâh edince Oğuz Han kendisine "Kal Aç" diyerek geri gönderdi. D'Herbelot "Kal-aç" yerine "Halac"(Khaladje) diyor. Oğuz Han, ordusunda kardan dolayı gecikmiş bir takım efrâd gördüğü cihetle onlara da "Karlık" namını verdi ki "Kar[*lı*]" demektir. İşte bunlar Karlıkların ecdadıdırlar. Bir takım muharrirler bunlara Kazluk yahut Haslak tabir ederler. Bu fark muharrirlerin gördükleri metinlerde noktaların yanlış konulmasından ileri gelir.

24 İgor (Igour) ve Aygur (Aigour) diye de yazıyorlar.

Kara Han'ın maîyetinde oğlunun ordusuna üstün bir kuvvet bulunmakla beraber mağlup oldu. .[25] bir ok isâbet etti. Tahtı oğluna bırakarak biraz sonra bu yaradan etkilenerek vefât etti.

Putperestliğin baş düşmanı olan Oğuz, verdiği şiddetli emirlere rağmen putperestlikle ısrar edenlere karşı hiç merhamet göstermedi. Fakat babasına tatbîk etmekten başladığı bu tazyikāt bir çok firarlara sebebiyet verdi. Çokları civar kavimlere ilticâ ettiler. Oğuz Han fîrarîleri takipten geri kalmadı. Gerek onları, gerek kendilerini nezdlerine kabul edenleri boyunduruk altına aldı. Bir nevi din muhârebesi olan bu çekişmeler rivâyete bakılırsa on sene sürmüştür. İddia olunduğuna göre Oğuz Han daha sonraları Hıtay yahut Çin İmparatorluğunu, Tangut Krallığını, Kara Hıtay Krallığını da zapt etmiştir. Kara-Hıtay Hanı İtburak namında idi.

İşte bu esnâdadır ki muhârebelerin birinde telef olan zâbitlerinden birinin zevcesi, çocuk doğurmak için bir ağacın kovuğuna çekilmiştir. Çocuğa Kıpçak yani "ağaç kovuğu" namı verildi. Bu çocuk Kıpçak aşîretinin kurucusudur. Sonraları Oğuz onu mühim bir ordunun başına geçirdi. Tin, yani Tanais, Etel ve Yayık nehirlerinin sâhillerinde ikamet eden Urus'ları (Ourous), Vlak(Wlaks)'ları, Macarları, Başkırları itaat altına almağa gönderdi.

Kara-Hıtay'da yani Kâşgar ve Aksu ülkelerinde hükümrân olan İtburak ilk seferden on yedi sene sonra ikinci defa olarak Oğuz'un hiddetini kendi üzerine çekti. Bu muhârebede telef oldu. Oğuz oraların sâhibi kaldı. Sonra Taraz, Seyranı, Taşkend, Semerkand ve Büyük Buhâristan üzerine yürüdü. Seyramı ile Taşkend'i zapt etti. Aynı zamanda oğlu da Türkistan ve Endican şehirlerini fethediyordu. Oğuz bu sûretle bütün Buhârâ kıt'asını, Belh'i, Gor'u, Kabul[-Kabil]'u, Gazne'yi ve Keşmir'i idaresi altına geçirdi. Keşmir'de Yağma namında kudretli bir hükümdar var idi. Bu ülke ahâlisi çok mukāvemet göstermiş oldukları için Oğuz hepsini kılıçtan geçirtti. Bu büyük seferden sonra mirâs olarak kalacak ülkelerine çekildi.

Sonra doğuluların İran adını verdikleri Perse kıt'asıyla civârını itaat altına almağa karar verdi. Amu yahut Oksus nehrini geçerek Horasan'a girdi, bu vilayeti zapt etti. Sonra Irak'ı, Azerbaycan'ı,

---

25 Kelimeyi kurtlar yemiş olduğu için okun nereye isâbet ettiği meçhûl kalıyor. (H. Cahid)

Ermenistan'ı fetheyleyerek Şam yahut Suriye'ye kadar ilerledi ve orada uzun müddet oturdu. Suriye'den memleketine döndü ve yüz on altı sene bir saltanattan sonra hayatı terk etti.

Oğuz Han'dan Cengiz Han'a kadar takrîben dört bin sene geçtiği hesâp edilir. Buna nazaran Oğuz Han Milad'dan iki bin sekiz yüz sene evvel yaşamış olacaktır.[26] Fakat bu kadar kadîm bir devre dâir ancak yeni müverrihler tarafından bu kadar çok tafsilât verilmesi bu an'anelere pek i'timad câiz olmadığını ve bunlarda bir dereceye kadar ciddiyet ve doğruluk eseri görülürse, o takdirde Oğuz Han'ı o kadar eski saymamak lazım geldiğini gösterir.

Oğuz Han[27] altı çocuk[28] bıraktı.[29] Bunların her birinin dört de

---

26 Bazı doğulu muharrirlerin rivâyetine nazaran Oğuz Han'ın İran'daki fetihleri, İran'ın üçüncü kralı olan Cemşîd zamanındadır. D'Herbelot'ya göre Ali Yezdî bunları İran'ın birinci kralı olan Giyumers (Caioumarrath)'ın vefâtından sonra onun yerine geçen Hûşenk devrine kadar geçen zamanlarda vukû'a gelmiş diye göstermektedir. Bu, iki yüz senelik bir fâsıladır. Bu müddet zarfında hiçbir vak'a-dan bahsolunmuyor. Fakat bu İran hükümdarlarının saltanat devirleri Tatar an'a-nelerinden addedilemezler, bunlardan yanlışlıklarını göstermek için bahsediyo-rum.

27 Oğuz Han'ın altı oğlu şunlardır: Gün Han (Kiun khan), Ay Han, Yulduz Han, Gök (Kuk) Han, Tağ Han, Deniz (Zingis) Han ki D'Herbelot Tenkin diye yâd eder. Bunların her birinin dört meşrû', dört gayr-ı meşrû oğulları olmuştur. "Gün" gü-neş, "Ay" kamer, "Yulduz" yıldız, "Gök" semâ, "Tağ" dağ, "Dengis" deniz manâ-sınadır. Bu kelimeler el'an İstanbul Türklerinin lisanında mevcuttur. Gün Han'ın oğulları şunlardır: Kayı (Kagi), Yayan, Alkaevli (Alkaaduli), Karaevli (Carajuli). Ay Han'ın oğulları şunlardır: Yazır, Yapırlı (İaphir), Dodurga, Döğer (Dugar). Yul-duz Han'ın oğulları şunlardır: Avşar (Uschar), Kazık, Begdili (Begdali), Karkın. Gök Han'ın oğulları şunlardır: Bayındır (Bagender), Beçecek, Çavuldur (Zuldor), Çebni (Zabni). Tağ Han'ın oğulları şunlardır: Salur, Eymür (Imar), Alayuntli (Alajunti), Üzegir. Tengiz Han'ın oğulları şunlardır: İgdır (İgder), Bugduz, Ava (Auwa), Kınık (Kannek).

Oğuz Han'ın altı oğlunun tabii çocukları şunlardır: 1) Kana, 2) Luna, 3) Turba-tı, 4) Karedi, 5) Sultanlı, 6) Oklu, 7) Köklü, 8) Sulçlı, 9) Harasanlı, 10) Yurazı (Jurazi), 11) Zamzi, 12) Turunko, 13) Kumi, 14)Surki yahut Surşi (Surchi), 15) Kurçık, 16)Suerzik (Suerzik), 17) Karaziye (Carasih), 18) Kasket (Kasquet), 19) Karcis (Kergis), 20) Takan, 21) Za, 22) Zama, 23) Murda, 24) Şuyi (Schui).

28 Mirhond Oğuz Han'ın altı çocuğundan çıkan yirmi dört kavimden bir kısmının Beranger'de, diğerlerinin de Civanger'de yerleştiklerini yani bir kısmının sağa, bir kısmının sola geçtiklerini söylüyor. Bozok yahut Büyük adı verilen ilk üç çocuk Beranger'in yahut sağın; Üçok yahut Küçuk (Küçük) denilen diğer üçü de Civan-ger'in yahut solun kumandasını üzerlerine almışlardır.

29 Rivâyet olunduğuna göre Oğuz Han'ın altı oğlu bir gün avda üç altun ok ile bir

tabiî evladı oldu. Kiyun Han[30] ismini taşıyan en büyük oğlu Oğuz Han'ın yerine geçti. Yetmiş sene hükûmet sürdü. Bunun halefi birâderi Ay Han olmuştur. Bundan sonra gâyet ihtiyatkâr bir surette Yulduz Han memleketi güzel yönetti[31]. O da tahtı oğlu Mencli (Mengli) yahut Menkeli (Mengheli) Han'a bıraktı. Ondan oğlu Tengiz (Tingis) Han'a[32] geçti. Tengiz Han sultanlığı terkederek hükûmeti oğlu İl Han'a[33] bıraktı. Yukarıda bahsettiğim Tatarların imparatoru Siyünç Han ile İl Han çağdaştırlar. Bu iki hükümdar muttasıl birbirleriyle harb etmişlerdir. Dâima mağlup olan Siyünç Han Kercislerin hanının yardımını ricâya mecbur oldu. Bu imdad sâyesinde İl Han'ın ordusu mağlup edildi. Moğollar İmparatorluğu mahvoldu. İl Han'ın torunları yalçın dağlara çekildiler. İleride görüleceği üzere oradan ancak pek uzun bir müddet sonra tekrar meydana çıkmışlardır.

İşte mensup olduğu milletin menşe'leri hakkında bu Tatar müverrihinin bulup muhâfaza ettiği an'aneler[34] bunlardan ibâ-

yay bularak babalarına getirdiler. Oğuz yayı üç büyüğe, okları da üç küçüğe verdi. Birincilere "Bozok", ikincilere "Ücok" yahut "Üçok" namı verildi. "Bozok" kırık manasını ifâde eder. Çünkü yayı aralarında paylaştılar. Uçok yahut Üç-ok üç ok demektir. "Ok" hâlâ İstanbul Türklerinin lisanlarında aynı manâyı muhâfaza eder. Bu an'ane münâsebetiyle Çin tarihleri Türklerin ok i'tibarıyla bir çok taksîmlerinden bahsederler. O zaman bir ok aşîret yahut kabîle tabirine mukabil idi. Oklar itâat ve bağlı olmayı, yay üstün olmayı, hâkim bulunmayı ifâde ederdi.

30 D'Herbelot buna Gün (Ghun) Han diyor.

31 D'Herbelot buna İlduz Han namını veriyor. İlduz yahut Yulduz el'an İstanbul Türklerinin lisanında aynı manâdadır.

32 D'Herbelot buna Tungur (Tonghour) Han adı veriyor. Fakat bu farkların büyük kısmı noktaların şaşırılmasından ileri gelir.

33 D'Herbelot bunu Mengli Han'ın oğlu ve vârisi diye gösteriyor. Fakat başka tarafta Ebûlgâzî'nin rivâyetini kabûl ederek Tengiz ile aynı şahıs olan Tunguz Han'ın oğlu olduğunu söylüyor.

34 Bir İran müverrihi olan Beyzâvî Türklerin menşe'ini daha muhtasar, ihtimal ki daha doğru surette hikâye ediyor. Onun rivâyetine nazaran Hazret-i Nuh oğlu Yâfes'i şarka göndermiştir. Oradan Yâfet'ten Diyakos doğmuş, bu da Gur Han'ın babası olmuştur. Gur Han ecdâdının dinini terk etmiştir. Fakat oğlu Oğuz Han babasını öldürdü, hükûmeti zapt ile eski dini te'sîs etti. Türkleri muhtelif aşîretlere ayırdı. Dört bin, diğer rivâyete göre dört yüz senelik bir fâsıladan sonra bu kavimleri Hıtay imparatorlarından biri mağlup etti. Bu imparator fütûhâtını Ceyhun nehrine kadar genişletmişti. Beyzâvî'nin bu rivâyeti ileride göstereceğimiz vechile Çin tarihinde okuduğumuz tafsilât ile tevâfuk etmektedir. Burasını gözden uzak tutmamak icâb eder.

rettir.[35] Bunlar ne kadar kesinleşmemiş ve efsaneye karışmış gibi görünseler de zorunlu olarak bu tarihin başında zikredilmeleri gerekir. Yunanlılarda, Romalılarda, Çinlilerde ve daha bir çok kavimlerde böyle bir efsâne devri vardır. Arkasından da ikinci bir devre gelir ki bunun tarihi doğru olmağla beraber el'an karanlık ve zorluklarla doludur. Tarihî hakîkat ancak üçüncü devrede görülmeye başlar. İşte ben de burada duruyorum. Buradan aşağıdaki bahisler için emîn ve son derecede belgelenmiş kaynaklara sahip bulunuyorum.

Ven-hien
Tum-kao
Kam-mo

Şen-si, Şan-si ve Pe-çe-li vilayetlerinin şimal hudutlarında vaktiyle meşhûr bir millet sâkin idi. Sonraları Hunlar, Türkler, Moğollar, Macarlar ve Tatarlar namı altında tanıdığımız milletler ondan zuhûr etmiştir. Bu hükûmet Çin hükûmeti ile beraber başlar gibidir. Çünkü İsa'dan iki bin sene evvel yaşamış olan İmparator Yau zamanından i'tibaren Çin müverrihleri onların Şan-yong yani Dağ Barbarları diye yâd edildiklerini haber verirler. Hia denilen ilk Çin imparatorluk sülalesi zamanında bu barbarlar Çong-yo namını taşıyorlardı. Şam sülalesi imparatorları bu memleketi Kuei-fang yani Ecnebîler Memleketi namı altında tanıyorlardı. Çeo sülalesince onların isimleri Hien-yun, Han sülalesince de Hyung-nu[36] (Hiong-no) idi. Bu, Çinliler tarafından tahrîf edilmiş bir kelimedir. Hakîkî telaffuzu bizce de meçhuldür. Bu kavimlerin Avrupa'ya vukû' bulan tecâvüzleri netîcesinde Avrupa'da şöhret bulmuş olan Hun, Hunni ismi bundan teşkîl edilmiştir.

Eski çağda Tataristan'ın bütün sekenesi doğu ve batı barbarları diye ikiye taksîm edilmişti. Doğu Tatarlarının ecdâdı olan birinci-

---

35 Postel ve Yahudiler arasında meşhur bir doktor olan Menasse, Türklerle Tatarların menşe'ini Salmanazar tarafından esâret altına alınan Yahudi kabîlelerine atfederler. Hatta Menasse, Sedd-i Çin'i geçerek Çin'de yerleşmiş olduklarını bile iddia ediyor. Bu fikirde bulunan muharrirlere göre Tatar ismi İbranice Totar'dan gelir ki "bakiye" manâsınadır.

36 Hyung-nu kelimesi Çincede "bedbaht esîr" diye tercüme olunabilir. Fakat ben bunu Tatarca bir kelime zannediyorum. Çinliler aynı sesi gösteren harflerle bunu kaydetmiş olacaklardır. Çinliler lisanlarında ifâde etmek istedikleri ecnebî kelimelerin hepsini bozdukları gibi bu da tahrîfe uğramıştır. Ma'mâfîh aslında bir Çin kelimesi de olabilir. Tatar lisanında böyle Çince'den alınmış kelimelere tesâdüf etmek nâdir bir şey değildir. Faraza Moğol kelimesi "Mung"dan gelmiştir ki Çincede "mahzun" demektir. Ong Han da Çincede Oung-khan'dır. Yani Çinlilerin Oang diye ifâde ettikler "koi"["koy"] demektir.

ler Pe-çe-li vilayetinin kuzeyinde sâkin idiler. Doğuya doğru Doğu Denizi'ne kadar yayılmışlardı. İkinciler Şen-si, Şan-si ve hatta Pe-çe-li vilâyetinin kuzeyindeki ovalarda ve vâdilerde konmuşlardı. Çeşitli reislerin idâresi altında idiler. Bir çok sürüleri gütmekten başka bir meşgaleleri yoktu. Çadırlar altında yaşarlardı. Çadırlar da arabalar üstüne kurulmuştu. Bu seyyar evlerle şehir kenarlarına, mer'âlara, hâsılı hayvanlarını beslemek için neresi muvâfık görülürse oraya kolayca giderlerdi. Şimdiki Tatarlar da bu eski âdetleri hâlâ muhâfaza ediyorlar. Onlar da seyyardırlar. Kışın güneyde bulunan ovalarda otururlar, yazın kuzeye doğru çıkarlar. Bazıları yirmi, otuz kadem uzunluğunda olan çadırları beyaz keçeden yapılmıştır. Üzerine kireç yahut toprak sıvanmıştır. Tepeleri sivri ve açıktır. Bu çadırlar tekerlek üzerine konulmuştur. Bunları öküzler çeker.

Tataristan'ın şehirleri sıra ile dizilmiş olan bu çadırlardan oluşur. Beygirler ve sürüler bu kavmin gıdasını ve libâsını te'mîn eylerler. Başlıca içkileri kısrak sütünden yapılmıştır. Bunu muhtelif suretlerle ihzâr ederler. Kuvvetli ve sarhoş edici içkiler yaparlar. Rubruquis Seyâhatı Tatarların Tarih-i Umûmîsi

Eski Hunlar besledikleri hayvanların etiyle yaşarlar, derilerini alarak esvap ve bayrak yaparlardı. Hisselerine düşen araziyi ekip biçerlerdi. Yazı yazmak konusunda hiç bilgileri yoktu. Fakat sözlerinde doğrulukları o kadar ma'rûf idi ki yaptıkları muâhedelerde, bu kavimler bize ne kadar barbar görünürse görünsün, verdikleri söz kâfî gelirdi. Birisini öldüren ve mühim bir hırsızlık suçu işleyen adam idâm olunurdu. Ven-hien Tum-kao

Çocuklarının terbiyelerine i'tinâ ederlerdi. Onları milletin genel mefaatine uyumlu surette büyütürlerdi; yani açlığa ve savaşçılığa alıştırırlardı. Beygir yerine koyunlara binen çocuklar küçük oklarla kuş ve sıçan ururlardı. Daha büyüyünce tavşan ve tilki avına giderlerdi. Bu, kendilerine gıda hizmetini görürdü. Daha kuvvetli ve ağır silahları kullanacak yaşa geldikleri zaman harbe iştirak ederlerdi. Ancak bir adam öldürdükleri vakit yahut öldürebilecek kadar kuvvet ve mahâret kazandıkları zaman adam sayılırlardı. Artık bütün meşgaleleri harbden ibâret bulunurdu. Milletin takdîr ve hürmetini kazanmak için yegâne çâre bu idi. Gençler bir çok müsaadelerden istifâde ederlerdi. Eski hizmetleri unutulan ihtiyarlar bu savaşçı gençlik tarafından hafife alınırdı. Halbuki onlar kendilerini de aynı âkıbetin beklediğini akıllarına getirmezlerdi. Ssu-ki Ven-hien Tum-kao

Sulh zamanında Hunlar komşularının arâzilerine ve bilhassa Ssu-ki Çin'e akınlar yaparlardı. Münbitliği ve zenginliği hasebiyle Çin onlar için bitip tükenmek bilmeyen bir hazîne idi. Sürekli olarak oralarını yağma ederlerdi. Tâli' kendilerine müsâid giderse ilerilere doğru sokulurlardı. Ma'mâfîh kaçarken daha müdhiş olurlardı. Onların bu sahte bozgunluklarında düşmanları pek çok ihtiyatkârâne hareket etmeğe mecbûr idiler. Çünkü çok kere bu kaçan Hunların birdenbire tekrar hücûm ettikleri ve sonra yine arkalarını çevirdikleri vâki' idi. Beygirlerinin çevikliği bu tarz muharabe için işlerine yarardı. Çinlilerinki gibi muntazam asker onlara pek zorlukla karşı koyabilirdi. Bu ölümsüz Tatar ordusu bazan pek yakından tâkip edilirse bir toz gibi çöl içinde dağılırdı. Arkaları sıra bu müdhiş çöllere düşen düşmanları oralarda sefâletten telef olurlardı.

Bir muhârebede vefât eden arkadaşının na'şını taşıyabilen Ssu-ki kimse, onun vârisi olur, mallarına el koyardı. Bu kavim, el'an olduğu gibi, ellerinden geldiği kadar esîr almağa çalışırlardı. Başlıca servetleri bu esîrlerden ibâretti. Onları sürülerinde ve besi hayvanlarında istihdâm ederlerdi. Silahları bir yaydan, oklardan ve kılıçtan oluşurdu. Hepsi komşuları olan kavimlere nazaran hırsız ve haydut idiler. Fakat aralarında son derecede sadâkat gösterirlerdi. Karılarının mikdârı sâbit değildi. Besleyebildikleri kadar karı alırlar, aralarında bulunabilecek akrabalık ve sıhrîyet [yakınlık] derecesine hiç ehemmiyet vermezlerdi. Bir oğulun babasının karılarıyla, bir birâderin kardeşinin karılarıyla evlenmesi fevkalade bir şey değildi. İşte Çinliler için pek müdhiş bir hale gelmiş olan kuzeydeki vilayetlere yani Şen-si, Şan-si ve Pe-çe-li vilayetlerine yaptıkları akınlarla oralarını sefâlete düşüren eski Hunların ahlak ve âdetleri özet olarak bundan ibârettir.

Hunların Çinlilerden daha az eski olmadıklarını söylemiştim. Ven-hien Tum-kao Çünkü Çinliler İsa'nın doğumundan iki bin iki yüz yedi sene evvel hükümrân olmağa başlamış olan Hia sülalesi daha tahta çıkmadan evvel Hunları tanımışlardır. Fakat tarih, bize bu kavimlerin yahut daha doğrusu umûmiyetle Tatarların Çin'e yaptıkları bazı istilalarından başka bir şeyin hâtırasını saklamamıştır. Hatta bu ilk Çin hükümdarlık sülalesi zamanındaki istilalarından hiç biri hakkında bir ma'lûmât yoktur. Şam sülalesi zamanında bazı olaylar zikrolunuyorsa da bunlar pek azdır. Tatarlar bu akınları en müsâit bir mev-

sim olan yaz esnâsında yaparlardı. İmparator Vu-tim[37] ordularını onlara karşı göndermeğe mecbûr oldu. Vu-ye[38] zamanında tekrar Çin'e hücûm ettilerse de kendilerini çıkarmağa, atmağa muvaffak oldular. Sonraları, Vu-vam[39] imparatorluk tahtına sahip olduğu ve Çeo sülalesini te'sîs ettiği zaman güneyin ve batının bütün barbar kavimleri Hunlar ve Niu-şe Tatarları kendisine vergiler vererek bağlılıklarını sundular. Fakat Y-vam[40] zamanında Hunlar Şen-si şehirlerinden biri olan Fong-tsiang arâzisinde Kim nehrinin kuzeyinde Kim-yam'a kadar ilerlediler. Çin müverrihleri bu akınları bu imparator ile tebeasının ecdâdlarının o kadar güzel nümûne arz ettikleri fazîleti terk etmelerine karşı İlâhî bir cezâ olmak üzere telakkî ediyorlar. Eski Çinliler hükümdarlarının hatt-ı hareketi imparatorluğun saâdet ve felaketi üzerinde büyük bir te'sîr icrâ ettiğine kāni idiler. Bu bilgece prensipleri, düsturları kabul eden hükümdarlar gerek kendilerinin gerek tebealarının saâdetini fazîlet yoluna girmekte görürlerdi. Y-vam'ın hükümran olduğu zamandan sonra Hunlar akın icrâ etmekten hiç geri durmadılar. Yine Y-vam[41] ismindeki diğer bir imparator onları yerleşmiş oldukları Ta-yuen-fu civarlarından çıkardı. Bir çok beygirlerini aldı. Fakat bu kadar hafif bir muvaffakıyet bu barbarların pek çok zamandan beri yol açtıkları ziyanları telâfî edecek mâhiyette değildir.

Çim-vam[42] ile Kam-vam[43]'ın zaman-ı hükûmetinden beri hemen bütün Çin imparatorları kendilerini sefâhate vermişlerdi. Halk da onları taklit etmiş, fazîlet unutulmuştu. Memleket Hunların akınlarına ma'rûz kalıyordu. Bu barbarlar, dürlü dürlü haydutluklar yapıyorlar, vilayetleri harâb ediyorlar, Tataristan'a bir çok ganîmetlerle dönüyorlardı. Siuen-vam tahta çıktığı zaman intizâmı iâde etti; imparatorluk dâhilinde pek ilerilere kadar nüfûz etmiş olan bu milletin istilasını durdurdu. Bu sefere me'mur edilen kumandan barbarlar üzerinde büyük galebeler kazandı. Zamanın şâirleri bu

---

37 Bu hükümdar miladdan 1266 sene evvel vefât etmiştir.

38 Bu hükümdâr miladdan 1196 sene evvel vefât etmiştir.

39 M.Ö. 1116 tarihinde vefât etmiştir.

40 M.Ö. 910 tarihinde vefât etmiştir.

41 M.Ö. 879 tarihinde vefât etmiştir.

42 M.Ö. 1079 tarihinde vefât etmiştir.

43 M.Ö. 1053 tarihinde vefât etmiştir.

kahramanca hareketleri şiirlerle övmek ve yüceltmek için yarışmışlardır. Fakat tarihlerde ufak bir kayıt ve işâret ile bahsedilmiş olan bu olayları atlayıp geçeceğiz.

O zaman Çin gâyet felaket içinde idi. Hükümdarın hüküm ve nüfûzu aşağılanıyordu. Âdeta hiç kalmamıştı. Bunun için imparatorluğu ve herkesi mahv ve harâb eden dâhilî muharebeleri çıkaranlar yola getirilemiyordu. Vilayetler her tarafta peydâ olmuş, yerleşmiş küçük küçük zorbalara av olmuşlardı. Bu karışıklıkların sebepleri pek eski zamanlardan geliyordu. Bunu o vakit hükümrân olan sülalenin yani Çeo sülalesinin kuruluşunun başlangıcındaki durumlarda aramak lazımdı. Bu sülalenin kurucuları olan Ven-vam ve oğlu Vu-vam[44] ne kendi menfaatlerini ne de haleflerinin menfaatlerini düşünmemişler, sonsuz bir minnatdarlık hissine kapılarak ona göre hareket etmişlerdi. Çünkü tahta sâhip olmak ve Şam sülalesini koğmak için bir çok cesûr subayın yardımcı olmalarına bel bağlamışlardı. [Yaptıkları] hizmetlerden dolayı bunlara mükâfât vermek lazımdı. Timar ve zeâmet namıyla bunlara vilayetleri taksîm ettiler. Sonraları bu küçük prenslerin halefleri imparatorun hüküm ve nüfûzunu artık tanımak istemiyorlardı. Birer uyruk oldukları halde, hükmettikleri ülkede mutlak şekilde hâkim kesilmek azminde idiler. Artık imparator iktidarsız bir hayâletten ibâret kaldı. Ekseriya bu zorbaların keyif ve hevesine uygun davranmaya mecbur oluyordu. İşte Çin'in felâketlerinin ilk sebebi bu olmuştur.

Fakat, başka bir sebep daha vardı ki en mühimi o idi. O da bizzat imparatorların gâyet fenâ bir tutum takip etmeleri idi. Çinliler fazîletin yerine alçaklık ve sefîhlik geçmişti, diyorlar. Bu hükümdarlar artık ecdâdlarının âkilâne hikmetlerini unutmuşlardı. Devlet büyükleri ekseriya böyle hallerden faydalandıkları için, imparatorların şu halinden hiç zarar görmüyorlardı. Fakat kendileri bir kere kuvvet kazanınca imparatorun zaafına borçlu olduklarını unuttular. Mevki hırslısı oldular. Birbirleriyle muhârebelere giriştiler. O zaman ecnebîler ve bilhassa Hunlar Çin'in zararına olarak servet elde etmek için bundan daha münâsip bir fırsat bulamayacakları için akınlarına tekrar başladılar. Çeo imparatorlarından Uon-vam[45]'ın

Kam-mo
Ven-hien
Tum-kao
Li-tai-kisu

44 M.Ö. 1116 tarihinde vefât etmiştir.

45 M.Ö. 697 tarihinde vefât etmiştir.

yönetimi sırasında Şan-tung vilayetinde yer almış olan Tsi krallığına kadar ilerlediler. Tsi kralı, komşu diğer bir küçük krallığın yardımıyla Hunları bozdu, reîslerinden ikisini esîr aldı. Hoei-vam[46] zamanında bugün Pe-çe-li namıyla yâd edilen Yen krallığına kadar Hunlar geldiler. Fakat bu kıt'anın kralı, Tsi Kralı Uon-vam'ın yardımıyla kendilerini kovdu ve memleketlerini muhafaza altında bulundurdu.

Bu imparatorların hemen hepsinin saltanat dönemleri Hunların akınlarına şâhittir. Fakat bunlar o kadar sık sık gerçekleşmiş olmakla beraber elimizde kalan belgelerde haklarında o kadar az tafsilât vardır ve esâsen bu olaylar aslında o kadar az önem taşırlar ki tarihin daha ziyâde tafsilat verebilmeğe muvaffak olduğu devrelere birdenbire atlamağı münâsip görüyorum. Gelmek istediğim bu devre Çinlileri o mütemâdî Hun akınlarından bıkarak o kadar bahsedilmiş olan ve dünyanın şaşırtıcı şeylerinden biri gibi telakkî edilebilen meşhûr seddi inşâ etmeğe karar verdikleri devredir. Bunun yapım şerefi Şi-hoam[47]'a atfolunuyor. Şi-hoam, o ana kadar pâyidar olabilmiş krallıkları itaati altına aldı. Ven-hien Tum-kao

Fakat bu hükümdar ne kadar büyük olursa olsun Çin Seddi'nin tamâmen bânîsi o değildir. Ondan evvel bir Çao kralı kuzeye doğru bir sefer yaptıktan ve Hunları ülkesinden çıkardıktan sonra barbarların girmesine mâni' olmak için kendi hükûmetinin kuzey hudutlarında bir sur yaptırmıştı. Bu sur bugün Şan-si vilâyetinde Ta-tum-fu dediğimiz Tai krallığından başlıyordu. İn-şan dağlarını takip ederek Ta-tum-fu'dan kuzeybatıya doğru dört yüz seksen li mesâfede bulunan Kau-kuon'a kadar garb istikametinde devam ediyordu. Ven-hien Tum-kao Ssu-ki

Kumandanlarından biri Doğu Tatarları ansızın basmış ve perîşan etmiş olan Yen kralı da bugün Pao-gan denilen ülkedeki Tsao-yam'dan Leao-tong dâhilinde Siam-pim'e kadar böyle sed inşâ ettirmişti. Ssu-ki

Çoktan beri Çin'i paylaşmış olan bütün krallıklardan yedi tanesi el'an pâyidâr [ayakta] bulunuyordu. Üçü Hunlarla sınırdaş idi. Bunlar da Pekin vilayetinde kâin Yen; Şan-si vilayeti dâhilinde Çao; Şen-si vilayetinde Tsin krallıkları idi. En kuvvetlisi olan Tsin krallığı diğerlerinin tamamını itaati altına aldı. Sekiz yüz seneden beri Ssu-ki Han-şu

46 M.Ö. 652 tarihinde vefât etmiştir.
47 M.Ö. 210 tarihinde vefât etmiştir.

zulüm ve istibdad altında inleyen Çin tek bir hükümdar tarafından idâre edilmeğe başlandı. Bu hükümdar da Hoam-ti yani "Mukaddes İmparator" namını aldı. O vakte kadar hükümdarlar sâdece "Vam" yahut "Kral" ünvanıyla iktifâ etmişlerdi.

Ssu-ki Kam-mo

Şi-hoam-ti İmparatorlukta sulh ve sükûnu yerleştirdikten sonra Hunların tecâvüzlerinden de memleketi koruma altında bulundurmağı düşündü. Onlara karşı Mum-tien namında bir kumandanı üç yüz bin askerle gönderdi.[48] Çinliler bu sefer netîcesinde bütün Ortos[49] ülkesini geri aldılar. Hunlar daha kuzeye çekilmeğe mecbur oldular. Çıkarıldıkları bu memlekete Hunların tekrar girmelerini önlemek için Çin İmparatoru Hoam nehri üzerinde güzel surlarla tahkîm edilmiş kırk dört şehir binâ ettirdi. Bunların içine kuvvetli muhâfızlar koydu. Memlekete girilecek geçitleri, yerleri büyük bir özenle muhâfaza altına aldı. Sonra Çao ve Yen krallarını taklit ederek bir sed yaptırdı.

Ssu-ki Kam-mo Ven-hien Tum-kao

Bu sur Şen-si vilayetinde Lin-tao-fu kazâsının makarrı olan Min-tsi-heu'dan başlıyordu. Bütün bu vilayeti muhâfaza ediyor, Çao'ların ve Yen'lerin inşâ ettikleri surda sona ermiş oluyordu. Bu suretle Leao-tong'da nihayet bulan büyük bir sur vücûda geliyordu. Aynı zamanda, Çin kumandanı, istila takdirinde Hunları kolayca def' edebilmek için, bugün Şen-si dâhilinde Yen-gan-fu dediğimiz Şam vilayetinde karargâh kurdu.

Kable'l-milad [M.Ö.] 210 Teoman

Hunların o zaman Teo-man namında bir imparator veya hükümdarı vardı. Çin'in büyük ordularına karşı duramadığı için daha şimale doğru çekilerek orada yaklaşık olarak on sene kalmıştı.

Kam Ssu-ki Ven-hien Tum-kao Tai-kisu

İmparator Şi-hoam-ti'nin ve aynı zamanda vukû'a gelen General Mum-tien'in vefatından sonra Çin yeniden karışıklıklara maruz kaldı. Devlet büyükleri yeni imparator aleyhine isyan ettiler. Hudutlarda konuşlandırılmış olan askerlerin hepsi mevkilerini bıraktılar. Hunlar Hoam[50] nehrini tekrar geçerek Ortos ülkesine

48 Ssu-ki ancak yüz bin askerden bahseder.

49 O zaman Hu-nan namını taşırdı ki Hoam-ho nehrinin cenubunda kâin demektir. Bunu Pe-çe-li vilayetinin cenubunda kâin Hu-nan vilayeti ile karıştırmamalıdır. Her ikisi de aynı suretle yazılır.

50 Çin'in büyük bir nehri olan Hoam Şan-si vilayetinin batısından kaynayarak kuzeye doğru çıkar, Tataristan'a girer, sonra güneye iner, Çin'den geçer, Doğu Denizi'ne dökülür. Kadîm Çinliler Küçük Buhârâ kıt'asında kâin Hoten'in batısındaki

girdiler. Tsinler tarafından çıkarılmadan evvel ellerinde bulunan yerlerin tamamını geri aldılar.

İşte Çinliler Hunların tarihi hakkında bu devirden i'tibâren bize daha sahîh ve etraflı ma'lûmât vermeğe başlamışlardır. Teoman, Hunların hükümdarlarından ismi bize ilk intikal etmiş imparatordur. Bunun Tataristan'a çekilmiş olan[51] Hia imparatorluk âilesi âzasından Şun-goei[52] namında bir Çin prensinin neslinden geldiği iddia olunuyor. Teoman'a kadar ahlâfı [halefleri] hakkında hiçbir ma'lûmât yoktur. Müverrihlerin beyânâtına [bildirdiklerine] nazaran Teoman ondan bin [yıl] sonra gelmiştir. Binâenaleyh Hunların İmparatorluğunun teessüsü [kuruluşu] milâd-ı İsâ'dan bin iki yüz sene evvellerine doğru vukû'a gelmek iktizâ eder[gerçekleşmiş olması gerekir].

Bunu takribî [yaklaşık] olarak söylüyorum. Çünkü Teoman'ın ne kadar müddet hükümrân olduğu meçhûldür. Çinliler bu iki hükümdar arasında geçen zamanı pek umûmî surette işâret ediyor gibidirler.

Ven-hien
Tum-kao
Ssu-ki
Han-şuyi

Her halde Teoman'ın bir büyük oğlu vardı. Vefâtından sonra imparatorluk buna geçecekti. Mete (Me-té) ismindeki bu genç prens pederinin sarayında rahat rahat yaşıyordu. Bir kadın babasıyla aralarını bozdu.[53] Teoman'ın bir karısı hükûmdarlık tâcını büyük

Ssu-ki
Han-şu
Kam-mo
Li-tai-kişu

dağlardan çıkarak Lop Gölü'nü geçtiğini, orada toprak altında kaybolduktan sonra biraz ötede tekrar yer yüzüne çıkıp Hoam-ho nehrini yani Sarı yahut Çamurlu nehri teşkîl eylediğini zannederlerdi. Tatarlar buna Kara Murat yahut Kara Nehir derlerdi. Marc-Paul de Kara Murat diyor.

51 Bu vak'a M.Ö. 1122 tarihinde Hia sülalesinin mahvından sonra vukû'a gelmiştir.

52 Türk İmparatorluğu'nun kurucuları arasında müverrih Beyzâvî Yâfes'in oğlu Türk'ten gelmiş olan Dibakoy'u zikrediyor. Diğer taraftan Çinliler Hunların men-şe'ini Goeyi sülalesinin kurucusu olan İmparator Yu'dan Şun-goeyi vâsıtasıyla Hia sülalesine kadar çıkarıyorlar. "Yu"ya Ta-yu yahut Ta-yu-heo namı da veriliyordu. Diyakoy'un bu son ismin bozulmuş şeklinden ibâret olacağını zannediyorum. Çinliler "d" harfi yerine "t" kullanırlar. Tatarlar da "y" ile "b"'yi ekseriya birbirlerinin yerinde kullanırlar: Yesukay yahut Bisukay gibi. Kuvvetli telaffuz edilen "h" harfi de "k"ya dönüşür. Bu suretle Ta-yu-heo Dayukeo olur ki Debakoy yahut Dibakoy'dan pek az farklıdır. İran metinlerinde bu kelime sessiz harfle ? yazılıdır. Binâenaleyh hakîkî sesi meçhûldür. Dabyako yahut Dibyako aynı seslerle yazıldığı için aynı kelimeden ibârettir. İşte bu suretle İran müverrihinin ifâdesi Çin tarihlerindekiyle örtüşüyor demektir.

53 Tan-ju'ların zevceleri imparatoriçeler "Yen-şi" namını taşırlardı.

oğuldan alarak kendi çocuğunun başına geçirmek istiyordu. Teoman sevdiği bu kadının ısrârına dayanacak derecede metânet gösteremedi. Mete'yi hükümranlık hakkından mahrum ederek saraydan uzaklaştırdı. Yue-şi denilen komşu kavimlerin nezdine rehine olarak gönderdi. Bu barbarlara oğlunu öldürtmek için savaş ilan etti. Yue-şi'lerin, oğlundan intikamlarını alacaklarını zannediyordu. Fakat asıl kendisi zarar-dîde oldu. Hakîkaten Teoman tarafından mağlup edilen Yue-şi Tatarları öldürmek için Mete'yi aradılar. Fakat aleyhinde hazırlanan felaketten vaktinde haberdar olabilmiş olan Mete derhal firar etti, pederinin ülkesine girdi. Şiddetli bir intikam hissine kendini kaptırarak bir takım tecâvüzlere kalktı ki muvaffakıyet, bunun hâtırasını insanların hâfızalarından silmiştir. Mete âdeta Hun İmparatorluğu'nu kurmuş bir kahraman addedilmektedir.

Ssu-ki
Han-şu
Ven-hien
Tum-kao
Li-tai-kişu

Cesâreti hasebiyle halk tarafından tanılan ve sevilen Mete on bin süvâriden mürekkep bir ordu teşkîline muvaffak oldu. Hukûkunu talep etmek için bu ordunun başına geçti. Müverrihler Mete'nin bir nevi ok icâd ettiğini ve buna "tannan ok" [çınlayan ok] namını verdiğini söylüyorlar. Süvârilerini ilk önce bu okları kuşlara attırarak talim ettirdi. Sonra rast geldikleri en güzel beygirlere atmağa başladılar. İsâbet ettirememenin cezâsı idam idi. Mete, askerlerinin cesâretinden ve sadâkatinden emin olmak için en çok sevdikleri karılarına ok atmalarını emredecek kadar zâlimliği ileriye vardırdı. Maiyetine ancak emirlerini icrâ edenleri kabul etti. Diğerlerini katlettirdi. Mete işte bu askerlerle Teoman üzerine saldırdı. Takip etti, tekmil maiyetiyle beraber öldürdü. Ne imparatoriçeyi, ne oğlunu, ne de hükûmetin büyük ricalinden itaati altına almak istemediklerini affetmedi. İşte bütün bu kıtaller bu barbar prensin tahta yükselmesi için birer vâsıta oldular. Bu vak'a İsâ'nın doğumundan iki yüz dokuz sene evvel olmuştur. Çin İmparatoru Ulh-şi'nin hükümranlığının ilk senesi ve Çin tarihi hesabıyla kırk ikinci devrin yirmi dokuzuncu senesi idi.

Ssu-ki
Kam-mo

Leao-tung'un şimalinde kâin olan Doğu Tatarları o zaman gâyet kuvvetlenmişlerdi. Hunlarda gerçekleşen darbeyi ve Mete'nin mezâliminin peydâ ettiği memnun olmayanlar miktarının ziyâdeliğini haber alınca, buraya hücûm ederek hırsızlık ve yağmacılıkla zengin olmayı yahut birkaç vilayet ele geçirmeyi düşündüler. Tatarlardan başka bir millette aşağılıklık olarak görülecek bir şey, onların

önde gelenlerinin nazar-ı dikkatini celbetti ve harb için bir vesîle teşkîl eyledi. Mete'nin ahırlarında gâyet kıymetdâr bir beygir vardı ki bir günde bin li[54] mesâfe kat' ettiği söyleniyordu. Doğu Tatarları kasden gönderdikleri sefîrlerle bu atı istediler. Mete milletin reislerini topladı. Hepsi bu hayvanın Tatarlara verilmemesi fikrinde idiler. Fakat İmparator komşularıyla ilişkiyi kesmek için bu sebebi kâfi görmeyerek atı verdi. Bu hareket ise Doğu Tatarlarının gurûrunu ve küstahlığını arttırmaktan başka bir şeye yaramadı. Hunların korkuttuklarını zannettiler. Daha atak bir hale gelerek İmparatorun karılarından birinin kendilerine verilmesini istediler. Barışın korunması fikrinde olan İmparator, meclisin mütalaasına rağmen, kadını verdi. Bir kadına karşı bağlılığının, tebaasını müdhiş komşularla muhârebeye sevk ederek felaketlerine sebep olacak dereceye varamayacağını söyledi. Fakat o ne kadar sulhü muhâfazaya çalışıyorsa Doğu Tatarları barışı bozmak için o kadar sebepler bulmağa uğraşıyorlardı. O zaman her iki milletin de kullandığı terk edilmiş, boş bir arâzî vardı. Fakat bu arazi Hunlara tâbi' idi. Doğu Tatarları burasının kendilerine terk edilmesini istiyorlardı. Hun reisleri bu araziden pek az istifâde edilmekte olduğunu düşünerek bu konuda kayıtsız davranıyorlardı. Fakat Mete işi böyle telakkî etmedi. Bu arâzi kendisinin husûsî bir mülkü değildi. Ecdâdının bıraktıkları ülkelerin bir kısmını teşkîl ediyordu. Tebaasına ait bir mülk idi. İmparatoriçe hakkında ve diğer istenen şeyler hakkında yapmış olduğu gibi bunda da canı istediği gibi hareket etmekte kendisini yetkili görmüyordu. Bir de Doğu Tatarlarının sürekli tekrarlanan bu talepleri canını sıkıyordu. Atına bindi. Bütün süvârilerinin arkasından gelmelerini emretti. Kendisini hiç beklemeyen Tatarları gâfil avladı. Bozdu, krallarını öldürdü. Bir çok esîr aldı ve bir hayli sürüyü ganîmet olarak elde etti.

Bu milletin geriye kalan fertleri Pekin vilayetinin kuzeyinde bugün Karçin namını taşıyan ülkede yer alan dağlara kaçtılar. Orada ikiye ayrıldılar. Bundan iki mühim millet ortaya çıktı. İleride kendilerinden sık sk bahsolunacaktır. Bunlar Tataristan'da pek ziyâde nüfuz ve kudret sâhibi olmuşlardır. Bir kısmı Siyen-pi (Sien-pi)

Ven-hien
Tum-kao
Heo-han-

54 Bu bir Çin tabiridir ki gâyet çok koşan bir beygir hakkında kullanılır. Li, bir Çin ölçüsüdür.

namını aldılar. Bu, ikametgâh olmak üzere seçtikleri dağın ismi idi. Diğer kısmına da aynı sebepten dolayı U-huon denildi. Bu iki millet aynı lisan ile konuşuyorlardı. Hemen hemen aynı ahlak ve âdetlere mâlik idiler.

Han-şu Ven-hien Tum-kao

Şark Tatarları bu suretle dağıldıktan sonra Mete muzaffer ordusunu batı ve güney tarafına yönlendirdi. Koa-çeo ve Şa-çeo taraflarında oturan Yüe-şi Tatarlarını mağlup etti. Ortos memleketinde oturan Tatar aşîretlerini de itaat altına aldı. Bugün Şan-si vilayeti dâhilinde Ta-tum-fu denilen Tai vilayetine kadar tahrîbâtını genişletti. Bu muzafferiyetler Mete'yi Tsinlerin Hunlardan almış oldukları memleketlere az vakit içinde sahip kıldı. Üç yüz bini bulan orduları, Çin'i zayıflatan dâhilî muharebeler onu bütün komşularına üstün bir halde bulunduruyordu. O zaman Asya'nın doğu ucunda bulunan hükümdarlar arasında en kuvvetlisi Mete olmuştur.

Ssu-ki Han-şu Ven-hien Tum-kao

Bu hükümdar da ecdâdı gibi "Tanju"(Tan-jou) yahud "Şen-ju"(-Chen-ju) namını taşıyordu. Bu kelime "Tcem-li-ko-to-tan-jou"nun kısaltılmış şeklidir.[55] Yani Hunların lisanında "İbn Sema" [Sema oğlu]demektir. Âile ismi Lien-ti-şi (Lien-ti-chi) idi.[56] Maiyetinde iki büyük kumandan vardı.[57] Biri sol, diğeri sağ yani biri doğu ve diğeri

55 Ma-tu-on-li'ye nazaran Hunların lisanında Tseng-li "Sema", Ku-tu-tan-ju da "oğlu" manâsınadır. Han'ların müverrihi bu tabiri başka türlü izah ediyor. Tseng-li "Sema", ku-tu "oğul", Tan-ju "büyük ve geniş yüzlü" demektir. Binâenaleyh manâsı "İbn semanın büyük müşâhabeti"[Sema'nın oğlunun büyük benzerliği] demek olur. Tseng-li bugün İstanbul Türklerinin lisanında "Allah" manâsını ifâde eden "Tañrı" (Tanrı) kelimesinden bozulmadır.

56 Hunlarda Lien-ti-şi yahut Lan-ti-şi Hiu-lien-ti-şi ailesinden başka -ki Tan-ju'nun mensup olduğu aile idi- başlıca üç aile daha vardı ki millette en asîllerden sayılırlardı. Birincisinin ismi Hu-hien-şi, ikincisinin ismi Lan-şi, üçüncüsünün ismi Su-yü-şi idi. Tan-ju dâima birinci ve üçüncü aileden kız alırdı. Sonraları Hie-o-lin-şi namında bir dördüncü aileyi de bunlara ilave ettiler. Hu-hien-şi dâima solda bulunurdu yani diğerlerinden önde gelirdi.

57 Hunların imparatorluğunun muhtelif makam ve memuriyetleri şunlardır:
1- Sağ ve sol Hien-vam'ı.
2- Sağ ve sol Ko-li-vam'ı
3- Sağ ve sol Ta-tsiam(Ta-tciam)'ı
4- Sağ ve sol Ta-tu-goeyi (Ta-tou-goei)'si
5- Sağ ve sol Ta-tam-hu'sı
6- Sağ ve sol Ko-tu-heu'su.
Sağ kelimesiyle batıyı, sol kelimesiyle doğuyu kasdederlerdi. Bugün el'an Türk-

batı kumandanı idi. Bunlar "kral" namını taşırlardı. Sol taraf kralı Şam-koy (Cham-koy)'da otururdu. Bu, Pao-gan-çeu (Pao-gan-tcheou) arazisinde bulunan bir ülke idi. Hükûmeti doğu tarafında Kore'ye kadar uzanıyordu. Diğeri bugün Şen-si dâhilinde Yen-gan-fu denilen Şa-mu vilayetinde bulunuyordu. Batıya doğru Şa-çeo ve Tu-fan yahut Tibet istikametinde bütün kavimlere hükmediyordu. Artık hep "Tanju" diye yâd edeceğimiz Mete bazı kere, bugün Şan-si dâhilinde Ta-tum-fu dediğimiz Yun-çung'da ikamet ederdi. Bundan anlaşılıyor ki bu Hunlar Şen-si, Şan-si ve Pe-çe-li vilayetlerinin kuzey kısımlarına sahip idiler. Bütün bu geniş imparatorluk başlıca yirmi dört kumandan idâresinde idi. Bunlardan her biri on bin süvariden mürekkep bir orduya kumanda ediyordu. Emirleri altında bin kişiye, yüz kişiye, on kişiye kumanda eden zabitler vardı. Fakat Tanju sarayının en büyük iki kumandanı Sol Hien-vam'ı ile Sağ Hien-vam'ı idi. Birincisi dâima saltanat veliahdı olarak kabul edilirdi. Çince'de "hien-vam" ve Hunlar lisanında "Tu-şi"(Tou-chi) "Âkil kral" manâsını ifâde eder. Bu mevkiler âilede irsen intikal eder.

Her senenin ilk ayında büyük, küçük bütün bu kumandanlar Ssu-ki
Tanju'nun sarayında umûmî bir toplantı aktederlerdi. Muazzam bir törenle kurbanlar kesilirdi. Beşinci ayda Lum-çing'de toplanırlar; orada göğe, yere, ruhlara ve atalara kurbanlar kesilirdi. Sonbaharda Tai-lin'de de bir toplantı yaparlardı. Çünkü o zaman beygirler daha semirmiş bulunurlardı. Aynı zamanda insanların ve sürülerin de sayımı yapılırdı. Fakat Tanju her gün karargâhından çıkardı. Sabahleyin güneşe, geceleyin aya tapardı. Çadırı bu kavimde en muteber taraf olmak üzere sol tarafta dikilmiş ve batı yönüne bakardı. En başlı ikametgâhı Tataristan'da Leao-tung'un kuzeyinde bulunan

lerde olduğu gibi bu taraf daha ziyâde makbuldür. Bunun içindir ki Tanju'ya halef olacak olan dâima sol Hien-vam'ı ünvanını taşırdı. Bu âdeta doğu hıdivi gibiydi. Bütün bu büyük kumandanların Ko-tu-heu'dan maadasının maiyetlerinde on bin süvari bulunurdu. Mevkileri verâsetle intikal ederdi. Sonra bin kişiye, yüz kişiye, on kişiye kumanda eden subaylar gelirdi. Cengiz Han zamanında payidar olan [hâlâ geçerli olan] taksimât da böyle idi. Cengiz Han bunların kumandasını tumanların [tümenlerin] yani on binlerin kumandanlarına vermişti. Bunların maiyetinde hezar'lar yani binler kumandanları, bunların maiyetinde de sadlar yani yüzler, bunların maiyetinde de de'ler yani on'lar kumandanları vardı. (Muharrir bu tafsilatı Farsça bir eserden almış olacaktır. Acem müverrihi Hun isimlerini Acemceye tercüme etmiş, aslî tabirleri kaydetmemiş demek oluyor.)

İn-şan dağında idi. Orada pek çok ameleler bulunurdu. Oklar ve yaylar imâl ederlerdi.

Bu kadîm Hunlar cenâze alaylarında bazı merâsime riâyet ederlerdi ki bunları el'an Tatarlarda görüyoruz. Tabutları ölünün servetiyle mütenasip [orantılı] olmak üzere altun, gümüş, mücevherât gibi kıymetli şeylerle donatılırdı.[58] Fakat mezar yapmazlardı. Hizmetkârlardan ve müstefreşelerden [odalık, cariye] büyük bir kısmı tabutun arkasından giderler ve ölüye hayattayken etmiş oldukları gibi hizmet ederlerdi. Bir takım bahadırlar da cenazeye refâkat ederdi. Ay tam bedir [dolunay] haline geldiği vakit mübârezeler [ikişerli çarpışmalar, dövüşler, vuruşlar] başlar, ay azalmağa yüz tuttuğu vakit nihâyet bulurdu. O zaman birkaç esîrin başı kesilir ve bahadırlara mükâfât olmak üzere tahammür ettirilmiş [mayalanmış] sütten yapılan bir şarap verilirdi.

Tanju Kore'ye ve Niyo-şe ülkesine doğrun olan Şarkî [Doğulu]
Ssu-ki Tatarlar ile Çin'in batısında bulunan Tatarları kayıt altına aldıktan
Ven-hien
Tum-kao sonra Tim-lim[59], Li-kuen, Sin-li kavimleriyle Hun İmparatorluğu'nun kuzeyinde Selinka, Obi ve Sibirya'da Angara nehirlerine doğru sâkin sâir bir çok kavimleri de ele geçirdi. O zaman eski Tanju fırkasına girmiş bulunan büyüklerin geri kalan kısmı da kendisini imparator olarak tanıdılar. Bu suretle daha ziyâde kuvvet kazanan bu hükümdar Çin'e karşı yeni tecâvüzler tasarlamağa başladı.

Çin İmparatorluğu hâriçten saldırıya uğramış olsaydı kendisini
Kam-mu yabancı bir boyunduruk altına geçirebilecek olan büyük karışıklık-
Ssu-ki lardan, şiddetli iç çekişmelerden sonra nihâyet, Han namını almış

58 *Tatarların Târih-i Ensâbı Hakkında Mütâlaat* [Tatarların Soy kütüğü Hakkında Düşünceler] yazarının ifâdesine nazaran Büyük Tataristan'ın bir çok yerlerinde, Sibirya hudutlarına doğru bir takım tepeler görülür. Bunların altında beygir iskeletleri ve türlü türlü kaplar, altun ve gümüş mücevherler ile karışık bir halde insan iskeletleri bulunur. Hatta parmaklarında altun yüzüklerle kadın iskeletlerine bile tesâdüf edilmektedir. Binâenaleyh Tataristan'da eski çağlarda daha medenileşmiş bir kavim oturduğuna, orada şimdi oturanların sonradan geldiklerine hükmetmek istemişlerdir. Fakat bu fikir kabul olunamaz. Bu eskiler ve halefleri bu âdeti hep muhâfaza etmişlerdir. Sürdükleri çobanlık hayatına rağmen Çin ile ve batıdaki kavimlerle olan ticarî münâsebetleri sayesinde bu mücevherâta sahip oldukları şüphesizdir. Türkler ve daha ziyâde Moğollar kolaylıkla bu mücevherâta mâlik olabilecek bir konumda idiler.

59 Tataristan hakkında verdiğimiz tafsilâta müracaat ediniz.

olan bir Çin ailesinin itaati altına girmişti. Bu sülalenin kurucusu olan Kao-ti dâhilî muharebelerin yol açtığı intizamsızlıkları tamire çalışıyordu. Şan-si dâhilindeki Tai yahut Ta-tum-fu vilayetinin muhâfazasını Han Kralı namını taşıyan ve alelade Ma-ye şehrinde ikamet eden Sin'e verdi. Hunlar üç yüz bin kişilik bir ordu ile bu taraftan Çin'e girmeğe teşebbüs ettiler. İlk önce Ma-ye şehrini kuşatma altına aldılar. Bu kadar kalabalık ordulara mukavemet edebilecek bir halde bulunmayan Sin, İmparator'dan yardım talep etti. Fakat sözlerine hiç ehemmiyet verilmedi. Hatta Hunlarla uyuşmuş olmasından şüphe edildi. Kendisi bu sebeple azarlandı. Sarayın şu hareketinden kızan Sin, İmparator'un emirlerini tebliğe memur olanları katlettirdi. Sonra gerek nefsini, gerek Ma-ye şehrini Hunlara teslim etti. Bu mevkiyi ele geçirmek sâyesinde Hunlar, daha güneye ilerlemeğe muvaffak olarak Tai-yuen'e hücum ettiler, Tsin-yam'a[60] kadar ilerlediler.

Ssu-ki
Kam-mu
Lie-tai-kyusı

Hunların kazanmış oldukları zaferlerden haberdar olan Çin İmparatotu Kao-ti, ordularının başına kendisi geçti. Çinliler Sin tarafından kumanda edilen Hun kollarını bir çok çarpışmalarda mağlup ettiler. Bunlar Tsin-yam'a kadar ilerlemişlerdi. Askerleri pek ziyâde sıkıntıya sokan soğuk ile kar cesâretlerini kırmamış olsaydı daha büyük zaferler kazanacaklardı. Tanju, Şan-si dâhilinde Ta-tum-fu civarında karar kılmıştı. Hunların hal ve vaziyetinden daha iyi haberdar olmak için bunların karargâhlarına Çin İmparatoru casuslar göndermişti. Fakat Tanju'nun ihtiyatı onları aldattı. Mete en iyi askerlerini hücrâ bir tarafa çekmişti. Karargâhta kötü beygirler ve biraz mevâşi [koyun, keçi, sığır] ile beraber hastalarını bırakmıştı. Çin casusları Hunların uzun müddet mukavemet edemeyeceklerini, üzerlerine hücum edilecek olursa derhal kaçacaklarında şüphe olmadığını İmparator'a bildirdiler.

Te-tum-şi
Han-teo

Bununla beraber İmparator yeni yeni bilgiler elde etmeden bir muharebeye atılmak istemedi. Bu vazifeyi Lieu-kim(Lieou-kim)'e verdi. Daha tecrübe sahibi olan Lieu-kim hileyi keşfetti ve İmparator'a birbirleriyle muharebe etmeye hazır durumda olan iki kavmin düşmana kuvvetli görünmeğe, en kuvvetli askerlerini ileriye sür-

60 Bu şehir o zaman Tai-yuen'e katılmış haldeydi. Bugün Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu'ya bağlı Tai-yuen-hien şehri budur.

meğe meyyal olacağını, Hunların buna tamamıyla muhalif [aykırı] olmak üzere ittihaz ettikleri hatt-ı hareketin [uygulamış oldukları hareket tarzının] bir hileden ibaret olup maksatlarının Çinlileri hücuma teşvikten ibâret bulunacağını, ilk işarette meydana çıkmak üzere iki yüz elli bin askeri pusuya yatırdıklarını, ileriye yürümenin ihtiyatsızlık olduğunu anlattı. İmparator bu nasihati dinlemek şöyle dursun, bu sözlerle askerin cesâretini kırmak istediğinden dolayı Lieu-kim'i azarladı, zincire vurdurdu. Derhal askeriyle Pim-çim üzerine yürüdü. Bu, tahrîb edilmiş eski bir şehirdi. Ta-tum-fu'nun beş li batısında yer alıyordu. Bütün Çin ordusu üç yüz yirmi bin kişi idi. Fakat yalnız bir kısmı İmparator'a refakat etmişti. Geri kalanları arkadan geliyordu. Tam bu sırada Tanju yüz bin askerle[61] meydana çıktı. Çin ordusunu ansızın bastı. Parçaladı. Ta-tum-fu yakınında bir istihkâma çekilmiş olan[62] İmparator'u yedi gün muhasara etti. İmparator orada ne asker ne erzak itibarıyla hiçbir imdat alamazdı. Hunların süvarileri beygirlerin renklerine göre[63] dört kısma ayrılmışlardı. Her taraftan bu istihkâmı kuşatıyorlardı.

Ssu-ki Kam-mu Ven-hien Tum-kao

Kao-ti bu fenâ konumdan kendisini kurtarmak için Tanju'nun karısının şefaatine müracaattan başka bir çare göremedi. Kadın Mete ile görüştü. Çin İmparatoru'nun bitmez tükenmez kuvvet kaynakları bulunduğunu, Hunların onunla beyhûde yere muharebe ettiklerini, çünkü Çin ülkelerini zabta muvaffak olsalar bile muhafazaya kādir olamayacaklarını anlattı. Tanju da bu gerekçeleri makûl gördü.

Ssu-ki Lie-tai-ki-su

Diğer taraftan, Sin Kralı'nın kumandanları olan Vam-Huam ile Çao-li'nin kararlaştırılmış olan buluşmaya askerleriyle beraber gelmemiş olduklarını da göz önünde tutarak, Çinlilerin tarafına geçmiş olmalarından korktu. Bu esassız bir şüpheden ibâret olmakla beraber pek müteyakkız [uyanık] bulunmaktan ve Çinlileri her taraftan

61 Ssu-ki askerin miktarını kırk bin olmak üzere gösteriyor. Han'ların Tarihi ise otuz bin güzîde askerden bahsediyor. Lik-tai-ki-fu namındaki tarih ise dört yüz bin kişi diyor.

62 Şan-si dâhilinde doğu tarafında Ta-tum-fu'dan yedi li mesâfede Pe-ting namında bir dağ vardır ki üzerinde bir istihkâm bina edilmişti. İmparator Kao-ti buraya çekilmişti.

63 Batı tarafındakiler beyaz, doğudakiler demirî kır, kuzeydekiler siyah, güneydekiler kula rengindeki hayvanlara binmiş idiler.

kuşatmaktan vaz geçti. Onlara serbest bir taraf bıraktı. Çinliler bundan istifâde ettiler. Sisten faydalanarak gidip geliyorlar, Hunlar bunun farkında değil gibi görünüyorlardı. General Çing-Ping en iyi tirendazlarla [okçularla] İmparator'a refakat etti. İmparator çabuk davranılmasını istiyordu. Fakat bir kumandan buna engel oldu ve askeri muntazam surette yürüttü. Çin İmparatoru ordunun geri kalan kısmına katıldığı vakit Çin casuslarını te'dib etti. Lieu-kim'i zincirden çıkartarak mükâfatlar verdi. İki imparatorluktan birinin harab olmasını sağlayacak gibi görünen bu harb işte bu şekilde sonuçlandı.

Ma'mâfih sulh yapmadan ayrılmışlardı. Hunlar daha o sene Ta-tum-fu arazisine ve civarlarına akın etmeğe tekrar başlamışlardır. Tai Kralı olan Hi kendi hükûmetini terke mecbur olmuştu. Bu akınlar gittikçe daha ziyâde sıklaştığı için tebaasını felâkete uğratan bu durumlardan dolayı pek müteessir olan İmparator buna bir çare bulmayı düşünüyordu. Yeni bir harbe girişmeğe yatkın gibi görünüyordu. Lieu-kim yeni terhis edilen askerlerin, vatanlarına dönmelerine vakit bulmaları için İmparatorluğun barışa muhtaç olduğunu anlatarak İmparatoru bu tasavvurdan vazgeçirdi. Pederinin kanıyla bulanmış olan, üvey anası ile evlenen, cebir ve şiddet, zulüm ve istibdat ile herkesi korkutan, adâlet, Allah korkusu bilmeyen Tanju gibi bir hükümdara karşı hile ve tedbir kullanmak gerektiğini ilave etti. Hiç Çinli kanı dökmeğe hâcet kalmadan Tanju'yu yumuşatmak ümidiyle İmparator'un kızlarından birini zevce diye Tanju'ya vermeyi tavsiye etti. Çin prensesi kocasının barbar ahlakını değiştirecekti. Eğer bir de çocuk doğurursa günün birinde Hunlar Çin İmparatorluk sülalesi neslinden gelmiş bir hükümdar tarafından idâre olunacaklardı. Lieu-kim'in tasavvuru, bu genç şehzâde istenilen bir yaşa geldiği zaman kendisini Çin'e aldırarak orada Çin âdetleri dâiresinde terbiye etmekti. İşte bu suretle Mete hükümran olduğu müddetçe Tataristan'da Çin İmparatoru'nun bir dâmâdı bulunacak, vefatından sonra da orada Çin İmparatoru'nun torunu hükümdarlık edecekti. Binâenaleyh silaha müracaata hiç hâcet kalmayacaktı. O kavimler kendi kendiliklerinden Çin İmparatoru'na tâbi olacaklardı.

Kam-mu Ven-hien Tum-kao Sene:199

Bazı Çin tarihçileri umûmî menfaatlerden ziyâde Çinlilerin karakteristik vasfını teşkil eden tahammül edilemez bir gurur ve azamet endişesine tâbi olarak, bu nasihati takbîh ediyorlar [kını-

Su-ma-ko Kam-mu Lien-tai-ki

yorlar]. Çin İmparatoru'nun yalnız kudret ve haşmetinin Hunları korkutması gerektiğini, İmparatorlarının kanının bu barbar kanıyla karıştığını görmenin hacâlet [utanç] sebebi olduğunu söylüyorlar. Genç kızın vâlidesi İmparatoriçe Liu-heu, ya bu fikri isâbetli görmediğinden yahud kızına pek ziyâde bağlılık ve muhabbeti olduğundan, onun Tataristan'a gönderilmesine hiçbir bakımdan rızâ göstermedi. Fakat bir esir kızı aldılar. İmparator buna kendi hanedanı prenseslerinin haiz oldukları ünvanı verdi. Bu kızı Tanju'ya gönderdiler. Tanju, Kao-ti'nin kızı zannıyla onunla evlendi. Lieu-kim iki millet arasındaki muahedenâmeyi yaptı. Sonraları Çinliler İmparatorluk hanedanına mensup prensesleri Tataristan hükümdarlarıyla evledirmeğe mecbur oldukları zaman çok kere onlara esîr kızları yolluyorlardı. Bu kızlara daha evvelce "Kum-çu" iftihar ünvanı verirlerdi ki "İmparatorluk hanedanına mensup prenses" manâsınadır.

Yapılan barış anlaşması Çinlileri dâima ihtiyat ve müdafaa halin-
Kam-mu de kalmaktan kurtaramadı. O zaman Hunlar Ortos ülkesine sahip idiler. Burası Si-gan-fu'dan ancak yedi yüz li mesâfede idi. Az bir vakitte bu şehre ulaşabiliyorlardı. Kendilerini atmaya yetecek asker toplayıncaya kadar İmparatorluğun ta ortasına kadar ilerlemiş bulunuyorlardı. Tataristan'a seyahati esnasında kendi kendine meseleyi incelemiş olan Lieu-kim, İmparator'a Çin'in medhalini [giriş yerlerini] müdafaa etmeğe kādir, cesaretleriyle tanınmış bir çok Çin ailelerini hudut boyunda iskân etmeği tavsiye eyledi. Bu tavsiyeye riâyet olundu. Buralara takriben bir milyon kişi yerleştirildi.

Bu aileler bir müddet Hunları engellemeye ve atmaya muvaffak
Sene:197 oldular. Herhalde Hunların ya kımıldayacak halleri olmadığından yahut bu yeni askerden dolayı tecavüze cür'et etmemelerinden yahut da yapılan anlaşmalara riâyet fikrinde bulunmalarından dolayı Çin'de vuku'a gelen bir ihtilale, başlıca âsîlerin imdad talebi yolundaki şiddetli müracaat ve ricâlarına rağmen hiç iştirak etmedikleri muhakkaktır.

Fakat bir müddet sonra bu âsîlerden Yen Kralı Liu-van on bin
Sene:195 kişi ile Tataristan'a çekildiği için Hunlar tekrar akınlarına başladılar.

İmparator Kao-ti o sıralarda vefat etmişti. Oğlu Hieao-hoei-ti
Kam-mu Ssu-ki onun yerine geçmiş olmakla beraber bütün hüküm ve nüfuz İmpa-
Sene:192 ratoriçe Tai-heu'nun elinde idi.

Tanju bu prensesten nefret ederdi. Ona yazdığı mektuplarda o kadar münâsebetsiz tabirler kullandı ki İmparatoriçe sefirin başını kesmek ve sonra Tataristan'a harb ilan etmek meselesini müzâkere için danışma meclisini topladı. Fan-Hoei namında bir nâzır yüz bin kişi ile bütün Hun İmparatorluğunu baştan başa geçip Hunları perişan edebileceğini iddiaya cür'et etti. Li-pu isminde başka bir nâzır bu sözlerden pek ziyâde öfkeye kapılarak Fan-hoei'nin idamı hak etmiş olduğunu, çünkü vaktiyle kumandası altında üç yüz bin asker varken müteveffâ İmparator Kao-ti'yi kurtaramadığını söyledi. Dedi ki: Ssu-ki Kam-mu Lie-tai-kı-s

"*Kendisinin Hunlar tarafından muhasara edildiğini gördüğünüz halde imdada gitmeğe cesâret edemediniz. Bu gün bu felaket de herkesin gözü önündedir. Yedi gün aç kaldık diye o halleri hikâye ettikleri el'an işitiliyor. Şikâyetlerin velvelesi henüz dinmemiştir. Hastalar da henüz şifaya kavuşmamışlardır. Bu gaflet belirtisi sözlerle bütün İmparatorluğu savaşa kışkırtmak ve yüz bin kişi ile Hunların memleketlerini tahrip edebilmek fikrindesiniz. Bu pek mağrûrâne bir sözdür. Bu barbarları iyiyi fenadan ayırmağa kādir olmayan bir takım hayvanlar zannetmeyiniz. İnsanları bu kadar horlayıcı bir nazarla görmemelidir. Ben cesâret ederek diyorum ki bulunduğumuz şu zaaf hali içinde, barış tercih edilir.*" Ssu-ki Ven-hien Tum-kao Lie-tai-ki-s

Bu nutuk büyük tesir yaptı. İmparatoriçe, Tanju'nun daha hürmetkârâne bir lisan kullanmasını talep etmekle iktifâ etti. Tanju da öyle yaptı. Özürlerini beyan etti. Çin usûl ve âdetlerine kâfi derecede vâkıf olmamasının buna meydan vermiş olduğunu söyledi. Bunun üzerine barış yapıldı. Görünüşe bakılırsa bu barış epeyce müddet devam etmiştir. Bunu ancak Hunların Şen-si dâhilinde Lin-tao-fu arazisine yaptıkları iki akın ihlal etti. Ma'mâfîh Tanju bu harekete kalkışmış olanları takbih eyledi [kınadı]. Akına iştirak edenleri, üzerlerinde hiç hüküm ve nüfuza sâhip olmadığı bir takım haydutlar diye gösterdi. Maksadı Çinlileri iğfal etmekti [gaflete düşürmekti]. İşlerini düzeltmek için muhtaç olduğu bir barışı bozmak istemiyordu. Gerçekte barış Hunlar için zararlı bir şeydi. Çünkü eşkıyalıkla yaşamağa o kadar alışmışlardı ki muhtaç oldukları şeyleri ancak harb vasıtasıyla tedârik edebiliyorlardı. Çin'e yaptıkları akınlar onlar için geçim kaynağı teşkil ettiğinden Tanju Sene:181 Kam-mu Lie-tai-ki-

buna müsaade etmeğe mecburdu. Hatta milletin ileri gelenleri bu akınlara kalkışma konusunda hiç tereddüt etmezlerdi.

Ssu-ki Sene:177

İmparatoriçe vefat edip de yerine Hiao-ven-ti geçince, Batı Hıdivi Ye Hun ordusuyla Ortos memleketine geldi. Oradan, İmparatorluğun pâyitahtı olan Si-gan-fu şehri kapılarına kadar akınlar yapmağa cür'et etti. Onun üzerine İmparator ona karşı seksen beş bin kişilik bir ordu göndermeğe mecbur oldu. Hunlar çıkarıldılar. Fakat bu akın, anlaşmalara bir tecavüz idi. Çinlileri memnun etmek için hiç olmazsa zâhiren hıdivi yola getirmek lazımdı. Tanju onu geri çağırdı; Çin hudutlarını terk etmeğe zorladı; başka tarafta kendisine bir kumanda verdi. Orada Hunlara daha faydalı hizmetler gördü. Geniş ülkeleri itaat altına aldı. İhtimal ki evvelce de buralara girmişlerdi. Fakat orada oturanlar henüz Tanju'ya tâbi bulunmuyorlardı.

Ssu-ki Ven-hien Tum-kao

Batı Hıdivi kuvvetli bir ordunun başında Yue-şilerin ülkesine gitti. Vaktiyle Hunlar tarafından mağlup edilmiş olan bu kavim bu muharebede tamamen itaat altına alındılar. Kan-çeo, Fua-çeo ve Şa-çeo ülkelerinde yerleşmiş bulunuyorlardı. Oraları bugünkü gibi Çin'e bağlı değildiler. Oradan güneybatıya doğru ilerlemekte devam ederek Tibet'in kuzeyinde Şa-mu Çölü dâhilinde ve Lop Gölü civarlarında oturmakta olan Şen-şen kavimlerini kendine bağlamağa gitti. Bunlar oralarda sâir Tatarlar gibi, bir çok hayvanlardan oluşan sürüleriyle çadır altında yaşıyorlardı. Hunların memleketinin batısında, Uygurların kuzeyinde ve İrtiş ile İli nehirlerinin sâhillerinde oturan O-siunlar da Hunların itaati altına girdiler. Ma'mâfih bu memleketler çok geniş olmalarına ve Tanju'nun başlıca karargâhından pek uzak bulunmalarına rağmen yine onun imparatorluğunun son hududunu teşkil etmediler. Hıdiv, ordusuyla daha batıdaki kavimler olan Hu-te'lere kadar ilerledi. Biraz kuzeye doğru Kapçak taraflarında yer alan bu memlekette â'lâ beygir ve su samurları çıkardı. Hunlar civar bir çok kavimleri daha kendi boyundurukları altına aldılar. O surette ki Mete'nin hükûmeti Kore'den ve Japon Denizi'nden Kapçak'ın doğu hududuna, belki de Volga nehrine kadar uzanıyordu. Sibirya'nın bir kısmı, Tobolsk'a paralel bir hat çekilmek üzere, Mete'ye tâbi idi.

Ssu-ki Lie-tai-ki-su

Batı Hıdivi bu geniş ülkeleri zabt etmekle meşgul olduğu sırada Tanju, Çin sarayının sempatisini kazanmak ve barış anlaşmasını yenilemek için bütün kuvvetiyle çalışıyordu. Çinliler Hunların

yaptıkları bazı tecavüzlerden dolayı hoşnud olmamakta haklı iseler de, Tanju da Çin kumandanlarının çoktan beri iki millet arasında akdedilmiş muahedeler hükümlerine tecâvüz etmekte onlardan geri kalmamış olduklarını iddia ediyordu. İki hükümdarın malûmatı hâricinde olarak vukua gelen bu karşılıklı akınlarda en büyük kabahatin Çinlilerde olduğunu, çünkü bu hususta Çinlilerin bir çok şikâyetlerde bulundukları durumlarda Hunların vermeye hazır oldukları tarziyeyi kabul etmediklerini, hatta kendisinin sefirlerini tutuklayıp barışı bozduklarını söylüyordu. Sonra, Batı Hıdivi'nin hareketini takbih etmiş olduğunu göstermek için İmparatora onu batı taraflarında muharebeye göndermiş olduğuna inandırdı. Bu vesile ile İmparatora Hunların Büyük Buhâra kıt'asında, Batı Tataristan'da ve Sibirya'da yaptıkları büyük çaptaki fütûhâtı haber verdi. Yirmi altı krallık sayıyordu ki bu ülkelerde oturanlar kendisinin tebaası olmuşlardı. Nihâyet, batı vilayetlerinde sulh teessüs etmiş olduğu için doğu tarafında askere istirahat, ihtiyarlara sükûnet, iki imparatorluk dâhilinde bütün ailelere emniyet ve âsâyiş temin etmek üzere Çinlilerle eski muahedelerin yenilenmesini talep etti.

Ssu-ki

Çin İmparatoru sulh yapmak niyetinde değildi. Devletinin menfaatleri onu sulh yolundan çıkmağa sevk ediyordu. Hunları Çin'e pek fazla yakın bir komşu olarak görüyordu. Maksadı Hunları Çin'den uzaklaştırmaktı. Hunlar yeniden İmparatora sefirler gönderiyorlardı. Aynı zamanda Çin nâzırları, Tanju'nun batı tarafında askerlerinin elde ettiği büyük başarılarından sonra daha ziyâde kuvvet kazanmış olduğunu, boyunduruk altına alınması kolay bir küçük Tatar hükümdarı gibi talekkî olunamayacağını İmparator'a arz ediyorlardı. Hatta Tanju'nun bütün memleketlerinin zapt edilebileceği farz olunsa bile, oraları çorak olup Çinliler için iskân edilmesi kābil olmayan yerlerden ibaret idi. Böyle bir fütûhât için dökülecek kan, İmparatorluğa hiçbir fayda temin etmeyeceğinden, sırf inat yüzünden tekrar bir harbe başlamakta manâ yoktu. Bu harbda Çinlilerin teşebbüsleri başarı ile neticelenmekle beraber, hakikatte gerek insanca, gerek paraca bir çok ziyana uğramış olacaklardı. İmparator bu mütalaalara boyun eğerek barışa karar verdi. Bu niyetini Tanju'ya bildirdi. Hatta onu övgülere gark etti. Kavimlerin ihtiyaçlarını yatıştırmak için gösterdiği kıvraklıktan, faziletleriyle şöhret kazanmış olan eski kralların izinden gittiğinden dolayı teb-

riklerde bile bulundu. Her iki taraftan da sırf menfaat düşüncesiyle ortaya konulmuş olan bu hissiyattan ziyâde, mektuplarla birlikte gidip gelen kıymetli hediyeler, Hunlar üzerinde etkili oldu.

***

Tanju bütün ülkeleri dâhilinde, Çin ile akdettiği muahedenâmeyi duyurdu ve hükümlerine uyulmasını emretti. Bu barış, ona pek ziyâde muhtaç olan Çinlileri çok sevindirdi. Çoktan beri hudutları Hunların sık sık akınlarına maruz kalıyordu. Muharebelerde bir hayli Çinli telef olmuştu. İmparator bu münâsebetle bir beyanname yayınlayarak bütün bu tahribâttan acı acı şikâyet etti ve sebebinin kendisi olduğunu söyledi:

"Eğer bende daha fazla hikmet ve fazîlet olsaydı bu felaketler başımıza gelmezdi. Bu dâimî felaket içinde dâhil ve hâriç için mes'ud bir barış temin etmek çarelerini aramaktan geri kalmadım. Tataristan'a çok defa sefirler gönderdim. Tanju'ya benim hakîkî emellerimi hissettirmeğe muvaffak oldum. Emellerim iki milletin de aynı şekilde hayrını hedef almıştır. Tanju bunları anladı, doğruluklarını takdir etti. O da ortak hayrımız uğurunda kendi elinden geleni yapmak niyetindedir. Her ikimiz de mâziyi unutuyoruz. Tebaamızın hayır ve selameti için birleşiyoruz. Bir hükümdarın vazîfelerinin en mühim noktalarından biri âilesi dâhilinde bağlantıyı ve birliği sağlamaktır. İşte bu vazîfeyi yerine getirmeye bu sene muvaffak olabildiğimi söyleyebilirim."

Bu beyanname, nefretini evvelce göstermiş olan Çin İmparato-
Sene:174 ru'nun ağzından ziyâde Tanju'nun ağzına yakışırdı. Her halde Tanju barıştan çok zaman nemalanamadı. Barışın ardından vefat etti. Tataristan İmparatorluğunu oğlu Ki-yo'ya bıraktı ki bu da Lao-şam Tanju ünvanını aldı.

Yeni Tanju tahta çıkar çıkmaz Çin İmparatoru kendisine ailesi-
Ssu-ki Kam-mu Lie-tai-ki-su ne mensup bir prenses gönderdi. Maksadı Tanju'nun bu prensesle evlenmesi ve onu Tataristan İmparatoriçesi ilan eylemesiydi. Genç prenses gidip Hunların nezdinde ikāmet etmeyi hiç istemedi. Fakat itaate mecbur oldu. Çong-hang-yue prensesi götürmeğe memur oldu. Bu akrabalık iki millet arasında barışı devam ettirecek gibi görünüyordu. Fakat buna âlet olan hâin nâzır vazifesini ifâ ettikten sonra Çin İmparatorluğu'nun tarafını terk ederek Tanju tarafını

tuttu. Ona aranın açılmasına yol açacak bir takım nasihatler verdi. Bunlar bilhassa Çin için pek zararlı olabilirdi. Çünkü nâzır İmparator'un maksatları hakkında bilgi sahibiydi. Çin işlerinin hakikatini de biliyordu. Çong-hang-yue Hunlar nezdine girmeğe başlamış olan Çin debdebe ve ziynetine bütün kuvvetiyle engellemelerde bulundu. Bunların tehlikeli neticelerini gösteriyor, dâimî surette ormanlarda av peşinde bulunan, sürülerini muhâfaza mecburiyetinde olan kavimler için deriden esvapların, sağlamlıkları hasebiyle, Çin'de imâl edilen bütün o güzel ipeklilere tercih edilir olduğunu, Tataristan'ın sütünün, mahsullerinin Hunların beslenmesine kâfi geldiğini, bir kere Çin ahlak ve âdetlerini kabul edecek olurlarsa artık Çinlilerin erzak ve zahirelerinden vaz geçemeyecekleri için günün birinde Çinlilerin idâresi altına gireceklerini iddia ediyordu. Bunlar ise Tanju'yu hükûmeti daha otoriterce yönetmeğe sevk edecek sözlerdi. Tanju'nun memleketindeki tebaasının yekûnunu, servetlerinin mikdârını doğru olarak bilmesinin gerekliliğini gösterdi. Bu suretle Çin'e karşı bir sefere kalkacağı zaman büyük büyük ordular çıkarmağa kādir olabilecekti. Çinlilerin can düşmanı kesilmiş olduğu için Tanju'yu Çin sefirlerine gayet azametli bir tavırla muamele etmeğe sevk ediyordu. Hakîkaten Çin İmparatoru Tanju'ya nâme gönderdiği vakit: "*İmparator Hunların büyük Tanju'suna ricâ eder ki, ilh.*" diye söze başlardı. Nâmelerin [mektupların] yazıldıkları levhaların [tabletlerin] büyüklüğü de belirlenmişti. Çong-hang-yue Tanju'ya daha büyük levhalar kullanmasını ve yukarısına "*Yer ile Sema tarafından doğurulan, Güneş ile Ay tarafından tahta çıkarılan Hunların Büyük Tanju'su Çin İmparatoru'na hürmetkârâne ricâ eder ki ilh.*" sözlerini koymasını tavsiye etti.

Her vesilede Çong-hang-yue Tanju sarayında bulunan Çinlileri bilhassa Çin İmparatoru'nun emirlerini taşıyanları horlamağa ve aşağılamağa çalışırdı. Hunları Çinililerin üstüne çıkarmak isterdi. Kendisine Hunlar ihtiyarlara hakaret ederler diyorlardı. Buna Çong-hang-yue şu cevabı veriyordu:

> "*Çin'de ne kadar ihtiyar vardır ki devlete bir çok hizmetler ifâ ettikten sonra yardıma muhtaç bir halde bulunuyorlar. Hunlar yalnız muhârebe ile meşgul oluyorlarsa bunu milletin umûmî menfaati için yapıyorlar. İhtiyarlar, zayıflıkları hasebiyle harbe iştirak edemeyenler*

bol bol yiyecek buluyorlar. Onları müdafaa husûsunda ihtimam gösteriliyor. Babalar ve çocuklar karşılıklı birbirlerine yardım ediyorlar. Hunların ihtiyarlığa hakāret ettikleri iddiası yanlıştır."

Çinliler buna mukābil Hunlarda babalarla çocukların hicâb duymadan bir yerde oturduklarını ve yattıklarını, bir peder öldüğü zaman oğlunun, üvey anasıyla evlendiğini, bir kardeşin vefâtında diğer kardeşin yengesini aldığını itiraz makamında söyledikleri vakit Çong-hang-yue dâima Hunların ahlak ve âdetlerini tercih ederdi:

"Hunlar yalnız hayvanların etleriyle besleniyorlar. Sütten başka bir şey içmiyorlar. Yalnız hayvan derilerini giyiyorlar. Sürülerini mer'alarda ve nehir kenarlarında otlatıyorlar. Mevsimlere göre ikametgâhlarını değiştiriyorlar. Yiyecek bulamadıkları zaman atlara binerek ava gidiyorlar. Eğer bolluk varsa memnun oluyorlar. Hiçbir şey kendilerini endişeye düşürmüyor. Hallerinin başkalaşmasından ve değişiklikten nefret gösteriyorlar. Bir evladın üvey anasıyla, bir biraderin yengesiyle evlenmiş olması ailelerin mahvolmasına engel olmak içindir. Şimdiye kadar Hunlar İmparatorluğu'nun maruz bulunduğu karışıklıklara rağmen bu kavmin hiçbir zaman tahta başka bir âileden bir hükümdar çıkarıp ona itaat arz ettikleri görülmemiştir. Bilakis Çin'de hükümdarlar birbirlerini öldürürler; İmparatorluğu kim gasp ederse cebînâne [korkakça] itaat edilir. İşte bundan dolayı Çin'de her şey karma karışık bir haldedir. Bütün eski âdetler, usûller mahvolmuştur. Ahâliye karşı müdâfaa etmek için kuvvetli surlarla çevrili şehirler binâ olunuyor [kuruluyor]. Bu halk dışarıdan saldırıya uğradığı vakit bu surlardan dolayı mecburen kendi kendisini müdâfaa edemiyor."

İşte hâin Çong-hang-yue'nin sözleri bunlardı. Bundan dolayı Çinliler aleyhine büyük bir aşağılama hissi doğuruyordu. Kendilerine azametli tavırlarla muamele olunuyordu. İmparator Ven-ti buna hiç ehemmiyet vermez gibi görünüyordu. Kia-y isminde gayretli bir nâzır bu hassasiyet yokluğundan dolayı kendisini azarlamaya cesâret etti, dedi ki:

"Bir imparator hiç şüphesiz bütün imparatorluğun başıdır. Milletin sâir kısımlarının üstündedir. Hudutlarımızda yerleşmiş olan barbarlar, eğer tabir câiz ise, ayak kabîlindendirler. Bugün Hunlar bize binlerce hakāretlerde bulunuyorlar. Daha çok hakāretlere maruz

olmamak için her sene de kendilerine gerek nakit gerek zahire olmak üzere bir çok masraf [vergi] vermeğe katlanıyoruz. Bunları talep etmek, hâkim ve sâhip olmak demektir. Onlara bu vergiyi vermek ise tâbi'iyeti tazammun eder [uyruk olduğumuz anlamına gelir]. Demek oluyor ki ayaklar yukarıda, baş aşağıda bulunuyor. Ne müthiş bir hercümercî [alt-üst olmuşluk]! Bir yanda bunlara tahammül edilirken imparatorluk dâhilinde hakîkaten gayretli, işgüzar kumandanlar bulunduğu iddia edilebilir mi? İmparatorluk bugün hakîkaten utanç içinde ve hazîn bir vaziyette bulunuyor. Kimse memleketi bu vaziyetten kurtarmak için uğraşmıyor. Memleket kuzeybatı tarafından şiddetli surette muzdariptir. Orada bir çok asker ve yüksek maaşlı kumandanlar bulundurmak için bir çok masraflara katlanıldığı halde ahâli dâima telaş içinde yaşıyor. Bir parça kuvveti olan kimselerin tamamı, aralık vermeden bir nöbet bekleme halindedirler. Gece gündüz ateşler yakmak ve işâretler vermekle iştigâl ediyorlar. Askerler de üzerlerinde zırhlar, başlarında miğferlerle uyumak mecburiyetinde bulunuyorlar. Bunlar hakîkî, ciddî birer fenalıktır ki İmparatorluğunuzu ızdırap içinde bırakıyorlar. Bir tabîb memleketi bu hastalıktan kurtarmak için ilaç tavsiye ediyor. Halbuki sözleri dinlenilmek istenilmiyor. Bu, ağlanacak bir hal değil midir? İmparator gibi bir şan ve şeref, bir unvan taşıdığınız halde haraç-güzar gibi hareket etmek utanç verici bir alçalış değil midir? Bütün bu hakāretlere katlanmakta devam edecek, bu fenâlıkların kökleşmesine müsâade gösterecek olursanız bu hareketin netîcesi nereye varacaktır? Zât-ı haşmet-penâhîlerin görüş sorduğu adamlar içinde hiçbir kimse yoktur ki bahsettiğim şu fenâlıkların doğruluğuna inanmış bulunmasın. Fakat bunlara çare-saz [çare bulucu] olmak meselesi söz konusu olunca hiç bir tedbir düşünemediklerini söylüyorlar. Ben başka bir fikirdeyim. Bütün Hun milleti sizin imparatorluğunuzdaki tek bir şehir halkı kadar kalabalık değildir. Binâenaleyh bu kadar geniş bir devletin kuvvetleriyle bu kadar mahdut [kısıtlı sayıda] bir millete karşı mukāvemetten âciz kalmak memleketi idâre edenler için pek büyük bir ayıp teşkil etmek iktizâ eder [gerektirir]. Hunlardan gördüğümüz fenalıklara çare bulmak o kadar kolaydır ki size tâbi' olan hükümdarlardan yalnız biri, nasihatlerim bir parça takîb olunursa, bu barbarları itaat altına alabilir. Bunu bir tecrübe ediniz. Göreceksiniz ki az vakit içinde Tanju'ya hâkim olacaksınız. Arzu ederseniz onun meclisinin riyâsetinde bulunan hâin Çong-hang-yue'yi te'dîb ettiririm [onun terbiyesini

verdiririm]. Müsaadenize mağrûren arz edeyim ki Hunların bu kadar mağrûrâne davranmalarının sebebi sizin hareket tarzınızdır. Sizi endişeye sevk eden bu vahşilerin üzerine atılacağınız yerde, av peşinde dolaşmakla vakit geçiriyorsunuz. Havâî bir eğlence uğrunda bu kadar büyük fenâlıkları düşünmeyi ihmâl ediyorsunuz. Sükûn ve istirahat, emniyet bu suretle sağlanmaz. Hüküm ve nüfûzunuzu korkulacak bir hale getirmek, fazîletinizi en uzak memleketlere hatta hudutlarınızdan hârice sevdirmek isterseniz, bu sizin elinizde olan bir iştir. Halbuki bugün İmparatorluğunuzdan otuz kırk fersah mesâfede bile kendinize itaat edilmesini sağlayamıyorsunuz."

Kam-mu Lie-tai-ki-su Sene:169

Şu sözlere bakılacak olursa Çinlilerin Hunlardan ne kadar muhakkirâne [hor görerek] bahsettikleri ve aynı zamanda Hunların Çin İmparatorluğu dâhilinde ne büyük kargaşalara sebep oldukları pek âlâ takdir edilir. Hunlar hudutları, bilhassa Şen-si vilayetinin kuzeyini Lin-tao-fu civarlarına kadar tahrîb ve yağma etmekten hâlî kalmıyorlardı. İşte bu münâsebetle bazı kumandanlar İmparator'a askerî teknik araştırma-incelemelerine yeterli derecede ehemmiyet verilmediğini, orduda itaat ve inzibatın [disiplinin] ihmâl olunduğunu, dağlar ve göllerle kaplanmış, Çin ordusu için geçilmesi kābil olmayan, fenâ bir memlekette yerleşmiş olan Hunların birkaç çarpışmada mağlup edilebileceklerini, fakat hiçbir zaman tamamıyla itaat altına alınamayacaklarını, çıkan rüzgârların, yağan yağmurların, bu müdhiş boş arâzide Çin ordusunu ezen açlık ve susuzluğun orada uzun müddet kalmayı ve Hunların ordusunu pek uzaklara kadar takîbi imkân hâricine çıkardığını, eğer İmparator bu kavmi kontrolü altına almağa ve memleketi ilhak etmeğe azmeylemiş ise memleketi düzeltmekten, büyük yollar açmaktan, Çin süvarilerinin, piyadelerinin, arabalarının geçişini temin etmekten başka çare bulunmadığını beyan ettiler.

Ssu-ki Kam-mu Sene:166

Bu yolda teşebbüs uygulanması gâyet müşkil idi. Bu, yalnız Çin nâzırlarının İmparatora vukû bulan maruzâtlarında [sundukları raporlarda] bahis konusu ediliyordu. Bubüyük projelerden hiç korkmayan Hunlar akınlarına devamdan vaz geçmiyorlardı. Tanju'nun kumandası altında yüz kırk bin süvariden mürekkep bir kuvvet Çin'e girdi. Şen-si dâhilinde Pim-leam-fu havâlisinde birçok mevkii zapt etti. İmparatorun bir sarayını yaktı. Bir çok esîr ve pek çok ganîmetler aldı. O zaman Çin tahtında bulunan Ven-ti askerini top-

layarak Hunların üzerine yürümek üzere başa geçmek istedi. Fakat hiçbir şey yapmadı. İmparatoriçe'nin nüfûzu altında bulunan bu hükümdar ordunun idâresini kumandanlardan birine verdi. Bu ordu Tanju'ya karşı yürüdü. Bu suretle Tanju'ya hiç sıkıntı verilmeksizin memleketine dönmesi için vakit bırakıldı. Çinlilerin bütün bu büyük hazırlıkları Hunları daha mağrur ve daha müteşebbis bir hale getirmekten başka bir şeye yaramadı.

Bu Tanju'nun Yue-şilerin çoktan beri yerleşmiş oldukları Su-çeo ve civarlarına yaptığı mühim bir seferden burada bahsedeceğim. Hunların düşmanı olan bu kavimler bundan evvelki muharebelerde ancak vergi ödemeye icbâr edilebilmişlerdir [vergi ödemek zorunda bırakılabilmişlerdir]. Dâima Su-çeo taraflarında oturuyorlardı. Halbuki Tanju'nun açtığı muharebenin netîcesi böyle olmadı. Bu kavimlerin üzerinde gâyet büyük muzafferiyetler elde etti. Onları tamamıyla bozdu. Krallarını öldürdü. Bu kralların kafasından bir kap yaptırarak artık büyük merâsimde dâima onu kullandı. Hunlar tarafından perişan edilen ve memleketlerinden atılan Yue-şiler iki kısma ayrılarak daha batıya doğru kendilerine bir yer aramağa gittiler. Bu da ileride Asya'nın batı tarafındaki halini değiştirmeye sebep oldu. Bu milletin en zayıflarından meydana gelmiş olan bir kısmı eski ikāmetgâhlarından pek az uzaklaşarak Tibet'in kuzeyindeki dağlara çekildi. Orada yerleşti. Kendilerine "Küçük Yue-şiler" namı verildi. Daha cesur ve mikdârca daha kalabalık olan diğerleri ilk önce İli nehri boyunca kuzeybatıya doğru çıktılar. Su adı verilen bir milleti oradan kovdular. Onları Jaksartes nehri sahillerine çekilmeğe mecbur ettiler. Yue-şiler İli nehri yakınında[64] bir müddet kaldık-

Sene:162
Ssu-ki
Han-şu
Lie-tai-ki-sı
Kam-mu

---

[64] Baktriyan kıt'asında ve Ceyhun boyunda yerleşen bu Yue-şi kavimleri, daha sonraları Jeta yahut Yetan namını da taşımışlardır ki Jetler (Getes) bunlardır. Her halde Çin müverrihlerine nazaran Jetler Yue-şi aşîretleridir. Kao-çe'ler de diğer bir Tatar kavmidir. Söylediğimiz gibi, bu Yue-şiler İrtiş nehrinin ve Altay dağlarının batısında O-siun ülkesinden geliyorlardı. Ceyhun'un güneyinde yerleşmişlerdi. Türklerle hemen hemen aynı ahlâk ve âdetlere sahiptiler. Dinleri Fu yani Buda dini idi. Bizim muharrirlerimizden bir çoğu bunu Kuzey kavimlerinin dini olan Wodin dini ile aynı şey zannetmişlerdir. Jetlerin göçü hakkında verdiğimiz izâhlar bu fikri biraz te'yîd eder. İhtimal ki bu Wodin dini bu kavimler vâsıtasıyla Kuzey kavimlerince bilinir olmuştur. Çünkü doğudan geldiğine kâfi derecede ittifak vardır. Bununla beraber ben bunu sâdece bir ihtimal diye, pek az bildiğimiz Kuzey târihine bağlantılı göründüğü için burada bahsediyorum.

tan sonra batıya doğru daha ziyade ilerleyerek Hârezm (Kharism) kıt'asına girdiler. Orada Parslarla muharebe ettiler ve tâ Horasan'a kadar sokuldular. Mâverâünnehir ve Baktriyan taraflarına ilerlemiş olan Su'lar da İskender'in haleflerinin oralarda kurmuş oldukları imparatorlukları mahvettiler.

Yue-şilerin İmparatorluğu Asya'nın bu kısmında uzun müddet pâyidâr oldu; Hindistan'a kadar uzandı. Yunan yazarlarının Hindî-i Şîtî [Şitli Hintliler] namı altında tanıdıkları kavim budur. İleride bunlardan çok bahsetmek fırsatı ortaya çıkacaktır. Görülecektir ki doğuda meydana gelen inkılâpların netîcesi pek uzaklarda bile hissedilmiştir. Bu olay ve oluşumlar hakkında Çinlilerin daha çok vesîkalar saklamamış olmalarına pek teessüf etmekteyiz. Çinliler yalnız kendilerine taalluk eden olayları muhâfaza etmekle yetinmişlerdir. Neyse biz Hunlara geri dönelim.

Ssu-ki
Lie-tai-kisu

Her sene Hunlar gerek Şen-si gerek Şan-si ve Pe-çe-li, Leao-tung vilayetlerine akınlar yapmakta devam ediyorlardı. Bu memleketler ahalisinin çektikleri felaketten müteessir olan Çin İmparatoru Tanju'ya eski anlaşmaları yenilemeyi teklif etti. Bu anlaşmalara uymayı her iki taraf taahhüt ettiler. Akın icrâ etmek için tarafların hudutlarından birini geçenlerin idam edilmeleri kararlaştırıldı. Biraz sonra Tanju Lao-şam vefat etti.

Sene:158
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

Lao-şam'ın oğlu Kiun-çin Tanju tahta çıktı. Çin İmparatoru Ven-ti onunla sulh yaptı. Fakat yeni Tanju'nun bu anlaşmaya hiç niyeti yok gibi görünüyordu. Onu bozmakta gecikmedi. Otuz bin Hun süvarisi sevk etti. Bunlar Şan-si vilayetine girdiler, Ta-tum-fu'yu ve daha bir çok yerleri yağma ettiler. Gâyet külliyetli ganîmetler aldılar. Çin İmparatoru derhal birkaç kumandan sevk etti. Bunlar hudutlara kadar ilerlediler. Fakat Hunlar zaten çekilmişlerdi.

Kam-mu
Ssu-ki
Sene:157

Bu sefer esnâsında bir olay meydana geldi ki garâbeti hasebiyle burada zikre şâyândır. Çin İmparatoru muhtelif ordugâhlarını ziyâret ediyordu. Kumandanlar ve subaylar kendisini karşılamaya çıkmışlardı. Sür'atle ve saygılı bir vaziyette İmparatoru götürüyorlardı. Halbuki kumandan Çeu-ya-fu ordugâhını kapadı. İmparator'a, savaş kanunlarının ve kurallarının silah altında bulunan kimseleri bir ordugâhı ziyârete gelen birine .refâkat için mevkilerini terk etmekten men' ettiği haberini yolladı. Subaylar ve askerler Çeu-ya-fu'nun emrine itaat ettiler. Ordugâha girememeiş olan İmparator,

kumandanının sağlam duruşundan etkilenerek, hareketini tasvip etti ve kendisine yeni iftihar ünvanları bahşetti. Ertesi sene vefat eden bu hükümdarın yerine Hiao-kim-ti imparator oldu.

Hükümranlığının başlarında İmparatorluğun ileri gelenlerinden bir çoğu eski imparator zamanında hoşnudsuz olduklarından dolayı isyan ettiler. Bunlar içinde Çao Kralı Sui Hunları da gizlice ittifakı dâiresine almak istedi. Kendisine katılmağa hazırlanan U ve Çu kralları maksatlarını icraya muvaffak olamadan mağlup edildiler. Tanju bunlara hiç yardım etmedi. Çin İmparatoru Tanju ile eski muahedeleri yeniledi. Gâyet kıymetli hediyelerle beraber Tanju'ya bir Çin prensesi gönderdi. İşte bu suretle, bu hükümdar Çin tahtında bulunduğu müddetçe Hunlar Çin'e ufak tefek akınlardan başka bir tecâvüzde bulunmadılar.

Sene:154
Han-şu

Tarihçiler bu konuda tafsilat vermeyi ihmal etmişlerdir. Bu akınların birinde Çin kumandanı Li-ku-am az bir askerle Hunları telaşa düşürdü ve ric'ate mecbur etti. Hunlar Şen-si vilayeti dâhilinde Yen-gan-fu arazisine girmişlerdi. Bunun muhafızı da Li-ku-am idi. Bir gün Li-ku-am, maiyetinde yüz askerle giderken büyük bir Hun müfrezesi karşısında bulundu. Yanındaki asker çekilmek istiyordu. Li-ku-am bunları durdurdu. Selametlerinin metanetlerine bağlı bulunduğunu, hiç zaaf eseri göstermeyerek Hunlara Çinlilerin mikdârca pek çok oldukları zannını vermelerini söyledi ve askerlerini harbe sevk etti. İlerlemekte devam gösterdi. Hunlara yaklaşır yaklaşmaz beygirlerden inerek eyerleri çıkarmalarını emrini verdi. Beyaz bir ata binmiş bir Hun subayı maiyetinde bir miktar süvari olduğu halde Çinlilere yaklaştı. Li-ku-am birkaç süvari ile bunun üzerine hücum ederek subayı telef etti. Bütün Hun ordusu dehşete düşerek geceleyin çekildi. Li-ku-am da geri döndü.

Sene:14
Kam-mu
Lie-tai-ki

Daha sonraları, Vu-ti Çin tahtına çıktıktan sonra Tanju sulh akdetmek teklifinde bulundu. Bunun üzerine Çin meclisinde mesele müzâkere edildi. Hunların hallerini gâyet iyi bilen Vam-kuei, geçmiş devirler, Hunların sebatsızlığı ve mizaçlarındaki hafiflik hakkında oldukça çok misaller ortaya koyduğu için, onların sözlerine inanılmaması, barışın akdolunmaması fikrindeydi. Han-gan-kue Hunların derhal kanatlanan kuşlara benzedikleri için kendilerine yetişmenin, onları mağlup etmenin gayr-ı kābil olduğunu, onlarla muharebeden bir fayda elde edilemeyeceğini, takîbe gönderilen

Lie-tai-k
Kam-mu
Sene:13

insanların ve hayvanların sefâlet içinde kaldıklarını, bundan dolayı barışın tercih edilir olduğunu cevaben beyan etti. Bütün nâzırlar da bu fikre taraftar oldular. Barış akdedildi. Hunlar Çin hudutlarında rahatça ticârete başladılar.

Fakat bu barışı akdederken Çinliler samîmî değildiler gibi görü-
Sene: 133 nüyor. Hunlar iyi niyet gösterdikleri halde Çinliler onları pusuya düşürmeğe çalışıyorlardı. Bu, Vam-kuei'nin nasihati idi. Hunlara karşı hile ile hareket edilmesi gerektiğini iddia ediyordu. Muhalif fikirde bulunan Han-gan-kue Hunların bir hafta muhasara altında tutmuş oldukları İmparator Kao-ti'nin misalini hatırlara getirdi. Dedi ki:

> "*Bu hükümdar, muhasaranın kaldırılmasından sonra intikam ve hiddet hislerine mağlup olmadı. Çünkü büyük bir hükümdarın vazifesi tebaasının iyiliğini düşünmektir, onları kendi kin ve garazı uğurunda fedâ etmek değildir. Onun için sulh akdine taraftar oldu ve sonra bundan pek istifâde edildi. Binâenaleyh tutacağımız en faydalı yol budur.*"

Savaş taraftarı olan Vam-kuei, Kao-ti uğradığı hakaretten dolayı intikam almamışsa, bu onun aczinden ileri geldiğini, Hunların hudutları tecâvüz edecekleri hakkındaki dâimî korkunun ve şimdiye kadar verdikleri zararların gayretli nâzırların merhametini tahrik edecek ve onları bu kadar musîbetlere sebep olan bir milleti imhâ hususunda birleştirecek bir hal olduğunu beyan etti.

Han-gan-kue ilk fikrinde sebat ediyordu:

> "*Mühim bir teşebbüse girişmeği tasavvur eden bir hükümdar, ecdadının izinden gitmelidir. Onların hareketlerinin doğrultusunu, düsturlarını uzun uzun düşündükten ve zihninde ölçüp biçtikten sonra hareket etmeğe mecburdur. Silahı sevenler harbden başka bir şey düşünmezler. Barış zamanında karışıklık vaktini ararlar. Yalnız memleketleri tahrip, surları yıkmak için kullanılmak isterler. Dâima nâzırlarının arasında bulunmak, düşmanlarını itaat altına almak: İşte büyük bir hükümdarın takîb edeceği bilgelik düsturu bu olmalıdır. Şimdi hemen arkaya zırhı geçirerek düşmana hücum etmek istenebiliyor. Böyle bir hatt-ı hareket [yol] ile güzel fiiller ve emeller sağlanılabilir mi? Eğer tâli' yardım ederse bundan istifâde olunur. Fakat tâli' her iki tarafa da eşit giderse yalnız karşılıklı bir insan telefinden*

başka hiçbir fayda elde edilmez. Koca bir ordu sefaletten mahvolur. Bu, esîr almak için hür insanları öldürmekten başka bir şey değildir."

Bu nasihata kulak verilmedi. Bu seferi idâreye memur olan Vam-kuei Hunların memleketine girmek istemedi. Tanju'nun fikirlerine hareketlerini uyduruyor gibi görünerek onu Çin hudutlarına çekmek, her taraftan pusuya yatırmış olduğu askerleri çalıştırarak hem Tanju'yu hem ordusunu ele geçirmek emelini takîb ediyordu. Alınmış olan karara uygun olarak Han-gan-kue, Li-ku-am ve Vam-kuei kumandaları altında üç yüz bin asker sevk olunmuştu. Bunlar Şan-si vilayetinin vâdilerinde Ma-ye şehri yakınında karargâh kurdular. Orada bir subaya, gizlice Hunlar tarafına geçerek Tanju'ya o şehri içindeki servetlerle beraber teslim etmeyi teklif etmesini emreylediler. Subay bu emri yerine getirdi. Tanju'yu yüz bin askerle Çin'e girmeye iknâ etmeyi başardı. Tanju Ta-tum-fu yakınlarında Vu-çeo'ya geldi. Hatta Ma-ye şehrine yaklaştı. Orada kırlarda başıboş bir takım sürüler görerek bunları zaptetti. Fakat Çinlilerin gösterdiği bu ihmal onu şüpheye düşürdü. Sonra bir kaleye doğru ilerleyerek bunu kuşattı. Kendisinin hareketlerini tedkîk için gelmiş olan bir Çin subayını yakaladı. Ondan bütün ordunun saklanmış olduğunu, kendisini yakalamak için fırsat beklediğini öğrendi. Subaya mükâfâtlar vererek hemen ric'at etti. Çinliler kendisini takîb etmek istediler. Fakat yetişemediler. Bu büyük seferin sebebi olan Vam-kuei Hunların nakliye kollarına hücum ettiyse de büyük bir muvaffakiyet elde edemedi. Bunun üzerine muhakeme altına alındı. İdâmına karar verildi. Daha evvelce intihar ederek bu işkenceden kurtuldu.

Bu karşılıklı düşmanca davranışlar zorunlu olarak barışı ihlal edecekti. Çok geçmeden Hunlar Pe-çe-li vilayeti dâhilinde Pao-gan-çeo (Pao-gan-tcheo) arazisini tahrip etmeğe başladılar. İmparator Vu-ti Hunları topraklarından çıkarmak için Goei-tsing ile daha sâir kumandanları gönderdi. Yukarıda bahsi geçen Li-ku-am'ın ordusu Hunlar tarafından mağlup edildi. Muhârebe esnâsında Hunların eline düşen bu cesur kumandan kendisini ölmüş gibi gösterdi. Bir beygir yakalayarak bununla kaçtı, yine askerinin başına geldi. Çin kānunları mûcibince idâm cezasına müstahak olmuştu. Külliyetli bir meblağ vererek hayatını satın aldı. Onu her türlü rütbe ve memuriyetten tard etmekle yetindiler. Goei-tsing bir miktar esîr

Sene:129
Kam-mu
Ssu-ki
Lie-tai-ki-su

aldı. İşte bu seferden sağlanmış olan bütün semereler bundan ibârettir.

Sene:127 Ssu-ki

Hunlar akın etmekten hâlî [boş; geri] kalmadıkları gibi İmparator kumandan Gan-fun-noe'yi Pekin vilayeti dâhilinde Yu-yang'da askeriyle beraber bulunmağa memur etti. Fakat bu ordu Hunların Çin'i tahribinde devamlarına mâni olamadı. Yum-pim-fu arazisini Hunlara karşı muhafaza için Çin İmparatoru Li-ku-am'ı affa ve bu kıt'anın muhafazasını ona emanet etmeğe mecbur oldu. Kendisinden korkan ve ona "Uçucu Kumandan" namını veren Hunlar hücuma cesâret edemediler. Önceleri istikametlerini Lsao-tung taraflarına çevirdiler. Oraya yirmi bin asker sevk ederek iki bin esîr aldılar.

Kam-mu

Sonra Pe-çe-li vilayeti dâhilinde ilerleyerek Yu-yam'a hücum ettiler, bin esîr tuttular. Kumandan Han-gan-kuei'yi kuşatma altına almak istedilerse de tard edildiler. Oradan Şan-si vilayetine Ta-yu-en-fu taraflarına geçtiler. Bir miktar esîr aldılar. Bununla beraber o havâlideki askerlere kumanda eden Goei-tsing ile sâir kumandanlar tarafından bazı mağlubiyetlere uğratıldılar. Bundan dolayı çekilmeğe mecburiyet gördüler.

Sene:127 Ssu-ki Lie-tai-ki-su Kam-mu Sene:126

Ertesi sene Çinliler başlarında Goei-tsing olduğu halde harbe başladılar. Nim-hia'ya ve bütün Ortos ülkesine hükmeden aşîretleri mağlup ettiler. Büyük ganîmetler aldılar. Hunlar çoktan beri sahiplenmiş oldukları bu kıt'ayı ellerinden kaçırdılar. Burası bir Çin vilayeti oldu. Çinliler Ho-am-ho nehrinin sâhillerini savunmak için şehirler yaptılar ve orada oturmaları için yüz bin kişi gönderdiler. Bu kaybın arkasından Tanju da vefat etti.

Ssu-ki Lie-tai-ki-su

Hunlarla Çinliler Asya'nın batı taraflarını bu hükümdar zamanında eskisinden daha iyi öğrendiler. İsa'nın doğumundan yüz otuz sekiz yahut yüz otuz yedi sene evvel Çin İmparatoru Çin dâhilinde bulunan Hun esîrlerinden Yue-şi milletinin Tanju Lao-şam tarafından mahv edildikten sonra eski ülkelerinden çok uzaklarda iskân etmiş olduklarını, Hunların can düşmanı kesildiklerini, Mâverâünnehir, Baktriyan ve Kapçak taraflarında pek kudret kazandıklarını, son zamanlarda Ta-hia yahut Horasan taraflarını itaat altına aldıklarını ve Parsların çabalarına rağmen orada yerleştiklerini öğrenmişti. Çin İmparatoru bu milletle ittifak ederse Hunlara karşı onların da kendisiyle birlikte harb edeceklerini düşündü. Fakat İmparatorun maksadını sezmiş olan Tanju bu tasavvuru netîcesiz bırakmak için

her türlü çareye başvurdu. Vu-ti'nin Baktriyan'a gitmekle görevlendiği Çam-kiao, yanında takriben yüz kişi olduğu halde yola çıkmıştı. Hunların memleketinden geçmek istiyordu. Hunların arazisine girer girmez derhal tutuklanarak Tanju'nun huzuruna götürüldü. Tanju kendi imparatorluğundan ötede yerleşmiş bulunan ve kendisiyle düşman olan bu kavimlerle ittifak akdetmek istedikleri için Çinlilerden acı acı şikâyet etti. Çam-kiao on sene Hunların nezdinde kaldı. Nihayet oradan kaçma fırsatını bularak Fergana Krallığı'na doğru Hunların güneybatısında yer alan Tao-on[65] ülkesine birkaç gün içinde ulaştı. Bu kıt'a ahalisi kendisini Yue-şi'ler nezdine göndermek için ona kılavuzlar verdiler. Bunlarla Horasan'a kadar gitti. Batı memleketlerinde birkaç sene kaldı. Çin'e dönmek istediği vakit Hunlara rastlamaktan sakınmak için Tibet üzerinden gitmeyi tercih etti. Bu ihtiyatı beyhude oldu. Yine Hunların eline düşmek felaketine uğradı. Tanju'nun huzuruna götürüldü. Çin'e ancak bu hükümdarın vefatından sonra, saltanata kimin vâris olduğu konusundaki karışıklıklar sırasında dönme imkânı buldu.

Gerçekten, Kiun-çin vefat ettikten sonra oğlu Yu-tan imparator olmak istedi. Fakat Tanju'nun erkek kardeşi kendisini mağlup ederek Çin sarayınakaçmağa mecbur etti. İmparator ona bir takım ünvanlar verdi. Bir müddet sonra orada vefat etti. O zaman artık rakipsiz kalan müteveffa tanjunun biraderi İ-şi-sie (Y-chi-sie) Tanju ünvanını aldı. Kam-mu Ssu-ki Sen:126

Tanju İ-şi-sie tahta çıkar çıkmaz Ta-tum-fu tarafından Çin'e girdi. Oranın kumandanını öldürdü. Birkaç bin esîr aldı. Aynı senenin sonbaharında Ta-yue-fu taraflarında aynı hareketi tekrar etti. Ertesi sene Hunlar Ta-tum-fu'ya tekrar geldiler, oradan Yen-gan-fu taraflarına geçtiler. Miktarları otuz bin kişiyi buluyordu. Çinlilere pek nefret ve husûmeti olan Batı Hıdivi de defalarca Ortos ülkesine girmiş, oralarda pek ziyâde tahribat yapmış, rast geldiklerini kılıçtan geçirmişti. Kam-mu Ssu-ki Sene:125

Çin İmparatoru Hunların daha ilerilere sokulmalarına mâni olmak için yüz bin kişilik bir ordu topladı. Bir çok kumandanlara taksim etti. En başlı kumandan Goei-tsing idi. Çin askerleri muh- Sene:124

---

65 Metinde Tao-an yazılıysa da tashih hatası olduğu açık olduğundan doğrusu yazıldı. (E.K.)

telif noktalardan Ortos ülkesine girdiler. Hudutlardan altı yedi yüz li kadar uzaklaştılar. Geceleyin Batı Hıdivi'ni ansızın basarak en iyi süvarileriyle alelacele kaçmağa mecbur ettiler. Çiniler Hıdiv'in bütün âilesini ele geçirdiler, on beş bin esîr aldılar. Bunların içinde milletin başlıca kumandanları da bulunuyordu.

Hunlar bu ziyanı telâfi için o sene Ta-tum-fu taraflarına on bin
Ssu-ki süvariden mürekkep bir akıncı kolu göndererek bir miktar esîr
Sene:123 aldılar. Çin İmparratoru da yüz bin kişilik bir ordu ile Goei-tsing'i ileriye sevk etti. Bu kumandan Tim-Siam'dan yani Ta-yuen-fu'dan çıktı Hunlara tesâdüf ederek onları bozdu, on dokuz bin esîr aldı. Fakat birkaç ay sonra başka kumandanlarla beraber çıktığı ikinci bir seferde Hunlar intikamlarını aldılar.

Kien ve Sin isminde iki Çin kumandanı kendi ordularıyla Tsing
Kam-mu ordusuna katılmışlardı. Tanju'nun ordusuna rastlayarak harbe tutuştular. Muharebe bütün gün devam etti. Çin askerleri tamamıyla bitkin bir hale gelmişlerdi. Sin, ordusuyla beraber Tanju'ya teslim oldu. Kien, askerlerini Hunların elinde bırakarak firar etti. Çinliler için en kötü tarafı Kumandan Sin'in Tanju'ya bağlılığını sunarak ona Çin aleyhindeki tasavvurlarında faydalı olabilecek bilgiler vermesi olmuştur.

Sene:122 Ertesi sene bir çok Hun kolları Pao-gan-çeo ülkesine akınlar yaptılarsa da biraz esîr aldıktan sonra çekildiler.

Aynı tarihte dışarıda gâyet kuvvet kazanıyorlardı. Kudretleri
Kam-mu Hunları telaşa düşürdü. Çam-kiao'nun vaktiyle Yue-şi'ler nez-
Ssu-ki dine yapmış olduğu seyahat buna sebep olmuştu. Bu zât bütün Batı memleketlerinin hal ve vaziyeti hakkında malûmât almış, o kavimlerin ahlak ve âdetlerini, mahsullerini mûşikâfâne [kılı kırk yararcasına] incelemiş ve gözlemlemiş, Çin İmparatoru'na bu konuda ayrıntılı izahat vermişti. Hunların ülkesinin güneybatısında ve Çin'den yaklaşık olarak on bin li mesâfede batısında yer alan Tao-on[66] diyarını gezmişti. Orada o zaman Çinlilerice bilinmeyen üzüm şarabı ve bilhassa gâyet â'lâ beygirler görmüştü. Tarihçilerin ifadelerine inanılmak lazım gelirse bu beygirlerin terleri kan idi. Bundan dolayı onları "Semadan inmiş beygirler" diye telakki ediyor-

66 Metinde yine Tao-an yazılıysa da tashih hatası olduğu açık olduğundan doğrusu yazıldı. (E.K.)

lardı.Kuzeydoğuda, İli nehri sâhillerinde O-siun diyarını görmüştü. Doğuda Yu-tien yahut Ho-ten Krallığı'nı ziyâret etmişti. Buradan bir çok nehirler çıkarak bir kısmı Hazar Denizi'ne, bir kısmı Tse yahut Lop Gölü'ne dökülüyordu. Lop Gölü Si-gan-fu'dan yaklaşık olarak beş bin li mesâfede idi. Çam-kiao Hindistan[67] ile Kuzey krallıkları hakkında bilgiler edinmişti. Bu konuda verdiği tafsilat üzerine Çin İmparatoru oralarını zapt etmek ve Hunların ele geçirmiş olduğu memleketleri onlardan almak tasavvuruna kalktı. İleride bunu göreceğiz.

O vakte kadar hep hudutlarını müdafaaya mecbur bir halde kalmış olan Çinliler artık Tataristan'ın ta ortasında Hunlara hücum etmeğe başladılar. On bin kişi ile İmparator Vu-ti'nin Hunlara karşı göndermiş olduğu General Kiu-pim Şen-si vilayetinden çıktı, on gün Hunlarla harb etti. Sonra Kan-çeo'nun güneyine doğru Yen-şi dağını geçerek bir çok esîrlerin başını kesti ve küçük bir kralı ele geçirdi. Bu kralın altun bir heykel önünde kurban kestiği görüldü.

Sene:121
Ssu-ki
Kam-mu

[67] Çam-kiao gördüğü yahut işittiği memleketler hakkında ayrıntılar verirken başlıca şunlardan da bahsediyor: 1- Kam-kiu ülkesi. Seksen doksan bin tirendaz (okçu) çıkarabilirdi. Yue-şilerle aynı ahlak ve âdetlere maliktiler. Hazar Denizi'nin kuzeydoğusunda geniş Kapçak ülkesinde ikamet ediyorlardı. 2- Yen-tsai ülkesi. Volga'ya ve Roma İmparatorluğu'na doğru Kapçak'ın kuzeybatısında yer alıyordu. Bu memlekette yaklaşık olarak on bin okçu vardı. 3- Gan-sie'ler. Bunlar meşhur ve muntazam bir millet idiler. Yue-şilerin batısında, Ceyhun yakınlarında yerleşmiştiler. Bu memlekette gâyet iyi cins hububat, üzüm şarabı, büyüklü küçüklü yüzden ziyâde şehir vardı. Ahâli ticârete pek rağbet gösteriyordu. Arabalar ve gemilerle komşu milletler nezdinde ticâret ediyorlardı. Paraları gümüş idi. Bir tarafında Gan-sie kralının resmi bulunuyordu. Öldüğü zaman buraya halefinin resmini koyarlardı. Deriler üzerine ufkî [yatay] surette yazı yazıyorlardı. Bu usûl ve âdetler Yunanlıların idi. Bu memleket de Pars ülkesi idi. 4- Gan-sie'nin batısında Tiao-çi Krallığı bulunuyordu ki konumuna bakılırsa İran olmak lazım gelir. Bu diyarın Batı Denizi'ne komşu olduğu söyleniyor. Şüphe yok ki burası Basra Körfezi'dir. Burada bol hububat ve yumurtaları gâyet büyük bir kuş bulunur. Eskiden bu kavimleri kendi hükümdarları idâre ederdi. Fakat sonraları Gan-sie'ler onları itaatleri altına aldılar ve bu krallığı bir vilayet haline getirdiler. Parslar İran'ı hakîkaten böyle yapmışlardı. 5- Ceyhun'un güneyinde bulunan Ta-hia ülkesinden de bahsediliyor. Burada surlarla çevrili şehirler vardı. Askerden ziyâde tüccar olan bu memleket ahâlisi Yue-şiler tarafından boyunduruk altına alınmıştı. Çin generali burada Hint keteni ile başka emtia da görmüştür. Hind yahut Sit namını verdiği Hindlilerin muharebelerde fil kullandıklarını ve bu memleketin büyük bir nehre yani İndüs'e komşu olduğunu orada öğrendi.

Bu heykel bir Fo heykeli diye telakki olundu. Aslında Hindistan'dan çıkmış bir mabud idi.

Te-tum-şi Ssu-ki

Aynı senenin yazında Kiu-pim arkasından daha bir çok kumandanlarla yeniden Hunlara hücum etti. Tataristan'da pek ilerilere kadar girdi. Suponor Gölü'ne doğru Kyu-yen şehrini geçti. Küçük Yue-şi'ler memleketini kat'etti; Ki-lien dağını aştı. Burada otuz bin esîr aldı. Bu dağ Kan-çeo civarındadır, yani Şen-si vilayetinin en batısındadır. Hami'nin kuzeyindeki aynı isimde bir dağ ile karıştırmamalıdır. Öteki dağ Kâşgar'a kadar uzun bir silsile teşkil eder.

Diğer taraftan Hunlar Ta-yuen-fu ülkesine girerek esîrler aldılar. Çin İmparatoru, kendilerinden defalarca bahsettiğimiz meşhur kumandan Çam-kiao ile Li-kuam'ı sevk etti. Bunlar Pe-çe-li vilayeti dâhilinde Yum-pim-fu taraflarına doğru giderek Doğu Hıdivi'nin kumandası altında bulunan Hunları mağlup ettiler. Fakat sonra Hun kumandanı dört bin kişiden ibaret olan Li-kuam ordusunu basmak fırsatını buldu. Bunların bir miktarını öldürdü. Kalanlarını esîr aldı. Çam-kiao ordusu da perişan oldu. Hunların elinden kurtulan iki Çin kumandanının rütbeleri söküldü. Bunu da bir çok para mukābilinde elde edebildiler. Çünkü Çin kānunlarına göre idamları lazım geliyordu.

Sene:121 Ssu-ki Lie-tai-ki-su

Çin'de korkaklıkla itham edilemeyen, yalnız düşman karşısında kaçmağa mecbur olmuş olan kumandanlar muhakeme altına alınırken Tanju da kendi hükûmetinin batı kısımlarının idâresini emânet ettiği Hoen-sie-vam ve Hieu-tu-vam namında iki küçük kralı öldürtmeği düşünüyordu. Bunlara karşı husûmetinin sebebi Çinlilerin ülkeye girmelerine ve bir çok zararlı şeyler yapmalarına engel olamamalarıydı. Tanju'nun maksadından haberdar olan bu kumandanlar Çin'e kaçmağa karar verdiler. Fakat daha maksatlarını eyleme dönüştürmeğe fırsat bulamadan araları açıldığı için Hoen-sie-vam, Hieu-tu-vam'ı öldürdü. Bütün tebaasına sahip oldu. Kendisinin askerleriyle beraber bunlar kırk bin kişilik bir ordu teşkil edebilirlerdi. Sonra Çin yolunu tuttu. İmparator, nâzırlarından bazılarının mütalaalarına rağmen, bunu karşılamak için arabalar gönderilmesini emretti. İmparatoru, bu barbarları bu şekilde İmparatorluğa sokmasından dolayı takbih ettiler [kınadılar]. Hele kendi tebaası yiyecek bulamazken onlara erzak vermesi bütün bütün tenkid edildi. Fakat İmparator tasavvurlarından vazgeçmedi. Koa-çeo

yakınında Hoen-sie-vam'a arazi tahsis etti. Onun buraya yerleşmesi Hunlara büyük zarar vermiştir. Çünkü bu sebeple Şen-si'ye doğru birkaç kıt'a kaybettiler. Çinliler Lin-tao-fu, King-yam-fu kıt'alarıyla Ho-am nehrinin batısında büyük çölde Yen-tse yahut Lop Gölü'ne kadar olan bütün havâliye sahip oldular.

Hunlar bu kayıpları telafi için on bin kişi ile Yum-pim-fu ülkesine girdiler. Oralarını tahrîb ettiler. Bununla beraber Tanju kendi tarafına geçmiş olan Çin kumandanı Sin'in tavsiyesi üzerine Büyük Çöl'ün kuzeyine çekilmişti. Çin ordularının Tataristan'da bu kadar ilerilere nüfuz edemeyeceği kanaatinde idi. O zaman pek çok askerleri olan Çin İmparatoru oraya kadar giderek Tanju'ya hücum etmek tasavvuruna kalktı. Bu sefere Goei-çing ile Kiu-ping görevlendirildiler. Her birinin maiyetinde elle bin asker vardı. Birincisi Yum-pim-fu yolunu tuttu ve büyük kum çölünü geçti.

Sene:120 Kam-mu Ssu-ki Sene:119

Çinlilerin Han-Hai yahut Şa-mu, Tatarların Gobi dedikleri bu büyük çöl gâyet geniş bir yer işgal eder. Burada rüzgârın esmesine göre bir nehir gibi akan hareketli kumlardan başka bir şey görülmez. Tabiat burada yalnız başlıca üç mevki bırakmıştır ki Çin'e gitmek için bir geçit teşkil ederler. Bunların hâricinde yolcular her tarafta kumlar altında kalmak tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Bu geçitlerden birincisi Pekin'in batı ve kuzeybatısında kırk ikinci tul (boylam) derecesindedir. İkincisi otuz ikinci tul (boylam) derecesine doğru, Hami'nin doğusunda, Tibet hudutlarındadır. Üçüncüsü de Şen-si ve Su-çeo vilayetinin batısındadır. Büyük Tataristan'dan gelen ve Çin'in kuzeyindeki dağlarla birleşen üç dağlar silsilesi tarafından oluşturulan bu üç geçidin her tarafında münbit vâdiler vardır. Buralarda kervanlar için lazım olan her şey bol miktarda yetişir. Kumandan Goei-tsing bu geçitlerin birincisinden Tataristan'a girdi.

Tatarların Tarih-i Ensâbı Kam-mu

Bu girişten haberdar olan Tanju bütün eşyasını arkada bırakarak, en iyi askerleriyle Çinlilere karşı yürüdü. İki ordu harbe tutuştular. Bütün gün her iki taraf cesurca savaştılar. Fakat güneş battıktan sonra, tozları Hunların tarafına götüren bir rüzgâr esmeğe başladığı için Çin ordusu bu fırsattan istifâde ederek onları her taraftan kuşattı. Tanju akıl ve hayale sığmaz gayretlerden sonra düşmanların arasından geçti, kuzeydoğuya doğru kaçtı. Arkasından yalnız bir miktar süvari geliyordu. Çinliler bütün gece kendisini takîb ettilerse de yetişemediler. Hunlar bu muharebede on dokuz bin kişi kaybet-

Kam-mu Ssu-ki Lie-tai-ki-su

tiler. Çinliler devamlı olarak kuzeye doğru yürüyorlardı. Âsî Sin'in Tien-yen dağı yakınında yaptırmış olduğu bir şehre kadar ilerlediler. Aynı zamanda, Ta-tum-fu yoluyla Tataristan'a girmiş olan Kim-pi-um kumandasındaki Çin ordusu da Ortos ülkesinin kuzeybatısında Lang-kiu-siu-şan-alin dağına kadar ilerledi. Çinliler bu dağların tepesinden büyük çölü gördüler. Doğu Hıdivi'ni mağlup ettiler. Hunlar bu muharebede maktül ve esîr olmak üzere yetmiş bin kişi zâyiâta uğramışlardır. Fakat Çinliler de pek çok beygir kaybettiler.

Bu büyük hezimetten sonra Tanju meydana çıkmağa cesaret edemedi. Tebaasından pek çoğu kendisini ölmüş zannıyla yerine Yeu-ko-li-vam'ı seçmişlerdi. Hun sarayının büyük ricâlinden birine bu unvan verilirdi. Bununla beraber bu seçim, iki hükümdar bir taht kavgasında oldukları zaman sıradan görülen olaylardan hiç birine yol açmadı. Tanju sarayına döndü. Tebaası kendisini tanıdılar. Yeu-ko-li-vam büyük bir sükûnetle eski memuriyetine tekrar geçti.

Umûmiyetle Hun milleti bu mağlûbiyetten büyük bir zarar gördü. Çinlilere mukavemetten âciz bir halde bulunan Tanju, çölün güney kısmını terk ederek kuzeye doğru pek uzaklara çekilmeğe mecbur oldu. Çin İmparatoru Hunların akınlarına mâni olmak için bu yeni fethettiği memleketlere elli altmış bin kişi dağıttı. Hunlar için artık barış yapmaktan başka bir şey kalmıyordu. Tanju ile birlikte gitmiş olan Kumandan Sin bu fikirdeydi. Tanju'ya Çin'e sefirler göndermeği tavsiye etti. Hunların sefirleri Çin'de güzel şekilde kabul görmediler. Son muharebelerde pek ziyâde mağlup olmuş oldukları için Çinlilere tâbi olmaları Hunlardan talep ediliyordu. Bundan dolayı Tataristan'a bir Çin kumandanı gönderildi. Bunun vazifesini haber alan Tanju kendisini tutuklattırdı. Çin İmparatoru ikinci bir kumandan yolladı. Bu da Tataristan'a varır varmaz Tanju'nun emriyle kafası kesildi. Bunun üzerine Çinliler bir ordu topladılar. Fakat Hunlarla uzun müddet harb etmiş olan ve kendisine kumandanlık verilmek istenilen Kiu-pim o tarihte vefat ettiği için Çinliler artık bu sefere girişmekten vaz geçtiler. Başka tedbir almakla yetindiler.

Hunların batısında yer alan kavimlerle ittifak akdetmek fikri-
Sene:117 ne düştüler. Onlar Tanju'dan memnun değillerdi. Aleyhine isyan
Sene:115 Ssu-ki etmeyi düşünüyorlardı. Hatta bazıları Çin tarafına geçmiş olan Hoen-sie-vam'ın isyanından kaynaklanan karışıklıklardan faydala-

narak buna teşebbüs bile etmişlerdi. O-siunların kralı işte bunların arasında idi. Yukarıda söylediğim gibi O-siun ülkesi İrtiş'in batısındadır. Hükümdarın ikāmetgâhı Harkas'a doğru İli sâhilindedir. İki yüz bin kadar asker çıkarabilirdi. Tebaası Hunlarla aynı ahlak ve âdetlere sahipti. Yani onlar da bedevî [konar-göçer] idiler.

En başlı servetleri hayvanât sürüleriyle beygirlerden ibaretti. Bunların etiyle beslenirlerdi. Ziraat onlarca meçhûldü. Cesur fakat zâlim ve yalancı idiler. Haydutluk için doğmuşlardı. Hükümdarları Büyük Kuen-mi ünvanını taşırdı. Maiyetinde bir çok büyük kumandanlar vardı ki hükûmeti idârede kendisine yardım ve ordulara kumanda ederlerdi. Bu O-siunlar kuzeybatı tarafına yayılmışlardı. Batıda Kapçak'a ve Sayram şehrine kadar arâzileri uzanıyordu. Güneyde Küçük Buhârâ kıt'asını Tataristan'dan ayıran büyük dağ zincirleri ile sınırlanmışlardı.

Ven-hien
Tum-kao
Han-şu

Vaktiyle Yue-şiler Şen-şen dâhilinde Kan-çeo civarlarını terk ettikten sonra buraya yerleşmişler, orada evvelden yerleşik olan Su milletini çıkarmışlardı. Onlar da Jaksartes nehri sâhillerine çekilmişlerdi. Sonraları O-siunlar da Çin civarından hareket ettiler, İli nehri yakınlarına gittiler. Yue-şilerden büyük kısmını Horasan'a geçmeğe mecbur ettiler. Orada Yue-şiler Parslar üzerinde pek büyük başarılar kazandılar. Gâyet kuvvet toplamış olan Hunlar O-siunlara hücum ederek hükümdarlarını öldürmüşlerdi. Bir masala göre, bir dişi kurt bu hükümdarın oğlunu çölde muhâfaza etti. Onu sütüyle emzirdi. Bir kuş da yiyecek getirdi. Bu harikadan haberdar olan Tanju çocuğu bir ilah gibi telakkî etmiş, yanına almış, terbiyesiyle meşgûl olmuştu. Sonra bu büyüdüğü vakit ona ordunun kumandasını verdi. Kendisinden bir çok hizmetler gördü. Bu hizmetlere mükâfaten babasının tebaalarını ona iâde etti. Kuen-mi namını verdi ve onu Batı Kumandanı yaptı. O-siunların bu yeni hükümdarı tesâdüf ettiği O-siun milletini topladı. Bir çok küçük şehirlere hücum ederek onlara sâhip oldu. Nihâyet epeyce kalabalık bir tebaaya mâlik olmuştu. Tanju Kiun-çin'in vefatından sonra -çünkü bütün bu olaylar evvelki devir esnasında meydana gelmişti- çok uzaklara çekilmiş olan Kuen-mi Hunların sarayına gelmekten imtina göstermişti. Bu da Tanju'yu kendisine karşı asker sevketmeğe mecbur etmiş, fakat bundan bir fayda çıkmamıştı. O-siunlar Tataristan'da müthiş bir millet olmuşlardı. Baktriyan kıt'asına kadar ilerlemiş olan ve bu

Kam-mu
Ven-hien
Tum-kao
Lie-tai-ki-su
Han-şu

memleketleri pek âlâ tanıyan Çang-kiao Çinlilerin bilhassa bunlarla ittifak anlaşması yapmalarını istiyordu. Hoen-sie-vam'ın firarından sonra Hunların pek çok kuvvetten düştüklerini, batı kavimlerinin Çin'den gelen her şeye pek rağbet gösterdiklerini, binâenaleyh O-siunlara hediye gönderilirse memleketlerini terk ederek Kan-çeo ve Su-çeo taraflarına Hoen-sie-vam ülkesine göçmeğe razı olacaklarını İmparatora arz etti. Horasan kavimlerinin ülkelerine akınlardan dolayı O-siunların bu muhâcereti memnuniyetle kabul edeceklerini ilave ediyordu. O-siunlar bir kere Çin'in batı hudutları üzerinde yerleşirlerse zorunlu olarak dâimî surette Çinlilerin tarafını tutacaklardı. Çang-kiao'nun tasavvuru bu idi. Çin'den bu suretle ayrılacak olan Hunlar Çin'e akın etmeğe kalkacakları zaman karşılarında kuvvetli bir kavme rastlayacaklar ve onlarla harbe mecbur olacaklardı.

Çin İmparatoru bu tasavvuru tasvip ederek bizzat Çang-kiao'yu onu uygulamakla görevlendirdi. Ve bu maksatla bir çok sığır, koyun, binlerce Çin esvâbı vererek O-sium kralına ve ileri gelenlerine hediye etmesini söyledi. O-siun hükümdarı Çang-kiao'nun sefîr sıfatıyla memleketine geldiğini bildiği için, Tanju'ya gösterdiği saygılı davranışları [protokolü] Çinilerin de kendisine karşı göstermelerini talep ederek mu'tad [sıradan] selamları kabul etmedi. Çang-kiao bir Çin İmparatoru'nun bu kadar mağrûrâne kabul edilmesine tahammül gösteremedi. Hediyeleri geri götüreceğini söyledi. Bunun üzerine derhal O-siun hükümdarı tarziye verdi [bağışlanma diledi]. Çang-kiao elçiliğinin maksadını izah etti.

O zaman O-siun Krallığı üç kısma ayrılmıştı. Kuen-mo'nun oğulları bunların reisleri idiler. Velâhd olan büyük oğlu can çekişirken pederine İn-tsiu(Yn-tciu)'yu yerine velîahd tayin etmesini ve birâderlerini tahtından uzaklaştırmasını rica etmişti. Kuen-mo'nun Ta-lu ismindeki ikinci oğlu bundan haberdar olunca kardeşlerini ve akrabalarını topladı, onların başına geçti. Maiyetindeki on bin kişi ile isyan etti. Kuen-mo, torunu İn-tsiu'nun bu muharebede telef olmasından korkarak ona bin kişi verdi, başka bir kıt'ada ikāmet etmeğe gönderdi. Kendisi de o kadar asker miktarıyla Ta-lu'nun harekâtına karşı savunmaya başladı.

Çang-kiao[68] vardığı zaman işte O-siunların dâhilî vaziyet bu

[68] Metinde bu şahsın ismi bazan Çam-kiao, bazan da Çang-kiao şeklinde yazılıdır. (E.K.)

merkezde idi. Bu karışıklıktan dolayı Kuen-mo müzâkerelere girişmeğe cesâret edemedi. Sefîr Hunlara karşı Çinlilerle ittifak etmesini teklifettiği, hatta Çin İmparatoru'nun kızıyla evlendirme vaadinde bulunduğu halde, Çinlilerin kudret ve azameti hakkında bir kanaatleri olmayan O-siun milletini bir türlü iknâ edemedi. O-siunlar, memleketlerinde kalarak hatta Hunların hükmü altında yaşamayı, Şen-si taraflarında gidip yerleşmeğe tercih ettiler. İhtiyarlığı yüzünden pek itaat sağlayamayan Kuen-mo, Çang-kiao'yu İmparatora hediyelerle iâdeden başka bir şey yapamadı. Aynı zamanda kendisi de Çin'e sefîrler yolladı. Fakat bu, İmparator'a teşekkürden ziyâde Çin'in hal ve vaziyeti, kuvvet ve serveti hakkında gizlice malûmat edinmek maksadına dayanıyordu.

Hunlar iki millet arasında yapılması düşünülen ittifaktan haberdar olur olmaz O-siunlara savaş ilan etmeğe karar verdiler. Onun için henüz Çin'de bulunan O-siun sefîrleri, normal şartlarda kullanılan yolu takîb ederek düşmanlarının eline düşmekten kaçınmak fikriyle, memleketlerine dönüşte Tibet'ten geçmeğe mecbur oldular. Sonra Baktriyan kıt'asına girdiler. Oradan da ülkelerinin kuzeydoğusuna ulaştılar. Diğer taraftan O-siunlar Hunların yaptıkları hazırlıklardan telaşa düşerek Çin ile ittifak yapmakta acelecilik gösterdiler. İmparatora külliyetli hediyeler gönderdiler. Krallarına bir Çin prensesi vermesini ricâ ettiler. Fakat bu izdivaç ancak birkaç sene sonra akdedildi. Hunların İmparatorluğunda Tanju İ-şi-sie'nin vefatına kadar hiçbir mühim vak'a cereyan etmedi. Her halde bu zamana ait tafsilat bize kadar ulaşmamıştır. Bu hükümdar on üç sene saltanat sürmüştü. Oğlu U-goei (Ou-goei) kendisine halef oldu.

Ssu-ki Kam-mu Sene: 114

Bu yeni saltanatın ilk yılları esnasında Hunlar Çin tarafında oldukça rahat oturdular. O zaman Çin güneye doğru Ko-şin-şin cihetinde harb ile meşgûl idi. Hunlar yalnız Çinlilerin batı memleketleriyle kurmaya çalıştıkları ticârî münâsebetleri bozmakla yetiniyorlardı. Fakat Çin İmparatoru askerlerini güney tarafında uğraştıran muharebeye son verir vermez Kum-sun-ho ve Çao-pu-nu (Tchao-pou-nou) namındaki kumandanları Tataristan'a gönderdi. Bunların ikisi de hiçbir çarpışmada bulunmadılar. Bu seferden askerlerini bu çöllerde beyhude yere yormaktan başka bir fayda elde etmediler. Çin İmparatoru Hunların çoktan beri Çin tebaasına yap-

Ssu-ki Kam-mu Sene: 111

tıkları fenalıkların ne pahasına olursa olsun intikamını almağa niyet etmiş olduğu için, yüz seksen bin kişilik bir ordunun başına geçti, Şen-si dâhilinde Si-gan-fu ve Yen-gan-fu ülkeleri tarîkıyle yola çıktı. Büyük Seddi geçti, Tso-fam (Tço-fam) yahut Ortos ülkesine girdi. Pil-yotai-hotun'a doğru Ho-am nehrinin kuzeyinde yer alan memleketi geçtikten sonra kumandanlarından birini büyük bir ordu ile Tataristan'a girmiş olduğunu ihbâr etmek için Tanju'ya gönderdi.
Sene:110 Hunlar hükümdarının nezdine varan Çin kumandanı, efendisinin ordusunun kuvveti ve kalabalığı, ona karşı koymanın imkânsızlığı hakkında bir çok tafsilat verdikten sonra, çölün Wkuzeyinde yer almış olan ülkeye sığınmaktan bir fayda çıkmayacağını, çünkü soğuğun şiddetinden orada ikāmet kābil olmayacağını söyleyerek teslim olmasını Tanju'ya teklif etti. Tanju bu lakırdılardan kızarak Çin kumandanını tutuklattırdı. Ve Paykal Gölü'ne doğru Tataristan'ın içlerine gönderdi. İşte bu büyük Çin ordusunun hareketinden çıkan bütün netîce bundan ibarettir. Çin İmparatoru tekrar kendi memleketine dönmek mecburiyetinde kaldı.

Bununla beraber Çinlileri hoş tutmak isteyen Tanju Çin ülkele-
Ssu-ki rine akın icrâ etmekten tebaasını men' etti. Muhtaç oldukları şeyleri yağma yoluyla tedârik etmekte olan Hunlar bu emir sebebiyle her şeyden mahrum bir halde kaldılar. Ormanlarda avcılık etmeye mecbur oldular. Tanju defalarca Çin'e sefirler göndererek barış yapmayı teklif etti. Diğer taraftan Çinliler Vang-u ve sâir kumandanlara Tataristan'a geçerek Hunların hal ve vaziyetleri hakkında doğru bilgiler elde etmelerini emreylemişlerdi. Hunlar da Çinlilere karşı aynı muameleyi yapıyorlardı. Fakat Hunları en çok endişeye düşüren cihet Çinlilerin batı kavimleriyle yani Baktriyan, Horasan ve Hindistan taraflarıyla giriştikleri ticarî münâsebetlerdi. Hunlar bu ticarî münâsebetleri bozmak çarelerine girişmekten geri kalmıyorlardı. Civar kavimleri de bu meselenin kendileri kadar onları da alakadar ettiğine iknâ ederek fikirlerine kazanmağa çalışıyorlardı.

Büyük kısmı beş altı şehirden ibâret olan bütün bu küçük krallık-
Sene:108 lar ekseriya Hunlara itaat etmeğe mecburdular. Çünkü karşı koya-
Kam-mu
Han-şu cak kadar kudretleri yoktu. Aynı sebepten dolayı Çinlilerin hiddetini ve intikam hislerini kendilerine çekiyorlardı. Çin İmparatoru'nun batıya gönderdiği adamları tutuklayıp katlettiren Leu-lan'ların

başına işte bu hal geldi. Çin İmparatoru bu vak'a üzerine Kumandan Çao-pu-nu'yu yedi yüz süvari ile onları te'dîbe gönderdi.

Leu-lanların Lop Gölü sâhilinde olan idare merkezleri zaptedil- Ssu-ki
di. Kralları öldürüldü. Oradan Uygurların memleketine geçilerek onların askerleri de perişan edildi. Leu-lanların Çinlilere haraç-güzar olduklarını Hunlar haber alınca derhal bir ordu toplayarak bu ülkeye girdiler. Yeni kral, evlatlarından birini rehine olmak üzere Tanju'nun nezdine göndermeğe mecbur oldu. Diğer bir oğlu Çinliler tarafından alınmıştı. Çinlilerden de korkuyordu. Çinliler Doğu Denizi'ne kadar bütün Kore kıt'asını kontrolleri altına almışlardı.

Tanju Çin'e defalarca barış teklifinde bulunmuştu. Fakat Çin- Kam-mu
liler büyük oğlunu rehine olarak göndermesini talep ediyorlardı. Tanju buna hiçbir zaman muvafakat etmedi. Bunun eski anlaşmalara aykırı olduğunu söyledi. Çünkü vaktiyle Çinliler Hunların akın etmelerinin önünü almak için gâyet kıymetli hediyelerle beraber bir prenses gönderirlerdi. Tanju bu suretle hareket etmekle, barış yapmaktan ziyade Çinlilerden para ve hediye koparmak düşüncesindeydi. O zaman nezdinde Çin sefiri bulunan Vam-u'ya[69] barış anlaşması yapmak için bizzat İmparatorun sarayına gitmek fikrinde olduğunu söylüyordu. Vam-u bunu İmparatora bildirdi. İmparator Tanju'yu misâfir etmek için Si-gan-fu'da hemen muhteşem bir saray hazırlattı. Fakat tesadüfen aynı zamanda Hunların sefiri hastalanarak Çinlilerin tedavisine ve itinasına rağmen vefat etti. İmparator bu sefirin naaşını Tataristan'a naklettirdi ve Tanju'ya büyük hediyeler yolladı. Tanju kendi sefirinin öldürüldüğünü zannetti yahut böyle zannediyor gibi göründü. Çin murahhasını esîr olarak tevkif etti. O vakte kadar Vam-u, Hun İmparatorluğu velîahdini Çin'e göndermeğe muvaffak olamamış olduğu için Hunların bir şey-
den endişeleri yoktu. Onun için Çin hududuna akınlara başladılar. Sene:108
Bu da İmparatoru Ortos ülkesinde bir ordugâh kurarak içine asker yerleştirmeye mecbur etti.

Bu yeni asker Hunların Çin taraflarına tecâvüzlerini faydasız bir
hale getirdi. Çin'e akın yapmakla bir fayda elde etmekten âciz kalan Sene:105
bu kavimler silahlarını O-siunlara çevirdiler. Bunlara Çinlilerle

69 Bu şahıs, yukarıda adı geçen Vang-u olmalıdır; ama burada Vam-u şeklinde yazılıdır. (E.K.)

münâsebetlerinden dolayı düşman nazarıyla bakıyorlardı. Hunlardan korkan O-siunlar derhal Çin'in himâyesi altına girmeğe ve onlarla anlaşma akdetmeğe talip oldular. Yalnız krallarının bir Çin prensesi ile evlenmesini şart koydular. Bu arzuları yerine getirildi. Fakat anlaşma yapılır yapılmaz Tanju O-siun hükümdarını kendi kızlarından biriyle evlenmeye zorladı. Hunlar o zaman Tataristan'da böyle her arzularını yaptıracak kadar etrafa korku salmışlardı. Çin prensesi bu kadar uzak, bu kadar barbar bir memlekette bulunmaktan dolayı son derecede tiksinti şiirleri yazmakla meşgul olurdu. Bu şiirlerde kendi felaketini tasvir etmiştir. Tarihçilerin kaydettikleri şiirlerden birinin tercümesi şöyledir:

Han-şu

"*Âilem beni kocaya verdi. Uzak bir memlekette oturmağa mecbur etti. Burada sarayım sefîlâne çadırlardan ibâret. Kazıklar bunun duvarlarını teşkil ediyor. Bütün yediğim şey çiğ et. İçtiğim de ayran. Ah sevgili vatan. Dâima seni düşünüyorum. Kalbim onulmaz bir yara aldı. Ah bir kuş olsaydım da sana uçsaydım sevgili vatan!*"

Kam-mu Ssu-ki

Aynı sene Tanju U-goei on senelik bir saltanattan sonra vefat etti. Oğlu U-su-liu yerine geçti. Genç olduğu için "Ulh-Tanju" yani "Çocuk Tanju" lakabını verdiler. Tahta çıkar çıkmaz yukarıda bahsettiğimiz Hun sefirinin naaşını getirmekle görevli olan Çin murahhasını iâde etti. Üç seneden beri Tataristan'da tutuklu bulunuyordu. Kuzeybatı taraflarında bir ikāmetgâh seçti. Doğu Hıdivi'ni Ta-tum-fu ülkesinde Yun-çum'da oturttu. Batı Hıdivi de Kan-çeo ve Su-çeo taraflarında oturuyordu.

Ssu-ki

Hun sarayında meydana gelen değişikliklerden haberdar olan Çin İmparatoru taziyetlerini bildirmek için Tataristan'a iki sefîr gönderdi. Bunun biri yeni Tanju'ya, diğeri Batı Kralı'na gidiyordu. Bu tür protokolde Batı Kralı'na sefîr göndermek teşrifat kurallarına aykırı idi. Fakat İmparator bu kumandana karşı Tanju'da bir şüphe uyandırmak suretiyle aralarına nifak düşürmek fikrindeydi. Hakîkaten bu muameleden kızan Tanju Çin sefîrlerini tevkif ettirdi. Çin İmparatoru da sarayında bulunan Hun sefirlerine karşı aynı muameleyi yaptı.

Kam-mu Lie-tai-ki-su Sene:104

İmparatorun tasavvurları tıpkı beklediği gibi sonuç verdi. Tanju sarayı kararsızlıklar içinde kaldı. Genç ve kendisini tebaasına sevdirmek kabiliyetinde olan bu cengâver hükümdar, yaptığı hareketlerle

bir çok gayrı-memnunlar peydâ etti. Çinliler bu memnuniyetsizliği gizlice körüklüyorlardı. Bazı kimseler Tanju'yu katletmek tasavvurunda idiler. Fakat Tataristan'da dayanabilmek için yeterli kuvvetten mahrum olan girişimciler bu hareketten sonra emniyet altında bulunabilecekleri bir yer arıyorlardı. Çin pek uzak görünüyordu. Tam vaktinde Çin'in kendilerine yardım edebileceğini ümit etmiyorlardı. Azimlerine engel olan sebebi İmparatora bildirdiler. Bunun üzerine İmparator Ortos ve Ho-am ülkelerinin kuzeyinde, Çinlilere itaat etmek isteyecek Hunlara sığınak teşkil etmek üzere bir şehir kurdurdu. Buna Şeo-kiang-çim (Cheou-kiang-tchim) yani "Bağlılıklarını Sunanların Kabul Edildikleri Şehir" adı verildi.

Fakat bu mevki de Tanju'nun payitahtından pek uzak olduğu için İmparator Tataristan'a Çao-pu-nu kumandasında yirmi bin kişi gönderdi. Bu kumandan kuzeybatıya doğru Ortos ülkesi yolunu tuttu. Yaklaşık iki bin li mesâfede Tataristan'a girdi. Sun-ki-şan dağına kadar ilerledi. Zannediyorum ki bu dağ Büyük Çölü geçtikten sonra İrtiş nehri kaynakları güneyinde Kamul [Kumul?] civârında nihayet bulan sıradağlara dâhildir. Çin İmparatoru'nun bu ihtiyatlarına rağmen suikast tertibi Tanju aleyhine hiçbir netîce vermedi. Olaydan haberdar olan Tanju, suikast tertipçilerinden evvel davranmağa vakit bulmuştu. Bunların reislerini öldürttü. Sonra seksen bini bulan batı askerinin başına geçerek Çinlilere karşı yürüdü. Ho-am nehrinin kuzeyinde Şeo-kiam-çing yakınında onlara tesâdüf etti, her taraftan kuşattı. Çin kumandanı kendisini kurtarmak için bir nehirden geçerken yakalandı. Bütün askeri perişan edildi. Tanju Şeo-kiam-çing kapılarına dayandı. Fakat bu şehri zapta muvaffak olamadığı için Çin hududuna akınlar yapmakla yetindi, sonra geri çekildi. Müptela olduğu bir hastalıktan vefat ettiği için bu mühim şehir Hunların eline düşmekten kurtuldu.

Sene:103
Ssu-ki
Lie-tai-ki-su

Bu hükümdar ancak üç sene saltanat sürmüştü. Oğlu Tataristan tâcının ağırlığını kaldıramayacak kadar küçük olduğu, Çinlilere mukavemet gösterebilecek bir hükümdara ihtiyaç bulunduğu için, Hunlar bunun yerine eski Tanju U-goei'nin kardeşi ve son Tanju'nun amucası olan Batı Hıdivi'ni tahta çıkardılar; Kiu-li-hu Tanju namını verdiler.

Sene:102

Çin İmparatoru, yeni Tanju'nun teşebbüslerine karşı emniyet altında bulunmak için Yen-gan-fu'nun kuzeybatısında bir çok kule-

Ssu-ki
Kam-mu

ler yaptırdı. Bunlar Tataristan'da Supunor Gölü'ne kadar bir nevi zincir teşkil ediyorlardı. Fakat bu kulelerin içine asker yerleştirmiş olmakla beraber bunlar o sene Hunların Ta-tum-fu yoluyla Çin'e girmelerine ve bir çok tahribât yapmalarına, kadın erkek bir çok esîr almalarına ve bu kuleleri yıkmalarına mâni olamadılar. Kan-çeo yoluyla Çin'e giren diğer bir Hun kolu aynı başarıyı elde edemedi. Çin askeri bunları çıkardı. Aldıkları ganîmetleri bırakarak bir çok kayıplarla dönmeğe mecbur kaldılar.

Hunlar Kâşgar ile Baktriyan arasında yani Seyram (Sayram)
Sene: 101 civarlarında yer alan Tao-an [Tao-on][70] ülkesine Li-kuam-li kumandasında gönderilmiş olan yüz bin kişilik bir Çin ordusuna taarruzda bulundular. Bu Tao-an ülkesinin beygirleriyle meşhur olduğunu, ter yerine kendilerinden kan akdığını, bundan dolayı Çinlilerin o hayvanlara "semâ beygirleri" [gök-atları, semâvî atlar] namını verdiklerini yukarıda söylemiştim. İmparator Vu-ti bu memlekete büyük meblağlarla[71] bir sefîr göndererek o beygirlerden satın almak istemişti. Fakat Tao-an kralı Çinlilerin hücumundan korkmayacak derecede Çin'den uzak olduğu için sefîri öldürmüş, beraberinde olan paraları zaptetmişti. Uzaklığa hiç ehemmiyet vermeyen Vu-ti bu son senelerde bu hareketin intikamını almağa karar verdi, Li-kuam'ı sevk etti. Bu kumandan Tao-an ülkesinde dört sene muharebelerde bulundu. Fakat ihtimal ki krallarının sebebiyle bu musibetlere uğramış olan ahâli kral aleyhinde isyan ederek onu öldürmeseler ve Çinlilere üç bin çift beygir vermeseler hiçbir şeye muvaffak olamayacaklardı.

Li-kuam-li Çin'e Lop Gölü yakınında Leu-lan iskelesi yoluyla
Han-şu dönerken, küçük ülkesine girmelerine kendi kuvvetiyle engellemelerde bulunamayan, tarafsızlığını yönetmekten âciz bulunan, iki kuvvetli imparatorluk arasında barış ve sükûn içinde yaşayamayan kral, Çinlilerden arazi isteyerek tebaasıyla gidip orada oturmaktan başka yapacak bir çare göremedi.

Ssu-ki Aynı zamanda Tanju, Şeo-kiam-çing şehrine doğru yürüyerek

70 Bu yer ismi de bir çok yerde Tao-on, bazı yerlerde Tao-an şeklinde geçiyor; biz bunların yanına, kelimenin öteki yazılışını koyarak okuyucuya hatırlatmış olmayı uygun buluyoruz. (E.K.)

71 Tarihçiler bin altın sikke bir altun beygir diyorlar.

onu muhasara etti. Fakat çok geçmeden, bir senelik bir hükümranlıktan sonra vefat etti. Yerine biraderi Tsie-ti-heu Tanju geçti.

Seyram ülkesinin fethinden sonra bütün Doğu Asya kavimleri için pek korkulacak bir hale gelmiş olan Çinlilerin Hunlara hücumundan yeni Tanju endişe ediyordu. "Ben kimim?" diyordu. "Çin İmparatoru kadar şevketli bir imparatorun yüzüne bakmağa nasıl cesaret edebilirim?" İşte bu düşüncelere dayanarak, Çinlilerin dostluğunu kazanmak için İmparatora hediyeler takdim etti. Tataristan'da tutuklu bulunan bütün Çinlileri salıverdi. Kam-mu Lie-tai-ki-su

Diğer taraftan Çin İmparatoru da Tanju hakkında bir çok sitâyişlerde bulunduktan sonra Çin'de tutuklu bulundurulan Hun sefirlerini Su-vu yoluyla Tataristan'a gönderdi. Onlarla Tanju'ya bir çok hediyeler yolladı. Fakat barış arzu eder gibi görünmüş olan Tanju, bu hediyeleri o kadar mağrûrâne kabul etti ve Çinlilere o kadar aşağılayarak muamele etti ki çok geçmeden karşılıklı düşmanlık başladı. Bunun başlıca sebebinin Çin sefirleri olduğu söyleniyor. Bunlar Tanju'nun sarayında iken, vaktiyle Hunlara bağlılığını sunmuş olan eski Çin kumandanı Goei-liu'yu bazı kimseler öldürmek istediler. Sonra Tanju'nun anasını kaçırarak Çin'e geçeceklerdi. Goei-liu, Tim-lim ülkesine kral olmuştu. Bu ülke Kapçak'ın kuzeyinde İrtiş nehrine doğru Sibirya dâhilindedir. Gan-sie nehrinden yedi bin li uzaktadır. Gan-sie nehrinin o zaman Tanju'nun yönetim merkezi olan Yenisea nehri olduğunu zannediyorum. Goei-liu'nun Tanju nezdinde çok nüfûzu vardı. Derileri pek makbul olan farelerle su samurlarını avlamaktan başka bir şeyle meşgul olmayan ahâliyi pek güzel idare ediyordu. Sene:100 Kam-mu

Suikasdın tertipçilerinin kimler olduğunu araştırdılar. Çin sefirlerinden birinin bu işte parmağı olduğunu anladılar. Tanju sefiri idâm ettirmek istedi. Devlet adamlarından biri Tanju'yu yatıştırmağa muvaffak oldu, ve onları tabiiyyet arzına davet etmeğe Tanju'yu teşvîk etti. Sefâret heyetinin başı olan Vu-su, son derece bir üzüntüyle kendi kendini kılıcıyla öldürmek istedi. Goei-liu'ya hükümdarına karşı hürmetsizlik ederek barbarlara bağlılık arzetmiş olduğundan dolayı onu ayıplayıp kınadı. Kendisinin Tanju'ya itaat etmek istemediği Çin'de haber alınır alınmaz imdada koşulacağını, bu muharebenin Hunları behemahal mahv edeceğini söyledi. Bu sâdık elçinin cesâret metâneti Tanju'nun hiç hoşuna gitmedi. Açıkta bir Ven-hien Tum-kao

çukura attırdı. Hiç yiyecek vermedi. Orada karları süprüntülerle karıştırarak yemeğe mecbur oldu. Birkaç gün böyle yaşadı. Tanju nihâyet bunu olağanüstü bir adam, hatta bir mabud gibi telakkî ederek Kuzey Denizi'nin yani Baykal Gölü'nün yahut bu nam verilen büyük bir nehrin ortasında boş bir yere naklettirdi. Bütün hayatınca orada kalmağa kendisini mahkûm ettiler.

Bu sefire yapılan böyle bir muamele zorunlu olarak iki millet arasında münâsebetlerin kesilmesine yol açtı. Çinliler otuz bin askerle kumandan Li-kuam-li'yi gönderdiler. Koa-çeo ülkesi yoluyla Tataristan'a girdi. Kamul yahut Hami güneyinde yer alan Tien-şan dağı yakınında Batı Hıdivi'ni mağlup etti. Yaklaşık on bin adam öldürdü. Dönüşünde Hunlar kendisini bastırdılar. Her tarafını kuşattılar. Ordusunda yiyecek yoktu. Ordu açlıktan mahv olmak üzereydi. Fakat bir subay, gayet cesur yüz askerle Hun ordusunu yarmağa teşebbüs etti. Li-kuam-li bütün askeriyle arkasından yürüdü. Hunlar Çin askerinin cesaretine karşı koyma imkânı bulamadılar. Subay bu muharebede yirmi yara almış, fakat orduyu kurtarmıştı.

Sene:99

Aynı zamanda Li-kuam-li'nin torunu olan ve iktidar ve meziyeti en yüksek askerî mertebeyi kazanmış olan Ling ismindeki diğer bir kumandan barbarların akınlarını durdurmak için beş bin askerle Koa-çeo taraflarına gönderilmişti. Bu kumandan Tanju'nun ta payitahtına kadar girmek için İmparatordan yeni bir piyade kolu istedi. Lo-pu-te namında bir kumandana Ling'e refakat etmesi emrolundu. Ling'inemri altına girmek istemeyen Lo-pu-te mevsimin sonbahar olduğunu, bu mevsimde Hun süvarilerinin hem çok, hem kuvvetli bulunduklarını, Hunlara hücuma kalkmak bir tehlike teşkil edeceğini, bu seferi bahara bırakmak daha münasip olacağını İmparatora arz etti. Çin kumandanları arasındaki bu ihtilaf Hunların işine yaradı. Lo-pu-te Si-ho (Ho-am nehrinin batısında yer alan ülkelere bu ad verilir) yoluyla Hunların üzerine yürüdü. Kumandan Ling de Su-çeo kuzeyinde Supunor Gölü yoluyla Tataristan'a giriyordu. Otuz bin kişilik bir ordu ile kuzeyde Sun-ki-şan namı verilen dağlar silsilesine kadar ilerledi. Orada Hunlarla ufak tefek bazı çarpışmalar vukua geldi. Bunlarda Hunlar kaybettiler. Genel bir muharebede Çinlilerin galip gelmesinden korkan Tanju çok miktarda asker topladı. Yekûnu seksen bini buluyordu. Ling de dâima başarılı harbler yaptı. Gittikçe güneye doğru çekiliyordu. Bu manevra

Lie-tai-ki-su Kam-mu

Tanju'ya Çinlilerin hudut üzerinde bir pusu hazırlamış oldukları ve kendisini oraya çekmek istedikleri korkusunu verdi. Geri çekilmek tasavvuruna kapılmıştı. Bu esnâda bir Çin subayı ilticâ ederek Ling'in hiçbir imdad almak ümidi olmadığını, bütün silahlarının, yaylarının tükendiğini haber verdi. Hakîkaten Çinliler Ti-han-şan dağı yakınında bir çarpışmada beş yüz bin yaydan ziyâde kaybetmişlerdi. Artık hiç yayları kalmamıştı. Tanju gayretini ikiye katladı. Kaybettiği bir çok askerleri görerek içini çekmekten kendisini men edemeyen Ling, geriye kalanlara istedikleri gibi firar etmeleri için müsâade verdi. Yalnız onlara bir buluşma yeri belirledi. Kendisi ise artık İmparatorun huzuruna çıkmağa cesaret edemediği için Hunlara teslim oldu. Bütün Çin ordusundan hududa ancak dört yüz kişi dönebildi. Tanju bu kumandanı tam bir riayetle kabul etti. Ona kızlarından birini verdi.

Diğer bir Çin ordusu da Uygur ülkesinde mağlup edildi. Çin hizmetine geçmiş olan bir Hun kumandanı Leu-lan askerlerinin kumandasını üstlenmişti. Çinlilerin de verdikleri askerle beraber Uygur ülkesine girmişti. Tanju'nun Uygurlara imdad için gönderdiği bir orduya mağlup olarak apar topar çekilmeğe mecburiyet hissetti. Ssu-ki Han-şu

Çinliler daha sonraları Li-kuam'ı görevlendirdikleri seferlerde de daha mutlu olamadılar. Bu kumandan yüz bin piyade ve altmış bin süvari ile Ortos ülkesi tarafından Tataristan'a girdi. La-po-te namında diğer bir kumandan da on bin askerle kendisine katıldı. Han-yue piyade ve süvari otuz bin kişilik bir kuvvetle Şen-si dâhilinde Yengan-fu taraflarına yürüdü. Gnao da bu kadar askerle Şen-si dâhilinde Ta-yuen-fu'dan çıktı. Bu büyük ordunun hareketinden haberdar olan Hunlar kadınlarını, çocuklarını, bütün eşyalarını Tataristan'da Ho-am nehrinin ve Ortos ülkesinin kuzeyinde Sieo-şuyi nehrinin öbür tarafına geçirdiler. Sonra, Tanju, maiyetinde yüz bin askerle aynı nehrin güneyinde Çinlileri bekledi. İki gün muharebe ettiler. Li-kuam-li büyük kayıplarla geri çekilmeğe mecbur oldu. Ta-yuen-ko ["Ta-yuen-fu" olması lazım - E.K.] yolunu tercih etmiş olan Han-yue de Doğu Hıdivi ile muharebeden sonra geri döndü. Hunlar bu muvaffakıyetleri kumandan Ling'in verdiği bilgilere borçluydular. Bu hıyanetten Çin İmparatoru bu kumandanın âile fertlerini katlettirdi. Tanju bu felâketten dolayı onu tesellî etmek için aşîret Sene:97 Ven-hien Tum-kao Ssu-ki Kam-mu

reisi ilan etti. Birkaç sene sonra Tanju vefat etti. Beş sene hükümranlık etmişti.

Sene:96 Kam-mu Lie-tai-ki-su

İki oğlu kalmıştı. Büyüğü Doğu Hıdivi ünvanını taşıyordu. İkincisi sol taraf ordusunun yani doğu tarafının başkumandanı idi. Babası öldüğü vakit büyük oğlu sarayda değildi. Tahta onun geçmesi evvelden karar altına alınmışsa da kendisini tehlikeli surette hasta zanneden milletin ileri gelenleri küçük kardeşini tahta çıkardılar. İmparator olmağa hakkı bulunmakla beraber, kardeşinin bu gasp muamelesini savunmak için hayatına kasdetmesinden korkan Doğu Hıdivi meydana çıkmağa cesâret edemedi. Babasının veliahd olmak üzere kendisini göstermiş olduğu iddiasını ileriye süremedi. Yeni Tanju, kardeşinin korkularından haberdar olunca tahtı kendisine bırakmağa hazır olduğunu söyledi. Muntazam ve medenî bir millette bile nâdir görülen bu fazîlet Hunlar gibi barbar bir millette bütün bütün takdire şâyân ve nâdir bir keyfiyettir. İki kardeş tahtı birbirlerine teklif edip nazlandılar. Büyük kardeş sağlık durumunun müsait olmamasından bahsediyordu. Küçük kardeş ise ancak büyük biraderinin vefatından sonra meşrû' surette hükümrân olabileceğini söylüyordu. Târihte bir misâline daha rastlanılmayan bu garip münâkaşa her iki şehzâde için de övünç sebebi olacak bir surette neticelendi. Küçük kardeş tahttan inerek büyük birâderini tahta çıkmağa icbâr etti. Büyük kardeş Hu-lo-ku Tanju namını aldı ve biraderine Doğu Hıdivliği makamını verdi.

Tanju'ların imparatorluğu Çin'in kuzeyinde bulunan dağlarla çevrilmiş olmak ve batı tarafında İrtiş nehri hudut teşkil etmekle beraber, Küçük Buhârâ kıt'asına yani Uygur, Haraşar ülkelerine ve civar krallıklara sık sık akınlar yapmış olan Hunlar oralarda da bir dereceye kadar nüfuz sâhibi idiler. Bu havâlide hükümran olan küçük krallar onlara tâbi bulunuyorlardı. Oralarda yerleşmiş olan Çinliler pek kuvvetli olmadıkları zaman Hunlar bu kralları tahtlarından indirirler ve istediklerini tahta çıkarırlardı.

Lie-tai-ki-su Tsien-Han-şu Sene:91

Bu Tanju'nun saltanatının dördüncü yılında Leu-lan kralı öldü. Bu memleket ahâlisi Çinlilerden, rehine sıfatıyla muhâfaza ettikleri şehzâdeyi istediler. Çin sarayı, İmparatorun bu genç şehzâdeyi pek çok sevdiği bahanesiyle gönderilmesine razı olmadı. Tanju, Leu-lan'lara bir kral tayin etmek için bu fırsattan istifâde etti. Kendi sarayında rehine sıfatıyla bulunan diğer şehzâdeyi oraya yolladı.

İki sene sonra Çin ile tekrar muhârebe başladı. Tanju'nun askerleri Pao-gan-çeo ülkesine ve Şen-si vilayetinin kuzeyinde Yen-ganlu taraflarına girdiler. Buralarda, bilhassa bu son vilayette bir çok akınlar yaptılar. Su-çeo ülkesini de yağma ettiler. Oradan bir takım kumandanlar ve pek çok Çinli esîr aldılar. Çin İmparatoru bu vilayetlerin imdadına yetmiş bin kişilik bir ordu ile kumandan Li-kuam-li'yi sevk etti. Bunlar Yen-gan-fu ülkesi yolu üzerinden yola çıktılar. Şam-kieu namında diğer bir kumandan da otuz bin askerle He-am'ın batısında yer alan ülkeye doğru yürüdü. Kumandan Mamtum ise kırk bin askerle Su-çeo tarafından ilerliyordu. Sene:90 Kam-mu Ssu-ki

Çinlilerin hareketinden haberdar olan Tanju bütün eşyasını Çi-kiu-şuyi nehri civarında Çao-sin-çing (Tchao-sin-tching) şehrinin kuzeyine naklettirdi. Batı Hıdivi altı yedi bin kişi ile Sieu-şuyi nehrini geçti., Teo-hien-şan dağında mevki tuttu. Tanju ise en iyi askeri alarak Ko-tsie-şuyi nehrinin öbür tarafına çekildi. Çin generali Şam-kieo, Tanju'ya yetişmek için beyhude yere uğraştı. Diğer taraftan Hunlar, mağlubiyetten sonra kendilerine itaat ve bağlılıklarını arz etmiş olan Çin generali Ling yahud Li-ling'i otuz bin asker ile Çin ordusuna karşı göndermişlerdi. İki ordu San-ki-şan dağında karşılaştılar. Dokuz gün muharebe ettiler. Çinliler bir çok gayretten sonra Hun ordusunun saflarını bozmağa muvaffak olarak onları gerilemek zorunda bıraktılar. Hiçbir muvaffakıyet kazanamayan Hunlar bunun üzerine geri çekilmek kararını verdiler. Ssu-ki

Man-tum kumandasındaki Çin ordusu Kamul'un ve Turfan'ın kuzeyinde Gök yahut Tien-şan dağına kadar ilerlemişti. Orada yirmi bin Hun süvarisine tesâdüf etti. Bunlar Çinlileri kuvvetli görünce çarpışmya cesâret edemediler. O zaman Hunların müttefiki bulunan Uygurlar Çinlilerin bütün hiddet ve düşmanlıklarıyla karşı karşıya kaldılar. Ellerine düşecek Çin esîrlerini kaçırmak için pusu kurmuşlardı. Bu muhârebeye iştirak ettiklerine pek nâdim oldular. Kumandan Man-tum yahut bazı tarihçilere göre Ma-tum Uygurların ülkesinin kuzeyinden geçtikten sonra Leu-lan ve Lop Gölü civarındaki sâir ülkeler askerlerine, Uygur şehirlerine, karargâhlarına hücum emrini verdi ve onları tamamıyla Çin'in idaresi altına aldı. Ven-hien Tum-kao Han-şu Lie-tai-ki-su

Bütün bu ordular Büyük Tataristan'a muhtelif taraflardan dâhil olmuş olan askerlerin birer büyük kollarından ibaret idiler. Li-kuam-li'nin kumanda ettiği ettiği büyük ordu da ilerlemişti. Hunlar Kam-mu

beş bin süvari ayırmışlar, başına kendi milletlerinden bir kumandan ile Sibirya tarafında kumanda eden Çinli Goei-liu'yu koymuşlardı. Bunlar Çinlilere hücum maksadıyla Ku-yam-kiu-şan dağına kadar ilerlediler. Fakat general Li-kuam-li'nin karşı yollamış olduğu iki bin ecnebi süvarisine mağlup oldular.

Han-şu
Ven-hien
Tum-kao
Lie-tai-ki-su
Te-tum-çi

Çinliler Hunları Fan-fu-cin-çim (Fan-fou-gin-tchim) şehrine kadar takip ettiler. Vaktiyle Hunlar tarafından mağlup edilen bir Çin kumandanının zevcesi bu şehri Tataristan'da bina ettirmişti. Çin kumandanı ordusunun bakiyesiyle o zaman buraya çekilmişti. Hunlar Çin ordusunu bu mevkide beklemeğe cesâret edemeyerek daha kuzeye doğru kaçtılar. O surette ki Çin askerleri Çi-kiu-şuyi nehrinin ötelerine kadar ilerledi. Li-kuam-li yirmi bin asker sevketti. Bunlar bu nehirden bir günlük mesâfede aynı miktarda süvariyie kumanda eden Hunların Doğu Büyük Kumandanı'na rast geldiler. Bütün gün muharebe edildi. Hunlar bir çok kayıplar verdiler. Başlıca kumandanlardan biri de telef oldu.

Han-şu

Çinliler Su-sieu ülkesinde Yen-cin-şan dağına[72] döndüler. Bu dağ kum çölünün kuzeyinde yer almak ve Altay dağlarına İrtiş nehrinin kuzeyinde birleşen dağlara dâhil bulunmak gerekir. Çinliler büyük çöl içinde bu kadar uzun, bu kadar yorucu bu harekette Selinga ve Orgon [Orhon?] nehirlerine kadar ilerlemişler gibi görünüyor. Tanju artık Çin ordusu üzerine hücum vakti gelmiş olduğuna hükmetti. Elli bin askerle Çinlilere yaklaştı. Geceleyin Çinlilerin etrafında derin bir hendek kazdırdı. Sonra birdenbire hücum ve perişen etti. Çinliler rastgele kaçtılar. Kumandan Li-kuam-li kayıtsız şartsız teslim olmağa mecbur oldu.

İşte Çinlilerce bir çok insan kaybıyla sonuçlanan bu muharebe bu suretle nihayet buldu. Artık Çin'de yeni ordu toplamak yoluna gidilmedi. Diğer taraftan, Tanju da sulh arzu ettiği için Çin'e sefirler gönderdi. Sefirler döndüğü zaman onlara refakat eden ve Çin İmparatoru'nun emirlerini hâmil bulunan kumandanlarla Tanju görüştü. Bu bir münâkaşa ve mücadeleden ibaret oldu. Fikirler bütün bütün kızıştı. Tanju Çin İmparatorluğu gibi içinde adâlet, fazîlet ve nezâket hükümrân olan büyük bir krallıkta saltanat veliahdinin isyan etmesine hayret ettiğini söylüyordu. Çinliler bunu inkâr edemiyor-

[72] Bu dağ Çin hudutlarından üç bin li uzakta Ta-ta ülkesinde yer alır.

lardı. Fakat veliahdin kabahatli olduğundan dolayı idam edilmiş olduğunu anlatıyorlardı. İmparator oğluna ceza yapan bir peder konumunda idi. Çiniler bu hareketle Mete Tanju'nun hareket tarzını mukayese ederek, ondan çok farklı olduğunu, çünkü Mete Tanju pederini öldürdükten sonra üvey anasıyla evlenmiş olduğunu, bu hareketin ise bir insandan ziyâde bir hayvana yakışacağını ileriye sürüyorlardı. Hiç lüzumu olmayan bu konular, daha doğrusu karşılıklı kınamalar Tanju'nun canını sıktı. Çin sefîrlerini tevkif ettirdi. Üç sene mahbus tuttu.

Çin Generali Li-kuam-li, Tanju nezdinde o kadar itibara sahipti ki, bir çok Hun ileri gelenleri, hatta Goei-liu bile bunu kıskandılar ve Çin generalini mahvetmek çaresini aramağa başladılar. Tanju'nun vâlidesi tehlikeli surette hasta idi. Sağlığına kavuşması için kâhinlere müracaat ettiler. Bunlar eski tanjuların ruhlarının usûle aykırı olarak esîrler kurban edilmediğinden dolayı kızmış oldukları cevabını verdiler. Li-kuam-li'nin düşmanları tarafından düzenlenen ve memleketin râhibi tarafından ilan edilen bu sözler Hunları galeyana getirdi. Li-kuam-li tevkif olunarak kurban edildi.

Lie-tai-kı-su
Han-şu

Fakat biraz sonra aylarca müddet o kadar çok miktarda kar yağdı ki, hayvan sürülerinin büyük bir kısmı telef oldu. Tohumlar filizlenemedi. Bir çok kişi vefat etti. Li-kuam-li'nin kurban edilmesinin bu felakete sebebiyet vermiş olmasından korkan Tanju, Çinlilerle sulha talip olduysa da vefatı buna mâni oldu.

Sene:85

Hu-lo-ku'nun küçük yaşta bir oğlu vardı. Tebaasının manfaati namına bunu tahttan mahrum ederek genç şehzâdenin amucasını ve kendisinin biraderini[73] veliahd ilan etmişti. Fakat Goei de dâhil olmak üzere millet büyükleri genç şehzâdeye bağlı idiler. Vâlidesi İmparatoriçe de kendilerine yardım ediyordu. İmparatoriçe, Tanju'nun biraderini öldürtmek için adamlar göndermişti. Bu büyükler toplandılar. Tanju'nun vefatı bir müddet gizli tutuldu. Maksat bir fırka teşkil ederek gittikçe kuvvetlenmek ve müteveffa İmparatorun vasiyetini icrâ etmemekti.

Bir ziyâfette bütün bu reisler Tanju'nun oğlunu Tanju ilan etmeğe söz verdiler ve yemin ettiler. Çocuğa Ho-yen-ti Tanju namı verildi. Bu hareketi tasvip etmeyen diğer büyükler evvela bütün tebaalarıyla

Han şu
Kam mu

[73] Tsie-ti-heu'nun oğlu idi ve Batı Kolu Vam'ı makamını hâiz bulunuyordu.

Çin'e çekilmeyi düşünmüşlerdi. Fakat bu uzak memlekete çabuk ve tehlikesizce varamamak korkusuyla Hun İmparatorluğu'nun batısında yer alan O-siunlara sığınmaya karar verdiler. Oraya gittikten sonra yeni Tanju'ya savaş ilan etmek düşüncesindeydiler. Bir aşiret reisi bunlara hıyanet etti. Tanju'ya meseleyi haber verdi. Tanju ise onların firarından kendisinin sorumlu tutulacağını söyleyerek bu tasavvurlarına mani olmasını emretti. Bu tedbir isyanı yatıştırmak şöyle dursun tam aksine memnun olmayanların miktarını çoğalttı. Bunun üzerine bu aşîret reisi ile bütün tebaası Tanju'ya derin bir husûmet bağladılar. Hun İmparatorluğu eski şevket ve azametini çok kaybetmeğe başladı. Bütün bu nifaklar Hun İmparatorluğunu hissedilenden başka surette mahva ve yıkıma sürüklüyordu.

Kam-mu Han-şu Sene:83

Tanju tahta çıkar çıkmaz Çinlilerle sulh akdetmek tasavvuruna düşmüştü. Fakat biraz sonra bu niyetinden vazgeçerek Ta-tum-fu vilayetine asker gönderdi, orada bazı menfaatler elde etti. Bu renkten renge girme Tanju'nun gençliğinin tabiî bir neticesiydi. Hükûmet de zayıftı. Bütün hüküm ve nüfûzu elinde bulunduran anası millet büyüklerinin saygısını kazanmağa muvaffak olamamıştı. Hun İmparatorluğu içinde bir çok karışıklık vardı. Çinliler bundan faydalanarak Hunlara muvaffakıyetle hücum edebilirlerdi. Hunlar bundan korkuyorlardı. Goei-liu, Tanju'ya kuyular kazdırarak bir şehir bina ettirmek ve saldırıya uğranıldığı takdirde lazım olan erzak ve zahireleri oralarda depolamak tavsiyesinde bulundu. Bu şehrin muhafazası Tsinlere emânet edilecekti. Tsinler vaktiyle Tataristan'a geçerek orada nesillerini muhâfaza etmiş olan Çinlilerdi. Bu tavsiye üzerine yüzlerce kuyu kazıldı. Ormanlardan bir çok ağaç kesildi. Fakat bunlar daha bitmeden bu tasavvurdan vazgeçildi. Çinliler buralarını zapt edecek olurlarsa kendilerine erzak temin edilmiş olacağı, bu yüzden Hunlara daha çok zarar vermeğe güç yetirir hale gelecekleri düşünüldü. Memlekette daha uzun müddet kalmalarına imkân sağlanmış olacaktı. Bunun için barış anlaşması tasavvur edildi. Kolaylıkla barış akdine muvaffak olmak için Tanju muhârebelerde esîr alınmış olan Çin kumandanlarını Çin'e gönderdi.

Kam-mu

Yukarıda bahsettiğimiz meşhur Su-vu da bunlar arasındaydı. En zâlimcesine ızdıraplara, en müthiş sefaletlere kahramanca bir cesâretle tahammül göstermişti. Sibirya hududunda gönderildiği sürgün yerinde avladığı fareler, topladığı meyvelerle beslenmişti. Hunların

hizmetinde bulunan bazı Çin kumandanları onu teselli etmek için boşuna uğraşmışlardı. Vu-su dâima hükümdarını, vatanını düşünüyor, bir nâzırın, hükümdarına, bir oğulun babasına hizmeti gibi hizmet etmesi lazım geldiğini söylüyordu. İmparator Vu-ti'nin vefâtını haber aldığı vakit güneye doğru dönerek gözyaşları döktü. On dokuz sene esârette kaldı.

Hunlar esîrleri tahliye etmekle Çin ile barış akdetmek emelindeydiler. Fakat buna rağmen yirmi bin süvari hazırlayarak dört kola ayırdılar ve Çin hudutlarına akın yapmağa gönderdiler. Fakat bu sefer hiçbir muvaffakıyet temin etmediği, bilakis Çin hududunda mevki kumandanı olan bir Hun kumandanı esîr düştüğü için kumandanının Çinlilere rehberlik etmesi korkusundan kuzeybatıya doğru içerilere çekildiler. Artık güneydeki ovalarda oturmağa cesâret edemediler. Sene:80 Ven-hien Tum-kao Han-şu Kam-mu Lie-tai-ki-su

Çinliler de buHun kumandanının işgal ettiği mevkie asker yerleştirdiler. Ertesi sene Ho-am'ın kuzeyinde Şeu-kiam-çim'e dokuz bin kişilik bir kuvvet gönderdiler, yakınında bulunan Sieu-şuyi nehri üzerinde bir köprü kurdular. Bu, Hun mültecilerinin firarını kolaylaştırmak içindi. Sene:79

İşte bu tarihlerde, Hunlar nezdinde bulunan Çin kumandanı Goei-liu vefat etti. Bütün hayatınca Hunlara Çinlilerle barış içinde yaşamaktan elde edecekleri faydaları anlatmağa çalışmıştı. Fakat sözlerini dinletememişti. O zaman bütün bütün Hun ordusu fena bir haldeydi. Hun İmparatoru kıtlıktan pek muzdaripti. Tanju'nun biraderi bu hallere çare bulmak niyetiyle Goei-liu'nun sözlerini defalarca hatırlamıştı. Bu sözleri defalarca düşünmak neticesinde Çinlilerle barış yapmak tasavvuruna düştü. Fakat Çinlilerin bu yolda yapacağı tekliflerini reddetmelerinden korkarak ilk önce kendisi arzulu görünmekten çekindi. Çin sefirlerinin yanına gizlice görevliler yolladı; onlara yapılan haydutluklardan bahsettirdi ve Çin sefirlerini barış talep eder hale yönlendirmeye çalıştı. Fakat biraz sonra vefat etti. Bütün bütün başka prensiplerle hareket edilmeğe başlandı. Han-şu

Tanju, Li-han-vam namındaki kumandanlarından birini Çin hudutlarının ne halde bulunduğunu incelemeğe gönderdi. Bu sayede Su-çeo ve Kan-çeo'daki askerlerin miktarlarının az olduğunu öğrendi. Bir ordu gönderecek olursa buralarını zaptetmek kabil Sene:78

olacağını Tanju'ya söylediler. Hunlar arasında yaşayan bazı Çinliler derhal keyfiyetten İmparatoru haberdar ettikleri için Çinliler müdafaaya hazırlandılar. Bu ihtiyatî tedbirler boşa gitmedi. Batı Hıdiv'i dört bin Hun'un başında Li-han-vam ile beraber Kan-çeo vilayetine girdiler. Orada zannettiklerinden daha büyük bir mukavemete rastgeldiler. Mağlup oldular. Kayıplar vererek çekilmek zorunda kaldılar. Bu seferde Li-han-vam öldü.

O tarihten sonra artık Hunlar bu vilayette görünmeğe cesâret
Ven-hien edemediler. Onun için Şen-si'nin kuzeyinde Yen-gan-fu taraflarına
Tum-kao
Han-şu giderek binlerce Çinli öldürdüler. Fakat U-hounlar isyan etmiş
Sene:77 oldukları için, bunların itaat altına almak üzere Çin'e karşı düşmanca işler yapmayı kestiler.

Bu kavimler, yukarıda söylediğim gibi, Tanju Mete tarafından
Kam-mu mağlup edildikten sonra Kore'nin kuzeybatısında yer alan dağlara çekilmişler, orada Sien-pi'ler gibi Hunlara tâbi' bir halde kalmışlardı. Nihayet Vu-ti namındaki Çin İmparatoru kumandan Kiu-pim'i onların memleketine göndermişti. Kiu-pim Hunları mağlup etmişti. Bunun üzerine U-hounlar Yum-pim-fu kuzeyinde Leao-tung'un, Yao-gan-çeo'nun ve civarlarının kuzey hudutlarına nakledilmişlerdi. Hunların hareketlerine nezaret vazifesi bunlara yüklenildi. Hunlarla ticarî münâsebetlerde bulunmaları yasaktı. U-hounlar yavaş yavaş bu kıt'alarda çoğaldılar, kuvvetlendiler. Ve hem Çinlilere, hem Hunlara karşı isyan ettiler. Tanju Mete tarafından mağlubiyetlerini el'an hatırlarından çıkarmamışlardı. Bunun intikamını almak için Tanju'ların mezarlarına tecâvüz etmişlerdi. Bunun üzerine Hunlar yirmi bin süvari ile hücum ettiler. Çinliler de bu fırsattan istifâde ile U-hounlara savaş ilan etmek arzusunda idiler. Fakat Hunlar tarafından zayıf düşürülmelerini beklemeğe karar verdiler. Ümit ettikleri gibi U-hounlar zayıfladı. Hunlar çekilir çekilmez hücum ederek onları mağlup eylediler.

Asya'nın en doğusunda Çinlilerin kalabalık ve cengâver ordu-
Sene:74 suyla savaşmak mecburiyetinde bulunan Tanju askerini çekerek
Han-şu
Lie-tai-ki-su O-siun ülkesinde İrtiş ve İli nehirlerine doğru sevk etti. Daha kolay akın edebilmek için Uygur memleketinde karargâh kurdu. Fi-vam ünvanını taşıyan Ung-kuei'yi o zaman O-siun diyarında hâkimdi. Bir Çin prensesi ile yeni izdivaç etmişti. O-siun kraliçesi Hunların tecavüzlerinden Şao-ti namındaki Çin İmparatoruna şikâyette

bulundu ve imdat talep etti. İmparator Şao-ti bir çok kollar sevk etmeğe hazırlanırken vefat etti. Yerine Siuen-ti geçti. O-siun kral ve kraliçesi ona şikâyetlerini arz ettiler. Sefîrler vasıtasıtasıyla Hunların memleketlerine tekrar tecâvüz etmiş olduklarını ve bazı vilayetleri ele geçirdiklerini bildirdiler. Çinliler de hücuma iştirak etmek şartıyla Hunlara karşı elli bin asker çıkarmayı taahhüt ediyorlardı.

Hunlardan memnun olmayan Çinliler bu fırsattan istifâde ederek bu muharebe için büyük hazırlıklar yaptılar. Siuen-ti yüz altmış bin asker topladı. Hep birden muhtelif noktalardan Tataristan'a girmek üzere bunları beş kola ayırdı. Sene 72

Ki-lien dağlarına doğru yürüyecek ordunun kumandanı ünvanını taşıyan Tien-kuam-mim Ho-am nehrinin batısından Hun ülkesine dâhil oldu. Çin hudûdundan bin altı yüz li uzaklara kadar ilerledi. Kırk bin askerle Ki-çi-şan dağına çıktı. Bir miktar esîr aldı. Sığır, koyun, beygir yağmaladı. Fakat Tataristan'dan dönen bazı Çinlilerden Ki-çi-şan dağının batısında barbarlar bulunduğunu orada haber aldığı için gidip onlara hücum etmek fikrinde bulunan erkânın görüşlerine rağmen alelacele geri dönmeğe karar verdi. Han-şu

Otuz bin askere kumanda eden General Fan-mim-yeu Kan-çeo ülkesi yoluyla Çin'den çıktı. Tataristan arazisinde bin iki yüz li mesâfe katetti, Poli-hou nehrine kadar ilerledi. Orada biraz ganimet aldıktan sonra tekrar Çin yolunu tuttu. General Han-tsem otuz bin askerle Yen-gan-fu ülkesinden geçerek Sieu-şuyi nehrine kadar yürüdü. On dokuz bin kişi öldürdü ve esîr aldı. Yetmiş bin beygir, sığır ve koyun yağmaladı. Lop Gölü'nü apar topar terketmiş olan O-siunlar Çang-hoei namında bir Çin kumandanı ile Hunların memleketine girdiler. Otuz dokuz bin esîr, yedi yüz bin hayvan ganimet almışlardı. Hunların en belli başlı servetini teşkil eden bütün sürüler dağılmışlardı. Bir çok Hunlar aldıkları yaralardan hasta idiler.

Tanju bu mağlubiyetten sonra O-siunlara mukavemet edecek bir halde değildi. Bununla beraber yeni bir gayret daha sarfederek on bin kadar süvari silahlandırdı. O-siunların ülkesine girdi. Fakat ihtiyarlarla hastalardan başka esîr almağa muvaffak olamadı. Memleketine dönmek istediği vakit o kadar çok kar yağdı ki maiyetindeki askerlerin ve sürülerin hemen tamamı soğuktan ve açlıktan telef oldular. Sene 71 Han-şu Kam-mu [illegible]

Aynı zamanda Sibirya'da O-siunların kuzeyinde oturan Tim-limler Hunların zaafından istifade ederek kuzeyden hücum ettiler. U-hounlar doğuda, O-siunlar batıda aynı şeyi yapıyorlardı. Çocuğa, kadına bakmayarak bütün Hunları katlediyorlardı. Hunlar bu muharebelerde bir çok sürü ve hayvan kaybettiler. Bu kadar felaketlerden sonra bir de kıtlık oldu, bir çok kişinin ölmesine sebebiyet verdi.

Han-şu

Hun İmparatorluğu pek ziyâde zayıflamış oldu. O zamana kadar kendilerine haraç vererek bağlı olan bütün civar krallıklar 'itaat altından çıktılar. Tanju onlara karşı hiçbir şey yapamadı. On dört seneden beri Hunlara tâbi bulunan Uygurlar yüzlerini Çinlilere çevirdiler. Biraz sonra İmparator üç bin süvari gönderdi. Bunlar Tataristan'da bazı akınlar yaptıktan ve bin kadar esîr aldıktan sonra geri döndüler.

Han-şu
Ven-hien
Tum-kao

Bu kadar kayıplardan sonra yılgınlık getiren ve ümitsizliğe düşen Hunlar artık barıştan başka bir şey düşünmediler. Fakat Tanju Hu-yen-ni'nin hükümranlığı zamanında barış yapılamadı. Tanju on yedi sene saltanattan sonra yerine birâderi Hiu-liu-kiuen-kiu Tanju'yu bırakarak vefat etti.

Sene:68
Kam-mu
Han-şu
Ven-hien
Tum-kao

Bu Tanju tahta çıkar çıkmaz eski Tanju'nun karısı imparatoriçenin ünvanlarını alarak başka bir prensese verdi. İmparatorlukta mühim bir konumu olan[74] eski imparatoriçenin pederi bu hakārete ancak o zaman intikāmını almak kābil olamayacağı için tahammül gösterdi. Fakat münasip bir fırsat gözetiyordu. Hunlar Çinlilerle hiçbir muahede yapmaksızın onlarla barış halinde yaşıyorlardı. Artık Çin hudutlarına akın yapmıyorlardı. Çinliler de halkı barış nimetinden faydalandırmak için bütün askerlerini terhis etmişlerdi. Bu münâsebetle büyük bir meclis toplantı. Tanju, Çin ile barış akdi yapmak istediğini alenen beyan etti.

Gözden düşmüş olan İmparatoriçe'nin pederi hemen Çinlilerin tarafına sığınarak Hunların meşveret meclisine büsbütün başka bir manâ atfetti; Hunların Çin'e akınlar yapmağa hazırlandıklarını söyledi. Bu yanlış haber İmparatoru telaşa düşürdü. Hunların hücumuna mâni olmak için derhal beş bin süvari silahlandırarak Tataristan'a sevk etti. Sonra büyük bir kıtlık ortaya çıkarak Hunları büsbütün ezdi. Artık memleketlerini Çinlilerin akınlarına karşı

Han-şu
Ven-hien
Tum-kao
Lie-tai-ki-su

---

[74] Doğu Tat-sie-kiu'su idi.

savunmaktan başka bir şey düşünmez oldular. Her biri onar bin süvariden oluşmak üzere iki ordugâh kurdular. Çinlilerle bazı ufak tefek çarpışmalar yapıldıysa da hepsi de Hunların zararına sonuçlandı.

Bütün bu felaketleri Çinliler tarafından Si-yu adı verilen ülke ahâlisinin isyanı takîb etti. Bu kavimler Hunları Uygur diyarını terke zorlayarak oraya sâhip oldular. Birkaç sene evvel Uygurlar Çinlilerle birleşmişlerdi. Fakat güney tarafından bir set hizmetini gören böyle bir memleketi muhafazanın ehemmiyetini takdîr eden Hunlar Kiun-so namındaki Uygur veliahdinin rehine olmak üzere Tanju sarayına gelmesini şart koşmuşlardı. İtaat etmek istemeyen Kiun-su, Haraşar ve İli nehri menbaları tarafında yer alan Yen-şi ülkesine çekilmişti. Zaten aslen oralıydı. Bunun üzerine Uygur Kralı veliahd ünvanını U-kuei'ye vermişti. U-kuei tahta çıkınca Hunlarla ittifak etmiş ve bir Hun prensesi ile evlenmişti. Hunlara karşı O-si-unlarla birlikte harb eden Çinlileri taciz etmişti. Çin İmparatoru Uygurları yola getirmek için Kie ve Hi namında iki kumandanı, affedilerek salıverilen cânîlerden oluşmuş bir seferî kuvvetin başında sevk etti. Bu Çinliler Haraşar'ın batısında ve Aksu ülkesi tarafında Kiu-li havâlisine gelmişlerdi. Mahsul almak için icap eden müddet esnâsında burada kaldıktan sonra iki kumandan bin beş yüz Çinli ve on bin ecnebî asker ile Uygur ülkesine girdiler; Kiao-ho-çim yahut Turfan şehrine kadar ilerleyerek zaptettiler. Uygur Kralı daha kuzeyde Şe-çing şehrine çekilmeğe mecbur oldu. Çinliler yiyeceklerini bitirdikten sonra Kiu-li ülkesine döndüler.

Sene 67
Han-şu
Ven-hıen
Tum-kao
Kam-mu
Lie-taı-kı-su

Orada yeni bir mahsûl aldılar. Tekrar harbe başladılar. Şe-çing şehrini terke mecburiyet hisseden Uygur Kralı, Tanju'dan imdat istedi. Fakat Tanju'dan bir yardım göremeyince tekrar memleketine döndü. Çinlilere teslim olmağa karar vermişti. Yalnız Çinlilerin kendisinden şüphe etmeleri korkusu buna mâni oldu. Onların itimâdını kazanmak fikriyle, So-yeu namındaki bir kumandan onlara tâbi olan Pu-lui ülkesini tahrîb etmesini tavsiye etti. Bu memleket Uygur'un kuzeyindeki dağlarda yer alıyordu. Sekenesi çadırlar altında ikāmet ederler, mer'alar ararlardı. Araziyi ekip biçmeyi bilirler, ok ve yay yaparlardı. Vaktiyle oldukça kudretli bir krallıktı. Fakat Hunların Si-yu yahut Küçük Buhârâ kıt'asındaki kavimlerle yaptıkları muhârebelerinde Tanju'ya karşı kabahat işlemiş olan

Heo-han-ş

Pu-lui Kralı bir miktar tebaasıyla birlikte Uygur'un kuzeyinde beygirle doksan gün mesâfede O-go ülkesine nakledilmişti. Ahâlinin kalanları eski memleketlerinde kalmışlardı. Uygur Kralı bu memlekete akınyaptı, esîrler aldı, sonra gidip Çinlilere teslîm oldu. Çinliler çekilir çekilmez, komşuları olan Kin-fu kavmi arâzisine girdiler.

Uygur Kralı'nın akınlarından haber almış olan Hunlar da asker toplayarak Uygur diyârını tahrîbe başladılar. Çin kumandanları derhal harbe başlamağa mecbur oldular. Hunları attılar. Memlekette kralın muhafazası için bir miktar asker bıraktıktan sonra Kiu-li'ye döndüler. Bu imdâda rağmen Hunların Uygur ülkesine girmelerinden ve kendini öldürmelerinden korkan Kral O-siunların yanına kaçmağa karar verdi. Karısı ve Çin kumandanlarıyla beraber çekildi. Onlarla beraber bir müddet Kiu-li ülkesinde kaldı. Sonra kraliçeyi Si-gan-fu'ya götürdüler. Orada pek çok ikram gördü. Kraliçeye böyle muamele etmekle Çinliler barbarlara hilim ve mülâyemet, nezâket dersi vermek istiyorlardı. Maksatları da bütün kavimleri kendilerine uyma istikametine yönlendirmekti. Uygur Kralı'nın gidişinden sonra Hunlar onun yerine kardeşi Teu-mo'yu kral yaptılar. Bu yeni kral tebaasıyla birlikte gidip doğu tarafında ikāmet etti. Eski ülkesinde kalmağa cesâret edemiyordu.

Du hald: 2'nci cilt Kam-mu

Bunun üzerine Çinliler oraya muhâcirler göndermeyi düşündüler. Goei-siam namındaki bir Çin nâzırı bu hareketi kınayarak İmparatora bazı tenkitlerde bulundu:

> "*İmparatorluğun karışıklıklarını silah kuvvetiyle yatıştırmaya kalkışmak* ***âdilâne bir savaştır****. Bu savaşta muvaffakıyet sağlanır. Memleketine tecâvüz eden bir düşmana karşı koymak* ***zarûrî bir savaştır.*** *Bu da alelade muvaffakıyetle netîcelenir. Ehemmiyetsiz şeyler için kin ve husûmet sâikasıyla silaha sarılmak bir* ***gazap harbidir****. Bunda genellikle mağlûbiyete uğranır. Başkalarını soyarak zengin olmak için başkalarının memleketini istila etmek bir* ***hırs ve tama' harbidir****. Bunda muvaffakıyet yoktur. Şan ve şeref kazanmak, hanedanını meşhur yapmak, komşuları için korkulacak bir hale gelmek fikriyle yapılacak bir muhârebe bir* ***hırs-ı câh ve, kibir ve gurur harbidir****. Bunun netîceleri dâima zararlı olur. Bu beş nokta Cenâb-ı Hakk'ın telkînleri üzerine kurulmuş birer düsturdur. Bugün Hunlar sulh arzu ediyorlar ve bu konuda pek acelecilik gösteriyorlar. Bizden aldıklarını geri veriyorlar. Hudutlarımıza hiç*

akın yapmıyorlar. Bizimle ancak Uygurlar ülkesinde oluşturmağa çalıştığımız müesseselerden dolayı anlaşmazlık halinde bulunuyorlar. Zât-ı haşmet-penâhîlerinin bu memleketi istila etmek üzere bütün kumandanları göndereceğini haber alıyorum. Bu harbe ne nam verilebilir? Hudutlarımızdaki ahâli yorgundur. Kıtlık içinde bulunuyorlar. Oralardan ordunun geçişi onların musîbetlerini şiddetlendirmekten başka bir şey yapmaz. Üstün gelinse bile bunu behemahal bir takım mâtemler ve hüzünler takîb edecektir. Memleket karışıklık içinde. Bir evladın, babasını öldürdüğünü, bir kardeşin kardeşini, bir kadının kocasını katlettiğini görmek nâdir bir şey değildir. Bu sene bu kabîl yirmi iki cinâyet vukûa gelmiştir. Bu pek büyük bir miktardır. Ecnebîlere savaş ilan edecek yerde buna çâre bulmalıdır."

Başka nâzırlar Goei-siam'ın bu düşüncelerine cevaben Uygur ülkesinin münbit ve mahsûldar olduğu ve civarında Hunlar bulunduğu için Çinlilerin orada yerleşmeleri ve Tanju'ya karşı Tataristan'a yürüyecek ordulara gerekecek olan zahireleri yetiştirmeleri icâb ettiğini söylediler. Uygur diyarını ele geçirmek ve Çinlilerin buraya yerleşmelerine mâni olmak lüzumunu hisseden Tanju onları oradan çıkarmak için asker gönderdi. Gönderdiği seferî kuvvet buna muvaffak oldu. Çinlileri şehirlerine çekilmeğe mecbur etti. Han-şu Kam-mu Sene:65

Kie ismindeki Çin general İmparator'a yazdığı arîzalarda Kiu-li ülkesinden pek çok uzakta, Çin askerlerinin muhtaç olduğu imdadı hızlı bir şekilde almalarına mâni bir takım dağlar ve nehirlerle ayrılmış bulunan Uygur diyarını daha ziyâde muhafaza edemeyeceğini ve bunu muhâfaza için pek çok masrafa ihtiyaç görüldüğünü, halbuki bu masrafların Çin İmparatorluğu'na hiçbir fayda vermeyeceğini bildiriyordu. Ven-hien Tum-kao Sene:64

İmparator fikrinde ısrar ederek Kumandan Çam-hoei'yi gönderdi. Bu kumandan Kan-çeo ve Su-çeo askerleriyle Uygur ülkesinin kuzeyine kadar ilerledi.

Bu esnâda eski Uygur Kralı O-siunların nezdine ilticâ etmişti. Uygur ülkesinde sâkinleşme olmasını beklemek üzere bunlar kralı orada alıkoymuşlardı. Aynı zamanda Hunlara batı tarafından hücûm etmeyi Çin İmparatoru'na teklif ettiler. Bunun üzerine İmparator, bir müddetten beri Yen-şi ülkesine ilticâ etmiş olan Kiun-so namındaki Uygur veliahdinin kral nasbedilmesini, Uygur- Sene.64

ların Kiu-li ülkesine nakledilerek eski memleketlerinin Hunlara bırakılmasını emretti.

Bu münâsebetle Çinliler üzerinde elde ettikleri ehemmiyetsiz

Ven-hien
Tum-kao
Han-şu

menfaatler kendilerini bir sene evvelki yani miladdan önce altmış beş tarihindeki menfaatlerini kaybetmiş olmaktan doğan zararlarını telafî etmedi. Kâşgar'ın güneydoğusunda Çin târihinde Şaoçe namıyla bilinen meşhûr bir kadîm krallık vardı. Buna bugün Hoten'in kuzeyinde Yerken [Yarkent] şehri diyoruz. Bu memleketin kralı, çocuğu olmadığı için O-siunlar kralının bir Çin prensesinden doğmuş olan Van-nien namındaki oğlunu evlatlık edinmişti. Öldüğü vakit Van-nien Çin'de idi. Yerken ahalisi Çinlilerin ve O-siunların yardımlarını temin etmek maksadıyla İmparator Siuen-ti'den Van-nien'i istediler ve onu kral ilan ettiler. Van-nien Yerken'e varıp tahta çıkar çıkmaz zorba bir hükümdar kesildi. Yeni tebaasının nefretini kazandı. Eski Yerken kralının biraderi olan Hu-tu-çing onu, yanında bulunan Çin sefirleriyle birlikte öldürdü, Hunlarla ittifak etti. İmparator Siuen-ti Yerken kavmine karşı yürümeye kumandan Fung-şi'yi memur etti. Fung-şi, Hu-tu-çing'i öldürerek başka birini bu şehre kral yaptı.

Çinliler Küçük Buhârâ kıt'asının bu kısmını boşaltmaya Hunları

Sene:62
Lie-tai-ki-su

bu suretle mecbur ederken, O-siunların kuzeyinde Sibirya'da yer alan Tim-lim kavimleri Hunlara hücum ettiler. Açılan muhârebe üç sene sürdü. Hunlardan bir çok esîr aldılar, pek büyük çapta ganîmet elde ettiler. Hatta bu hal Hunların gönderdikleri on bin kişilik bir ordunun gözü önünde vukûa geldi.

Ertesi sene Tanju yüz bin süvari ile büyük bir av bahanesiyle Çin

Sene:61
Han-şu

hudutlarına doğru ilerledi. Asıl maksadı Çinlileri ansızın basmaktı. Fakat Çinliler mültecilerden işi haber aldılar. İmparator Siuen-ti derhal Çao-çong-kue namında bir kumandanı kırk bin askerle bu yeni tecavüze karşı koymak için kuzeye doğru yolladı. Biraz sonra bu Çin ordusuna hiç lüzum kalmadı. Çünkü hasta düşen Tanju memleketine dönmeğe mecbur olmuştu. Orada askerini terhîs ederek barış tekliflerinde bulundu. İmparator Siuen-ti bu tekliflere hiç

Sene:60

kulak asmak istemedi.

Bunun ardısıra Tanju, dokuz sene bir satanattan sonra vefat etti.

Kam-mu
Han-şu

Bu hükümdarın tahta çıkarken eski imparatoriçeyi mevkiinden düşürdüğünü yukarıda görmüştük. İmparatoriçe Hun İmparatorlu-

ğu'nun bazı büyükleriyle gizli münâsebetlerini sürdürmekten geri kalmamıştı. Bilhassa Tu-şi-tam namındaki Batı Hıdivi ile münâsebetleri vardı. Tanju vefat edince onu Vo-yen-kiu-ti namı altında Tanju ilan edebilecek kadar bir kudret gösterdi.

Bu yeni Tanju barış talep etmek için biraderi İ-yeu-yo-vam (Y-ye-ou-jo-vam)'ı Çin İmparatoru'na gönderdi. Fakat muvaffak olamadı gibi görünüyor. Zâlim ve hunhar bir yaratılış sahibiydi. Eski Tanju zamanında mevki sâhibi olmuş kimselerin hepsini katlettiriyor, devlet büyüklerine kötü muamelelerde bulunuyor, en yakın akrabasının bile mallarını müsâdere ediyordu. Bu hareketi pek çok gayr-ı memnunlar meydana getirmişti. Bunların başına da son Tanju'nun oğlu Ki-heu-şan geçti. Tahtından mahrum kalınca aslında O-siun diyarlı olan kayınpederi U-şen-mo'nun yanına çekilmişti. U-şen-mo Kapçakların yaptıkları akınlardan dolayı ikāmet ettiği memleketi terke mecbur olarak tebaasından bin kişi ile Tanju Hu-lo-ku'ya bağlılıklarını arzetmişti. Tanju onu Ce-sui-vam (Ge-soui-vam)'ın hemşiresi ve kendisinin yeğeni olan bir prensesle evlendirdikten sonra memleketinin batı tarafında ikāmete göndermişti. Hu-lo-ku'nun vefatından sonra Hunlar İmparatorluğu Sien-hien-tam denilen bu Ce-sui-vam'a intikal edecekti. Fakat İmparatorluk namını Vo-yen-kiu-ti ele geçirdiği, Sien-hien-tam ise hukûkunu savunmaktan âciz bulunduğu için on bin kişi ile gidip Çinlilere bağlılığını bildirdi. Çinliler ona Kuei-te-heo namını verdiler. İşte bu münâsebetle Çin İmparatoru O-siunların, Kapçakların ve Kâşgar, Yerken, Hoten ve sâire gibi Küçük Buhârâ kıt'asının diğer şehirlerini gözetim ve nezâret altında bulundurmak üzere Aksu ile Haraşar arasında U-lui-çing şehrinde bir batı vâliliği oluşturdu. Han-şu

Hunlardaki büyük memuriyetlerin büyük bir kısmı ırsî idi. Fakat Tanju milletin kānunlarına ehemmiyet vermeden bunları zaptediyor, evlatlarına, bendegânına dağıtıyordu. İşte bu suretle kardeşi Po-siu-tam'a Ce-sui-vam makāmını yani Sien-hien-tam'ın mevkiini verdi. Bununla da yetinmeyerek o kumandanın iki kardeşini O-siun U-şe-mo'nun bütün şefaatlerine rağmen katlettirdi. Yine kendi oğluna Tsu-yue-ti-vam makāmını tevcih etti. Halbuki bu makāma evvelce onu hâiz olan kimsenin oğlu geçmek lazım gelirdi. Bu hareketler Tanju'dan tebaasını pek çok soğuttu. Bir çok kimseler ve bilhassa eski Tsu-yue-ti-vam'ın dostları isyan etmeyi düşündüler.

Mevkisiz kalmış olan oğlunun etrafında toplandılar. Onu Tsu-yue-ti-vam olmak üzere tanıdılar ve hep birlikte giderek Hun İmparatorluğu'nun doğu tarafında oturdular. Tanju bunların üzerine on bin süvari sevk etti. Fakat bu ordu kayıplar vererek çekilmeğe mecbur oldu. Bu muharebe daha bir sürü ihtilallerin mukaddimesini teşkil etti. Bu karışıklıklar ise, Hun İmparatorluğu'nu mahv ve tahrip edebilecek bir mâhiyette idi. Ahâlinin Tanju aleyhindeki husûmet ve nefreti her gün artıyordu. Veliahd olmak üzere ilan edilen Doğu Hıdivi, etrafındaki büyük devlet ricaline söylediği sözlerle sürekli olarak bu husûmeti şiddetlendirmeye ve sürdürmeye çalışıyordu. İlk önce U-hounlar Ku-sie-vam'ın kumandası altında oldukları halde bu hıdivin bulunduğu doğu tarafından isyan ettiler. Gayrımemnunların bir çoğu bu taraflara çekilmişlerdi. U-hounlar Hunların arazisine girerek bir takım zararlar verdiler. Bu akın biraz sonra umûmî bir muhârebe haline dönüştü.

Sene:58 Kam-mu Han-şu

Doğu tarafında kumanda eden U-şen-mo ile başlıca Hun reisleri U-hounlara katılarak başlarına evvelki tanjunun oğlu Ki-ho-şan'ı geçirdiler. Buna Hu-han-sie Tanju namını verdiler. Bu hükümdar Doğu hükûmetinden kırk elli bin asker topladı. Bunların başında olduğu halde Tanju'ya hücum etmek üzere Batı tarafına yürüdü. İki ordu Tataristan'ın doğusunda Ku-tse-şuyi nehrinin kuzeyinde çarpışmaya giriştiler. Vo-yen-kiu-ti Tanju'nun askerleri mağlup ve perişan oldu. Artık bu Tanju için ancak Batı askerlerinde bir ümit kalmıştı. Onların Hıdivi olan biraderine bütün Hunların isyan ettiklerini, imdâda muhtaç olduğunu bildirdi. Fakat kardeşi, askerlerinin çok müddet uzaklaşamayacağını şüphesiz tahmin ettiği için bunları yollamadı. Bütün tebaası tarafından terk edilen Tanju üç sene saltanattan sonra ümidini yitirerek intihar etti. O zaman bütün Hunlar yeni Hu-han-sie Tanju'ya bağlanmış oldular.

Bu hükümdar, hükûmetleri dâhilinde sulh ve sükûnu iâde ettikten sonra, askerlerini terhîs etti, memleketlerine yolladı. Biraderi Hu-tu-gu-seu'ya Doğu Kolu Vam'ı ünvanını verdi ve Hun devlet büyüklerine eski tanjunun biraderi olan Batı Hıdivi'ni katlettirmek niyetinde olduğunu söyledi. Bu tasavvur Hun İmparatorluğunu yeniden bir takım karışıklıklar içinde bıraktı.

Lie-tai-ki-su Han-şu Kam-mu

Gerçekten hayatını tehlikede gören bu hıdiv Tanju'yu başka tarafta meşgûl etmek ve aynı zamanda kendini savunmak için

Tu-lung-ki ile birlikte isyan etti. Başka bir Tanju seçtirerek ona Tu-yen Tanju namını verdi. Bu hükümdarın ismi Pu-siu-tam idi. Eski Tanju'nun kardeşi ve Batı Hıdivi idi. Âsîler bir ordu ile Doğu tarafından Hu-han-sie'ye karşı ilerlediler. Onu mağlup ettiler. Ordusu dağıldı. Kendisi de her zamanki ikāmetgâhını terke mecbur kaldı. Yeni Tanju Tu-yen derhal buraya el koydu. İki oğluna İmparatorluğun en büyük iki makāmını verdi. Sonra Hu-han-sie'nin hareketlerini kontrol altında bulundurmak için Doğu'da bir karargâh kurmak üzere iki kumandan maiyetinde kırk bin asker gönderdi. Fakat Tanju bu harb ile meşgul olduğu sırada Hu-ki-vam ve Goei-li-tam-hu namında Batı Hıdivi'nin gizli düşmanları olan iki kumandan bu hıdivin isyan etmek ve Tanjuluk makamını ele geçirmek düşüncesinde olduğunu kardeşi Tanju'ya söylediler. Tanju bu ihbarlardan etkilenerek Hıdiv'i tutuklattırıp katlettirdi. Masum olduğunu ancak sonradan anladı. Derhal muhbirlerden Goei-li-tam-hu'yu idam ettirdi. Hu-ki-vam ise böyle bir âkıbete uğramak korkusuyla kaçarak bir fırkanın başına geçti ve "Hu-ki Tanju" namını almak cesâretini gösterdi.

Aynı zamanda başlıca iki kumandan da bu misâle uydular. Birincisi "Çe-li Tanju", ikincisi "U-tsie Tanju" ünvanını aldılar. Bu beş tanju bütün Hun İmparatorluğu'nu karmakarışık ettiler. Tanju Tu-yen Tanju Çe-li'ye karşı bizzat doğu taraflarına yürüdü. Tu-lum-ki namındaki bir kumandanını da Tanju U-tsie'ye karşı gönderdi. Yeni iki tanju mağlup oldular, kuzeybatı taraflarına kaçtılar. Orada Tanju Hu-ki'ye katıldılar. Çe-li Tanju lehine tanjuluk ünvanından vaz geçtiler ve hepsi birden kırk bin kişilik bir ordu topladılar. Bu harekâttan haberdar olan Tu-yen onlara karşı aynı miktarda bir ordu gönderdi. Hu-han-sie'nin ikāmet ettiği doğu taraflarında bu iki ordu muhtelif noktaları tuttular. Hu-han-sie kırk bin kişi ile batıya doğru yürüdü, Tanju Çe-li'yi mağlup etti. Çe-li kuzeybatıda yer alan ülkeye kaçmaya mecbur oldu. Tu-yen güneybatı taraflarına döndü. Ki-tum ülkesini terk etti.

Kam-mu
Ven-hien
Tum-kao

Bütün bu dâhilî muhârebeler dolayısıyla Çin meclisinde Hunlara hücum etmek münasip olup olmayacağı meselesi müzâkereye konuldu. Nâzırlardan bir çoğu bu fikirde idiler. Fakat bazıları insanları rıfk ve lütufla [yumuşaklık ve iyilikle] itaat altına almak, felaketlerinden istifâde ile ezmekten daha büyük, daha necîb bir

Kam-mu

hareket olacağını, Hunlara karşı açılacak muharebenin haklı bir harb olamayacağını, ecnebîlerin hürmet ve dostluğunu kazanmanın, Çinlilerin yalnız adâlet ve insâniyet hislerine hareketlerini uydurduklarına onları inandırmanın yegâne çaresinin Hunları tesellî etmekten, onlara yardım ederek felaketlerine hâtime çekmek için sefîrler göndermekten ibâret olduğunu, böyle bir muamele görünce o kavimlerin itaat arz etmekten geri kalmayacaklarını söylediler. İmparator bu akıllıca nasîhatı takîb etti. Hunlara da Çin tarafından hiçbir ziyan gelmedi.

Meydanda kalan üç tanjudan en kuvvetlileri Tu-yen ile Hu-han-sie idi. Hu-han-sie doğu taraflarında karar kılmış olan Tu-yen ordusunu bozmak için birâderini gönderdi. İki ordu muhârebeye giriştiler. Tu-yen ordusu on binden fazla zâyiat verdi. Bu ziyanı telafî etmek ve Hu-han-sie'nin daha ilerilere girmesine meydan vermemek için Tu-yen altmış bin kişilik bir ordu toplayarak başına geçti. İki tanju No-ku ülkesinin kuzeyinde karşılaştılar. Hu-han-sie'nin ordusu takriben ancak kırk bin kişiye varmakla beraber Tu-yen mağlup edildi. İntihar etti. Ku-meu-leu-teu namındaki en küçük oğlu, kumandan Tu-lum-ki ile Çin'e çekildiler. Tanju Çe-li Hu-han-sie'ye bağlılığını sundu. Bu suretle Hu-han-sie bütün Hun İmparatorluğu'na yegâne hâkim oldu.

Sene:56 Han-şu

Daha pek çok gayrımemnunlar vardı. Karışıklıklar tamamiyle yatıştırılmamıştı. Hatta Hu-han-sie'nin kumandanlarından bir çoğu on binden ziyâde askerle Çinliler tarafına geçtiler. Bir takım kumandanlar da tanjuluklarını ilan ettiler. Tanju Tu-yen'in biraderi Hieu-siun-vam da bunlar arasındaydı. Hu-han-sie'nin askerlerine karşı bazı muvaffakıyetler elde ettikten sonra İmparatorluğun batı hudutları üzerinde gidip karar kıldı. Orada Yun-çin Tanju namını aldı. Tataristan İmparatoru olmak azminde bulunan yalnız o değildi.

Hu-han-sie'nin Doğu Hıdivi olan Hu-tu-gu-seu namındaki birâderi o zamana kadar mücadeleye mecbur olduğu bütün düşmanların en müthişi idi. Bu hıdiv bütün tebaasını silahlandırdı. Çi-çi, Çi-çi-ko-teu-heu Tanju namını aldı ve Hu-han-sie Çin'in himâyesini talebe karar verdi. Birâderini Çin İmparatoru'na gönderdi ve Çin'e tâbi bir hükümdar olduğunu ilan etti.

Han-şu Kam-mu

Aynı zamanda Tanju Yun-çin tebaasının başında olduğu halde Tanju Çi-çi'ye karşı doğuya doğru yürüdü. Fakat mağlup oldu.

Sene:54 Han-şu

Öldürüldü. Maiyetindeki asker, galip Tanju'ya itaatlarını sundular. O da bu askerle beraber gidip Hu-han-sie'ye hücum etti. Büyük bir galebe kazanarak Tanju payitahtına hâkim oldu. Hu-han-sie'nin Tso-i-şe-tseo-vam (Tço-y-che-tseo-vam) namında bir nâzırı Hu-han-sie'ye tamamıyla Çinlilere tâbi olmasını, Çinlilerin derhal yardıma gelerek kendisini müdafaa ve memleketleri dâhilinde sulh ve sükûnu te'sîs edeceklerini söyledi.

Hu-han-sie milletin büyüklerini topladı. Fakat hepsi oybirliğiyle bu fikri reddettiler. Bütün Tataristan'ın en cesur ve en müthiş bir kavmi olan Hunlar için Çinlilere tâbi'iyyetin ayıp olduğunu söylediler. Gerçi hükümdarlar imparatorluk makāmı için birbirleri arasında kavga ediyorlarsa da imparatorluğun yine aynı âileye inhisar ettiğini [aynı ailede kaldığını], bunlardan çoğu vefât ediyorsa da yerlerine hükûmeti idâreye kādir evlat bıraktıklarını, Çinlilerin o kadar kudret ve kıymetlerine rağmen Hunları henüz pençeleri altına alamadıklarını, Çinlilere böyle teslimiyet arz etmek devletin esas kānunlarına aykırı olduğu gibi Hunların namusunu da ihlal edeceğini, civar kavimlerin küçümseyici bakışlarını ve hakāretlerini davet ederek onları itaat dâiresinden hârice çıkmağa sürükleyeceğini ilave ediyorlardı. Tse-i-şe-tseu imparatorlukların dâima eşit şekilde kuvvetli olmadıklarını, bir zaman en kuvvetli ve en azametli imparatorluğun bir zaman sonra mağlubiyeti görüldüğünü, bugünkü durumda Çin İmparatorluğunun gâyet kudretli olduğunu, bir çok uzak kavimlerin Çin'e bağlılıklarını sunduklarını, hüküm ve nüfuzlarının ta O-siun ülkesine kadar yayıldığını, Tsie-ti-heu Tanju'nun devrinden beri Hunların hemen tekmil kudretlerini kaybettiklerini, dâima kaybetmekte olduklarını, tekrar şevketlerini kazanmak için sarfettikleri mesâînin dâhilî muharebelerden dolayı sonuçsuz kaldığını, en kuvvetlinin tahta çıkıp sonra daha kuvvetli biri tarafından [hükümranlıktan] men' edildiğini, bundan ahâlinin zarar gördüğünü, fakat Çinlilere tâbi'iyyet arz edilecek olursa barış ve asâyişin kurulacağını, yoksa dâhilî muharebelerin Hunları behemahal mahv ve perîşan eyleyeceğini ileri sürdü. Tanju Hu-han-sie bu nasihati takîb etmek emeliyle tebaasıyla birlikte Çin hudûduna yaklaştı. Oğlu da İmparator Siuen-ti'nin sarayına gidiyordu.

Sene:53 Han-şu Kam-mu Lie-tai-ki-su

Hu-han-sie Şan-si dâhilinde Ta-tum-fu şehrinin kuzeyine geldi. Orada Çin'in içerilerine doğru girerek Si-gan-fu civarındaki saray-

Han-şu Sene:52-51

larından birinde bulunan İmparator nezdine gitmek üzere ilerledi. Kendisini istikbal etmek üzere bir miktar asker ile bir kumandan göndermişlerdi. Siuen-ti, Tanju'yu pek saygılı bir protokolle kabul etti. Bir çok hediyeler verdi. Bunlar bir takım kumaşlar, esvaplar, silahlar, beygirler ve buna benzer şeylerden oluşuyordu.

Tanju, Şen-si vilayetinin kuzey hudutlarında oturmak müsaadesi Han-şu Kam-mu istedi, ve aldı. Sonra İmparator kendisini uğurlattırdı. Aynı zamanda on altı bin kişi yolladı. Bunlar Ortos ülkesinin kuzeyine giderek gerek Tanju'yu müdâfaa etmek, gerek âsîleri yola getirmek üzere orada kaldılar. Bu ise Çinlileri bütün Tataristan kavimleri için, hatta Gan-sie denilen Parslar için bile korkulacak bir hale getirdi.

Çinlilerle ittifak istemiş, bu maksatla birkaç sene evvel oğlunu Sene:50-49 İmparatorun yanına göndermiş olan Tanju Çi-çi de aynı zamanda Çin'e sefirler gönderdi. Bu sefirler Çin'de güzel kabul gördüler. Ertesi sene iki Tanju aynı şeyi yine yaptılar. Hu-han-sie yeniden Çin'e geldi ve yine birincisi gibi i'zâz ve ikram ile kabul edildi.

Bununla beraber silahlarını bırakmamış olan Çi-çi Çin İmpa- Han-şu ratorluğu'nun batı vilayetlerine doğru yürüdü. Müteveffâ Tanju Tu-yen'in bir küçük kardeşi buraya çekilmişti. Bu prens ilk önceleri Hu-han-sie'ye taraftar olmuştu. Fakat sonra, kardeşlerinin tarafını tutmuş kimselerin geriye kalmış olanlarını toplamağa muvaffak olarak kendisini tanju ilan etmiş ve İ-li-mo namını almıştı. Çi-çi bunu mağlup etti ve öldürdü. Miktarları elli bini bulan tebaasını kendisine bağladı. Elde ettiği bu menfaatlere rağmen, Çinlilerin Hu-han-sie'ye asker ve erzak göndermiş olduklarını haber alınca kuvvetlerini kâfi görmeyerek Batı'da kalmağa karar verdi. Sonra batı taraflarından gittikçe uzaklaştı. O-siunlarla kuvvetini birleştirmek düşüncesiyle onlara yaklaştı. Sonra gidip Hunlara hücum etmeyi tasarlıyordu. O-siunların bir kısmı üzerinde hükümran olan U-tsieu-tu(Ou-tcieou-tou)'ya sefirler gönderdi.

Birkaç seneden beri bu memlekette karışıklıklar çıkmıştı. Kral Ven-hien Tum-kao Ung-kuei-mi'nin oğlu olan U-tsieu-tu bugün Harkas şehrinin olduğu mahal civarında yer almış bulunan Çe-ko namındaki payitahtını terk ederek kuzeydeki dağlara çekilmişti. Orada Hunların imdada geleceklerine dâir bir rivâyet yayması sâyesinde mühim bir askerî kuvvet oluşturmağa muvaffak olmuş ve kendisini kral ilan ettirmişti. İşte bu suretle O-siun İmparatorluğu iki hükümdar

arasında bölünmüştü. Biri Büyük Kuen-mi adını taşıyor, diğeri de Küçük Kuen-mi diye anılıyordu. Küçük Kuen-mi yani U-tsieu-tu, Çi-çi'nin teklif ettiği tehlikeli ittifakı akdetmek istemedi. Hu-han-sie'nin Çinlilerin himâyesi altında olduğunu, Çi-çi'nin öteye beriye firar ile meşgul bir isyancı bulunduğunu ve konumu korumak için yabancılar nezdinde asker aradığını düşündü. Onu bekleyen perişanlığın müttefiklerine de zarar verebilmesi ihtimali pek kuvvetli idi. Bundan dolayı U-tsieu-tu aynı zamanda Çinlilerin de teveccühünü kazanmak için Çi-çi'nin sefirlerinin başını kestirdi. Küçük Buhârâ kıt'ası dâhilinde Aksu'nun doğusunda ikāmet eden Çin vâlisine gönderdi. Sonra bu cür'etkârca hareketine devam için sekiz bin süvari toplayarak Çi-çi'ye hücum etti. Fakat mağlup oldu. Bütün tebaası Çi-çi'ye tâbi oldular.

Bu Tanju, O-siun memleketinden geçtikten sonra daha kuzeyde İrtiş'in batısında yer alan ülkelere doğru ilerledi. Çinliler buraya U-kie adını verirler. Çi-çi bütün bu kavimleri itaati altına aldı. Oradan topladığı askerle birlikte batı tarafına giderek Kien-kuen'lere, sonra kuzeyde Tim-lim'lere hücum etti. Kien-kuenler Yayık nehrinin kaynaklarına doğru, Kazan'ın doğusunda Usa Tatarlarının ülkesinde, Tim-lim de Sibirya'da Tobolsk vilayetinde sâkin idiler.

Bizim tarihçilerimiz bu ülkelere Başkır yahut Büyük Macaristan (Hungrie) adını vermişlerdir. Bu da Hunların Avrupa'ya geçmeden evvel orada yerleşmiş olmalarındandır. O zamana kadar bu kavimler batı tarafına bu kadar nüfuz etmemişlerdi. Tanju Çi-çi başlıca ikametgâhını Kien-kuen ülkesinde yani Yayık menbalarına doğru bir yerde te'sîs etti. Bergeron, Hist. des. tartares

Çin İmparatoru Siuen-ti bu esnada vefat ederek İmparatorluğu Yuen-ti'ye bıraktı. Hu-han-sie tebaasının felaketlerini tasvîr için bu imparatora başvurarak muhtaç kaldığı erzakı istedi. Çinliler Hunların iâşesine lazım olan erzâkı Tatarista'a yolladılar. Tanju Çi-çi buna kızdı. Bu münâsebetle Çinlilere karşı peydâ ettiği kini çok geçmeden meydana vurdu. Kam-mu Han-şu

Oğlunu Çin sarayına göndermek için sefirler vâsıtasıyla müsâade talep etmişti. Bu lütuf ondan esirgenmemişti. İmparator Yuen-ti bu şehzadeyi Tataristan'a iâde ederken yanına Kie isminde bir kumandan vermişti. Kie, şehzâdeyi Çi-çi'ye teslim etti. Fakat bir daha Kie'nin bahsi işitilmez oldu. Sonra Tanju Hu-han-sie'nin evladını Sene:44 Han-şu Kam-mu

Tataristan'a götürmeğe ve onunla bir anlaşma akdine memur olan Han-çang ile Çang-men'den Çin sefîrinin Çi-çi tarafından katledildiği haber alındı.

Han-çang ile Çang-men seyahatleri esnâsında Hunların hal ve vaziyetlerini incelemişlerdi. Hunları ilerlemiş ve müreffeh bir halde bulmuşlardı. Ahâliyi kalabalık, memleketi av hayvanları hususunda zengin görmüşlerdi. Tanju'nun artık Çi-çi'den hiç korkusu kalmamış gibi görünüyordu. Bütün tebaası Tanju'yu kuzey taraflarında kendisini göstermeye teşvik ediyorlardı. Fakat Çinliler bir kere Çin'den uzaklaşacak olursa yapılan anlaşmaları bozacağından korktukları için iki kumandan bunları yenilemek ve müşterek düşmanlara karşı birbirlerini müdafaa hususunda ahd ve yemin etmek teklifinde bulundular. Bu münâsebetle No-şuyi yahut No-çin-şuyi nehri doğusunda yer alan Türkistan'da bir dağ civarında büyük bir ziyâfet verildi. Tanju vaktiyle Leo-şang'ın bir muharebede öldürdüğü Yue-şilerin kralının başından yapılmış bir tasdan şarap içerek Çinlilerle ittifak yemini etti. Bu muahedenâmenin akdinden sonra Hu-han-sie kuzeydeki eski payitahtına çekildi. Aynı zamanda tebaasından bir çoğu da oraya gittiler. Hu-han-sie gâyet kuvvetli bir hükümdar oldu.

Hu-han-sie'nin dönerek yerleşmesi Çi-çi'yi telaşa düşürdü. Han-şu Zaten Çinlilerin sefirin katlinden dolayı intikam almak üzere hücumlarından korkuyordu. Bundan dolayı daha ziyâde uzaklaşmak ve Kam-kio Kralı'nın yaptığı tekliflerden istifâde etmek yolunu tercih edilir buldu. Çinliler U-siunların batısında Hazar Denizi'nin kuzey sâhilinde yer alan ve sonra bile Kapçak ve Astrahan Krallığı namı altında tanılan ülkeye Kam-kio namı verirler.

Bu eski zamanlarda Kam-kio beş krallık arasında bölünmüştü. Hepsinin ayrı ayrı pâyitahtları vardı. Fakat en başlı şehrin ismi Pi-tien-çing idi. Bu ahâli yüz yirmi bin asker çıkarabilirdi. Toplam nüfusları altı yüz bine varıyordu. Kam-kio krallarından biri O-siunlarla çok kere muhârebe etmişti. Maksadı O-siun diyârını ele geçirmekti. Fakat bunu yalnız başına yapamadığı için Kien-kuen ülkesinde Yayık nehri mansaplarında ikāmet eden Çi-çi'ye bu maksatla sefîrler gönderdi. Çi-çi O-siunların tâbi' bulundukları Hu-han-sie'ye zarar vermekten başka bir şey düşünmediği için Kapçak Kralı'yla ittifakta tereddüt göstermedi. Fakat büyük bir soğuk çıkarak

askerlerinin bir kısmı yolda telef oldu. Volga'nın doğusunda yer almış olan o sahralara ancak üç bin kişi erişebildi.

Küçük Buhârâ kıt'asında Aksu'nun doğusunda ikamet eden Çin vâlisi bu iki hükümdarın ittifakından haberdar olunca, derhal teşebbüslerini engellemeğe kalkıştı. Daha başka bir takım kumandanlarla beraber kırk bin kişi ile Kapçak kıt'asına girdi. Çi-çi'nin çekilmiş olduğu şehrin yakınında ordugâhını kurdu. Bu Tanju Çinlilerden niçin geldiklerini sordu. Bağlılığını arz ederek Çin'e gelmesi ve bu suretle affını sağlaması gerektiği kendisine söylendi. Bu teklîfi kabul etmedi. Çarpışmalar başladı. Çinliler şehri kuşattılar, her taraftan ateş verdiler. Gâyet kanlı bir muharebe cereyan etti. Tanju yaralandı, esîr düştü. Çinliler derhal kafasını kestirdiler. Bu suretle Tataristan'da sükûn sağlanmış oldu. Kanmau Ven-hien Tum-kao

O zamana kadar Hu-han-sie Çi-çi'nin O-siunlarla birleşerek gelip kendisine hücûm etmesinden korkmuştu. Bu haklı korku saygılarını sunmak üzere İmparator'un yanına gitmesine o ana kadar mâni' olmuştu. Artık bu endîşe ortadan kalkınca, bütün imparatorluğun sulh ve asâyiş içinde olduğuna bakarak Çin'e gitti. Kıymetdar hediyeler aldı. Nim-hu-yu-şi ünvanı verilen Çao-kiun namında bir Çin prensesi ile evlendi. Sene:36 Han-şu

Sonra Pekin vilayetinden Şen-si vilayetinin batı ucuna kadar Çin'in kuzey hudutlarını müdâfaa ve muhafaza için İmparator'a hizmet arzetti. Çinliler tam bir sulh nimetinden istifâde sağlamış olsunlar ve askerler terhis edilerek âileleri nezdine gidebilsinler diyordu. Sene:32

İmparator Yuen-ti ilk olarak nâzırlarla istişare etmeden bu teklifi kabul etmedi. Nâzırlardan bir çoğu Tanju'nun teklifinin kabul edilmesine taraftar idiler. Bir takımı ise güçlü bir şekilde buna karşı koydular. Çeo'ların ve Tsinlerin saltanatı devrinde tabiatları itibarıyla zâlim ve hırsız olan Hunların Çin'e akınlar yaptıklarını, kudretli Han sülalesi zamanında Çin İmparatorluğu'nun çok kere Hunların eşkıyalıklarına maruz kaldığını, hudutlarda ancak Hiao-Vu-ti'nin hükümranlığı zamanından sonra biraz rahat edildiğini, çünkü o imparatorun Leao-tang kuzeyinde yer alan İn-şan dağını zabt için asker sevk etmiş olduğunu, bu barbarlar çölden öte tarafa atıldıktan ve hudutta her tarafa kuvvetli askerler yerleştirildikten sonra barbarlara karşı bir set çekildiğini, bunlar kaldırılıp bu mem- Ven-hien Tum-kao

leketlerin muhâfazası Hunlara emânet edilecek olursa Çinlilerin er geç bundan nedâmet getireceklerini imparatora arz ettiler. Bunun üzerine İmparator Yuen-ti askerin hudutlarda kalması emrini verdi. Aynı zamanda Tanju'yu da memnun etmek için ona bir çok iltifatlarda bulunarak teklifine teşekkürler etti.

Hu-han-sie Tataristan'a dönmeden evvel, nâzırı Tsu-i-şe-çeu'yu da beraber Tataristan'a gelmeğe iknâ için çalışıp duruyordu. Verdiği nasihatlarla Tanju'yu tahtında muhâfaza etmiş, memlekette sulh ve asâyişi temin eylemiş olan bu kumandanı pek serbest söz söylemesinden ve yaptığı hizmetlerden çokça bahsettiğinden dolayı Tanju'ya çekiştirmişlerdi. O da artık ona itimadını göstermez olmuştu. Hayatından korkan Tsu-i-şe-çeu, maiyetinde bin kişi ile Çin'e çekilmeyi tercih etmiş ve orada pek çok ikrâm görmüştü. Bir kere Çinlilelere tâbi'iyyetini sunmuş olduğu için, kalbini ikiye bölüp bir kısmını tekrar Tanju'ya veremeyeceği bahanesiyle mazeret arz etti. Vazîfe ve minnetdarlık hissinin, ona bu kadar i'zâz ve ikrâmda bulunmuş olanlardan ayrılmama yükümlüğünü yüklediğini söylüyordu.

Biraz sonra Hu-han-sie vefat etti. Yirmi sekiz sene hükümran olmuştu. Çin prensesi Çao-kiun'dan İ-tu-çi-ya-su (Y-tou-tchi-yasu) isminde bir şehzâde bırakıyordu. Buna Batı Çe-sui-vam'ı ünvanı verilmişti. Bu Tanju da Tsu-i-şe-çeu'nun büyük biraderi Hu-yen-vam'ın iki kızıyla evlenmişti. Çuen-kiu namındaki birinci kızdan iki çocuğu olmuştu. Büyüğü Tsie-mo-çe, küçüğü Tang-çi-ya-su isminde idi. İkinci zevcesi Ta-yu-çi'den dört çocuk doğmuştu. Tiao-tao-mo-kao ve Tsie-mi-siu ilk iki çocuk Tsie-mo-çe'den, diğer ikisi de Tang-çi-ya-su'dan daha büyük idiler. Hu-han-sie'nin Tu-yu-şi namında dördüncü bir karısı daha vardı ki bundan da on oğlu olmuştu.

Sene:31 Han-şu Kam-mu

Bu zevcelerin en birincisi ve en asîli Çuen-kiu idi. Oğlu Tsie-mo-çe'ye halk âdeta perestiş ediyordu[taparcasına seviyordu]. Tanju vefat etmeden evvel onu tahta çıkarmak istedi. Fakat genç şehzâdenin milletin menfaatlerini daha ziyâde düşünen vâlidesi Hunlar İmparatorluğu'nun on seneden beri dâhilî savaşlar yüzünden perişan olduğunu, ahâlinin o savaşlarda uğradıkları musibetlerden hâlâ kurtulamadıklarını, Tsie-mo-çe'nin gençliği yüzünden Hunların yeni bir takım felaketlere uğrayacaklarını, bunun için henüz teessüs etmeye başlamış olan barışı sürdürmeğe devam ettirmeğe muktedir bir Tanju seçilmesine ihtiyaç bulunduğunu, bunun da hemşiresinin

oğlu Tiao-tao-mo-kao'dan başka kimse olamayacağını söylemişti. Tarihte böyle fedakârlık misalleri pek azdır. Hunların tarihinde işte böyle bir misâle ikinci defa olarak rast geliyoruz. Tiao-tao-mo-kao'nun vâlidesi ise İmparatorluk tâcını oğluna vermek bir haksızlık olacağını, Tsie-mo-çe'nin pek genç ise de millet büyüklerinin hükûmet işleriyle meşgul olacaklarını, kendi çocuğunu intihâb etmek az asîl olanın çok asîl olana tercîhi manâsını içereceğini, bunun da yeni karışıklıklara meydan açacağını Tanju'ya söyledi. Fakat sözlerini dinletemedi. Devletin menfaati Tiao-tao-mo-kao'nun tanju olmasını gerektiriyordu. Kendisinden sonra İmparatorluk biraderine geçmek şartıyla o tanju seçildi.

Tiao-tao-mo-kao tahta çıkınca Feu-çu-lui-jo-ti (Feou-chu-loui-jo-ti) namını aldı. Oğlunu Çin sarayına gönderdi. Birâderine Doğu Hıdivliği makāmını verdi. Tsie-mo-çe'ye Tsu-ko-li-vam'lığı, Tang-çi-ya-su'ya da Batı Hıdîvliği tevcih etti. Pederinden dul kalmış olan Çin prensesi Çao-kiun ile evlenerek bundan iki kızı oldu.

Târih bu hükümdarın zamanına ait olaylardan hiçbir şey hıfz etmemiştir[kaydetmemiştir]. Yalnız Çin meclisinde iki millet arasında harbe meydan verebilecek kābiliyette bir çekişme doğuran bir vak'a olmuştur. Bununla beraber bunun fiilî bir netîcesi ortaya çıkmadı. Bu Tanju, kumandanlarından bir kaçını İmparator'a hediyelerle Çin'e göndermişti. Tataristan'a dönecekleri vakit bunlardan biri Çin tâbi'iyyetine girmek istedi. Hatta Çin'de kalmasına müsaade edilmeyecek olursa intihar edecek gibi görünüyordu. İmparator bunu kabul için nazlandı. Bu münâsebetle mecliste nâzırlar arasında fikir ayrılıkları çıktı. Bir kısmı bu mültecinin Çin'de kalabileceğini, vaktiyle de Çin'e çekilmiş olan Hunların içeriye alınmasının kabul edildiğini söylüyorlardı. Diğerleri şu cevabı verdiler:

Sene:28
Lie-tai-ki-su
Han-şu
Kam-mu

"*İki millet harb halinde bulunduğu müddetçe böyle bir şey yapılabilirdi. Fakat Tanju bugün kendisini Çin'in tebaası gibi addediyor, sefîrler gönderiyor, Han sülalesi Hunlarla barış halinde bulunuyor, onlardan hediye kabul ediyor, binâenaleyh şimdi Tanju'nun bu kumandanı Çin'e kabul edilecek olursa, bu, başka birinin malını almak, niyet temizliğinde kusur göstermek, cinâyeti [suçu] himâye, müstebitleri [zorbaları] taklid etmek, adâleti artık tanımamak olur.*"

Mesele daha ziyâde ileriye varamadı. Kumandan hastalık bahâ- Sene:27

nesiyle Çin'de kaldı. Tanju da bundan dolayı hiçbir memnuniyetsizlik eseri göstermedi.

Hatta ertesi sene, o vakit hükümrân olan İmparator Çim-ti'ye
Sene:25 bir mektup yazarak Çin sarayını ziyâret emelinde olduğunu bildirdi. Birkaç sene sonra ziyâreti icrâ etti.

Bu Tanju on sene hükûmet sürdü. Tahtı birâderi Tsie-mi-siu'ya
Sene:20 bıraktı. Bu da Seu-hiai-jo-ti namını aldı. Bu hükümdarın saltanatı
Lie-tai-ki-su Han-şu dönemi hakkında Çin tarihlerinin bize verdikleri bütün malûmât,
Kam-mu Sene:12 çıktığı vakit oğlunu Çin'e göndermesinden, biraderi Tsie-mo-çe'ye Doğu Hıdivliği'ni vermesinden ve sonra Çin sarayına gelirken, sekiz sene bir hükümranlıktan sonra, yolda ölmesinden ibârettir.

Yerine biraderi Tsie-mo-çe geçti. Çe-ya-jo-ti Tanju namını taşıdı. Oğlunu Çin'e yolladı. Kardeşi Tang-çi-ya-su'yu Doğu Hıdivi yaptı. Dört sene sonra öldü. Biraderi Tang-çi-ya-su yerine geçti.

U-çu-lieu-jo-ti Tanju namıyla bilinen bu yeni tanju oğlunu
Sene:8 Han-şu Çin İmparatoru'nun sarayına yolladı. Fakat aynı zamanda Çinliler
Kam-mu büsbütün başka bir sebeple Tanju'ya iki sefîr gönderdiler. Bunlar Çang-ye ülkesi ile civarlarını[75] Tanju'dan istemek için emir almışlardı. Tanju tebaasına gâyet mükemmel oklar yapmak için lazım olan şeylerin tamamını temin eden böyle bir ülkeyi elden çıkarmak istemedi. Bununla beraber bu, Çinlilerle iyi geçinmesine mâni olmadı.

Vefat eden çocuğunun yerini tutmak üzere İmparatorun yanına
Sene:7 diğer bir oğlunu gönderdi. Çinliler vefat eden şehzâdenin naaşını Tataristan'a iletmişlerdi.

Bu Tanju daha sonraları O-siunlarla biraz uğraştı. Bu milletin
Sene:5 Lie-tai-kı-su Pi-yuen-çi namında bir reisi Hunların ülkesinin batı hudutlarına girmiş, orada bir çok kimseleri öldürerek bir hayli hayvan sürülerini gaspetmişti. Tanju beş bin süvari ile oğlunu oraya gönderdi. O-siunlar kayıplar vererek çekildiler. Pi-yuen-çi oğlunu rehine makāmında Hunlara vermeğe mecbur oldu. Sonra bunu Çinlilere istetmek gibi bir mahâret gösterdi. Güney tarafında düşman peydâ etmek istemeyen Tanju derhal rehineyi iâde etti.

İşte bu suretle Çin sarayı hemen bütün Tataristan'a hükme-
Sene:3 diyordu. Çin'e gönderilen rehineler civar kavimlerin sadâkatleri hakkında bir teminat teşkil ediyordu. Kral çok kere bizzat Çin'e

75 Bu gün Kan-çeo diyoruz.

gelebilmek müsâadesini alabilmek için adeta yarışıyorlardı. Bir çok seneden beri Tanju bu müsâadeyi istiyordu. Fakat bahş etmekte acelecilik etmiyorlardı.

Çin İmparatoru Gnai-ti hastaydı. Hunlar hakkında kötü görüşleri vardı. Tanjular ne vakit Çin sarayına gelmişlerse yapılan masraflardan başka mutlaka Çin milletinin başına bir felaket de geldiğine inanmış bulunuyordu. İşte bundan dolayı Tanju'nun taleplerini atlatmak cihetini tercih ediyordu. Yang-yung namında bir Çin nâzırı İmparatorun hareketini kınamaktan kendini alamayarak dedi ki: Kam-mu Han-şu Du hald İkinci Cıld

> "*İmparatorluğumuzun temel kanunlarını [prensiplerini] içine alan kitaplarda yazılı bulunan hükümranlık esasları, karışıklıklardan sakınmaktan ibarettir. Bu esaslar bize en büyük muzafferiyetlerin muharebesiz elde edilenler olduğunu öğretiyorlar. Bu iki şey bir hükûmetin temelini teşkil eder. Bu noktalar hakkında ne kadar düşünülse yine azdır. Tanju bu gün Çin sarayına gelmek müsaadesini istiyor. Halbuki bu müsaade verilmiyor. Bu red şüphe yok ki iki millet arasında nifak çıkmasına yol açacaktır. Ma'mâfîh Hunların eskiden Çinlilere yapmış oldukları fenalık meçhul değildir. En eski zamanlarda bile bunlar itaat altına alınamamışlardır. İmparator Şi-huam-ti'nin bütün şevket ve kudreti onların akınlarından Çin vilayetlerini muhafazaya kâfi gelememiştir. İmparator Kao-tsu'nun bütün cesâreti Pim-çim'de mağlûbiyete uğramıştır. Sonraki devirlerde Hunlar İmparatorluğu'nun merkezine kadar akınlar yaptılar. Akıl ermeyecek kadar masrafa ve yorgunluklara meydan verdiler. Hudut tahkîm olundu. Hunlar korkmağa başladı. Çinlilerden barış istediler. Fakat Çinlilerin tebaaları olduklarını ilan etmediler. En başta Hu-han-sie kendisinin Çin'e tâbi bir hükümdar olduğunu söyledi... Bu gün Tanju'nun istediği şeyi ondan esirgemek bir asrın mesâîsini bir gün içinde kaybetmek olacaktır.*"

İmparator Gnai-ti bu düşünceleri kabul etti. Çin'e gelebileceği Tanju'ya bildirildi. Fakat Tanju hastalanmış olduğu için ancak ertesi sene geldi. İlkbaharda yine Çin'i ziyâret etti. Orada Tataristan'dan ve Küçük Buhârâ kıt'asından bir çok hükümdarlar daha gördü. Bunların hepsi de İmparatora saygılarını sunmak üzere gelmişlerdi. Bu ziyâfetlerin birinde Tanju İmparator'a neden dolayı bir genç kumandana pek fazla hürmet gösterildiğini, daha yaşlılara takaddüm ettirildiğini [önde tutulduğunu] sordu. Bu kumandanın olağa- Sene 2-1 Kam-mu

üstü liyakatinden dolayı böyle bir muameleye mazhar olduğu cevabı verildi. Bunun üzerine Tanju hemen ayağa kalkarak böyle büyük bir adama malik olduklarından dolayı İmparator ile Çinlileri tebrik etti. Bu hareket hem İmparator ve hem Tanju için iftihar sebebidir.

Sene. M.S. 2

Tataristan'dan döndükten sonra Tanju kızlarından birini Çin İmparatoriçesine saygılarını sunmak için Çin'e gönderdi. Herhalde Çinlilerden yeni hediyeler koparmak için bu bir bahane idi. Çok kere, gönderilen sefâret hey'etlerinin başka bir maksatları yoktu. Dostluk ve sulh meselelerinin bunda hiç alakaları olmazdı. Eğer Hunların menfaati kendilerini düşmanca muameleye sevk ediyorsa Çin ile mevcut anlaşmalara rağmen silaha sarıldıkları görülürdü. İşte bu sene Uygurlar münasebetiyle yine böyle oldu.

Tatarlar Târih-i Umûmîsi

Çok kere bahsettiğimiz bu kavimler pek kadîmdirler ve Tataristan'da çok meşhurdurlar. Büyük Çölün kuzeyinde Kamul'un yahut Hami'nin batısında ve İrtiş menbalarının güneyinde otururlar. Bu kıt'ada gâyet yüksek iki dağlar silsilesi vardır ki doğudan batıya doğru uzanırlar. Birine Tugra Tobolsk diğerine Uskunluk Tugra namı verilir. Bunlardan birincisi bugün Uluğ Tağ, diğeri Kuçuk Tağ namı altında maruftır. Bu dağlar Uygur diyarını ikiye ayırırlar. Bundan dolayı Çinliler onlara Öñdeki Uygurlar, Arkadaki Uygurlar namını vermişlerdir. Bazı yazarlar da bunlara On Uygurlar ve Tokus Uygurlar adı verirler. Çünkü dağların kuzeyinde on, güneyinde de dokuz şehre tesâdüf olunur. "On" kelimesi bunların kadîm lisanlarında on, "Tokus" kelimesi ise dokuz manâsını ifâde ederdi.

Han-şu Ven-hien Tum-kao

Bu iki Uygur kabîlesinin ayrı ayrı kralları vardı. Biri bugün Turfan dediğimiz Kiao-ho-çim şehrinde yani Dokuz Uygurlar yahut Öñdeki Uygurlar üzerinde hükümran idi. Diğeri de sekiz yüz li daha kuzeyde Vu-tu denilen bir vâdide oturuyorlardı. Buna yani On Uygurların yahut Arkadaki Uygurların kralına Ku-ku namı veriliyordu. Bu kral, bu kıt'alarda ikamet eden Çin kumandanlarıyla arasında vukûa gelen bir ihtilaftan dolayı Tam-teu namında diğer bir küçük kral ile birlikte Tanju'nun yanına ilticâ etmişti. Tanju bunları kabulde hiç müşkilat göstermedi. Artık Çinlilerden korkmuyordu. Çin İmparatorunun hüküm ve nüfûzu kalmamıştı. Mam isminde bir âsî Çin İmparatorluğu'nda hüküm ve nüfûzu ele geçirmiş, imparatorluğunu ilan etmek üzere bulunmuştu. Bundan dolayı Çinliler Tataristan işlerini bir müddet ihmal ettiler. Mam Çin'de yegâne

hâkim olduktan sonra, Tanju'nun bu iki kralı nezdine kabul etmiş olduğunu haber alarak muâhezelerde bulundu. Onların teslimini istedi.

Tanju eski Çin imparatorlarıyla yapmış olduğu anlaşmalar mûcibince Büyük Sedd'in güneyinde kalmış olan yerlerin tamamen Çinlilere, kuzeyindeki yerlerin de Hunlara ait olması gerektiğini, tebaası, hudut üzerinde karışıklık çıkaran kimselere tesâdüf edince hemen durumu ihbar ettiklerini ve bunları Çin'e gönderdiğini, Hu-han-sie'nin İmparator'dan gördüğü bir çok iyiliklerden dolayı Hunlara tâbi olmuş bütün Çinlileri Çin'e sevk ettiğini, kendisi de bu esaslardan sapmak istemezse de yabancılara ilticâ hakkı bahşetmekle anlaşmaların hükümlerini ihlal etmemiş olduğu fikrinde bulunduğunu bildirdi. Fakat İmpatarordan gördüğü iyiliklerden dolayı bu kralları teslim etmesi lazım geleceği yolunda Çin İmparatoru'nun vukû bulan ısrarı üzerine, buna muvafakat etti. Yalnız kendilerininaffedilmesi ricasıyla kralları Çinlilere verdi.

Mam bunları eline geçirir geçirmez Küçük Buhârâ kıt'asına mensup bir çok hükümdarlar karşısında kafalarını kestirdi ve bir beyannâme neşrederek dört kavmin mültecilerinin Hunlar tarafından kabulünü yasakladı. Bunlar da Çinliler, U-siunlar, Küçük Buhârâ kıt'ası sekenesi ile U-hounlar idi. Bu emirleri ulaştırmak için Tanju'ya sefirler gönderdi. Sonra, Çin'de bulunan U-houn murahhaslarına derilerden ve bezlerden ibâret olan mu'tâd vergiyi Hunlara ödememeleri emrini verdi.

Bundan dolayı iki millet arasında yeni bir muharebe çıktı. Hun kumandanları âdetleri veçhile vergi almak için U-hounların nezdine gittikleri vakit milletin büyüklerini topladılar. Halbuki onlar Çin İmparatoru'nun emri mucibince vergiyi ödemekten istinkâf gösterdiler. Canları sıkılan Hunlar bunları tutuklatıp hemen astırdılar. Bunun üzerine bu reîslerin akrabaları ve dostları birleştiler, Hun kumandanlarına ve vergileri satın almak üzere beraberlerinde gelenlere hücum ettiler. Bütün ellerindekini zapt ederek Hun memurlarını öldürdüler. Bu isyandan haberdar olan Tanju derhal Doğu Hıdivi'ni bir miktar askerle gönderdi. U-hounlar mağlup ve perişan oldular. Bir kısmı dağlara kaçtı. Bir kısmı Hunların doğu vilayetlerine gittiler. İçlerinden bir çoğu öldürüldü ve bir çoğu da esîr edildi. Sonra Hunlar bir mikdâr hayvan sürüleriyle deri ve

Han-şu
Kam-mu

keten satın alacaklarını ilan ettiler. Fakat bu U-hounlara kurmak istedikleri bir tuzak idi. Bunlar esîrlerini kurtarmak için elzem zannettikleri derilerle ketenleri getirdiler. Hunlar bunları zaptederek esîr U-hounlardan hiç birini geri vermediler.

Mam bütün Çin İmparatorluğu'na sâhip olmuştu. Han sülalesini
Sene:9 saltanat hakkından düşürmüştü. Kendisini Hunlar tarafından İmparator olmak üzere kabul ettirmek emelinde idi. Fakat her şeyden evvel Tanju'nun Han imparatorları tarafından verilen mührü iâde etmesi lazımdı. Bunun yerine yeni imparatorun nâmını taşıyan diğer bir mührün Hunlara verilmesi icâb ediyordu. Bu kadîm zamanlarda yabancı krallar bu mühürleri almakla iftihâr ederlerdi. Bu suretle Çinlilerin müttefiki, tâbi'leri addolunurlardı. Mam bu maksatla Tanju'ya bir çok hediyeler ve sefîrler gönderdi. Tanju, Hanlardan almış olduğu mührü iâde etti. Mam'ın göndermiş olduğu mühür Tanju'ya verildi. Fakat sonra Tanju bu mühürdeki yeni mahkûkâtın [oyulmuş işaret-yazının] bir nevi kayıt altına girmek ve tâbi'iyyet manâsını ifâde ettiğini görünce, bu muameleden dolayı şikâyet ederek eski mührü talep etti. Çin tahtı yeni bir ele geçmiş olduğu cihetle yeni bir mühür alması lazım geleceği yolunda Tanju'ya cevap verildi. Tanju başka bir cevap alamadı. Çin kumandanları Çin yolunu tuttular. Dönüşlerinde Hunlardan istedikleri şey Tanju'yu Çin'e savaş ilanına mecbur etti.

Bu sefîrler U-hounların esîr olarak bulundukları mevkiden
Han-şu geçerken, oradaki Hun kumandanını bunları tahliyeye zorlamak
Kam-mu
Sene:10 istediler. Hunlar buna uymadılar. Çinlilerin muamelesinden hiç memnun olmayan, zaten mühürde ortaya çıkan değişiklikten etkilenmiş bulunan Tanju, Leao-tung'un kuzeyinde yer aldığını söylediğimiz U-hounların ülkesine bir mikdâr asker gönderdi. Bu askerler Ortos ülkesinde toplanacaklardı. Mam derhal oraya bir ordu sevk etti. Fakat Küçük Buhârâ kıt'ası hükümdarlarına kendisini hiç sevdirtememiş olduğu için onları yardıma istekli halde bulmadı.

On-Uygurların yahut Arkadaki Uygurların Siu-çe-li namındaki
Heu-Han-şu kralı Tanju'nun yanına ilticâ etmeği düşündü. Bu tasavvurunu uygulamak üzere iken Küçük Buhârâ kıt'asında Çin kumandanı bulunan Tan-kin kendisini tutuklatıp idam ettirdi. Siu-çe-li'nin kardeşi olan Hu-lan-çi iki bin tebaası ve bütün sürüleriyle Hunlara ilticâ etti. Orada hüsnükabul gördü. Tanju'nun Arkadaki Uygurlar

memleketine yaptığı seferde ona refakat etti. Çin kumandanı öldürüldü. Küçük Buhârâ kıt'asının büyük kısmı Hunlara tâbi'iyyet arz etti. Yalnız bu kıt'anın en kuvvetli hükümdarı bulunan Şao-çe yahut Yerken Kralı Yen Çinlilere sâdık kaldı.

Küçük Buhârâ kıt'ası vâlisi olan Tan-kin, olup biten durumları derhal İmparator Mam'a bildirdi. İmparator Hunların ilerlemelerini durdurmak için bunların İmparatorluğuna fitne salmak istedi. Bu maksatla bir takım kumandanlar emrinde bir mikdâr asker gönderdi. Hu-han-sie'nin evlatlarını kendi tarafına çekmek için bir çok hediyeler yolladı. Bunlardan Hien namında birine Hiao Tanju namını verdi. Maiyetindeki ileri gelenlere hediyeler ve ünvanlar dağıttırdı. İmparatorun harekâtından haber alan ve telaşa düşen hakîki Tanju, Çin'e savaş ilan etmeğe karar verdi. Özellikle İmparator Sie-ti'nin nimetlerine gark olmuş bulunan Hunlar, henüz ona ve müttefiklerine karşı hiçbir şükran eseri göstermemiş oldukları cihetle, bu da İmparator Mam'a karşı hareket etmeleri için bir sebep teşkil ediyordu. Tanju, İmparator Mam'ı Han imparatorluk sülalesine mensup olmayan, bundan dolayı hakkı olmadığı bir tahtta rahatça oturmaması gereken bir zorba diye telakkî etti. Çin'e büyük bir ordu göndererek pek çok ganîmetler ve bir hayli esîr aldı. Han-şu

Sonra kendisi de Çin'e giderek bir çok tahribât yaptı. Çin İmparatorluğu'nun bütün hudutları felakete uğramıştı. Çin askerleri Hunların karşısına çıkmağa cesâret edemiyorlardı. Vilayetlerini kurtarmak ve Hunları tâbi'iyyetleri altına almak için büyük tedârikler görmüş olan İmparator Mam, üç yüz bin kişilik bir ordu silah altına aldı. Muhtelif on yoldan bu kuvvetin hepsini birden sevk etti. Bu askerle Tataristan'ın ta merkezine kadar girdiler. Hatta O-siunların kuzeyinde Yayık nehri menbalarının doğusunda yer aldığını söylediğimiz Tim-lim ülkesine kadar ilerlediler. Bütün Hun İmparatorluğu itaat altına alındı. Fakat bu meşhur seferin tafsilatı malum değildir. Sene:11 Han-şu Kam-mu Lie-tai-ki-s

Mam, Tataristan'ı Hu-han-sie'nin on beş oğluna ve torununa taksim etti. Hiao Tanju ünvanını taşımış olan Hien'e Tataristan'da Tanju'nun pâyitahtında yerleşmesi emrini verdi. Tsu ile Tem ve Hu-han-sie'nin daha sâir oğulları Si-gan-fu'da kaldılar. Tsu orada vefat etti. Tem daha sonraları Çin ordularına Tataristan seferlerinde refakat etti. Tsu'nun taşıdığı Şun Tanju ünvanını İmparator Kam-mu

ona verdi. Bu muharebe esnasında Mam Hiong-nu Tanju ünvanını lağvederek bunun yerine Kiang-nu-fu-yu ünvanını ikāme etti. Bu da Tanju'nun Çinlilere tâbi' olduğunu ifâde ediyordu.

Mam, Hu-han-sie'nin oğullarına tanju ünvanını vermekle bera-
Sene:12 Han-şu ber bazıları hakîkî tanju lehine silaha sarılmaktan, Çin'e akın yapmaktan ve oralardan bir çok ganîmetler toplamaktan geri kalmadılar. Hiao Tanju ünvanını taşıyan Hien'in oğlu Kiu'nun bunlar arasında bulunmasından şüphe edildi. Mam bir şiddet numûnesi göstermek için bütün ecnebîleri topladı. Onların gözü önünde Si-gan-fu meydanında Hien'in kardeşi olan Tem'in yani Şun Tanju'nun başını kestirdi.

Ertesi sene hakîkî Tanju O-çu-you-jo-ti[76] yirmi bir sene salta-
Sene:13 nattan sonra vefat etti. Hunlar bunun idaresi zamanında girişmeğe mecbur oldukları muharebelerden dolayı gâyet yorgun bulundukları, Çinlilerin himâyesinden mahrum kalmak istemedikleri için Mam'ın seviyor gibi göründüğü ve Hiau Tanju ünvanını verdiği Hien'i tahta çıkarmağa karar verdiler. Bundan dolayı Hien Tanju ilan edildi ve U-lui-jo-ti namını aldı.

Bu hükümdar, imparatorluğun mansıplarını oğullarına ve kar-
Han-şu deşlerine taksim etti. Sol Hien-vam'lığı yani Doğu Hıdivliği bunların en mühimmi idi. Bu ünvanı ancak veliahd taşırdı. Evvelki devirlerde bu ünvanı taşımış olan prenslerden çoğu birdenbire hayatlarını yitirmiş oldukları için bu unvan uğursuz gibi telakkî edilerek yerine Hu-yu yani "gâyet muhterem ve muazzam" ünvanı ikāme edilmişti. Fakat U-lui-jo-ti imparator olunca bu ünvanı da kaldırdı. Veliahdin Tso-tu-yen-vam ünvanını taşımasını arzu etti. Sonra Çinlilerle barış anlaşması yapmayı düşündü. Mam da ona sefîrler yolladı.

Ma'mâfîh bu onu tahta çıktığından dolayı tebrik için değil, daha
Sene:14 ziyâde aldatmak içindi. Çinliler Tanju'ya başı kesilmiş Tem'in el'an Si-gan-fu'da hayatta olduğunu, onu almak istiyorsa vaktiyle Hunlara bağlılıklarını sunmuş olan Çinlilerin teslim edilmesi gerektiğini söylediler. Tanju oğlunu kurtarmak ümidiyle istediklerini verdi. Çin'in o zaman bu düşmüş bulunduğu müşkil durumdan faydalanmayı ihmal etmedi. O tarihte Çin'de büyük bir kıtlık çıkmıştı. Halk birbirlerini yiyorlardı. Oğlunu esaretten kurtarmaktan ve İmpara-

[76] Bu şahsın ismi yukarıda U-çu-lieu-jo-ti olarak geçmişti. (E.K.)

tor'dan bir mikdâr hediye koparmaktan başka bir şey düşünmeyen Tanju, önce Çinlilerin haline acıyor, alakadar oluyor gibi göründü. Fakat oğlunun öldüğünü haber alır almaz buna o kadar hiddetlendi ki derhal askerini hazırladı, Çin hudutlarında bir takım tahribât yaptı. Çin sefîrleri bundan dolayı protestolarda bulundular. Onların yaptıkları tacizlerden kurtulmak için, bu akınların kendilerine söz geçiremediği bazı grupların giriştiği işler olduğunu söyledi.

Bu mazeretten memnun olmayan Mam, sefâlet sebebiyle yerini terk etmeğe mecbur kalmış olan askerlerin hepsini Çin hududuna tekrar yerleştirdi. Tem'in cenâzesini Tataristan'a yolladı ve aynı zamanda Tanju'ya Kum-nu-şen-yu namını verdiler ki İmparatora karşı oldukça bir hürmeti içeriyordu. Fakat bu ünvanların hepsini aşağılayan Tanju, bir miktar para elde edememiş olduğuna kızarak akınlara tekrar başladı. Han-şu Ven-hien Tum-kao Sene:15

King nehrinin sularını zaptetmeye yarayan bir set bu esnada yıkılmıştı. Kâhinlere müracaat eden Çinliler, artık Hunların hudutlar üzerindeki akınlarına ve tahribâtlarına son verme zamanı gelmiş olduğunu zannettiler. İmparator Mam da buna iknâ edildi. En son hudut noktaları üzerinde karargâh kurmak üzere İmparator asker gönderdi. Fakat Tanju U-lui-jo-ti'nin vefatına kadar cereyan eden olaylar hakkında târih bize bir şey bildirmiyor. Kam-mu Sene:16

Yerine biraderi Yu geçti, Hu-tu-ulh-şi Tao-kao-jo-ti namını aldı. Tanju'ların ismine çok kere karıştırılmak istenen "jo-ti" kelimesi Hunların dilinde "babasına bağlı ve itaatkâr" anlamını ifade eder. Sene:18

Bu yeni Tanju, kendisinden evvel hükümran olmuş bütün tanjular gibi Çin'e sefîrler gönderdi. Bundan maksat anlaşmaları yenilemekten ziyâde pek hırslı oldukları bir takım hediyelere nâil olmaktı. İmparator Mam buna aldanmadı. Tanju ile ittifak şöyle dursun, Tang isminde başka bir prensi yerine geçirmek için onu tahttan indirmeğe teşebbüs etti. Bunun için, Tang'ı Si-gan-fu'ya gelmeğe iknâ maksadıyla Tataristan'a bir kumandan gönderdi. Tang'a Çin'e gelirse Siu-pu ünvanı vaad ediliyordu. Çin nâzırlarından biri Çin'in dostu olan Tang'ın Tanju'nun hareketlerinden Çin'i haberdar etmek üzere Tataristan'da kalmasının daha münasip olacağını, Si-gan-fu'ya getirilecek olursa, vaktinde imdat yetiştirmekteki imkânsızlıktan dolayı hudutları kaybetmek tehlikesi bulunacağını İmparator'a anlattı. Bununla beraber bu düşüncelere ehemmiyet

vermedi. İmparatorun tasavvurlarından haberdar olan Hunlar akınlara başladılar.

Çin İmparatoru, Tang'ı Tataristan tahtına oturtmak tasavvu-
Kam-mu runda devam ederek evvela bütün hapishaneleri boşalttırdı. Sonra bütün İmparatorluktan otuzda bir kişiyi aldı. Ahâliye o kadar kötülüklerde bulundu ki bütün Çinliler aleyhine döndüler. O zamana kadar daha bu kadar kalabalık bir ordu görülmemişti. Fakat bu kadar hazırlık hiçbir netîce vermedi. Hunlar eskisinden ziyâde tahribât yaptılar. Biraz sonra Mam imparatorluk mevkiini kaybetti. Dâima ayakta kalmış ve nihayet kuvvet kazanmış olan Han fırkası tarafından parça parça edildi.

İmparator Hiuen, ataları Han'ların tahtına çıkar çıkmaz, keyfiye-
Sene:20 ti haber vermek ve aynı zamanda Mam'ın almış olduğu eski mührü
Sene:21 Han-şu iâde etmek için Tanju'ya sefîrler yolladı. Çinliler bu tanjunun söyle-
Lie-tai-ki-su diği sözlerden dolayı hayretlere düştüler. Tanju iki millet arasında yapılmış olan anlaşmalar mûcibince Çinlilerin âdeta kendisine tâbi olmaları gerekeceğini iddia ediyordu:

"*İmparator Siuen-ti, yaptıkları muharebelerde Hunlara yardım etti. Hu-han-sie'nin Tataristan tahtında durmasına pek çok yardımda bulundu. Hu-han-sie Çin İmparatorluğu'nun mührünü aldı, bundan dolayı Çin'in tâbi'lerinden biri gibi telakkî olundu. Mam haksız olarak Çin tahtına sâhip olduğu müddetçe Hunlar ona karşı harb etmekten geri durmadılar. Mam'ın ordularını perişan ettiler. Onu gasp etmiş olduğu tahttan bu suretle uzaklaştırmak ve Han sülalesinin tahta çıkmasını kolaylaştırmak için yardımda bulundular. Bundan dolayı Çinlilerin Hunları kendilerinin tâbi'leri telakkî etmemeleri, bilakis onlara hürmet göstermeleri, bağlı olduklarını gösterir alametleri istememeleri ve mühürlerini kendi yanlarında saklamaları icâb eder.*"

Çin o zaman dâhilî muharebeler içinde perişan idi. Bundan dola-
Sene:25 yı Hunları yola getirmeğe teşebbüs olunamadı. İmparator Kuamvu-ti Çin İmparatorlarının en büyüklerinden biri olmakla beraber kendisi gibi imparatorluk tâcına sahiplik iddiasında bulunan bir çok âsîlerle bir müddet meşgul olmağa mecburiyet gördü. Hunlar bu isyancılardan, imparatorluğunu ilan etmiş olan Liu-fang namında birisinin tarafını tuttular. Liu-fang halk üzerinde hüküm ve nüfuz sâhibi olmak için eski imparatur Vu-ti'nin neslinden geldiğini iddia

ediyordu. Bundan dolayı Hunlarla ittifaka talip olmuştu. Onu hakîkaten Vu-ti'nin sülâlesinden addeden Tanju da Han sülalesi'nin vaktiyle Hu-han-sie'ye yapmış oldukları hizmetin şükran nişânesini bu suretle göstermek isteyerek Liu-fang'ı istikbal için asker gönderdi ve onu meşrû' bir Çin İmparatoru sıfatıyla kabul etti.

Diğer âsîlerden büyük kısmı Ortos ülkesinde Şen-si ve Şan-si vilayetlerinin kuzey kısımlarında toplanarak orada istiklallerini ilan etmişlerdi. Tanju bunların kendi maksadına hizmet edeceklerini ümit ederek ittifak için sefîrler gönderdi. Liu-fang'ı imparator tanımalarını teklif etti. Mukāvemet edebilmek için desteğe muhtaç olan bu kumandanların hepsi maiyetlerindeki askerle Tanju'nun yanına gittiler. Oradan Hunların, Siyen-pi ve U-houn Tatarlarının askerleriyle beraber Çin üzerine hücum ederek İmparatorluğun kuzey hududunu ele geçirdiler. Sene:29

Hunlar Çin tarafında böyle meşgul oldukları esnâda Yerken Kralı onları doğu tarafındaki memleketlerin imdadına koşmağa mecbur etti. Küçük Buhârâ kıt'asının bu şehrinde hükümran olan Yen miladî on dört tarihinde gerçekleşen ölümüne kadar hep Çinliler tarafını tutmuştu. Yerine geçen oğlu Kam da babasının siyasetini takîb etti. Çinliler Tanju'nun ordusunu çıkarmağa çalıştıkları sırada Kam Küçük Buhârâ kıt'asındaki krallıklardan bir kısmının askerlerini topladı, Hunlara hücum etti. Her taraftan onları mağlup etti. Kendi ülkesine akın yapmalarına mâni oldu. Civar memleketlere dağılmış olan Çin kumandanlarının âilelerini Hunların tecavüzlerinden kurtardı. Bu suretle Küçük Buhârâ kıt'asında elli beş şehre sâhip oldu. Han-şu Kam-mu

Diğer taraftan Liu-fang'ın ve Tanju'nun askerleri Çin ordusu tarafından mağlup edildiler. Çin'in Hunlara tâbi' bulunan bütün kuzeyde yer alan vilayetleri tekrar Çin idâresine geçti. Sene 30

Liu-fang'dan memnun olmayan bazı kumandanlar nihayet onun tarafını terk ederek İmparatora tâbi' oldular. Sene 31

Âsîlerin askerleri bir müddet sonra Pe-çe-li vilayeti dâhilinde de mağlup edildi. Hunlar imdatlarına koştular. Çinlileri tevkif edecek kadar kuvvet gösterdiler. Çinliler Hunları tard etmeğe muvaffak olamayınca muhtelif noktaları tutup orada yerleşmekle iktifâ ettiler. Sene:33 Kam-mu

Hunlar ve U-hounlar Çin'e çok kere akınlar yapmışlardır. Bir çok muharebeler oldu. Liu-fang'ın kumandanları muharebeden bıktıkları için onun İmparator Kuam-vu-ti'ye tâbi'iyyet arz etmesini Sene:35

istiyorlardı. Fakat maksatlarından haberdar olan Liu-fang on süvari ile Tataristan'a çekildi. Maiyetindeki askerin tamamı Çin ordusuna geçtiler.

Hunlar Şan-si vilayetine de yine bazı akınlar yaptılar. Nihayet Sene:36 Liu-fang gerek kendisinin gerek Hunların bütün gayretlerinin beyhude olduğunu görerek maiyetinde kalan kumandanlarla beraber İmparatora teslim olmağa karar verdi.

Hunlar bunu haber alır almaz Liu-fang'dan intikam almak için Sene:40 Kam-mu Sene:42 tekrar Çin'e girdiler, büyük karışıklıklara sebep oldular. Liu-fang da yaptığı teşebbüse nâdim olmakta gecikmedi. İsyandan dolayı İmparatorun vereceği cezadan korkuyordu. Bu korku ile Tataristan yolunu tuttu. Biraz sonra da vefat etti.

Tanju kendi askerleriyle birleşmiş olan Doğu Tatarları, U-houn-Sene:44-45 Heo-han-şu Kam-mu Sene:46 lar ve Siyen-pilerle beraber Çin'e akınlar yapmaktan geri durmadı. Leao-tung vâlisi onları mağlup etti. Bir çek telefat verdirdi, bir hayli esîr aldı. Ertesi sene Tanju Hu-tu-ulh-şi Tao-kao-jo-ti vefat ederek oğlu Pu-nu yerine geçti.

Bu hükümdar zamanında Hun İmparatorluğu'nun uğradığı başarısızlık dağılmayı hızlandırdı. Hu-tu-ulh-şi Tao-kao-jo-ti'nin Çi-ya-su (Tchy-ya-su) isminde bir kardeşi vardı. Doğu Hıdivliği makāmı onun hakkı idi. Bundan dolayı imparatora onun vâris olması gerekirdi. Fakat Tanju tahtını oğluna bırakmak emeliyle Çi-ya-su'yu öldürmüştü. Bir çok seneden beri devletin en büyük makāmını işgal eden Pe, eski tanju U-çu-lui-jo-ti'nin oğlu idi. O zaman sekiz aşirete kumanda ediyordu. Bunlar Çin taraflarında ve Hun İmparatorluğu'nun güney vilayetlerinde oturuyorlardı. Bu prens memnuniyetsizliğini açığa vurmaktan kendini men edemedi. Eğer taht birâderlere âit ise Çi-ya-su'ya geçmesi lazım geleceğini, eğer evlatların babalarının yerine geçmeleri icâb ediyorsa kendisinin tahta çıkması icâb edeceğini, çünkü bir tanju-oğlu olduğunu Tanju'ya söyledi. Talep edilen bu şeylerin doğurmak üzere olduğu büyük değişikliklerin dışında daha başka felaketler de vukua geldi.

Bir hayli senelerden beri Tataristan'a bir takım böcekler ârız olmuştu. Ağaçları, nebatları yiyorlardı. Bunlardan kalanı, büyük bir kuraklık mahv edip bitirmişti. Pek çok insan ve sürüler zaruret ve sefaletten telef olmuştu. Çinlilerin savaş ilan etmek için bu felaket devrinden istifâde etmeleri korkusuyla yeni Tanju, İmparator'dan

sulh talep etti. Arzusuna nâil oldu. Fakat U-hounlarla sulh yapamadı. Onlar Hunların mukāvemet edemeyeceklerini görerek hücum ettiler, galebe çaldılar. Hunlar kuzeye doğru birkaç bin li çekilmeğe, çölün güneyinde kendi mülkleri olan yerleri tamamen terk etmeğe mecbur oldular. Fakat Küçük Buhârâ kıt'asındaki karışıklıklar onların bu ziyanlarını bir dereceye kadar telafi etti.

İsâ'nın doğumunun otuzuncu senesinde Yerken Kralı ölmüş, biraderi Hien yerine geçmişti. Kuen şehrinin civarında Çinlilerin Tsong-ling ve eskilerin Emudi Montes [Dikine Dağlar?] dedikleri dağların yakınında iki küçük memleketi itaat altına almıştı. Bu iki krallık Yu-mi ve Si-ye namlarını taşıyordu. Hien bunları Kam'ın oğulları olan iki yeğenine vermişti. Sonraları Hien Çin İmparatoru'ndan Küçük Buhârâ kıt'ası vâliliği ünvanını istemiş, fakat bu talebi kabul edilmemişti. Ma'mâfih kendisi bu ünvanı takınmaktan geri kalmadığı gibi ona "Tanju" ünvanını da ilave etti. Aksu'nun ortalarına kadar bir çok civar şehirleri itaati altına aldı. Küçük Buhârâ kıt'asının bütün kralları, bu şehirden Uygurlara ve Lop Gölü civarında yerleşmiş olan Şen-şen kavmine varıncaya kadar -ki miktarları on sekizi buluyordu- veliahdlerini hediyelerle Çin İmparatoruna yollayarak Hien'den şikâyet ettiler, bir vâli ile asker istediler. Fakat Çin hükûmeti istenilen bu kumandanı göndermekte acelecilik göstermiyordu. Yuen Kralı, Şen-şen Kralı Gan'a geçitleri kapaması ve Çinlilerle her türlü münâsebeti kesmesi hakkında emir verdi. Gan, kendisine bu emri getirenleri idam ettirdi. Hien derhal ona karşı yürüyerek dağlara kaçmağa mecbur etti. Sonra Kyut-su yahut Aksu kavimlerine hücum ederek kralı öldürdü, memleketlerini zapt etti. Bunun üzerine Yen-şi'ler yahut Haraşar kavimleri, Uygurlar ve güneyde yerleşmiş olan Şen-şen'ler Hunlara tâbi olmağa karar verdiler.

Ven-hien
Tum-kao
Heo-han-şu
Kam-mu

Hien, bütün Küçük Buhârâ kıt'asını titrettikten sonra kendi hükûmetlerini bugün Büyük Buhârâ kıt'ası denilen diyardan ayıran dağları aştı. Vaktiyle O-siunların ülkesini terk ederek eskiden İskender'in haleflerinin hükümran olduğu ülkelerde Oksus yahut Ceyhun nehri sâhillerinde yerleşmiş bir Tatar kavmi olan Su'larla harb etti. Bunları itaat altına aldı. Krallarını öldürerek yeni bir kral tayîn eyledi. Sonra Aksu'ya doğru gelerek aynı işi gördü. Bu ülkede Tse-lo'yu bıraktı. Ahâli Hunların himâyesi altına geçerek bunu

öldürdüler. Tanju Aksu ahâlisini idâre için Hintli bir vâli gönderdi. O tarihten itibaren Aksu ülkesi Hunlara tâbi' oldu. Hien, Sayram yahut Bersacan ve Fergana tarafında oturan Tao-an kavimlerine de hücum etti. Yen-lieu namındaki krallarını indirerek yerine Yu-mi Kralı Kiao-su-ti'yi bıraktı. Fakat bu orada hükümranlığını sürdürmeğe muktedir olamadı. Çünkü Kapçak ahâlisi pek sık sık akınlar yapıyorlardı. Hien, Yen-lieu'yu tekrar tahta çıkarmağa mecburiyet gördü.

İşte o zaman Küçük Buhârâ kıt'asının vaziyeti bu idi. Uygurlar ve diğer civar kavimler Hunlara tâbi' bulunmakla beraber Hunların eski hüküm ve nüfuzlarını pek çok kaybettiklerini, bir taraftan Yerken Kralı'nın, diğer taraftan Siyen-pi ve U-houn denilen Doğu Tatarları tarafından takviye edilen Çinlilerin tesiriyle Çölün ötesine çekilmeğe mecbur olduklarını fark etmiyorlardı. Fakat bahsettiğimiz muharebelerin arkası sıra ortaya çıkan karışıklıklar Hunları büsbütün perîşan etti.

Kam-mu Sene:48

[Güney Hunları'nın Tarihi][77]

Tanju Pu-nu, Tanju U-çu-lui-jo-ti'nin oğlu Pe'nin imparatorluk iddiasına kalkmış olduğunu unutmuyordu. O zamandan beri iki prens birbirlerine karşı büyük bir kin ve garez beslemişlerse de dâima belli etmemeye çalışmışlardı. Pe Çinlilere Hun ülkesinin bir haritasını yahut geniş çapta detaylarını gösteren bilgileri göndermiş ve Çin İmparatoruna tâbi'iyyetini arz etmişti. Onun bu fikirlerinden haberdar olan bir takım Hun kumandanları Tanju'ya ortadan kaldırılmasını tavsiye ettiler. Fakat katli için emir verildiği esnada tesadüfen Tanju'nun çadırının yanında bulunan Pe'nin bir kardeşi derhal ata atlayarak koştu, aleyhindeki tasavvurlardan Pe'yi haberdar etti. Pe, Tanju'nun tasavvurlarına mukāvemet etmeğe karar vererek idâresi altında bulunan sekiz aşîreti topladı. Miktarları takrîben kırk elli bin kişiyi buluyordu. Pe'yi öldürmek için gelenler bu orduyu görünce hemen kaçtılar. Aynı zamanda Tanju'nun sevk etmiş olduğu on bin süvari de hücuma cesâret edemedi. Bunun üzerine sekiz aşiret reisi büyük bir meclis topladılar. Netîcesinde Pe imparator ilan edildi. Kendisine Hu-han-sie Tanju namı verildi.

77 Başlık tarafımızdan konulmuştur. (E.K.)

Bu suretle Hun İmparatorluğu iki kısma ayrılmış oldu.[78] Biri Güney diğeri Kuzey Krallığı idi. Çinlilere tâbi'iyyet arz etmiş olan Pe'ye, İmparator dâima yardım etti, onu Tanjuluğuyla tanıdı. Kuzey Hunlarının ve Siyen-pi Tatarlarının akınlarına mâni olmak için Çin İmparatorluğunun kuzeyinde ona yer verdi.

Biraz sonra bu Siyen-pi Tatarları Leao-tung vilayetinde hüküm süren Çin kumandanlarının hediyelerine kapılarak Çin'e tâbi' oldular. Sadakatlerinin delilini göstermek üzere Kuzey Hunlarının üzerine yürüdüler. Bunlardan yaklaşık iki bin kişi öldürdüler. Sene:49 Kam-mu

O zaman bu Siyen-pilere hâkim olan Piyen-hu bu akınlara devam etti, Hunları pek çok zayıflattı. Güneydekiler de aynı şeyi yaptılar. Öyle ki Kuzey Tanju'su bütün doğunun kendi aleyhinde silaha sarılmasından korkarak pek çok arazi terk etti. Yine Doğu Tatarlarından bir kavim olan U-hounlar Çinlilere tâbi oldular. Çin İmparatoru bunların hudut boylarına yerleştirilmelerini emretti. Bu noktadan sonra târih artık tanjuların vefat tarihlerini ve tahta çıkış tarihlerini bildirmiyor. Hunların İmparatorluğu parça parça kalmakta devam etti. Güney kısmı Çinlilerin himâyesiyle varlıklarını sürdürebildikleri halde Kuzey kısmı dağıldı. Han-şu

Kuzey Tanjusu bütün bu isyanlardan ve Çinlilerin yaptıkları hazırlıklardan pek telaşa düşüyordu. Bütün bu düşmanların hep birleşip hücuma kalkmalarından korkuyordu. Bundan dolayı ilk önce muhtelif defalarda almış olduğu şeyleri Çinlilere iâde etti. Sonra barış talebinde bulundu. Sefirler Şen-si dâhilinde Leam-çeo'ya kadar geldiler. Orada Çin sarayının emrini beklemek üzere durdular. Çin İmparatoru bu münasebetle bir meşveret meclisi topladı. Hunların Güney Hunları korkusundan Çin'e bağlılıklarını bildirdikleri, diğer taraftan Güney Hunları Kuzey Hunlarıyla münasebetlere girişildiğini haber alacak olurlarsa Çinlilerden ayrılacakları İmparatora arz olunduğu için İmparator Kuam-vu-ti, Leam-çeo vâlisine Tanju'nun sefirlerini geri göndermesi için emir verdi. Han-şu Sene:51

[78] Hun İmparatorluğu'nun bu bölünüşü Türk İmparatorluğu'nun Moğollara ve Tatarlara ayrılması keyfiyetinde pek ziyâde alakadar gibi görünüyor. Moğollar Kuzey Hunları, Tatarlar Güney Hunları gibi görünüyorlar. İranlılar bu ayrılmanın daha eski olduğunu söylüyorlarsa da bu kadîm zamanlar için onların iddialarındaki isâbete pek itimad etmemelidir. Tanju Pu-nu'nun hangi tarihte öldüğü malum değildir.

Ertesi sene Tanju aynı maksatla Çin'e sefirler gönderdi. İmparator Kuam-vu-ti uzun bir müzâkereden sonra barışa rızâ gösterdi. Bunun üzerine Kuzey Hunları birkaç sene Çin'e vergi makāmında bir takım hediyeler yolladılar.

Sene:52
Sene:55

Bu andan itibaren Çin tarafında önemli sayılabilecek hiçbir vak'a olmadı. Kuzey Hunları askerlerini Küçük Buhârâ kıt'asında kullandılar. Yerken Kralı Hien burasını hemen kâmilen ele geçirmişti. Hatta dâmâdının hıyâneti eseri olarak öldürülmemiş olsaydı Hunları daha pek çok rahatsız edecekti. Hien, Hoten Kralı Yu-lin'in hükûmetini elinden almış, bu krallığı Yu-lin'in birâderi Goei-şi'ye vermişti. Sonra yeni zapt ettiği bu memleketlerin isyan etmesinden korktu, oralara tayin ettikleri kralların öldürülmelerini emrederek Hoten hükûmetine Kiun-te adında, kumandanlarından birini oturttu. Yaptığı zulümler ve kötülükler sebebiyle halkın düşmanlığını kazanmış olan Kiun-te Hoten'in eşrafından Tu-mo namında biri tarafından öldürüldü. Hieu-mo-pa namında diğer bir Hotenli de bir kaç Çinlinin yardımıyla sonra Tu-mo'yu öldürdü ve kral namını aldı. Hieu-mo-pa aynı şehrin batısında yer alan Yu-mi kavimleriyle birleşti. Tsung-ling dağları yakınında Pi-şan'da karargâh kurmuş olan Yerken askerlerinin üzerine yürüdü ve onları mağlup etti. Derhal Hien yirmi bin askerle oğlu Kue-siang'ı gönderdi. Sonra bizzat gelen Hien de daha mutlu olamadı. Hieu-mo-pa kuşatma altına almak fikriyle Yerken şehrine yaklaştı. Fakat bir ok isabetiyle vefat ettiği için askerleri Hoten'e döndüler. Orada yeğeni Kuam-te tahta çıkarıldı.

Sene:61
Ven-hien
Tum-kao
Han-şu
Kam-mu

Bunun üzerine Hunlar Yerken Kralı'nın bulunduğu fenâ konumdan faydalanmak ve orasını ele geçirmek düşüncesiyle Aksu askerleriyle kendisine saldırdılar. Fakat firara mecbur oldular. Diğer taraftan, Hoten Kralı buraya biraderinin kumandası altında bir ordu gönderdi ve Hien'i sulh istemeğe mecbur etti. Bir çok seneden beri Yerken'de tutuklu bulunan Kuam-te'nin pederini iâde etti. Kızlarından birini zevce olmak üzere Hoten Kralı'na verdi. Ertesi sene Hien'in zulmünden dolayı isyana mecbur kalmış bazı kumandanlar Kuam-te'ye tâbi' oldular. Bu, derhal otuz bin askerle Yerken'e yaklaştı. Hien birlikte akdettikleri muâhedeyi bozduğundan dolayı ona suçlamalarda bulundu. Fakat Kuam-te'nin oraya kendisini ziyâret için dost ve müttefik sıfatıyla geldiğine dâir verdiği söz üzerine buna

inandı; Kuam-te'ye teslim oldu. O da Hien'i derhal tutuklattırarak idam ettirdi.

Birkaç sene sonra Yerken Kralı'nın hal' edildiğini [tahttan indirildiğini] haber alan Hunlar Hoten'i muhasara için beş kumandan maiyetinde otuz bin kişilik bir ordu gönderdiler. Kuam-te onlara bağlılıklarını bildirerek rehine makāmında oğlunu verdi. Bunlar Yerken'de Hien'in oğlu Po-kiu-çing'i bırakarak geri döndüler.

Küçük Buhârâ kıt'asındaki bu muharebe Hunları Çin'e akın yap- Sene:63 Heo-han-şu Kam-mu
maktan men' edecek derecede meşgul edemedi. Altı yedi bin kadar Hun süvarisi Şen-si vilayetinin kuzeyine girdiler. Güney Hunlarına tesâdüf ederek geri çekilmeğe mecbur oldular. Birkaç defa daha Hunlar Çin'e girdiler. Fakat bazı başarılar kazanmış olmalarına rağmen Tanju barış teklif etmek üzere sefîrler göndermekten ve iki millet arasında ticârî münâsebetler kurulmasının yeniden sağlanmasını talep etmekten geri kalmadı. Çin İmparatoru bu suretle onların akınlarına mâni olmak fikriyle istediklerine râzı oldu.

Bazı Çin nâzırlarının evvelden tahmin ettikleri gibi bu muâhe- Sene:65
denâme Güney Hunlarını hiç memnun etmedi. Bunu kıskandılar; silaha sarıldılar, Çinlilere karşı isyan ettiler. Dâima eşkıyalığa meyyal olan Kuzey Hunları Güney Hunlarının aldıkları ganîmetleri görünce tamaha düştüler. Ganîmetlere ortak olmak üzere onlar da anlaşmayı bozarak Güney Hunlarıyla birleştiler. Ortos ülkesine girdiler. Oralarda bir çok tahrîbât yaptılar. Her tarafa ateş verdiler. Öyle ki Şen-si şehirlerinden çoklarının kapılarını kapamak mecburiyeti hissedildi. Fakat en tuhafı Hunların bu vilayeti bir taraftan tahrîb ettikleri sırada diğer taraftan vergi vermek yahut hediye götürmek üzere Çin İmparatoru'na sefîr gönderiyorlardı.

Nihâyet Mim-ti namında Çin İmparatoru külliyetli asker topladı. Sene:72 Kam-mu Heo-han-şu
Hun İmparatorluğu'na girmek fikriyle Leam-çeo tarafına gönderdi. Kumandan Yung on bir bin kişiyi bulan Şan-si, Şen-si, Kiang ve Güney Hunları askerleriyle Kao-kuan tarafından yürüdü. Kumandan Teu-ko on iki bin kişilik diğer bir kol ile Su-çeo tarafından Hun ülkesine girdi. Diğer bir kumandan Supunor Gölü yoluyla ilerledi. Dördüncü bir kumandan U-houn ve Siyen-pi'lerin başında Şan-si vilayetinin kuzey yoluyla hareket etti. Teu-ko, Tien-şan yahut Gök Dağı'na kadar gitti. Hu-yen-vam namındaki Hun kumandanını bozdu, Lop Gölü'ne kadar takîb etti. Bütün Kamul yahut Hami

ülkesine sâhip oldu. Burada muhafız kuvvetleri bıraktı. Bunun üzerine Hunlar Güney tarafında ele geçirdikleri yerleri terk ederek kuzeye çekildiler.

Diğer Çin kumandanları az bir iş gördüler. Fakat Teu-ko ordusunun elde ettiği sonuç bu noktada durmamıza değer. Çünkü çoktan beri gerek Hunların akınlarından, gerek oralarda hükümrân olan kralların kudretlerinden dolayı Küçük Buhârâ kıt'ası ile Çin arasında kesilmiş olan ticârî ilişkilerin tekrar kurulmasına imkân sağlamış oldu. Bu seferin ilk semerelerinden olmak üzere Lop Gölü'ne ve yukarıda bahsettiğimiz gibi Kuam-te'nin hükümran olduğu Hoten ülkesine yakın olan Şen-şen ülkesi Çinlilere tâbi' oldu. Teu-ko Pan-çao namında bir kumandanı bir müfreze ile oraya sevk etmişti. Bu memleketin kralları Hunların dostu idiler.

İşte Tanju İmparatorluğunun temelleri sarsılıyordu. Güney Kam-mu Hunları kendilerinden ayrıldıktan sonra sürekli olarak kayıplara uğruyorlardı. Ta-tum-fu ülkesine doğru vukû bulan tecâvüzleri hiçbir başarı getirmedi. Az bir miktarda Çin askerleri her tarafta onları hücumları tard ettiler.

Bu sırada Pan-çao batı tarafına doğru sürekli olarak ilerliyor, Sene:74 Kam-mu Lie-tai-ki-su Küçük Buhârâ kıt'asının kavimlerini Hunların itaati altında olmaktan çıkarıyordu. Tanju tarafından Aksu yahut Kiut-su Kralı nasbedilen ve kuzey üzerinden batıya giden büyük yolu zapt etmiş olan Kien, Kâşgar Kralı'nı öldürmüş, bu hükûmeti kendi nâzırı Teu-ti'ye vermişti. Pan-çao Büyük Kum Çölü'nün [Gobi] ortasından geçerek bu şehre gitti, Teu-ti'yi tahtından indirdi. Onun yerine eski krallardan birinin yeğeni olan Çung'u geçirdi.

Diğer taraftan Kumandan Teu-ko yaklaşık on dört bin kişi ile Lop Gölü'nde barbarları mağlup ederek sonra Uygurlara doğru yürüdü. Turfan Uygurlarının yani Öñdeki Uygurların kralı, Arkadaki Uygurların kralının oğlu idi. Payitahtları birbirinden beş yüz li mesâfede idi. Arkadaki Uygurlar pek uzakta oldukları, oraya gitmek için soğuktan adam telef olan bir takım derin vâdilerden geçmek gerektiği için Teu-ko yalnız Turfan Uygurlarına hücum etmek istiyordu. Fakat başka bir kumandan, Arkadaki Uygurlara karşı yürümenin daha münasip olduğunu söyledi. Çünkü onların mağlubiyeti behemahal Turfan Uygurlarının mağlûbiyeti neticesine yol açacaktı. Teu-ko bir karar veremiyor gibi görünmekteydi. Bu fikri öne süren

kumandan ayağa kalkarak, sevk edilecek fırkanın kumandanlığını istedi. Derhal kuzeye doğru yürüdü, bir mikdâr esîr aldı. Kuzey Uygurlarının kralı olan Gan-te Çin askerlerinin gelişinden korkarak teslim oldu. Bunun üzerine Kin-yu-çing şehrinde Çin askerleri yerleştirildi. Bir Çin kumandanı Turfan'dan biraz ötede Lieo-çung-çing'de kendisine bir karargâh edindi. Bu kumandan âdeta Çinlilere tâbi' olan Küçük Buhârâ ülkelerinin umûmî vâlisi idi.

Kumandan Teu-ko bu kıt'ayı terk eder etmez Kuzey Tanjusu Arkadaki Uygurlara hücum etmek üzere kumandanlarından birine yirmi bin kişilik bir ordu verdi. Çinliler imdada üç yüz asker gönderdi. Bunlar bozuldular. Uygur Kralı Gan-te mağlup oldu. Pâyitahtı Kin-yu-çing şehri muhasara edildi. Çinliler Hunlara mukavemet imkânı göremeyince yaylarını zehirlediler. Bunun üzerine Hunlar çekilmeğe mecbur oldular. Sene:75

Bu esnada İmparator Mim-ti vefat etti. Hunlar bundan dolayı Çinlilerin imdad gönderememelerinden faydalanarak Lieo-çung-çing şehrini kuşattılar. Aynı zamanda Yen-şen yahut Haraşar ve Aksu kavimleri Çin-mu namında bir Çin kumandanıyla harb ediyorlardı. Bütün Uygurlar isyan ederek Hunlarla birleştiler. Çin askerleri pek büyük sıkıntı içinde kaldı, vaziyetlerinden haberdar olan Tanju teslim olmaları için haber gönderdi. Çinliler cevap makamında delegeleri öldürerek cesetlerini surların üstünden Hunların ordugâhlarına attılar ve şehri müdâfaada ısrar gösterdiler.

Bu esnada vaziyetlerini Çin sarayına bildirmişlerdi. Civar memleketlerden alelacele imdadlarına yedi bin asker gönderilmişti. Kia-peng namında bir Çin kumandanı daha başka kumandanlarla beraber Uygurlara karşı yürüdü, mağlup etti, birkaç bin Uygur öldürdü. Kuzey Hunları korkarak çekildiler, Uygurları yalnız başlarına bıraktılar. Onlar da Çinlilere bağlılıklarını arz ettiler. Sene:76 Kam-mu Lie-tai-kı-su

Aynı zamanda Kâşgar'a kadar ilerlemiş olan Pan-çao bu memleket ahâlisinin bir çoğunu Hunların tarafını terkederek Çinlilerin tarafını tutmağa mecbur bırakmıştı. Hunlar, Çin muhafız askerlerinin boşalttıkları Kamul ülkesine girmişlerdi. Fakat bu ehemmiyetsiz muvaffakıyet İmparatorluklarının dağılmasının yaklaşmasına mâni olmadı.

Hun ülkesinden pek çok firarlar vukû buluyordu. Bunun en mühimmi Ki-lieu'nun ve daha bir kaçının firarı oldu. Bunlar otuz Sene:77 Kam-mu

bin kişi, yirmi bin çift beygir, yüz bin sığır yahut koyun ile gelerek Çinlilere tâbi oldular.

Sene:83 Heo-han-şu Sene:84

Bu suretle Kuzey Tanjusu Çin İmparatorluğu'nun dostluğuna tâlip olmak mecburiyetinde kaldı. Sefîrleri Kan-çeo vâlisine müracaat ettiler. Bu da Hunların Çinlilerle gelip ticârî münasebetlerde bulunması müsaadesini elde etti.

Sene:85 Kam-mu Heo-han-şu

Bu tür ilişkilere tahammül edemeyen Güney Hunları, Kuzey Hunlarını sürüleriyle beraber ansızın bastılar. Pek çok ganîmet aldılar. Firarlar hep devam ediyordu. Hunlar takım takım gelerek hudut üzerinde bulunan Çin kumandanlarına tâbi' oluyorlardı. Güney Hunları kesintisiz olarak Tataristan'a akınlar yapıyorlar, Sibirya'da Tim-lim kavmi, Leao-tung'un kuzeyinde oturan Siyen-pi'ler, Küçük Buhârâ kıt'ası sâkinleri hep birer taraftan Tataristan'a giriyorlardı. Her taraftan hücuma uğrayan Hunlar gittikçe Çin'den uzaklaşmağa mecbur oldular. Çinlilerle barış yapmış olmalarına rağmen Güney Hunları bir türlü onları rahat bırakmıyorlardı.

Kan-çeo vâlisi olan Mem-yun Güney Hunlarının Kuzey Hunlarına böyle tecavüzlerine müsaade etmenin anlaşmaları unutmak olacağını, yeni bir muharebeden kaçınmak için Güney Hunlarını bütün gaspettiklerini iâdeye zorlamak lazım geldiğini, bizzat Tanju'nun bu hallerden şikâyet ettiğini merkezî hükûmete bildirmekten kendini men' edemedi. Bu münâsebetle toplanan Çin meclisinin müzâkerelerinde değişik değişik fikirler ortaya atıldı. Hiçbir şeye karar verilemedi. Güney Hunları aldıkları esîrlerin iâdesi için verilen emirleri icraya pek yanaşmıyorlardı. Hatta Çinlilere itaat etmek mecburiyetinde kalmamak için esîrlerin başlarını kesmek cür'etinde bile bulundular.

Sene:87

Güney Hunlarının düşmanlıklarından ziyâde Siyen-pilerin muharebeleri Kuzey Hunlarına zarar verdi. Bu doğu kavimleri civar vilayetlere girdiler, büyük bir muhârebede Hunları mağlup ettiler. Tanju Yeu-liu'yu öldürdüler. Miktarları iki yüz binden ziyâdeye varan elli sekiz aşîret Ortos ülkesinin, Şen-si ve Şan-si vilayetlerinin hudutlarına çekilerek orada Çinilelere tâbi' oldular.

Sene:88 Kam-mu Ven-hien Heo-han-şu

Hun İmparatorluğu civar kavimler tarafından böyle tahrip edildiği esnâda bir kıtlık ortaya çıkarak çözülmeyi tamamladı. Tebaadan bir çoğu Güney Hunlarına katıldılar. Bunlar Kuzey Tanjusunun karargâhını zapt etmek üzereydiler. Bu esnâda Çin İmparatoru

vefat etti. Hükûmeti İmparatoriçe idâre etmeğe başladı. Kuzey Hunlarını tamamıyla mahv etmek için yardım istemek üzere Güney Tanjusu bu imparatoriçeye başvurdu. Bu suretle daha ziyâde kuvvet kazanacak olan Han sülalesinin artık kuzey tarafından hiçbir endîşesi kalmayacağını söyledi. Müteveffa İmparatorun meziyetlerini pek överek U-hounların ve Siyen-pilerin Kuzey Hunlarına onun emriyle savaş ilan ettiklerini ve Tanju'yu öldürdüklerini ilave etti. Hun İmparatorluğu'ndaki karışıklıklara, Hunların zaaflarına, onları mahv etmenin kolaylığına dâir bir çok izahlarda bulundu.

Bunun üzerine İmparatoriçe daha bir takım kumandanlarla beraber Teu-hien'i gönderdi. Arkasından Güney Hunlarının askerleri geliyordu. Bu ordu Ortos üzerinden Hun ülkesine girdi. Ki-lu-şan dağında büyük bir muharebe yapıldı. Tanju firara mecbur oldu. Askerlerinden bir çoğunu öldürdüler. Tebaasından iki yüz bin kişi Çinlilere tâbi'iyyet gösterdiler. Teu-hien hudutlardan üç bin li uzaklara kadar ilerledi. Yen-jen dağına erişti. Orada bu büyük vak'anın hâtırasını kendinden sonrakilere intikal ettirmek için bir taşın üzerinde mahkûkât [oyulmuş yazılar] bıraktı.[79] Bunu o zaman Çin ordusuyla birlikte bulunan meşhur müverrih Pan-ku yazmıştır.

Sene: 89
Heo-han-şu
Kam-mu
Ven-hien
Tum-kao

[79] Tataristan'da böyle mahkûkâta [yazılı taşlara] tesâdüf etmekten artık hayret içinde kalmamalıyız. Eğer bunlar memleketin aslî sâkinlerinin eserleri değilseler bunlarla harb eden yabancıların geride bıraktıklarıdır. Sibirya'nın yetiştirebileceği muhtelif bitkileri araştırmak üzere Çar tarafından 1721 tarihinde gönderilmiş olan bir doktor birkaç İsveç esîriyle birlikte Krasnoyar[sk] şehrinin batısında Tzulim nehri taraflarına ulaştığı vakit büyük stepin ortasında on altı kadem yüksekliğinde [yklş:4-5 m] beyaz taştan bir sütun buldu. Bunun etrafında dört, beş kadem yüksekliğinde [1,2-1,5 m] birkaç yüz taş daha vardı. Büyük taşın bir tarafında zamanın geçmesiyle bazı cihetleri silinmiş mahkûkât görülüyordu. Bu hurufât [harfler] Asya'nın kuzeyinde yer alan kavimler arasında kullanılan hurufât ile hiçbir ilgisi yokmuş gibi görünüyordu. Bundan bahseden doktorun fikrince bu tür eserler Tatarların ruhuna o kadar yabancıdır ki, kendilerinin yahut atalarının böyle bir şey düşünmüş olmalarına ihtimal vermek imkân hâricindedir. Ne o mevkide ne de yüz fersah mesafeye kadar civarda bu taşların çıkarılabilmiş olacağı bir ocak bulunmadığı için bu taşların Yenisea nehri tarîkıyle getirilmiş olduklarını kabul etmek icâb eder. Şu verdiğimiz izahattan sonra doktorun mütalaaları hükümden düşmüş olur. Bununla beraber biz Krasnoyar[sk]'daki taşların Çin generali tarafından Tataristan'da yapılan mahkûkât ile bir münâsebeti olduğunu zannetmiyoruz. Strahlemberg de Tataristan'ın muhtelif taraflarında silinmez surette boyalı kırmızı yazılara tesâdüf edildiğini, bunların kadîm Çinliler tarafından kullanılan yazılara pek benzediğini söylüyor.

Ertesi sene kumandan Teu-hien[80] bir ordu sevk etti. Bunlar Kamul ülkesini geri aldılar. Bu olay Uygurları o kadar korkuttu ki Çin kumandanının memleketlerine gireceği endîşesiyle veliadlerini Çin sarayına göndermeğe karar verdiler. Tanju sefîrler göndererek barış isteğinde bulundu. Pan-ku bu sefîrleri kabule memur edilmişti. Fakat Güney Hunları bu Hunlara karşı savaşmağa devam edilerek tamamen mahv olunmalarını Çin'den şiddetle ricâ etmekte oldukları için Teu-hien, Tanju'ya karşı asker yollamağa mecburiyet gördü. Bu muharebede vukua geldi. Tanju yaralandı. Bunun üzerine maiyetinden bir çoğu Güney Hunlarına sığındılar. Onlar da pek kuvvetlendiler.

Sene:90 Kam-mu Han-şu

Çin ordusunun başarıları, Tanju'nun zaafı Teu-hien'i muhârebede devama sevk etti. Kumandanlarından birini bir ordu ile Kuzey Hunları'nın üzerine yolladı. Bunlar Tataristan'ın içinde beş bin li mesafeye kadar ilerleyerek İrtiş'e doğru Kin-vi dağında Tanju'yu mağlup ettiler. Çinliler o vakte kadar Tataristan içlerine bu derecede nüfuz etmemişlerdi. Tanju pek uzak taraflara kaçarak kurtuldu. Annesini esîr aldılar.

Sene:91

Tanju'nun firarından sonra, yerine geçmiş olan birâderi Yu-şukien Çin'e sefirler yolladı. Teu-hien bunun Tanju olarak tanınmasını istiyordu. Fakat bazı nâzırlar Güney Hunlarıyla akdettikleri anlaşmanın şartlarına aykırı olacağı düşüncesiyle buna muhalefet ettiler.

Sene:92 Kam-mu

Bu arada Teu-hien öldürüldüğü için Kuzey Tanju'su muhtaç olduğu himâyeden mahrum kaldı. Yeniden isyan etti, kuzeye döndü. Fakat mağlup edildi. Başı kesildi. Bütün tebaası dağıldı. Bunun üzerine Siyen-pi Tatarları Kuzey Hunlarının memleketlerini zaptederek oraya yerleştiler. Bir çok Hunlar bu yeni sâkinler ile karışarak Siyen-pi namını aldılar. Geriye kalan kısmı da reisleriyle

Sene:93

80 Beyzâvî Oğuz Han'ın imparatorluğunu yani Türk veya Hun İmparatorluğu'nu bir Hıtay yahut Çin kralının mahv ettiğini iddia ediyor. Mîrhond bu mağlûbiyeti Pişdâdiyân sülâlesinden Ferîdûn'un oğlu Tur ismindeki İran kralına atf eyliyor. Bunlar birer masaldan ibârettir. Bizce önem verilmeğe değer şeyler değillerdir. Yalnız, zannediyoruz ki Tur, Teu namındaki Çin kumandanı olacaktır. Mîrhond bunu kadîm İran kahramanı ile karıştırmıştır. Büyük bir ihtimalle Kuzey Hunlarını mahv etmek için Teu-hien ile birleşen Güney Hunları İranlılara göre Moğolları yahut Kuzey Hunlarını mahva yardım etmiş olan Tatarlardır.

birlikte batı tarafına geçtiler, ileride görüleceği üzere Başkır diyarında yerleştiler.

İşte Hun İmparatorluğu bu tarihte nihâyet bulur. Bu **İmparatorluk 1323 sene pâyidâr olmuştur.** Yani Miladdan önce 1230 tarihinden Miladdan sonra 93 tarihine kadar devam etmiştir. Bunların tanjularının yani imparatorlarının teselsülünü [ard arda geliş sırasını] ancak İsa'nın doğumundan 210 sene evvelinden beri muhakkak surette biliyoruz.

Çin târihinde bu kavmin bundan sonra da bahsi geçer. Görülüyor ki Hunlar memleketlerinden çıkarılmakla beraber gidip yerleştikleri memlekette pek kuvvetlenmişlerdir. Fakat Avrupa'ya geçecekleri tarihe kadar Hunları idâre etmiş olan hükümdarların isimlerine hiçbir tarafta tesâdüf edemiyoruz.

İKİNCİ KİTAP

-I-
GÜNEY HUNLARI

Tanju tahtını ele geçirmek isteyen bir çok prenslerin iddia sâhibi olmaları Hun İmparatorluğu'nun bölünmesine yol açmıştı. Tanju Pu-tu İmparator âilesine mensup olan Pe'yi öldürtmek istediği için, aleyhindeki tasavvurlardan vaktinde haber alan ve kurtulmağa muvaffak olan Pe onu memleketin bir kısmından mahrum bıraktı. Pe, güneyde ikāmet eden sekiz aşîreti kendi tarafına çekmeğe muvaffak olmuştu. Bunlar yaklaşık kırk elli bin nüfus teşkil edebilirlerdi. Bunlardan oluşturduğu askerlerle Tanju'nun, kendisini öldürmek için yolladığı on bin kişilik orduya mukāvemet edebilecek bir hale geldi. Tanju ordusu hücuma cesâret edemedi. Bu ilk başarı tebaasının mikdârını arttırdı. Tataristan'da Pe büyük bir şöhret kazandı. Nihâyet sekiz aşiretin reisi bir meclis akdederek Pe'nin Tanju ilan edilmesine karar verdiler. Bu karar derhal icrâ olundu. Çin de buna muvâfakat etmiş ve bu teşebbüsü himâye etmişti. Sene 48

Hunların bu yeni hükümdarı Hu-han-sie ünvanını aldı. Çinliler kendisini Kuzey Hunlarının ve Siyen-pi Tatarlarının akınlarına karşı bir set oluşturması için İmparatorluğun kuzeyinde Şan-si taraflarında Moei-tsi'ye yerleştirdiler. Hu-han-sie hüküm ve nüfûzunu gittikçe arttırmak, kuzey kavimlerini korkutmak için o zaman Çin'de hükümran olan Kuam-vu-ti'ye sefîrler göndererek tâbi'iyyeti altına girmiş olduğunu resmî surette ilan etti. Bu zahirî bağlılık alâmetleri Çin nâzırlarının uzak görüşlü olanları üzerinde hiçbir te'sîr yapmadı. Bunlar yalnız imparatorluğun husûsî menfaatlerini düşünüyorlardı. Anlaşmalara rağmen Çin'in dâima Hunların tecavüzüne maruz kalmış bulunduğunu göz önünde tutarak Hunlar yine kuvvet kazanacak olurlarsa tecavüzlere tekrar başlayacaklarını tahmin ediyorlardı. Bunun için Hunlarla muhârebe edilmesini İmparatora Kam-mu Tsin-şu

tavsiye ettiler. Hele Hunların, aralarındaki nifaklardan ve bilhassa bütün memleketi mahv ve harâb eden kıtlıktan dolayı pek ziyâde zayıflamış bir halde bulundukları için bu muharebenin Çinlilere pek fayda vereceğini ümit ediyorlardı. Fakat İmparator, barışı, bu meşkûk [şüpheli] muvaffakıyetlere tercîh ederek Hunların birbirlerini yemelerini beklemeyi daha uygun buldu. Yeni Tanju'yu himâye etti. O da güney cihetinden müzâheret gördüğü cihetle bütün kuvvetlerini kuzeyde kullandı. Artık Hunların birbirlerinden büyük düşmanları olmadı. Onları harbe sürükleyen şey yağma hususundaki o fevkalade tamah ve ihtirasları değildi. İçlerindeki sâir her türlü hissiyatın seslerini boğan bir kin ve garez tufânı idi. İşte bu harb Kuzey Hun İmparatorluğu'nun yıkılması ile sonuçlandı. Kuzey Hunları mahvoldular. Biraz sonra Güney Hunları da aynı âkıbete uğradılar. Çin de bir müddet bu tehlikeli komşulardan kurtuldu.

Hu-han-sie kuzey taraflarına on bin kişi yolladı. Bu ordu orada
Sene:49 Kam-mu Heo-han-şu
Tanju'nun biraderi üzerinde büyük bir muvaffakıyet elde etti. Ahâlinin büyük kısmı beygirleriyle, sürüleriyle güneye doğru akın akın koştular, Hu-han-sie'ye tâbi' oldular. Hükümdarları ise Tataristan'ın daha kuzeylerine doğru kaçmağa mecbur oluyordu. Bu kadar büyük bir muvaffakıyet, Güney Tanju'suna Çinlilerin Kuzey Hunlarını müdâfaa cihetini seçmeleri, yahut kazandığı kuvvetten çekinmeleri korkusunu verdi. Çin yönünden kendisini yeteri kadar güvende bulmuyordu. İmparatorda hâsıl olacak bir şüphenin yeni bir harbe sebebiyet vermesinden dâima korkuyordu. Bu endîşelerden kurtulmak ve Çinlilerle daha ziyâde irtibatlı olmak için onlara vergilerini göndermek, kadîm âdetlere uygun olarak İmparatora saygılarını sunmak üzere oğlunun Çin sarayına gitmesi hakkında müsaade istemek yolunu seçti. Bu müdâheneden memnun olan İmparator birkaç kumandanı Tanju'nun nezdine göndererek onu Tanju sıfatıyla U-yuen ülkesine[1] yerleştirdi. Tanju zaten taşımakta olduğu bu ünvanın Çinliler tarafından kendisine verilmesinden hiç memnun olmadı. Bu merâsim münâsebetiyle İmparatora karşı bir takım saygı ve bağlılık eserleri göstermesi gerekiyordu. İmparatorun nâzırları bu noktada hiç müsâit tavırlar göstermiyorlardı. Tanju bu merâsimden kurtulmak isterdi. Fakat itaat etmek, sefîrleri

[1] U-yuen o zaman Şen-si vilayeti dâhilinde Yen-gan-fu arâzisi dâhilinde bir sancak idi.

karşılamak, İmparatorun emirlerini bir hükümdar için utanç verici bir tarzda karşılaması lazım geldi. Bu kabîl protokolün ne gibi merâsim dâiresinde vukua geleceği belli idi. Tataristan hükümdarını ayaklarına kapanmış bir halde görmekten pek memnun olan Çinliler merâsimin hiçbir tarafını ihmâl etmiyorlardı. Tanju'nun elde edebildiği bütün müsaade, sefîrlerin kendi sarayında bulundukları müddetçe onları selamlamak mecburiyetinden âzade kalmasından ibâret olmuştur. Tebaasının kendisini Çinlilere satılmış gibi telakkî ederek aşağılanmış görmelerinden ve bu yüzden yeni karışıklıklar çıkmasından korkuyordu. Sonra Şan-si dâhilinde Yun-çong[2] dâhilinde ikāmet etmekteydi. Oradan İmparatora hediye olarak atlar ve develer yolladı.

Tanju'nun memleketleri dâhilinde yeniden bir harb çıkmasından korkması sebepsiz değildi. Kuzey Tanju'sunun biraderi olup son muharebede esîr edilen başlıca kumandanlarından Yue-kien halkı isyan ettirmek için bir vesîle bekliyordu. Mühim bir fırka [parti] oluşturdu. Güney aşîretlerinden beşinin reisini bütün tebaalarıyla bu fırkaya aldı. Nihayet isyan etti. Otuz bin kişilik bir orduya kumanda ediyordu. Âsîler kuzeye doğru üç yüz li uzaklara çekilmişler, orada reislerine Tanju ünvanını vermişlerdi. Fena netîceler verebilecek olan isyan daha başlangıçta bastırıldı. Muhtelif reisleri arasına ihtilaf girdi. Fırkanın geriye kalan kısmı da Kuzey Tataristan'a kaçtı.

Heo-han-şu

Bu karışıklıklardan dolayı Tanju muttasıl Çin tarafından telaş içinde yaşıyordu. Hunların akınlarına o kadar uzun zamanlardan beri maruz kalmış olan Çinlilerin kendisine el'an emniyete cesâret edemediklerini, husumetini meydana vurmak için münasip bir fırsat bekleyen gizli bir düşman gibi telakkî eylediklerini anlıyordu. İki millet arasındaki bu itimadsızlık Tanju'nun Güney İmparatorluğunun kurulmasına bir mâni teşkil edebilir ve Kuzey Hunlarının cesâretini artırabilirdi. Oğlunu Çinlilere göndererek onlarla daha ziyâde dostane münâsebetler kurmağa çalıştı. Bu vesîle ile Çinlilerden yeni hediyeler kopardı. Bu hediyeler esvaplardan, arabalardan ve silahlardan oluşuyordu. İmparator buna bir de mühür ilave etti. Tanju da bağlılık alameti olmak üzere bu mührü taşıyacaktı. Hediyelerin

Heo-han şu
Kam-mu
Ven-hien
Tum-kao

[2] Yun-çong Han sülalesi zamanında Şan-si vilayeti dâhilinde, Yang-fu [?] dâhilinde bir sancak.

yanı sıra elli kadar cânî de vardı. İmparator Kuam-vu-ti bunları hapishaneden çıkararak muhafız kuvveti sıfatıyla Çin kumandanı ile birlikte göndermişti.

İmparator biraz sonra Tanju'ya yeni hediyeler yolladı. Kuzeyde sükûn ve asâyiş tamamen sağlanmış gibiydi. Hunlar her sene birinci, beşinci ve sekizinci kamerî ayın beşinci günlerinde Gök Tanrı'larına kurbanlar keserlerdi. İşte bu merâsim esnâsında Tanju Çin İmparatoru'na karşı duyduğu şükran hissini ve memnuniyeti mutantan bir surette gösterdi. İmparatoru âdeta kendi memleketlerinin hâmisi mabudlar arasına sokarak ona bir kurban kesti. Milletin bütün büyüklerinin hazır bulunduğu bu şenliklerde at yarışları yapıldı. Takriben bin kişi ile Tataristan'a çekilmiş olan beş aşiret reisinin evlatlarının katılmaları da Tanju'yu memnun etti. Bunların Güney Hunları tarafına geçmek tasavvurunda olduğundan haberdar edilen Kuzey Tanju'su bir süvari müfrezesiyle kendilerini takip ettirmişti. Fakat Hu-han-sie bu reislerin imdadına bir ordu göndermişti. Bunlar süvarilerin iş görmelerine mâni oldular.

Çin İmparatoru Tanju'ya Şan-si dâhilinde Si-ho[3] ülkesinde Moei-tsi şehrini verdi ve muhafaza için bir miktar da asker bıraktı. Sonra milletin başlıca reislerini muhtelif noktalara yerleştirdi. Birincisi Pe-ti[4] vilayetinde, ikincisi Ortos[5], üçüncüsü U-yuen[6] dördüncüsü Yun-çung[7], beşincisi Tim-siam[8], altıncısı Yen-muen[9], yedincisi Ta-li[10], ülkesinde karar kıldı. Bütün tebaalarıyla birlikte çadırlar altında yaşıyorlardı.

Kuzey Hunlarının Çin'e akın yapmalarını önlüyorlardı. Bundan
Sene:51 dolayı Kuzey Hunları Çinlilerden barış istemeğe mecbur oldular.

Bu tarihten sonra Güney Hunları İmparatorluğu dâhilinde
Sene:53 mühim bir olay cereyan etmedi. Tarihçiler yalnız Tanju'nun Çin

[3] Bu sancak dâhilinde otuz altı şehir vardır. Şan-si'nin Fuen-çeo ülkesi dâhilinde idi.

[4] Şen-si'ye bağlı King-yang-fu dâhilinde bir sancaktır.

[5] Şen-si vilayetinin kuzeyinde.

[6] Şen-si dâhilinde Yen-gan-fu'nun sancağı.

[7] Şan-si dâhilinde Ta-tum-fu'nun sancağı.

[8] Şan-si dâhilinde bir sancak. O zaman on iki şehri ihtiva ederdi Şan-si dâhilinde Ta-tum-fu civarlarında yer alır.

[9] Hanlar sülalesi zamanında bir sancaktır. Payitahtı Tai-hien yahut Tai-çeo'dur. Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu'ya bağlıdır.

[10] Şan-si dâhilinde Ta-tum-fu sancağında.

İmparatorundan hediyeler aldığını[11], bunun ardından, dokuz sene hüküm sürdükten sonra vefat ettiğini söylemekle iktifâ ediyorlar.

Doğu Hıdivi makāmını hâiz bulunan, Hu-han-sie'nin kardeşi Mo, tanju ilan edildi. Kieu-feu-yeu-ti ünvanını aldı. İmparator Kuam-vu-ti ona mühür ile hediyeler gönderdiği gibi saray ileri gelenleri için de ayrıca hediyeler yolladı. Bu da sonra her tanju tahta çıkışında âdet oldu. Bu tanju'nun hükümranlığı ertesi seneden itibaren hesap edilmektedir. Bütün Çin tarihçilerinin âdeti gereğince senenin geri kalan kısmı vefat eden İmparator hesabına kaydolunur. Sene 55

Tanju bir sene hükümran oldu. Biraderi Han, İ-fa-yu-liu-ti (Y-fa-yu-liu-ti) adı altında onun yerine geçti. Kuzey Hunları reislerinden biri tebaasından bin kişi ile gelip ona katıldı. İki seneden ibâret olan hükümranlığı devrinde hakkında mevcut olan bütün işlemler bundan ibârettir. Sene 56 Sene:57

Tanju Hu-han-sie'nin torunu olan Tie Hunların tahtına çıktı, Hi-tong-şi-sui-heu-ti ünvanını aldı. Sene:59

Bunun hükümranlığı devrinde altı yedi bin Kuzey Hunlu Şen-si dâhilinde U-yen[12] hudutlarına akınlar yaptılar, Şan-si dâhilinde Yun-çung[13]'a kadar yayıldılar, Yuen-yam şehrine kadar ilerlediler. Çin askerlerinin yardımıyla Tanju bunları çıkardı. Dört senelik bir saltanattan sonra vefat etti. Heo-han-şu Ven-hien Tum-kao Kam-mu Sene:62

Tanju tahtı So[14]'ya kaldı. O da Kieu-çeu-çelin-ti ünvanını aldı. Ancak birkaç hükûmet sürdükten sonra vefat etti. Tsie'nin biraderi Çang, Hu-sie-şi-sui-heu-ti namı altında Tanju ilan edildi. Pek az önemi olan bu tafsilattan dolayı okurlarımın affını talep ederim. Fakat aşağıki olaylar bunlardan burada bahsetmeğe beni mecbur ediyor. Çinlilere pek yakın bulunan, âdeta onlara tâbi olan Güney Hunları bütün Çin kıt'asını telaşa veren o büyük seferlere kadir olabilecek derecede kuvvetli değildir. Şen-si ve Şan-si vilayetleri dâhilinde öteye beriye dağınık bir halde bulundukları için el'an Tataristan'ın sâhibi bulunan Kuzey Hunları'yla Çinliler arasına nifak sokmaktan başka bir şey yaptıkları yoktu. Heo-han-şu Sene 63

11 On bin koyun.
12 Yen-gan-fu'ya doğru
13 Ta-tum-fu dâhilinde bir şehirdir.
14 Tanju Kieu-feu-yeu-ti'nin oğlu.

Kuzey Hunlarının Çinlilerle akdettikleri bir sulh muâhedesi Sene:64 Heo-han-şu Kam-mu Sene:66 bu yeni tanjunun hükümranlığının başında Güney Hunlarını pek korkuttu. Bundan dolayı bir takım hareketlere kalktılar. Mim-ti namındaki Çin İmparatoru, isyan etmek istidâdı gösteren Güney Hunlarının durumlarını nezâret altında bulundurmak üzere hudutlara bir miktar asker göndermeğe mecbur oldu. Çin askerinin gelişi kuzeyde sükûnu iâdeye yetti.

O zaman Çin'de ilim ve fenlerle çok iştigal ediliyordu. İmparator Sene:73 hanedanına mensup bütün prensler ve nâzırlar ilimlerle uğraşıyorlardı. Bilginlere karşı özel bir hürmet besleyen İmparator, ta sarayın içinde bile bir nevi mektep te'sîs etmişti. İlim ve fenlere olan bu muhabbet Çin'den uzaklara kadar yayıldı. Tataristan barbarlarına geçti. Hunlar ilim öğrenmek için çocuklarını Çin'e yolladılar. Bu kavimlerin vahşi, hunhar tabiatlarını yumuşatmak için en iyi çarelerden biri bu idi. Çünkü onlar muharebeden başka bir meşgale bilmiyorlardı. Hunlar da sulh ve sükûna tâlip oldular, Çinlilerle ittifak ettiler. Fakat bütün bu hareketler hep Kuzey Hunlarına karşı idi. İçlerindeki intikam hissi, milletin ayrıldıkları diğer kısmını rahat bırakmaktan onları men' ediyordu.

Çinlilerle Tataristan içine bazı akınlar yaptıktan sonra U-houn Sene:76 Tatarlarıyla birleştiler, Kuzey'de tahribatlarına tekrar başladılar. Daha ilerilere gideceklerdi. Fakat memleketlerine de sirâyet eden büyük bir kıtlık onları geri dönmeğe mecbur etti. Kuzey Hunları her şeyden mahrum bir halde bulundukları için aşağılara doğru hücuma kalkmalarından korkuyorlardı. Fakat hallerine merhamet eden Çin İmparatoru Hiau-çim-ti bütün erzak depolarını boşaltarak Hunlara yolladı.

Tanju Kuzey Tatarlarının mahvi için uğraşmaktan, onların bütün düşmanlarıyla birleşerek bir çok akınlar yapmaktan geri kalmamakla beraber, beslediği büyük tasavvurun eylem sahasına çıktığını görmeğe muvaffak olamadan yirmi üç sene bir hükümranlıktan sonra vefat etti. Han'ın oğlu Siuen yerine geçti. İ-tu-yu-liu-ti (Y-tou-yu-liu-ti) ünvanını aldı. Kuzey Hunlarıyla muhârebeyedevam etti. Sürülerini gasp ederek, tarlalarını tahrîb eyleyerek onları perîşen etmeğe çalıştı.

O zaman Kuzey Hunlarıyla barış halinde yaşayan Çinlilerin Sene:85 emirleri bile bunları durduramadı. Bu tanju ancak üç sene hükümet

etti. Vefatında İmparatorluğu Tanju Çang'ın biraderi Tun-tu-ho'ya bıraktı.

Hieu-lan-şi-sui-heu-ti namı altında maruf idi. Bu tanju o zaman Kuzey Hunlarına karşı yürüyen Çin ordusuna otuz bin asker verdi. Kuzey Hunlarını tamamıyla mahv etmek için Çin İmparatoru nezdinde pek sıkı teşebbüslerde bulundu. Kuzey Hunları bir çok çarpışmalarda mağlup edildi. Tanjuları, yukarıda söylediğim gibi, tebaasından bir kısmıyla beraber batı taraflarına kaçtı. Kalan araziyi ve âileleri doğu milletleri aralarında paylaştılar. Hun İmparatorluğu tamamıyla yıkıldı. Güney Tanjusu'nun payına otuz dört bin âile düştü. Toplamları yaklaşık olarak iki yüz otuz yedi bini buluyordu. Sene:88 Sene 89 Sene:90

Bu tanjunun vefatından sonra Siuen'in kardeşi Gan-kue onun yerine geçti. Sene:91

Vaktiyle işgal ettiği Doğu Hıdivliği makamında halkın kin ve husumetini üstüne çekmişti. Tahta çıkınca o mevkii Su-tsu'ya verdi. Bu ise selefinin tamamıyla zıddı bir hareket tarzı takîb ederek herkese kendini sevdirdi. İhtiyatkârlığı, cesâreti, Kuzey Hunlarının imhâsında büyük faydalar sağlamıştı. Tebaasının nazarında gittikçe nefret edilir bir hale gelen Tanju, Su-tsu'ya karşı gösterilen hürmet ve muhabbete tahammül edemiyordu. Ona karşı beslediği husumet o kadar ileriye vardı ki nihâyet öldürmeğe karar verdi. Biraz vakitten beri tâbi' olmuş olan Kuzey Hunlarını bu maksatla kendisine pek bağladı. Bunlar Su-tsu'nun gizli düşmanları idiler. Onu İmparatorluklarının çöküşünün en başlı âmillerinden biri olmak üzere telakkî ediyorlardı. Fakat Su-tsu, Tanju'nun tasavvurlarından haberdar olarak Şen-si dâhilinde U-yuen[15] ülkesine çekilmeğe vakit buldu. Sene:93 Kam-mu

Tanju Gan-kue takîb ettiği hareket tarzıyla işleri gittikçe daha berbat bir hale getiriyordu. Tsung namında bir Çin kumandanının husûmetini de üstüne çekmişti. Bunu İmparator Hiau-ti'ye şikâyet etmek istiyordu. Fakat kumandan mektuplarını ele geçirdi. Daha ziyâde kızarak intikam almağa karar verdi. Bu tanjunun yeni tâbi'y-yet arz etmiş Hunlarla birleşerek Su-tsu'yu öldürtmeye, sonra Çin'e karşı isyan etmeğe karar vermiş, hatta şimdiden büyük bir ordu toplamış olduğunu İmparator'a arz etti. Aynı zamanda tanjuyu itaat dâiresine sokmak ve Tataristan'da Çinlilere karşı hürmet telkin Sene:94 Kam-mu

[15] Yen-gan-fu arazisi dâhilinde.

etmek için bir ordu gönderilmesi lazım geldiğini de ilave etti. Tsung ile Çu-huei namında diğer bir kumandan bir ordu ile Tanju sarayına doğru yürümek emrini aldılar. Gan-kue derhal firar etti. Bir miktar asker toplayarak Su-tsu'nun takibine koyuldu.

Su-tsu ise bütün aşîretleri ile Man-siam-çing şehrine[16] doğru kaçıyordu. Büyük Sedde kadar onu takîb etti. Şehrin kapılarını kendisine kapadılar. Çu-huei bazı anlaşma tekliflerinde bulundu. Fakat bunları kabul etmedi. U-yen'e[17] giderek orada karar kıldı. Kumandan Tsung ile Çu-huei kendisini takîb ederek muharebeye girişecekleri sırada Tanju tebaası tarafından öldürüldü. Yerine Su-tsu'yu tahta çıkardılar. Ting-to-şi-sui-heui-ti ünvanını aldı.

Heo-han-şu
Ven-hien
Tum-kao
Kam-mu

Bu tanju tahta çıkar çıkmaz, kendisine bağlılıklarını bildirmiş olan Kuzey Hunlarından beş altı yüz kişi bir isyan çıkararak geceleyin kendisine hücum ettiler. Bunlar geri atıldılarsa da karşıklık gittikçe arttı. Az vakit içinde iki yüz bin kişi silaha sarıldı. Bunlar eski tanju Ton-u-ho'nun oğlu Fung-heu'yu başlarına geçirdiler, ona tanju ünvanını verdiler. Fung-heu Su-tsu'ya tâbi olan bütün memleketleri yağma ve tahrîb etti. Sonra, çölün kuzeyine geçmek maksadıyla Ortos ülkesine doğru ilerledi. Çin İmparatoru bu âsîlere karşı Çinlilerle U-houn ve Siyen-pi Tatarlarından oluşmuş bir ordu gönderdi. Tanju ile kumandan Tsung ordularıyla Mo-su-çing'e geldiler. Fung-heu orada bunları hemen muhasara etti. Ancak Çin ordusunun yaklaşması üzerine muhasarayı kaldırdı. Su-tsu on bin süvari ile oğlunu bunların takîbine yolladı. Fung-heu mağlup edildi. Üç bin telefat, üç bin esîr verdi. U-hounlar, Siyen-piler ve Amur gölüne doğru yerleşmiş olan diğer bir Tatar kavmi Mo-ko'larla yaptığı ikinci bir muhârebede mağlup oldu. Bütün bu çarpışmalarda on yedi bin kişi kadar kayıplar vermiş olduğu için, daha uzaklara çekilmeğe mecburiyet hissetti.

Heo-han-şu

Askerin Çin'e dönmesinden sonra İmparator kumandanlara mükafât verdi. Siyen-pi Tatarlarının reisi kral ünvanına nâil oldu. Vazîfelerini yerine getirmekte kusur etmiş kumandanlar da sıradan cezalar aldılar.

Sene:95

Hun ülkesinin hudutlarına doğru çekilmiş olan Fung-heu tebaasını iki kısma ayırmıştı. Batı aşîretlerine kendisi kumanda ediyor

16 Bu şehrin nerede yer aldığı söylenmiyor.
17 Yen-gan-fu arasi dâhilinde.

ve Ço-sie-şan dağının[18] eteğinde karar kılıyordu. Birkaç yüz li ötede bulunan doğu aşîretleri Ortos ülkesinin kuzeyinde idiler. Fakat çok müddet âsîlere bağlı kalmadılar. Ortos ülkesinin yakınlığı kaçışlarını kolaylaştırdı. Bu kıt'aya yaklaştılar, gidip Çinlilere teslim oldular. Miktarları yaklaşık on bin kişiyi buluyordu. Bunları muhtelif mevkilere dağıttılar.

Bu durum Fung-heu fırkasını pek ziyâde zayıflattı ve çöküşünü hızlandırdı. Bununla beraber Tanju'nun hükümranlığının kalan devresi de yine bir takım karışıklıklarla haleldar olmuştur. Hükûmetin zaafı bu dâhilî muhârebelerin önünün alınmasına imkân vermiyordu. Eski tanju Gan-kue'ye pek bağlı olan O-kiu-çen namında bir kumandanın hareketlerinden pek memnun olmadığı için Tanju bunun durumunu incelemeğe kalktı. İşin neticesinden korkan O-kiu-çen dağlara çekilmek yolunu tuttu. Orada arada sırada akınlar yaparak Tanju'nun tebaasını pek fazla rahatsız ediyordu. Çin askerleri bu tarafa doğru yürümeğe mecbur oldular. O-kiu-çen mağlup edildi. Yirmi bine varan bağlıları galiplere tâbi'iyyet arz ettikleri için bunlar Şen-si dâhilinde Gan-tim ülkesinin kuzeyinde[19] iskân edildiler. Sene 96 Heo-han-şu

Aynı zamanda, Fung-heu'ya tâbi' bulunan diğer aşiretler de uzun bir kıtlıktan yorulduklarından Siyen-pi Tatarlarıyla vukû bulan bir muharebede mağlup oldular. Sonra Tanju öldü. Hükümdarlık tâcını Çang'ın oğlu Tan'a bıraktı. Dört sene hükümran olmuştu. Kam-mu

Tan, Van-şi-şi-sui-ti ünvanı aldı. Fung-heu'ya asker göndererek âsîleri büsbütün imhâ ile külliyetli ganîmetler elde etti. Heo-han-şu Sene:98

Fakat bir seyahatte kendisine refakat etmiş olan Han-tsung namında bir Çinlinin sözlerine kapılarak sonraki imparator Gan-ti (Can-ti?)'ye karşı isyan etti. Han-tsung, iki nehir taşmış, sefâletten bir çok kişi telef olmuş olduğu için Çin'e hücum etmek üzere bundan münasip bir fırsat bulamayacağına onu kandırmıştı. Çinlilere ancak boyunduruğu silkip atacak kadar kudreti olmadığından dolayı tâbi' bulunan Tanju bu nasîhatı tuttu. Ordusunun başına geçti. Tatarlar, U-hounlar ve sâir barbarlar da kendisine iltihak ettiler. Sene:100 Sene 109 Heo-han-şu Kam-mu

18 Bu dağ Supunor gölünün batısında çöl içindedir.

19 Bu sancak bugün Şen-si dâhilinde Ping-leam sancağında Fing-çeo'nun bulunduğu yerdedir.

Bunlarla Çin'e girdi. Pe-çe-li vilayeti dâhilinde[20] Şam-ku'ya kadar akınlar yaptı. Aynı zamanda U-hounların reisi olan Vu-ho-yun, Siyen-pilerin reisi olan Kieu-lun bir Hun kumandanıyla birlikte Şensi dâhilinde U-yun[21] ülkesinde harb ediyorlardı. Bazı çarpışmalar vukûa gelerek bunda Çin askerleri mağlup oldular. Bazı muhârebelerde de galebe Çinliler tarafında kaldı.

Bu muhârebe U-hounlar reisinin Çinliler tarafına geçerek onlara
Sene:110 Heo-han-şu bağlılık arz etmesiyle netîcelendi. Tanju muhârebeye devamdan geri kalmadı. Ertesi sene akınlara yine başladı. Leao-tung taraflarına yaklaşık bin kişi gönderdi. Orada bu vilayetin vâlisi şiddetle mukāvemet gösterdiği için başka bir tarafa çekilmeğe mecbur oldular. Tanju her taraftan kendisini atmak ve çıkarmak için asker geldiğini görmekten hayretlere düşerek Çin'de büyük kayıplar meydana gelmiş olduğunu söyleyip de aldattığından dolayı Han-tsung'u azarladı. Derhal İmparator Gan-ti'den barış talebinde bulundu. Bütün aldıklarını iâde ettikten sonra bu sulha erişti.

Sonra, dâima Tataristan'da tutunmakta olan âsî Fung-heu,
Sene:107 Siyen-pi Tatarları tarafından mağlup edildi. Tebaasından bir kısmı bu kavimlere tâbi' oldular, bir kısmı da dağıldı. Fung-heu artık muhârebe edecek askerden mahrum kaldığından yüz süvari ile Ortos ülkesine kaçtı. Orada Çinlilere teslim oldu. Çinliler onu başka bir tarafa naklettiler.

Yaptıkları barış ile Çinlilerin müttefiki olmuş olan Hunlar, Çin
Sene:118 hudutlarına akınlar yapan Siyen-pi Tatarlarını def' etmek için Çinli-
Sene:119 Kam-mu lere yardım ettiler ve kumandan Leao-tung'un arkası sıra yürüdüler. İki milletin karışımından oluşmuş askerleri tarafından elde edilen muvaffakıyete rağmen Siyen-piler akınlarına devam etmekten geri kalmadılar.

Çin kumandanı ile, biraz evvel itaat altına alınmış olan Kuzey
Sene:121 Hunları reisi Hu-yeu-hoei hudutları savunabilmek için daimî surette silah altında beklemeğe mecbur oldular. Çinlilerden memnun olmayan bu Hunlar, muharebeden sonra Çinlilerin aleyhinde isyan ettiler.

Sene:123 Siyen-piler de on bin kişilik bir ordu ile Güney Hunlarına hücum
Heo-han-şu Sene:124 ediyorlardı. Bu karışıklıkları Tanju'nun vefatı takîb etti. Yirmi yedi

20 Pau-gan-çeo havalisinde.

21 Yen-gan-fu dâhilinde.

sene hükümran olmuştu. Kendisinin yerine geçen Çi namındaki biraderi U-ki-heu-şi-sui-ti namını aldı.

Bunun saltanatı devrinde nifaklar devam etti. Kuzey Hun aşîretlerinden birinin reisi olan O-tso daha bir takım reislerle birlikte isyan etti. Han-yeu-huei-yi de kendi örneğine uydurmak istedi. Fakat bu Hun reisi İmparatora sâdık kaldı. Her şeye göğüs germeğe azmetmişti. Gördüğü iyilikler onu İmparatora bu derecede bağlamıştı. Bunu iknâ edemedikleri için aleyhinde tertibât kurmağa başladılar. Çinliler imdadına yetişmemiş olsaydı ihtimal ki işi pek fenâ olacaktı. Âsîleri bozdular. Bir çoğunu öldürdüler. Diğerleri de sular altında kalarak boğuldular.

Çoktan beri Ortos ülkesi ile civarları Siyen-pilerin akınlarına maruz bulunuyorlardı. Bunlar evvelce Hunların Tataristan'da işgalettikleri ülkede gâyet kuvvet sâhibi olmuşlardı. Bunları durdurmak için ne istihkâmlar vardı ne de muhafız askerler. Güneyde yerleşmiş olan Hunlar bundan pek rahatsız oluyorlardı. Siyen-piler bunların en belli başlı kumandanlarından birini öldürmüşlerdi. Tanju, İmparator Hiao-şun-ti'den istihkâmların tahribini talep etti. Fakat Çinliler dâimî surette ok talimi yapmak ve sâir askerî hareketler ile meşgul olmak üzere Pe-çe-li dağına bir miktar asker göndermekle iktifâ ettiler. Sene:126 Heo-han-şu Kam-mu

Biraz sonra Tanju Çi vefat etti. Dört sene hükümet sürmüştü. İmparatorluk, kardeşi Hieu-li'ye geçti. Bu da Te-jo-şi-sui-çieu ünvanını aldı.

Başlangıçta Siyen-pi Tatarları üzerinde bazı muvaffakıyetler kazandı. Arkasından bir takım dâhilî muhârebeler ortaya çıktı. Bunları yatıştırmaktan âciz kaldı. Doğu aşîretleri reisleri olan U-seu ile Çe-nieu ve daha sâir millet önderleri isyan ettiler. Külliyetli bir ordu ile Çin'e akınlar yaptılar. Moei-tsi şehrini muhasara ettiler, Şan-si[22] dâhilinde Tai ve Ortos ülkesi vâlilerini öldürdüler. Civardaki Çin kumandanları derhal tekmil askerlerini toplayarak U-hounlarla, Siyen-pilerle ve Tibet kavimleri olan Kianglarla birleştiler. Takriben yirmi bin kişilik bir ordu oluşturdular. Bununla âsîlere hücum ederek onları çekilmeğe mecbur ettiler. Sene:128 Sene:133 Sene:140 Heo-han-şu Kam-mu

Hiao-şun-ti namındaki Çin İmparatoru bu karışıklıkları Tan-

22 Ta-tum-fu havalisinde.

ju'dan biliyordu. Halbuki onun hiç dahli yoktu. Yapılan protesto ve kınamalardan, dâhilî muharebelerin memlekette meydana getirdiği karışıklıklardan ve felaketlerden müteessir olarak kardeşiyle beraber intihar etti. Kardeşi Doğu Hıdivi idi. Bu Tanju on üç sene hükümran olmuştu. Bunun üzerine Batı Hıdivi makamını hâiz olan Pu-i-ti (Pou-y-ti) ile beraber yaklaşık on üç bin kişi Çinlilere teslim oldular. U-seu ile sâir âsîler Çe-nieu'ya tanju namını verdiler. Bu Tanju, U-houn, Kiang ve daha sâir barbar askerleri toplayarak Çin hudutlarını tahribe başladı. Pim-çeu[23], Leam-çeu[24], Yeu-çeu[25] ve Ki-çeu[26] vilayetlerini yağma etti. Oradan Si-hu[27] dâhiline geçerek Şam[28] sancağı dâhilinde Li-şe[29]'de karargâh kurdu. Bir karargâh da Ortos ülkesinde Hiam-yam, üçüncü bir karargâh da Şen-si dâhilinde U-yen[30]'de idi. Çin İmparatoru bunlara karşı Yeu-çeu vilayeti askerleri ve bir miktar U-hounlarla kumandan Çam-tan'ı yolladı. Hunlar Ma-ye[31] yakınlarında mağlup edildiler. Çe-nieu, ordusunun en cesur kısmıyla Çinlilere tâbi'iyyetlerini sundu.

U-seu ise tebaası ve U-hounlarla Tataristan'a çekildi. Kendi-
Sene:141 sine karşı gönderilen Çin askerlerine ve müttefikleri U-hounların
Heo-han-şu
Kam-mu uğradıkları mağlubiyete rağmen birkaç sene müddet oradan Çin'e akınlar yapmağa devam etti.

İmparator Hunların artık tanjuları olmadığını görünce bu ünva-
Sene:142 nı, sarayında bulunan Teu-leu-çu'ya verdi. Hu-lan-jo-şi-sui-tsieu
Sene:143 adı verildi. Bir çok hediyeler, arabalar, beygirler, silahlar, kumaşlarla beraber İmparatordan bir mühür aldı. Bir Çin kumandanı onu güneydeki karargâha yolcu etmeğe görevlendirildi.

Sene:144 O sırada âsî U-seu'nun Çin askerleri tarafından öldürüldüğü
Sene:147

23 Payitahtı Tsin-yam idi ki bugün Şan-si dâhilinde Tai-yuen-fu'ya bağlı Tai-yuen-hien denir.

24 Payitahtı Long-çing idi ki bugün harab olmuştur. Şen-si dâhilinde Fung-Çang-fu sancağında Tsin-çeu'nun kuzeybatısındaydı.

25 Bu vilayet Pekin etrafında bulunan ülkeleri ihtiva ediyordu.

26 Tsinler zamanında böyle bir vilayet idi. Pe-çe-li dâhilinde Çin-ting-fu ile daha güneyde başka araziyi de içine alıyordu.

27 Şan-si'ye bağlı Kuen-çeu-fu ülkesi dâhilindedir.

28 Şen-si dâhilinde Yen-gan-fu ülkesinde.

29 Bugün Şe-çeu denir. Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu'ya bağlıdır.

30 Yen-gan-fu'ya doğru.

31 Ta-tung-fu'ya doğru Şan-si dâhilinde.

haberini aldılar. Başı Lo-yam'a gönderildi. Taraftarları U-hounlardan büyük bir kısmı teslim oldular.

Tanju Hu-lan-jo-şi-sui-tsieu beş sene hükûmet sürdü, vefat etti. Yerine İ-ling-şi-sui-tsieu-ku-çe-ulh geçti.

Çin târihi bundan sonra Hunlar hakkında bize hiçbir şey öğretmiyor. Ancak bir kısmından bahsettiğimiz dâhilî muhârebeler ile çoktan beri perişan olan bu kavimler artık bir imparatorluk teşkil etmiyorlardı. Çinlilere tâbi idiler. Çinliler, kendi milletlerinden ve Tanju âilesinden bir reis ile kendi kendilerini idâre etme müsaadesini bunlara vermişlerdi. İmparator yalnız Çin'i alakadar eden harekâtlarına dikkat ederdi. Reisler arasında ortaya çıkan karışıklığı yatıştırmaya ehemmiyet vermezdi. Çünkü bu dâhilî muhârebeler Hun milletinin çöküşüne hizmet ettiği için Çin'in lehine idi. Bu karışıklıklar yeni tanjunun yönetimi döneminde ortadan kaldırılamadılar. Yue-titai-şi-tsie-kiu-pe-ti ile daha bir çok reisler Kiang yahut Tibet kavimleriyle birlikte isyan ettiler. Hunların girdikleri hudutlar üzerinde müfettişlik pâyesi tevcih edilmiş olan Çin kumandanının maiyetinde yalnız iki yüz asker vardı. Bunları topladı. Bu kadarcık askeri kâfi görmeyen subaylarının ileri geri konuşmalarına rağmen düşmanların üzerine yürüdü. Mahâret ve iktidarı sâyesinde kuvvet cihetindeki noksanını örtmeğe muvaffak oldu. Çin Seddi'ne yaklaştı. Kiang yahut Tibet kavimlerini kandırarak kendi tarafına çekti. Bu suretle Hunlara galebe çalabilecek bir hale geldi. Sene:155 Kam-mu Heo-han-şu

Fakat bütün bu muhârebeler Çinlilere hakîkî menfaatler temin etmedi. Hunlar, U-hounlar, Siyen-piler sürekli silaha sarılıyorlar, Çin'in kuzey vilayetlerine akınlar yapıyorlardı. Çin kumandanı bunları ikinci defa bir daha mağlup etti. Bu karışıklıklara nihayet vermek ümidiyle, tebaasını idâredeki iktidarsızlığından dolayı tanjuyu tutuklayıp tahtından indirdi. Bu hareketi tasvip eden Çin İmparatoru Hiao-kuon-ti [Hiao-ho-kun-ti?) "Tanju" ünvanını Tso-ko-li-vam'a verdi. Sene:158 Heo-han-şu

Sonra bunu da tanjuluktan indirdiler. Tekrar eski tanjuyu getirdiler. Eski tanju eski kabahatlerine nedâmet etmiş gibi görünüyordu. Bununla beraber tebaasının U-hounlarla ve Siyen-pilerle beraber Çin'e akınlar yapmalarını önlemeğe muvaffak olamadı. Sene:166 Kam-mu

Bu tanju yirmi beş sene hükûmet etti. Yerine oğlu Meu geçti. Tu-te-jo-şi-sui-tsiu ünvanını aldı. Sene:176

Bu hükümdar Çin ordusunun yardımıyla, Tataristan'da pek kudretli olmağa başlayan Siyen-pilerin reisi Tan-şe-hoai'yi mağlup etti. Sonra öldü. Yerine geçen oğlu Hu-çing Çin kumandanlarından biri olan Çam-tsieu ile bir tartışma çıkardığından, bu kumandan kendiliğinden tanjunun başını kestirerek yerine Kiang-kiu namındaki Doğu Hıdivini çıkardı. Bu tanju İmparator Hiao-lim-ti'den, askerlerini Çin askerlerine ilhak ederek, Doğu Hıdivi'ni isyan etmiş olan Çang-lun namındaki bir Çin kumandanını yola getirmek üzere Yeu-çeu[32] vilayetine göndermesi emrini aldı. Tanjudan nefret eden Hunlar memnuniyetsizliklerini göstermek için bu fırsattan istifâde ettiler. Yaklaşık yüz bin Hun silahlanarak tanjuyu öldürdüler. On sene hükümran olmuştu. Batı Hıdivi makamını işgal eden oğlu Yu-fu-lo Çin'de idi. Orada Te-çi-şi-sui-heu ünvanını aldı. Fakat çok geçmeden âsîler bunu indirdiler, imparatorluğu Sie-pu-ko-tu-heu'ya verdiler. Yu-fu-lo Çinlilerden imdad istemek için Çin hudutlarına çekildi. İmparator Lim-ti'nin vefatı ve bunu takîb eden karışıklıklar Çinlilerin bunu tekrar tanju makamına çıkarmayı düşünmelerine meydan bırakmadı.

Sene: 177-178-179 Ven-hien Tum-kao Heo-han-şu Çin-şu Sene:188

Yu-fu-lo bir miktar süvarinin başına geçmeğe karar verdi. Pe-po namında bir hayduda katıldı. Onunla beraber Çin hudutlarına tecâvüzlerde bulundu. Fakat artık bıkan askerleri memleketlerine dönmek istedikleri zaman millet buna engeller çıkardı. Ho-tung[33] dâhilinde Pim-yam taraflarına çekilmeğe mecbur oldular. Siu-Po-kuo-heu ancak bir sene tanjuluk etti. Onun vefatından sonra Hunlar arasında artık tanju olmadı. İhtiyarlar hükûmeti ele aldılar. Bunun üzerine Siyen-piler bu bir tür anarşiden istifâde ederek Hunların işgal ettikleri araziyi yağmaya başladılar. Ma'mâfîh Yu-fu-lo sâbit bir ikāmetgâha mâlik olmamakla beraber vefatına kadar Tanju ünvanını muhâfaza etti.

Heo-han-şu Ven-hien Tum-kao Sene:189

Sene:195 Ondan sonra biraderi Hu-çu-tsuen'e bu namı verdiler.

Pek uzun bir zamandan beri Çin'i idâre eden Han sülalesi o vakit hemen hemen Hunların hâlinde idi. Yani çöküşün uğursuz ânına yakın bulunuyorlardı. Han'ların enkazı üzerine U ve Goei namında iki sülale kuruluyordu. Biraz sonra bunlar Çin İmparatorluğunu aralarında paylaştılar. Bu suretle üç krallık teşekkül etti: Güneyde

32 Pekin arazisi dâhilinde.

33 Bu gün Şan-si dâhilinde Pim-yam.

U'lar; kuzeyde Goei'ler, batıda Han'ların zayıf bir bakiyesi. Goei sülalesinin kurucusu kuzeyde kudretli bir hale geldi. Kuzey tarafları U-hounlar, Siyen-piler ve Hunlar arasında bölünmüştü. U-hounlar Leatu-yung'da ve Pekin vilayetinin kuzeyinde dağınık bir halde bulunuyorlardı. 168 milâdî tarihine doğru bunlar orada pek kuvvet bulmuşlardı.

Nan-leu namındaki bir reisleri Şam-ko sancağı dâhilinde[34] otuz Heo-han-şı
bin âileye sâhip idi. Kieu-lie-kiu namında diğer bir reis beş bin âile Kam-mu
ile Leao-si[35] dâhilinde ikāmet ediyordu. Üçüncü bir reis bin âile ile Leao-tung dâhilinde mukîm idi. İsmi So-po-yen idi. U-yen namında sonuncu reis de sekiz yüz âile ile birlikte Yeu-pe-çim[36] sancağı dâhilinde yerleşmişti. Girişimci ve cesur olan bu reislerin hepsi kral ünvanını aldılar. Kieu-liu-kiu 192 tarihine doğru vefat etti. Oğlu Leu-pan pek genç olduğu için muhârebelerde gâyet tecrübe sâhibi olan Ta-tun onun yerine geçti. Çinliler tarafından desteklenerek kendisini tanju ilan etti.

Sonra Çin'in karışıklıklarından istifâde ederek Goei'lerin sâhip Sene:
oldukları araziye girdi. Orada büyük tahribât yaptı. Fakat ertesi 206-207
sene mağlup edildi. Başı kesildi. Bunun üzerine U-hounların bütün kudreti mahv oldu. Bu kavmi Çin'in muhtelif noktalarına dağıttılar. Siyen-piler hakkında böyle olmadı. Bunlar kesintisiz olarak Çin'e akınlar yapıyorlardı. İli nehrine kadar Tataristan'a sâhip idiler.

Hunlar U-hounların âkıbetine uğramakta gecikmediler. Çin'in Kam-mu
kuzey hudutlarına dağıldılar. Orada Çin âileleriyle karışıyorlardı. Heo-han-ş Sene:216
Fakat hiçbir vergi vermiyorlardı. Bazı Çin kumandanları bundan dolayı şikâyet ettiler. Tanju U-çu-tsiuen kendisini tehdit eder gibi görünen fırtınayı uzaklaştırmak için Goei'lerin sarayına gitti. Orada tutuklandı. Kiu-pi namındaki Batı Hıdivini memleketi idâreye gönderdiler. Tanju ünvanı tamamıyla lağv olundu. Hun İmparatorluğu bir daha bu nam altında canlanmamak üzere ebediyen mahvoldu.

Çin'de kalmış olan bu iki kavmin dâhilde karışıklık çıkarmala- Çin-şu
rından korkulduğu cihetle İmparator Goei onları beş sınıfa ayırdı. Ven-hien Tum-kao
Hepsine ayrı reisler seçti. Bunların en ileri gelenine Pao namı veriliyordu.

---

[34] Bu gün Pe-çe-li dâhilinde Pao-gan-çeo dâhilinde.
[35] Leao şehrinin batısında Leao-tung dâhilinde.
[36] Pe-çe-li dâhilinde Yum-pim-fu civarında.

Sonraları, Tataristan'da kalmış olan yirmi bin Hun âilesi gelerek İmparator'a bağlılıklarını bildirdiler. Bunlar Ho-si[37] dâhilinde İ-yam-çing taraflarına yerleştirildi. Goei sülalesi zamanında bütün bu kavimler Çinlilerle pek güzel geçindiler.

Goei imparatorları Şen-şen[38], Aksu ve Hoten ülkelerinden ver-
Sene:222 Sene:251 giler yahut daha doğrusu hediyeler alacak derecede kudret sâhibi
Tum-kao olmuşlardı. Birkaç sene sonra bu Goeilerin imparatorları Hunları bir kere daha ayırdı, iki kısma böldü. Pim-yam-fu'ya ve Ta-yuen-fu'ya doğru Şan-si dâhilinde onları muhtelif mahallere yerleştirdi.

Hunlar böyle dağınıklık ve Çinlilere esîr halde bulundukları sırada, Siyen-pilere mensup So-teu namında bir Tatar aşîreti çoktan beri kuzeye yerleşmiş olan ve güney kavimleri ile münâsebette bulunmaktan çekindiği halde nihâyet kendisini tanıtmağa başladı. Bu kavimlere Topa namı veriliyordu. Mao namında eski krallardan biri otuz altı krallığa sâhip olmuştu. Bunlar Angara ve Obi nehirleri boyunca uzanan bütün o geniş ülkeyi işgal etmeleri icâb ederdi. Beşinci nesilde torunlarından Tui-in güney tarafında mevkii bilinmeyen büyük göle kadar ilerlemişti.

Yedi batın sonra Lin-khan bütün tebaasını on âileye ayırmıştı. Oğlu Kie-fuen güneye gelmiş ve Hunların eski memleketine sâhip olmuştu. Vefâtından sonra yerine Lie-vi geçti. Şan-si dâhilinde Ta-tum-fu civarlarına gelerek oralarda yerleşti, civar kavimleri itaati altına aldı.

Önceleri oğlu Şa-mo Han'ı Goeiler imparatoruna o yolladı. Bu
Sene:261 Tatar, bir rehine sıfatıyla, Tsinler Goeilerin memleketlerine sâhip olup kendisini Tataristan'a iâde edinceye kadar orada kaldı. İşte Topa Tatarları bu suretle bir hükümranlığın temellerini kuruyorlardı.

Bu sülale, bütün Tataristan ve Sibirya barbarlarına bir av olmuş
Sene:271 gibi görünen Çin'in büyük bir kısmını zapt etti. Bazı Hun reisleri
Çin-şu Kam-mu Çin İmparatorluğu'nun bulunduğu zaaf halinden istifâde etmek
Sene:275 istediler. Tanju ünvanını alan Lieu-mum Tsinlere karşı isyan etti. Pim-çeo[39] vilayetine akınlar yaptı. Fakat ertesi sene kendi tebaası

[37] Bu sancak Şen-si'nin batı ucunda Kan-çeo ve Su-çeo'nın bulunduğu yerdeydi.

[38] Lop Gölü'ne doğru.

[39] Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu arazisinde.

tarafından öldürüldü. Tebaası Tsinlere tâbi' oldular. Topa Tatarlarının reisi olan Lie-vi, Çin'de teessüs etmeğe başlayan Tsinler İmparatorunu tanıdı. Oğlu Şa-mo Han'ı ona yolladı. Fakat Şa-mo Han Tataristan'a döndüğünde millet büyükleri tarafından katledildi. Bu da Lie-vi'nin kederinden vefatına sebep oldu.

Lie-hu tahta çıktı. Onun hükümranlığı zamanında Tatarlar pek ziyâde zayıfladılar. Bilakis Hunlar güneyde tamamıyla yerleştiler, yeni bir imparatorluk teşkil eylediler. Bu imparatorluk Çin İmparatorluğu'nu mahva girişti. Târih ileride bize bunu hikâye edecektir. Sene:277

-II-
Han yahut İlk Çao'lar Denilen HUNLAR

Bu yeni Hun sülalesinin kurucusu olan Lieu-yuen-hai, Sin-hing'de[40] yerleşen aşiretler arasında dünyaya gelmişti. Doğu aşîretlerinin reisi olan Pao'nun oğlu idi. Diğer reisler Lieu-şi ünvanını vermişlerdi.

Çin-şu Bu Hunlar Çin'in Han imparatorluk sülalesi neslinden geldiklerini iddia ettikleri için Han sülalesinin âile ismi olan Lieu namını almışlardı. Hunların Çin'deki Han sülalesine nesebce bağlı olduklarını iddia etmeleri ise aralarında vukua gelen sıhriye [akrabalık], bilhassa eski Tanju Mete'nin bir Çin prensesi ile izdivacından kaynaklanıyordu. Pao, Hu-yen-şi namında Hunlar arasında en meşhur ve en muteber bir âileden bir kızla evlenmişti. Lieu-yuen-hai büyük bir adam olduğu, hele bir sülale te'sîs ederek Hun milletini yeniden dirilttiği için doğumunu bir takım hârikalarla süsleyerek bunların ileride kazandıracağı muazzam mevkii evvelden ilan etmiş olduğunu göstermek istediler. Rivâyet olunduğuna göre bir gün pederi Allah'tan bir oğul ihsân etmesini ricâ ederken gözüne büyük bir balık göründü. Bunun başında iki boynuz vardı. Bu hayvan, kurban kesilen mahalle yaklaştı. Bir müddet orada kaldıktan sonra ortadan kayboldu. Kâhinler bunu bir hayra alamet olarak yorumladılar. Ertesi gece Pao'nun karısı aynı hayvanı rüyâsında gördü. Fakat bir erkek hâline dönüşmüştü. Elinde etrafa nurlar saçan bir şey tutuyordu. Bunu kendisine vererek bir oğlu olacağını müjdeledi. Uyandığı zaman kocasını bu vak'adan haberdar etti. Kocası vaktiyle vâlidesinin üçüncü batına kadar yayılacak zürriyeti olacağına dâir bir şey söylemiş olduğunu hatırlayarak bütün bu hallerden gâyet iyi manâlar çıkardı. Bununla beraber bu masallarla iktifâ edilmemiştir.

---

40 Vaktiyle bir sancak idi. Pâyitahtı Kiu-yam ismiyle anılırdı. Bugün Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu'ya bağlı Sieu-yung'tur.

Buna daha başka bir takım hârikalar da ilave edilmiştir. Burada bunlardan bahsedişim bu milletin hallerine ve huylarına dâir bize bilgiler vermelerinden ileri geliyor.

Liyeu-yuen on üç ayda dünyaya geldi. Sol elinde Yuen-hai ismi yazılı olarak doğmuştu. Onun için ona bu adı koydular. Zekâsı, dirâyeti pek ziyâde idi. Yedi yaşında vâlidesi vefat etti. Bu münâsebetle gösterdiği şiddetli teessür, döktüğü gözyaşları, feryatları bütün âileyi müteessir etti. Yabancılar bundan dolayı çocuğu pek takdîr ettiler. Çinliler bu tafsîlâta çok dikkat ederler. Çünkü hiçbir memlekette evlatların ebeveynlerine karşı yerine getirmeğe mecbur oldukları hürmet ve riâyet vazifesi Çin'de olduğu kadar ehemmiyetli bir noktada tutulmamıştır. Bu vazîfeleri tamamıyla yerine getiren evlatlar Çin'de pek takdîr edilirler. Aynı zamanda, bunda kusur edenler de herkesin nazarında aşağılanırlar. Lieu-yuen bu hareketiyle eyaletteki bütün kumandanların nazar-ı dikkatini çekmişti. Eski Çinlilerde ekseriya bu gibi hareketler bir adamı bulunduğu hakîr mevkiden çıkararak en yüksek makamlara kadar yükseltmeğe yeterli olurdu.

Bir Hun yahut Tatar prensin târihini yazıyorsam da bu Tataristan ovalarında çadırlar altında, sürülerinin arasında yaşayan barbarlardan bahsettiğim zannına kapılınmamalıdır. Hunlar Çin'in kuzey kısmında gelip yerleşeli beri milletin ileri gelenleri medenîleşmişlerdi. İlim ve fenlere muhabbet ettiler, ilim ile meşgul oldular; çocuklarına öğrettiler. Bu noktada Çinlileri tamamıyla taklit ettiler.

Lieu-yuen bütün gençliğini Çinlilerin pek hürmet ettikleri o eski kitapların yani iyi bir hükûmet idâresi esaslarını ihtivâ eden *King*'lerin incelenmesine ve okunmasına hasretmişti. Bu meşhur eserlere dâir durmaksızın yorumlara ve derin düşüncelere dalıyordu. İşte bu suretle *İ-King, Şi-King, Şu-King* ve *Çun-tsieu*'yı iyice öğrenmişti.

Bu *King*'lerin birincisi, *İ-King*, Çinliler, hatta bütün insanlar arasında muhâfaza edilmiş en kadîm bir eserdir. Bütün târihçilerin ifâdesine göre bunun yazarı İmparator Fo-hi'dir. Eser bir takım hatt-ı müstakimlerden [doğrulardan] oluşmuştur. Bunlar kâh bütün, kâh iki kısma ayrılmış, dâima ufkî [yatay] surette konulmuş, birbirlerine muhtelif suretlerle birleştirilmiş ve altmış dört şekilde terkîb olunmuştur [formülleştirilmiş, kurgulanmıştır]. Bu altmış dört şekle "Altmış Dört Kua" namı verirler. Anlaşılmaz bir kitaptır.

Yalnız eskiliğinden dolayı saygıdeğer bir hale gelmiştir. Sonraları Çinlilerin felsefe okullarının kurucuları olan Ven-vam ile Konfuçyus (Confucius) buna bir takım hâşiyeler [notlar, açıklamalar] ilave ettiler. Bütün bu satırların tevhîd ve tanzîminden [birleşmesinden ve düzenlenmesinden] gerek toplum kadrosu ve gerek hükûmet için bir takım ahlakî esaslar çıkardılar. İşte bu da kitabın gâyet muhterem telakkî edilmesine ayrı bir sebep teşkil etmiştir. Fakat bu kitap en ziyâde tefeül [fal bakmak] için kullanılır. Manâsı ne kadar karanlık ve karmaşık ise Çinliler ondan o kadar çok bilgiler çıkarırlar. *İ-King* her şeye yarar, bütün ilimlerin kaynağıdır. İnsanların başına gelecek şeyleri evvelden keşfetmek için kullanılır.

Bu kadar eski olmayan *Şi-King* ilk üç Çin hükümdarlık sülalesi zamanında yetişmiş büyük adamların kadrini yüceltmek, şânını ululumak için yazılan manzumelerin derlenmişidir. Konfuçyus'un fikrince insanları fazîlete yönlendirmek ve onları vazîfelerinden haberdar eylemek için bu kitaptan münasip bir vâsıta yoktur. Bu manzumeleri bütün umûmî merâsimde, kurbanlarda, meclislerde teganni ederlerdi [ezgiyle söylerlerdi]. Çünkü o zaman mûsıkî hükümranlığın ve dinin bir esas ve mühim rüknünü oluştururdu. Bu manzumeleri ifâdeye hizmet eden seslerin uyumu ve âhengi, halkın kalbine aynı uyum ve âhengi verir, birbirlerine karşı hilim ve mülâyemetle muamele etmek, mabutlara karşı hürmet göstermek lüzumunu ilhâm ederdi. İmparatorluğun başlıca kumandanlarından biri mûsıkîye nezâret eylerdi. Prenslere ve milletin ileri gelenlerine mûsıkî öğretmek onun vazifesi idi. Öğrettiği ahlakî hükümleri, telkîn etmek istediği hissiyâtı nazma çekerek teganni ettirirdi.

Çin İmparatorlarının ve nâzırlarının fazîletleri ve rezillikleri hakkında içine aldığı detaylarla daha faydalı, daha malûmât verici olan *Şu-King*, insanlara ve bilhassa hükümdarlara tebaalarına karşı takınmaları gereken tutumu gösterir. Burada öyle bir takım hükümdarlar görülür ki sâdece fazîlet yolunda olmak sâyesinde tahta nâil olmuşlardır. Bunlar daha fazîlet sâhibi bir kimseye tahtı terk etmeye her an âmâdedirler. Bir takım hükümdarlar da oğullarını hükûmetten mahrum ederek saltanat tâcını o ana kadar sapan sürmekten başka bir şeyle meşgul olmayan adamlara vermişlerdir. Bu eserin her

tarafında âkilâne bir hükûmet esaslarına ve prensiplerine tesâdüf olunur. Burada tasvîr edilen hükümdarlardan biri nâzırına diyor ki:

"Eğer ben hata işleyecek olursam siz beni îkaz eylemelisiniz. Benim huzurumda takdîr ettiğiniz ve beğendiğiniz bir hareketi başka bir yerde takbîh edecek [kınayacak] olursanız son derecede azarlanmaya müstahak olursunuz. Kendisini bütün insanların en akıllısı, en muktediri zanneden kimse bir şeye muvaffak olamaz. İlim elde etmek için bir üstada tesâdüf etmiş olan adam ancak hükümrân olmağa lâyıktır."

Konfuçyus'un eseri olan *Çun-tsieu* Çin'in ve civar memleketlerin kuru bir tarihinden başka bir şey değildir. Fakat tefekkür ve mülahazaya alışmış bir Çinli bu seri vak'aların tafsilatında bitip tükenmek bilmez bir tefekkürler kaynağı bulabilir. Bir bakışta gözünün önünden asırların, kralların, fâtihlerin, nâzırların, büyük adamların hâtırası geçer. Şimdi bunların ancak hayırlı veya hayırsız amellerinin bir yâdı kalmıştır. Çin-şu Kam-mu

["Han" yahut "İlk Çaolar" denilen Hunların Tarihi][41]

Lieu-yuen'in[42] kalb ve ruhunu terbiye etmeğe çalıştığı kitaplar işte bunlardır. Buna hükümranlığı için elzem olan harb tekniğine ait eserleri, Han sülalesi zamanında yetişmiş olan bir çok bilginlerin yazdıklarını da ilave etti. Câhil adamlara hiç tahammül edemediğini durmaksızın tekrar ederdi. Ok atmaya, cengâverlik tahsil etmeğe de pek merak gösterdi. Simâsı sıradan bir adama benzemezdi. Görenlerin üzerinde büyük bir tesir bırakırdı. Civarda oturan başlıca Çin kumandanlarının dostluğunu kazanmıştı. Meziyetlerinin şöhreti Çin sarayına kadar ulaştı. İmparator Vu-ti kendisini görmek, konuşmak istedi. Bir çok kumandanlar İmparatora Lieu-yuen'in gerek edebiyat ve ilimlerdeki, gerek harb fennindeki olağanüstü iktidarını methederek, bunlardan istifâde lüzumunu ileriye sürdüler. Başka bir takım kimseler de hasedlerine mağlup olarak buna karşı telkînlerde bulundular. Lieu-yuen'in kābiliyet ve iktidarının endîşe sebebi olduğunu, fakat ne bunları hakîr görmek ve ne de unutmak

---

41 Başlık tarafımızdan konulmuştur. (E.K.)

42 Tarihçiler kendisine Lieu-yuen-hai, yahut Lieu-yuen derler. Ben de bu ikinci ismi kullanıyorum. Çünkü daha kısa, binaenaleyh hatırda tutması daha kolaydır.

icâb etmediğini söylediler. Lieu-yuen'e bir iktidar ve nüfuz verilecek olursa tebaasıyla birlikte kuzey taraflarına giderek orada eski Hun İmparatorluğunu tekrar kurabileceğini de ilave ediyorlardı.

Sene: 279-280

Buna rağmen, doğu aşîretleri kumandanı olan Pao vefat ettiği vakit İmparator bu mevkii Lieu-yuen'e vermekten geri kalmadı. Sonraları ona daha başka ünvanlar da bahşetti. Bu suretle Lieu-yuen kuzey aşîretleri arasında büyük bir mevki sâhibi oldu.

Çin-şu Kam-mu

Lieu-yuen tebaasını medeniyete sokmağa çalıştı. Onlara kanunlar yaptı. Cânilere karşı cezâlar tertib etti. Fazîhete [rezilliğe] karşı bir sed çekti. Servete karşı gösterdiği hafifseme, serveti dağıtmaktan duyduğu zevk ile halkın kalbini kazandı. Milletin en başlı kimseleri, en cesurları etrafında toplandılar. Sonra Heu[43] ünvanı ile beş Hun aşîretinin kumandanlığını ve ordu kumandanlığı mevkiini kazandı.

Sene:295 Kam-mu

Aynı tarihte So-teu yahut Topa Tatarları Çin'e daha ziyâde yakınlaşarak üç kısma ayrıldılar, kuzey vilayetlerinin muhtelif taraflarına yerleştiler. Birinci kısım Şam-ku[44] arazisinin kuzeyinde, ikinci kısım Tai[45] taraflarında, üçüncü kısım da Tim-siam[46] cihetlerinde karar kıldılar.

Sene:296 Çin-şu Kam-mu

Sonraları bu Tatarlar çölün ortasında bazı fetihlerde bulundular. Geniş bir ülkeyi itaat altına aldılar. Bazı Hun kümeleri, ve sâir bir çok barbarlar da Şen-si dâhilinde King-yan-fu ülkesinde isyan ettiler. Bunlar orada bazı karışıklıklara sebebiyet verdikleri için Lieu-yuen'e Ortos ülkesi kumandanlığı tevcîh edildi ve oradaki aşîretlerden bir kısmını ziyârete gönderildi.

Sene:304 Çin-şu Kam-mu

Çin İmparatoru Huei-ti iyi bir hükümranlık prensibinden sapmıştı. Her tarafta memleketi tahrîb eden eşkıyadan başka bir şey görülmüyordu. Her tarafta, memleketin yıkıntıya uğramasına yol açan karışıklıklar vardı. Muhtelif vilayetleri âsîler işgal altına alıyorlardı. Hun askerlerinin başkumandanı olan Lieu-yuen, Po[47] şehrinde ikamet ediyordu. İmparatora karşı isyan etmiş olan Sse-çuen (Sse-tchuen) dâhilinde Çim-tu kralı İng'e tâbi' idi. Akrabasından

[43] Çinlilerde başlıca üç mansıp vardır ki bunlar da Kum, Pe, Heu'dur. Bazı misyonerler bunları Dük, Kont, Marki diye anlatmak istemişlerdir.

[44] Pe-çe-li dâhilinde Pao-gan-çeo'ya doğru.

[45] Şan-si dâhilinde Ta-tung-fu sancağında.

[46] Şan-si dâhilinde Ta-tum-fu'ya doğru.

[47] Çang-te-fu arazisinde Po-hien. Honan vilayetinin en birinci şehri.

Lieu-siuen bu nifaklara bakarak Hunları tekrar hürriyete kavuşturmak ve imparatorluklarını ihyâ eylemek tasavvuruna kapıldı, milletin ileri gelenlerini gizlice topladı ve onlara şu sözleri söyledi:

"*Bizim ecdâdımız Hunların imparatorlarıyla anlaşmalar akdetmişlerdi. Hunlarla Çinliler birbirlerini kardeş telakkî ederlerdi. Bugün Hanlar mahvoldular. Goeiler, sonra da Tsinler onların yerine geçtiler. Bizim tanjumuzun ise kuru bir ünvanı kalmıştır. Bir karış yere bile sâhip değildir. Bütün reislerimiz Çin imparatorluk hanedanının esîrlerinden başka bir şey değildirler. İçine düştüğümüz bu zaaf hali içinde bile miktarımız yaklaşık olarak yirmi bini buluyor. Neden böyle atâlet ve esâret içinde kalmalı? Tsin âilesini uğraştıran karışıklıklardan, gürültülerden neden istifâde etmiyoruz? Eski Tanju Hu-han-sie vaktiyle işte böyle bir karışıklıktan istifâde etmişti. Bu fırsatı elimizden kaçırmamalıyız. Lieu-yuen cesurdur, büyük bir hükümdar olmak için icâb eden bütün meziyetleri taşımaktadır. Eğer Allah Hun İmparatorluğunu ihyâ etmek emelinde olmasaydı onu dünyaya yollar mıydı?*"

Bu nutuk beklenen neticeyi sağladı. Hun önderleri Lieu-yuen'i başlarına geçirmeğe ve "Tanju" ilan etmeğe karar verdikleri için içlerinden Yeu namında birini Po şehrine onu haberdar etmeğe ve milletin başına gelmesi için davet eylemeğe gönderdiler. Lieu-yuen, tâbi'iyyet arzetmiş olduğu Çing-fu Kralı'ndan bir cenâze merâsimi icrâ etmek üzere aşîretlerine doğru çekilmek için müsâade istedi. Fakat ihtimal ki bir fırka teşkil etmesinden korkan Çing-fu Kralı bu müsâadeyi vermediği için henüz alenen ortaya atılacak derecede kudretli olmayan Lieu-yuen, kralı[48] aldatmak maksadıyla hile yoluna sapmağa mecbur oldu. Yanına gelen murahhası iâde etti. Beş aşîreti toplayarak Çing-fu Kralı'nın imdadına gelmek üzere gönderilmiş olduklarını ilan etmelerini tavsiye eyledi.

Çing-fu Kralı'nın gerçekten yardımcı kuvvetlere ihtiyacı vardı. İmparator Huei-ti kendisini sürekli olarak zayıflatmağa uğraşıyordu. Ho-nan dâhilinde Çam-te-fu'ya bir ordu göndermişti. Tehlike günden güne artıyordu. Ona karşı ilerleyen İmparatorun kumandanları bu muhârebede behemahal kendisini öldürmeye azmet-

---

[48] Burada anlamsız bir şekilde "âsîyi" ibaresi yazılıysa da, biz tashih gerektirdiğini düşünüp, kelimeyi sözün akışına daha uygun düşen "kralı" olarak değiştirdik. (E.K.)

mişlerdi. İng mecbur kaldığı için Lieu-ling'e yeni mansıplar tevcîh ederek ve bilhassa Pe ünvanını vererek onu daha sıkı surette bağlamak istiyordu. Fakat bu Hun reisi ilk niyetinden vaz geçmedi. İng'e, kendisinin işlerinden ve hususî durumlarından dolayı aşîretlere doğru gitmesinin elzem bulunduğunu, çünkü onlardan bir fayda beklenmiş olduğunu söylüyordu. Her taraftan sıkışmış olan İng, Lieu-yuen'in gitmesine müsâade etti ve ona "Tanju" ünvanını verdi. Lieu-yuen derhal Tso-kue-çing'e gitti. Orada elli bin kişinin önünde "Büyük Tanju" ilan edildi. Pâyitahtını Li-şe[49]'de tesisi etti. Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu arâzisindeydi.

Kuzeyde bu vak'alar cereyan ederken İng mağlubiyete uğrayarak kaçmağa mecburiyet gördü. Lieu-yuen, onun hareket tarzını ayıplamakla yetindi. Emelleri başka taraflarda idi. Yirmi bin süvari ve piyadeden oluşan bir kuvveti Siyen-pi Tatarları ve U-hounlar üzerine gönderdi. Lieu-siuen ile daha bir çok kumandanlar Tsinler gibi esîrlerin boyunduruğu altında kalmanın Hunlar için ayıp olduğunu, bunların eski Çinlilerin adâlet ve ahlak düsturlarından tamamıyla sapmış olduklarını, bugün bu âile arasında hüküm süren nifak ve şikākın [anlaşmazlığın] Allah'ın kendilerinden el çektiğine ve imparatorluklarını tekrar te'sîs fırsatını vermek suretiyle Hunlara yardım ettiğine bir delil olduğunu, dostları ve müttefikleri olan Siyen-piler ve U-hounlar ile harb etmek Allah'ın arzusuna karşı koymak olacağını söylediler. Hun milletinin ikinci defa olarak Tataristan'a sâhip olduğunu görmek emelinde bulunan Lieu-yuen bunlara verdiği cevapta emellerinin daha uzakları hedef aldığını, hatta bütün Çin kıt'asına sâhip olmayı düşündüğünü anlattı. Dedi ki:

> "*Bana öyle bir teşebbüsten bahsediyorsunuz ki bunda büyük bir takım müşkillere tesâdüf edilecektir. Fakat muvaffakıyetten ümidimizi kesmeyelim. Muvaffak olmak için elimizden geleni yapalım. Çin'in en eski imparatorlarından biri olan Büyük Yu batı barbarları arasından yetişmemiş miydi? Ven-vam doğu barbarları içinde doğmamış mıydı? Her ikisinin de fazîletlerinden başka bir sermâyeleri yoktu. Yalnız fazîlet sâyesinde tahta çıkabildiler. Ben de faziletkâr olmağa çalışıyorum. Bundan başka, şu karışıklıkları yatıştırabilecek kadar askerim var. Tsinler daha yakında gasp ettikleri taht üzerinde sağlamca*

[49] Bugün Şe-çeo.

yerleşmediler. Hiçbir kuvvetleri yoktur. Onları kovmak pek kolaydır. Hanlar ise bilakis uzun müddet hükümran olmuşlardır. Onların fazîletleri ve yaptıkları hayırlı işler bütün Çinlilerce el'an bilinmektedir. Ben bu meşhur sülaleye mensubum. Çünkü ecdâdım onlarla bir ittifak muâhedenâmesi yapmışlardı. İki milletin hükümdarları birbirlerini kardeş telakkî ederlerdi. Çinliler büyük kardeş, Hunlar küçük kardeş gibi idiler. Bu gün o büyük kardeşler ortadan kalkmışlardır. Küçük kardeşlerin onların yerine geçmeleri haklı değil midir?"

Bu nutuktan sonra Lieu-yuen "Han Kralı" ünvanını aldı. Pâyitahtını Tso-kue-çim'e nakletti. Bir çok halk oraya giderek kendisinin tarafına geçtiler. Çin İmparatorluğu'nda olduğu gibi mansıblar ihdâs etti. Çin İmparatorları gibi sene isimleri kabul etti. Kurban kesilmek üzere bir yer tahsîs ettirdi. Zevcesi Hu-yen-şi'ye Vam-heu ünvanı verdi. Lieu-siuen başvekil oldu.

Görülüyor ki Hunlar Tataristan'ı zaptetmek arzusunu beslemediler. Reisleri kendisini Çin İmparatoru ilan etmek cür'etini göstermişti. Bu teşebbüs malûm olur olmaz Tsinlerin ordusu Han'ların ordularına hücum etti. Muhârebe Ta-lim'de vukua geldi. Bir müddet her iki tarafta akınlar yapmaktan başka bir şeyle meşgul olmadılar. Hanlar kralı Lieu-yao namında bir kumandanı sevk etti. Bu, Şan-si dâhilinde Ta-yuen ülkesini tahrîb eyledi. Ye-çeo'ya civar olan Hiuen-şi şehrini aldı. Kiao-hi namında diğer bir kumandan da Si-ho[50]'ya girdi, Şan-si dâhilinde Kuen-çeo-fu yakınında Kiai-hieu[51] şehrini zapt etti. Çinlileri itaate almak için kuvvetten ziyâde hilim ve mülâyemet kullanmak isteyen bu hükümdar, bu şehrin vâlisini katlettiğinden dolayı kendi kumandanının hareketini kınadı. Vâlinin zevcesi gözlerinde yaşlarla gelerek kocasının katlinden dolayı şikâyet etti. Lieu-yuen bu hareketi tasvib etmediği için öldürülen vâlinin cenâzesini mutâd merâsim ile kaldırmaları hakkında emir verdi.

Çin-şu
Kam-mu
Lie-tai-ki-su

Bir çok kumandanlar maiyetinde Tsinlerin gönderdikleri ordu Şan-si dâhilinde Li-şe yakınında Kuen-çing'de karargâh kurdu. Hanlar Kralı'nın ordusu ise derhal saraya koştu. Dört çarpışma vukua geldi. Bunlarda Tsinler mağlup olarak geri çekilmek mecburiyetinde

Sene:305
Çin-şu

50 Şan-si dâhilinde Kuen-çeo-fu ülkesinde.

51 Bugün aynı ismi taşımaktadır.

kaldılar. Aynı zamanda Li-şe'de büyük bir kıtlık zuhûr ettiği için bu geri çekilme Hanların işine pek yaradı. Çünkü bu şehir bir muhasaraya uzun müddet tahammül edemeyecekti. Lieu-yuen derhal buraya erzak gönderdi. İhtiyaçlarına göre halka dağıttılar. Hanlar Kralı'nın bu muâmelesi halkın kendisine karşı beslediği bağlılık duygusunu arttırdı.

Sonra, kumandanlarından birini Yim-çeo vilayetine gönderdi. Sene:308 Çin-şu Fakat bu kumandan orada büyük bir mukāvemete tesâdüf ettiği için Çin-yam[52] cihetine giderek o şehri zapt etti. Daha başka bir takım mevkiler de Han krallarının zaptı altına geçti. Siyen-piler reisleriyle beraber bağlılıklarını arz ettiler. Lieu-tsing, Tai-hing[53] dağını ele geçirdi. Şe-le Çao[54] ve Goi[55] krallıklarını fethetti. Lu-pim sancağı[56] dâhilinde pek nüfuzlu bir hale gelmiş olan ve Hanlar Kralı tarafından beyhude yere birkaç kere itaate davet edilen Fo-li-tu'yu yakaladı. Nihâyet Vam-mi mühim bir ordu ile Tsinleri mağlup ettikten sonra İmparatorluğun pâyitahtı olan Lo-yam[57]'a yaklaşarak muhasara etti. Fakat muvaffak olamadığı için Şan-si dâhilinde Pim-yam[58] taraflarına çekilmeğe mecbur oldu. Aynı zamanda Hanlar Kralı pâyitahtını aynı şehrin bulunduğu arazide Şi-çuen'e nakl etti. Hakîkî Çin İmparatorları gibi Huam-ti yahut imparator ünvanını aldı. Muhtelif kumandanlar tayin etti. Akrabasından prenslere ve kendisine bağlı büyüklere ünvanlar, makāmlar tevcih etti. Maiyetlerinde otuz bin kişi olduğu halde Şe-le ile You-lim'i muhtelif vilayetlere akınlar yapmağa gönderdi.

Sonra pâyitahtını Pim-yam'da te'sîs etti. Çin İmparatorluğunun Sene:309 pâyitahtı olan Lo-yam'ı az vakit zarfında zapt edeceğini ümit ediyordu. Lieu-kim, Pe-çe-li dâhilinde Li-yam[59]'ı bir ordu ile muhâsara ve zapt etti. Çin askerlerini mağlup ederek Ho-am nehrinin kanallarına kadın erkek takriben otuz bin kişiyi döktü. Hanlar Kralı bu kuman-

---

52 Şan-si dâhilinde Tai-yuen-ko'ya bağlı Tai-yuen-hien.

53 Ho-nan dâhilinde Ho-ai-king-ku şehrinden yirmi li kuzeyde yer alır.

54 Pe-çe-li dâhilinde Çing-ning-fu sancağında yer alan kadîm krallık.

55 Pe-çe-li dâhilinde Ta-tim-fu sancağında yer alan kadîm krallık.

56 Bugün Çin-çeo denilen sancak dâhilindedir.

57 Bugün Ho-nan vilayetinin idare merkezi olan Ho-nan-fu şehri

58 Bugün yine o ismi taşıyor. Şan-si vilayeti dâhilinde birinci şehirlerdendir.

59 Şimdi Ta-mim-fu'ya bağlı Sun-hien şehri.

danın hareketini şiddetle kınadı. Bu gibi Allah'ın intikamını kendi üzerine davet etmesinden korktuğunu söylüyordu.

Bütün Çin'i berbad eden bu harbe o kadar şiddetli bir kuraklık da eklendi ki Kiang, Han, Ho-am, Lu namındaki büyük nehirler birden kupkuru kesildiler. Fakat aynı zamanda Hanları da etkileyen bu felaket Tsinlere tâbi olan vilayetleri tahrîb etmelerine ve bilhassa pâyitahtları olan Lo-yam'ı zapt etmeyi düşünmelerine hiç engel olmuyordu. Bu maksatla Vam-mi, Tsu Kralı Lieu-tsung ve Lieu-yuen'in oğlu askerleriyle beraber giderek Şan-si dâhilinde Hu-kuan'ı[60] muhasara ettiler. Şe-le de yanlarında idi. Pişdar koluna kumanda ediyordu. Bu mevkie imdat yetiştirmek isteyen Tsin ordusu mağlup edildi. Huan-kuan şehri teslim oldu. Lieu-tsung ile sâir kumandanlar oradan Lo-yam yolunu tuttular. Si-gan-fu askerleriyle takviye edilmiş olan Tsin ordusu Hanların çekilmiş oldukları İ-yam[61] yakınlarında kendilerine hücum etmemiş olsaydı bu şehri muhasara edecekleri şüphesizdi. Orada büyük bir muhârebe oldu. Tsinler muhârebeyi kaybettiler. Fakat kumandan Lieu-tsung'un ihtiyatsızlığı bu zaferin bütün meyvelerini bir an içinde mahv etti. Elde edilen muvaffakıyetten pek mağrur olarak yeterli derecede tedbirli bulunmuyordu. Teslim olmak ister gibi görünen bir Tsin subayı geceleyin ordusunu basarak onu perîşan etti. Lieu-yuen bu kayıpları telâfî için çabuk davrandı. Hemen derhal elli bin süvari silahlandırarak kumandasını oğlu Lieu-tsung'a verdi. Bu seferde ona Vam-mi, Liyeu-yao ve Liyeu-kim refakat ettiler. Hu-yen-hi de piyade kuvvetiyle arkalarından gitmek emrini aldı. Hepsi Lo-yam'a doğru yürüdüler. Tsinlerin ordusu mağlup edildi. Lieu-tsung bu pâyitahtı muhasara altına aldı. Bütün Han generalleri başlıca kapıların karşısını tuttular, hücumlara başladılar. Fakat Tsinler geceleri en cesur askerlerle huruç hareketi yapıyorlar, her tarafı tahrip ediyorlardı. Hanlar, kumandanlarından birini ve bir çok askerlerini kaybettikten sonra çekilmeğe mecbur oldular. Hanlar ordusu kumandanlarından biri bu ric'atten dolayı o kadar müteessir oldu ki, bir cinâyet gibi telakkî ettiği bu harekete hiç iştirak etmemek için kendisini nehre attı. Lo-yam'ı zapt etmek zamanının henüz gelmemiş olduğu Lieu-yuen'e anlatıldı. Tsinler pek kuvvetli idiler. Lo-yam muhâsara- Kam-mu

60 Lu-çeo'ya tâbi. (Az aşağıda Huan-kuan şeklinde geçmektedir. E.K.)

61 Bugün Ho-nan dâhilinde Ho-nan-fu'ya bağlı İ-yam-hien.

sı kaldırılmayacak olursa Hanlar ordusunun mağlup olması ihtimali vardı. Bunun üzerine Liyeu-tsung'a dönme emri verildi. Geri dönüş esnâsında Tsin ordusu Kumandan Vam-mi'yi takip ederek bâzı menfaatler elde etti. Hanları ziyâdesiyle rahatsız ettiler.

Ertesi sene Han orduları Çin'in muhtelif taraflarına akınlar
Sene:310 yaptılar. Kâh muvaffak oldular, kâh olamadılar. Fakat bütün bu muvaffakıyetler Liyeu-yuen'in ölümüyle sekteye uğradı. Bu hükümdar altı sene saltanat etmişti. Vefat edeceği zaman krallığın bütün mansıplarını birilerine verdi. Oğlu Lieu-ho'yu vâris olarak gösterdi. İmparatorlarına vefatlarından sonra debdebeli ünvanlar veren Çinlilerin âdeti mucibince Lieu-yuen'e de "Kao-tsu-kuam-ven-hoam-ti" namı verildi.

Yeni Han kralı ilimleri ve fenleri çok seviyordu. Fakat *King*'lerin mütâlaası vesveseli ve sinsi tabiatını düzeltmeğe yetmemişti. Bazı yakınları ona fenâ bir takım fikirler verdiler. Memlekette barışın muhafazasını düşünen aklı başında devlet büyüklerinin nasîhatlarına rağmen bu fikirleri tatbîk sahasına koymaktan geri durmadı. Hanlar İmparatorluğu'na büyük hizmetler yapmış olan kardeşi Lieu-tung'u öldürtmeğe kalktı. Fakat Lieu-tung taraftarlar peyda ederek gelip sarayında kardeşine hücum etmeğe cesâret gösterdi, kardeşinin kafasını kesti, Hanlar tahtına rahat rahat sâhip oldu. Kumandanlarını tayin etti. Daha sonra Çao namı altında ikinci bir Hun sülalesi tesis eden Şe-le de bu münâsebetle Şan-si dâhilinde Pim-çeo vilayeti[62] vâliliğine getirildi.

Miktarları elli bine kadar çıkan avam halk tabakası Tsinler aley-
Kam-mu hinde isyan etmişlerdi. Tsinlerle bir muhârebeden sonra bunlar Hanların tarafına geçtiler. Hanlar bu yeni askerlerle ta Lo-yam kapılarına kadar akınlar yapıyorlardı. Tsinler o zaman Topa Tatarları ile müttefik idiler. Yu-liu namındaki hükümdarlarına Ta[63]'i Kum[64]u ünvanını vermişlerdi. Sonra da "Büyük Tanju" diye adlandırmışlardı. Fakat iki hükümdar arasındaki bu bağlantı durumu Hanların Tsinler imparatorluğunu yıpratmağa devam etmelerine mâni olmuyordu. Meydana getirdikleri karışıklıklar, imparator ordusuna karşı elde ettikleri başarılar bu imparatorluğu o kadar zayıflatmıştı

62 Ta-yuen ülkesi dâhilinde.

63 Şan-si dâhilinde Ta-tum-fu'ya doğru bir sancak.

64 Dük benzeri bir unvan.

ki artık çok müddet ayakta kalamayacak gibi görünüyordu. Çin'in vilayetlerinden bir kısmı Hanlara ve Topa Tatarlarına tâbi' idi. Dâhilî muhârebelerden çoktan beri yorulmuş olan halk her taraftan firar ederek uzak vilayetlere çekiliyorlardı. Hiao-hoai-ti namındaki Tsin İmparatoru bir hükümdarın düşebileceği en fenâ bir mevkide bulunuyordu. Pâyitahtta yiyecek bulamıyordu. Her gün artan sefâlet tabaasının yardımlarını mevki ve haysiyetiyle mütenasip olmayacak bir surette ricaya kendisini mecbur ediyordu. Özel olarak gönderdiği memurlarla halka eğer İmparatorluğun bekāsı isteniyorsa, hemen İmparatora yardım etmek gerektiğini tebliğ ettirdi. Yola çıkan bazı askerler âsîlerin eline düşmek felaketine uğradılar. Parça parça doğrandılar. Artık hiçbir ümit kalmamış olduğu için mecliste pâyitahtı terk ederek başka bir tarafa çekilmek teklif olundu. Fakat bazı nâzırlar bu tasavvura mâni oldular. Kumandan Yue Hunların gittikçe daha ziyâde kuvvetlendiklerini görerek Hu-kuan dâhilinde Siam-yam[65] civarlarını tahrip eden Şe-le'ye hücum etmek fikrinde bulundu. Kendisinin yol açtığına hükmettiği bu kadar musibetler altında ezilmiş gibi görünen İmparator ne karar alınacağını bilmiyordu. Yue girişeceği seferin başarıyla sonuçlanacağına dâir imparatora bazı ümitler verdi. Yue düşmanları mağlup etmek ve imparatorluğa eski şevket ve haşmetini iâde eylemek ümidindeydi. Ho-nan dâhilinde Hiang[66]'da karargâh kurdu. Gerçekten umduğu başarıya nâil olamadıysa da bu teşebbüsle Hanlar kralını endişeye düşürmekten hâlî kalmadı. Kral bütün öfkesini kardeşi Kum'dan alarak onu idâma mahkûm etti.

Sonra sarayda bazı tefrikalar çıktı. Müteveffâ kral Lieu-yuen'nin zevcesi olan kraliçe genç ve güzeldi. Pederinden dul kalmış bu kadına Lieu-tsung âşık olmuştu. Kraliçe de bu aşka iştirak ediyordu. Kraliçenin mahdumu ve Lieu-tsung'un kardeşi olan İ (Y), vâlidesinin hareketini ayıplamaktan nefsini men' edemedi. Hatta vâlidesine o kadar şiddetli azarlamalarda bulundu ki kadın utancından ve kederinden vefat etti. Bundan dolayı İ, biraderi kral nezdinde hâiz olduğu nüfûzu kaybetti. Kendisini tahtından mahrum bırakmak istediler. O zamana kadar veliahd, İ idi. Kraliçe Hu-yen-lieu'nun telkinlerinin de bunda tesiri oldu. Öteden beri âdet evladın pede-

65 Bugün Siam-yam-fu.
66 Kai-kung-fu'ya bağlı.

rine halef olması merkezinde bulunduğu için bu umûmî kāideden sapmağa, imparatorluğu birâderine bırakmağa neden dolayı lüzum gördüğünü anlayamadığını krala söyleyip duruyordu. Lieu-tsung kraliçenin sözlerine kapılarak "Ho-nui Kralı" ünvanını taşıyan oğlu Lieu-tsan'ı veliahd ilan etmeğe karar verdi. Kral Lieu-tsung'un tasavvurunu engellemeğe İ'yi sevk etmek istediler. Fakat bu fenâ nasihatlerin hiç birini dinlemeyerek vazife dâiresinden uzaklaşmadı. Ne kraliçenin telkinlerine, ne birâderinin aldığı karara hiç ehemmiyet vermiyor gibi göründü.

Saray böyle karışıklık içindeyken Han kumandanları Tsinlerin ülkesine akınlar yapmaktan geri durmadılar. Şan-tung[67] dâhilinde Tsinig-çeo vilayetini yağma ederek İmparator ordusunu firara mecbur ettiler. Aynı zamanda Şe-le, Kiang-Han şehrini zabta teşebbüs etti. Ordusunda ortaya çıkarak bir çok kayıplara uğramasına sebep olan hastalık olmasaydı buna muvaffak olacağı şüphesizdi. Buna rağmen Hu-kuam[68] dâhilinde Kiang-hia'yı gidip yağma etmekten geri kalmadı.

Sene:311 Kam-mu

Hanların bu muvaffakıyetleri Lo-yam'ı endîşe içinde bırakmıştı. Bu pâyitahtın karşı karşıya kalabileceği tehlikeyi takdir eden kumandanlar İmparatorun sarayı başka yere nakletmesi fikrinde ısrar ediyorlardı. Fakat bazıları muhâlif bir mütalaa ileri sürüyorlardı. Mecliste hüküm süren bu ihtilaf bir takım nifaklara, şikâklara sebebiyet veriyor, bu da fenalığı arttırıyordu. Ekseriya birbirlerine karşı silaha sarılıyorlardı. Lo-yam içinde birbirini yiyen, imparatorluğun çöküşünü tamamlayan iki fırka vardı. Sarayın başlıca kumandanlarından biri olup pek ziyâde nüfuza sâhip olmasından dolayı İmparatorların şüphesini davet eden Yue, bu mücâdelelerin birinde mağlup olarak katledildi. Kendisinin eksikliği o zaman hissedildi. Bir takım beyhude ünvanlar behşederek kıymetini vefatından sonra takdir ettiler. Halbuki vaktiyle ölümünü temennî ediyorlardı. Yue'nin cenazesine büyük bir asker kolunun refakat ettiğini haber alan Hanların kumandanı Şe-le süvari kuvvetinin başına geçerek Ho-nan[69] dâhilinde Ku-hien mevkiinde Tsinlere yetişti. Her taraftan kuşattı. Yüz bin kişiden bir tanesi kurtulamadı. Esîrler geceleyin

67 Tsinig-çeo-fu ülkesi ile civarlarında.

68 Vu-çang-fu yakınında.

69 Kai-fung-fu dâhilinde Lu-ye-hien'in doğusunda yetmiş li mesafededir.

büyük bir soğukkanlılıkla katlolundu. Yue'nin tabutu parçalanarak naaşı yakıldı. Bütün karışıklıkların sebebi olarak o telakkî ediliyordu.

Bu kadar büyük bir kayıptan sonra Keu-hi imparatora sarayını başka bir memlekete nakletmeyi tavsiye etti. Lo-yam müthiş bir kıtlık içindeydi. Halk birbirini yemek mecburiyetinde kalmıştı. Bütün kumandanlar, subaylar çekilmişlerdi. Vaktiyle doğunun kudretli bir hükümdarı olan bir Çin imparatorunun hiçbir taraftan imdat ümidi görmeyerek, yiyecekten, zahireden, arabadan mahrum bir halde, yayan firar ettiği ve pâyitahtını barbarlara bıraktığı ilk defa olarak görüldü. İmparator çok uzaklara gidemedi. Eşkıyalar kendisini tutarak Lo-yam'a dönmeğe mecbur bıraktılar. Aynı zamanda Hanlar kralı yirmi yedi bin kişinin başında kumandan Hu-yen-gan'ı gönderdi. Bunlar Lo-yam'ın civarlarına dağıldılar. Çin İmparatorunun ordusundan kalmış olan kısımlar da muhtelif çarpışmalarda perîşan edildiler. Hu-yen-gan şehrin Pim-çam adı verilen kapısının önüne geldi. Resmî binâlardan bir kaçını yaktı. Sonra kumandan Vam-mi, Lieu-yao ve Şe-le de kendisine katıldılar. Vam-mi ile Hu-yen-gan Siuen-yam kapısını zaptettiler. İmparatorun sarayına kadar girdiler. Orada büyük ganimetler aldılar. İmparator kaçmak, Si-gan-fu'ya gitmek istedi. Fakat Hanlar arkasından takip etmişlerdi. İmparatoru esîr ettiler. Lieu-yao, Si-sim kapısından şehre girdi. Otuz bin kişi ile veliahd ilan edilmiş olan Tsiuen'i öldürdü. Her tarafı ateşe verdi. İmparatoriçeyi esîr aldı. İmparatorluğun mührünü ele geçirdi. Sonra İmparator Hiau-huai-ti'yi Pim-yam'a sevk etti. Orada kendisinden "imparator" ünvanını alarak yalnız "Kum" ünvanını verdiler. Bunun üzerine Şe-le askerleri ile beraber gidip Hiu-çang'da karar kıldı.

Kam-mu Çin-şu

Lo-yam'ın zabtı kumandan Lieu-yao ile Vam-mi arasında bazı çekişmelerle sonuçlanmıştı. Birinci kumandan ikincisini beklemeden İmparatorun payitahtına girmişti. Vam-mi bundan dolayı kin bağladıysa da belli etmedi. O zaman yalnız Hanlar Kralının menfaatini ve şan ve şerefini düşünerek Lieu-yao'ya Lo-yam şehri *Çin'in* merkezinde olduğu, askerî tekniklerden ziyâde tabiat tarafından tahkîm edilmiş bir şehir bulunduğu için Lieu-tsung'un bundan iyi bir pâyitaht bulamayacağını söyledi. Bu fikri kabul etmeyen Lieu-yao her tarafı yaktı ve bu güzel şehri bir kül yığını haline getirdi.

Tsin taraftarları olan kumandanlar o zaman kendilerine bir reis tayiniyle meşgul idiler. Gözlerini Yuen-hi-tuon'a çevirdiler. Fakat buna yalnız veliahd ünvanını verdiler. Çünkü İmparator hâlâ hayattaydı. Tuon, Lo-yam'da öldürülen Tsiuen'in birâderiydi. Ordusuyla Kiang-nan vilayeti dâhilinde Fung-yam-fu sancağının merkezi olan Mum-çing şehrine çekildi. Çin'in bütün kuzeyini Hunlara bıraktı. Tsinler taraftarı bulunan Nan-yam kralı Mu onların lehinde bazı teşebbüslerde bulunmak istedi. Jen namında kumandanlarından birini civardaki bir mevkii zapt etmeğe gönderdi. Jen bu emri icrâ etmek şöyle dursun tam tersine Hanlara teslim oldu. Hanlar onun askerlerini de kendi askerlerine katarak o zaman Si-gan-fu'da bulunan Mum'ı muhâsara etmeğe gönderdiler. Jen başlangıçta bazı muvaffakıyetler kazandı. Sonra Hanlar Kralı'nın oğlu Lieu-tsan bu şehre yaklaşarak onu muhâsara etti. Depoları boşalmış olan, askerleri her gün firar eden Mu bir takım şartlarla teslim olmak kararını verdi. Fakat Lieu-tsan şehri ele geçirir geçirmez evvelce kabul ettiği bu şartları ihlâl ederek Mu'yı öldürdü. Mu, Tsinlerin en büyük dostu olduğundan kendisini hayatta bırakmak büyük bir tehlike teşkil etmiş olacağı beyanıyla, Lieu-tsung'a bundan dolayı özür beyanında bulundu.

Kam-mu Lie-tai-ki-su

Kral bu sebebi hiç tasvip etmedi. Büyük bir samimiyetle kendini teslim etmiş bir adamın öldürülmüş olmasından dâima müteessir bulundu. Âdil ve ulvî olan Allah'ın aynı muâmeleyi Hanların da başına getirebileceğini cevaben beyan etti.

Kam-mu Çin-şu

Bu büyük seferden sonra Hanlar Kralı kumandanlarına bazı mansıplar bahşetti. Lieu-yao, Çan-şan Kralı tayin olundu. Si-hanfu'nun muhâfazası ona bırakıldı. Vam-mi, Pe-çe-li dâhilinde Çinting-fu ülkesine bağlı Tsi'ye "kum" nasb edildi.

Tsinler İmparatoru'nun Fung-yam-fu'ya çekilmiş olan başlıca kumandanlarının benimsedileri hareket tarzı hiç de işlerini düzeltebilecek bir mâhiyette değildi. Aralarında dâima nifak hüküm sürüyordu. Keu-hi namında bir kumandan zulüm ve gururu ile herkesi aleyhine çeviriyordu. Bundan dolayı bazı azarlamalarda bulunmuşlardı. Fakat bu sözleri söylemeğe cür'et edenler idam olunmuşlardır. Halk ise hastalık ve dâhilî muhârebelerin tabiî netîcesi olan büyük bir kıtlık yüzünden gâyet perişan bir halde bulunduğundan, kumandanlar arasındaki bu nifaka gâyet kızıyordu. Şe-le bu

Kam-mu

fırsattan istifâde ile Kiang-nang'a girdi. Mung-çing şehrini zaptetti. Orada Feu-hi ile veliahd ilan ettikleri Tuon'u esîr aldı. Artık Hunlar Pe-çe-li, Şan-si, Ho-nan ve Şan-tung vilayetlerine hâkim olmuşlardı.

Bazı Han kumandanları arasında büyük ihtilaflar vardı. Fakat hâriçte bunun tesiri olmuyor, işlerin cereyanını ehemmiyetli surette değiştirmiyordu. Dıştan pek müttehit görünen Vam-mi ile Şe-le hakikatte birbirlerini mahv etmek için uğraşıyorlardı. Bu reisler, Tatarların âdeti mucibince bir takım tebaaya mâliktiler. Bu tebaanın hâkimleri onlardı. Vam-mi'nin tebaasından bir çoğu firar ettiği için kudreti pek ziyâde azalmıştı. Şe-le'nin Keu-hi üzerinde kazandığı başarıyı büyük bir üzüntüyle görmüştü. Fakat duygularını sakladı, onu tebrike gitti. Yalnız, o vakte kadar Tsinlere hizmet etmiş olan Keu-hi'ye süvari kumandanlığı tevcih edilmesinden ve imparatorluk henüz takviye edilmemiş olduğu bir devrede düşman kumandanlarının Han tebaalarına tercîh olunmasından dolayı şikâyette bulundu. Şe-le onu memnun etmek için Tsinlerin veliahdi olan Tuon'u öldürttü. Vam-mi'ye o kadar zahirî dostluk eserleri gösterdi ki verdiği bir ziyâfete gelmeğe onu iknâ etti. Bu ziyâfette Vam-mi'yi eliyle öldürdü, bütün tebaasına sâhip oldu. Bundan dolayı canı sıkılan Hanlar kralı hayli kınamalarda bulunduysa da hiçbir faydası görülmedi. Bu derdin ilacı yoktu. Şe-le'ye muhtaç olduğu için onu yola getiremiyordu.

Binâenaleyh Şe-le'yi affetmekle yetinmeyerek onun uhdesine yeni mansıplar tevcîh etti. Keu-hi çok geçmeden Tuon gibi katlolundu. İsyan etmek emelinde bulunduğu haber alındığından Şe-le kendisini tutuklayarak idam ettirmişti. Kam-mu Lie-tai-ki-su

Bütün bu çekişmeler kapatıldıktan sonra, Şe-le askerlerinin başına geçerek Ho-nan dâhilinde Yu-çeo vilayetini yağmaya gitti. Kiang şehrine yaklaştı. Oradan Ho-nan'ın güney kısmında Juning-fu civarına geldi. Şe-le henüz küçük yaşta iken Tsinler taraftarı kumandan Lieu-kuen'in elinde bulunan vâlidesi ile birâderinden ayrılarak satılmıştı. Bu seferde Lieu-kuen onları bir mektupla Şe-le'ye gönderdi. Bu mektupta talihin hiçbir zaman bir kararda kalmadığını hatırlatarak Şe-le ile barış yapmak isteğinde bulunuyordu. Şe-le annesini kabul etti. Lieu-kuen'e bir çok hediyeler yolladı. Bu suretle minnetdarlık hissinin icâb ettirdiği borcu ödedikten sonra nasihat-

larına teşekkür etti. Fakat onunla münâsebetlere girişmek istemedi. Düşmanca hareketlerine devam etti.

Su-çing ile daha sâir bir takım Çin kumandanları Tsin sülalesini iâde için son bir teşebbüste bulunmağa karar verdiler. Elli bin kişi ile Si-gan-fu'ya doğru yürüdüler. Kiu-te ile daha bazıları yüz bin kişilik bir ordu ile bunlara katıldılar. Kumandan Lieu-yao ve Lieu-tsan'ı mağlup ettiler. Lieu-tsan Şan-si dâhilinde Pim-yam'a girdi. Diğeri de Çi-yam taraflarını yağma ederek yaklaşık on bin esîr aldı.

Çın-şu Kam-mu Sene:312 Lie-tai-ki-su Çin-şu

İşte ahvâl bu merkezde iken Lieu-tsung'un Hu-yen-heu namındaki zevcesi kraliçe vefat etti. Lieu-tsung, imparatorluğun en büyük mansıplarından birine mâlik bulunan Lieu-yen'in iki kerimesiyle izdivaç etmek istedi. Lieu-tsung'un birâderi İ, kızların İmparator ile [küfüv] denk olmamaları hasebiyle bu izdivaca engel oldu. Fakat Lieu-tsung, bu izdivacı istiyordu. Bir takım müdâhinler [dalkavuklar] Lieu-yen'in aslını gâyet kadîm asırlara kadar çıkardılar. Lieu-yen, Lieu-kam-kum vâsıtasıyla eski Çeo imparatorluk hâbedânı neslinden geldiği cihetle bu izdivacın pek muvâfık olacağını söylediler. Lieu-yen'in iki kızıyla evlendi. Bu âileye pek çok iyilikler etti.

Bu esnada Şe-le ordusuyla Ho-nan dâhilinde Ko-pi[70]'de idi. Tsin kumandanlarının imparator yapmak istedikleri Nie'ye hücum etmek için tedâriklerde bulunuyordu. Şeu-çun[71] dâhilinde Kiang şehrinin güneyinde bir kolorduya kumanda eden Jui namındaki bir Çin kumandanı Ki-çen namındaki kumandanı Şe-le'ye karşı göndermişti. Aynı zamanda yağmurlar yağmağa da başladı. Üç ay devam etti. Şe-le'nin ordusunun büyük kısmı sefaletten, hastalıktan telef oldu. Tsinler askerlerine karşı mukāvemetten âciz bir hale geldi. Ne yapacağı hakkında bir karar veremediği için ordusunun reislerini toplayarak bir meclis akdetti. Bazıları düşmanın zahirelerini zapt için geceleyin son bir teşebbüs icrâ eylemek fikrinde idiler. Fakat ordu bu cür'etkârca harekâta teşebbüs edebilecek bir halde değildi. Diğer bir kumandan Ho-nan dâhilinde Çam-te-fu yakınında Po'ya çekilmeği teklif etti. Orada müstahkem kaleler vardı. Dağlar vardı. Memleket nehir ile çevrili idi. Bundan dolayı ordu düşmanların tecavüzlerinden emîn bulunabilirdi. Evvela tekmil eşyâları sevk ettikten sonra orduyu oraya götürmek kābil olurdu. Bu fikri kabul

70 Je-ning-fu dâhilinde.

71 Fung-yam-fu'ya bağlı şehir.

ettiler. Şe-le Ko-pi'yi tahrîb ettikten sonra tahliye etti. Kumandan Şe-ho'yu on bin süvari ile düşmanın karargâhı olan Çeu-çun taraflarına gönderdi. Bu süvariler nehir üzerinde Tsinlerin gemilerini görünce onları ele geçirmek istediler. Fakat Ki-çen kendilerini attı ve takip etti. Şe-le muhârebe vaziyeti almağa mecbur oldu. Fakat Tsinler hücuma cesâret edemediklerinden çekildiler.

İmparator Hiau-huai-ti hâlâ esârette idi. Kendisine pek ziyâde hürmetkârâne muamele gösteren Lieu-tsung İmparator ile bir görüşmede bulundu. Bir takım ehemmiyetsiz şeylerden sonra, Tsin âilesi dâhilinde ortaya çıkıp da mahv olmalarına sebebiyet veren nifaklardan bahsetti. İmparator insanların bunda kusuru olmadığını, yalnız kendisi meşhur İmparator Vu-ti'nin çizgisinden yürümeyi ihmal etmiş olduğu için Allah'ın bu âileden imparatorluğu almak ve Hanlara vermek suretiyle onlara cezâ tayin ettiğini cevaben söyledi. Bu mülâkat neticesinde İmparator, Han prenseslerinden biriyle evlendi. Huei-ki vilayeti kum'luğu ünvanını aldı. Kam mu Lio tai ki au Çın-şu

Bu esnada tebaası Çin İmparatorluğu'nun onun âilesinde sürdürmek çabalarını aramakla meşgul idiler.

Yine Nie'yi veliahd ilan etmişlerdi. Yalnız Si-gan-fu'yu zaptetmek emelini takip ederek bu şehre yaklaşıp muhâsara altına aldılar. Han kumandanı Lieu-yao mağlup oldu. Nie Si-gan-fu'ya girdi. Bu şehrin zabtı Hanlar için mühim bir kayıp oluşturdu. İhtimal ki bunun sebebi bazı kumandanların cür'etkârlığının ve krallık hareketinin doğurduğu karışıklıklara bağlanılmak gerekir. Tsinler Si-gan-fu önünde bulundukları sırada Lieu-tsung, Çung ve Hiu namındaki kumandanları Şan-si dâhilinde Ta-yuen'e göndermişti. Bu mevkii zapt etmeğe muvaffak olamayan Çung, kabahati Hiu'ya atarak başını kestirdi. Keyfiyetten haberdar olan Lieu-tsung derhal bir kumandan gönderdi. O da Çung'u öldürttü. Aynı zamanda krallık keyf ve zevkleriyle ilgili olan hususlara nezâret etmeğe memur olan bazı kumandanlar vazifelerini hakkıyla yerine getirememiş oldukları için alenen idam edildiler. Kral yalnız keyf ve zevki ile ve bilhassa balık tutmakla meşgul idi. Bütün zevkini buna tahsis edi yordu. Vam-Çang namında hamiyetli bir kumandan bu hareketten dolayı bazı protestolarda bulunmağa cür'et etti. Henüz sağlamca kurulmamış ve sarsılan bir hükümranlıkta, hükümdarın Tsin süla lesinin mevcut zaaf hâline o kadar güvenmemesi lazım geleceğini,

çünkü bütün halkın o sülaleyi pek çok sevdiğini, bundan dolayı karşı karşıya kaldıkları kayıpları bir an içinde telâfî edebileceklerini anlatmak istedi. Bu kumandanın cür'etinden kızan Lieu-tsung, idâmını emretti. Emri uygulanacağı sırada Vam-çang'ın karısı hükümdarın ayaklarına kapandı, kocasının affını istirham etti. Lieu-tsung cezâyı hapse çevirerek hayatını bağışladı. Kralın vâlidesi oğlunun bu hareketinden müteessir olarak üç gün yemek yemedi. Lieu-tsung'un kardeşleri de hareketini kınadılar. Kendisini vazgeçirmeğe çalıştılar. Fakat bütün teşebbüsleri ve ricâları kralı gittikçe daha kızdırmaktan başka bir netîce sağlamadı. Âilesinin fertlerinin aldıkları vaziyeti görünce, kendisini Çin tahtının namusunu ayak altına almış kadîm zorbalara benzetiyorlar, zannediyordu. Bütün nâzırları ve miktarı yüzü geçen kumandanlar, huzuruna başları açık, gözleri yaşlı bir halde çıkıyorlardı. İlkönce fazîletlerini övdükten sonra, ehemmiyetsiz bir kabahatten dolayı kumandanları idam ettirmiş, benimsemiş olduğu hareket tarzının devletin saadet ve selametine hizmet edici olmadığını söylemeğe cesâret edenleri zincirlere vurdurmuş olduğunu söylüyorlardı. Lieu-tsung nihayet yumuşadı. Hatta daha ileriye vardı. Hatasını itiraf etti. Yaptığı şeylerin kalbinin derinliklerinden gelmemiş olduklarını, bunları şarabın etkisine atfetmek gerekeceğini söyledi. Hepsine mükâfâtlar verdi. Bilhassa Vam-çang'a pek iltifat ederek Şan-si dâhilinde yer alan Tim-Siam[72] sancağının kum'u olarak ilan etti.

İşte Si-gan-fu'nun Tsinlerin idâresi altına geçmesi bu karışıklıklar esnâsındaydı. Bu mevkii terke mecburiyet hissetmiş olan kumandan Lieu-yao kendisiyle birlikte seksen bin kişi alarak Pimyam tarafına çekildi. Yolda ehemmiyetsiz bazı şehirler zapt etti. Fakat bunlarla Si-gan-fu'nun kaybı telâfî edilemezdi. Lieu-tsung'un uğradığı daha büyük bir kaybı ise Lieu-in namındaki bir nâzırının vefatıdır. Bu zat verdiği akıllıca nasîhatları, gayret ve çalışkanlığı, adâleti, menfaat düşünden ârî bulunması, itidâli, memleketin ve hükümdarının hayır ve selametine karşı bağlılık ve fedâkârlığı ile Hanlar İmparatorluğu'nun azametine o vakte kadar istihdam edilen bütün ordulardan daha fazla hizmet etmişti. Lieu-tsung her vakit onun sözlerini dinlememişti. Bununla beraber Lieu-in bundan

72 Ta-tung-fu yakınında.

dolayı gayr-ı memnun olmakla beraber ölürken evlatlarına ve torunlarına bir takım faydalı nasîhatlar vermekten geri kalmadı. Onlara dedi ki:

> "*Hükümdarına iyi hizmet edebilmek için bir insan onu durumun hakikatlerinden haberdar etmeğe özen göstermelidir. Husûsî kimseler bile kendi kusurlarını takdir edemezlerse, bir hükümdar kusurlarını nasıl fark edebilir? Binâenaleyh kusurlarını onlara göstermelidir. Bir nâzırın yapabileceği en güzel hareket bundan ibârettir.*"

Si-gan-fu'nun zabtından sonra Tsin tarafı kumandanı olan Lieu-kuen Ho-nan dâhilinde[73] Po şehrinin muhâfazasını yeğeni İn'e bırakmıştı. Ho-am nehrini geçmiş olan Şe-le ona hücum etmek fikrinde idi. Fakat evvelce bir takım noktaları zapt ederek orada levâzım depoları yaptırmanın daha münâsip olacağını düşündüğünden ordusunu Pe-çe-li dâhilinde Siam-kue[74] cihetine sevk ederek onu zapt etti. Diğer taraftan Lieu-kuen'de her taraftan asker topluyordu. Bunlar Şan-si dâhilinde Hanların pâyitahtı Pim-yam muhasarasına gitmek üzere onuncu ayda hepsi toplanacaklardı. Fakat bu kumandanın fena hareketi yeni engeller çıkmasına sebep oldu. Subaylara karşı güzel davranmıyordu. Halbuki bunları Tsinlere kuvvetli surette bağlamak lazımdı. Kumandanlardan birini idam ettirdi. Bunun oğlu daha sâir gayr-ı memnunlarla beraber Hanlar tarafına geçerek Tsin ordusunun halinden onları haberdar ettiler. Lieu-tsung derhal Tsin-yam[75]'da bulunan Lieu-kuen'e hücum etmek üzere Lieu-tsan ile Lieu-yau'yu gönderdi. Kendilerini çıkarmak için ilerlemiş olan Çin askerleri mağlup oldular. Tsin-yam şehri kendini o kadar büyük bir tehlike içinde gördü ki Lieu-kuen orada Hanları beklemeğe cesâret edemedi. Birkaç süvari ile şehirden çıktı. Bütün âilesini götürdü, Pe-çe-li dâhilinde Çang-şan[76] ülkesine çekildi. Hanlar da şehre girdiler. Bu kayıptan sonra, diğer kumandanlar halkın gözünü korkutmak ve onları itaat dâiresinde tutmak için başlarında henüz bir hükümdar bulunduğu bahanesiyle Nie'ye "Hoam-tai-tsu" yani

Kam-mu
Lie-tai-ki-su

[73] Çang-te-fu yakınında.
[74] Şun-te-fu yakınında.
[75] Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu'ya bağlı Ta-yuen-hien.
[76] Çing-ting-fu yakınında.

"Mukaddes Veliahd" ünvanını verdiler. Çünkü Hiau-huai-ti hayatta olduğu müddetçe imparator namını taşıyamazdı.

Lieu-kuen her taraftan imdat arıyordu. Bu kumandanın Tai Krallığı kum'u yahut daha doğrusu Topa Tatarları Kralı olan Yu-liu ile sıkı münâsebetleri vardı. Tsinler fırkasının o zaman bulunduğu sıkıntı için de ilk önce ona başvurdu. Yu-liu daha bir takım kumandanlarla beraber oğlu Lo-sieu'yu gönderdi. Tsi-nyam şehrini muhâsara etmek üzere büyük bir ordu da sevk etmişti. Lieu-kuen kendi ordusunun enkazından yaklaşık bin kişi kadar topladı. Biraz sonra Yu-liu altmış bin askerle bizzat gelerek iltihak etti ve Lieu-yao ve Lo-sieu, Fuen nehri yakınlarında harb ettiler. Lieu-yao'nun ordusu mağlup oldu. Bu kumandan altı yedi yerinden yaralanarak yere düştü. Bir asker tekrar ata binmesi için yardım etmek istedi. Lieu-yao ona şu sözleri söyledi:

Kam-mu Çin-şu

> "*Bu kadar büyük bir tehlikede herkes yalnız nefsini düşünmelidir. Siz kaçınız. Benim yaralarım pek çoktur, ölümden kurtulmak benim için kābil değildir.*"

Asker ısrar etti ve gözlerinde yaşlarla şu cevabı verdi:

> "*Ben hiç ehemmiyeti olmayan bir adamım. Zerre kadar bir faydam olmaz. Siz büyük bir prenssiniz. Devlet size muhtaçtır. Sizin yardımınız olmazsa devlet bekā bulamaz.*"

Lieu-yao ata bindi. Fuen nehrini geçtikten sonra Tsin-yam şehrine girdi. Orada geceleyin Lieu-tsan ve daha sâir kumandanlarla kābil olan şeylerin hepsini alarak alelacele Mum dağına kaçtılar. Bu dağ Ta-yuen-fu yakınında Pim-tim-çeo'nun doğusunda yer alıyordu. Yu-liu onları takipten geri durmadı. Bir vâdide kendilerine yetişti. Hanlar ordusu ikinci defa olarak yine bozuldu. O kadar kanlı bir muhârebe cereyan etti ki etraf ölülerle doldu. Yu-liu, Ta-yuen-fu yakınında Şeu-yam dağına kadar takip etmeyi sürdürdü. Lieu-kuen ordugâhından çıktı. Kendisini karşılayarak Tsinlere ifâ ettiği hizmetten dolayı teşekkürlerde bulundu. Aynı zamanda Hanlara karşı muhârebede devam etmesi için teşvik etti. Fakat Yu-liu askerleri pek uzaktan geldiği için istirahata muhtaç olduklarını söyledi. Zaten Lieu-tsung'u tamamen mahv etmenin ümit edilemeyeceğini de sözlerine ekledi. Bundan dolayı ona bir miktar asker bıraktı. Lieu-kuen Tsin-yam'ı muhâfaza için bu askeri orada yerleştirdi.

Sonra Lieu-kuen Şan-si dâhilinde Yam-kiu[77]'ya gitti. Dağılmış olan askerlerinin hepsini oraya topladı.

Topa askerlerinin gelişi kaybettikleri üstünlüğü Hanlara iâde etti. Orduları Şen-si dâhilinde Yum-çeo[78] vilayetini zapt ettiler. Burada bazı Tsin kumandanları öldürüldü. Buna rağmen Tsinler Vam-sun namında bir kumandanlarının Şe-le'nin çekildiği Pe-çe-li vilayeti dâhilinde Siam-koe[79] şehrine karşı teşebbüs ettiği harekâtta bazı muvaffakıyetlere nâil oldular. Tsinler ordusu tarafından pek sıkıştırılan Hanlar ordusu şehrin zapt edileceğinden korkmağa başladı. Şe-le toplanan bir harp meclisinde en iyi askerlerle hurûc hareketi yaparak uzayıp duran muhâsarayı kaldırmak fikrinde bulundu. Bir çok kumandanlar bu fikre iştirak etmediler. Düşmanları beklemenin daha münasip olacağı, kendiliklerinden yorulacakları, o zaman ric'at ederlerken hücum etmenin daha fayda vereceği mütalaasında idiler. Bu görüş tercih olundu. Birkaç hücumdan ve ehemmiyetsiz bir iki huruç harekâtından sonra, Şe-le, düşmanı gâfil bastı. Yeteri kadar ihtiyatlı davranmıyorlardı. Bunları çıkardı. Pek çoklarını öldürdü. Tsinler evvelce gâlip konumda iken şimdi güvenli bir şekilde çekilebilmek için ricâya mecbur oldular. Bir takım rehineler verdiler. Siyen-pilerin bir reisi de bu rehineler arasındaydı. Han kumandanları bunun öldürülmesi fikrindeydiler. Fakat Şe-le Tataristan'da pek kudretli olan Siyen-pilerin Hanlara düşman olmadıklarını, Vam-sun'u takip etmiş olan bu reis öldürülecek olursa bütün Siyen-pi milleti kızarak Tsinler tarafını tutacağını söyledi. Hanlara karşı kendisini hürmet ve muhabbetle hislendirerek, Tsinler tarafını terk etmesi için memleketine göndermenin daha münasip olacağı düşüncesinde bulundu. Buna göre hareket ettiler. Hakîkaten netîce de ümit edildiği şekilde çıktı. Bu Siyen-pi reisi Şe-le'ye duygusal bağlar peydâ etti. Vam-sun fırkası bundan dolayı pek ziyâde zayıfladı.

Kam-mu

O zamana kadar Tsinler İmparatoru Lieu-tsung'un sarayında mahbus bulunduruluyordu. Taraftarları, Nie'ye veliahd ünvanı vermişti. Nie âdeta İmparator gibi telakkî olunuyordu. Bu sene Hanlar kralı sarayın başlıca kumandanlarına büyük bir ziyâfet

Sene:313 Çin-şu Kam-mu Lie-tai-ki-su

77 Ta-yuen-fu'ya bağlı şehir.
78 Si-gan-fu'ya doğru.
79 Şun-te-fu'ya doğru.

verdi. Tsinler için gâyet aşağılayıcı bir hal olmak üzere, İmparator Hiau-huai-ti'nin bu ziyâfette herkese içki vererek hizmet etmesini arzu etti. İmparatora refakat etmiş olan bazı kumandanlar bu emri işitince hiddetlerini ve gözyaşlarını zapt edemediler. Fakat bu gayretkeşlikleri Lieu-tsung'u kızdırmaktan başka bir şeye yaramadı. Emirlerine karşı mukavemet gösterilmesine tahammül edemediği, aynı zamanda bazı teşebbüslerinden de haberdar bulunduğu için, hepsini İmparatorla beraber katlettirdi. Bu haber Si-gan-fu'ya ulaşır ulaşmaz Nie imparator ilan edildi. Min-ti adı verilen imparator odur.

İmparator namını taşımakta olan Lieu-tsung, eğer nâzırlarının ve kumandanlarının gösterdiği gayret ve kābiliyet ile uyum içinde bir hareket tarzı tutturmuş olsaydı, bütün Çin'i zapt ederek yegâne hâkim kesilebilirdi. Fakat zevkine pek düşkün olan bu hükümdar, ordusunun idâmesi ve ahalinin ihtiyaçlarını kolay karşılaması için gerekli olan muazzam kaynakları karıları için saraylar yaptırmağa sarf ediyordu. Ancak memleketin hayrını ve halkın saâdetini düşünen bazı nâzırlar bu konularda itirazlarda bulundularsa da hiç birisi bu noktada Çin-yuen-ta kadar cesâret gösteremedi. Bir gün Lieu-tsung'a dedi ki:

> *"Fazîletleriyle şöhret kazanmış olan eski hükümdarlar devleti kendi âileleri gibi severlerdi. Bundan dolayı Cenab-ı Hakkın yardımına ve sahiplenmesine müstahak olurlardı. Cenab-ı Hak onları üstünlüklere mazhar kılar ve evlatları gibi severdi. Tebaanızın zâlimi değil pederi olmak için size hükümdarlığı ihsân eden Cenab-ı Hakkın tavsiye ettiği yolu terk ediyorsunuz. Halkın hayır ve selameti uğrunda çalışanları Cenab-ı Hak hiçbir vakit terk etmez. Bu en öncelikli hükümranlık vazîfesini yerine getirmeyenlerden ise elini çeker. Eski imparatorlar ve bilhassa sizin muhterem ve ulu pederiniz bu kadar muhteşem surette giyinmezler, bu kadar mükellef saraylarda oturmazlardı. Onların bu kadar çok sarayları yoktu. Bu kadar kıymettar eşyaya mâlik değillerdi. Kraliçelerde bu derece ihtişam görülmezdi. Bugün tebaanız türlü türlü felaketlere uğradıkları halde buna bir çare düşünmüyorsunuz. Halkın babası olmak bu mudur?"*

Lieu-tsung, Çin-yuen-ta'nın başını kestirmek istedi. Fakat bu karardan korkmayan bu nâzır hükümdarın eğlendiği salona zincirler altına girdi. Odanın sütunlarından birini, zincirlerle sararak cesâ-

retle yine Lieu-tsung'a bazı şeyler söyledi. Kimse sözünü kesmeğe cesâret edemedi. Bundan cesâret alan diğer nâzırlar da hükümdarın ayaklarına yüz sürerek Çin-yuen-ta'nın muhabbet ve sadakatından bahsettiler. Lieu-tsung mahcup olmuş gibi sükût içinde durdu. Kraliçe de nâzırlara katıldı. Çin-yuen-ta'yı bir hayli övdü. İdâm edilmekten ziyâde mükâfâta müstahak olduğunu krala söyletti. Lieu-tsung sessiz kaldı. Bu konuda söylenen sözlerin hepsini dinledi. Sonunda bir hükümdar nâzırına nasıl hürmet etmesi lazım ise, bir nâzırın da hükümdarına hürmet etmesi lazım olduğunu söyledi.

Bu esnada yeni Çin imparatoru, sarayını Si-gan-fu'da te'sîs etmişti. Orada tamamıyla yerleşmesi Hanlar için pek mühim bir meseleydi. Bu fikre dayanarak Si-gan-fu'ya asker sevk ettilerse de çekilmeğe mecbur oldular. Bunun acısını çıkarmak üzere Ho-nan dâhilinde Po şehrini zapta gittiler. Lieu-tsung, Tsinlerin pâyitahtını zapt etmekten ümidini kesmedi. Son bir gayret daha sarf etmek düşüncesiyle Lieu-yao'yu daha bir çok kumandanlarla büyük bir ordu başında olarak sevk etti. Lieu-yao muharebeye Tsinlerin kumandanı Kio-yun tarafından ele geçirilen Hoam-pe-çing şehrinin muhasarasıyla başlamak istiyordu. Fakat Çao-leam doğruca Si-gan-fu üzerine yürümeyi tavsiye etti. Çünkü bu şehir zaptedildikten sonra öteki kendiliğinden behemahal düşecekti. Bundan dolayı Lieu-yao Si-gan-fu'ya yaklaşma hareketini hazırlamak ve uygulamak üzere Çao-leang'a [Çao-leam] beş bin süvari verdi ve kendisi de arkasından yürüdü. Çao-leang Guei nehrinin güneyinde Tsinleri mağlup ederek geceleyin Si-gan-fu kapılarının karşısında mevzilendi. Bu muhasaraya tahammül edebilecek kadar yeterli kuvvete mâlik olmayan Tsinler imparatoru kaçmağa mecbur oldu. Hanlar onun karargâhını yaktılar. Bir çok kişi öldürdüler. Sarayın bahçelerinden birine yerleştiler. Şehrin imdâdına koşan Tsinler kumandanı bozuldu. Si-gan-fu ikinci defa olarak Hanlar tarafından zapt edilecekti. Fakat kuvvetine pek çok güvenen Lieu-yao gâfil bulunduğu için Tsinler kumandanı Kio-yun'un bir baskınına uğrayarak mağlup oldu, Pim-yam'a çekilmek mecburiyetinde kaldı. Kam-mu Çin-şu

Bütün bu muhârebeler Çin'i civar kavimlerin tecavüzleriyle karşı karşıya bırakıyordu. Bir müddetten beri reisleri Tai Kum'u ünvanını almış olan Topa Tatarları bu felaketlerden faydalanarak Kam-mu

hüküm ve nüfuzlarını kuzey vilayetlerinde yerleştirmeğe ve güçlendirmeğe çalışıyorlardı. Tsinler Hanlarla pek meşgul oldukları için İmparatorluğu Topaların tecavüzlerine karşı savunmayı düşünecek halleri yoktu. Hatta bir dereceye kadar onlara minnettar idiler. Bu Tatarların Po-liu nâmındaki reisleri o sene Çim-lo şehrinde[80] bir kuzey pâyitahtı kurdu. Şan-si dâhilinde Ta-tum-fu arazisi dâhilinde Ma-ye'nin kuzeybatısından çıkan Loi nehrinin güneyinde yeni bir Pim-çim[81] şehri kurdurdu.

Gökyüzünde bazı işâretler ve alametler göründüğü için Çinliler daha büyük bir takım felaketler vukua geleceğini tahmin ederek pek korkuyorlardı. Yer üzerine güneş gibi bir şeyin düştüğü görüldü. Doğu tarafında başka üç güneş görüldü. Sonra bir kuyruklu yıldız ortaya çıktı. Bir yılana benziyordu. Yer üzerine kuvvetli bir ışık saçıyordu. Bu yıldız Pim-yam'ın on li kuzeyinde bir yere düştü. Et gibi bir şeydi. Yirmi yedi parmak genişliği, otuz parmak uzunluğu vardı.[82] Kokusu Pim-yam'dan duyuluyordu. Civarlardan gece gündüz bir takım iniltiler işitiliyordu.

Bütün bu hâdiselerden dehşete düşen Lieu-tsung nâzırlarını topladı. Kendi hareket tarzının bu hallere sebep olup olmadığını doğruca söylemelerini onlara emretti. Çin-yuen-ta ile daha başkaları zevcelerine o kadar itina etmesi imparatorluğun behemahal harabeye dönüşünün başlayacağını, Cenab-ı Hakkın bu işâretlerle ona bütün o sefahatleri bırakarak tebaasının hayır ve menfaati uğrunda çalışmasını ihtar ettiğini söylediler. Çok kavimler gibi Çinliler de kuyruklu yıldızların ve sâir hâdiselerin hükümdar vefatına yahut bir hükümranlığın yıkılmasına alamet olduğuna inanıyorlardı. Böyle bir hâdise görülünce imparatorlar hatalarından istiğfar ederler, ilahî gazabı yatıştırmağa, başlarına gelmek üzere bulunan felaketleri bertaraf etmeye çalışırlardı.

Bu hâdiselerin tesiriyle ölçülülük kazanmış, muhâkemesi yerine gelmiş olan Lieu-tsung o zamana kadar ihmal ettiği nâzırlarının mütalaalarını aldığı sırada, yukarıda bahsi geçen ve pek ziyâde kuvvet kazanmış olan Şe-le yeni bir imparatorluğun temelini kuruyordu

80 Ta-tung-fu'nun kuzeybatısında.

81 Şan-si dâhilinde Ta-tung-fu'dan beş li batıda.

82 Bir parmak, yaklaşık 2,5 cm ilâ 3 cm arasında değişen bir uzunluk birimi olduğuna göre bu cisim genişliği 65-66, uzunluğu 75-76 cm civarında bir şey olmalı. (E.K.)

ki bunun târihi ileride görülecektir. Şe-le'nin hareketlerine henüz pek dikkat edilmiyordu. Daha âcil görülen işlerle meşgul idiler. Si-gan-fu muhâsarası hepsine öncelik ediyordu. Bu sefere memur edilen Lieu-yao ve Çao-leang muhtelif iki noktada ordu kurmuştu. Çao-leang Tsinler kumandanı So-lin'i pek hafife alıyor, hiç korunma tedbirleri de almıyordu. Halbuki So-lin Han'lar üzerine yürümek için emir almıştı. Bir kumandan, düşmanı def etmek ve atabilmek için gerekli tedbirlerin alınmasını Çao-leang'a anlattıysa da söz dinletemedi. Çao-leang yalnız ileriye bir miktar asker sevk etmekle yetindi. Fakat bunlar mağlup oldular. Çok geçmeden kendisi de geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Verilen nasîhatı dinlememekten kaynaklanan mahcubiyet ve nedâmet onu son derecede üzdü. Bu üzüntü de daha büyük bir hata işlettirdi. Yüzünü görmeğe tahammül edemediği o nasîhat veren kumandanın öldürülmesini emretti. Fakat böyle bir hareketin layık olduğu cezâyı görmekte gecikmedi. Bir hücumda kendisine bir ok isâbet ederek telef oldu.

Asker arasında hüküm süren bu karışıklıklar saraya kadar sirâyet etmişti. İşler iyi gitmiyordu. Lieu-tsung'un oğlu olup bir çok kere ordulara kumanda ettiğini gördüğümüz Lieu-tsan başvekil tâyin edildi. Genç olmakla beraber büyük bir iktidar sahibiydi. Fakat gâyet kibirli ve mağrur olduğu için sırf kendi bildiği gibi hareket ediyordu. Nasîhat verebilmek kābiliyetinde olan akıllı ve hikmet sahibi kimselerin hepsini yanından uzaklaştırıyordu. Ahali bu yeni hükûmetten biraz sonra memnun olmamağa başladı. Zelzeleler, ağaçları kökünden söken şiddetli fırtınalar, doğu payitahtına kan yağması –ki Çinlilerce gâyet uğursuz bir vak'aya delalet ederdi- halkın memnuniyetsizliğini arttırdı. Cenab-ı Hakkın da kendileriyle beraber hükümet aleyhinde bulunduğu inancına kapıldılar. Hatta bazı nâzırlar da halkın bu heyecanından istifâde ederek Lieu-İ (Lieu-Y)'yi biraderi Lieu-tsung aleyhinde silaha sarılmağa teşvik ettiler. Fakat sulh ve asâyişi ve memleketin hayır ve selametini harîsâne emellere ve şahsî azametlere tercih eden İ, bu nasîhatları önemsemedi. Lieu-tsung'un vefatından sonra imparatorluk kendisinin hakkı olmakla beraber o makāmın Lieu-tsan'a verilmesini en önce kendisi talep etti. Onu isyana sevk eden nâzırlarla kumandanlar da müstahak oldukları cezaya çarptırıldılar.

Çin-şu Kam-mu

O zamana kadar ancak "Tai sancağı kum'u" namını taşıyan Topa Tatarları prensi Yu-liu o sıralarda kral ünvanını aldı. İşte bu Tatarlar hissedilmeyecek şekilde Çin'de yerleştiler. İleride imparator ünvanını aldıkları da görülecektir. Hanlar Topaların Çin'deki ilerleyişlerini durdurabilirler ve Tsin fırkasını tamamıyla yok edebilirlerdi. Fakat Lieu-tsung, kumandanları arasında uyum sağlamağa muvaffak olamadığı gibi zevk ve sefahatine de bir sınır koyamıyordu.

Sene:315 Kam-mu Çin-şu

Şan-tung dâhilinde Tsim-çeo vilayeti vâlisi Tsao-i (Tçao-y) Hanlar hesabına Tsi ve Lu sancaklarınının büyük bir kısmını zapt etmiş, Hoam-ho nehrinin sâhillerine bir miktar muhafız kuvveti bıraktıktan sonra bir kolordu ile Lin-tsu[83]'ya çekilmişti. Kendisini çekemeyen Şe-le, Tsao-i'nin hareketleri hakkında Lieu-tsung'un zihninde şüphe uyandırmak istedi. Bu maksatla Tsao-i'nin o doğu kıt'alarına sahiplenme iddiasında bulunmak emelinde olduğunu rivâyetini yaydı. Ona karşı yürümek için izin istedi. Fakat Tsao-i'nin mağlubiyetinden sonra Şe-le'nin büsbütün nüfuzlu bir hale gelmesinden daha çok korkan Lieu-tsung bu izni vermedi. Kumandanlar arasındaki uyumsuzluğu çoktan beri sarayı sık sık rahatsız eden karışıklıklar takip etti. Lieu-tsung'un kadınlara karşı gösterdiği olağanüstü temâyül dâimî bir nifak kaynağı oluşturuyordu. Son olarak yeniden iki kadın daha almıştı. Bunlar "müstefreşe" [odalık] namıyla alınsa gürültüye sebep olmayacaklardı. Fakat bunlara da "imparatoriçe" namı verilmişti. Yue-kuam namındaki biri "Şam-hoam-heu" yani "birinci imparatoriçe" namını taşıyordu. Yue-hoa ile Kuei-poei-lieu-şi namında diğer bir kadın da "sağ ve sol imparatoriçe" ünvanını aldılar. Her vesîle ile samîmîyetini ve hükümdarına karşı sadakatini, memleketinin hayrına karşı bağlılığını ortaya koymuş olan Çin-yuen-ta üç imparatoriçe ihdâs etmenin eskiden beri sürdürülen âdetlere aykırı olduğunu söylemekten nefsini men' edemedi. Fakat sözleri dinlenmedi. İhtarlarını tekrar etti. Yue-kuam'ın ahlaksızlığını Lieu-tsung'a anlattı. Onu imparatoriçelik makāmından indirtmeğe muvaffak oldu. Hareketlerinin böyle meydana çıkmasından utanan bu imparatoriçe intihar etti. Lieu-tsung buna pek acıdı. O vakitten sonra Çin-yuen-ta'ya bir intikam hissi beslemeğe başladı.

Lie-tai-ki-su Kam-mu Çin-şu

Diğer taraftan Han kumandanları Tsinlere karşı düşmanca dav-

83 Şan-tung dâhilinde Tsing-çeo-fu'ya tâbi bir şehir.

ranışlarına devam ediyorlardı. Lieu-yao, Yam-kio[84] şehrini muhâsara emeliyle Şam-tam sancağına girdi. İlk önce Tsinlerin kumandanı Lieu-kuen'in ordusunu Siam-yuen'de mağlup etti, sonra Yam-kio'ya doğru yürüdü. Fakat bu şehri muhâsara etmek fikrinde olmayan Lieu-tsung doğruca Tsinlerin pâyitahtı olan Si-gan-fu üzerine gitmesi emrini verdi. Çünkü pâyitaht zapt edildikten sonra diğer şehirleri ele geçirmek daha kolay olacaktı. Lieu-yao hükümdar emrine uygun hareket ederek Şan-si dâhilinde So-ye'de karar kıldı, Fung-ye şehrini tahrip etti. Tsinlerin Kiu-yun kumandası altında bulunan ordusu erzaksız kalmış olduğu için Lieu-yao'nun önünden kaçıyordu; Lin-vu[85] şehrine kapanmıştı. Oradan çıkmağa cesâret edemiyordu. Hemen hiç askersiz ve parasız kalmış olan İmparator da Hanların ordusuna karşı koymaktan âciz bulunuyordu. Fakat Lieu-tsung fenâ hareketleriyle muvaffakıyetlerin akışını sekteye uğratıyor, düşmanlarına kendileri toplamak fırsatını veriyordu.

Hükûmetin idaresini tamamıyla oğlu Lieu-tsan'a bırakmıştı. Kendisi yeni gözdeleriyle zevk ve sefâ içindeydi. Sefâlarını çeşitlendirmek için tek bir saray kâfi gelmiyordu. Yeni yaptırdığı sarayları geziyordu. Hizmetlerine mükâfâta hak kazanan kumandanlar uzaklaştırılmıştı. Asker aylığını alamıyordu. Hükümdarın bütün ihsânları hizmetçilere ve müstefreşelere gidiyordu. Bunların miktarı sayısızdı. Dalkavuklar ve lakaplarla bezenenler, azamet ve debdebe bakımından hükümdarlık hânedanına mensup prensesleri geçiyorlardı. Lieu-tsung yalnız bunların fenâ nasîhatlarını dinliyordu. Bunlar ise Lieu-tsan ile işbirliği yaparak biraderi veliahd Lieu-İ'nin aleyhinde bulunuyorlardı. Çünkü onlara karşı bu prens gâyet alçaltıcı muamele ediyordu. Onu tahtından uzaklaştırmak ve yerine Lieu-tsan'ı çıkarmak menfaatleri iktizasındandı. İşte bu maksatla yakınlardan Ki namında biri Lieu-tsan'a giderek kraldan ve bütün âilesinden nefret eden Lieu-İ'nin başkumandanla birlikte isyan etmek fikrinde olduğunu, buna bir çare bulmak isteniyorsa kaybedecek vakit bulunmadığını söyledi. Ki, sözlerine güvenilmiyorsa başkumandanın maiyetinde görevli iki subayın bu tertibâtı daha tafsilatıyla hikâye edebileceklerini de ilave ediyordu. Lieu-tsan

Sene:316 Kam-mu Çin-şu

84 Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu'ya bağlı şehir.

85 Şen-si dâhilinde Nim-hia'nın güneyinde Lim-çeo yakınında.

derhal bunların getirilmesini emretti. Ki, gidip onları buldu. Gizlice görüştü. Kral ile mahdumunun, Lieu-İ'nin ve başkumandanın böyle bir tasavvurlarından haberdar olduklarını, kendilerine de suç ortağı sıfatıyla baktıklarını, yalnız böyle bir tertip olduğunu itiraf ederlerse cezadan kurtulabileceklerini söyledi. Ki'nin sözlerinden korkan ve aldanan iki subay işi istenildiği şekilde Lieu-tsan'a anlattılar. Artık kralı aldatmanın sırası gelmişti. Onda şüphe uyandırmak, biraderinin isnâd olunan cinâyeti cidden yapacağına inandırmak için her türlü menfur iftiralara başvurdular. Bu hilelere katılmak istemeyen bazı kumandanlar öldürüldü. Ye ile Çin-yuen-ta bu işte kendilerini tutamadılar. Lieu-tsung'a Tsinlerin henüz imhâ edilmediklerini, vilayetlerin sükûn içinde olmadığını, Şe-le'nin Çao[86] ve Guei[87] ülkelerinde, Tsao-i'nin de Tsi[88] ülkesinde istiklal ilan etmeyi düşündüklerini, sarayın hareketinin ve karmakarışık hallerinin bir takım müessif sonuçlar vererek bunlara çare bulmak kābil olmayacağını, evvelemirde bu hıyânet erbabının yola getirilmesi lazım geldiğini beyan ettiler.

Böyle bir hıyânet suçlaması altında kalan yakınlar, kendisinin en sâdık nâzırları olduklarını hükümdara inandıracak derecede mahâret gösterdiler ve hiç layık olmadıkları halde mükâfatlara nâil oldular. Ye tekrar ısrar ve arz ettiği bir layihada hükümdarın hareketini daha şiddetle tenkid etti. Lieu-tsung buna kızarak layihayı yırttı. Ye bundan dolayı hissettiği teessür sebebiyle vefat etti. Ölmeden evvel hükümdara, ölümü sükûta tercih ettiğini, uhdesindeki vazife kendisini suskun kalmaktan men' ettiğini beyan ederek bir tarafa çekildi. İntihar etti. Lieu-tsan'ın bütün hileleri hiçbir şeye yaramadı. Yalnız bazı sâdık nâzırların vefatına sebebiyet verdi. Lieu-tsung işi anladıysa da pek geç kalmıştı. Nihâyet birâderi Lieu-i ile barıştı.

Aynı zamanda Topa Tatarları arasında da bazı ihtilaflar ortaya Kam-mu çıkarak netîcesi Lieu-tsung'un aleyhine döndü. Bunların kralları Yu-liu en küçük oğlu Pe-yen'i pek seviyordu. Büyük oğlu Lo-sieu'yu tahttan uzaklaştırmak için Sin-pim-çing[89]'e göndermişti. Vâlidesini de kraliçelikten düşürmüştü. Sonraları, Lo-sieu saraya geldiği vakit

86 Pe-çe-li dâhilinde Çin-ting-fu arazisinde.
87 Pe-çe-li dâhilinde Ta-tum-fu arazisinde.
88 Şan-tung dâhilinde.
89 Şan-si dâhilinde.

küçük kardeşi Pe-yen'e karşı bir takım saygılı davranışlar göstermesini kendisinden talep ettiler. Halbuki buna bir mecburiyet hissetmedi. İtaat etmeyerek saraydan çekildi. Bu itaatsizliğinden kızan Yu-liu oğluna karşı yürüdü. Fakat oğluyla vukûa gelen muhârebede telef oldu.

Po-ken de Lo-sieu'ya hücum ederek onu öldürdü. Po-ken tahta çıkar çıkmaz vefat etti. Henüz kundakta bir çocuk bırakıyordu. Bu değişiklik Tatarlar arasında karışıklıklar çıkmasına sebep oldu. U-hounlarla Topaların büyük kısmı Tsinlerin tarafına geçtiler ve kumandanları Lieu-kuen'e katıldılar. Fakat bu imdatlar kumandan Lieu-yao'nun Pe-ti[90] ülkesine girmesine mâni olmadı. Tsinlerin kumandanı olan Kiu-yun derhal imdada koştu. Lieu-yao casuslar vâsıtasıyla bütün memleketin mahv olduğuna, Kiu-yun ne kadar acelecilik ederse etsin vaktinde yetişemeyeceğine dâir bir takım şâyialar yaydırmıştı. Bu haber Kiu-yun'un askerlerini ümitsizliğe düşürdü. Perîşan bir halde dağıldılar. Lieu-yao bunları takip ederek bütün Pe-ti ülkesini ele geçirdi, Kim-yam[91]'a kadar ilerledi. Orada Tsinlerin bir kumandanını esîr aldı. Bu kumandan İmparatora karşı bağlılığının garip bir delilini gösterdi. Lieu-yao'nun davet ettiği bir ziyâfette Çin İmparatorluğu'nun karşı karşıya bulunduğu karışıklıklardan, Tsin sülalesinin başına gelen felaketlerden müteessir olarak ölümü hayata tercih ettiğini söyledi. Kendisine bir kılınç verdiler. Bununla derhal intihar etti. Gâyet güzel olan zevcesini Lieu-yao almak istiyordu. Fakat o da kocasının arkasına kalmağa tahammül etmeyerek hayatına hâtime çekti. Lieu-yao bunlara mevkileriyle mütenasip cenâze alayları tertip ettirdi.

Çinlilerin yönetimin işlerini idare eden kısmı kendilerini hükümdarlarının, daha doğrusu devletin ve halkın tamamen bir esîri telakkî ederler ve ancak bir faydaları olduğu müddetçe yaşamağa hakları olduğunu zannederler. İmparator düşmanları tarafından mağlup edilerek mukâvemetten âciz bir hale gelirse, nâzırlarından bir çoğu yeni bir hükümdara tâbi olmaktansa ya intihar ederler yahut inanılmayacak bir azim ve metânetle ölüme doğru yürürler. Fakat hükümdar da kendi nefsini ihtiraslara pek teslim eder de hakîkî hükümran-

[90] Kim-yam-fu sancağı dâhilinde.
[91] Bugün Şen-si dâhilinde Si-gan-fu sancağında Kao-lin-hien.

lık prensiplerinden saparsa, nâzırlarının düşüncelerini dinlemezse, imparatorlarına karşı başka milletlerde pek nâdir görülecek surette besledikleri hürmet hissi onları hükümdarlarının hayatına kasdetmekten men' eyler. O zaman da kendilerinin artık bir faydaları kalmadığı mülâhazasıyla intihar ederler. Acaba buna kibir ve nahvet [kendini beğenmişlik], öldükten sonra ün kazanmak gibi bir takını duygular mı sebep oluyor? Burasını anlamak pek müşkildir. Çünkü nâzırların fiil ve hareketleri hükümdarın şan ve şerefi, menfaati ve halkın saâdeti keyfiyeti ile gâyet sıkı surette bağlantılıdır. Bu fazîlet bakımından Romalılar Çinlilere benzetilebilirler. Bununla beraber onlara yetişemezler. Her Romalı, cumhuriyetinin teşkilat-ı esasiyesi [temel prensipleri] icaplarından olarak kendisini hâkimiyet hakkına sahip sayardı. Bu hakkı muhâfaza etmekte menfaati vardı. Onun için bu menfaat mahv olduğu, imparatorlar devletin sâhibi sayıldığı zaman bütün bu güzel hareketler ortadan kalkmıştı. Artık cinâyetten başka bir şey görülmez olmuştu. Çinliler bir hâkimiyet hakkına mâlik olmak şöyle dursun bilakis mutlak ve müstebit bir hükümdarın hükmü altındadırlar. Nâzırların devlete karşı besledikleri bağlılık hissi dolayısıyla yaptıkları büyük işlerden kaynaklanan şan ve şerefin en büyük kısmı, her şeyi idâre eden hükümdara âit olur. Bundan dolayı Çinliler ancak fazîlet sâikasıyla, imparatorluğun temel kānunlarına riâyet sâikasıyla nefislerini fedâ ederler. Bunlar kendilerine âit bir menfaati müdâfaa etmezler. [Ya] faziletkâr, ya müstebit bir hükümdarın menfaatini müdâfaa ederler. Bu hükümdarda ya fazîlete ya ecdâda hürmet ederler. Bu kabîl değişikliklerin doğurduğu karışıklıklar yüzünden onlara zarar gelmesinden korkarlar. Bu son mülâhaza olmasa onlar için, iyi idâre edilmek şartıyla, idâre edenin şahsının ehemmiyeti yoktur.

Kam-mu Çin-şu

Çinliler bilhassa hükümdarlarının şan ve şerefi bahis konusu olduğu vakit hayat hakkında gösterdikleri istihkāra [değersiz görmeye] dâir tarihte bir çok misaller vardır. Han sarayı nâzırlarından biri bu konuda bize bir misâl arz ediyor. Lieu-tsung eski bir kraliçenin maiyetinden bir kadına büyük imparatoriçe ünvanını vermişti. Bu kadınların pek fazla bir ehemmiyet ve itibar kazanmaları, bir takım karışıklıklara sebep olmaları bu kumandanı telaşa düşürdü. Hükümdar bu konuda bazı maruzâtta bulunduysa da sözlerine ehemmiyet verilmedi. Daimî surette sarayın kapısında durarak

hükümdarın gafletinden dolayı tazallüm etti [sızlanıp yakındı], bu suretle hayatı terk etti.

Böyle tebaanın vefatı devlet için bir ziyandı. Fakat Han devletinin uğradığı ziyanlar yalnız bunlardan ibaret değildi. Aynı zamanda bir çok haşerât Ho-kum[92] ve Pim-yam[93] ülkelerinde mahsulleri yediler. Sefâletten perîşan olan halk başka vilayetlere dağılarak orada hayatını temin çâresini düşünüyorlardı. Kumandan Şe-le bu felaket-zedeleri almak için maiyetindeki erkândan birini Pim-çeo vilayetine gönderdi. İki yüz binden ziyâde âileye bir sığınak sağladı. Lieu-tsung bunu mümkün olduğu kadar çok tebaa sağlamak ve kendisinin hüküm ve nüfuzuna tecâvüzde bulunmak gibi telakkî ettiği için şikâyet ederek, bundan vazgeçmesi için Şe-le'ye emir verdi. İki prens arasında düşmanlık meydan aldı. Şe-le artık bizzat hükümranlık kurmaktan başka bir şey düşünmedi.

Lieu-yao, Pe-ti ülkesini[94] zapt etmiş olduğu için Tsinler imparatorluğunun merkezi olan Si-gan-fu'ya daha kolaylıkla yaklaşabilecek bir hale gelmişti. Onun bu tasavvuru bilinince Tsinler taraftarı olan bütün civar vâliler imdada koştular. Fakat hiç biri galip ordunun karşısına çıkmağa cesâret edemiyordu. Halbuki bu orduyu durdurmak icâp ederdi. Başvekil bir kumandana bu görevi verdi. Tsinler Şen-si dâhilinde Lim-tai[95]'de bazı başarılar kazandılar. Lieu-yao, ordusunu ileriye sevk etmekten geri kalmadı. Si-gan-fu karşısında mevki aldı. Az vakit zarfında dış istihkâmları ele geçirdi. Şehir son dereceye kadar sıkıştırıldı. Yiyecekten mahrum kalan ahâlinin ve askerin bir çoğu kaçıyorlardı. Kendilerini tutmak imkân hâricindeydi. O zaman küçük bir krallık teşkil eden Leam-çeo'nun yaklaşık on beş bin kadar askeri yalnız başlarına cesur bir şekilde şehri savundular. İmparator gözlerinde yaşlarla Kiu-yun'e dedi ki:

> *"Bulunduğum şu büyük felaket içinde, hiçbir taraftan imdat bekleyemeyiz. Benim için artık tebaamın hayatını kurtarmak üzere gidip düşmanlara teslim olmaktan başka yapacak bir şey kalmamıştır."*

Çin kumandanlarının vatan muhabbetini ne dereceye vardırdıklarını, İmparatordaki ruh büyüklüğünü ve düşmanlarının âlîcenap-

92 Bu ülke Pim-yam-fu ile Şan-si civarlarını içine alıyordu.

93 Bugün Şan-si dâhilinde aynı ismi taşır.

94 Şen-si dâhilinde King-yan-fu sancağında.

95 Pim-leam-fu sancağında King-çeo arazisine bağlı şehir.

lıklarını göstermek için bu felaket gâyet güzel bir misal teşkil eder. Kumandan So-lin, İmparatorun teslim olmağa hazırlandığını görünce şehrin zaptını kolaylaştırarak şahsî menfaat sağlamak yoluna saptı. Bu maksatla oğlunu Lieu-yao'ya gönderdi, Si-gan-fu kapılarını açmayı teklif etti. Fakat Lieu-yao oğlunun kafasını kestirdikten sonra ona şu cevâbı yolladı:

> "*Bir kumandan ancak adâlete ve kendi kuvvetine güvenmelidir. Ben kumandanlık ettiğim müddetçe düşmanlarımı mahvetmek için hiçbir zaman hileye tevessül etmedim.*"

İşte So-lin hıyanetine karşılık böyle bir mükâfâta nâil oldu! Hanlar şehri o kadar sıkıştırdılar ki teslim olmağa karar veren İmparator bir arabaya bindi. Bütün kumandanlar kendisine refakat ediyorlar, feryatlar çıkararak beygirlerin gemlerini tutuyorlardı. Onların bu hallerini görünce İmparator da teessürlerini gizleyemedi. Hükümdarının felaketine ve İmparatorluğun mahvına şâhit olmak istemeyen bir kumandan intihar etti. İmparatora hıyanet etmek istemiş olan So-lin Lieu-yao'nun emriyle idam edildi. İmparator Pim-yam'a yollandı. Orada Lieu-tsung kendisine bir saray verdi. Tsinler kumandanlarından biri olan Yun hükümdarının Hanlar kralının ayaklarına kapandığını görünce hissettiği ızdırapları göstermekten kendini men' edemedi. Lieu-tsung buna kızdı, kendisini zincire vurdurdu. Fakat Yun intihar etti. Tahttan mahrum kalan İmparatora Lieu-tsung "Heu" ünvanını[96] verdi. Lieu-yao da mükâfât olarak Tsin Kralı nasb olundu.

Leam[97] Kralı Çam-çe'nin ülkesinde İmparatorun başına gelen
Sene:317 felaket haber alınınca Tsinlere bağlı olan kralın amcası So, gâyet ihtiyar olmakla beraber onun imdadına koşmak istedi. Harb yorgunluklarına uzun müddet tahammül edemeyecek bir ihtiyarı seferin meşakkatlerine maruz bırakmak istemeyen Leam Kralı, miktarları on bine varan askerin kumandasını başka bir kumandana verdi. İhtiyar kederinden öldü. Pek zayıf olan ordu da Hanlara karşı bir teşebbüse girişmeğe cesâret edemeden geri döndü. Bu sefer, Leam Kralı'nın Tsinlere karşı beslediği bağlılık hissini ilan etmekten başka bir şeye yaramadı.

---

96 "Marki" ünvanına karşılık gibidir.

97 Bu ülke, Tataristan tarafında Şan-si'nin bir ucunda yer alıyordu.

Tsinlerin taraftarı el'an bazı vilayetlerde mukāvemet ediyorlardı. Kam-mu
Han kralı, kumandanlardan birini otuz bin kişi ile Yum-yam[98] şehrini muhasaraya gönderdi. Bunun vâlisi olan Li-kiu savunmaya hazırlanacak kadar vakit bulamadığından düşmanı bir takım tekliflerle oyaladı. Han kumandanı bunlara inandı. Şehre sâhip olmuş zannıyla ihtiyatta kusur etti. Li-kiu ise bir gece düşman ordusuna hücum etmek tasavvurundaydı. Muhârebeye pek meyyal gibi görünmeyen askerlerini cesâretlendirmek için kumandanlarından birine Çeo'lar zamanında gelmiş meşhur bir adamın türbesine giderek dua etmeyi emretti. Aynı zamanda kâhinlere başvurdu. Bunlar Tsu-tsan'ın (Bu evliyanın ismi bu idi) onlara imdâd için asker göndereceğini söylediler. Kâhinlerin bu cevaplarından askerlerini haberdar etti. Bunun üzerine derhal Han kumandanının ordugâhına o kadar cesâretle hücum ettiler ki kumandan kendisini zorlukla kurtarabildi.

Bu sırada Nan-kim'de Jui'yi Tsinler İmparatoru ilen etmeye hazırlanıyorlardı. Fakat bu prens, âilesine musallat olan felaketlerden korktuğu, bir tâcın ağırlığına hele bu müşkil zamanda katlanacak kadar kendisinde kudret göremediği için bunu dâimî surette reddetti. Ancak nâzırlarının şiddetli ısrarlarından sonra Tsinler Kralı ünvanını kabul etti. Kumandanlar tayin ederek Tsinler sülalesinin esâsını kurdu. Bunlar "Doğu Tsinler" namı altında bilindiler.

Bu hükümdar Han âilesi arasında hüküm süren geçimsizlikten Kam-mu Çin-şu
ve bu sarayın içine gömüldüğü karışıklıklardan istifâde yolunu buldu. Lieu-tsung'un oğlu ve başvekil olan Lieu-tsan, kralın biraderi ve imparatorluğun veliahdi Lieu-i aleyhinde mühim bir fırka [parti] teşkil etmişti. Ondan kurtulmak yolunu dâima düşünmüş ise de o vakte kadar tasavvurlarından hiç biri başarıyla sonuçlanmamıştı. Yeni teşebbüsünde daha bahtiyar çıktı. Lieu-i'ye pâyitahtta bazı ayaklanmalardan korkulduğunu söyleyerek maiyetindeki askeri silahlandırmaya onu kandırdı. Lieu-i bu sözlere inanarak gerekli addettiği tedbirleri aldı. Düşmanları derhal krala giderek Lieu-i'nin silaha altına asker aldığını, isyana hazırlandığını haber verdiler. Bütün görüntü Lieu-i'nin aleyhindeydi. Bundan dolayı suçluluğuna hükmedildi. Lieu-tsung veliahdlikten kendisini düşürdü. Hilenin meydana çıkmasından korkan Lieu-tsan da onu katlettirdi. Bu prensin halîm tabiatı onu herkese sevdirmişti. Lieu-tsan nazarında

98 Ho-nan dâhilinde Kai-tung-fu'ya bağlı eski şehir.

da suçu bu idi. Vefatı kralı pek üzdü. Kral bu öldürme için emir vermemişti. Bunu pek kınadı. Bu olayın arkası sıra büyük felaketler meydana geldi. Halk aynı zamanda hem kuraklığa, hem haşerât hücumuna, hem Hoam-ho, Fuen nehirlerinin taşkınlarına maruz kaldı.

Lieu-i'nin öldürülmesinden sonra veliahd ilan edilmiş olan Lieu-tsan, İmparator Çin-ti ile beraber ava gitti. Bu eğlence Tsinler hükümdarı için pek uğursuz bir sonuç verdi. Eski hükümdarlarına karşı el'an bir hürmet hissiyle dolu olan bütün halk kendisini göstererek: İşte eski Si-gan-fu İmparatoru, diyorlardı. Bir çokları eski imparatoru görünce gözyaşı dökmekten nefislerini men' edemiyorlardı. Lieu-tsan bu hürmetlerden, muhabbetlerden telaşa düşerek derhal Lieu-tsung'a eski İmparator Vu-vam'ın son Şam imparatorunu düşmanlarına iltihak ederek karışıklık çıkarmasın düşüncesiyle katlettirmiş olduğunu hatırlattı. Öteden beri Çinlilerce muhterem tanılan ve âdil hükümdarlar nümûnesi telakkî edilen bir hükümdarın hareketlerinden çıkarılmış olan bu kuvvetli misal Tsinler İmparatoru'nun idam hükmünü telkîn ediyor ve onu mazur gösteriyor gibiydi. Buna karar verildiği anlaşılıyor. Lieu-tsung bütün nâzırlarına verdiği bir ziyâfette eski imparatorun gelip kendisine hizmet etmesi emrini verdi. İmparatora refakat etmiş olan Tsinler kumandanları Çin İmparatoru'nun bir barbarın tebaası ve esîri olduğunu görmekten kaynaklanan kederlerini saklayamadılar. Bazıları bu bîçâre hükümdarın ayaklarına kapandılar. İçlerini çekerek kendisine sarıldılar. Lieu-tsung'un emriyle bunlar idam olundu. Aynı zamanda, Tsinlerin iki kumandanının bir miktar askerle Ho-tum[99] ülkesine girdikleri, iki taraf arasında bazı muhârebeler vukua geldiği, Tsinlerin her yerde Lieu-tsung'u ele geçirerek İmparatorla değiş-tokuş etmek fikrinde bulunduklarını söyledikleri haberi alındı.

Lieu-tsung derhal Çin-ti'yi katlettirdi. Tsinlerin bütün ümidi
Sene:318 Kam-mu Çin-şu söndü. Bu haber Nan-kim'e ulaştığı vakit o zamana kadar kral namını almış bulunan prens, imparator ilan edildi.

Tahta çıkar çıkmaz Hanlar üzerinde bazı başarılar elde etti. Hiç beklemediği bir vakitte düşman karşısında kalıvermiş olan Lieu-

99 Şan-si dâhilinde Pim-yam-fu sancağı içinde.

tsan ordusu mağlup oldu. Pek zahmetle kaçabildi. İmdat kuvvetleri vaktinde yetişemedi, bu felakete mâni olamadı. Sonra bir takım alametler ve hâdiseler ortaya çıktı ki, bunlar tarihçilere nazaran Lieu-tsung aleyhinde ilâhî gazaba delalet ediyordu. Çünkü Lieu-tsung iki imparator öldürmüştü. Lisu-tsung'un saraylarından biri yandı. Çocuklarından biri ateşler içinde kaldı. Lieu-tsung kadınlara karşı temâyülünün ve fenâ hareketlerinin netîcesinde başka felaketlere de uğradı. Sevdiği kadınların hepsine imparatoriçe ünvanını veriyordu. Nâzırları bundan dolayı dâimî surette kınamalarda bulunuyorlar ve bu cür'etlerinin dâima cezâsını çekiyorlardı. Hükümdarlarının hayrı için intihar eden yahut ölüme nefsini arz eden bu kadar çok nâzır Çin târihinde başka hiçbir yerde görülmez. Lieu-tsung, sarayında en âdî hizmetlerle mükellef kumandanlardan birinin kızını "sol imparatoriçe" mevkiine yükseltti. Bu konuda itirazlarını söylemeğe cesâret eden nâzırlar idâma mahkûm oldular. Bunlar siyâsetgâha [idam edilecekleri yere] götürüldükleri esnâda yeni imparatoriçenin pederi kendilerine hakāret etmek istedi. Nâzırlar, günün birinde imparatorluğun mahvına sebep olacağını ona söylemekle yetindiler.

Hakîkaten Hanların kuvvet ve azameti pek ziyâde zaafa uğruyordu. Yukarıda bahsettiğim Şe-le âdeta onların enkāzı üzerinde kendi hükümranlığını kuruyordu. Bir çok kumandanlar, bu cümleden Tsao-i, Lieu-tsung'un hizmetini terk ederek Şe-le'nin maiyetine geçtiler.

Diğer taraftan Topa Tatarları Tataristan'da pek kuvvetli bir hale geliyorlardı. Doğu Denizi'nden İli nehrine kadar İrtiş'in üstünde O-siun ülkesindeki bütün o geniş araziyi zapt etmişlerdi. O zaman görünen ve Çinliler tarafından fenâ bir işâret olmak üzere telakkî edilen alâmet ve hâdiselerden ziyâde bu yeni iki krallığın genişlemesi Hanların çöküşünün yaklaştığına delalet ediyordu. Pim-yam civarına bir kan yağmuru yağması, Lieu-tsung'un Yo namında bir oğlunun ölerek hayâletinin dâima babasının gözü önünden gitmemesi bu fenâ alametler arasındaydı. Lieu-tsung gâyet düşkün bir hale geldi. Artık çok zaman yaşayamayacağını idrâk etti. O ana kadar işlerin idâresi ile meşgul olan oğlu Lieu-tsan'ı yanına çağırdı. Bu alametlerden, bilhassa oğlunun hayâletini görmekten pek müteessir olduğunu, kendisini en çok üzen şeyin ise Han İmparatorluğu'nun henüz sağlam bir şekilde kurulmuş gibi görünmemesinden ibâret

bulunduğunu söyledi. Lieu-yao'ya da getirterek nâzır tâyin etti. Henüz sarayda bulunan Şe-le'ye başkumandanlık vazîfesini vererek her ikisine de devletin işlerine özen göstermelerini tavsiye etti. Fakat bunlar bu vazîfeleri kabulden imtinâ ettiler. Başka kumandanlara da bir takım görevler verdi. Dokuz sene hüküm sürdükten sonra vefat etti.

Vefâtından sonra kendisine verilen iftihar ünvanları "Lieu-tsung-çao Vu-hoam-ti"dir. Yukarıdaki tafsilattan tabiî olarak anlaşılmış olacağı üzere, bu hükümdar kendisinden ziyâde kumandanlarının ve nâzırlarının sâyesinde büyük görünmüştür. Orduları Tsinler İmparatorluğu'nu yıkmakla meşgul oldukları esnada o bir takım kadınlarla sarayda kapalı kalır; çılgınca faydasız masraflarla hazîneler israf eder; hükûmet işlerini ihmal eyleyerek devleti, kendisinin zaafından istifâde etmekten başka bir şey düşünmeyen dalkavuklar elinde bırakırdı. Kusurlarını söylemek cür'etinde bulunan bir çok sâdık nâzırları idam ettirirdi. Zincir-bend olarak hapis ve katl ettirdiği iki imparatorun felaketi onun üzerinde hiçbir uyanma izi meydana getirmedi. Yerine geçen oğlu Lieu-tsan fenâ bir hükümdar idi. Oldukça iktidarı varsa da bunları da hayır yönünde kullanmadı. Tahta çıkınca Lieu-tsung'un zevceleri imparatoriçelere parlak ünvanlar verdi. Bunların sayıları dördü buluyordu. Henüz yirmi yaşında yoktular. Lieu-tsan da babasının izini takip etti. Zevk ve sefahat içinde yaşadı. Zevcesi imparatoriçe, oğlu Yuen-kum veliahd ilan olundu. Çin İmparatorları gibi o da bir sene ismi aldı.

Bu yeni saltanatın gâyet uğursuz olacağına dâir alametler görünüyordu. Tarihçilerin söylediklerine göre Pim-yam'a bir kan yağmuru yağdı. Daha başka alamet de görüldü. Fakat Çin târihinde zâten büyük felaketlerden evvel vukâa gelen bütün bu olağanüstü vak'alar yalnız korku telkîn etmekten başka bir şey yapmadılar. Hiçbir fenalık görülmedi. Fakat Kin-çun namında bir kumandanın verdiği fenâ nasihat böyle tesirsiz kalmadı. Emellerine engel teşkil eden, dâima eski Çin hükümdarlarından misaller getirerek yaptıkları kınama ve tenkidleriyle can sıkan nâzırların vücutlarını ortadan kaldırmayı hükümdara söyleyip duruyordu. Lieu-tsan ilk önce bu nasîhati dinlemek istemedi. Bunun üzerine Kin-çun Lieu-tsan'ın karılarına başvurarak, onları, hükümdarı tahtından indirmek için bir fırkanın mevcut olduğuna iknâ etti. Güyâ bu fırka Tsi-nan Kra-

lı'nı tahta çıkarmak istiyordu. Bu haberi krala söylemeğe cesâret edemediğini, buna rağmen kābilse bir çâre bulmak üzere, kralın bunu bilmesinin pek mühim olduğunu ilave etti. Kadınlardan biri derhal bunları Lieu-tsan'a yetiştirdi. Kin-çun'un hal' tertibâtında [tahttan indirme organizasyonunda] parmağı var diye gösterdiği büyük kumandanlardan bir çoğu idâma mahkûm oldu. Kaçabilenler Si-gan-fu'ya çekildiler.

Lieu-tsan, bütün hükûmet idâresini Kin-çun'a bırakmıştı. Aynı zamanda bunu Şe-le aleyhinde sevk edilecek orduya kumandan da tayin etmişti. Şe-le bu karışıklıklar arasında krallığını ilan edebilecek kadar kuvvetli taraftarlar peydâ etmeğe çalışıyordu. Kin-çun, vazîfelerine sâdık oldukları için öldürttüğü nâzırlardan ziyâde asıl krala düşman olduğu için ordunun başına geçer geçmez Lieu-tsan'a hücum etti. Saraya girdi. Kralı yakalayarak öldürdü. Kral hânedânından bütün prens ve prensesleri, ne yaşlarına, ne cinslerine ehemmiyet vermeden katlettirdi. Lieu-tsung'un mezarına da tecâvüz ederek naaşını çıkarttı. Başını kestirdi, mabedini yaktırdı. Bütün bu zulümlerden sonra "Hanlar Kralı" ünvanını aldı, kumandanlar tayin etti. Bu büyük değişikliği ihbâr etmek ve kendilerine tâbi'iyyet göstermek için Tsinlere sefîrler gönderdi. Bütün bu değişiklikler, bir takım hârikalar olmaksızın vukûa gelemezdi. Safdil Çinliler bir takım feryatlar işitildiği zannına kapılarak perilerin bağırdıklarına ihtimal verdiler. Kin-çun bütün nâzırları kendi emellerine hizmete müsâit bir halde bulmadı. Onlara eski çağlarda hiçbir barbarın hiçbir vakit imparatorluğa sâhip olmamış olduğunu, İmparatorluğu Tsin âilesine iâde etmek gerektiğini beyhude yere söyledi durdu. Bu fikri kabul etmediğinden dolayı, Hanlara bağlanmış olan Hu-kao idâm edildi. Bir vazîfe vermek istediği Vam-yen namında diğer bir kumandan da Hanların düşmanlarına yardım etmektense ölmeyi tercih edeceğini söyleyerek bu görevi kabul etmedi. Kin-çun bunu da idam ettirdi.

Lieu-yao bütün bu hallerden haberdar olunca güzîde elli bin asker kumandasında olduğu halde Si-gan-fu'dan hareket etti. Bazı şehirleri ele geçirdi. Bir çok çarpışmalarda Kin-çun'u mağlup etti. Sonra, Çe-yi[100] nehri sâhilinde "Hoam-ti" yahut imparator namını

Kanmu Çin-gu

100 Pim-yam-fu yakınında.

aldı. İmdadına koşmuş olan Şe-le, "Çao Kum'u" ünvânıyla süvari başkumandanı tayin olundu. Şe-le Kin-çun'u takip ederek Pim-yam şehrinde kuşatma altına aldı.

Lieu-yao Han âilesi prenslerinden biri idi. Bu hânedanın kurucusu olan Lieu-yuen'in nezdinde terbiye görmüştü. Çinliler bunun hakkında pek çok hârikalar [olağanüstülükler] hikâye ederler. Çocukluğunda yetim kalmak felaketine uğradı. Fakat yedi sekiz yaşlarında iken artık bakılmağa muhtaç olmayacak bir hale gelmişti. Haklarında büyük bir fikir besledikleri kimselere dâir uzun uzun tafsilata girişen tarih yazarları gözlerinin ve kaşlarının pek garip olduğunu söylüyorlar. Sakalının uzunluğuna ve kalınlığına bile dikkat ederek kıllarının sayısını bildiriyorlar. Diğer memleketlere nisbetle Çin'de bu iş pek kolaydır. Çünkü Çinliler kösedirler. Lieu-yao fakr [fakirlik] içinde doğmuş olmakla beraber dâima bir ruh vakar ve azameti eseri göstermiş, akranı arasında sivrilmiştir. Askerî ilimlerin incelenmesi ve temrinlerle pek meşgul olurdu. Harbi severdi. Harbden bahseden kitapları okurdu. Lieu-yuen ile halefi zamanında pek çok itibarı hâiz oldu. İmparatorluğun en birinci memuriyetlerinde bulundu. Çok kere ordulara kumanda ettiği görüldü. Kin-çun isyan ettiği zaman Si-gan-fu müdafaasıyla görevliydi. Âsîye karşı yürümek üzere bu şehirden hareket ettiği vakit Pim-yam'dan firar eden bir takım kumandanlar kendisine katılarak "imparator" ünvanını verdiler.

Lieu-yao bu tür merâsimde mutad olan hallerin hepsine riâyet ettikten sonra, muhtelif mevkileri zapt veya müdâfaa etmek üzere kumandanlar gönderdi. Lieu-ya kuzey vilayetlerini savunmakla görevlendirildi. Lieu-tse Şe-le ile birlikte Fuen nehrinin kuzeyinde karargâh kurdu. Her taraftan kuşatılmış bir halde kalan ve Han ordularına karşı mukāvemetten âciz bulunan Kin-çun, Tai namında bir kumandanı Şe-le'ye göndererek teslim olmak teklifinde bulunmağa karar verdi. Aynı zamanda İmparatorluğa âit bütün müzeyyinâtı [süs eşyalarını] da gönderdi. Şe-le, Tai'yi Lieu-yao'ya gönderdi. Bu hükümdar, elçiyi yumuşaklıkla kabul ederek Kin-çun, eski devirde karşıklık çıkarmış, kraliyet âilesine mensup prensleri ve en sâdık nâzırları katlettirmiş olmakla beraber, mevkiine hürmeten gelip kendisini görmeğe izin verdiğini söyledi. Hatta hareketini değiştirirse ve vazîfe dâiresinde kalırsa hükûmette ona bir mevki

bile vereceğini vaad etti. Bu kadar mutedil bir cevabın Kin-çun'u saraya gelmeğe sevk edeceği ümit olunabilirdi. Fakat böyle yapmadı. Hatta Lieu-yao'nun annesiyle akrabalarından bir çoğunu hemen katlettirdi. Bu hareket ise Pim-yam'da bulunan kumandanlardan bir çoğunu o kadar kızdırdı ki Kin-çun'u yakalayarak telef ettiler ve Tai'yi Lieu-yao'ya göndererek sadakatleri hakkında teminat verdiler.

Bu şehrin teslim oluşu Şe-le'nin beslediği bütün kötü emellerin meydana çıkmasına hizmet etti. Kendisinin müdâhalesi olmaksızın Pim-yam'daki bütün kumandanların Lieu-yao'ya bağlılıklarını bildirmiş olduklarını haber alınca, mümkün olduğu kadar külliyetli asker toplayarak Pim-yam'ı muhâsaraya gitti. Şehri müdâfaa eden Kin-min birkaç çarpışmada mağlup oldu. Bu şehri boşaltmak için imdada muhtaçtı. Artık orada mukāvemetten âciz bir hale gelmişti. Lieu-yao ona doğru Lieu-ya ile Lieu-tse'yi gönderdi. Bunun üzerine Kin-min yüz elli bin kişi ile Pim-yam'dan çıktı. Lieu-yao'nun yanına geldi. Bu hükümdar bütün Kin-çun âilesini topladı. Kin-min de bu âiledendi. Ne yaşlarına, ne kadın erkek olmalarına ehemmiyet vermeden hepsini katlettirdi.

Öte tarafta Şe-le Pim-yam'a girdi. Sarayı yaktı. Katledilmiş olan Lieu-tsan âilesi efradına cenâze merâsimi yaptırdı. Sonra orada bir muhafız kuvveti bırakarak geri döndü. Lieu-ya da Lieu-yao'nun anasına son saygı merâsimi yerine getirdi. Bu prensese "Siuen-mim-huam-tai-heu" ünvanı verildi. Ölüleri bu suretle ululumak Çin'de gelenektir. Tahta çıkan, fakat ataları hiç saltanat sürmemiş olan bir hükümdar onlara imparator ünvanını verir. Lieu-yao da bu münâsebetle böyle yaptı. Pederi, büyük pederi, ta dördüncü batına kadar hep "Huam-ti" ünvânıyla tebcil edildi.

Şe-le, üzerine hücum edecek bütün Han kuvvetlerine karşı koya- Sene 319
bilecek derecede henüz kuvvetli değildi. Lieu-yao ile hemen barış- Kam mu
mak menfaati iktizâsındandı. Onun için barış teklifinde bulundu. Bu teklifi kabul edildi. Şe-le'ye "Çao Kralı" ünvanı verildi. Fakat iki hükümdar arasındaki bu ittihad çok sürmedi. Şe-le'nin sefîri daha Lieu-yao'nun sarayından ayrılmamışken, bu sefîrin Hanların vaziyeti hakkında doğru malûmât almak üzere gönderildiği, Şe-le'nin maksadının İmparatorluğu ele geçirmek olduğu Lieu-yao'ya haber verildi. Lieu-yao derhal sefîri umûmî meydanda idam ettirdi. Bu

işten dolayı haklı olarak kızan Şe-le artık intikam almaktan başka bir şey düşünmez oldu. Çao Krallığı'nda mutlak istiklalini ilan ederek yeni bir sülale kurdu ki "Çao" namıyla anılmıştır.

O zamana kadar Hanların pâyitahtı olan Pim-yam Şe-le'nin eline düşmüş olduğu için, Lieu-yao sarayını Şen-si dâhilinde Si-gan-fu'ya nakletmek mecburiyetinde kaldı. Zevcesi Yam-şi'ye imparatoriçe ünvanını verdi. Oğlu Hi de veliahd oldu. Vaktiyle Huei-ti namındaki Tsin İmparatoru'nun zevcesi olan Yam-şi Lieu-yao'nun üzerinde büyük bir nüfuz kazanmıştı. Hükûmete de iştirak etti. Bu hükümdar, âilesinin atalara nerede kurban keseceğini tayin ettikten sonra evvelki hükümdarlar zamanında hükûmetin taşımış olduğu "Han" namını değiştirdi, "Çao" namını verdi. Memleketleri dâhilinde imparator diye telakkî edilmiş olmakla beraber târihte hep "Çao Kralı" namıyla bilinir.

Saltanatının başlangıcında bu hükümdara Ti barbarlarının Fu-hum namında bir reisi itaat arz etti. Bu kavimler Sse-çuen vilayetinin batısında yerleşmişlerdi. Muhtelif aşiretlerden meydana geliyorlardı. Bu aşîretlerin her biri elbiselerinin rengine göre bir isimle yâd ediliyordu. Ho-çi adı verilen memleketleri pek ârızalı ve geçilmesi zor bir memleketti. Kendilerine çok iyi bir sığınak oluşturdular. Çin hudutlarına akınlar yaptıktan sonra oraya çekilirlerdi. Ahlak ve âdetleri itibarıyla Tibet sâkinlerine benzerlerdi. Onlara komşu idiler. Fakat bunlarda Çin'de olduğu gibi âile isimleri vardı. Keten dokumasını bilirler, toprağı ekip biçerler, sığır, beygir, koyun ve sâir ehlî hayvanlar beslerler, izdivaçlarında bazı merâsime riâyet ederlerdi. Yazı yazmasını biliyorlardı. Hatta içlerinde bir çoğu Çinceyi biliyordu. Cesur, müteşebbis, yağma ve gârete hırslı bulunuyorlardı. Çin imparatorları çok kere bunlara karşı asker göndermeğe mecbur kalmışlardır.

Lie-tai-ki-su
Ven-hien
Kam-mu

Fu-hum bu âilelerden birine mensuptu. Hanların maiyetinde hizmet etmişti. Fakat mevki hırsı onu her şeye teşebbüs etmeğe sevk ediyordu. Kendisini reis seçen milletin yardımına dayanarak Şen-si dâhilinde Han-çung-fu arazisinin pâyitahtı olan Lio-yam şehri "kum"[101]u ünvanını almıştı. Lieu-yao tahta çıkıncaya kadar

---

[101] Yani Dük.

bu makāmda kalmıştı. O tahta çıkınca Lieu-yao'ya tâbi' oldu ve "heu"[102] makāmını elde etti.

Han İmparatorluğu[103] Lieu-yao zamanında evvelki devredekilerden daha ziyâde rahata nâil olmadı. Som-to namında bir kumandan Sim-pim civarında[104] bir çok asker topladı. Şen-si dâhilinde Fu-fong ülkesi sâkinleri Nan-yam Kralı Pao'ya tâbi' oldular. Bu kral sonraları Şen-si dâhilinde Çin-tsang[105]'ı zapt etmiştir. Sin-pim vâlisi olan Çang-i ile Gan-tim[106] vâlisi olan Çeo-yum isyan ettiler, İn-mie[107] şehrini ele geçirdiler. Som-to ise Tsau-yie şehrini kendisine bağladı. Bir çok Tibet barbarları kendisinin tarafını tuttular. Lieu-yao bütün bu âsîleri itaat altına almak için kumandan Lieu-ya'yı batı vilayetlerine yolladı. Lieu-heu da Çin-tsang şehrini muhâsaraya gitti. Fakat yirmi gün uğraştığı halde bir şeye muvaffak olamadı. Sonra Lieu-yao bizzat askerinin başına geçerek Yum-çim[108]'de karargâh kurdu. Orada kumandanlarından biri bir gece evvel semada bir takım alametler zuhûr ederek Ay'ın ışıklarını karartmış olduğunu kendisine haber verdi. Bu fenâ işâret Çinlileri bâtıl düşüncelerine pek ziyâde riâyetkâr olan bu hükümdarı bir müddet orada kalmağa mecbur etti. Sonra Si-gan-fu'da meydana gelen bir takım zelzelelere rağmen yoluna devam ederek düşmanlarıyla harbe girişti. Bir kısmını itaat altına aldı. Bir kısmını barbarların yanına kaçmağa mecbur etti. Tsau-yie'yi, Gan-tim'i ele geçirerek tahrip etti ve Si-gan-fu'ya döndü. Orada kumandanı Tsum-şi(Tçum-chi)'nin Şe-le'ye katıldığını, Tsinler ordusu kumandanı Li-kiu'nun da Kin-yum şehrini ele geçirdiğini haber aldı. Sene 320 Çin şu

Lieu-yao'nun daha bazı kumandanları da ona karşı silaha sarılmağa hazırlanıyorlardı. İ-çe (Y-tche) Pa[109] adı verilen barbarların reisi Ku-pang'a katılmak üzereydi. Fakat maksadı meydana çıktığı

102 Yani "Marki".
103 Lieu-yao kendi krallığına "Çao" namını vermiş olmakla beraber zihin karışıklığına meydan vermemek için bu nam ile anmaya devam edeceğim.
104 Şan-si dâhilinde Ta-tung-fu'nun kuzeyinde.
105 Bugün Şen-si dâhilinde Fung-tsiang-fu sancağında Pao-ki-hien.
106 Bugün Şen-si dâhilinde Pim-leam-fu sancağında King-çeo.
107 Pim-leam-fu sancağı dâhilinde.
108 Şen-si dâhilinde.
109 Bu kavimler Çin'in batısında, Tibet ile Se-çuen arasında oturuyorlardı.

için idam edildi. Ku-pang, suç ortaklarından yaklaşık elli kişi ile tutuklandı. Hepsini bir hapse soktular. Orada aynı âkıbeti bekliyorlardı. Fakat Tsu-yuen namında bir nâzır Lieu-yao'ya bunlar lehinde şefaat etti. Büyük hükümdarların idâm cezâsını ancak bir fenâlığı şiddetli bir misâl ile kaynağında bastırmak için uyguladıklarını, yoksa tebaadan bir çoğunu katletmekten bir şey kazanmadıklarını söyledi. Lieu-yao hiç merhamet göstermek istemediği için Tsu-yuen ısrar etti. Hükümdarın karşısında başına vurup durdu. Lieu-yao onun bu ısrarından kızarak zincire vurdurdu. Âsîler hakkında idam hükmünü verdi. Bunlar müstahak oldukları cezâyı gördükten sonra naaşları on gün meydanda bırakıldı, sonra nehre atıldı.

Bu şiddetli muamele Pa ve Ti barbarlarını pek ümitsiz bıraktı. İsyan ederek kendilerine bir reis seçtiler. Miktarları üç yüz bini geçiyordu. Tibet'e komşu dağlara çekilmişlerdi. Çin'de bundan dolayı hissedilen telaş o kadar fazla oldu ki, gündüzleyin bile şehrin kapılarını kapamağa mecbur oldular. Tsu-yuen ihtarlarında devamdan geri durmadı. Hapishaneden Lieu-yao'ya bir arîza takdîm ederek hatalarını büyük bir cesâretle ona anlattı. Lieu-yao hemen bu kâğıdı yırtarak Tsu-yuen'in idam edilmesini emretti. Hu-yen-gan namında başka bir nâzır kendisini yatıştırmak emeliyle şu sözleri söyledi:

> *"Tsu-yuen zincire vurulmuş olmakla beraber vazîfesinin sizin haksızlıklarınızı size bildirmeyi emrettiğini unutmadı. Zât-ı haşmet-pennâzırın metâneti sâhîlerine karşı bundan büyük bir sadakat delili tasavvur olunabilir mi? Onu niçin öldürteceksiniz? Onu bu sabah idam ederlerse akşama da aynı âkıbete bizim uğramamız lazımdır. Zât-ı haşmet-penâhîlerinin işlediği hatalar herkesin malûmu olmağa başladığı için halk sizin itaat dairenizden çıkarak isyan ediyor. Tebaanız ne yapacak? Kimler üzerinde hükümran olacaksınız?"*

Bu nâzırın metâneti sâyesinde kararı sarsıntı geçiren Lieu-yao yumuşadı. Tsu-yuen serbest kaldıktan sonra nasîhatlarıyla hükümdara yardım etmekte devam gösterdi. Âsîlerin reisi Ki-u-şi'ye karşı bizzat yürümekten onu men' eden, Tsu-yuen oldu. Bu harbin bir hükümdarın bizzat hazır bulunmasına lüzum gösterecek kadar ehemmiyetli bir şey olmadığını, sür'atle barışı iâde etmenin çâresinin kendiliklerinden itaat arz edecek olanlar hakkında af ilan etmekten ibâret bulunduğunu söyledi. Olaylar bu nâzırın haklı

olduğunu isbat etti. Tsu-yuen maiyetindeki askerle Gan-tim'e varıp karargâh kurar kurmaz âsîlerin çoğu teslim oldular. Geriye kalanları da İn-mie'ye kaçtılar ve orada mağlup edildiler. Tsu-yuen bunların yaklaşık olarak iki yüz binini Si-gan-fu'ya nakletti.

Lieu-yao artık memleketinde ilimleri ve fenleri ileri götürmekten başka bir şeyle meşgul olmadı. Muhtelif saraylarda bir nevi mektepler yahut mütalaa salonları açtı. On üç yaşından yirmi beş yaşına kadar bin beş yüz kadar talebe topladı. Bütün Çin'de en mâlûmât sâhibi kimseler bunlara muallim [öğretmen, hoca] olmak üzere getirtildi. Aynı zamanda bir çok binalar da yaptırdı. Daha çok inşaat yapmak niyetindeydi. Fakat kumandanlardan birinin bu masrafların beyhudeliği hakkındaki mütalaaları üzerine bu tasavvurlarından vaz geçti. Topladığı paraları hükûmetin ihtiyaçlarının azaltılması yolunda sarfetti. Rahatça hükümet sürüyordu. Düşmanların büyük kısmı mağlup edilmişti. Geçmiş muhârebelerin memlekette meydana getirmiş olduğu fenâlıkları tamirden başka bir düşündüğü yoktu. Lieu-tsuk-nu Çin-şu Kam-mu

Si-gan-fu yakınında Çung-nan namında bir dağ çöktü. Diğer kavimlerin hepsinden ziyâde bâtıl itikadlara tutkun olan Çinliler memleketlerinde pek çok olan böyle dağ çökmelerini İmparatorlukta büyük bir değişiklik olacağının bir işâreti olmak üzere telakkî ederler. Umûmiyetle bütün saray erkânı da bu fikre katılırlar. Bu defa da öyle oldu. Si-gan-fu ahalisinden biri dağın enkazı arasında bir taş bulduğunu, taşın üzerinde bir imparator vefat edecek diye yazılı olduğunu iddia ediyordu. Kâhinler bu mahkûkâtı ve dağın çökmesini Lieu-yao lehinde tefsîr ettiler. Bu alametlerin Şe-le'nin çöküşüne işâret olduğunu söylediler. Bunun üzerine bütün nâzırlar Lieu-yao'ya tebriklerde bulundular. Bu münâsebetle umûmî şenlikler yapıldı. Sene:321 Çin-şu

Sükûn uzun müddet devam etmedi. Ertesi sene harb yeniden başladı. Lieu-yao, Yam-nan-tie namında bir reise tâbi' bulunan Tibet kavimleri üzerine yürümeğe mecbur oldu. Bunların öncülerini mağlup etti. Bu barbarların büyük kısmı bağlılıklarını bildirdiler. Reisleri Kieo-çi[110]'ye çekildi. Yam-nan-tie'nin Nan-gan'da bulunan kumandanlarından biri mağlup olarak on binden ziyâde âile ile teslim olmağa mecbur oldu. Bunlar Si-gan-fu'ya nakledildiler. Lieu- Sene:322

---

110 Bugün Şen-si dâhilinde Fung-çang-fu'ya bağlı Çim-hien.

yao, Yam-nan-tie'yi sığındıkları yerlere doğru takip etmek emelinde iken yakalandığı bir hastalık hasebiyle bu barbara barış tekliflerinde bulunmağa mecburiyet gördü. Yam-nan-tie bu teklifleri kabul etti, teslim oldu. Daha doğrusu Lieu-yao'ya haraç vermeyi kabul etti. Lieu-yao da ona "Vu-yu Kralı" ünvanını verdi.

Çin-şu Kam-mu

Bu muhârebeyi daha mühim bir harb takip etti. Eğer Lieu-yao bunu başlangıcında bastırmamış olsaydı çöküşe sebep olacaktı. Şen-si dâhilinde Tsin-çeo vilayetinin Çin-gan namındaki vâlisi Lieu-yao'dan saraya gelmek için müsaade istedi. Hasta olan Lieu-yao bu müsaadeyi vermek istemiyordu. Bu red cevabı üzerine Çin-gan, hükümdarın vefat ettiği, bundan dolayı isyan için münasip bir zaman geldiği zannına kapıldı. Bir miktar askerin başına geçerek civar ülkelere akınlar yaptı. Lieu-yao'nun Hu-yen-şe ve Lo-ping namındaki iki kumandanını ele geçirdi. İsyanından dolayı şiddetli tenkitlerde bulundukları için bunları öldürttü. Şo-ping'in başı kesilmeden evvel, Hanlar geldikleri zaman onların da Çin-gan'a böyle muamele etmeleri için başının sur üzerine konulmasını söyledi.

Çin-şu Lie-tai-ki-su

Bu sâdık kumandanların vefatı Lieu-yao'yu pek müteessir etti. Çin-gan'a yüz binden ziyâde Tibet barbarı da katıldığı ve Çin-gan Leam Kralı ünvanını aldığı için isyan Lieu-yao'yu pek telaşa düşürdü. Aynı zamanda Hieu-tu Kralı Şe-vu da Sang-çing şehriyle beraber Lieu-yao'ya bağlılıklarını bildirdi. O da Çin-gan'ın tasarrufu altında bulunan Tsin-çeo vilayetini Tsieu-tsiun[111] ünvânıyla ona verdi. Zevcesi İmparatoriçe Yam-şi vefat ederek üç çocuk bıraktı. Lieu-yao babasına ve imparatoriçeye muhteşem bir mezar yaptırmak düşüncesiyle ölçülerini tayin etmek için So-ye'ye gitti. Bu mezarın iki li çevresi olacaktı. Burada çalışmağa mecbur olanları karşılaştıkları yorgunluklar onları şikâyete mecbur etti. Tsu-yuen hükümdara beyhude yere ihtarlarda bulundu. Fakat o, inşaatı devam ettirdi. Ahâliye bir çok sadakalar dağıttıktan sonra naaşları buraya naklettirdi.

Sene:323 Çin-şu Kam-mu

İsyanda devam eden Çin-gan Long-çing[112]'e çekilmeğe mecbur oldu. Lieu-yao'nun askerleri orada kendisini kuşattılar. Bu esnâda muazzam yağmurlar yağdı. Zelzeleler oldu. Rüzgârlar Lieu-yao'nun babasının mezarını yıktılar. Çinliler tarafından fenâ bir işâret gibi telakkî edilebilecek olan bu kazâ Lieu-yao'yu durduramadı. Bizzat

111 Şen-si dâhilinde Su-çeo taraflarında.

112 Şen-si dâhilinde Kung-çang-fu'ya bağlı Tsin-çeo'nun kuzeybatısında.

Çin-gan üzerine yürüdü, Long-Çing'de onu kuşattı. Çin-gan bir çok huruç hareketleri yaptı. Bunların hepsinde mağlup oldu. Lieu-yao aynı zamanda Şen-si dâhilinde Pim-siam[113]'a da hücumlar yaptırıyordu. Bu şehir teslim oldu. Civardaki şehirlerin hepsi de buna uydular. Çin-gan artık hiçbir taraftan imdat ümidi kalmayınca, şehri savunmaktan âciz bulunduğu için, bir huruç hareketi yaparak, kaçmağa muvaffak oldu. Lieu-yao bir müfreze ile âsîyi takip ettirdi. Bu müfreze Çin-gan ile bir muhârebeye tutuştu, mağlup etti, maiyetindekilerden dört yüz kişiyi öldürdü. Fakat Çin-gan on cesur süvari ile kaçtı, dağlara çekildi. Dâima harbe hazır bir halde idi. Sol elinde gâyet uzun bir kılınç, sağ elinde zehirli bir mızrak bulunuyordu. Sonunda gâyet yorgun düştüğü için dört bir tarafının sarılmasına mâni olamadı. Mızrağını elinden aldılar. Fakat tutulacağı sırada, yağmurdan istifâde ederek yine kaçtı. Beygirini bıraktı. Yanında beş altı kişi ile dağların içine daldı. Arkasından yine yetişerek nihâyet kafasını kestiler. Long-çing şehri zapt edildi. Civar ülkeler bağlılıklarını bildirdiler. İki bin âile Si-gan-fu'ya nakledildi. Ti barbarlarından büyük bir kısmı da aynı zamanda teslim olarak rehineler verdiler.

Lieu-yao o zaman iki yüz seksen beş bin kişilik bir ordunun başında idi. Long-çang[114] ülkesini terk etti; Si-ho ülkesine girdi. Hoam nehrinin sâhilinde karargâh kurdu. Tarihçiler savaş âletlerinin sesinin bu büyük nehri titrettiğini ve toprağı sarstığını söylüyorlar. O zaman Çang-meu'nun hükümran olduğu Leam-çeo'ya büyük bir telaş düştü. Leam-çeo, bir müddetten beri bu havalide kurulmuş küçük bir prenslikti. Lieu-yao'nun yaklaşması herkesi dehşete verdiği için bu küçük kral, nâzırlarıyla bir meşveret meclisi topladı. Fakat nasıl bir hareket tarzı izleneceğine dâir bir karar verilemedi. Kumandanlardan bazıları Lieu-yao'ya gidip hücum etmek görüşündeydiler. Bu fikir reddedildi. Çang-meu gidip Şe-teu'da karargâh kurmakla yetindi. Burası Leam-çeo'dan biraz uzakta bir dağ idi. Düşmanın halinden haberdar olan kimseler Lieu-yao'nun ordusunun pek kalabalık olmakla beraber ancak barbarlardan meydana gelmiş olduğunu krala haber verdiler. Diğer taraftan Lieu-yao'nun kumandanları da behemahal nehri geçmek istiyorlardı.

Kam-mu
Çin-şu

113 Kung-çang-fu'nun kuzeyinde eski harap şehir.
114 Şen-si dâhilinde.

Fakat ordusu pek yorgun olduğu için Lieu-yao buna mâni oldu. Düşmanlarının arasına korku salmak için orada öyle silahlı vaziyette durmanın yeterli olacağı fikrindeydi. Olaylar haklı olduğunu ispatlamıştı. O kadar çok askerin gelmesinden korkan Çang-meu Lieu-yao'ya sefîrler gönderdi, üç bin sığır, yüz bin koyun, bir çok altun ve gümüş, bir hayli esîr takdîm etti. Muhârebe mecburiyetinde kalmamış olmasına pek memnun bulunan Lieu-yao ona bir çok ünvanlar verdi. Kısaca onu "Leam Kralı" nasbetti.

Çin-gan'ın mağlubiyetinden ve öldürülmesinden haberdar olan, hücum sırasının kendisine gelmiş olmasından korkan Yam-nan-tie bu sırada silaha sarıldı. Hanlar kralının eline düşmekten sakınmak için Li-yum namında bir krala gidip ona katılmağa karar verdi. Bu kralın mensup olduğu hânedan Çim namını taşıyordu. Lieu-yao'nun askerleri kendisini takip ettiler. Ağır eşyalarını zaptederek bir miktar da esîr aldılar. Yam-nan-tie gâyet perîşan bir halde Li-yum'un kumandanlarından birine kaçtı. Kumandan kendisinin hediyelerini kabul etti. Yam-nan-tie'yi Vu-tu'ya yolladı. Yam-nan-tie'nin bu muameleden o kadar canı sıkıldı ki, ilk tasavvurunu terk ederek kendisini gönderdikleri mevkii zapt etti. Artık bağlılık sunma lakırdısını ağzına almaz oldu. Silahlarını Li-yum aleyhine çevirdi. Bir kaç çarpışmada ona galebe çaldı.

Kam-mu Çin-şu

Lieu-yao bu esnâda İn (Yn) namında bir oğlunu buldu: Dâhilî muhârebeler, bilhassa Kin-çun'un isyanı onu o kadar korkutmuştu ki, Siyen-pi Tatarlarından birinin yanına çekilerek uzun müddet orada kimliği meçhul bir halde kalmıştı. Tatar, genç prensi âdî bir Tatar gibi büyüttü. Fakat İn pederinin memleketindeki bütün karışıklıkların yatıştırıldığını haber alınca kim olduğunu Siyen-pi'ye bildirdi. Tatar derhal delikanlıya layık olduğu hürmeti göstererek bir takım hediyeler verdi ve onu Liyeu-yao'ya yolladı. Genç prens sarayda pek sevinçle kabul edildi. Tatar'a bir çok hediyeler verildi. Lieu-yao'nun çocuklarının en büyüğü olan bu genç prensin gelmesi sarayda bazı değişikliklere yol açacak gibi görünüyordu. Lieu-yao ona veliahd ünvanını iâde etmek istiyordu. Fakat İn, kardeşi Hi'nin bundan mahrum edilmesine rızâ göstermedi. "Yum-gan Kralı" ünvânıyla yetindi.

Sene:324

Hanların doğu tarafında sâhip oldukları ülkelerde Şe-le'nin kurduğu küçük Çao sülalesi gâyet kudretli olmağa başlıyordu. Lieu-yao

ile Şe-le arasına nihayet nifak girdi. Artık birbirleriyle muharebeden geri kalmadılar. Kendilerini birbirinden ayıran vilayet her iki tarafın da akınlarına maruz kalıyordu. Oranın ahâlisi bundan pek muzdarip oluyorlardı. İşte bu esnâda Leang [Leam] Kralı Çang-meu hastalanarak vefat etti. Oğlu Tsin yerine geçti. Lieu-yao bunu "Leam Kralı" olmak üzere tanıdı.

Târihçiler bu esnâda Fong-hoam namı verilen garip kuşlardan birinin görünmüş olduğunu söylüyorlar. Bu hârikulade bir kuştur ki Çinliler iyiye alamet diye telakkî ederler. Kuşun bütün hareketlerini inceleyerek dâima en müsait ihtimallerle tefsîr ederler. Bu kuşun yavrularından beş tanesini bırakarak Lieu-yao'nun saraylarından birinin üzerine uçtuğunu, orada beş gün kaldığını, sesini çıkardığını hikâye ediyorlar. Bu kuşun varlığının işâret ettiği saâdete rağmen Şe-le'nin kumandanı Şe-ta Gan-kue'ye doğru bir akın yaptı ve bir hayli hayvan sürülülerini ganimet olarak aldı. Lieu-yao o gün bizzat hareket ederek Guei-çing'de ordu kurdu. Oradan Şe-ta'nın takibine Lieu-yu'yı yolladı. Lieu-yao düşmanlara Hoam nehri sâhilinde yetişti, onları mağlup etti, Şe-ta'nın başını kesti. Gasp etmiş olduğu şeylerin hepsini geri aldı. Sene 325 Çin şu

Diğer taraftan Yam-nan yine Kieu-çi[115]'yi zapt etmişti. Bu şehir Han'lara tâbi' idi. Çao'lar Ho-nan ülkesini tahrip için Şe-sem namında başka bir kumandan yollamışlardı. Tsinlerin Ssu-çeu[116] vilayeti vâlisi olan Li-kiu ile imparatorun kumandanlarından bazıları bu akınları önlemeğe muvaffak olamadıkları için, birkaç çarpışmada mağlûbiyetten sonra, Lieu-yao'ya itaatlerini sundular. Lieu-yao derhal Lieu-yu'yu ve Hu-yen-mu'yu ayırarak Şe-sem'i Ho-nan dâhilinde Kin-yum[117] şehrinde muhâsara etmeğe gönderdi. Çaolar Şe-sem'e imdat olmak üzere Şe-ho'yu yolladılar. Bu iki kumandan Lo şehrinin batısında Hanlar ordusunu mağlup ettiler. Hu-yen-mu muhârebede öldürüldü. Lieu-yao derhal Lieu-yu'nun imdadına koştu. Çaolar üzerinde büyük bir muzafferiyet kazandı. Fakat geceleyin ordusunun içine birdenbire bir korku düşmüş olduğundan asker Si-gan-fu istikāmetinde ve daha sâir yönlere doğru kaçmağa başladı. Çaolar Lieu-yu'yu esîr aldılar. Daha başlıca kumandanlarla Çin-şu Kam-mu

115 Şen-si dâhilinde Fong-çang-fu taraflarında.

116 Ho-nan dâhilinde Ho-nan-fu sancağında.

117 Lo-yam yahut Ho-nan-fu yakınında.

beraber katlettiler. Lieu-yao bu muvaffakiyetsizliğinden son derecede kederlendi. Kendi tarafına geçmiş olan kumandan Li-kiu ile diğerleri ayrıldı, tekrar Tsinler tarafını tutmaya başladılar. O zaman Hoai nehri Çaolarla hudut teşkil ediyordu. Lieu-yao saray kumandanları arasında bazı değişiklikler yaptı. Başlıca mansıplara tayinler yaptı. Fakat bu tafsîlatın ehemmiyeti olmadığı için burada onlardan bahsetmeyeceğiz.

Sene:327 Kam-mu Çin-şu

Lieu-yao'nun uğradığı mağlubiyet üzerine Leam Kralı Çang-tsiun onun tarafını terk ederek Tsinler imparatoruna bağlılığını bildirdi. Şen-si dâhilinde Hanlara ait olan Tsin-çeo[118] vilayetine hücum için bir de kolordu gönderdi. Lieu-yao'nun oğlu Lieu-İn mukābeleye koşarak onu mağlup etti. Muvaffakıyetinden faydalanarak Hoam nehrini geçti. Bu nehrin batısında bazı mevkileri ele geçirdi. Bütün Ho-nan yahut Ortos ülkesini Leangların elinden aldı. Bunun üzerine Leam Kralı'nın kumandanlarından bir çoğu Lieu-yao'ya teslim oldular. O da kendilerini hizmetine alarak onlara ünvanlar ve memuriyetler verdi.

Sene:328

Ertesi sene Çaolar Lieu-yao'ya karşı harbe devam ettiler. Şe-le kumandan Şe-li-long'u kırk bin kişi ile Ho-tum[119] ülkesine gönderdi. Elliden ziyâde şehir ona teslim oldular. Po-fan[120] ülkesini tahrip etti. Lieu-yao, Leam Kralı Çang-tsiung ile yukarıda bahsettiğimiz Yam-nan-tie'nin kendi yokluğundan istifâde ile Si-gan-fu'yu zapt etmelerinden korkarak Kiang yahut Tibet kavimlerinden pek çok asker topladı. Tsin-çeo[121] vilayetinde bir ordugâh kurdu. Sonra kuzeye doğru yürüdü. Gelişinden haberdar olan Şe-li-long derhal kaçtı. Lieu-yao arkasından yetişti. Harbe girişti. Çaolar mağlup oldular. Pek çok kayıplar verdiler. Şe-li-long, Çao-ku[122]'ya çekildi. Lieu-yao da Ho-nan dâhilinde Kin-yung şehrinde Şi-sem'i muhâsara etti. Yum-yam[123]'a civar olan bütün kavimler kendisine tâbi' oldular. Siam-kue[124] ülkesi dâimî telaş içinde kaldı.

---

118 Kong-çang-fu'ya doğru.

119 Pim-yam-fu sancağı dâhilinde.

120 Bugün Pim-yam-fu sancağı dâhilinde Yu-çeo.

121 Şen-si dâhilinde Kung-çang-fu'ya bağlı.

122 Pe-çe-li dâhilinde Ta-mim-fu arazisinde kadîm harâb şehir.

123 Ho-nan dâhilinde Kai-fung-fu yakınında.

124 Pe-çe-li civarında Şun-te-fu ile civarları.

Çaoların kralı Şe-le Lieu-yao'nun başarılarından haklı olarak endişelenerek, zapt edilmek üzere görünen Lo-yam şehrinin imdadına koşmağa karar verdi; Lieu-yao bunun için bilhassa uğraşıyor gibiydi. Bazı kumandanlar onu bu fikrinden vazgeçirmek istediler. Şe-le buna o kadar kızdı ki kılıncını çekti. Onları huzurundan kovdu. Ku-am'a yönelerek dedi ki: Kam-mu

"Bunlar aylıklı bir askerin, âdîlik içinde doğmuş bir adamın hisleri. Hepsi Lieu-yao ordusunun galebe çalınamaz bir ordu olduğunu söylüyorlar. Ben tamamıyla aksi fikirdeyim. Lieu-yao öyle bir şehri muhâsara etmek istiyor ki onu yüz günde zapt edemez. İhtiyarlıktan, yorgunluktan zebun düşmüş, askerleri hemen hücum görür görmez perîşan olacaklardır. Bu harbi tek bir çarpışma sona erdirecektir. Lo-yam müdâfaa edilmeyecek olursa Lieu-yao Hoam nehrinin kuzeyinde yer alan bütün memleketleri ele geçirir. Artık her şey mahvolur."

Ku-am, Şe-le'ye cevaben Kim-yum'u müdâfaa etmenin, bugün muhâsara altında bulunan bu şehrin düşmesine mâni olmanın daha iyi olacağı, bu suretle Han askerlerinin cesâretinin kırılacağı, işlerin düzeleceği fikrinde bulundu. Şe-le kumandan Şe-kan'a ve daha başka kumandanlara Yum-yam'da yığınak yapmaları için emir verdi. Şe-ho aynı zamanda Şe-muen dağını zapt etti. Şe-le ordusuyla birlikte Çim-fao[125]'ya yürüdü. Lieu-yao'nun askerleri burada ordu kurmuşlardı. Bunların muhafaza kaidelerine riâyet etmemekte olduğunu pek çabuk fark etti. Lieu-yao zevkine dalmış, müstefreşeleriyle [cariyeleriyle] eğleniyor, ordu ile o kadar az meşgul oluyordu ki, Şe-le'nin geldiğinden bile haber almamıştı. Kumandanlarından bir çoğu Şe-le'nin geldiğinden kendisini haberdar etmek istedikleri için idam felaketine uğramışlardı. Ancak pişdarların [öncülerin] düşman ile çatışmaya girişmiş olduğu haberi geldiği vakit Lieu-yao'nun aklı başına geldi. Bu haberi alınca sarardı. Derhal Kin-yum muhâsarasını kaldırarak Lo nehrinin batısında savaş düzeni aldı. Ordusu yüz bin kişiyi buluyordu. On li bir mesâfe işgal ediyordu. O bu hareketi uyguladığı sırada Şe-le kırk bin kişi ile Lo-yam'a girdi. Sonra Şe-ho, Lieu-yao ordusunun merkezine, diğer kumandanlar da sâir kısımlarına birdenbire hücum ettiler. Her iki taraftan da cesurca

125 Kai-fung-fu dâhilinde Ho-nan şehri.

harb edildiği esnâda Şe-le Lo-yam'dan çıktı. Hanlar üzerine atıldı. Bunlar her yönden mağlup olarak rast gele kaçmağa mecbur oldular. Lieu-yao sarhoş bir halde beygirden düştü ve esîr edildi. Şe-le onu Yum-tsau'ya gönderdi. Siam-kue[126] dâhilinde küçük bir şehir idi. Orada yaraları tedâvi olundu. Bütün kumandanlarla beraber teslim olması için oğlu Hi'ye bir mektup yazması kendisinden talep edildi. Fakat Lieu-yao bilakis sebat etmelerini, mukāvemet göstermelerini yazdığı için Şe-le kendisini idam ettirdi. Lieu-yao son Han kralı olmuştur. Bu sülalenin kurucusu olan Lieu-yuen'den bu hükümdarın vefatına kadar ancak yirmi yedi sene geçmiştir.

Buna rağmen, Han orduları uğradıkları kayıpları karşılamak için Sene:329 biraz çaba göstermekten geri kalmamışlardır. Lieu-yao'nun oğlu İn, Lie-yam[127] ülkesini yağma etti. Sonra veliahd Hi ile Tsin-çeo[128] şehrini müdafaaya giriştiler. Başlıca nâzırlardan biri bu prensleri metânetlerini muhâfaza etmeye davet etti. Lieu-yao vefat etmiş olmakla beraber, imparatorluğun henüz tamamıyla ayakta olduğunu, asker itaat altında durduğu cihetle düşmanı atmak için bunları toplamak icap ettiğini, yoksa kaybedilecek vakit olmadığından kaçmak gerektiğini söyledi. Fakat karışıklık o kadar büyüktü ki bu nâzır derhal katledildi. Hi, Şam-kuei[129] şehrine çekildi. Bu hareket ise imparatorluğun çöküşünü tamamladı. Bir kumandan maiyetinde yüz bin kişi ile, Hanların pâyitahtı olan Si-gan-fu'yu zaptederek bunu Şe-le'ye sunmak teklifinde bulundu. Şe-sem Lo-yam askeriyle gelerek derhal Si-gan-fu'yu tesellüm etti.

Lieu-in ile Hanlar taraftarından daha bazıları Şam-kuei'den Çin-şu Si-gan-fu'yu zapt etmek niyetiyle çıktılar. Bir çok şehirlerdeki muhafız kuvvetleri onlara katıldı. Fakat Şe-sem yirmi bin kişi ile Şe-li-long'u bunlara karşı yolladı. Lieu-İn ile Hi mağlup oldular. Beş bin kayıp verdiler ve alelacele Şam-kuei şehrine çekildiler. Orada ikinci defa bir daha mağlubiyete düştüler. Bütün askerleri dağıldı. Her ikisi de, üç bin kişi ile birlikte esîr edildiler. Derhal bunları katlettiler. Han sülalesi de kat'î surette söndürülmüş oldu.

*

126 Pe-çe-li dâhilinde.

127 Ho-çeo sancağı dâhilinde Nan-king yakınında.

128 Şen-si dâhilinde.

129 Şen-si dâhilinde.

Sonraları, bu Hunların neslinden Li-şe[130] ile Gan-tim arasında Şen-si dağlarına çekilmiş olan ve orada Ki yahut Pu-lo-ki namı altında yâd edilen bazı aşîretler Topa Tatarları İmparatoru Hiao-mim-ti'nin saltanatı devrinde imparatorluk dâhilinde bazı karışıklıklar çıkardılar. Reisleri Lieu-li Çing-yun-yam vâdisinde otururdu. İmparator ünvanını almağa cür'et gösterdi. O zaman Çin'de hükümran olan Kuzey Tsi'leri sülalesi bu yeni ortaya çıkan kuvveti mahv etti. Bu barbarların reisleri âdî bir âsî yahut eşkıya reisi gibi telakkî edildi. Bir imparatorluk kuramamış oldukları için onlarla meşgul olacak değiliz. Sene:525

– Birinci Cildin Sonu –

[130] Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu taraflarında.

HUNLARIN UMÛMÎ TARİHİ

İKİNCİ CİLT

ÜÇÜNCÜ KİTAP

-1-

ÇAOLAR

Tataristan'da kuvvetli hükûmetler kurmuş olan hükümdarları Tatar milletlerin hepsi diğer insanlar gibi normal yoldan dünyaya gelmiş gibi telakkî etmeyerek şahıslarını mutlaka bir takım olağanüstülüklerle kuşatmışlardır. Bunu yukarıda gördüğümüz gibi, aşağıda da misallerine bir hayli tesadüf edeceğiz. Kâh semadan bir nur inmiş, kâh bir takım gök gürültüsüne benzer sesler işitilmiştir. Bunlardan hayrete düşen bir prenses o anda gebe kalarak dünyaya bir erkek çocuk getirir. Çao[1] sülalesinin kurucusu olan Şe-le'nin doğumu esnasında da böyle bir hâdise görülmüş ve bu kavimlerin cehaletinden, kibir ve büyüklük taslamaları yüzünden büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Tatarlar olağanüstü bir aydınlığın Şe-le'nin annesinin odasını doldurduğuna inanırlar. Biz bu masalları Çinlilere ve Tatarlara bırakarak târihin bildirdiği hakîkatlerle meşgul olalım.

Şe-le, Şi-long (Chi-long) ve Sie ünvanını taşıyordu. Aslında Şang-tang[2] dâhilinde ve Vou-hiang[3] şehrindendi. Hunlara mensup olan ataları sadece bir aşîret reisi idiler. Ho-çeo adını taşıyan babasına barbarlar bile bir barbar nazarıyla bakarlardı. Zalimliğinden dolayı halk kendisinden soğumuştu. Hiç kimse ona tâbi değildi. Oğlu Şe-le daha on dört yaşında iken öyle bazı hareketlerde bulundu ki, Çin-şu

[1] Bundan evvelki Han Sülalesi de Çao namını taşımıştır. Bu iki sülaleyi birbirinden ayırmak için Çinliler birincisine Tsien Çao yani Birinci Çaolar, bunlara da Heo Çao yani İkinci Çaolar namını veriyorlar. Karışıklığa meydan vermemek için ben birincilere Han namını vermeğe devam ettim. Bunlara da sadece Çao diyorum.

[2] Bu ülkenin taht şehri Çang-çe-hi-yen idi. Şan-si dâhilinde Pim-yam-fu civarlarındadır.

[3] El'an mevcut bulunan bu şehir Şan-si vilayeti dâhilinde Pim-yam-fu sancağındadır.

ileride ne olacağı bundan anlaşılıyordu. O zaman Ho-nan dâhilinde Lo-yam[4] şehrine karşı yapılan bir seferde ikāmet ettiği şehrin askerleri ile beraber gitti. Daha o vakitten beri Şe-le, alelade hayret ve takdîr nazarlarıyla görülen fakat çok kere kavimlerin felaketine sebep olan büyük bir takım tasavvurlara kalkışabilecek bir kābiliyette olduğunu gösteriyordu. Onun, İmparatorluk dâhilinde büyük bir karışıklık çıkarabilecek tıynette bir adam olduğu anlaşılıyordu. Şe-le, yaşı daha artınca kuvveti ile, cesareti ile, silah kullanmaktaki mahareti ile sivrildi. Bu meziyetlerinden dolayı Hunlar kendisini sevdiler. Başlarına geçirmek istediler. Ona karşı körü körüne bir itimatları vardı. Bütün milletin ümidi onda idi. Şe-le'yi kendilerini kurtarmak için Tanrı'nın gönderdiği bir adam gibi telakkî ediyorlar, en sıradan fiil ve hareketlerinde bile bir takım olağanüstülükler görüyorlardı. Oturduğu yerin civarında bir cin-sen (Gin-sen) otu görüldü. Bundan Şe-le için pek hayırlı manalar çıkarıldı. Bu münasebetle hakkında beslenmiş olan ümitler sonra onun pek işine yaradı; şahsı hakkında rivayet edilen masallara inanmayan kimselere karşı üstünlük sağlamasına hizmet etti. Bununla beraber gençliğine ait olaylar, târihimizde yer alabilecek kadar önem taşıyor değildir.

Şe-le, hayatına Tatar fâtihlerinin büyük kısmı gibi başladı. Yani başlangıçta eşkıyalık yoluna girdi. Pim-çeo vilayeti[5] dâhilinde büyük bir kıtlık vardı. Halk isyan etti. Bu olayda Şe-le tutuklanıp hapsedildi. Fakat sonra serbest bırakıldı. O ise hürriyetinden Çinlilere daha fazla fenalık etmek için faydalandı. Kie-sang namında bir eşkıya reisi Şe-le'yi maiyetine alarak ona Şe-le ismini verdi. Bu suretle "Şe" onun aile ismi, "Le" de asıl ismi oldu. İkisi de Çin'de büyük tahribat yaptılar. Hücum ettikleri şehirlerin tamamını yağma ediyorlardı.

Hele bilhassa Ho-nan dâhilinde Po[6] şehrine girdiler. Orada on binden fazla insan telef ettiler. Bir çok esîr aldılar. Kıymetli ne varsa hepsini götürdüler. Başka şehirlere de aynı muameleyi yaptılar. Aylarca müddet peşlerinden gönderilen kumandanlarla çarpıştılar. Sonra mağlup olarak bir sığınak aramağa mecbur oldular. Kie-sang öldürüldü. Ortada kalmış olan Şe-le Hanlar Sülalesinin kurucusu olan Lieu-yuen'e bağlılığını arz etti. Lieu-yuen bunu kabul ederek

Kam-mu
Sene: 307

4 Bugün Ho-nan-fu.

5 Şan-si dâhilinde bir vilayet. Taht şehri Ta-yuen-fu yakınlarında Ta-yuen-hien idi.

6 Çang-te-fu yakınında.

kendisine ordularının kumandasını verdi. Hanların târihinden bahsederken Şe-le'nin hareketlerinden bir kısmını görmüştük. Lieu-yuen Şe-le'yi kendisine sıkı bir şekilde bağladı. Onu kardeş gibi sevdi. Şe-le ordu kumandanlıklarında Lieu-yuen'e çok hizmetler gördü. Birçok şehirler zapt ederek Hanlara itaate mecbur etti. Sonraları nasıl Han ailesinin yıkımına sebep olduysa, başlarda yükselmesine hizmet eylemiştir. Birkaç hükümdarın hükümranlığı altında hizmette kaldı. Tahttaki hükümdarların zaafından istifâde ediyor, sefahatlerinin, lakaytlıklarının doğurduğu karışıklıklar arasında kendi lehinde taraftarlar kazanıyordu. Tedârik ettiği vâsıtalarla bir hükümranlık kurmağa sonunda muvaffak oldu. Şe-le Hanlar sarayında daha birinci makāmları elde etmek ve Hanlar Kralı'nın tebaası bulunmakla beraber idâresi altında bir takım kavimler bulunuyor, bunları bizzat kendi tebaası telakkî ederek haklarında, Tatar reisleri gibi, istediği şekilde muamele gösteriyordu. Bu reisler ona ancak iktidarın sâhibi olduğu müddetçe itaat ederlerdi.

Şe-le büyük zaferler kazanmıştı. Şan-si dâhilinde Pim-yam[7] şehir yakılmıştı. Âsîler Lieu-yao'ya tâbi' olmak mecburiyetinde kalmışlardı. Lieu-yao Hanlar tahtına o zaman yeni çıkmıştı Kiun-çun isyanıyla henüz pek meşguldü. Kiun-çun'u o isyanı yeni bastırmışlardı. Kim-mim kumandasında bir kısım âsîler Pim-yam'a sığınmışlardı. Şe-le burasını zapt etmişti. Bu muzafferiyeti Hanlar Kralı'na bildirdi. O da bu büyük hizmetlere mükâfat olarak ilk önce Şe-le'ye "kral" ünvanını vermeğe azmetti. Fakat Şe-le'nin düşmanları onun saraya devletin halinden ve Hanların kuvvetinden epeyce haberdar olmak, sonra da hükûmeti ele geçirmek için bir kumandan göndermiş olduğunu bildirdiler. İftiralara pek çabuk inanan Lieu-yao Şe-le'nin murahhasını umûmî meydanda katlettirdi. Şe-le'nin yaptığı hizmetlere karşı bu pek fenâ bir muamele idi. Onun için Şe-le artık intikam almaktan başka bir şey düşünmedi.

Sene:319
Çin-şu
Lie-tai-ki-su

Tsinler fırkasından Çin-şun, Siu-kan gibi bir takım kumandanlar Şe-le'ye teslim olarak kuvvetlerini pek ziyâde arttırdılar. Artık Şe-le tasavvurlarını uygulayabilecek vâsıtaları ele geçirmişti. Lieu-yao buna muhâlefet etti. Çin-çuen'e karşı asker gönderdi. Şe-ho kumandasındaki Şe-le ordusu da diğer taraftan imdâda koştu. Kumandan

7 El'an aynı ismi taşır. Şan-si dâhilinde birinci derecede bir şehirdir.

Lieu-yao mağlup edilerek Yung-kuan[8] şehri zapt olundu. Bütün sâkinleri Siam-kue[9]'ye nakledildi. Bu muzafferiyetten sonra başlıca kumandanlar Şe-le'nin daha büyük bir unvan almasını istiyorlar, birkaç sene evvel Hanlar kralının verdiği "kum" ünvanını kâfi görmüyorlardı. Şe-le görünüşte bir tevâzu ile, daha yüksek bir nam taşıyabilmek için ne icap eden fazîlete ne de meziyete sahip olmadığını cevâben söyledi. Fakat bu tevâzu'u çok sürmedi. Yeo-çeo[10] vilayetine akınlar yaptıktan ve oralarını tamamen tahrip ettikten sonra kendisini "Heo-Çao Kralı" ilan etti. Kumandanlar tayin eyledi. Atalarına kurbanlar kesilmek üzere bir yer yaptı. Bir sene ismi aldı ve müstakil bir hükümdar sıfatıyla hareket etmeğe başladı. Vilayetlere kumandanlar göndererek, ziraatı ve ipekçiliği ihmâl etmemeleri için pek itina gösterdi. Bir barbar olmakla beraber bu noktada Çinlilerin sitayişine mazhar olmuştur.

Sene:320
Çin-şu
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

Yeo-çeo vilayeti hemen tamamıyla tahrip edilmişti. Tsinler imparatorlarına tâbi' olmakla beraber burada az çok bir istiklal ile hareket eden vâli Kia-pi-tan, Çaoların askerlerine mukāvemete kādir olamamıştı. Bu harbi takip eden ve halkı son derecede sefâlet içinde bırakan kıtlık vâliyi Topa Tatarlarının arazisinde olan Şam-ko[11]'ya çekilmeğe mecbur etti. İşte Tsinler İmparatorluğu şu barbarlara böyle av teşkil etmişti. Topalar imparatorun kumandanını kabul etmek istemedikleri için vâli bütün âilesini terk ettikten sonra, Tsinlerin idâresi altında Ki-çeo[12] vâlisi Şao-su kendisine tekrar mevkiini geri vermek için yardım edebilir umuduyla gâyet perîşan bir halde Lu-ling[13]'e doğru çekildi. Yeni düşmanlar kendisinin üzerine hücum ettiler. Fakat kuvvetlerini Şa-su'nun kuvvetiyle birleştirebildiği için her ikisi bazı başarılar elde edebildiler. Bu sâyede Kia-pi-tan, Pe-çe-li dâhilinde Ki[14] şehrini zapt edebilecek bir hale geldi. Bu şehir o isimde küçük bir prensliğin pâyitahtı idi. Şe-le, Şa-su'nun yalnız bulunmasından faydalanarak kumandan

8 Bunun nerede olduğu meçhuldür.
9 Bu gün Pe-çe-li dâhilinde Şun-te-fu.
10 Bu vilayet Pekin dâhilinde yer alıyordu.
11 Pe-çe-li dâhilinde Yao-gan-çeo'ya bağlıdır.
12 Pe-çe-li dâhilinde.
13 Şan-tung dâhilinde Tsi-nan-fu'ya bağlı Vo-ning-çeo tarafında el'an mevcuttur.
14 Pekin arazisi dâhilinde.

Şe-ho maiyetinde bir orduyu ona karşı yolladı. Şa-su bunlarla harb için ilerlediği esnâda Şe-ho'nun pusuya yatırmış olduğu asker arkasından hücum ettiler. Mağlup oldu. Esîr düştü. Şehri teslim etmesi kendisinden istendi. Surun dibine kadar Şa-su'yu götürdüler. Fakat Şa-su, düşmanların arzusu doğrultusunda muhafız kuvvetlerine şehri teslim etmeyi emredecek yerde tam tersine onları müdafaaya teşvik ederek dedi ki:

"Ben bu imparatorluğu müdâfaa ve muhafaza etmek istedim. Muvaffak olamadım. Siz bunu yapacak derecede cesur olunuz. Başınıza Kia-pi-tan'ı geçiriniz. Onun kumandası altında harb ederek İmparatora sadakat ile olunuz."

İşte Şa-su'nun söylediği sözler bundan ibaret kaldı. Kendisini Siam-kue'ye götürdüler. Şe-le, Tsinlere karşı gösterdiği sadâkatinden ve cesaretinden dolayı ona hürmet etti. Tsinler sarayında Şa-su'nun Şe-le tarafından hücuma uğradığı haber alınınca imdat gönderilmesi lüzumu imparatora arz edilmişti. Kuzey vilayetleri muhâfaza edilmek isteniyorsa bu tedbire müracaat lüzumu zaruri olarak gösterildiği halde, imparator ehemmiyet vermedi. Şa-su'nun felaketini haber aldığı vakit bu vâliliği oğlu Tsi'ye vermekle iktifâ etti. Kia-pi-tan bu kumandanın nezdine gitti. Çao'nun hücumlarına karşı şehri müdâfaa için birleştiler.

Bu şehrin muhasarasıyla uğraşıldığı sırada Lieu-yao'nun kumandanlarından bir kaçı Şe-le'nin tarafına geçtiler. Şe-le böyle bir imdat kuvveti almakla beraber tecâvüz ettiği bazı vilayetlerde başarısızlığa uğradı. Tao-pao namındaki bir kumandanı vaktiyle Çin-çuen'in elinde bulunan bazı mevkileri kısmen zapt etmişti. Tsinlerin en belli başlı kumandanlarından biri olan Tsu-ti'nin maiyetinde kumandan olan Han-tsien ise, diğerlerine sâhip bulunuyordu. Gerek Tsinler, gerek Çaolar erzak yönünden sıkıntı içinde idiler. Ne taraftan tedârik edeceklerini bilemiyorlardı. Tsu-ti mühim bir kâfile yola çıkardı. Bütün çuvallar toprak dolu idi. Bu suretle Çaoları korkutmak istiyordu. Şe-le'yi daha fazla gaflete düşürebilmek için, kâfile ile beraber bulunan kimselerin bazılarına omuzlarında pirinç çuvalları taşıyıp yolda durmalarını, kendilerini Çao askerlerine göstermelerini ve takip edilince tutulmalarını emretti. Bu hile pek başarılı oldu. Çaolar birkaç çuval pirinç yakaladılar. Düşmanlarının zahiresi bol

olduğuna hükmettiler. Açlığın baskısı altında kaldıkları için cesâretleri kırılmağa başlıyordu. Tsinler kumandanı bu fırsattan istifade ederek onlara yaklaştı ve etraflarını sardı. Onları geri çekilmeğe mecbur etti. Aynı zamanda Tsien gelip Fong-kiu'da ordugâh kurdu. Ho-nan dâhilinde Lum-kieu[15]'ya kuvvetli bir muhâfız kuvveti bıraktı. Çaolar her taraftan çevrildiler. Civarda bulunan askerlerinden çoğu kumandana itaatlerini sundular. Çaoların Hoam-ho nehri güneyinde sahip oldukları yerlerin hepsi Tsinlerin tarafına geçti.

Bunun üzerine Tsu-ti bir çok erzak yığdı. Bütün askerlerini bir yere topladı. Hoam-ho nehrini geçmeğe hazırlandı. Kuzeyde bulunan memleketleri de zapt etmek istiyordu. Şe-le artık bu taraflara akın yapmağa cesâret edemedi. Kendi vilayetlerini muhâfaza kaydına düştü. Fırtınayı savuşturmak, Tsinler kumandanının kendi arazisine girmesine meydan vermemek düşüncesiyle, Çaolar ülkesinde kalmış olan atalarının mezarına karşı eskiden beri gösterdiği hürmet eserlerini ileriye sürerek düşmanlıklara artık son verilmesini ricâ etti. Tsu-ti Şe-le'nin bu mezarlara karşı göstermiş olduğu saygılı tavırdan etkilenerek bir kumandan vâsıtasıyla teşekkürlerini bildirdi. Karşılıklı bir çok hediyeler alınıp verildi. Bunun üzerine, Şan-tung dâhilinde Yen-çeo[16] ve Ho-nan dâhilinde Yu-çeo[17] vilayetleri ahalisi sulhün nimetlerinden yararlandılar. O târihten sonra Şe-le ile Tsu-ti o kadar güzel geçindiler ki Tsu-ti'nin kumandanlarından birinin Şe-le'nin yanına kaçması üzerine, Şe-le, bunun başını kestirerek Tsu-ti'ye yollamıştı. Bundan dolayı firarîler artık gidecek bir yer bulamadılar. Bu taraflarda sulh ve asâyiş istikrar kazandı.

Tsinlerin Siu-çeo vilayeti vâlisi olan Tsai-yao, Çaoları imparatorluğun düşmanı gibi telakkî etmekten hâlî kalmıyordu. Onun için Kan-kieo'daki kumandanları Siu-kan'a hücum ile onu mağlup etti. Şe-le derhal kumandanının imdadına asker gönderdi. Siu-kan bu imdat kuvvetine kumanda eden kumandandan biraz şüphelendi. Onu öldürterek Tsinler tarafına geçti. Bu âsîye karşı alelacele kırk bin kişilik bir ordu sevk etmek mecburiyeti duyuldu. Kumandası da Şe-li-long'a verildi. Âsî kendilerine katılmak talebinde bulundu. Karılarını, çocuklarını rehine olarak gönderdi. Bu esnada Tsai-yao

15 Bugün aynı adı taşımaktadır. Kai-fung-fu'ya bağlıdır.

16 Fung-çang-fu ülkesi dâhilinde idi.

17 Kayi-fung-fu ülkesi dâhilinde.

Kiang-nan dâhilinde Tsiau-çing[18]'da karargâh kurmuştu. Şe-li-long yahut nam-ı diğer Şe-ho buna hücum ederek geceleyin firara mecbur etti. Daha bazı başka seferler de vukua geldiyse de ehemmiyeti pek az olduğundan burada zikre lüzum görmüyorum. Bu muhârebeler Şe-le'yi memleket dâhilinde iyi ve sağlam bir hükûmet kurmakla uğraşmaktan men etmiyordu. Kanunlara kesinlikle riâyet edilmesine azmedilmişti. İyi nâzırlar, kumandanlar seçti. Vilayetlerde gerek edebiyat gerek askerlik hususunda en fazla sivrilmiş kimselerin yanına gönderilmesi için emirler çıkardı. Bunları sarayına aldı.

Sene:321 Çin-şu Lie-tai-kı-su Kam-mu

Bu esnâda Şe-le'nin orduları Tsinlere tâbi ülkeleri tahrip ediyorlardı. Kumandan Şe-li-long, Şan-tung dâhilinde Ye-tsu[19] şehrini kuşatmıştı. Siyen-pi milletinin Kia-pi-tan'ı ve Yeo-çeo vilayetinin vâlisi bu şehre çekilmişti. Kum-çang namında diğer bir kumandan ülkenin geri kalan kısımlarını zapt ediyordu. Tsinlerin bütün gayretleri Çaoların askerlerinin başarılarını durdurmağa muvaffak olamadı. İmparatorluğun kumandanları teslim olmağa mecburiyet gördüler. Kia-pi-tan'ı Siam-kue'ye götürdüler. Orada Şe-le'ye, Çaoları imhâya muvaffak olamamışsa da onların tâbi'iyyetine girmeğe, krallarına saygı göstermeğe bir türlü razı olamayacağını, ölünceye kadar Tsinlerin bendesi kalacağını bildirdi. Bunun mağlubiyeti sâyesinde Çaolar Pe-çe-li dâhilinde Yeo-çeo, Ki-çeo ve Şan-si dâhilinde Pim-çeo vilayetlerini ele geçirmişlerdi. Kia-pi-tan Şe-le'ye bağlılık ve ihtiram göstermemekte direndiği için birlikte esîr edilen sâir kumandanlarla beraber idam olundu. Şe-li-long Siyen-pilerin işgali altında bulunan bazı ülkelerde akınlar yapmağa gitti. Bir çok hayvan sürülerini gasp etti. Bu kavimlerden bir çoğunu Çaolara tâbi olmağa mecbur eyledi.

Sene 322 Çin-şu Lie-tai-kı-su Kam-mu

Bu esnâda Şe-le'ni Hing namındaki oğlu vefat etti. Veliahd o idi. Bunun üzerine veliahd ünvanı Hung namında diğer bir prense verildi. Şe-le askerleri Şan-tung dâhilinde Tsi-nan-fu yakınında Tai-şan sancağını zapt ettiler. Burası Tsinlere âitti. Kâh Tsinlerin kâh Çaoların tarafını tutan ve o zaman Tsinler tarafında harb eden Siu-kan esîr edilerek Siam-kue'ye sevk edildi. Şe-le bunu, vaktiyle öldürtmüş olduğu bir kumandanın karılarına canlı bir halde teslim

[18] Fung-yam-fu arazisinde.

[19] Bu şehir o zaman Pim-yuen denilen sancağa bağlı idi. Şimdi harâb olmuştur. Tsi-nan-fu arazisinde Ling-hien'in kuzeydoğusunda yirmi li mesâfede yer alıyordu.

etti. Kadınlar Siu-kan'ı parça parça kestirerek etlerini yediler. Aynı zamanda Tsinlerin bazı kumandanları teslim oldular. Fakat İmparatorun elinde bulunan Yen-çeo vilayeti vâlisi Ki-kien üç seneden beri Şan-tung dâhilinde Tseo-şan[20] dağına bir çok askerle çekilmişti. Civarlara sürekli akınlar yapıyordu. Çao'nun karşı yolladığı askerler hep mağlup oluyordu. Ho-fi[21]'de karargâh kurmuş olduğu zamanda kendisine katılacak olursa pek çok hürmet gösterileceği ve büyük memuriyetler verileceği vaad olunmuştu. Bu teklifleri kabul etti. Bu suretle Çaoların nüfûzu Kiang-nan dâhilinde Siu-çeo ve Şan-tung dâhilinde Yen-çeo vilayetlerinde gittikçe yayıldı. Şe-le bir sene evvel meydana gelen Tsu-ti'nin vefatından istifâde ederek bu kumandanın idâresi altında bulunan memleketlere asker gönderdi. Sevk ettiği ordu Ho-nan ülkesini tahrip etti; Ho-nan dâhilinde Siam-çing[22] ve Çing-fu[23] şehirlerini aldılar. Kiang-nan dâhilinde Tsiau-çing şehrini kuşattılar. Pederi Tsu-ti'ye halef olmuş olan Tsu-iu bunlara karşı hiçbir şey yapamadı. Hatta çekilmek, Şeo-çun[24]'da karargâh kurmak mecburiyetinde kaldı. Çaolar ise Ho-nan civarlarında Çin-lieu şehrini ve daha sâir mevkileri zapt ediyorlardı.

Tsinler İmparatoru Yuen-ti Tatarların imparatorluk dâhilinde
Sene:323 yerleşmelerini görmekten duyduğu kederin tesiriyle vefat etti. Yerine oğlu Mim-ti çıktı. Aynı zamanda Çaolar kralının da en yaşlı nâzırlarından Çam-pin hayatı terk eylemiştir. Şe-le buna haklı olarak pek çok güvenirdi. Şe-le bu nâzır için gözyaşı dökmekten, en emîn ve sağlam yardımcısını elinden aldığından dolayı Allah'tan şikâyet etmekten hâlî kalmadı. Bir hükümdarın ağzından çıkan bu sitayişlerden Çinliler pek hoşlanırlar. Bu sözler onların hükümdarlarına hizmet yolundaki gayretlerini artırır. Bu maksatladır ki târihçiler bu kabîl sözleri detaylı olarak kaydederler. Kumandanlarının meziyetini takdir eden, hizmetlerini anlayarak mükâfatlar veren bir hükümdar görmekten memnun olurlar.

20 Yen-çeo-fu arazisinde Tseo-hien'in yirmi beş li doğusunda yer alır.

21 O zaman Ho-ai-han namında bir sancağa bağlıydı. Bugün Kiang-nan dâhilinde Lin-çeo-fu'ya tâbidir.

22 Bu şehir Ho-nan dâhilinde Kai-fung-fu'ya dahildir.

23 Harâb olmuş kadîm bir şehirdir. Fung-yam-fu dâhilinde Po-hien'in güneydoğusundadır.

24 Kiang-nan dâhilinde Fung-yam-fu arazisindedir.

Yeni Tsinler İmparatoru'nun hükümdarlığının başlangıcında Şe-le Kiang-tang dâhilinde Siu-çeo vilayetine girdi. Burada bir çok mevkiler zapt etti. Şe-ho, Şan-tung dâhilinde Tsim-çeo[25] vâlisi olan Tsin kumandanı Tsau-i'yi mağlup ederek kendisini teslim olmağa mecbur etti. Tsau-i Siam-kue'de idam edildi. Bunun üzerine bütün Tsim-çeo vilayeti Çaoların pençesine girdi. Başka kumandanlar Tsinlere tâbi diğer sancaklara akınlar yaptılar. Şe-le Leao-tung'da hükümran olan Mu-yum-hoei ile ittifak anlaşması yapmak istediyse de bu kral onun yolladığı sefîri hemen Tsinlerin yanına gönderdi.

Sene:324 Çin-şu Lie-tai-ki-su Kam-mu

Tsinlere karşı savaşa devam edildiği, Şe-le'nin kumandanları Tsinlerden Şan-tung dâhilinde Tum-houn[26] ve Kiam-nan dâhilinde Tsim-hai[27] sancaklarını zapt etmekle meşgul olduğu sıralarda Şe-le maârifin [eğitim-öğretimin] ilerlenmesinin sağlanması husûsunda hayrete değer bir özen gösteriyordu. Mekteplere gidiyor, okumuş olanların gösterdiği gelişmeleri gözleriyle görmek istiyor, onlara mükâfatlar veriyordu. Okumaktan pek hoşlanırdı. Seferde bile ordusunda bilginler bulundururdu. Kendisine Çin'in eski târihini okurlardı. Bu okuma esnâsında eski kralların fazîletleri ve rezillikleri hakkında düşüncelerini dile getirirdi. Bu noktadan ilim sahibi Çinlilerin son derecede hürmet ve muhabbetini kazanmıştı. Şe-le tahrîr-i nüfus [=nüfus sayımı] da icrâ ettirdi. Ziraatle uğraşmağa halkı teşvîk etti. İşte bu hükümdar ordugâhta bile bunlarla meşgul olurdu. Fakat bu yüzden cesâret ve metânetine hiçbir halel gelmezdi. Düşmanları üzerinde elde edebileceği muvaffakıyetleri hiç ihmâl etmezdi. Düşmanları ise Tsinler İmparatoru ile Hanlar Kralı'ndan ibâretti. Orduları Hanlar Kralı'na âit olan Ho-nan ülkesine girdiler, orada vâlilik eden kumandanın başını kestiler. O zamandan sonra bu iki hükûmet arasında ihtilaflar arttı. Hudut ahalisi memleketlerinin dâimî surette tahrip edildiğini gördüler. Kumandanlarından bazıları ufak tefek bazı muvaffakıyetler kazandılar. Bunlar arasında yalnız Şe-sem tarafından Lo-yam şehrinin zaptı ehemmiyet taşır.

Sene 325 Çin-şu Lie-tai-ki-su Kam-mu

Leao-tung Kralı'nın kendi sefîrine yaptığı muameleden dolayı el'an husûmet hissi besleyen ve intikam almak vaktini kollayan Şe-le, Siyen-pi Tatarlarının Yu-ven aşîretinden Kye-te-kueyi namın-

25 Tsing-çeo-fu arazisi dâhilinde.

26 Tsing-çeo-fu arazisi dâhilinde.

27 Hoai-gan-fu arazisi dâhilinde Hai-çeo.

da bir reisin Leao-tung'a girmek üzere yaptığı bir teklifi kabul etti. Fakat Kye-te-kueyi mağlup olarak kaçmağa mecbur oldu. Tebaasının büyük kısmını kaybetti. Bunlar Leao-tung Kralı'na tâbi oldular. Sonra, kendisini milletin reisi ilan eden İ-teo-kueyi tarafından Kye-te-kueyi katledildi. Diğer taraftan Tsinlerin kumandanlarından biri Ho-nan dâhilinde Hiu-çam[28] şehriyle birlikte Çaolara teslim oldu. Aynı zamanda Hanlar Kralı Lieu-yao'nun Ho-nan dâhilinde Çaoların ilerlemelerine engel olmak üzere yolladığı ordu Lo-yam yakınlarında Kiun-yum şehrinde Şe-sem'i muhasaraya almıştı. Şe-ho, Şe-sem'in imdadına koştu. Birlikte Hanları çıkardılar. Kumandanlarından birin öldürdüler. Bu mağlubiyet Lieu-yao'yu bizzat Çaolara karşı yürümeğe mecbur etti. Muzafferiyet Hanlar tarafında tecellî edecek gibi görünürken birden bire Han askerleri arasına bir korku düştü. Karmakarışık oldular. Hepsi perîşan bir halde Si-gan-fu'ya doğru kaçtılar. Lieu-yao, askerlerin arkası sıra gitmeğe mecbur oldu. Kumandanların biri maktül düştü. Diğerleri rastgele firar ettiler. Kazanılan bu büyük zafer Ho-nan dâhilinde Yu-çeo ve Şan-tung dâhilinde Yen-çeo vilayetlerini Çaoların eline düşürdü. Hudutları artık Hoai nehrine kadar uzanıyordu. Şe-le Pe-çe-li dâhilinde pâyitahtı olan Siam-kue[29]'ye Lo-yam'da nâdir ve nâdide olan şeylerin hepsini ve bilhassa güneşin gölgesiyle vakti gösteren bir saati naklettirdi.

Geçen senenin sonuna doğru Tsinler İmparatoru Mim-ti vefat ederek yerine Çim-ti geçmişti. Bu hükümdar daha selefinin cenâze merâsimini ikmâl etmeden Çaoların askerleri Yu-nan[30] sancağına girdiler. Ahâli imparatorun tarafını terk ederek orada imparator namına hükümranlık eden kumandanı tuttular, Çaolara teslim ettiler. Aynı zamanda Çao sarayında başlıca kumandanlar arasında bazı anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Şe-le, Çing-hia'nın nasîhati üzerine Ho-nan dâhilinde Po[31]'ya gidip orada karar kılacaktı. O şehri muhâfaza için oğlu Hum'u [Hung'u] göndermişti. Hükûmete bir çok hizmetler ifâ etmiş olan Şe-ho bu şehirden uzaklaşmak niyetinde değildi. Çünkü onun üzerinde hakkı vardı. Âdeta kendi mâlikâne-

28 Bugün Kai-fung-fu yakınında Çang-şe-hien.
29 Bugün Şun-te-fu.
30 Bugün Ho-nan dâhilinde Jo-ning-fu.
31 Bugün Çang-te-fu yakınında Po-hien.

si gibiydi. Civarda yer alan San-tai'yi tamir ettirdi. Bütün âilesini oraya topladı. Şe-le'ye bu fikri vermiş olan Çing-hia'ya içinden pek düşman oldu. Çünkü o bu nasîhati Tsinlere karşı gönderilen askere daha yakın bir mevkide bulunmak fikrinden ziyâde Şe-ho'yu zarar sokmak için vermişti. O zaman Şe-le'nin askerleri Tsinlere tâbi memleketlerde harb etmekle meşgul idiler. Kumandan Şe-tsung, Kiang-nan dâhilinde Şeo-çun şehrine hücuma gitmişti. İmparator Çim-ti'nin kumandanlarından biri olan Tsu-yu imdat talep etmişse de göndermemişlerdi. Şe-tsung, Kiang-nan dâhilinde Feo-ling[32]'e kadar ilerlemişti. Tsinlerin pâyitahtı olan Nan-king'de korkmağa başlamışlardı. Nasıl bir tutum izleneceği hakkında beyhude yere müzâkere edip duruyorlardı. Her tarafta Çaolar lehinde isyanlar vukûa geliyordu. Kumandanlar onların tarafına geçiyorlar, şehirler kendiliklerinden teslim oluyorlardı.

Çaolar bundan sonra Topa Tatarları ile harb ettiler. Şe-ho, bu Tatarların imparatoru olan Kyena ile çarpıştı. Sene:327 Lie-tai-ki-su

Hanlara da hücum ettiler. Diğer taraftan Tsinlerin kumandanlarından bir kısmı gizli gizli münâsebetlere giriştiler. Şe-tsung, Hoai nehrini geçti. Kiang-nan dâhilinde Şeu-çun şehrini muhâsara etti. Muhârebe etmek isteyen Tsinler ordusu Lie-yam[33]'a çekiliyordu. Aynı zamanda Şe-ho kırk bin askerle Şan-si dâhilinde Po-fan[34]'a hücum etti. Bu şehir Hanlara âitti. Kral Lieu-yao bu vilayetlerin imdadına bizzat koştu. Şe-ho'yu çekilmeğe mecbur etti. Arkasını bırakmadı. Çaoların hezîmeti tam bir hale geldi. Bir çok askeri kaybettiler. Kumandanlarından biri de maktül düştü. Şe-ho gâyet perîşan bir halde, Pe-çe-li dâhilinde Çao-ku[35]'ya kaçtı. Lieu-yao Lo-yam yakınında Ho-nan şehri olan Kim-yum'da Şe-sem'i muhâsara etti. Gâyet geniş bir kısım ülke Hanlara bağlılıklarını bildirdi. Çaoların pâyitahtı olan Siam-kue şehri bile telaşa düştü. Şe-le Lo-yam'ın imdadına bizzat koşmak istedi. Çünkü burası en mühim noktalardan biriydi. Nâzırlarından bir çoğu, Lieu-yao'nun geçmişteki başarılarına rağmen bu şehri zapta muvaffak olamayacağını Sene:328 Çin-şu Lie-tai-ki-su Kam-mu

32 Bu şehir bugün harâb olmuştur. Nan-king yakınında İn-çeo civarında Tsiuen-Tsiao-hien'in on beş li doğusunda yer alıyordu.

33 Bugün Kiang-nan dâhilinde Nan-king yakınlarında Ho-çeo.

34 Bugün Pim-yam-fu arazisinde Pe-çeo.

35 Ta-mim-fu arazisinde.

Şe-le'ye söylediler. Şe-le bu fikirde değildi. O, karşısında yüz yirmi bin askeri olan bir düşman görüyor, Lo-yam'ın zaptına engel lüzumunu duyuyordu. Çünkü Hoam nehrinin kuzeyinde yer alan bütün ülkelerin muhâfazası bu şehrin elde tutulmasına bağlıydı. Askeri ile beraber Lo-yam'a doğru yürüdü. Her şeyi bu şehrin müdâfaası maksadıyla düzenledi. Düşmanın hareketlerini gâyet dikkatle incelemeğe ve gözlem altında bulundurmaya başladı. Ordusu Lieu-yao'nun askerlerine sayıca üstün değildi. Fakat Şe-le, düşmanın gâyet ihtiyatsız bulunması kendisine büyük bir üstünlük bahşettiğini pek çabuk fark etti.

Zevkiyle meşgul olan Lieu-yao Şe-le'nin gelişinden ancak Lu
Sene:328 nehri üzerindeki pişdarlar [öncüler] birbirleriyle vuruşmağa başladıkları zaman haberdar oldu. Şe-le derhal Kin-mum muhâsarasını kaldırarak askerlerini Lo-yam yakınlarında Lu nehrinin batısında savaş nizamı üzere dizdi. Bütün ordusu kırk bin kişiyi buluyordu. Şe-ho piyâde kuvvetleriyle Hanlar ordusunun merkezine hücum etti. Kan, süvari kuvvetleriyle kanatlara saldırdı. Siam-muen adı verilen kapıda büyük bir muhârebe vukûa geldi. Şe-le bir zırhlı müfreze ile diğer bir kapıdan çıktı, Hanları ansızın bastı. Hanların kralı sarhoştu. Attan düştü. Esîr edildi. Bütün ordu darmadağınık oldu. Lieu-yao, Siam-kue'ye gönderilerek orada teslimiyetini arz etmek istemediği için idam olundu.

Hanlar sarayında bu felaket haber alınınca Hi namındaki veli-
Sene:329 Çin-şu Lie-tai-ki-su Kam-mu ahd Kiang-nan dâhilinde Hoai-gan-fu yakınında Şam-kuei'ye kaçtı. Kumandanlarından bazıları Si-gan-fu'yu ele geçirerek Çaolara teslim etmeyi teklif ettiler. Şe-sem Lo-yam askeriyle gidip şehri teslim aldı. Şe-ho Hanlar fırkasının geri kalanları üzerine yürüyerek onları mağlup etti. Veliahd Hi'yi esîr olarak ele geçirdi. Hi kendi tebaası tarafından katledildi. Bunun üzerine bütün civar memleketler Çaolara tâbi' oldular. Ho-nan dâhilinde Su-çeo, Pe-çe-li dâhilinde Ki-çeo vilayetlerine yaklaşık yüz elli bin Kiang ve sâir Tibet barbarları âileleri naklolundu.

Şe-le Hanlar gibi müthiş bir düşmandan kurtulunca, Çin'de
Sene:330 Çin-şu Lie-tai-ki-su Kam-mu gâyet nüfuz ve kuvvet kazandı. Kore, Niuşe, Uygur, Biş-balıg, Hoten kavimlerinden ve Oksus civarlarından ona elçiler gönderdiler. Bütün nâzırları Şe-le'ye "Hoam-ti" yani imparator ünvanını almasını söylüyorlardı. Fakat imparatorluğun bütün zahirî alametlerini

kabul etmekle beraber bu teklifi reddetti. Şe-le, İmparatorluk zahiri alametlerinden olmak üzere bir veliahd tayin etti, Çin sarayında kullanılan ünvanlara benzer bir takım ünvanlar verdi. Kendisi ise "Büyük Çao'nun Semavî Kralı" ünvânıyla yetindi. Fakat atalarını İmparator ilan etti. Hung namındaki bir oğluna "Büyük Tanju" ünvanını verdi. Şe-ho kral oldu. Fakat o "Tanju" ünvanını tercih ederdi. Bundan dolayı Hung ile araları açılmıştı. Çünkü onu bir esîrin oğlu diye telakkî ediyordu. Nâzırlarından bazıları Şe-le'ye kurduğu imparatorluk artık sağlam surette kurulmuş olduğu için kötü niyetlileri meydana vurmakta gecikmemesi icap ettiğini söylediler. Bu münâsebetle Hanların misâlini öne sürdüler. Bundan dolayı Şe-le Tsinler ordusuna kumanda etmiş olan Tsu-yu'yu öldürttü. Bütün âilesini söndürdü.

Hanlar hezîmetinden ve yıkılışından sonra Leam Kralı Çam-tsi-un, Şen-si dâhilinde Tsieu-tao[36]'ya kadar Ortos ülkesini geri alarak orada muhâfız kuvvetleri bırakmıştı. Memleketi Çaolarla sınır komşusuydu. Şe-le ona bazı ünvanlar vermek istediyse de reddetti. Fakat biraz sonra Çaolar Hieu-tu-vam namında bir reisleri olan Kiang kavimleri üzerinde büyük bir muzafferiyet elde ettiklerinden, kendi memleketi için korkmağa başladı, Çaoların tâbi'iyyeti altında olduğunu ilan etti. Şe-le o zaman "Hoam-ti" yani imparator namını aldı. Sarayını Ho-nan dâhilinde Lin-Çang[37]'a nakletti. Sonra Tsinlerle harbe başlamak fikrine düştü. Kumandanı Kuo-king Ho-kuam dâhilinde Siam-yam şehrini ele geçirdi. Bütün sâkinlerini başka taraflara nakletti. Lie-tai-ki-su Kam-mu Çin-şu

Şe-le memleket idâresinin iyileştirilmesi işinde çalışmalarına devam ediyordu. Meziyetleriyle sivrilmiş olan tebaasının kimler olduğunu öğrenmeğe çalıştı. Siam-kue'nin batısında kabul merâsimine mahsus bir takım salonlar ve daha sâir umûmî ihtiyaçlarla ilgili binalar yaptırdı. Sonra, bugün Çam-te-fu sancağı dâhilinde bulunan Lin-çang-hien'in batısında yer alan saraylarından birine çekildi. Bazı nâzırlar buna engel olmak istediler. Bundan dolayı Şe-le son derecede hiddetlendi. Buna rağmen kendisine geldiği vakit yaptığına nâdim oldu. Fakat bu sarayda oturmaktan vaz geçmedi. Lo-yam güney pâyitahtı oldu. Sene 331

36 Lin-tao-fu yakınında.
37 Çang-te-fu yakınında.

Tsinlerle muhârebe tekrar başladı. Çaoların kumandanı Kuo-king, Kiam-si ülkesini tahribe gitti. İki ordu bu nehrin sâhilinde harbe tutuştular. Çaoların askerleri mağlup oldu. Tsinler Siam-yam şehrini geri alarak orada bir muhâfız kuvveti bıraktılar. Şe-le imparatorla barış akdetmek istedi. Ona sefîrler yolladı. Fakat imparator onun bütün hediyelerini yaktırdı. Târih yazarlarının bildirdiklerine göre o zaman semâda bir çok alametler görünmüştür. Bir kuyunun içinde siyah bir yılan müşâhade edildi. Bütün bunlar Çinlilerin bâtıl düşüncelerine göre bir takım felaketlere işâret idi. Bu felaket de Şe-le'nin vefâtı olmuştur.

Sene:332 Lie-tai-ki-su Kam-mu Çin-şu Sene:333

Şe-le hastalanınca Şe-ho derhal yanına gitti. Nâzırların hatta hükümdarın akrabalarının bile saraya girmesini men' ettirdi. Hung ile Kan hâriçte ordu başında idiler. Durumlar bu merkezde iken hükümdarın hastalığı bir parça iyileşti. Şe-le, Şe-ho'ya hemen hudutlara dönmesi için emir verdi. Fakat pek az sonra vefat ettiği için Şe-ho saraya girdi. Oraya sâhip oldu. Veliahdı o kadar korkuttu ki o da hüküm ve nüfûzu tamamıyla Şe-ho'nun eline bıraktı. Şe-ho başlıca nâzırları öldürttü. Ölmüş hükümdarı geceleyin gizlice Tsien-i-şan dağına defnettirdi. Sanki Şe-le'nin naaşı oradaymış gibi Pekin dâhilinde İng-tai-hien'in batısında on beş li mesâfede Kao-ping-ling'de alenî cenâze merâsimi icrâ ettirdi. Şe-le altmış yaşında idi. On beş sene saltanat sürmüştü. Şe-ho, Şe-le'nin oğlu, veliahd Şe-hum'u tahta çıkardı. Fakat ona ancak zâhirî bir krallık bıraktı. Bütün hüküm ve nüfûzu elinden aldı. Kendisini bizzat başvekil tayin ederek "Goei Kralı ve Büyük Tanju" ünvanını takındı. İstediği gibi memuriyetleri dağıttı. Eski hükümdar zamanında idârî işlere iştirak edenlerin hepsi çekildiler. Aynı suretle hareket etmek isteyen Şe-le'nin zevcesi kraliçe idâma mahkûm oldu. Bu, verdiği nasîhatlarla Şe-le'nin hükümranlık devrini parlatmağa hizmet etmiş bir prenses idi. Lo-yam'da ve daha sâir yerlerde vazîfeleri başında bulunan Şe-sem ile sâir kumandanlar bu değişikliklerden haberdar olunca isyân ettiler. Tsinlere tâbi olmayı teklif ettiler. Başka kumandanlar da Leam Kralı Çang-tsiun'a tâbi oldular. Şe-ho bazılarını öldürdü. Bazılarını itaat ettirdi. Sonra Ta-mim-fu ve Han-yam-ku civarlarına muhâfız kuvvetleri yerleştirdi.

Sene:334 Lie-tai-ki-su Kam-mu Çin-şu

Her türlü hüküm ve nüfuzdan mahrum bulunan imparatorluktan feragat tasavvurunda idi. Şe-ho kendisini kabul etmiyordu.

Bir çok ısrardan sonra imparatoru huzuruna kabul etmeğe rıza gösterdi. Fakat kendisi Çao Krallığını ilan eder etmez Şe-hum ile vâlidesini öldürttü. Bu genç prens yirmi yaşında idi. Bir sene üç ay hükümran olmuştu. Fakat Çin târihçileri eski senenin bakiyesini de ona atfederek iki sene hükûmet ettiğini söylerler.

Yeni kral, Kiam nehri boyundaki güney vilayetlerini ziyârete gitti. Gelip Nan-king'e hücum etmesinden korkan İmparator Şim-ti derhal bütün askerlerini topladı. Fakat daha iyi malûmât aldığı ve Şe-ho'nun yanında pek az asker bulunduğunu gördüğü vakit bu korkusundan dolayı utandı. Bu telaşa sebep olan kumandan azledildi. Şe-ho, pâyitahta döndü. Sarayını Po şehrinde kurdu. Çin'de yayılmağa başlamış olan Fo[38] dinine pek kolaylıklar gösterdi. Sene:335 Lie-taı-kı-su Kam-mu Çin-şu

[Buda ve Mezhebi Hakkında][39]

Fo, bu yabancı dinin kurucusudur. Bir Allah gibi telakkî olunur. Onun mezhebini kabul edenler Fo hakkında bir çok masallar rivâyet ederler. Bunların içinde hakîkati fark etmek âdeta kābil değildir. Târihçilerin büyük kısmına nazaran, artık Fo ismiyle anacağımız zât, İsa'nın doğumundan bin yirmi yedi sene evvel Keşmir'de doğmuştur. Keşmir, Hindistan'ın kuzey kısmında yer alan mühim bir krallıktır. Hindistan'a komşu olan Sicistan (Segestan), Zablistan gibi İran vilayetlerinde seyahat ettiği rivâyet olunuyor. Hind'e döndükten sonra Allah'ın resulü olduğunu iddia ile yeni dini yaymağa başladı. Hind ahâlisi onun doğumunu mabutları Vişnu'nun tekrar görünmesi şeklinde telakkî etmişlerdir. Bu suretle Vişnu ile Fo aynı vücud olmuşlardır. Asya'nın bu kısmında kabul edilen tenâsüh [ruh göçü] akidesi bütün mezhebin esâsını teşkil eder. Bu yeni dini kabul edenlere Samani (Samaniens) namını verdiler. Bu feylesofları Berâhim[Brahman]lerden tefrîk etmelidir. Bunlar Hind dininin mühim bir şubesini oluştururlar. Mes'ûdî Ven-hıen Tum-kao Kam-mu Tsu-şi-tum Kien-m So-hum Kien-lu

Fo'nun doğumu bir takım mucizeler ve olağanüstülüklerle karışık bulundu. Hindlilerin iddiasınca bir bâkire olan vâlidesi bir nurun görünmesi netîcesinde gebe kalmıştır. Fo'yu sağ böğründen doğurmuştur. Doğduğu vakit yıldızların ışıkları söndü. Onu bir S Jerome Duhald Beyzâvi Ven-hıen Tum-kao Suı-şu Goeı-şu

38 Buna Fo-to, Fu-ta, Budda, Butta, Budha adları verilir.

39 Başlık tarafımızdan konulmuştur. (E.K.)

leğende yıkamak için gökten dokuz ejderha inmiştir. Fo'nun sonraki hayatı da daha az harika dolu değildir. Tenâsüh fikriyle dolu olan Hindliler Fo'nun dünyada defalarca muhtelif insan veyahut hayvan şekilleri altında gözüktüğüne itikad ederler. On yedi yaşında iken evlendi. Fakat bir çocuğu dünyaya gelince artık insanlar arasında bir faydası olmadığına hükmederek çöllere çekildi. Orada yalnız semâvî şeylerle meşgul oldu. Otuz yaşına kadar çöllerde kaldı. Bazı feylesoflarla hem-bezm oldu. Nihayet gelip halka putlara [sanemlere] ibadeti ve ruhların intikali akîdesini yaymağa başladı. Altmış dokuz yaşında vefat etti. Tilmizlerine o ana kadar kendilerine talim ve telkin ettiği şeylerin hep birer remz [sembol] olduğunu, mecazî ve teşbihî manâlar altında hakîkati onlardan sakladığını, kendisinin asıl fikri halâ (boşluk)'dan ve adem(yokluk, hiçlik)den başka bir esas bulunmayıp her şeyin bundan çıkarak yine buna döndüğünden ibâret bulunduğunu söyledi. İleride göreceğimiz veçhile, bu sözleri hakîkî ve kat'î manâsında telakkî etmemek lazım gelir.

Hind feylesofunun bu son sözleri Hindistan'da iki mezhep doğurdu. Birisi onun öğrettiği putlar ibadetiyle ilgilidir, ayrı bir sınıf vücuda getirir ki buna "berâhim" yahut "brahman" namı verilir. Bu brahmanlar bir çok mabutlara taparlar. Bu din avam halkın dinini teşkil etti ve "hâricî mezhep" namını aldı. Girdiği muhtelif memleketlere göre pek çok değişti. Bundan dolayı Hindistan ile Tibet ve Tataristan müşrikleri arasında büyük farklar vardır. Fo'nun bir kısım tilmizleri de yalnız halâ ve adem [boşluk ve hiçlik] esâsına bağlı kaldılar. Bunlara "bâtınî mezhep taraftarları" namı verildi. Bu iki mezhep bir takım derecelerle hissedilmez bir şekilde birleşirler. İlk defa olarak yeryüzünde gözükmüş olan ve bir Hindlinin bedenine hayat veren bir ruh farz edelim. Bu adam alelade müşrikler yahut brahmanlar sınıfında doğuyor diye itibar olunur. Vefatından sonra ruhu amellerinin güzelliğine ve çirkinliğine göre başka bir insanın yahut hayvanın bedeninde tekrar dünyaya gelir. O surette ki bu tekrar dünyaya gelişler bir mükâfat yahut mücâzat teşkil eder. Ruh bir çok muhtelif bedenlerden dolaştıktan sonra nihâyet yüksek bir safvet [saflık, arınmışlık] derecesine erişir. O zaman samani sınıfına çıkar ve bir samaninin bedenine hayat verir. Sâmânîler arasında da muhtelif mükemmeliyet dereceleri bulunduğu için bütün bütün safvet kesbetmek [arınmışlık kazanmak] üzere birkaç kere

daha dünyaya gelir. Nihayet son defa olarak mükemmel bir samani bedeninde gözükür. Böyle bir ruhu olan adam, önceki tenâsühlerle tamamıyla yıkanmış, temizlenmiş, hatalardan tamamıyla münezzeh kalmış olduğu için gidip bir mabuda diz çökmeğe, avam halkın taptığı mabutlara dualar etmeğe muhtaç değildir. Bu mabudlar kâinat mabudunun birer nâzırları makāmındadırlar. Bütün ihtiraslardan âzâde, bütün levsiyâttan [pisliklerden] münezzeh [temizlenmiş, arınık] olan bu samaninin vefat etmesi demek, gidip Tek Allah'a katılması demektir. Çünkü onun ruhu o Tek Allah'dan ayrılmış bir parçadan ibarettir.

Bu vücud-ı kusvâ [en son erişilen varlık] her şeyin esâsıdır. Ezelîdir, gayr-i mer'îdir [görülmez'dir], gayr-ı kābil-i idraktir [kavranılamaz'dır], kādir-i mutlaktır [her şeye gücü yeten'dir], hakîm ve âkildir, rahîm ve âdil'dir. Kendi kendiliğinden var olmuştur. Hiçbir resim ile gösterilemez. Ona tapılamaz. Çünkü her türlü perestişin [tapınmanın] üstündedir. Onun yalnız vasıfları [nitelikleri] gösterilebilir ki o vasıflara perestiş edilir. İşte Hind kavminin sanemberistana [puthanelere, tapınaklar] ibâdeti burada başlar. Bu "en büyük Allah" hakkında dâima tefekkür ve mülâhaza ile meşgul olan samani gidip ona iltihak için mahv olmaktan, her şeyi yoktan yaratan o maddî olmayan ulûhiyetin sinesinde erimekten, fenâfillah'tan başka bir şey aramaz. İşte halâ ve adem [boşluk ve hiçlik] tabiriyle kasdettikleri şey budur.

Bu vücud-ı mutlak kâinatı halk etmek istediği vakit, maddî bir vücud ile hiçbir münâsebeti hâiz olmayan sırf bir ruh olduğu için kendi azamet ve kudreti tesiriyle kendi kendisine maddî bir şekil verdi. Nefsinde toplanmış bulunan cinslerle ilgili fazîletleri erkek ve kadın fazîletleri olmak üzere ayırdı. İşte bu iki esâsın birleşmesi sâyesinde kâinatın yaratılması imkân dâiresine girdi. Hindistan'da o kadar hürmet gösterilen Lingam ulûhiyetin bu ilk hareketinin timsalidir. Mısırlıların Fallus'undan daha edebe aykırı bir tasvîrdir ki Hindistan'ın bütün mabedlerinde görülür.

Vücud-ı kusvâ'dan [erişilen en son varlık'tan] tasa'ud etmiş [çıkıp yükselmiş] olan bu iki esastan Brahma, Vişnu, Eswara yahut Rutren çıkmıştır. Bunlar Allah olmaktan ziyade Allah'a ait vasıflardır. Halk bütün ibâdetlerini bunlara yöneltir. Vücud-ı azam [en büyük varlık] sâmânîlerin yahut feylesofların itikadınca Çincede

Su-şe
Olçam-kım
Anbert-kend

Şi (Chi) yani asır namını taşır. Bu mezhebin kitaplarından birini tercüme etmiş olan bir Arap muharriri[40] bunu "âlem" diye ifâde eder ki aynı manâya gelir. Bu iki kelime bazılarına göre otuz altı bin, bazılarına göre bin seneye delalet eden hezar-van[41] kelimesine tekābül ederler.

Hindliler buna "her şeyin hâkim-i mutlak'ı" nazarıyla bakarlardı. Mes'ûdî Bazı hıristiyan râfızîleri ve bilhassa Manikeinler (Manichéens) ve Valentinyenler (Valentiniens), Eonlar (Eons) fikrini buradan alarak birer mabut addetmişlerdir.

İsa'nın doğumunun altmış beşinci senesinde Bu Hind dini Çin'e girdiği vakit sâmânîler oraya Fo'nun bir eserini getirerek Çinceye tercüme ettiler. Bu eser zamanımıza kadar muhâfaza olunmuştur.[42] Bu kitapta en dikkate değer olan şeyler kısaca şunlardan ibârettir:

Pederini, vâlidesini, bütün akraba ve taallukatını terk ederek yalnız nefsini öğrenmekle uğraşan ve fenâfillah dinini kabul eyleyen kimseye samani[43] denilir. Bu adam iki yüz elli ihkâma[44] [(nefsi)

---

40 Bu kitapAnbert-kend namındadır. Bunu Hindceden Acemceye Semerkandlı İmam Rüknüddin Muhammed tercüme etmiştir. Bu müslüman bu kitabı Jogis (Joghis) mezhebinden Behergir namında bir Brahmandan almıştı. Büyük Timurleng'in torunlarından Ali Mirza'nın saltanatı zamanında İndüs ile Ganj nehirleri arasında Multan'ın doğusunda yer alan bir şehir olan Kanoc (Canoudge)'a gelmişti. Sonraları Muhyiddin İbnü'l-Arabî, bu kitabı Anbahutata adlı bir Brahmanın yardımıyla Arapçaya tercüme etti. Bu Arapça tercüme Kralın kütüphanesinde mevcuttur. Bunu Fransızcaya tercüme ettim. Fakat bu eser o kadar gülünçtür ki basılmaya değer değildir. Akademinin muhtıralarında buna dâir uzun tafsilat vermekle iktifâ eyledim.

41 Théodore de Mopsueste Photius eserinde bu "hezar-van"dan bahsederek buna "Zarvam"(Zarouam) namını verir. Bunun "esas-ı evvelîn"[ilk prensip] olduğunu, kadîm İranlıların kabul ettiği diğer "iki esas-ı ezelî"ye [iki ezelî prensipe] üstün bulunduğunu söyler. Bu da İranlıların kadîm dinleriyle Hindlilerin dinleri arasında bir çok münâsebetler bulunduğuna bir delildir.

42 Bu eser Kralın kütüphanesinde vardır. Pek az mufassal kırk faslı içine alır. Bazı tekerrürleri hıfz ederek (atlayarak) Fransızcaya tercüme ettim.

43 Çinliler Sam-men, Şa-men yahut Şa-men-na diye telaffuz ederler. Bu kelimenin Hindçe "İhtirasları yatıştırmasını bilen" manâsını ifâde ettiğini söylerler. Bunlara Pe-kieu namını da verirler ki Hindçe Piko(Picou)'dan bozmadır. Bu kelime günümüzde Siyam'da kullanılmaktadır. Rahibeler Pe-kieu-ni namını taşırlar.

44 Bu iki yüz elli ihkâm [güçlendirici prensipler] başlıca şu dört hükmün teferruatıdır: 1) Öldürmemek; 2)Çalmamak; 3) Gayr-ı tâhir [Temiz olmayan] ve zânî [zinâ yapan] olmamak; 4) Yalan söylememek.

güçlendiren prensiplere] dâimî surette riâyet edecektir. Mükemmelleşme derecesinde o kadar ilerleyecektir ki O-lo-han[45] adı verilen dördüncü dereceye erişecektir. Artık o zaman semâda uçmak, mucizeler gösterebilmek, insanların hayatını uzaltıp kısaltmak, yeri ve göğü hareket ettirmek kudretini hâiz olur. Yalnız O-na-şe derecesine yani üçüncü dereceye erişebilirse, vefatından sonra O-lo-han derecesine erişebilmek için dokuz göğü dolaşmağa mecburdur. Su-ta-şe adı verilen ikinci dereceye erişebilirse semâya çıktıktan sonra tekrar yere dönmek mecburiyetindedir. Siu-ta-tan[46] denilen birinci dereceyi geçemeyenler ise yedi kere ölürler, yedi kere tekrar doğarlar. Bunların en ufacık bir arzuyu bile kendilerinden uzaklaştırmaları, tamamıyla hissiz kalmaları, âzâ ve cevârihi [organları ve yaraları] kesilmiş bir adama benzemeleri yani vücut organlarının hiç birini kullanmamaları lazımdır.

Bir samani, her şeyi terk ettikten ve bütün ihtirasları boğduktan sonra, dâima Fo'nun o ulvî mezhebini tefekkür etmeğe mecburdur. Artık arzu edecek hiçbir şeyi kalmaz. Kalbi artık bir şeyle bağlı olmaz. Hiç bir şey kendisini müteessir etmez, hiçbir şeyi düşünmez.

Samani olmak için saçlarını ve sakalını kesen bir adam dünyanın bütün servetlerini terk ederek ancak hayatını sürdürmek için elzem olan miktarı muhâfaza etmeğe mecburdur. Bir ağacın altında yemek yer yahut istirahat ederse oraya pek bağlı gibi görünmemek için birkaç kere daha o ağacın altına gelmemelidir.

İnsanlarda on fenâ hareket vardır ki bunlardan sakınmak isterlerse güzel amellerde bulunmuş olurlar. Bu fenâ hareketlerin üçü bedene taalluk eder: Katl, sirkat, sefâhet [Adam öldürme, hırsızlık, sefihlik]. Dördü ağızla ilgilidir: İftirâ, fenâ söz, yalan, fasl-ı mezemmet [dedikodu ve çekiştirme faslı]. Üçü de bâtındır: Haset, hiddet, cehâlet.

Hiç nedâmet etmeyen ve tezellül [alçaklık, alçalış] göstermeyen bir adamda günah damla damla düşerek hissedilmez surette mühim bir göl oluşturan suya benzer. Bilakis nedâmet gösteren bir günahkâr terleye terleye yavaşça sağlıklı hâline dönen bir hasta gibidir.

---

45 En mükemmel derece budur. Zannederim ki Hindlilerin Şurkanı (Schourcam) dedikleri budur.

46 Siyamlılar buna Sonda adını verirler. Diğerlerini tanıyamadım.

Başka kimselerin işlemiş oldukları cürümlerden endîşe etmeyiniz. Bunlardan yalnız o kimseler mes'uldür. Fo diyor ki:

"Benim sözümü anlayan, benim kānunuma riâyet eden ve güzel amellerde bulunan bir kimse benim aleyhimde bir şey söyleyecek olursa, aleyhimde laf döndürmekten vazgeçinceye kadar sükût ederim. O zaman ona şöyle hitap ederim: İnsanlar birbirlerine karşı nezâketle muamele etmek lazım değil midir? Böyle muamele etmeyen bir adam çocukluğa geri dönmüş sayılmaz mı? Siz beni ayıplıyorsunuz. Ben çocuklarla münâsebette bulunmam. Fo'nun fikrince böyle bir adam gittikçe uzaklaşmaktan hâlî kalmayan bir sese yahut gölgeye benzer. Bundan dolayı fenalık etmemeğe gayret ediniz.

Âkil ve bilge bir adama fenalık eden kötü bir adama semâya yahut şiddetli bir rüzgârın havaya kaldırdığı toz bulutlarına tükűren bir kimseye benzer ki bunlar havada durmazlar, bilakis dâima yere düşerler. Kutsal bir adam hiçbir zaman mahv edilemez.

Sık sık kanundan bahseden ve buna bağlı olduğunu söyleyerek iftihar eden kimsenin sözlerini samîmî zannetmeyiniz. Buna sükût ve mahremiyet içinde aşırı bir gayretle riâyet edenlere bakınız. Fo diyor ki: Her tarafta benim kanunumu yaymağa çalışan bir adam gördüğüm vakit memnun olurum. Çünkü onun büyük bir saâdete nâil olacağını bilirim. Bu münâsebetle bir samani Fo'ya saâdetin ne olduğunu sordu. Fo şu cevabı verdi: Saâdet bir meş'alenin ateşine yahut ışığına benzer. Bu meş'aleyi bütün insanlar kullanırlar. Fakat kimisi onunla fiil ve hareketlerini aydınlatır, kimisi de yediği şeyleri ısıtır yahut pişirir.

Fo diyor ki: Yüz şakî bir hayır sâhibine muâdil [denk] olamaz. Bin hırs sâhibi de kanunumun beş ahkâmına riâyet eden bir kimseye muâdil değildir. Ahkâmıma riâyet eden on bin adam Siu-ta-tan rütbesine erişmiş olan bir adam ile kıyaslanamaz. Bir milyon Siu-ta-tan da O-na-şe rütbesine çıkmış bir adama bedel teşkil etmez. Yüz milyon O-na-şe O-lo-han mertebesine erişmiş bir adamın altındadırlar. Bir milyon O-lo-han da Pie-çi-fo[47] *derecesindeki bir kimsenin altındadır. On milyar Pie-çi-fo, San-şi-çu-fo mertebesindeki tek bir adama muâdil olamaz. Yüz milyar San-şi-çu-fo da hiç bir şey düşünmeyen, hiçbir şey yapmayan, her şeye karşı kat'î ve tam bir adem-i hassâsiyet [hislerden arınmışlık, algı yokluğu] halinde bulunan bir kimse ile kıyaslanabilir değildir.*

47 Bu isimler birer mükemmeliyet derecesidir ki bence meçhuldür.

İnsanlar sadaka vermeğe, kānunu inceleyip okumağa, emrettiği mükemmellik derecelerine erişmeğe, dünyayı esef etmeksizin bırakmağa, ihtiraslarına mağlup olmamağa, başkalarının mallarına göz dikmemeğe, tecâvüz ve hakaretlere sabırlı bir şekilde katlanmağa, kibirlerini ve mevki hırslarını kırmağa, bilmeyenlere karşı bir aşağılama hissi beslememeğe, yalan söylememeğe, dâima kötü bir hâlet-i rûhiyede kalıp güzel misallere uygun davranmağa pek zorlukla alışırlar. Temiz bir kalbe sâhip olan, kendi kendisine hâkim olmasını bilen bir kimse kānuna erişebilir. Böyle bir adam, toz ile kirlenmemiş parlak bir aynaya benzer. İnsan sâkin bir hayatı ancak bütün ihtiraslarını söküp atmak sâyesinde elde edebilir."[1]

Bu hayat sükûnetinin, bu adem-i hassâsiyetin [hislerden arınmışlığın] neden dolayı insanı kānuna sevk ettiğini soran bir samani'ye işte bu cevabı vermişti. Başka bir samani de Fo'ya faziletkâr, büyük olmak ne demek olduğunu sorduğu vakit Fo şu cevabı verdi: Fazîletkâr adam kānunun emrettiği bütün şeylere riâyet eden kimsedir. Büyük adam da kānun ile birleşen, âdeta yekvücut olan bir adam demektir. Kuvvet ile zekânın neden ibâret olduğunu soran bir samaniye de şu mukabelede bulunmuştur:

"*Hakāret ve tecâvüzlere sabrın en olgun hâliyle tahammül etmek büyük bir kuvvet sâhibi olmaktır. Hemcinsine karşı bir husûmet hissi beslemeyen, gördüğü hakāretleri unutan bir adam tam bir sükûn içindedir. Herkes tarafından saygı görür. Kalbi saf ve lekesiz olan adam tam bir zekâya mâliktir. On âlemde cereyan eden bütün halleri görür ve bilir. Halbuki ihtiraslarını serbest bırakan bir kimse kānunu hiç görmez. Çamurlu bir suya benzer ki ona bakanlar içinde kendi hayallerini göremezler. Sâmânîler, kānunu görebilmek için ihtiraslardan arınınız.*

Benim kānunu kabul ve ona riâyet edenler karanlık bir eve girmek için ellerine meş'ale alan kimselere benzerler. Karanlık yok olur. Her tarafta aydınlıktan başka bir şey görülmez.
Benim kānunum, düşünüyor gibi görünmeden düşünmek, bir şey yapıyor gibi görünmeden yapmak, söylüyor gibi görünmeden söylemektir. Böyle bir hâlet içinde bulunan bir adam benim kānunuma yaklaşır.
Yer, gök, bütün kâinat mahv olacaktır. Onun için bütün dikkatinizi ruhunuza yoğunlaştırınız. Dört unsurdan ibâret olan bedeninizi aşağılayınız. O da fenâyâb olacaktır [yokluğa karışacaktır].

İhtiraslardan arınmağa muvaffak olan, fakat insanlar arasında şöhret kazanmağa çalışan bir adam vaktini kaybeder. Şöhreti başlar başlamaz artık vücudu [varlığı] ortadan kalkar. Bu şöhret, yakılan buhurâta [tütsülere] benzer. Kokuları onlar yanıp bittiği vakit duyulur. Hakîkî şöhret kānundadır.

Dünyanın nimetleri, zevkleri bal ile sıvanmış bir bıçağa benzerler.

Karılarına, evlerine bağlı kimseler dar bir mahbes içinde kalmış gibidirler. Kurtuluş vakti geldiği zaman bu şeyleri etkilenmeden terk edemezler. Kurtulmaktan niçin korkmalı? Bir kaplanın ağzından kurtulmak söz konusu olsaydı rahat rahat duru muydunuz?

Kadınlara karşı beslenen ihtiraslar diğer ihtirasların hepsinden kuvvetlidir. Bunu mağlup etmeğe muvaffak olan bir adam büyük bir muzafferiyet kazanmış sayılır. Fakat etrafındaki bütün ihtirasları imhâya muvaffak olursa, [düşünün] bu galebe daha ne kadar büyük olur!

Tamamen ihtiraslarına nefsini terk eden kimse elinde bir meş'ale ile rüzgâra karşı yürüyen bir adama benzer. Sürekli kendisini yakmak tehlikesiyle karşı karşıyadır."

Bir yabancı Fo'yu gaflete düşürmek için ona güzel kadınlar takdîm etti. Fo dedi ki: "*Yanımdan çekiliniz. Böyle bir cinâyet ile nefsimi kirletmek istemem.*" Yabancı bu cevap üzerine büyük bir saygıyla çekildi.

Fo diyor ki:

"*Beni kānunuma riâyet eden kimsede ruhunu karışıklığa sürükleyecek hiçbir arzu yoktur. Bütün kötü adamlar bir araya gelseler onu yolundan şaşırtamazlar. O engeller olmaksızın yürür. Nehrin ortasında bir ağaç parçasına benzer. Kenara çarpmadan akıntıyı takip eder. İnsanlar onu ele geçiremezler. Yabancılar onu alıp götüremezler. Aykırı akıntılar onu durduramazlar. Tefessüh [çürüme] bile onu mahv edemez. O, suyun akıntısını takip ederek denizin sinesine katılır.*

Eğilimlerinize kapılmayınız. Etlerinizden gelen sesi dinlemeyiniz. Çünkü bu suretle saâdete hiçbir şekilde erişemezsiniz. Kadınlara hiç bakmayınız. Bir samani olsanız bile onlara mukāvemet edemezsiniz.

Benim kānunuma tamamıyla riâyetkâr olan kimse etrafındaki kuru otlar ateş almış bir adama benzemelidir. Derhal çekilmezse mahv olur. İşte arzularımıza tâbi' olacak olursak onlar bizi böyle mahva sürüklerler. Kalp fesada uğramış ise, organları kesmekten ne fayda elde edilir?

İhtiraslar keder doğurur. Kederden korku doğar. İhtiraslar imhâ edilecek olursa kederler, korkular ne olur?
Benim kānunuma riâyet eden kimse on bin kişi ile muharebeye hazırlanan zırhlar giymiş bir adama benzer. O ya korkaktır, geri döner. İlerlerse ya telef edilir yahut gâlip gelir. Bir samani nefsini mükemmeliyete ulaştırmak ve kānunuma riâyet etmek doğrultusunda/niyetinde cesurca ilerlemelidir, bütün şeytanlar kendisini durduramazlar."

Geceleyin *Kia-ki*[48] kitabını okuyan ve işlediği hataları tedkîk ederek bir daha o hatalara düşmemeğe azmeden bir samaniye ne yaptığını sordu. Samani, bir mûsikî âletine dokunarak eğleniyordum, dedi. Pek gevşemiş olan kirişler ses vermiyorlardı. Pek gergin olanlar kesik kesik sesler çıkarıyorlardı. Tam münâsip gerginlikte bulunanlar ise büyük ve güzel bir âhenk hâsıl ediyorlardı. Fo, işte benim kitabımı tedkîk eden bir samani böyle olur, diyordu. O, dâimî surette orta hadde bulunmalıdır. Çok sıkıştırılırsa beden yorulur. Batın [iç], anarşi içinde kalır. Artık hayırlı amelleri yok olur.

"Benim kānunumu kabul etmeyen ve böyle isyan içinde vefat eden kimse sonra yine insanlar arasına gelmeğe mecburdur. Kanunumu tanıyıncaya kadar, ona riâyet edinceye kadar, mükemmel bir samani oluncaya kadar dünyaya tekrar gelecektir.
Benden pek uzakta bulunan tilmizlerim, tavsiye ettiğim ahkâmı [prensipleri] düşünerek onlara riâyet edecek olursa kānuna ulaşacaklardır. Halbuki benim yanımda oldukları halde kānuna riâyet etmeyenler tilmizim değildirler."

Fo bir samaniye hayatın neden ibâret olduğunu sordu. Samani: Yemek ve içmekten ibârettir, dedi. Fo, şu mukābelede bulundu: "Siz daha kānunun ruhuna nüfuz etmemişsiniz." Sonra diğer bir samaniye dönerek aynı suali tekrar etti. Bu, hayatın teneffüsten ibâret olduğunu söyleyince, "kānunumu tanıyorsunuz" cevabını verdi.

"Fo'nun ahkâmını tedkîk ile bunlara riâyet eden kimse bal yiyen bir adama benzer. Hep tatlı teneffüs eyler.
Kānunuma riâyet eden bir samani nefsine bir öküz gibi azap vermezse kalbini terbiyeye muvaffak olamaz. Eğer kānun kalbi kendi kendiliğinden terbiye etse idi kānuna riâyete lüzum kalmazdı. Bir samani

48 Bu eski bir feylesoftur ki Goei-Kiao-King namında bir eser te'lif etmiştir.

çamur içinde yürüyen, ağır bir yük altında ezilen bir öküze benzer. Ancak bu tehlikeli geçidi geçirdikten sonra durup etrafına göz gezdirebilir. İhtiraslar bir çamur bataklığıdır. İstirahati buradan çıkıp kurtulduktan sonra düşünmelidir.

Krallar ve prensler benim nazarımda en küçük bir aralıktan çıkan âdî bir tozdan, altun ile inciler ise toprak parçalarından ibârettir. Bütün kâinat bir zerredir. Yoktan yaratılan kâinat, bir şeyin diğer şeye hal değiştirmesidir. Bir samaninin vecd ve istiğrakını Siu-mi[49] *dağının hareketsizliğine benzetirim. Fo'nun kitabı da göz bebeğine benzer."*

Bütün sâmânîlerin dininin esası olan bu eserin büyük kısmını buraya nakletmeğe lüzum gördüm. Buna göz gezdirenler bu mezhebin milâdın ilk asrındaki hıristiyan râfızîlerinin kabul ettikleri hıristiyanlığa benzer bir şey olduğu görülür. Onlar bu mezhebe, ruhların göçüne dâir Fisagor'dan aldıkları bazı fikirlerle Hindistan'dan aldıkları bazı esasları da karıştırmışlardı. Bu kitap da o zaman elde dolaşan sahte *İncil*'ler arasında sayıldı. Fo'nun öne sürdüğü fiillerin hepsi, husûsî bazı fikirler istisnâ edilecek olursa *İncil*'den çıkarılmışa benzer. Çin târihinde İsâ'ya Fo[50] adı verildiği, daha doğrusu bilmiş oldukları yabancı dinlerin kurucularına Çinliler hep Fo adı verdikleri için bu fikirde bütün bütün haklı olduğuma hükmediyorum.

Herhalde bugün Hindistan'da bu sâmânîlere pek az tesâdüf olunur. Fo'nun bu prensiplerini en iyi muhafaza edenler Siyam'daki Talopoin'lerdir. Fakat Tatarlar bu dini kabul etmekle onu tarif ettiğimiz şekilde tatbik etmiş olduklarına hükmedilirse pek hata edilmiş olmaz. Tibet ahâlisi bu dini bin sene evvel kabul ettiklerini söylüyorlar ki bizim dediğimiz târih ile uygun düşer. Fakat Tataristan'da bu din pek ziyâde değişmiştir. Sibirya Tunguzlarında hiç tanınmayacak bir hale gelmiştir. Halbuki onlarda hâlâ şaman(Schammans)lar yahud sâmânîler vardır. Bu barbar kavimler nezdinde bu feylesoflar birer sihirbazdan başka bir şey değildirler.

---

49 Bu, Hindlilerin Smeru (Smerou) dedikleri dağdır.

50 Akademi'de okuduğum husûsî mütâlaa-namelerde bunu isbat ettim. Çinliler Bizans İmparatorluğundan bahsettikleri sırada bu kavmin imparatorlarının Fo mabedlerine gittiklerini, sikkeler üzerine Fo'nun resmi hakkolunduğunu [oyulduğunu] söylerler.

Bu Hind dini Kalka'lar (Kalkas), Elöt'ler (Eleuthes) ve sâir Moğollar arasında da meşhurdur. Fo'nun Tataristan'da ismi La'dır. Râhiplerine "Lama" derler. İçlerinde en büyüğüne "Dalay Lama" yahut "Büyük Lama" namı verilir. Buna hayattaki Fo, âdeta lâyemut bir vücut [ölümsüz bir varlık] nazarıyla bakarlar. Ahâli Dalay Lama'nın, lamalar tarafından kendisine halef olmak üzere dâimî surette hazır bulundurulan bir delikanlının bedenine geçtiğine i'tikad ederler. Ona karşı perestiş [tapınma] derecesine çıkan bir hürmetleri vardır. Hükümdarlar bunun ayaklarına kapanırlar. Her şeyi bildiğini, kalplerinin derinliklerini okuduğunu zannederler. Dalay Lama'nın oturduğu yer Tibet'te Lassa şehridir. Hindistan Berâhimleri [Brahmanları], Çin Bonz'ları (Bonzes), Tataristan Lamaları hep burada birleşirler. Sarayı "Putala" adı verilen bir dağ üzerinde yer alır.

Büyük Lama'dan sonra en büyük mevki "Hutuktu"lara aittir. Çinliler bunlara "Ho-fo" yani "Canlı Fo" derler. Tataristan'ın muhtelif mahallerine dağılmışlardır. Orada hemen hemen reisleriyle aynı kudret ve nüfuza sâhiptirler. Bu ünvanlar pek makbuldür. Çünkü büyük imtiyazlar sağlarlar, halkın hürmetini çekerler. Onlardan sonra "Lama"lar gelir ki, bunlar gâyet câhil rahiplerden ibârettir. Fakat sıradan halk bunlardan da câhildir. Lamalara canları istedikleri zaman yağmur ve dolu yağdırmağa kādir bir adam nazarıyla bakarak hürmet gösterirler. Lamalar bazı dualar okurlar, ufak tefek günahları affederler. İçlerinde bazısı tabâbetle meşguldür. Fakat genellikle sefâhate pek düşkündürler. Birlikte dua ederler. Mabetlere bir takım arazi de bağlanmıştır. Tenâsüh [ruh göçü] bakımından insanlarının ruhunun hayvanlara geçtiğine inanmazlar. Yalnız rûh, insan bedenleri arasında deverân eder. Bu da et yiyebilmekte serbest kalmak içindir.

Görülüyor ki sâmânîler menşe'lerinden ne kadar uzaklaşmışlarsa, müesseselerinin esaslarından o kadar sapmışlardır. Din telkin ettikleri kavimlerin ahlak ve âdetleri bu dinde büyük değişikliklere yol açmıştır. Sâmânîler, nezdlerinde bulundukları kavimlerin ahlak ve tabiatlarına hangi akîdeler, ibâdetler daha iyi uygun geliyorsa bilhassa onlara ehemmiyet vermişler ve bağlılık göstermişlerdir.

*

Hieo-han-şu
Kam-mu

Bu din Çin'e Hanlar İmparatoru Mim-ti zamanında milâdî altmış beşinci yılda ithal edilmiş gibi görünüyor. Bu hükümdar batı kavimlerinin Fo namında bir mabedde ibâdet ettiklerini haber alınca, o zaman batı kavimlerinin, binâenaleyh hıristiyanların pek gidip geldikleri bir mahal olan Hindistan'a bir takım memurlar göndererek bu dinin kitaplarını Çin'e getirtmişti. Çin'e birkaç bonz da beraber getirdiler. Bunlardan Mo-tem ve Tso-fa-lan adlarında iki bonz vardı ki bunlar Fo'nun eserini Çinceye tercüme etmişlerdir. Bu dine karşı Çin'de pek rağbet gösterildi. Çin'de pek gayretli taraftarları ortaya çıktı. Fakat bu ilk hareketten sonra rağbet kesildi. Şe-le'nin zamanına kadar durgun bir halde kaldı.

Çin-şu

Şe-le bu dine taraftar oldu. Üç yüz on târihinde Lo-yam'da Hindistan'dan Fo-tu-çing adında bir bonz gelmişti. Bu adam zamanının en büyük hilekârı gibi telakkî edilmek gereklidir. Apollonnius de Tyans'a benzetilebilir. Her ikisi de Hind'den aldıkları din namına türlü türlü acayiplikler yaydılar ve kendilerine inanacak safdiller buldular. Bonz yahut samani Fo-tu-çing Lo-yam'da birkaç yüz seneden beri yaşamakta olan, ruhlarla münâsebetlerde bulunan, mucizeler gösterebilen bir adam gibi kabul ediliyordu. Şe-le'nin huzurunda bazı hârikalar [olağanüstü şeyler] gösterdi. Bundan dolayı onun itimadını kazandı. Daha doğrusu Şe-le'ye korku telkîn etti. Fo-tu-çing[51] bonzları onun hükümdar ve ahali nezdinde elde ettiği önemi engellemeğe beyhude yere uğraştılar. Rüzgârlar, yağmurlar, fırtınalar, dolular onun emirlerine itaat ediyorlardı. Fakat bu hilekâra atfedilen en büyük mucize bir ölünün diriltilmesidir. Şe-le'nin gâyet sevdiği bir oğlu ölmüştü. Bu genç şehzâdeyi tabuta koyacakları sırada samani üzerine su serpti, bazı şeyler okudu. Sonra elinden tutarak: "Kalkınız!" dedi. Derhal ölü dirildi. Şe-ho tahta çıktığı vakit, Şe-le'nin Fo dinine ve bu dini yayanlara karşı gösterdiği hürmetin aynını o da gösterdi. Bütün halk mabedlere doluyor, saçlarını sakallarını tıraş ediyorlar, samani olmak için ailelerini terk ediyorlardı. Ebeveynlerine, akrabalarına, hatta devlete bile borçlu oldukları bütün şeylerden âzâde kalan bu adamlar âlemden uzaklaşıyorlar, kendilerine verilen sadakalarla yaşıyorlardı. Yüksek

51 Burada "Tao-fu" yazılı ise de bir karışıklık sonucunda bu şekilde yazıldığını düşünerek, anlatılanın Fo-tu-çing bonzları olduğu metinde âşikâr olduğundan, onun yerine "Fo-tu-çing" yazarak metni düzelttik. (E.K.)

bir mükemmeliyet derecesine erişmek bahanesiyle atâlet içinde bir hayat sürüyorlardı.

Halbuki Çin hükûmeti böyle bir hayata müsâade göstermek istemez. Çünkü başka kimselerin boyunlarına bir yük teşkil ederler. Çin nâzırları diyorlardı ki:

> *"Bir bonz reisinin idâresi altına çekilmek için hükümdarını ve taallukatını unutmak, çocuklarını ve karılarını terk eylemek, kanunlardan kurtulmak için sığınacak bir yer arayan eşkıyalara yakışacak hareketlerdir. Bizim atalarımızın esaslarına göre ziraatla meşgul olmayan bir erkeğe, ipekçilikle uğraşmayan bir kadına mukabil, memlekette bundan mutazarrır olan, açlıktan yahut soğuktan ızdırap çeken bir adam mevcut olur."*

Han-po namında bir nâzır, kadın erkek bir sürü bonz'un diğer kimselerin çalışması ile geçinip gitmelerini, her tarafta bir takım muhteşem binâlar yapıp süslemek için ameleler istihdam etmelerini imparatorluk için büyük bir felaket gibi telakkî ediyordu. İşte Çin nâzırlarının samani dininin ilerleyişini durdurmak için öteden beri dayandıkları mütalaalar bunlardan ibârettir. Şe-ho'ya da bu yolda maruzatta bulundular. Hanlar bunu memlekete soktukları vakit birkaç mabed inşası ile yetindiklerini, bu misale uyulmasının, halkın kör körüne bu mezhebe sapmalarına engeller gösterilmesinin münâsip olacağını söylediler.

Hükümdar da bir taraftan bir çok meblağlar sarf ettiği için, bu karışıklığa ve mabedler inşaatının gerektirdiği aşırı masraflara bir son vermek elzem idi. Büyük kuraklığın yol açtığı pahalılıktan dolayı halk pek ızdırap çekiyordu. Şe-ho, Siam-kue'de, Po'da gâyet geniş saraylar inşâ ettiriyor, en kıymetli şeylerle süslüyordu. Altun, gümüş, kıymetli taşlar bol bol sarf olunuyor, sütunların, duvarların tezyinâtında kullanılıyordu.

Sene 336
Leo-tai ki-[illegible]
Kam mu
Çin-şu

Buralarda en mâhir ameleler çalıştırılıyordu. Sonra bu saraylara en güzel kadınlar dolduruluyordu. Bu saraylarda zevkiyle meşgul olan hükümdar, halkın sefâlette bulunduğunu, şikâyetler ettiğini unutuyordu. İmparatorluğun eski pâyitahtı olan Lo-yam sarayında ne kadar servet varsa hepsini Po'daki saraylara naklettirdi. Bunlar eski Çin imparatorlarının yaptırdıkları âbidelerden ibârettir. Çong-hiu denilen büyük bir çan vardı ki İmparator Şi-huam-ti,

Si-gan-fu'da döktürmüştü. Goei'ler imparatoru Mim-ti Lo-Yam'a naklettirmişti. Gâyet ağır bir takım heykellerle hayvan resimleri de vardı. Daha bir takım âletler ve kıymetli makineler de bunların arasındaydı.

Şe-ho, Po yakınlarında Huam nehrinin sâhillerine taşlar döktürdü. Hareketli bir köprü inşâ ettirmek fikrindeydi. Son derece büyük çapta masraflara sebep olan bu eser tamamlanamadı. Ancak birkaç vilayete sâhip olan Şe-ho gibi küçük bir kral bu kadar büyük şeyler yaparsa, inşaatında bu kadar muhteşem davranırsa, bütün Çin üzerinde mutlak surette hükümran olan bir imparatorun neler yaptırabileceği pek kolay tasavvur olunabilir. Koca koca dağların düzlendiğini, müthiş uçurumlar arasından yollar yapıldığını, garip ve cür'etkârca bir takım köprüler kurulduğunu görürsek hiç hayret etmemeliyiz.

Şe-ho gâyet yüksek bir fener yaptırmıştır. Bu gâyet uzun bir mızrak yahut sırıktı. Tepesinde tepsi gibi bir şey vardı. Buraya yanıcı şeyler konurdu. Etrafa ışık vermeğe hizmet ederdi. Altında başka bir tepsi daha vardı. Bunun içinde bir adam otururdu. Vazîfesi ateşi yakmak ve yanmasını devam ettirmekten ibâretti. Fakat miktarları yaklaşık olarak beş yüze varan kumandanlarla nâzırlar saray gittikleri sırada fener devrildi. İçinde bulunan yağ etrafa yayıldı. Yirmi kişinin yanmasına sebep oldu. Bunun üzerine feneri tahrip ederek, bunu ihtirâ edenin [tasarlayanın] de başını kestiler.

Sene:337 Lie-tai-ki-su Kam-mu Çin-şu

Bu hükümdar bu sıralarda "Çao-tien-vam" yani "Çaoların semavî kralı" ünvanını almıştır. Bazı bâtıl fikirler kendisini "imparator" ünvanını takınmaktan men' etti. Bir kurban keseceği sırada tâcını başına giymişti. Aynaya bakıyordu. Fakat tâcını aynada göremedi. Bundan dolayı pek ziyâde korktu ve imparatorluğunu ilan etmekten vazgeçti.

Bu imparatorun Sui namında bir oğlu vardı ki saltanat veliahdı ilan olunmuştu. Her türlü sefihliğe kendini bırakıyor, gâyet zâlimce hareketlerde bulunuyordu. Geceleyin sokaklara çıkar, herkesin evlerine girer, kadınların, kızların ırzlarına tecâvüz eder, içlerinde en güzellerinin başını kestirmekten zevk alır, kanları kaplara doldurarak hazır bulunanlara ikram eylerdi. "Pe-kieu-ni" denilen Fo râhiplerine de aynı muamelede bulunurdu. Bunları parça parça kestirir, etlerini sığır ve koyun eti karıştırarak beraber pişirtir, yanında

bulunanlara dağıtırdı. Krala şikâyet ettiler. Fakat pek hiddetli ve garip yaradılışlı olan bu hükümdar bu şikâyetlere ehemmiyet vermek istemedi. Hiç misli işitilmemiş bu zulümler pek çok devam ettikten sonra gözü açıldı. Buna çare bulmağa kalktığı zaman, pederini tahttan indirmek için bir fırka teşkil etmek tasavvurunda bulunan veliahd, tasavvurlarını dostlarına teklif etmiş, fakat kabul ettirememişti. Sui, kendisini itaat dâiresine davet etmek üzere vâlidesinin gönderdiği bazı kimseleri öldürttü. Kral, veliahdı yola getirmeğe bir hayli uğraşıp da muvaffak olamayınca, veliahdlıktan düşürdü. Ertesi akşam da yirmi altı çocuğu ile birlikte öldürterek hepsini bir mezara gömdürdü. Maiyetinde görevli olan yaklaşık iki yüz kişi de katledildiler. Kralın diğer oğlu Siuen veliahd ilan olundu.

Hadd-i zatında pek az önem taşıyan fakat hıristiyanlık târihine taalluku hasebiyle önemsenmeye değer bulunan bir vak'ayı sükûtla geçiştiremeyeceğim. Şe-ho, oğlunun cinayetlerine cezâ tayiniyle meşgul olduğu sırada Heu-tse-kuam-jo adında bir bonz, "Fo-tai-tsu" yani "Fo'nun veliahdı" gibi garip bir unvan aldı. Ta-tsin'den yani Roma İmparatorluğu'ndan geliyordu. Siau-tsin adını verdiği Çin'de hükümran olmak iddiasında bulunuyordu. Kendisine Li-tse-yam ismini verdirdi. Çok geçmeden maiyetine bir çok kişi topladı. Onlarla beraber dağlara çekildi ve "Ta-hoam-ti" yani "Büyük İmparator" namını aldı. Nâzırlar, ordu kumandanları, subaylar tayin etti. Fakat biraz sonra öldürüldü. Başını kestikleri halde on gün bir damla kan bile akmadığı, çehresinin hiç değişmediği rivâyet olunuyor. Çin-şu

Bu garip vak'a bize gösteriyor ki o zaman Çin'de müesseseleşmiş olan bu Fo dini son derecede bozulmuş ve hıristiyan râfızîlerinin Hindlilerden aldıkları esaslar ile tanınmaz hale gelmiş bir hıristiyanlıktan ibâret idi. Roma İmparatorluğu'nun bir bonzu, bir hıristiyandan başka biri olamaz. Bundan sonra ortaya çıkan bazı vak'alarla sâbit oluyor ki Çinliler hıristiyanlığı Fo dini ile karıştırmışlardır. Hatta daha ileriye vararak bu Fo ibâdetini hıristiyanların Fisagor esasları üzerine kurulmuş bir mezhebi gibi telakkî ediyorum. Yukarıda bahsettiğim bonz Fo-tu-çing[52] bana Fisagor yahut

---

52 Bu da karışıklık sonucu yanlış bir kelime olmalı. Zira yazar, yukarıda bu bonzları Fo-tu-çing diye adlandırmıştı; daha sonra "Tao-fu" demiş; burada da "Kou-çing"

Hind esaslarına sahip bir hıristiyan, bir Apollonnius de Tyans gibi görünür. Bu, Fisagor mezhebi ile Hıristiyanlıktan çıkarılmış bazı fikirleri karıştırmış olacaktır. Binâenaleyh Siyam'da keşişler gibi cemaat halinde yaşayan ve bir nevi piskoposları bulunan Talapoinleri görmekten hayrete düşmemelidir.

Mu-yum-hoam Yen krallığına sâhip olmuştu. Biraderi Kral Cin (Gin)'i öldürmüş, yerine kendi geçmişti. Bu küçük krallıkta mevki elde edince Leao nehrinin batısında yer alan ülkelerde hüküm süren Kiaşi âilesiyle harb etmek istedi. Fakat Çaoların hudutlarına bir çok akınlar yapmış olduğu, gaybûbetinden istifâde ederek Şe-ho'nun kendi memleketine tecavüzünden korktuğu için tâbi'iyyeti altına girdiğini bildirmek üzere ona bir sefîr yolladı ve aynı zamanda Leao seferi için yardımcı asker istedi. Başka civar kavimler de Çaolara mürâcaat ettiler. Topa Tatarlarının eski imparatoru İ-hoai tebaasından büyük bir kısmı ile onların yanına çekildi. O zaman bu Tatarlar üzerinde hükümran olan Kien-na, Yen Krallığına kaçmağa mecbur oldu. Şen-si ve Şe-çuen taraflarında zapt ettiği Kieo-çi ülkesinde hükümran olan Tsu isminde küçük bir prens de Çaoların tâbi'iyyeti altında bulunduğunu ilan etti.

Kam-mu Lie-tai-ki-su Çin-şu

Çaolar ve Yen'ler de kralları arasında yapılmış olan anlaşmalar mucibince Çao Kralı bir donanma hazırlayarak yüz bin kişi bindirdi. Maksadı Leao-si'nin ülkesinde harb etmekti. Aynı zamanda başka bir kumandan maiyetine süvari ve piyadeden oluşmak üzere yetmiş bin asker verdi. Bunlar da karadan aynı ülkeye doğru yürüdüler. Yen Kralı ise Lim-çi şehrine hücuma gitti. Bu şehrin kuzeyinde bulunan havalinin her tarafını tahrip etti. Yaklaşık beş bin âile esîr aldıktan sonra geri döndü. Şe-ho ise Pekin'in on altı li güneydoğusunda Kintai'de karargâh kurdu. Kumandanı Ki[53] şehrine girdi. Niu-yam[54], Şam-ko[55] ve Tai[56] sancakları vâlileri Çaolara itaat arz ettiler. Kırk şehir zapt edildi. Siu-vu-şan[57] dağına kadar gidildi. Leao Kralı bir

Sene:338 Lie-tai-ki-su Kam-mu Çin-şu

diyor ki, doğrusu "Fo-tu-çing" olduğu düşünülerek metni bu şekilde tashih etmiş olduk. (E.K.)

53 Pe-çe-li dâhilinde Şun-tien-fu'ya bağlı.

54 Pekin civarları.

55 Pe-çe-li dâhilinde Pau-gan-çeo sancağında.

56 Şan-si dâhilinde Ta-tung-fu sancağında.

57 Şun-tien-fu sancağında Yu-tien-hien'in yirmi li kuzeydoğusunda yer alan bir dağ.

muharebeye girişmeğe cesâret edemediğinden pâyitahtı olan Lim-çi şehrini terk ederek Pekin arâzisinde aynı isimde bir şehrin on beş li güneyinde Lie-yun-şan dağına kaçtı. Şe-ho Lim-çi sarayına girdi. O civardan yirmi bin âile alarak Ho-nan, Şen-si, ve Şan-tung vilayetlerine nakletti.

Çao ve Yen krallarının Leao ülkesinde yaptıkları muhârebe bu iki hükümdarın aralarını açmağa sebep oldu. Yen Kralı askerlerini Çao ordusuna ilhak etmeyi ihmal eylemişti. Şe-ho bunu bahane ederek Yen ülkesine ordusuyla girdi. Otuz altı şehir zapt etti. Ki-çing adı verilen pâyitahtı kuşattı. Yen Kralı bu şehri terk etmeğe hazırlanıyordu. Fakat kumandanlarını gayretlerini artırarak bir çok çarpışmalarda Çao'nun askerlerini bozdular, Şe-ho'nun zapt etmiş olduğu şehirlerin hepsini geri aldılar. Bunun üzerine Şe-ho büyük tedârikler yaptırdı. Bu gün Kiam-nan adı verilen vilayetin merkezi olan Hoai-gan-fu arazisinde Hai-çeo yakınlarında bir adada bir çok erzak ile gemiler hazırlattı. Yenlere karşı muhârebede devam etmek düşüncesindeydi. Aynı zamanda oğlu Şe-siuen'i yirmi bin kişi ile kuzeye yani Siyen-pilerin memleketine gönderdi. Pe-çe-li'nin güneyinde Ki-çeo vilayetine o târihte pek çok çekirge hücum ederek tarlaları harâb etti. Şe-ho bu felaketi kendi yaptığı rezilliklere ve halkı idârede gösterdiği ihmâle atfetti.

Lie-yun-şan dağına çekilmiş olan Leao Kralı bu esnâda Şe-ho'ya teslim olmak emelinde bulunduğunu bildirdi. Leao Kralı bir tuzak kurmak düşüncesiydi. Yen'lere de aynı teklîflerde bulunmuştu. Bunlar Lie-yun-şan dağına güzîde askerlerden mürekkep bir birlik göndermişlerdi. Çao'nun askerleri bozuldular. Gâyet berbad bir halde kaçmağa mecbur oldular.

O sene başlarında Şe-ho, veliahd olan oğlu Şe-Siuen'e "Ta-tanju" yani "Büyük Tanju" ünvanını verdi. Aynı zamanda Tsinler İmparatoru Çim-ti'nin nâzırlarından bazıları İmparatora Çaolarla harb etmek teklifinde bulunmuşlardı. Durumlar daha yakından incelenip İmparatorluğun vaziyeti layıkıyla anlaşılınca, bu seferin icrasının münasip olmayacağı anlaşıldı. Fakat Tsinlerin kumandanlarından biri Ho-kuang vilayeti dâhilinde Hoam-çeo-fu'nun yüz yirmi li kuzeybatısında Çu-çing şehrini zapt ettiği için asker toplamağa mecburiyet görüldü. Çaolar bu şehri ve tekmil civarlarını geri aldılar. Sonra Jo-ning-fu arazisinde Sin-yam-çeo'nun elli li güneydoğu-

Sene 330 [illegible] Kam [illegible] Çin [illegible]

sunda Şe-çing şehrini muhâsara altına aldılarsa da oradan atıldılar. Yetmiş bin âileyi beraber götürerek Pe-çe-li dâhilinde Ki-çeo ve Ye-çeo vilayetlerine yerleştirdiler. Şe-ho'nun Li-fong namında diğer bir kumandanı Yen'lerin memleketi dâhiline girdi, bazı şehirleri muhâsara ettiyse de hiç birini zapta muvaffak olamadı. Yalnız bir çok esîrlerle döndü. Bunlar Ki-çeo vilayetinin güneyine nakledildiler.

Tsinler İmparatoruyla muhârebe etmeyi öteden beri tasavvur
Sene:340 eden Çaolar Han Kralı Le-şeo'ya, Kiang-nan vilayetine birlikte girmek için büyük bir askerî kuvvet vermesini söylemişlerdi. Han Kralı bütün kuvvetlerini toplamağa hazırlanıyordu. Fakat Çaoların pek kuvvetli olmaları bir tehlike teşkil edeceğinin, Tsinleri imhâ etmeyi başarırlarsa bütün Çin'e az vakit içinde sâhip olacaklarının söylenmesi üzerine Li-şeo, Çaolara hiçbir asker vermedi. Onlar da yalnız Yenlere karşı muhârebe ile meşgul oldular. Şe-ho bütün askerlerini toplamıştı. Miktarları beş yüz bin kişiye varıyordu. Hadsiz hesapsız gemileri vardı. Bunlar Hoam-ho mansabından denize çıktılar. Depoları bütün Şan-tung dâhilinde Tai-çeo denilen Lo-gan-çing şehrinde te'sîs olunmuştu. Yen-çeo[58],Yu-çeo[59], Yum-çeo[60] vilayetlerine on bin âile nakletti. Muhtelif taraflarda karargâhlar yaptı. Tebaasının beygirlerini cebren aldı. Beygirlerini saklamağa cür'et edenler idam cezasına mahkûm oluyorlardı. Bütün bu tedâriklerden haberdar olan Yen Kralı Şe-ho'dan evvel davranmayı düşündü. Pao-tim-fu yoluyla Çaoların memleketine girdi. Yol üzerinde tesâdüf ettiklerini öldürüyor, yakıyordu. Yaklaşık otuz bin âile kadar esîr aldı, Çaoları kendi önünde kaçmağa mecbur etti.

Diğer taraftan Hanlar Kralı'yla sulh hali çok zaman devam etmeyecek gibi görünüyordu. Bu hükümdarın Tsinler tarafından esîr edilen bir kumandanı Çaolar nezdine kaçmanın bir yolunu bulmuştu. Hanlar Kralı bu kumandanı istemek için gönderdiği nâmede kâfi derecede ihtiram lafızları kullanmamış olduğu için bu keyfiyet Çao Kralı'nın canını sıkmıştı. Şe-ho da hemen hemen aynı surette cevap verdi. Aynı zamanda, Niu-şe Tatarlarının kendisine hediye etmiş oldukları bir ok ile yayı da gönderdi. Bundan maksadı hüküm ve

58 Şan-tung dâhilinde Tung-çang-fu ülkesinde.
59 Ho-nan dâhilinde Kai-fung-fu ülkesinde.
60 Şen-si dâhilinde Si-gan-fu ülkesinde.

nüfuzunun çok uzaklara, yabancılar arasında bile yayılmış olduğunu göstermekten ibâretti. Fakat Hanlar Kralı sefîrine Niu-şe Tatarlarının kendi sarayından geldiklerini, kendisine de aynı hediyeleri getirdiklerini söyleyince azameti biraz kırıldı. Hatta bundan o kadar sıkıldı ki kendisine bu ok ile yayı Hanlar Kralı'na göndermek fikrini vermiş olan kumandanın başını kestirdi.

Aynı zamanda, kumandanlarından birini donanma ile Yenlere karşı sevk etti. Ordusu Gan-pim'i zapt eyledi. Kumandanlarından bir diğeri Liu-fo-siau-çing'in temellerini attı. Sene 341

Şe-ho vaktiyle Po şehrinde muhteşem saraylar inşâ ettirmişti. Bunların gerektirdiği masraflar, halkın katlanmağa mecbur olduğu angaryalar ahâliyi kendisi aleyhine çevirmişti. Tebaasının ızdıraplarına hiç ehemmiyet vermeyen Şe-ho biri Si-gan-fu'da diğeri Lo-yam'da olmak üzere iki saray daha yaptırmağa karar verdi. Bütün deniz ve kara askerleri ile birlikte buralarda dört yüz binden ziyâde amele çalıştı. Halkın şikâyetleri tekrar başladı. Hatta bazı kimseler bundan istifâde ederek karışıklık çıkarmak istediler. Bunlar derhal bastırıldı. Ehemmiyetsiz bir olay bu büyük inşaatı tatile uğrattı. Büyük bir ordunun teşkil edilmesine sebep oldu. Şan-fung dâhilinde Tsi-nan-fu civarlarında bir takım vahşi hayvanlar her gece bu gün harap bulunan Pim-lim şehrinin güneydoğusunda toplanıyorlardı. Bu hayvanların dâimî surette gelip gitmesi bir tür yol oluşturmuştu. Bu yol kuzeyden güneydoğuya doğru uzanıyordu. Şe-ho bunun güneydoğuya yani Tsinler ülkesine doğru yürüyerek Kiang-nan'ı zapt etmesi için semavî bir işâret olduğuna hükmetti. İlahî bir emir gibi telakkî ettiği bu gülünç sebebe dayanarak bütün ordusunun ertesi sene hazır bulunması emrini verdi. Bütün yakınları, dalkavuklar daha şimdiden tebriklerini sunmakta acelecilik gösterdiler. Sene:342 Lie-tai-ki-su Kam-mu Çin-şu

Bu esnâda Tsinler kendisinin memleketlerine girmişler, Kiang-nan dâhilinde Lin-huai[61] civarlarında büyük tahribat yaptıktan sonra çekilmişlerdi. Bunun üzerine doğuya bir miktar asker sevk etti. Bunlar şen-si dâhilinde Vu-tu ile Tsieu-tao'yu zapt ettiler. İ-teu-kuei (Y-teou-kuei) namında bir kralın idâresinde bulunan Yu-ven namındaki Siyen-pi aşireti o târihte Batı Leao Kralı ile harb Sene 343 Lie-tai-kisu Kam-mu Çin-şu

61 Fung-yam-fu arâzisi dâhilinde.

ediyorlardı. Kardeşini esîr ederek bir çok beygir ile birlikte Çaolar Kralı'na göndermişlerdi.

Şe-ho zâlim ve kanunlara düşman bir hükümdar olmakla bera-
Sene:344 ber ilim ve fen bilgilerini sevmekten hâlî kalmazdı. Çocuklarının ve millet büyüklerinin çocuklarının ilim tahsîl etmelerini arzu ettiğinden onları bu maksatla Lo-yam'a göndermişti. Tsinlerle harb için güneye inmek tasavvurundan vaz geçmemişti. Toplanmış olan bu kadar vilayetler askerlerinin miktarı bir milyona ulaşıyordu. Fakat bazı nâzırlar onu bu tasavvurdan vaz geçirdikleri için, askerine geçit resmi yaptırmakla yetindi. Tekrar memleketlerine gönderdi. Yalnız Yenlerin ülkesine bir miktar asker sevk etti. Fakat orada hiçbir iş göremediler. O kış Hoam nehri üzerinde bir köprü inşâ ettirmekle meşgul oldu. Temellerde kullanılacak taşların bir çoğu nehre atıldıkça sular tarafından sürüklenip götürülmüştü. Bu inşaatta beş milyon ahâli istihdam ettiği, bir çok kişinin öldüğü söyleniyor. İnşaat bitirilemedi. Şe-ho bundan dolayı o kadar kızdı ki işin başında bulunanların başlarını kestirdi.

Ertesi sene Şe-ho dört yüz bin kadar asker toplayarak onları
Sene:345 henüz bitmemiş olan Lo-yam sarayının inşaatında kullandı. Av için
Lie-tai-ki-su Kam-mu bir çok arabalar yaptırdı. Takriben bin li genişliğinde bir yer ayırdı.
Çin-şu Oralarda başkalarının avlanmasını yasaklayarak bu yasağa uymama cür'etini gösterenlerin idam olunacağı söylendi. Bir çok güzel genç kızlar ve kadınlar da toplanarak kocalarını katlettirdi. Bu konularda ihtarlarda bulunmağa cesâret eden nâzırları da idama mahkûm etti.

Nâzırlar arasında hüküm süren husûmetler başka nifaklara da
Sene:346 sebebiyet verdiler. Şe-ho yağmurlardan harâb olmuş olan büyük yollara nezâret vazifesiyle mükellef nâzırı prangaya vurdurdu. Bu nâzırın düşmanları yolların yağmurlardan harâb olması keyfiyetinden onun mes'ûl olacağını söylüyorlardı. Başka nâzırlar bunun haksızlığını Şe-ho'ya arz ettiler. Aynı zamanda bütün o büyük inşaatı durdurmasını, saraylara doldurulmuş olan kadınların uzaklaştırılması gerektiğini de ilave ettiler. Şe-ho bu şeylerin yalnız bir kısmını dinledi. Fakat gittikçe daha müstebid ve zâlim bir hale geldi. Kumandanları âdeta kendi aralarında bile konuşmağa cesâret edemez oldular. Çong-hua namındaki Leam Kralı'na karşı asker gönderdi. Kumandanları bazı mevkileri zapt ederek Yum-çeo vilayetine yedi bin âile naklettiler. Fakat sonra mağlup oldular. Leam

Kralı'nın kumandanı bir çok çarpışmalarda Çaoların ordularını bozdu. Şe-ho korkmağa başladı. Bütün kuvvetlerinin Şen-si'nin batı ucunda Ho-çeo yakınında Po-han namındaki küçük bir şehre karşı yaptıkları tecavüzlerinin sonuçsuz kaldığını görmekten pek yeise düştü.

Leam Kralı gibi zayıf bir hükümdarın kendisini böyle başarısızlığa uğratması Şe-ho'yu tebaasına karşı zâlimce davranmaktan men etmedi. Çin'de saltanat sürmüş en müstebid hükümdarların biri oldu. İdâresi altında bulunan on vilayetteki bütün mal ve mülkleri zapt etmekle kanmayarak, imparatorların atalarının mezarlarına da tecâvüz ederek oralardaki büyük servetlere el koydu. Kadın, erkek yüz altmış bin genç toplatarak onlarla korularda arabalar içinde dolaşıyordu. Hissettikleri yorgunluktan bu genç kızların, delikanlıların bir çoğu öldü. Yalnız imparatorların binmeğe yetkili oldukları arabalara binen oğullarının arkalarında yüz seksen bin kişi olduğu halde alenen dolaşmalarını, avlara çıkmalarını istiyordu. Bu eğlencelerin her birinde ise alelade bin kişi telef olurdu. Bunların gözü önünden geçtiklerini görmekten memnun olur, onları görmekle azamet ve iktidarını hissederdi. Dünyada korktuğu şeyin yalnız semânın yıkılmasından, yerin çökmesinden ibâret olduğunu söylerdi. Sene:347

Şe-ho kendisine halef olmak üzere pek sevdiği Tao namında bir oğlunu veliahd tayin etmek, büyük oğlu Şe-siun'u tahtından uzaklaştırmak istedi. Şe-siun pederinin fikrini anlayınca kardeşini katlettirdi. Fakat firar ederken yakalandı. Hapse tıkıldı. Sonra kendisini ve bütün âile fertlerini, yaşlarına, cinslerine bakmadan öldürdüler. Nâzırlar Şe-ho'nun kulları arasından bir torununu katletmek üzere aldılar. Şe-ho'da bir merhamet hissi uyanmağa başlamıştı. Fakat bu çocuğu da gözlerinin önünde katlettiler. Kendilerine bağlı olan bir çok kişiler de öldürüldüler. Bu zulümden dolayı bütün bütün nefret eden yaklaşık yüz bin kişi Leam'lara katıldılar. O zaman Şe-ho kendisine bir halef tayin etmeği düşündü. Nâzırlarından bazısı oğlu Şe-pin'in olağanüstü cesâretini, diğer oğlu Şe-tsun'un fazîletini, akıl ve hikmetini medh ettiler. Başka nâzırlar ise karışıklığa meydan vermemek için asîl bir valideden doğmuş bir çocuğunu seçmesi fikrinde bulundular. Şe-ho kimi kasdettiklerini söylemeğe onları zorladı. Nâzırlardan biri bu emre itaat ederek bir isim açıklamaktan Sene:348 Kam-mu Çin-şu

çekindiği, Şe-ho da sürekli sıkıştırarak neden dolayı sükût ettiğini sorduğu için nâzır dedi ki: "Haşmet-penah, İmparatorluk gâyet ağır bir yüktür. Zayıf olanlara bu tevdi' edilemez [yüklenemez]. İmparatorluğun kime verilmesini ben size nasıl tayin edebilirim?" Nihâyet şehzâde Şi tercîh edildi. Vâlidesi Lieu-çao-hi imparatoriçe ilan olundu. İlk Çaolar Kralı Lieu-yao'nun kerimesiydi.

Bunun üzerine Şe-ho "Hoam-ti" yani "imparator" ünvanını aldı. Memleket dâhilinde bir umûmî af ilan etti. Sonra Loam Krallığı'na sığınmış olanlardan yaklaşık on bin kişi bu münâsebetle Yum-çing'e döndüler. Fakat orada umûmî affın kendilerine şumûlü olmadığını anlayınca yeniden isyan ederek Hia-pien şehrini yağma ettiler. Her tarafa yayıldılar, Si-gan-fu'ya kadar gittiler. Her gün artan miktarları yüz bini buluyordu. Bunları yola getirmek için beyhude çalışıp duruldu. İsyancılar Lo-yam'a kadar geldiler. Şe-ho bunları uzaklaştırmak için yüz bin kişilik bir ordu göndermeğe mecbur oldu. Şe-ho evlatlarının ve bilhassa torununun vefatından dolayı pek ziyâde kederli idi. Hiç kimseye görünmüyordu. Tebaasından sekiz bin kişiyi kendisine getiren haraç güzar prenslerden biri zaafından ve sebep olduğu karışıklıklardan dolayı Şe-ho'ya tenkit ve azarlamalarda bulundu. Nihâyet âsîler üzerine gidilerek Ho-nan dâhilinde Yun-gam[62]'da perîşan edildiler.

Sene:349
Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Çin-şu

Şe-ho'nun hastalığı gittikçe arttığından artık ölüme hazırlanmağa başladı. Başlıca devlet mansıplarını en ehil ve müstahak addettiği kimselere dağıttı. Hayatının son günlerinde her şey karma karışık bir hale girdi. Oğlu Şe-pin öldürüldü. Vefatından sonra yerine Şi[63] geçti. İmparatoriçe devlet işlerini eline aldı. Şe-ho'nun birâderi Tsun bu değişiklikten haberdar olunca derhal Po'ya geldi. Son muhârebelerde hizmet eden bir çok kumandanlarla prensler kendisini isyana teşvik ettiler ve sürüklediler. Pâyitahta varınca yeni kralı tahtından indirdi. Annesinin elinden hükûmeti aldı. Onlara bazı ünvanlar verdiyse de bu pek faydasızdı. Çünkü biraz sonra her ikisini de öldürttü. Bütün orduların kumandasını Şe-min'e verdi. Çinlilerin rivâyetince Cenâb-ı Hak bu karışıklıkları tasvip etmediğini çok geçmeden belli etti: Po şehrinde o kadar şiddetli rüzgârlar esti ki bütün ağaçlar köklerinden söküldü. Aynı zamanda yağmurlar,

62 Kai-fung-fu arazisinde.

63 Yahut Şe-şi. Şe âile ismi olduğu için ekseriya kısaltmak maksadıyla bunu yutarlar.

dolular yağdı. Müthiş gök gürültüleri işitildi. Saray, ortaya çıkan ve aylarca süren bir yangın netîcesinde kül hâline geldi. Çung namında küçük bir kral da silaha sarılarak Şe-tsun'a harb ilan etti. Şe-tsun ona karşı Şe-min'i gönderdi. Çung mağlup oldu, başı kesildi. Şe-min'in nasîhatı üzerine Şe-tsun, Çin-çeo ve Yum-çeo vilayetlerinin idâresini isyanından korkulabilen Fu-hum namında küçük bir krala verdi. Fu-hum o zaman pek kuvvetli olmadığından düşmanlık hislerini gizledi ve kralın emrine uygun davrandı.

Çao Krallığı'nın karşı karşıya bulunduğu bütün karışıklıklar Tsinler sarayında haber alındığı vakit oraya asker göndermeğe karar verdiler. Fakat ümit edildiği derecede bir fayda elde edilemedi. Birkaç şehir yakıldı. İki ordu arasında muhârebeler vukûa geldi. Nihâyet Tsin ordusu memlekete döndü. Bu muhârebe iki taraftan bir çok kişinin ölümüne sebep olmaktan başka bir şeye yaramadı. Aynı zamanda Çao Krallığı dâhilinde küçük Lo-pim Kralı, Po şehrini ele geçirmek için elinden geldiği kadar asker topladı. Yum-çeo vilayeti ahâlisi bu teşebbüste muvaffak olamadığını görünce Leam-çeo vâlisini askeriyle Çaolara hücum etmek üzere teşvik eylediler. Bu mevkii Tsinler hesabına muhâfaza eden Hiun namındaki vâli Si-gan-fu tarafından Çaolar ülkesine girerek Şen-si'nin bu payitahtından iki yüz li mesâfede ordu kurmuş olan Çao askerini mağlup etti. Civar kavimler Tsinlere yardım düşüncesiyle bütün kumandanları, subayları katlettiler. Fakat Çao Kralı yirmi bin kişi kadar imdat kuvveti gönderdiğinden Tsinler daha ileriye gitmeğe cesâret edemediler.

Şe-min'in sarayda büyük bir nüfûzu vardı. Asker arasında da büyük bir itimad kazanmıştı. Bulunduğu muhârebelerin çoğunda muvaffakıyeti görülmüş bir kumandandı. Çaoların imparatorluğu sarsıntılı bir halde bulunduğu, her şey şüphe davet eder göründüğü için, krala, bu kadar kuvvetli bir tebaadan kurtulmak nasîhatı verildi. Fakat Şe-min'ı öldürtmek için tedbirler alındığı sırada Şe-kien kendisini işten haberdar etti. Bunun üzerine maiyetindeki asker kuvvetiyle kralı ve veliahdı tutuklattırarak öldürttü. Hâkimi kesilmiş olduğu imparatorluğu Şe-kien'e verdi. Eskisinden ziyâde nüfuz sâhibi oldu.

Miktarları yüz bine varan Çin-çeo ve Yum-çeo âsîleri bu karışıklıktan faydalanarak Fu-hong'u başlarına geçirdiler. Ona kral ünvanını verdiler. Bu haber Çao sarayını endîşeye düşürdü. Şe-kien aynı

zamanda pek ziyâde nüfuz sâhibi gördüğü Şe-min ile Li-nong'tan kurtulmak istedi. Fakat muvaffak olamadı. Maksadının meydana çıkmasından korkan Şe-kien, emirlerini icraya memur olan kumandanı öldürttü. İkinci bir teşebbüste de yine muvaffakiyetsizliğe uğradı. Müşterek menfaat sevkiyle birleşen Şe-min ile Li-nong düşmanları atarak ve def ederek Şe-kien'i muhasaraya aldılar.

Sene:350 Lie-tai-ki-su Kam-mu Çin-şu

Bu muhârebelerde takriben iki yüz bin kişi telef oldu. İçlerinde bir çok harem ağası da vardı. Bir çok halk Siam-kue'ye çekildi. Kumandanların bir çoğu bulundukları mevkilerde istiklal sâhibi oldular. İsyan az vakit içinde imparatorluğun her tarafına yayıldı. Bunun üzerine bütün Çao âilesini mahvetmek düşüncesinde bulunan Şe-min kendisini kral ilan etti. "Sin-hing Kralı" ünvanını taşıyan Ki namında bir Çao prensi Siam-kue şehrine sâhipti. Her taraftan kendisine katılan bir çok mültecilerle taraftarları artmıştı. Diğer kumandanlar maiyetleriyle beraber yeni krala tâbi'iyyet arz etmek istemediler. Hatta bazıları şehri zapt etmek düşüncesiyle Po'ya yaklaştılar. Şe-kien şehrin zaptını kolaylaştırmak için onlara gizlice nasîhatlar veriyordu. Fakat bu hareketleri meydana çıkınca Şe-min ile Li-nong, hepsi müteveffa kral Şe-ho'nun oğlu ve torunu olmak üzere otuz sekiz kişi ile birlikte onu katlettirdiler. Bunun üzerine bütün nâzırlar Şe-min'i kral ilan etmeğe davrandılar. Şe-min bu şerefi Li-nong'a vermek istedi. Fakat o reddetti. Şe-min, Tsinler imparatorunun eski tebaası olmak sıfatıyla, Çaolar İmparatorluğu'nu onunla paylaşmak, sonra imparatora bağlılıklarını bildirmek teklifinde bulundu. Bazı nâzırlar gösterdiği bu fedakârlığı pek çok methettikten sonra, bu harekete kendisinin saltanata liyakatini bütün bütün meydana çıkarmış olduğunu söylediler. Tsinlerin mahvolmak üzere bulunduklarını ileri sürdüler. Bunun üzerine Şe-min "Hoam-ti" yani imparator ilan edilmeğe râzı oldu. Yeni krallığına "Ta-goei" yani "Büyük Goei" namını verdi. Diğer taraftan Pu-hum diye de yâd edilen Fu-hum artık Çaoların nüfûzu kalmayınca Tsinler Kralı ünvanını aldı.

Şe-min, Şe-ho'nun evlatlığı idi. Aslında Goei vilayetinden yetişmişti. Âile ismi olarak Yen-şi namını aldı. Atalarına "imparator" ünvanını verdi. Li-nong'u başvekil tayin etti. Bir umûmî af ilan etti. Fakat halk bunu kabul etmek istemiyordu.

Şe-kien'in ölüm haberi Siam-kue'ye ulaşınca orada toplanmış

olanlar, "imparator" ünvanını Ki'ye verdiler. Bir çok halk bu yeni hükümdara tâbi oldu. O da kumandanlar tayin etti. Aynı zamanda Şe-min, Li-nong'u bertaraf etti. Tsinlere bütün barbarları mahv etmiş olduğunu söyleyerek imdat istedi. Fakat Tsinler sarayında onun bu taleplerine o kadar az kulak verildi ki tam aksine asker sevk eyleyerek Kiang-nan dâhilinde Ho-ki şehrini zapt ettiler.

Bütün bu karışıklıklar esnâsında Çaoların kumandanlarından biri Si-gan-fu'yu ele geçirmeğe teşebbüs etti ve Tsinlere tâbi oldu. Barbarlardan büyük bir kısmı onun tarafını tuttular. Fakat bu kumandan mağlup edildi. Diğer bir Çao kumandanı Po şehrini gelip muhâsara etmeğe hazırlanıyordu. Şe-min bunu mağlup etti. Askerlerinden bir çoğunu esîr aldı. O zaman silah altında üç yüz bin kişiye sahipti. Fakat civar krallıkların işlerine gelen havalileri zapt etmelerine mâni olamadı.

Çao Kralı'nın Po şehrine karşı tecâvüzleri Şe-min'i yüz bin kişi ile gidip Siam-kue'yi muhâsara etmek ve onu "imparator" ünvanını terke zorlamak mecburiyetinde bıraktı. Ki, Yenlere ve bütün komşularına başvurarak imdat istedi ve bir miktar asker aldı. Bunun üzerine Şe-min muhâsarayı kaldırdı. On süvari ile Po şehrine kaçabildi. Ordusunun geri kalan kısmı tamamıyla perîşan oldu. Bu büyük muhârebelerin arkası sıra şiddetli bir kıtlık ortaya çıktı. Halkı o kadar perîşan bir hale soktu ki ölüleri yemeğe mecbur oldular. Çaolar ordusu Po şehrine yaklaştı. Fakat yeni bir ordu toplayarak şehirden çıkan Şe-min onları bozdu. Otuz bin kişi öldürdü. Çaolar kumandanı teslim olmak ve hükümdarını öldürmek teklifinde bulundu. Bu tasavvur uygulamaya konuldu. Bunun üzerine Çaolar İmparatorluğu tamamıyla mahv oldu.

Sene:351
Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Çin-şu

Bununla beraber Lieu-hien namındaki bir hâin kumandan sözünü tamamen tutmadı. Müstakil kalmak istedi. Fakat Kiang-nan, Ho-nan, Şan-tung vilayetlerinin bir kısmı Şe-min'e bağlılıklarını arz ettiler. Şe-min Siam-kue'yi zapt etti. Lieu-hien'i öldürdü. Bütün ahâlisini Po'ya nakletti. Sonra, Mu-yum-tsun namındaki Yen Kralı Şe'min'e harb ilan ederek onu mağlup etti ve ortadan kaldırdı, Po şehrini ele geçirdi. Artık Çaolar İmparatorluğu'ndan hiçbir eser kalmadı. Bir kısmını Yenler aldılar. Bir kısmı da Tsinler İmparatorluğu'na geçti. Geri kalan parçalar da Şen-si dâhilinde kurulmuş olan küçük krallıkların payına düştü.

Sene 352

-2-
HİA'LAR

Bu sülaleye mensup hükümdarlar, kadîm Güney Tanju'larından
Lie-tai-ki-su gelmişlerdir. Bu Hunlardan bir kısmı üzerinde hükümran olmaktan
Çin-şu
Kam-mu eskiden beri hâlî kalmamışlardı. Tanju Lieu-mum'un ölümünden
Ven-hien sonra Hun İmparatorluğu mahv olmuş olmakla beraber Batı Hıdi-
Tum-kao vi Kiu-pi'nin oğlu olan, Goei sülalesine mensup Çin İmparatoru tarafından Hunları idâreye gönderilen Kao-şing-yuen bu kavimlerin başına geçti. Ne kadar hükümran olduğu malum değildir. Fakat vefatından sonra yerine oğlu Lieu-hu'nun geçtiği muhakkaktır.

Bu Hun reisi Şan-si dâhilinde Sin-hing[64]'de ikāmet ediyordu.
Sene:309 Milletine Tie-fo yani "vâlide" namını verdi. O zaman Siyen-pilerle birlikte Han Kralı Lieu-yuen'e tâbi idi. Tsinler İmparatoru'nun bir kumandanı tarafından mağlup edilen Lieu-hu tebaasıyla beraber batı tarafına çekildi. Hoam nehrini geçti. Ortos ülkesinde yer alan ve Seu-liu-çuen adı verilen ovada yerleşti.

Bu âileye karşı pek ziyâde hürmet gösteren Han Kralı Lieu-tsung
Sene:310 orada kendisine Leu-fan Kralı ünvanını verdi.

Lieu-hu o zaman Topa Tatarlarının Şan-si dâhilinde Tai vila-
Sene:318 yetinde[65] yerleşmelerini kıskandı. İmparatorun Yu-liu namında bir kumandanı bunları idâre ediyordu. Liu-hu askerleriyle beraber Ortos ülkesinden çıktı. Topaların batı aşîretlerine hücum etti. Fakat bu teşebbüs muvaffakıyetle neticelenmedi. Lieu-hu mağlup ve kuzeye doğru kaçmağa mecbur oldu. Bunun üzerine akrabasından biri bir çok aşiretlerle beraber Topalara bağlılıklarını bildirdiler. Topaların artık batı hudutlarında düşmanları kalmadığı için fütûhâtlarını İrtiş'in barısında Tataristan ortasında İli nehri sâhillerine kadar genişlettiler.

Sene:341 Fakat Lieu-hu bu mağlûbiyetten ümidini yitirmiş olmadı. Yeni

---

64 Ta-yuen-fu yakınlarında.

65 Ta-tung-fu yakınlarında.

asker topladıktan sonra Topa ülkesine girdi. Bu teşebbüsünde de yine muvaffakıyet elde edemedi. Küçük eski memleketine döner dönmez vefat etti. Kendisine vâris olmak üzere oğlu Vu-huon kalıyordu. Vu-huon tutum değiştirerek o zamana kadar milletinin düşmanları olan Topalara müracaat etti. Onlarla barış yaptı. Ve bir Topa prensesi ile evlendi. Çao Kralı Şe-ho ile iyi geçinmeğe çalıştı. Şe-ho kendisine Doğu Hıdivi ünvanını verdi. On altı sene hükümran olduktan sonra vefat etti.

Yerine biraderi Yu-teu geçti ve hemen Topalarla muhârebe tasavvuruna kalktı. Fakat memleket dâhilinde teftişlerde bulunan bu Tatarlar İmparatorunun, askerleriyle beraber Hoam nehri sâhillerinde bekledikleri görünce, bu ordunun kendi ülkesine girmesinden korkarak bağlılıklarını arz etti. Sene:356 Lie-tai-ki-su

Sonra, maiyetindeki aşîretlerden bir kısmının kendisine karşı isyan ederek Topalara katılmak üzere Hoam-ho nehrinin buzları üzerinden geçtiklerini görmek felaketine uğradı. Bir kısım aşiretler de Vu-huon'un oğlu Sie-vu-ki'ye tâbi oldular. Milletin hemen tekmil fertleri tarafından terk edilince Topalar nezdine firar etmeğe mecbur oldu. Sene:358

Hunların yeni kralı hemen biraz sonra vefat etti. Oğlunu Goei-çin öldürdü, krallığı ele geçirdi, Topalara vergiler yolladı. Goei-çin Sie-vu-ki'nin kardeşiydi. Sene:359 Lie-tai-ki-su

Goei-çin Şen-si dâhilinde Tsinler Kralı Fu-kien'e sefirler yollayarak bahar mevsiminde gelip karar kılabilecek bir arazi ricâ etti. Bu hükümdar istediği araziyi ona verdi. Fakat oraya gider gitmez civarda bir Tsinler vâlisi, idâresi altındaki askerler ile kendisine hücum ederek bir çok ganimetler aldı. Tsinler Kralı bu hareketi takbih [protesto] ederek vâliyi cezalandırmış olmakla beraber Goei-çin memleketine geri dönerken Tsinlerin bir çok tebaasını birlikte götürdü. Sonra tekrar iâde etti. Bundan maksadı Fu-kien'e sulh arzu ettiğini göstermek ve onun tarafını tehlikesizce terk edebilecek bir hale gelmekti. Sene:360 Lie-tai-ki-su Kam-mu Sene:361

Sonra, Topa Tatarları tarafına döndü. Fakat çok geçmeden bu Tatarlarla darılarak silaha sarıldı. Derhal mağlubiyete uğradığı için Tsinlere müracaata mecbur kaldı. Onların yanında da aynı şekilde hareket ettiği için aynı netîce ortaya çıktı. Tsinler Kralı Ortos ülkesi- Sene:365

ne girdi; Goei-çin'i esîr aldı. Bu barbarlar nezdinde asâyişi iâde etti. Goei-çin'i affederek ona "Hia-yam Kum'u" ünvanını verdi. "Batı Hıdivi" ünvanını taşıyan Goei-çin ile birlikte hareket eden Tsao-ku namında diğer bir Hun reisi Yen-muen Kum'u[66] nasb olundu.

Fakat Topa Tatarları İmparatoru bu Hunları rahat bırakmadı. Hoam nehrinden o sırada büyük büyük buz parçaları akıyordu. Nehre bir çok ot attırdı. Bunlar buz parçalarına yapışarak, beraber donarak bir nevi köprü oluşturdular. Bu büyük nehri geçmek ve Ortos ülkesine girmek için Topalar bundan istifâde ettiler. Goei-çin derhal Tsinlerin yanına kaçtı. Tsinler de kendisine asker vererek memleketine geri gönderdiler.

Sonraları Goei-çin, oğlu Çe-lie-ti'yi seksen bin askerle Güney

Sene:391 Lie-tai-ki-su Kam-mu

Topa Tatarlarına karşı harbe yolladı. Fakat beş altı bin kişi bunları mağlup etti. Bu Tatarların imparatoru Kuei elde ettiği muzafferiyetten istifade ile onları Yue-po-çing'e kadar takip etti. Goei-çin'in bütün âilesi perîşan bir halde kaçtı. Oğlu esîr düştü. Kendisi tebaası tarafından telef edildi. Ortos ülkesi Topaların tâbi'iyyeti altına girdi. Topalar oradan üç bin çift beygir, dört milyon sığır ve koyun aldılar. Goei-çin'in Po-po namında oğlu Sie-kan aşîretine mensup Siyen-piler nezdine çekilmiş, kendisini isteyen Tatarlardan kurtulmak için Tsinlere tâbi Mo-i-kan (Mo-y-kan) namında başka bir Siyen-pi aşîretinin yanına gitmeğe mecbur olmuştu. Bu aşîret reisinin kızıyla evlendi.

Goei-çin'in Ven-çin namında diğer bir oğlu Topa Tatarlarının

Sene:399

yanına gitti, onların imparatorlarının kızlarından biriyle evlendi.

İşte Çin târih yazarları Hia sülalesi târihinin bu noktadan itiba-

Sene:407 Çin-şu Kam-mu Lie-tai-ki-su

ren başladığını söylerler. Fakat yukarıki olaylardan bahsetmemiş olsaydım takip ettiğim usule nazaran kendimi kusur etmiş sayacaktım. Bu tafsilat ehemmiyetten ârî görünürlerse de Hia hükümdarlarının âdeta hissedilmez şekilde nasıl nüfuz ve kuvvet kazanmış olduklarını bize göstermeleri bakımından dikkate şâyândırlar. Bu küçük aşîret reisleri gâyet zayıf olmakla beraber sonunda oldukça geniş bir imparatorluk oluşturabilmişlerdir.

Siyen-pilerin yanına çekilmiş olan Po-po, bu Tatarların tâbi bulundukları Tsinler Kralı Yao-hing'in sarayına kendi mevcudiye-

66 Metinde "fumu" şeklinde yazılmışsa da yazım hatası olduğu düşünülerek "kumu" olarak düzeltildi. (E.K.)

tini ihbâr etti. Bunun cesâreti, ruhunun büyüklüğü, zekâsı Tsinler Kralı'nın hoşuna gitti. Kralın kardeşi Po-po'nun ilerlemesine mâni olmak için bir çok teşebbüslerde bulunduysa da fayda vermedi. Bu prens ileride vukûa gelecek halleri evvelden pek iyi tahmin etmişti. Po-po'yu sâdık bir tebaadan başka bir adam gibi telakkî etmeyen, onun vâsıtasıyla bütün imparatorluğu zapt edebileceğini tahayyül eyleyen Tsinler Kralı Siyen-pilerin imdadına gönderdiği ordunun başına Po-po'yu geçirdi. Fakat nihayet, askerin kumandasını Po-po'ya bırakmanın ne kadar tehlikeli bir şey olduğunu büyük bir ısrarla izâh eden kardeşinin sözlerini kabul ederek, Po-po'yu Ortos ülkesine gönderdi. O zaman Topa Tatarları ile Tsinler Kralı arasında hüküm süren güzel uyumluluk Po-po'nun o kadar canını sıktı ki, artık isyandan başka bir şey düşünmedi. Evvela Jeu-jen [Cücen] Tatarlarının Tsinlere hediye gönderdikleri beygirleri zapt etti. Bu birinci hareket onu, daha şiddetli ikinci bir harekete sürükledi. Kendisini nezdine kabul etmiş olan Siyen-pi reisini öldürdü, tebaasını ele geçirdi. Bunun üzerine milletin taşıdığı "Tie-fo" namını terk ederek "Hia" namını aldı. Kendisini "Büyük Hia'nın Semâvî Kralı" diye ilan etti. İddiasına göre kadîm "Tanju"ların sülalesinden geliyordu. Onlar da Hia âilesinden neş'et etmişlerdi [türemişlerdi]. Hia âilesi Çin'de hükümran olmuş ilk imparator sülalesi idi. Âile ismi olarak "Ho-lien" namını aldı. Aynı zamanda sanki geniş ve iyice kurulmuş bir krallığa sâhip gibi bir çok nâzır ve her türlü kumandan ve subay tayin etti. Sonra sâir Siyen-pi aşîretleri üzerine yürüyerek onları itaati altına aldı. Tsinlere âit bulunan San-çing şehrini kuşattı. Tsin kumandanlarından bir kaçını öldürdü. Her tarafa akınlar yapmaktan başka bir şey düşünmedi. Tsinler Krallığının kuzeyinde yer alan bazı mevkileri ele geçirdi. Güney Leamları Kralı'nın kızıyla evlenmek istedi. Bu isteğinin reddedilmesi üzerine yirmi bin kişi ile gidip onlara hücum etti. Yam-ki'den Çim-yam'a kadar bütün memleketi zapt etti.

Hia Kralı Tsinlere karşı açtığı harbde de gâlip çıktı. Tsinler üzerinde bir çok ve mühim muzafferiyetler kazandı. Onlardan bir çok esîrler aldı. Fakat târih yazarlarının yalnız ufak bir işâretle geçiştirdikleri bütün bu muhârebelerin detaylarını buraya kaydetmeğe hiç bir lüzum yoktur. İşte bu muzafferiyetlerden sonra Ortos ülkesinde Ho-şuyi nehrinin güneyinde Tom-van-çıng şehrini binâ etti. Civar

Sene 408
Çın-şu
Kam-mu
Lie-tai-kı-su

kavimler bu nehre Ho-la-u-so-ho ismini verirler. Tim-hian'ın doğusunda yer alır. Batıya doğru akarak Hoam-ho nehrine katılır. Bu şehre "Tong-van-çıng" yani "On binlere hâkim şehir" ismini verdi. Çünkü günün birinde on bin krallığa hâkim olacağını hayal ediyordu. Bu şehri yaptırmak için Po-po öyle bir adam kullandı ki onun zâlimliği yüzünden pek çok kişiler telef oldular. Bir nâzır, hazırlanan tuğlaları muayene ederken elinde sivri bir demir âlet bulundururdu. Bu âlet tuğlaya batacak olursa onu yapan ameleyi derhal idam ettiriyordu. Zırh, mızrak, yay gibi savaş âletleri imâl edenlere karşı zulmü ise daha şiddetliydi. Deneme mutlaka bunlardan birinin amelesi için ölüm sebebi oluyordu. Zırh mızrağa tahammül etmek, mızrak da kırılmamak, yahut ucu körleşmemek iktizâ ederdi. Bundan dolayın, bu memlekette yapılan savaş âletlerine Çinliler pek çok rağbet gösterirlerdi.

Po-po[67] sonra Şan-si dâhilinde Topa Tatarlarına âit olan Pu-tse[68]
Sene:414 Lie-tai-ki-su taraflarında Ho-tum'da harb etmeğe gitti. Askerleri burada bazı
Sene:415 mağlubiyetlere uğradı. Bunun üzerine Yenler Kralı Ping-po ile barış yaptı, oğlu Kuei'yi veliahd tayin etti. Vâlidesi kraliçeye "Hoam-heu" yani "imparatoriçe" ünvanını verdi. Sonra silahlarını Tsin aleyhine çevirdi. Yen-gan-fu'nun kuzeyindeki Hing-çing kalesini yıktı. Yaklaşık yirmi bin kadar esîr aldı.

Bu muhârebe ertesi sene de devam etti. Kırk bin kişi ile Tsinle-
Sene:416 Çin-şu Kam-mu Lie-tai-ki-su rin ülkesine girdi. Şen-si dâhilinde Şam-kuei[69] şehrini zapt ederek burada yaklaşık olarak beş bin kişi öldürdü. Oradan aynı vilayet dâhilinde İn-mie[70] (Yn-mie)'ye doğru yürüyerek orada da on bin telef etti. Tsinlerin kumandanı Gan-tim[71] ülkesini terk ederek Si-gan-fu'ya kaçtı. Elli bin âile Po-po'ya gelip teslim oldular. Po-po Gan-tim'i muhâfaza için beş bin Siyen-pi gönderdi. Aynı zamanda Yum-çıng[72]'a doğru yürüdü. Bunun da vâlisinin Si-gan-fu'ya çekilmesi üzerine bu şehri zapt ile Muei-çing[73] şehrini yağmaya gitti.

67 Bir sene evvel âile ismi olarak "Ti-fa" yani "Demir gibi sivri ve sert" namını almıştı.

68 Bugün Pim-yam-fu yakınında Şi-çuen-hien.

69 Kung-çang-fu yakınında.

70 Pim-leam-fu arazisinde.

71 Pim-leam-fu ülkesinde.

72 Şen-si dâhilinde Fung-tsiang-fu yakınındadır.

73 Bugün Şen-si'nin dâhilinde Fung-tsiang-fu arazisinde Muei-hien'dir.

Bunun üzerine Tsinler kendisine karşı elli bin asker sevk ettiler. Po-po, Gan-tim'e çekilmek istedi. Fakat şehrin sâkinleri kapıları kapadılar. İçerideki Siyen-pi muhâfız kuvvetlerini öldürdüler. Tsinler Gan-tim'i aldılar. Po-po'yu Çao-na[74]'ya kadar takip ettiler. Po-po Hing-çing'e çekildi. Oradan yeğenlerinden birini Şen-si dâhilinde Çi-yam'a doğru yakıp yıkmaları maksadıyla gönderdi.

Aynı zamanda Heu-tsinler Kralı İmparator Gan-ti ordusu tara- Sene:417
fından mağlup edilerek Nan-kim'e sevk edilmiş olduğu için Si-gan-fu bu imparatorun idâresi altına geçti. Bu imparatorun ordusu çekilir çekilmez bu ülkeye girmek üzere Po-po hazırlanıyordu. Evvela Gan-tim'e hücum ederek onu tekrar ele geçirdi. Civardaki şehirlerin hepsi Po-po'ya tâbi oldular. İmparator ordusunun doğu yolunu tutmuş olduğunu haber alınca, Po-po, oğlu Kuei'yi yirmi bin kişi ile Si-gan-fu'ya doğru yolladı. Çing-ni[75]'ye, Kong-kuan'a bir takım muhâfız askerleri yerleştirerek İmparatorun kumandanının dönüşünü engellemek istedi.

Sonra ordusunun geri kalan kısmıyla ileriye doğru yürüdü. Kuei, Sene:418
Huei[76] nehri sâhillerine kadar geldi. Orada bir çok kavimler kendisine tâbi'iyyet arz ettiler. Si-gan-fu muhafazasına görevli olan İmparator kumandanları arasında ihtilaf vardı. Birbirlerine itimad edemiyorlardı. Aralarındaki geçimsizlik içlerinden bir kaçının ölümüyle sonuçlandı. Sonra Hiaların ordusuna doğru yürüyerek onu mağlup ettiler. Fakat bu mağlubiyet Po-po'nun kumandanlarını geceleyin Si-gan-fu'ya doğru yürümekten men' etmedi. İmparatorun ordusu Hien-yam[77] taraflarını zapta giderken, bunlar Si-gan-fu'yu âniden bastırıp ele geçirmek niyetinde idiler.

Si-gan-fu'da erzak yoktu. Zahire gelebilecek yolların hepsi kesilmişti. Mukāvemet edemeyen yahut mukāvemet cesaretinden mahrum bulunan İmparator ordusu bu mühim şehri âdeta yağma ettikten sonra terk etti. O kadar çok ganimetler vardı ki ordu günde ancak on li mesâfe kat' edebiliyordu. Hia ordusu ric'at eden bu imparator ordusunu taciz etmekten geri kalmadı. İmparatorun kumandanlarından biri esîr alındı. İtaat altına girmek istemediği

---

74 Şen-si dâhilinde Pim-leang-fu arazisinde.

75 Si-gan-fu yakınında Lun-tien-hien'den doksan sekiz li doğusunda.

76 Şen-si dâhilinde Si-gan-fu yakınında Hoa-in-hien'in kırk li doğusunda.

77 Şen-si dâhilinde Si-gan-fu yakınında.

için öldürüldü. Si-gan-fu'da kalmış olan bir miktar imparator askeri şehri ateşe vererek bir çok halk ile beraber dağlara kaçtılar. Bunlar tâkibâta uğradılar. Ele geçenlerin hepsi kılıçtan geçirildi. Sonra Po-po, Si-gan-fu'ya dâhil olarak orada imparator ünvanını aldı. Kumandanların biri yirmi bin askerle Şan-si dâhilinde Pu-fan[78]'ı zapt etti.

Po-po işte bu kadar büyük bir muzafferiyetten sonra pâyitahta
Sene:419 döndü. Bütün nâzırları ve kumandanlar payitahtını Si-gan-fu'ya nakletmesini istiyorlardı. Fakat Topalara bir set teşkil etmek fikriyle inşâ ettirmiş olduğu şehrin kendi huzuruna [orada hazır bulunmasına] ihtiyacı olduğunu, devletin müdâfaa ve muhâfazası için orada kalması icâb ettiğini düşüncesine esas alarak, Si-gan-fu'da bir miktar askerle kumandanlar bırakıp eski pâyitahtında kaldı.

İlk fikri oğlu veliahdı saltanat hakkından mahrum ederek bunu
Sene:424 Lun namında daha genç bir oğluna vermek oldu. Büyük oğlu derhal yetmiş bin kişi toplayarak kuzeye doğru kardeşi Lun'a karşı yürümeğe başladı. Kardeşini mağlup edip öldürdü. Bunun Çam isminde bir kardeşi maiyetinde bin süvari olduğu halde Kuei'ye hücuma cesâret ederek bütün tebaasını kendine bağladı ve Kuei'yi katlettirdi. Sonra pâyitahta geldi.

Orada veliahd ilan olundu. Ertesi sene Po-po vefat edince tahta
Sene:425 o çıktı.

Po-po zâlim bir hükümdardı. Halka hor görerek bakardı. Nâzırlarının kendi arzularına engeller göstermelerine, bazı mütalaalar öne sürmelerine, hatta huzurunda ufacık bir işârette bulunmalarına bile tahammül gösteremezdi. Gözünden düşenleri öldürmek için yanında dâima bir ok veya kılıç hazır dururdu. Bir çok nâzırların gözleri çıkarılmış, dilleri kesilmişti. Po-po kendini beğenmiş, mağrur bir hükümdar idi. Parlak ünvanları severdi. Vefatından sonra kendisine "Şi-tsu-vu-lie-hoam-ti" namını verdiler.

Batı Tsinleri Kralı o zaman Pe-lem Kralı ile harb ediyordu. Yeni
Sene:426 Hia Kralı Tsinlerin memleketine asker sevk etmek için bu fırsattan faydalanmayı düşünerek kumandanlarından birine Yuen-çuen[79] şehrini, diğerine de Nan-gan[80]'ı muhasara etmeleri için emir

78 Bugün Pim-yam-fu sancağında Pon-çeo.

79 Şen-si dâhilinde Fung-tsiang-fu yakınında.

80 Şan-si dâhilinde Kong-çang-fu arazisinde.

verdi. Hialar sonra Pau-han[81]'ı aldılar. Nan-çing'e girdiler. Si-pim'e hücum ettiler. Yaklaşık yirmi bin âile aldıktan sonra geri döndüler.

Hialar Kralı Tsinlerle harb ettiği esnada o zaman Goei namını taşıyan Topa Tatarları İmparatoru nâzırlarıyla en başta Hialara mı yoksa Jeu-jen Tatarlarına mı hücum etmenin münâsip olacağını müzâkere ediyordu. Bazı nâzırlar ilk önce Jeu-jenlere doğru yürünmesi fikrinde idiler. Bu tarafta daha büyük fayda elde edeceklerini ümit ediyorlardı. Tatarlardan bir çok esîr almak ihtimali olduğu gibi İn-şan dağında büyük bir av tertibi, bu suretle bir çok kürk ve boynuz elde edilmesi imkânı da vardı. Bunlar Hiaların kuvvetini pek önemsenmeğe değer bir şey saymıyorlardı. Bir takım nâzırlar ise Hia ülkesinin küçüklüğünü ve gayrımemnunların çokluğunu nazar-ı dikkate alarak ilk önce onlara hücum edilmesini münâsip görüyorlardı. Bu sırada Po-po'nun vefatı, oğulları arasındaki muhârebelerin haberleri geldiği için Topa Tatarları, Jeu-jenlerin bu fırsattan istifâde ile kendi imparatorluklarına tecâvüz edeceklerine dâir bazılarının beyan ettikleri mütalaaya rağmen, Hialara karşı yürümeğe karar verdiler. Sonra bazı yıldızlar görüldü. Bunlar bir muvaffakıyetin kat'î bir nişânesi gibi telakkî edildiğinden, artık bu mütâlaalar büsbütün kıymetten düştü.

Muhtelif kolordular sevk ettiler. Bunlar Pu-fan[82]'a ve Şen-çing[83]'e doğru yürüdüler. Topalar İmparatoru Hoam-ho sâhilinde Tai-tum-fu yoluyla bizzat ilerledi. Büyük bir soğuk çıkarak bu nehir donduğu için ordusunun karşıya geçmesi kolaylaşmıştı. Hiaların pâyitahtı olan Tum-van-çing şehrine yaklaştı. Şehir sâkinlerinin hepsini korku kapladı. Düşmanlarına karşı durmak isteyen Hia Kralı mağlup olarak perîşan bir halde şehre çekilmeğe mecbur oldu. Arkasından takip ettiler. Sarayının birkaç kapısını yaktılar. Bir çok ganîmetler aldılar. Bir çok esîr götürerek büyük kısmını başka taraflara nakleylediler. Pu-fan vâlisi bu şehri terk ederek Si-gan-fu'ya çekildi. Hiaların Kralı'nın birâderi sonra Si-gan-fu'dan çıkarak Gantim'e kaçtı. Topalar Si-gan-fu'ya girdiler. Tsin-çeu[84], Yum-çeo, vilayetlerinin bütün ahalisi, Şen-si dâhilinde dağınık bir halde bulunan

81 Şen-si dâhilinde Ho-çeo yakınında.
82 Bugün Şan-si dâhilinde Pim-yam-fu arazisinde Po-çeo.
83 Ho-nan dâhilinde Ho-nan-fu yakınında Şen-çeo.
84 Bu iki vilayet Şen-si dâhilindedirler.

bir takım kavimlerle Kiam [Kiang] barbarları Topa İmparatorlarına tâbi oldular.

İmparator bu muvaffakıyetleri elde ettikten sonra Pim-çing[85]
Sene:427 adı verilen payitahtına döndü. Hialardan aldıkları esîrlerin hemen hepsi son bir gayret sarfıyla Si-gan-fu'yu geri almak istedilerse de muvaffak olamadılar.

Si-gan-fu muharebesiyle uğraşıldığı sırada Topalar İmparatoru yeniden asker topluyordu. Bu kuvvet Jeu-jen Tatarlarına karşı hazırlanıyor gibi görünmekteydi. Fakat asker harbe gidebilecek bir hale geldiği zaman Hiaların memleketine girdiler. Onların ordusu başka tarafta meşgul idi. Topalar İmparatoru piyâde kuvvetleri ile ağırlıklarını bir dağın eteğinde bıraktı. Otuz bin süvari ile birdenbire Hialara karşı döndü. Hayrette kalan kumandanları Tum-van şehrinin öyle bir hücum ile zapt edilemeyecek derecede müstahkem olduğunu, buraya piyâde kuvveti sevk etmek lazım geldiğini söylediler. Fakat İmparator, piyâdenin buraya ulaşmasının pek çok zamana ihtiyaç göstereceğini, o vakte kadar düşmanın bir yerlere sığınmaya vakit bulacağını düşünerek, bu şehri gafleten zapt etmeğe karar verdi. Erzakları yoktu. Etraf tekmil harâb olmuş olduğu için oralardan tedârik etmek ümidi de bulunmuyordu. Süvari kuvveti ilerlemekte devam etti. Hiaların pâyitahtına yaklaştılar. İmparator, derin bir vâdide ordusunu sakladı. Küçük bir süvari müfrezesiyle surlara kadar ilerledi. Orada kendilerine teslim olan bir subaydan Hialar kumandanının bu şehri ele geçirilemez gibi telakkî ederek oraya gelmemiş olduğunu, Si-gan-fu'daki Topa ordusuyla harb ettiğini öğrendi. İmparator batı taraflarında bazı tahribat yaptırdı. Fakat ordusundan kaçan kimseler Hialara Topa Tatarlarının pek az zahireleri olduğunu, bütün eşyalarının arkada piyâde kuvvetlerinin yanında kaldığını, onları mağlup etmenin kolay bulunduğunu anlattılar. Bunun üzerine Hialar Kralı piyâde ve süvari otuz bin kişi ile şehirden çıktı. Korkan Topalar geri çekilmek istiyorlardı. İmparatorları kendilerini durdurdu. Düşmanlarını bozmak için onları bir hayli yürüttü. Beş altı li mesâfe henüz kat' edilemeden güneydoğu istikametinden bir rüzgâr kalkarak Hiaların üzerine o kadar çok toz yağdırdı ki ortalık simsiyah kesildi. İmparator hücum için bu

85 Ta-tung-fu'nun beş li batısında.

anı seçti. Kavga arasında beygiri yıkıldı. Az kaldı İmparator esîr düşecekti. Fakat tekrar kalktı. Bir ok isabetiyle yaralanmış olmakla beraber Hialara o kadar cesâretle hücum etti ki nihâyet onları firara mecbur eyledi. Arkalarını bırakmadı. Kum-van-çing'e girdi. Orada gâyet azîm ganîmetlerle bir hayli esîr aldı. Yalnız ele geçirdiği beygirlerin miktarı üç yüz bin çifti buluyordu.

Hialar Kralı Şam-kuei'ye kaçtı. Si-gan-fu civarlarında bir orduya kumanda eden birâderi Tim orada kendisine katıldı. Bu esnâda Kum-van-çing'de bir muhâfız kuvveti bırakmış olan Topa Tatarları askerlerini her tarafa dağıtarak Gan-tim ülkesini zapt ettiler. Sonra Şam-kuei[86]'ye yaklaştılar. Hialar Kralı çekildi. Şen-si dâhilinde Pim-leam'da karargâh kurdu.

Topa ordusunun muhtelif kolları Gan-tim'de toplandılar. Fakat yiyecekleri olmadığı, erzak tedâriki için memleketi tahrip ile meşgul olduklarından Hia Kralı kendilerine hücum ile mağlup etti. Son derece felakete düşen Topalar harbi bırakacak olurlarsa artık kendilerine mahv olmuş nazarıyla bakıyorlardı. Onun için son gayretlerini topladılar. İkinci defa hücuma gelen Hiaları püskürttüler. Bu muhârebede Hialar Kralı esîr düştü. O zamana kadar ordunun başında bulunan birâderi Tim ordunun enkazından kalanları topladı, Pim-leam'a kaçtı. Orada kendisinin krallığını ilan etti. Eski kral Çam, Pim-çim şehrine götürüldü. Orada Topalar İmparatoru ona "Hoei-ki Kum'u" ünvanını vererek hemşiresi ile evlendirdi. Topalar yeni kralı takipten geri durmadılar. Kral sürekli kaçıyordu. Aynı zamanda cezâ korkusuyla firar eden Topa ordusu kumandanlarından biri kralın yanına geldi, düşmanlarının zahiresi olmadığını ona haber verdi. Bunun üzerine Tim geri döndü, Topalara hücum etti ve onları firara mecbur eyledi. Topaların başlıca kumandanları, subayları esîr düştüler. Altı yedi bin telefat verdiler. Diğer kumandanlar bütün eşyâlarını bırakarak Si-gan-fu'ya, oradan da Pu-fan'a kaçtılar. Si-gan-fu Hia askerleri tarafından zapt edildi. Pim-çim'de esîr olarak tutulan Çam daha sonra isyan etmek istediği için idam edilmiştir. Yeni Hialar Kralı Tatarlara barış teklifinde bulunduysa da bağlılığını sunmadıkça buna razı olamayacakları cevabını verdiler. Sene:428

Tim, eski pâyitaht Tong-van-çıng şehrini zapt etmek düşünce- Sene:429 Lıe-tai-ki-su

86 Şen-si dâhilinde Kung-çang-fu yakınında.

siyle askerlerini Heu-ni-çing şehrine kadar sevk etmişti. Fakat daha ileriye gitmeğe cesâret edemedi. Biraz sonra eski pâyitahtına biraz daha yaklaştı. Bir dağ tepesinden şehri seyretti. Bu temâşâ âilesinin perîşan halinden dolayı gözyaşı dökmesinden başka bir şeye yaramadı.

Ertesi sene asker sevk etti. Kendisi de Topa Tatarları üzerine
Sene:430 yürüdü. Sum'ların İmparatoru Ven-ti ile bir sulh muâhedenâmesi yaptı. Bu muâhedenâme mucibince Topaları mahv etmek üzere kuvvetlerini birleştireceklerdi. Hatta fethedecekleri memleketi evvelinden aralarında paylaşmışlardı bile. Hing-şan dağının doğusunda yer alan havâli Sumlara, batısındakiler de Hialara âit olacaktı. Fakat Topalar İmparatoru onlara büyük tasavvuru uygulamaya fırsat bırakmadı. Gelip Hialar Kralını muhâsara altına aldı. Kralın erzakı yoktu. Muhârebede mağlup oldu. Tim, Şam-kuei'ye kaçabildi. Topalar ise Gan-tim ile Long-si'yi aldıktan sonra Pim-leam'a kadar akınlar yaptılar. Bunu muhâsara etmek fikrindeydiler. Bunun üzerine şehrin kumandanlarından bir kaçı Topalara teslim oldular.

Hialar Kralı, Topaların hücumuna pek müşkilatla karşı koya-
Sene:431 bildiği bir sırada Batı Tsinlere karşı bir sefer açmak cür'etinde bulundu. Kumandanlarından birini Tsinler Kralı'nın ikāmet ettiği Nan-gan şehrini muhâsara etmeğe gönderdi. Askerleri birkaç muzafferiyet elde ettiler. O zaman Tsinlerin pâyitahtında o kadar büyük bir kıtlık hüküm sürüyordu ki insanlar birbirlerini yemek için birbirlerini boğazlıyorlardı. Sefâlet bir çok kumandanları Hialara teslim olmağa mecbur etti. Mu-mo adındaki Tsin Kralı da aynı yolu izlemek zorunda kaldı. Kralı Şam-kuei'ye götürerek orada bir müddet sonra idam ettiler.

Bu ilk muvaffakıyet Hialar Kralı'nı Pe-leamlara karşı harb etmeğe sevk etti. Hoam-ho nehrini geçerek Pe-leamların işgal ettikleri ülkeyi zapt etmek, Topaların tecavüzlerinden bu suretle masun kalmak tasavvurunda idi. Bu maksatla yanında gâyet büyük miktarda sivil ahâli de götürüyordu. Fakat nehri geçtiği, askerin ancak bir kısmı karşı tarafa çıktığı esnâda Şen-si'nin batısında yerleşmiş olan Tu-ko-hoen Tatarlarının kralı kendisine karşı otuz bin süvari sevk etti. Bunlar Tim'i mağlup ettiler, esîr aldılar. Ertesi sene Topa Tatarlarına verdiler. Hialar Kralı idâm edildi. Bütün memleketi Topaların idâresi altına girdi.

*

Hialar üç hükümdar ile yirmi altı sene hükümran olmuşlardı. Bunlar mahv olduktan sonra Çin'de beş imparatorluk kalmış oluyordu. Güneyde Sum İmparatorluğu; Hoam-ho nehrinin kuzeyinde Topalar İmparatorluğu; bu iki hükûmetin hükümdarları "imparator" ünvanını taşıyorlardı. Diğerleri de Batı Tsinleri, kuzeyde Yenler ve kuzeyindeki Leamlardır. Şimdi bu sonuncuların târihinden bahsedeceğim. Şen-si'nin hudutları hâricinde Tu-ko-hoanlar da vardır ki bu vilayete kadar yayılmışlardı.

-3-
KUZEY LEAMLAR

İmparator Gan-ti Çin'in güney kısmında hükümran olduğu, Topalar İmparatoru Kuei, Hoam nehrinin kuzeyinde yer alan vilayetlere mâlik bulunduğu esnâda Çin İmparatorluğu'nda beş küçük hükûmet daha vardı. Bunlardan biri Heu-leam olup hükümdarı da Liu-kam isminde idi. Şen-si'nin batı kısmında saltanat sürüyordu. Tebaası arasında bazı aşîret reisleri vardı ki kadîm Hunların nesline mensuptular. Bu cümleden Çam-ye vilayetinde doğmuş olan Tsie-kiu-mum-sun bunlar arasındaydı. Ona "Tsie-kiu" ünvanı veriliyordu. Daha doğrusu âile ismi olarak bunu almıştı. Çünkü atalarından biri vaktiyle Hunlar İmparatorluğunda bu makāmda bulunmuştu. Amucası Lo-kieu, Heu-leam Kralı'nın hizmetine bağlanmış bir aşîret reisi idi. Kio-çeu namında diğer bir amucası Leam Kralı'nın ihtiyarlığından ve ordunun ikircikli ve kararsız halinden istifâde etmek isteyerek Lo-kiu'yu asker toplamağa ve Si-pem[87]'e çekilmeğe teşvik etti. Fakat bu teşebbüs hiçbir muvaffakıyet vermedi. İkisi de bu yüzden telef oldular.

Bunun üzerine, cenâze alaylarını icrâ için tebaasından yaklaşık on bin kişi kadar toplamış olan Mum-sun bu halka hitâben bir nutuk söyleyerek Leam Kralı'nın hareketinden şikâyet etti. Bütün aşîretlerine dayanarak amucalarının intikamını almak istediğini söyledi. Bunun üzerine halk sevinç nârâları attılar, bu teşebbüsün başarısını temenni ettiler. Mum-sun asker topladı; Şen-si dâhilinde Kan-çeo ile Leam-çeo arasındaki ülkeyi tahrip etti. Büyük çölü Kan-çeo'ya doğru güneyden çevreleyen dağlar silsilesini oluşturan Kin-şan dağına çekildi.

Leam Kralı buna karşı asker sevk etmeğe mecburiyet hissetti.
Sene:397 Kam-mu Lie-tai-ki-su Çin-şu Ven-hien Tum-kao
Fakat Mum-sun Kien-fam ülkesinde tahribât yaptıktan sonra onun vâlisi olan Tuon-nie'yi kendi tarafına çekti. Bunu efendisi gibi telakkî eyleyerek ona tâbi oldu. Askerlerinin kumandasını aldı. Bu askerle Leam Kralı'nın ordusunu bozdu. İşte bu kazanılan bu zafer Kuzey

87 Şen-si dâhilinde Leam-çeo'ya bağlıdır.

Leamlarının kuruluş devresini açar. Tuon-nie kendisini "Kien-fam Kum'u" ilan etti.

Sonra Mum-sun Leam Kralı'nın memleketlerine girerek orada harb etti. Bu ilk seferdeki başarının meyvesi Çin-çang[88] ve Tun-huang sancaklarının zaptından ibâret olmuştur. Tuon-nie yerine getirdiği hizmetlerine mükâfat olarak Mum-sun'a "Lin-çi heu'su" ünvanını verdi. Diğer bir fırka Çam-ye'yi zapt etti. Sonra Tuon-nie, Si-gan şehrini yaptırarak Kuzey Leam Kralı ünvanını aldı. Heu-leam Kralı ona karşı bir ordu kumandasında oğlunu gönderdi. Tuon-nie Güney Tin Kralından yardım istemek zorunda kaldı. Fakat kuvvet ve kudreti pek gelip geçici bir şey olmuştur. Zapt ettiği yerlerde henüz tamamıyla yerleşmeden, civarlarda başka bir sülalenin teşekkül ettiğini ve bir takım mevkileri kendisinin elinden aldığını gördü. Tsin-çang vâlisi isyan ederek Li-kao'ya "Leam Kum'u" ünvanını verdi. Tuon-nie'nin askerleri bazı muvaffakıyetler elde etmekle beraber buna mukāvemete kādir olamadılar. Li-kao "Batı Leam" namını taşıyan bir sülalenin ilk kralı olmuştur. Bu isyanın arkasından Mum-sun'un isyanı da vukûa geldi. Bunun cesâretinden korkan Tuon-nie, onun vücudunu ortadan kaldırmanın çaresini gizlice arıyordu. Mum-sun bu işten şüphelenerek daha evvel davranmak istedi. İsyan haber alınmakla beraber Mum-sun halkı ayaklandırmağa vakit buldu. Tuon-nie'yi sebepsiz yere en sâdık adamlarını katlettirmekle itham ediyordu. Az vakit içinde Mum-sun'un başına bir çok barbar toplandı. Kendisine karşı gönderilen asker bozuldu. Mum-sun, Çang-ye'ye girdi. Orada Tuon-nie'nin başını kestirdi. Bunun üzerine ordu kumandanları kendisini reisleri ve küçük Leam Krallığı'nın hükümdarı tanıdılar. Mum-sun, "Çam-ye Kum'u" ünvanını aldı. Heu-Leamların düşmanları olan Heu-Tsinlerle birleşti.

Heu-Leamlara âit bulunan Ku-tsang[89] şehri müthiş bir kıtlık içindeydi. Bundan dolayı yüz binden ziyâde nüfus telef olmuştu. Mum-sun burasını kolayca zapt edebileceğine ihtimal verdi. Fakat teşebbüsünde muvaffak olamadığı için Leamların kralıyla barış yaptı, ona zahire verdi. Târih bu hükümdarın zamanına âit olmak üzere bize hiçbir mühim bir şey bildirmez. Yalnız bazı kumandanlar

Sene 400 [margin, beside "Sonra Mum-sun Leam Kralı'nın..." line]

Sene 402 [margin, beside "Heu-Leamlara âit bulunan..." line]

---

88 Bu iki sancak Koa-çeo ve Kan-çeo taraflarındadır.

89 Şen-si dâhilinde Leam-çeo'nun doğusunda harap olmuş kadim şehir.

isyan etmiş, ehemmiyetsiz elçi heyetleri gelip gitmiş, civar krallar tarafından Leam Kralı'na bazı ünvanlar verilmiştir.

Mum-sun Batı Leamları'nın arazisine akınlar yaptı, Tsieu-tsu- Sene: 406-407 en[90] şehrini tahrip etti, Gan-çin'e kadar ilerledi. Elli bin kişi ile gelip hücum eden Güney Leamları'yla da bir harbe girişmeğe mecbur oldu. Bunları Kiun-çe'de bozdu.

Birkaç sene sonra yine bunların üzerinde o kadar büyük muzaf- Sene:410 feriyetler kazandı ki gidip Ku-tsang şehrini muhâsara altına aldı. On bin barbar âilesi kendisine bağlılıklarını arz ettiler. Güney Leamları Kralı bu muvaffakıyetlerden telaşe düşerek barışa tâlip oldu. Gâfil avlanmak tehlikesinden kurtulmak için sarayını Lo-tu[91]'ya naklet-ti. Ku-tsang şehri Mum-sun'un tâbi'iyyeti altına girdi. Mum-sun oradan ordusunu Batı Leamları'na doğru çevirdi. Bunların veliahd-larını esîr aldı, kumandanlarından birini bozdu. Batı Leamları Kralı mühim bir meblağ takdîm ettiği için veliahdı bıraktı ve bu Leamlar-la barış yaptı.

Ertesi sene Lo-tu şehrini kuşattıysa da zapta muvaffak olama- Sene:411 dı. Yalnız rehineler almakla yetinerek geri döndü. Ku-tsang şehri bağlılıklarını bildirmiş olmakla beraber kendisine bir reis seçmiş-ti. Mum-sun bundan memnun olmuyordu. Diğer taraftan Güney Leamları Kralı, pâyitahtını muhâsaraya gelmiş olan Mum-sun'dan intikam almak için büyük bir ordu topladı, muhtelif yollarla Leam-çeo civarlarına giderek orada tahribât yaptı, beş bin âile esîr aldı. Fakat dönüşünde şiddetli rüzgâr ve yağmurlar hareketlerini yavaş-lattılar; orduyu o kadar eziyete soktular ki Mum-sun arkadan yetişe-bildi. Kendisini perîşan etti, Lo-tu şehri kapılarına dayandı.

Mum-sun'un Batı Leamları ile yaptığı anlaşma onların memleke-tine gidip harb etmek yolunda beslediği arzuyu ortadan kaldırmaya kifâyet edememiştir. Süvari kuvvetiyle bu Leamların memleketine girdi. Fakat bütün erzakını bitirdikten sonra geri dönmeğe mecbur oldu.

Dönüş esnâsında Leam ordusu kendisini mağlup etti. Bunun Sene: 412-413 üzerine Mum-sun pâyitahtını Ku-tsang şehrine naklederek orada "Ho-si Kralı" ünvanını aldı, muhtelif kumandanlar tayin etti. Oğlu Çing-te'ye veliahd ünvanını verdi. Sonra Güney Leamları Kralı'yla

90 Şen-si dâhilinde Su-çeo ülkesi.

91 Ye-tsi-na yakınında Ning-hia'ya bağlıdır.

harbe başlayarak pâyitahtı olan Lo-tu şehrini beyhude yere muhâsara altına aldı. Bu seferden elde ettiği fayda, Leamlara tâbi olan Hoam-ho vâlisinin bağlılığını arz ederek idâresi altındaki memleketi kendisine teslim etmesinden ibâret olmuştur. Bununla beraber iki kral arasında harb devam etti. Mum-sun bir miktar rehinelerle döndükten sonra batıda Tiau-çu'ya doğru yürüdü. Kumandanlarından birini on bin askerle Pi-ho ve U-ti kıt'alarını tahribe gönderdi. Orada bir çok esîr aldılar. Bu târihte Mum-sun az kaldı harem ağalarından biri tarafından öldürülecekti. Uykuda iken harem ağası ona saldırmıştı. Fakat hâine kraliçe mâni oldu. Harem ağası idâm olundu.

Komşularıyla rahat rahat geçinemeyen Mum-sun Şen-si dâhi- Sene 415
linde Batı Tsinleri'ne âit olan Kuam-vu namındaki kıt'ayı tahribe gitti. Tsinlerin buradaki kumandanı mağlup edildi ve öldürüldü. Kumandanlarından biri de Batı Tsinleri üzerinde bazı başarılara nâil oldu. Bundan sonra, Mum-sun, saygılarını sunmak üzere Tsinler İmparatoru Gan-ti'ye sefîrler yolladı. Hialar kralı Po-po ile de ittifak akdetti.

Ertesi sene kumandanları U-ti ve Pi-ho kıt'alarını ele geçirdiler. Sene 417
Sonra otuz bin kişi ile Batı Leamları üzerine yürüdü. Fakat mağlup oldu, yedi bin zâyiât verdi.

Ertesi sene daha bahtiyar olamadı. Bu sene, İmparator Gan- Sene 418
ti'nin tâbi'iyyeti altında olduğunu ilan etti. İmparator da ona Leam-çeo vâlisi ünvanını verdi. Bu küçük hükümdarların büyük kısmı kendi memleketleri dâhilinde müstakil olmakla beraber zorbalık ve tahakkümlerini imparatorlardan aldıkları bu tür ünvanlarla örtmeğe çalışırlardı. Fakat hakikatte imparatora hakkıyla tâbi değildiler. İmparatorlar da ele geçiremeyeceği, muhâfaza edemeyeceği bir kıt'ayı böyle yönetmekte hiç müşkilat göstermezler, görünüşte bir bağlılıkla yetinirlerdi. Bu bağlılıklar imparatorların aslında hâiz olmadıkları bir hüküm ve nüfûzu tasdik manasını da tazammun ederdi [içerirdi]. Fakat her iki taraf da bundan istifâde ederek sâir hükûmetleri ve yabancıları korkutmak arzusuna düşerlerdi. Biri imparatorlukların sâhibi gibi görünür, biri de sahip olduğu kıt'aya meşru surette tasarruf eder konumunda bulunurdu. Bütün bu paylaşımlardan ise halk zarar görürdü.

Mum-sun Batı Tsinlere âit olan Kin-hien civarında Hao-vi[92] Sene:420 nehri civarlarını tahrip ile meşgul olduğu esnâda, Batı Leamları Kralı, Mum-sun'a tâbi bulunan Çang-ye ile sâir ülkeleri zapt için bunun gâyet münâsip bir fırsat teşkil ettiğine hükmetti. Nâzırları ve bilhassa vâlidesi bu harbden doğabilecek felaketleri izâha, henüz tahta çıkmış iken kendi ülkesinde kuvvetli şekilde yerleşmek çâresini arayacak yerde harbe girişmenin zararlı olacağına inandırmağa çalışmışlarsa da bunlara ehemmiyet vermedi. Yirmi bin asker toplayarak doğu tarafına yürüdü. Mum-sun bazı mevkileri zapt etti. Hoai-çing'de onu bozdu, Tsieu-tsuen'e kaçmağa mecbur etti. Leao-tsuen'de ikinci defa bir mağlubiyete daha uğrattı, birâderini öldürdü. Bu muzafferiyet Mum-sen'e Tsieu-tsuen şehirlerinin kapılarını açtı. Bütün halk teslim oldu. Bu şehrin idâresini oğlu Mo-kien'e verdi, Ku-tsung'a döndü.

Oradan oğlu veliahdı Leam Kralı'na hücum için Tun-huang'a Sene:421 doğru yolladı. Bu prens ertesi sene yirmi bin askerle oraya gitti. Düşmanın çekilmiş olduğu bu şehri ele geçirdi. Leam Kralı intihar etti. Sülalesi de söndü. Bunun üzerine Küçük Buhârâ kıt'asındaki bütün hükümdarlar artık komşu oldukları Mum-sun'a vergiler getirdiler. Mum-sun Batı Tsinleri'nin memleketine harb için kumandanlar gönderdi. Fakat kayıplar vererek püskürtüldüler. Tsinler imparatorluk âilesinin yerine geçmiş olan Sumlar İmparatoru da Mum-sun'a bir takım ünvanlar verdi. Bu Tsinlerin fırkasından Tam-ki adında bir kumandan vilayetlerin birinde isyan etmek istedi. Mum-sun derhal oğlu Çim-te'yi ona karşı yolladı. Çim-te âsîyi mağlup ederek Tsin-çang'a sâhip oldu. Tam-ki, birâderi Li-yau ile birlikte Ha-mi'ye kaçarak Jeu-jen Tatarlarının imparatoruna tâbi'iyyetini arz etti. O da kendisini Ha-mi yahut "Kamul Kralı" yaptı. Bunun üzerine Mum-sun'ların arazilerine akın yapmağa geldi. Karşısına çıkmış olan Çim-te'yi bir muhârebede telef etti. Bu iki arada Mum-sun, Sumlar İmparatoru'na hediyeler yollamış ve ondan yeni ünvanlar almıştı. Oğlu Him-kue'yi veliahd ilan etti.

Mum-sun Batı Tsinlerine karşı harbe devam etti. Tsinler kendi- Sene:424 sinin elinden Lin-fung sancağını aldılar. Si-gan ile Fan-ho şehirlerini muhâsara ettiler. Mum-sun bu şehirlerin imdadına asker gönderdi. Hia Kralı'nı da Batı Tsinleri'ne hücuma teşvik etti. Sonra Topa

92 Şen-si dâhilinde Lin-tao-fu sancağında.

Tatarları İmparatoru Tai-vu-ti'den "Hu-si Kralı" ünvanını aldı. Tekrar batıya Tsinlere hücuma gitti, Lo-tu'ya yaklaştı. Aralarında ahd-ü misak ile akdettikleri sulh o sene için harbe son verdi.

Ertesi ilkbaharda Mum-sun, Tsinlere âit olan Si-pim'i tahribe Sene:429 giderek vâliyi esîr aldı. Oradan Pao-han'a kadar ilerledi. Beş bin Tu-ku-hoen Tatarının yardımıyla veliahd olan oğlu Him-kue'yi Tim-lien'e doğru gönderdi. Fakat Tsinler Kralı bunu esîr etti. Ne bahasına olursa olsun bırakmağa râzı olmadı. Bunun üzerine Mum-sun veliahd ünvanını Him-kue'nin dayısı olan Pu-ti'ye verdi. Sonra sefîrler vâsıtasıyla Sumlar İmparatoru'na hediyeler gönderdi.

Ertesi sene de oğlu Gan-çeo ile Topa yahut Goei Tatarları İmpa- Sene ratoru Tai-vu-ti'ye hediyeler takdîm etti. Bu bağımlılık netîcesinde 430-431 Tatar İmparatoru'ndan "Leam Kralı" ünvanına nâil oldu. Mum-sun, krallığı dâhilinde bir çok memuriyetler ihdâs etti. O zaman Vu-goei, Çang-ye, Tun-hoam, Tsieu-tsuen, Si-hai, Kin-çing, Si-pim adlarında yedi sancağa yani hemen hemen bütün Şen-si'ye sâhip idi.

Sonra Topa Tatarları İmparatoru, Leam Kralı'na bir sefîr gön- Sene:432 derdi. Mum-sun'un evvela bir takım Çin teşrifat merâsimine riayet etmek istememesi sefîrin canını sıktı. Geri döneceğini söyleyerek tehditlerde bulundu. Fakat gitmesine meydan vermediler. Bu merâsim [protokol], imparatorun emirlerinin karşılanış tarzıyla ilgiliydi. Mum-sun itaat etmeğe mecbur oldu. Sefîr sonra Çin sarayına dönünce Mum-sun'un hareketlerini tamamıyla anlattı.

Bundan dolayı fenâ bir netîce çıkmadıysa da biraz sonra zuhur eden bir vak'a iki memleket arasında ihtilaf çıkmasına meydan verdi. Mum-sun'un yanında Fo mezhebine mensup Tan-vu-tsan adlı bir bonz vardı ki Semerkand'dan gelmişti. Ruhlara, cinlere hükmetmek, dua ile hastaları şifaya kavuşturmak iddiasını besliyordu. Bundan dolayı Mum-sun kendisine pek ziyâde hürmet gösteriyor ve "evliyâ" namını veriyordu. Tatarlar İmparatoru bu bonz'u yanına çağırdı. Fakat Mum-sun onu vermeğe mecbur olmamak için öldürttü. Bu andan itibaren Topa Tatarları Leam Kralı'ndan intikam almayı tasavvur etmeğe başladılar.

Diğer taraftan bütün tebaası da Mum-sun'a zâlimliğinden dola- Sene:433 yı kin ve husûmet besliyordu. Mum-sun artık ömrünün sonuna gelmişti. Mum-sun'un hastalanması üzerine, krallığın ileri gelenleri veliahd Pu-ti'nin işleri idâre edemeyecek kadar genç olduğunu

düşünerek gözlerini büyük birâderi Mo-kien'e çevirdiler. Bu, gâyet ihtiyatkâr, ilimlere ve edebiyata muhabbetli biri idi. Mo-kien'i veliahd ilan ettiler. Biraz sonra Mum-sun vefat edince o kral oldu. Kendisine Tai-tsu-vu-siuen-vam ünvanını verdiler.

Mo-kien, oğlu Fong-tan'ı veliahd ilan ettikten sonra krallığın kendisine verilmesini talep için Topalar İmparatoru'na sefîrler gönderdi. Kral ünvânıyla beraber Topalar sarayındaki yüksek mansıplarına ait ünvanları da aldı. Kendisine Sumlar sarayından da bunlara benzer ünvanlar verdiler.

Birkaç sene sonra Topa Tatarları İmparatoru'nun bir hemşire-
Sene: 434-437 siyle evlendi. İmparator, Mo-kien'in vâlidesine bazı ünvanlar verdi ve veliahd Fong-tan'ın kendi sarayına gelmesini istedi. Mo-kien Sumlar İmparatoru'yla da münâsebette bulunuyordu.

Mo-kien'in Topalarla akdettiği bu yeni akrabalık gerek kendisi-
Sene:438 nin, gerek hükûmetin harâb olmasına yol açtı. Evvelce Batı Leamları Kralı Li-kau'nun kızı Li-şi ile evlenmişti. Tatar prensesinin gelişinden sonra da Li-şi ile münâsebette bulunuyordu. Li-şi rakîbesi yeni prensesi zehirledi. Topalar İmparatoru hemşiresinin hayatını kurtarmak için en hâzik hekimleri yolladıysa da bir şeye muvaffak olamadılar. İmparator Li-şi'nin kendisine teslimini istedi. Mo-kien buna itaat etmedi. Li-şi'yi Tsieu-tsuen'e gönderdi. Alınacak karar hakkında Topa Tatarlarının sarayında uzun uzun müzâkerelerde bulundular. Mo-kien'e satılmış olan bazı hâinler ona karşı harb ilan edilmesine mâni olmak istediler. Fakat fayda etmedi. Tatarların İmparatoru, Yun-çung mevkiinden Hoam-ho nehrini geçti. Şam sancağı dâhilinde Fue-çing'e geldi. Mo-kien'in müracaat ettiği Jeu-jen Tatarlarının hücumuna maruz kalmamak için de daha evvelce gerekli tedbirleri almıştı. Az vakit içinde Mo-kien'in ordusunu dağıttı. Ku-tsang'a yaklaştı. Mo-kien'e teslim olması için adamlar gönderdi. Jeu-jenlerin Topalar arazisine girmeğe hazırlandıklarını haber almış olan Mo-kien, bu teşebbüsün muvaffakıyete yol açmasını beklemek istedi. Bulunduğu şehirde istihkâmları bir kat daha takviyeye çalıştı. Fakat Tai-vu-ti'nin sıkıştırmaları netîcesinde teslim olmağa mecbur oldu. Beş bin kişi ile beraber çıkarak bütün kumandanları ve nâzırlarıyla Tai-vu-ti'ye teslim oldu. İmparator, Ko-tsang şehrine girdi. Diğer kumandanlar Mo-kien'in diğer memleketlerini gidip zapt ettiler. Her tarafta muhâfız kuvvetleri bırakıl-

dı. Sonra Tai-vu-ti pâyitahtı olan Pim-çing'e geri döndü. Mo-kien'e bazı ünvanlar verdi. Mo-kien, İmparatorun sarayında kaldı. Kuzey Leamları'nın sülalesi işte bu zamanda sona erer.

Mo-kien'in mağlubiyetinden sonra birâderi Şa-çeo vâlisi Vu-goei ile Tsin-çeo vâlisi İ-te, Gan-çeo namında diğer bir birâderi, Tam-ulh namında bir yeğeni Topalar eline düşmemek için muhtelif mahallere kaçtılar. Vu-goei, Çang-ye şehri ile civardaki muhâfız kuvvetlerini tâcizden geri kalmadı. Fakat sonra Topa Tatarlarına teslim olduğu için Tai-vu-ti'den ordu kumandanı ve "Tsieu-tsuen Kralı" ünvanını aldı. Bunun üzerine yeğeni Tam-ulh kendisine karşı isyan etti, İ-te ile birleşmeğe onu mecbur etti. Tam-ulh öldürüldü. Lie-tai-ki-su

Mo-kien'in akrabaları arasındaki bu muhârebeler Tai-vu-ti'nin nazar-ı dikkatini uyandırdı. Derhal bir ordu sevk etti. Erzaktan mahrum bulunan Vu-goei Büyük Çöl'ün ötesine çekilerek oradan birâderi Gan-çeo'yu Lop Gölü sâhilinde Şen-şen şehrine hücuma gönderdi. Bu şehir o zaman Pe-lung namında bir kral tarafından idâre ediliyordu. Kral teslim olmak üzereydi. Fakat Tai-vu-ti'nin Hindistan ve Semerkand'dan dönen sefirleri kendisini direnmeğe teşvik ettiler. Askerler arasına girerek harbe iştirak ettiler. Gan-çeo bu şehri zapta muvaffak olamadığı için Tung-çıng'a geri döndü. Mo-kien âilesinden kalan kimseler, birâderi Van-nien müstesnâ olmak üzere Tai-vu-ti'ye karşı silaha sarılmışlardı. Sene:441

Vu-goei Tun-huam[93] [Tun-Huang] şehrine çekilmişti. Fakat burasını terke mecburiyet gördüğü için birâderi Gan-çeo ile birlikte Şen-şen şehrine hücum etti. Şen-şen Kralı Pe-lung tebaasının bir kısmı ile birlikte Hoten taraflarında Tsie-mu ülkesine kaçtı. Şen-şen'de oğlunu bıraktı. O da Gan-çeo'ya teslim oldu. Vu-goei, Tun-huam şehrini terk ettiği vakit Batı Leamları Kralı'nın Li-pao namında bir oğlu, vaktiyle Tam-ki ile beraber Ha-mi'ye çekilmiş iken şimdi on bin kişi ile bu şehre döndü. Topalara tâbi'iyyetini arz ettiğinden İmparator'dan "Tun-huam Kum'u" ünvanını aldı. Vu-goei'ye gelince, çölü geçerken maiyetindekilerden bir kısmını kaybederek Uygurlar ülkesine gitti. Sene 442 Lie-tai-ki-su Kam-mu

Mo-kien'in hezîmetinden sonra Han-şoam namındaki Leam-çeo'lu bir adam Uygurlar nezdine giderek orada yerleşmişti. Yukarıda bahs olunduğu gibi, bu kavimler vaktiyle iki hükümdar sülalesi

93 Fua-çeo taraflarında.

tarafından idâre edilmişti. Bunlar mühim iki krallık teşkil etmişlerdi. Birisinin sekenesine On Uygurlar, diğerininkilere de Dokuz Uygurlar deniliyordu. Hanlar âilesi Çin'de hükümran oldukları müddetçe bunlar pâyidar olmuşlardı. Uygurların hangi târihte birleşerek yalnız bir hükümdar idâresi altına girdikleri meçhuldür. Bu hükümdarlarına İdi-kut (Jdi-kutt) yani "Resulullah" ünvanını veriyorlardı. Han-şoam'ın kuruluşunun bir devrim niteliğinde olmuş olacağı zannediliyor. Tam-kie, Ha-mi kıt'asında Jeu-jen Tatarları tarafından pek sıkıştırıldığı için tebaasıyla Uygurların nezdine kaçarak orasını ele geçirdi tasavvuruna düştü. O zaman orada hüküm süren Han-şoam Vu-goei'ye bağlılığını bildirir gibi göründü. Maksadı Tam-ki'yi atmak için ondan asker koparmaktı. Fakat Vu-goei pek geç ulaştı. Tam-ki ölmüştü. Uygur Kralı'nın artık imdada ihtiyacı olmadığından Turfan, nam-ı diğer Le-kiau-ho-çing şehrinin kapılarını kapadı. Vu-goei şehri kuşattı ve zapt etti. Sumlar İmparatoru'na şehri takdîm ederek İmparator'dan "Leam-çeo Vâlisi ve Ho-si Kralı" ünvanını aldı. Eski Uygur Kralı Han-şoam Jeu-jen Tatarları nezdine kaçtı.

Bir müddet sonra Vu-goei öldü. Birâderi Gan-çeo yerine geçti.
Sene:444 Sumlar İmparatoru ünvanları ona da verdi.

Sonra Gan-çeo Jeu-jen Tatarlarının İmparatoru Çu-lo Han
Sene:460 (Tchou-lo-khan)'ın hücumuna uğramıştır. Bu han Uygur ülkesini
Lie-tai-ki-su Kam-mu ele geçirdi. Gan-çeo'yu öldürdü, âilesini söndürdü. Bu krallığı Han
Ven-hien Tum-kao Pe-çeo'ya verdi. O da Uygur Kralı namını aldı. Gan-çeo'nun tebaaları üç parçaya ayrıldılar.[94] Biri Biş-balığ taraflarında gidip yerleşti, ileride görüleceği üzere oradan Avrupa'ya geçti.

*

Buraya kadar Büyük Hun İmparatorluğu'nun inkırazından sonra Çin'de yahut Tataristan'da kurulmuş olan muhtelif Hun şubelerinin hepsine âit olayları kaydettim. Artık Batı tarafına dönmüş, oradan Avrupa'ya geçmiş ve Avrupa'da buradaki kadar tahribâtta bulunmaktan geri kalmamış olan Hunların târihine sözü nakletmek sırası gelmiştir.

---

[94] Bu vak'ayı zikreden Ebu'l-Gâzî Bahadır Han ilk önce "ebedî kuvvet" ünvanını taşıyan âileye mensup hükümdarlar tarafından idâre edilen bu kavimlerin iki bin sene birlik halinde kaldıklarını söylüyor. Fakat devirler istisnâ edilmek şartıyla rivâyetlerinin esası Çin târihlerine uygun düştüğü için bu tayin ettiği devreye o kadar ehemmiyet vermemelidir. Atilla'nın saltanatından sonra bu Uygurların ne oldukları ileride görülecektir.

DÖRDÜNCÜ KİTAP

-1-
BATI HUNLARI

Bu târihin birinci kitabında görüldüğü üzere, Çin'in kuzey hudutlarında kurulmuş olan Hunlar İmparatorluğu İsâ'nın doğumunun doksan üçüncü senesinde mahv olmuştur. Ondan sonra artık Tataristan'da Güney Hunları tarafından kurulmuş olan hükûmet kalmıştır. Kuzey Hunları'nın büyük kısmı Çin'in tam kuzeyinde yer alan o geniş ülkelerden çıkarıldıktan sonra batı tarafına doğru uzaklaşmağa mecbur olmuşlardı. Orada yeni bir imparatorluk kurarak yine "Tanju"lar tarafından idâre edildiler. Fakat bunların isimleri ve saltanatlarının müddeti bizce meçhuldür. O zaman kendilerinden pek haberdar olamayan Çin müverrihleri yalnız müteferrik olayları kaydederek yetinmişlerdir. Bunları muntazam bir zincir halinde birbirine rabt etmek kābil olmuyor. Bununla beraber yine bu olaylar, bu Hun milletini bütün bütün gözümüzden kaybetmemek için yeterlidir. Bu olaylara bakarak Hunların Avrupa'ya komşu kıt'alarda [bölgelerde] yani Volga nehri tarafından sulanan ve Büyük Macaristan (Grande Hongrie) adı verilen ülkelerde ne kadar büyük bir kuvvet sâhibi olmuş olduklarını anlayabiliriz. Hunlar oradan daha güneydeki memleketlere, Kapçak ovalarına, Kâşgar şehrine kadar yayıldılar. Kuzeye yani Rusya'ya ve sâir civar kıt'alara girip girmedikleri hakkında elimizdeki vesîkalar bize bir şey söylemiyor. Hunlar gibi cevvâl, fıtratları itibarıyla eşkıyalığa o kadar meyyâl bulunan bir kavmin komşularını pek nadiren rahat bırakacağı düşünülecek olursa, mutlaka oralara da tecâvüz etmiş olacaklarına ihtimal verebiliriz. Fakat biz târihe gelelim.

Kuzey Tanjusu Teu-hien namındaki Çin kumandanı tarafından hezîmete uğratıldıktan sonra İrtiş nehrine civar olan Kin-vi dağını aştı. Bütün Kam-kiu yahut Kang-li ülkesini geçti. Tebaasından bir Sene:91 Ven-hien Tum-kao

çoğuyla birlikte Yue-pan adı verilen bir ülkeye çekildi. Hunların buraya yerleşmesi dolayısıyla daha sonraları bu ülkeye "Tanju Krallığı" namı verilmiştir. Çin coğrafyacılarına göre Kam-kiu ülkesi Jaksartes nehrinin kuzeyinde yer alıyordu ve Kapçak kıt'asının büyük bir kısmını içine alıyordu.

Rubruquis

Kuzeyde kâin saydıkları Yue-pan, Ufa ve Başkırlar diyarlarına doğrudur. Buraya Batı târihçileri "Büyük Macaristan" namı vermişlerdir. Çünkü Hunların oradan çıktıklarını iddia ederler. Bu noktada Çin târihçilerinin rivâyetleri bu geleneği te'yid ve tasdik ediyor; Hunların Avrupa'ya civar bir noktada yerleşmiş oldukları hakkında belgelere dayanan bir şahitliği mevcut hale getiriyor.

O zaman Yayın nehri menbalarına doğru yerleşmiş olan bu Hunlar batı tarafında bir takım fetihlerde bulundular, Yen-tsai (Yen-tçai) denilen ve Ta-tsin ülkesinin hudutları üzerinde bulunan bir diyara sahip oldular. Çinliler Roma İmparatorluğu'na bu adı verirler. Yentsai ülkesi o zaman Alanna'lara tâbi idi ki Alenler(Alains)'le aynı şeydir. Bu ülkenin kralını öldürdüler. Alannalar kadîmden beri burada oturuyor değildiler. Daha uzaktan geliyorlardı. Zannederim ki güneye doğru sarkmalarının sebebi vaktiyle Hunların Tobolsk civarlarında ve doğusunda yer alan memleketlerde Tanju Çi-çi'nin çıkardığı karışıklık münâsebetiyle yerleşmelerinden ibârettir.

Ptolémé
Kam-mu
Lie-tai-ki-su
Joseph de Beljud.

Alenler[1] eskiden daha çok kuzeyde, Yayık nehrinin menbalarının üstünde, hemen hemen Ufa ve Solamskoi ülkelerinde otururlardı. Bütün bu ülkeler, hatta Sibirya'nın pâyitahtı olan Tobolsk şehri o zaman Tanju Çi-çi'nin idâresindeydi. Dağlarda oturdukları için "dağ" manâsını ifâde eden "Alin" kelimesinden türetilmiş olarak "Alen" namıyla anılan bu kavimler bunun üzerine daha güneye, Çerkesistan'ın ve Derbend'in kuzeyindeki ovalara indiler. Miladın yetmiş üçüncü senesine doğru İrkani (Hircanie) Kralı ile ittifak yaptıkları ve Derbend Boğazı yoluyla Medi (Medie) kıt'asına girmek istedikleri görülüyor. Parslar Kralı Pakor (Pacor) bunların geçişlerini engellemeğe cesâret edemediği için arzularını icrâ etmişlerdir. Yüz otuz dört târihlerine doğru Adrien'in hükümranlığı sırasında buraya tekrar girdiler ve Adrien tarafından çıkarıldılar. Sonraları

[1] Türkistan'da Alan namıyla bir şehir vardır. Bazı yazarlar Alen'lerin buradan çıktıklarını iddia ederler. Fakat bu noktada ben Ptolémé'nin fikrini kabul ediyorum. Bana daha muvâfık görünüyor.

batı taraflarında akınlar yapmağa cür'et ettiler. Gordiyen (Gordien) bunlarla Makedonya'da Filip (Philippes) ovalarında karşılaştı. Fakat bu barbarlar onun ordusunu bozdular.

Alenlerin kuvvet ve azameti o kadar arttı ki itaatleri altına aldıkları komşu kavimler onların isimlerini aldılar, onlarla karıştırıldılar. Nöri (Neuri)'ler, Vidini'ler, Celon(Gelon)'lar, Ağatirs(Agathyrses)'ler işte bu kabîldendir. Daha sâir bir çok kavimler de kendileriyle karışmıştır. Sarmatya ovalarından Palus Meotid(Palus Méotides)'den Hindistan'a ve Ganj nehri menbalarına civar olan dağlara kadar yayılıyorlardı. Yani buralardaki muhtelif kavimlere hep Alen namı veriliyordu. Ammien Marcel

İhtimal ki aynı sebepten, hep aynı memlekette oturduklarından ve aralarında bir çok benzerlik bulunduğundan dolayıdır ki Çinliler Alenlerle Hunları aynı kavim saymışlardır. Hakîkaten Alenler hep Hunlar gibi çadırlar altında, sürülerine en muvâfık diye telakkî ettikleri yerlerde yaşarlar, dolaşırlardı. Bütün servetleri bu hayvan sürülerinden ibâretti. Etlerini yerler, sütlerini içerlerdi. Çadırlar altında kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlar otururlardı. Silah taşımağa kudreti olanların hepsi komşu kavimlerin ülkelerinde akın yapmağa giderlerdi. En büyük meşgaleleri savaşmaktan ibâretti. Bütün medâr-ı iftiharları bu idi. Bundan dolayıdır ki daha çocukluklarında ata binmeğe alışırlardı. Âilesi içinde rahat yaşayıp ihtiyarlamak ayıptı. Muhârebelerde düşmanlarından bir kaçını öldürdükten sonra, başlarını kestikten, beygirlere süs yapmak için saçlarını kopardıktan sonra hayatı terk edenlerin bahtiyar oldukları sayılırdı. Bu kavimler bize zâlim ve hunhar görünürlerse de Ammien onları Hunlara nisbetle daha halîm, daha iyi yapılı, daha uzun boylu, daha çevik ve hafif bulur. Bütün dinleri toprağa saplanmış yalın bir kılıca karşı gösterdikleri saygı eserinden ibâretti. Bir takım değneklerle istikbali keşfederler, olay ve olgular hakkında hükümler verirlerdi. Ven-hien Tum-kao Ammien Marcel

Demek oluyor ki Alenler de sâir Tatarlar gibi bedevî kavimlerdi. Çehreleri tamamıyla Hunlara benzer. İhtimal ki kısmen Hun neslinden idiler. Çünkü içlerinde bir çok Hun aşîretleri bulunması gerekirdi. Çi-çi tarafını tutmuş Hun aşîretleri bunlarla beraber oldukları gibi, muhtelif zamanlarda Hunların ekseriyetinden ayrılan aşîretler de yanlarına gelmişlerdi. Fakat Ammien'in yaptığı gibi Alenlerin diyarı Hindistan'ın kuzeyine kadar yayılıp teşmil edilecek olursa,

içlerinde ekseriyeti Hunlar teşkil ederler, Hunlar Alenlerle karıştırılmak gerekir. Roma târihçilerinin bu iki kavim arasında gördükleri fark, Alenlerin batı milletleriyle münâsebete girmelerine atfedilmek lazım gelir. Her halde, Başkır ülkesine yerleşen Hunlar da daha güneydeki kıt'alara indiler, Yen-tsai başka tabirle Asya Sarmatyası'na geçtiler, orada Alenleri bularak mağlup eylediler.

Bu yeni istila sebebiyle Alenler kendilerine başka bir yer aramağa mecbur oldular. Bir kısmı Çerkesistan dağlarına daldılar, orada zamanımıza kadar mevcudiyetlerini korudular. Bir kısmı batı tarafına geçerek taraflarında teessüs eylediler [müesseseleştiler]. Oradan İsa'nın doğumunun dört yüz altıncı senesine doğru Suevler (Sueves) ve Vandallarla beraber gidip Cermanya'yı tahrip ettiler. Belçika'yı geçtiler, Pirene dağları eteklerine kadar geldiler. Bu sıradağları aşamadıkları için bütün Gol kıt'asına yayıldılar. Orada Roma İmparatorlarının zaafından faydalanarak bir çok şehirleri yağma ettiler. 409 târihinde Pirene geçitlerini muhâfaza ile görevli kavimlerin isyanı Alenlerin İspanya'ya serbestçe girmeleri imkânını verdi. Orada bir çok tahribât yaptılar. 411 târihinde İspanya'da yerleşerek bu zengin vilayetleri aralarında paylaştılar. Vandallarla Suevler Galis (Galice) ve Betik (Bétique) vilayetlerini, Alenler ise Luzitani (Lusitanie) ile Kartacene (Carthagene) vilayetlerini aldılar. Fakat bunların bir çoğu Gol kıt'asında ve bilhassa Normandiya ile Britanya'da kalmışlardı.

Zos. Prosp. Chr.

Le Nain de Tillem.

İşte ta kuzeyden ve Tobolsk civarlarından gelen bu kavmin birkaç asırda, âdeta hissedilmez bir şekilde gâyet geniş ülkeleri geçerek Akdeniz ve Atlas Okyanusu sâhillerinde durduğu, eski oturduğu iklimlere aykırı mevkilerde yerleştiği görülüyor.

Hunlar ise daha büyük bir mesâfe kat etmişlerdir. Bunlar Çin'in kuzeyinden Cermanya'ya, Gol ve İtalya kıt'alarına kadar ilerlediler. Fakat Hun milleti gâyet kalabalık olduğu için bünyesinde topladığı aşîret ve kabîlelerin hepsi bu kadar büyük ve zahmetli teşebbüslere iştirak etmemişler, bir çoğu Tataristan'da kalmışlardır. Tataristan'da ise Paykal Gölü'nün, Tu-la nehrinin civarlarında Turfan dağlarının kuzey taraflarında, İrtiş nehri ile Altay dağları boyunda, Kapçak kuzeyinde Başkır ülkesinde hatta Ate yani Atel [İdil] veya Volga nehri sâhillerinde yayılmışlardı. Bunlardan bir çoğu daha güneye doğru inerek o zaman Alenlerin işgali altında bulunan

Ven-hien Tum-kao

memleketleri yani Asya Sarmatyası'na sâhip oldular, Volga ile Palus Meotid arasındaki bütün kırları çadırlarıyla doldurdular.

Bütün Hunlara ileride Te-le (Te-lé) yahut Tie-le (Tie-lé) namı verilmiştir. Mâverâünnehir'de Oksus nehri yakınında yerleşmiş olan bir nevi Hunlara verilen Heyâtile (Haiathelites) yahut Abtelit (Abtelites) adı bundan gelmiştir. Bu Hunlar Teu-hien tarafından hezîmete uğratıldıktan sonra kuzeye doğru kaçan milletin arkasından gidemeyerek Aksu ve Kâşgar cihetlerinde durmağa mecbur olan aşîretlerin neslinden geliyorlardı. Hunların böyle darmadağınık olmalarına rağmen târih bize onların yine Turfan ile Hazar Denizi arasındaki ülkede pek kuvvetli olduklarını haber veriyor. Arada sırada Çinlilerle bazı muhârebelere giriştiler ki bunları hikâye edeceğiz. Van hien Tum kan

Kumandan Pan-çeo'nun orduları Hazar sâhillerine kadar gelmişlerdi. Oradan, şevket ve kudretleri Çinilerce meçhul olmayan Roma İmparatorluğu arazisine geçmek fikrinde idiler. Pan-çeo, Küçük Buhârâ kıt'asında bir takım kavimleri itaati altına almıştı. Bunlar imparator tarafından kendilerini idâre etmek ve Çin'in tâbi'iyyetinde tutmak için gönderilmiş olan vâliyi, Çinlilere karşı isyan ettikten sonra öldürmüşlerdi. İsyan eden bu kavimler ise Turfan'ın batısında Haraşar civarında Yen-çiler ile güney tarafında komşuları olan Goeililer, Goei-siular ve biraz daha uzakta Şan Krallığı dâhilinde oturan kavimler idiler. Pan-çeo krallıklarını ilan eden kimseleri tahtlarından indirip katlederek yerlerine Çinlilere itaat eden kimseleri getirdi. Bu suretle Küçük Buhârâ kıt'asının büyük bir kısmı Çinlilerin idâresi altına girdi. Kam-mu Lie-tai-kı-su

Bu durumlardan telaşa düşen Kuzey Hunları Çinlilerle barış yapmağa tâlip oldular. O zaman Çin tahtını işgal eden Ho-ti, eski usûl ve âdetlerine pek bağlı olan bu kavimlerin o vakte kadar millî bir karakter teşkil eden hunharlıktan hiçbir vakit vazgeçmeyecekleri bahanesiyle bu barışa muvafakat etmek istemiyordu. Fakat barışı reddetmemekle beraber sefirlerine büyük hediyeler vermekten geri kalmadı. Sene 104 Kam mu

Hunlar Çin'den gâyet uzak olsalar da yine Çinlileri korkutacak derecede kuvvetli ordulara mâlik idiler. Her halde kendilerini hoş tutmak icap ederdi. Çinlilerin Turfan civarındaki yerleri muhâfaza edebilmeleri buna bağlı idi. İmparatorların haşmet ve gururu onları Hunlara karşı böyle kibirli bir şekilde davranmaya sevk etmişse de Sene 107

sonraları bundan vaz geçmişlerdir. Nâzırlar imparatorlara Tataristan'ın bu kısmında Çin'in hüküm ve nüfuzunun ancak bir hayli muhâfaza kuvveti yerleştirmesi sâyesinde korunabileceğini, bunun da pek büyük masraflara yol açarak Çin'e hiçbir fayda temin etmeden hazîneyi zaafa uğratacağını, imparatorun sâdece uzak bir takım memleketlerin hâkimiyeti ile iftihar etmesine karşılık, gerekli olan büyük masraflara katlanmak mecburiyetinde kalacak asıl Çin tebaasının hükümdarın şan-şöhret hırsına kurban olacaklarını arz ettiler. Bundan başka, Çinlilerin Çin hâricinde bir takım yerlere mâlik olmaları, tabiatıyla o yabancıların Çin'e kolayca girmeleri sonucunu getireceği, bunun da bir takım akınlara meydan vereceği âşikâr idi. Hakîkaten Çin hiçbir vakit tek bir hükümdarın idâresi altına girip de tabiatın kendisine tayin etmiş olduğu hudutlar içine kapandığı kadarki derecede kuvvet ve nüfuz sâhibi olamamıştır.

Bu değerlendirmeler Çin danışma meclisini Küçük Buhârâ
Sene:109 kıt'asını tamamıyla terke ve Ha-mi ile Turfan civarlarında bulunan
Kam-mu Lie-tai-ki-su askerleri geri çağırmağa sevk etti. Fakat Çinlilerin geri çekilmesi Hunların cesâretini artırdı. Bu memleketlere girerek oralarını zapt ettiler. Oradan tâ Şen-si vilayeti hudutlarına kadar akınlar yapmağa başladılar. Çoktan beri bu türlü akınlara alışkın bulundukları, Çinliler tarafından uğratıldıkları felaket hatırlarından çıkmamış olduğu için, Çinlilere karşı dâima bir husûmet besliyorlar, bunu açığa vurmak için fırsat gözetliyorlardı. İmparator derhal Ha-mi'ye ve Turfan'a yeniden asker sevk etmemiş olsaydı Hunlar şüphe yok ki Çin'in daha içerilerine kadar gireceklerdi. Fakat Ha-mi'ye ve Turfan'a gönderilen ordu sâyesinde Uygurların bir kısmı ile Lop Gölü sâhillerinde Şen-şen namını taşıyan kavimler Çin'in idâresi altına girdi.

Kuzey Uygurları ile böyle olmadı. Bunların kralı Kiun-tsieu
Sene:120 Hunların tarafını tuttu. Bu iki kavim birlik halinde Güney Uygurla-
Kam-mu Lie-tai-ki-su rına hücum ettiler, bütün memleketlerini yakıp yıktılar, orada vâli bulunan Çin kumandanını öldürdüler. Tsau-tsung namında bir Çin nâzırı, yaptıkları tahribâttan dolayı intikam almak ve Küçük Buhârâ kıt'asını zapt etmek için Hunlara karşı hemen bir ordu sevk etmesini İmparatordan ricâ etti. Fakat onun bu fikrine kimse iştirak etmedi. Mecliste ekseriyet Şan-çeo'nun batısında ve Ha-mi'nin güneyinde yer alan dağlardaki Yo-muen namında bir geçidin kapanması,

tahkim edilmesi taraftarı idi. Burası Çin'in en belli başlı girişi idi. O zaman imparatorluğun müstakil hâkimi olan İmparatoriçe, evvelce, meşhur Pan-çeo'nun oğlu olan cesur Pan-yum'un fikrini almadan bir değerlendirmede bulunmak istemedi. Pan-yum imparatoriçeye şu sözleri söyledi:

> "*Eski zamanlarda İmparator Hiao-vu-ti Küçük Buhârâ kıt'asına girdi. Maksadı Hunların orada yapmış oldukları erzak depolarını zapt etmek ve onların kuvvetini kırmaktı. Kuam-vu-ti'nin hükümranlığı zamanında civar barbarlarla sıkı sıkı bağlılık anlaşmaları yapan Hunlar Çin hudutlarına doğru akınlar yaptılar; şehirlerin kapılarını kapamak mecburiyeti hissedildi. Bütün i'timâdını ecdadının mabedlerine hasretmiş olan İmparator Hiao-mim-ti ordularını Tataristan'a sevk etti. Hunlar mağlup oldular. Hudutlarımızda sulh yerleşmiş oldu. Fakat netîcede ne oldu? Tibet ahâlisi isyan ettiler. Daha batıdaki kavimlerle ticârî münâsebetler yeniden kesildi. Ticâret artık Kuzey barbarları vâsıtasıyla cereyan etti. Bunlar ticârî eşyâyı o kadar yüksek bir fiyatla naklettiler ki Uygurlar ve civar kavimler Çinlilere tâbi olduklarını bildirdiler. Tsau-tsung Hunları yola getirmemizi istiyor. Bu beyhudedir. İmparatorluğun hali buna imkân vermiyor. Bu yeni harbe girişmek bizim için ihtiyatsızlık olacaktır. Bundan dolayı Koa-çeo ülkesi ile Lop Gölü yakınında Leu-lan ülkesinde bir muhâfız kuvveti bırakarak Haraşar, Aksu, Hoten ve Hun kavimlerinin kımıldamalarına meydan vermemek daha münâsip olur. Oralarda mühim bir kuvvetimiz bulunursa bunlar artık Çin'e akın yapamazlar.*"

Pam-yum'un nasîhati kabul edilerek uygulandı. Fakat bu yeni muhâfız kuvveti Hunların ve Uygurların gelip Şen-si'yi tahrip etmelerine mâni olamadı. Yeniden seferî kadro göndermeğe mecburiyet gördüler. Evvelce söz konusu olan Koa-çeo dağlarındaki geçitleri kapamak meselesi tazelendi. Buna karar verileceği sırada o mevkiin kumandanı Şen-si vilayeti için Koa-çeo'yu terk etmemenin gâyet mühim olduğunu, bu geçitlerin Hu-hien-vam Seddi namını taşıyan ve Lop Gölü ile Hazar Denizi arasındaki o geniş ovalarda hükmeden Hun reislerinin Çin'e komşu kıt'aları zapt ederek, sonra da Çinlilere harb ilan etmelerine mâni olamayacağını söyledi. Hunları tekrar Çin İmparatorluğu'nun komşusu görmek korkusu İmparatorun vereceği karar üzerinde kat'î bir tesir bıraktı. İmparator Pan-yum'a

Sene 123
[illegible]
[illegible]

beş yüz bin askerle Turfan yakınında Lieu-çung'a gitmesi için emir verdi.

Bu kumandan derhal Lop Gölü civarlarına giderek orada Şen-şen, Sene:124 Aksu ve sâir civar memleketler askerlerini topladı. Sonra Uygurların Kam-mu Lie-tai-ki-su pâyitahtına doğru yürüdü, İ-ho (Y-ho) vâdisinde Hunları bozdu. Bunun üzerine Uygurlarla ticârî münâsebetler tekrar başladı. Pan-yum birkaç sene oralarda kaldı.

Arkadaki Uygurların hezîmeti, kralları Kiun-tsieu'nun ve sara-Sene:125 yında bulunan Hun sefirlerinin vefâtı, Ho-hien-vam namındaki Hun Sene:131 reisinin ve bu civarlarda Çinlilere tâbi olmamış yegâne memleket olan Haraşar Kralı Yuen-mum'un bozgunlukları: İşte bu seferden elde edilen semereler. Fakat Pan-yum Çin'e döner dönmez Hunlar Ha-mi civarında tekrar göründüler. Bu da oraya, yine asker sevk etmeğe Çinlileri mecbur bıraktı.

O vakte kadar Kuzey Uygurları Hunlara sâdık kalmışlar, Çin Sene:134 tarafına doğru birlikte akınlar yapmışlardı. Fakat sonra aralarına Kam-mu Lie-tai-ki-su nifak girdi. Birbirlerine karşı silahlanarak kavgaya tutuştular. Hunlar mağlup oldular. Tanju'larının vâlidesi esîr düştü. Hadd-i zatında pek az ehemmiyet taşıyan bu olaydan bahsedişim, hâlâ tanju'ları olduğunu göstermek içindir. Fakat târih bize bunların isimlerini bildirmiyor. Sonra uzun müddet bu kavimlerden hiç bahsedilmedi.

Hiao-houn-ti Çin'e sâhip olduğu esnâda Ha-mi'ye bir akın yap-Sene:151 tılar. Sonra, gittikçe daha batıya çekilmeğe mecbur olduklarından dolayı târih artık kendilerinden bahsetmiyor.

Çin'in kuzeyinde Hunların vaktiyle oturmuş oldukları yerlere Heo-han-şu Siyen-pi Tatarları yerleşmişlerdi. Bunlar Hunları attılar. Tataris-Kam-mu Lie-tai-ki-su tan'da Hunların İmparatorluğu'na halef olan bu yeni imparatorluğun ortaya çıkış şekli kısaca aşağıdaki gibidir:

*

Mo-lo-heu namında bir Siyen-pi Tatarı üç sene müddetle Güney Hunları ordusu içinde bulundu. Bu uzun yokluğu esnâsında memlekette kalmış olan karısı dünyaya bir çocuk getirerek ismini Tanşe-hoai koydu. Mo-lo-heu döndüğü zaman evinde böyle bir çocuk bulmaktan hayretlere düştü. İlk hareketi bu çocuğu anasıyla birlikte öldürmeğe kalkmak oldu. Kadın bu gibi hallerde Tataristan'da çok kere kullanılan bir hileye başvurmak zorunda kaldı. Bu hile ise

kadını masum göstererek çocuğun doğumunu olağanüstü bir şekle sokar. Kadın, bir gün şiddetli bir gök gürültüsünden korkarak gözlerini semâya kaldırınca ağzına bir dolu danesi düştüğünü, bunu yuttuğunu, sonra gebe kalarak on ayda bu çocuğu dünyaya getirdiğini anlattı. Bu yalan sâyesinde hayatını kurtardı. Fakat Tatar çocuğun yüzünü görmek istemedi. Anası onu gizlice büyüttü. Çocuk on dört on beş yaşına geldiği zaman, âilesinin sürülerini çalmağa gelmiş olan eşkıyaya karşı o kadar cesâretle müdâfaa etti ki bundan dolayı büyük bir şöhret kazandı. Bir takım cesur kimseler de ona katıldılar. Çok geçmeden bütün milletin başına geçti. Millete kanunlar yaptı ve hüküm ve nüfuzunu uzaklara kadar genişletti. Çin'den itibâren Sibirya içlerine ve Doğu Denizi'nden İli nehrine kadar olan ülkeler ona bağlandılar. Yani Hunların vaktiyle Çin'in kuzeyinde tasarrufları altında bulunan yerlerin hepsini ele geçirdi. Bu yeni hükûmetin genişliği Hunları İli nehrinin batısına geçmeğe ve bütün bu doğu memleketlerini bırakarak Avrupa tarafında sahiplendikleri yerlerde sıkışmağa mecbur etti.

Tan-şe-hoai kırk beş yaşında vefat etti. Hiç meziyetsiz, sefâhate müptela oğlu Ho-lien yerine geçti. Kuzeye doğru yaptığı bir seferde öldürüldü. Ho-lien'in oğlu Kiao-man pek genç olduğu için Siyen-pilerin başına geçemezdi. Yerine amuca-zâdesi Kuei-teu imparator oldu. Bu, ileride bir çok ihtilaflara sebebiyet vermiştir. Fakat Kiao-man istemiş olmasına rağmen Kuei-teu imparatorluğu muhâfaza etti ve imparator olarak hayatı terk etti. Bunun yerine de birâderi Pu-tu-ken geçti. Bu zat miladın iki yüz yirmi yedinci senesinde hayatta idi. Hükümranlığı zamanında Siyen-pi'lerin hüküm ve nüfûzu Tataristan'da o kadar azalmıştı ki tebaası bu hükümdarı öldürdükleri vakit imparatorlukları da nihâyete erdi.

Sene 180
Heo han şu
Kam-mu
Lie-tai ki-su
Ven hien
Tum kao

*

O zaman kuzey taraflarında bir hükûmet teşekkül ediyordu ki sonraları kuvvet kazanınca Siyen-pilerin enkazı üzerinde yerleşti. Bu kadîm Hunlar ülkesini tamamen ele geçirdi. Yukarıda da bahsi geçen bu kavimler Topalar idi. Bunlar bir çok Siyen-pi aşiretlerinden oluşmuşlardı. Onlarla aynı kökten geliyorlardı. So-teu namını taşıyorlar ve Amur nehrinin ortasındaki kuzey ülkelerinden geliyorlardı. Oradan güneye doğru, Hunların ülkesine ilerlemişler, nihâyet

Sene 233
Ven hien
Tum kao
Kam-mu
Lie-tai-ki-su

Lie-vi namındaki krallarının zamanında Şan-si dâhilinde Ta-tung-fu civarlarında yerleşmişlerdi.

Tataristan'ın doğu ve batı taraflarına doğru yayılıyorlardı. İleride
Sene:261 bu kıt'ada o kadar kudret sâhibi oldular ki bütün doğu kıt'alarını
Sene:318 zapt ettiler ve İli nehrinin suladığı kadîm O-siunlar ülkesini ele geçirdiler.

Tanju başlıca ikametgâhını Yue-pan yahut Başkır ülkesinde
Ven-hien kurmuş olmakla beraber Hunlar Hazar Denizi boyunca İli nehrine
Tum-kao kadar Mâverâünnehir kıt'asında yayılmaktan geri kalmıyorlardı. Oradan arada sırada Ha-mi'ye ve Şen-si vilayetine akınlar yapıyorlardı. Siyen-pilerin kuruluşları, doğuya doğru daha ziyâde nüfuz etmelerine imkân bırakmadı. İli nehrinin batısında yer alan memleketlerin içinde kapanıp kalmağa mecbur oldular. Siyen-pilerin yerine oturan Topalar, Siyen-pileri âdeta batıya doğru ittiler. Diğer bir çok Tatarlar da Hunları sıkıştırdılar. Bundan dolayı Hunlar Avrupa'ya daha ziyâde yaklaşmak mecburiyetinde kaldılar. Bütün bu doğu milletlerinin batı ve kuzeybatı istikametinde sürülüp sıkıştırılmaları Roma târihinde bahsi geçen ve Roma'nın çöküşüne sebep olan istilalara meydan açmıştır. İçlerinde kuzey Avrupa'nın eski sâkinlerinin de bulunması lazım gelen bütün bu barbarlar, Hunlarla ve sâir Tatarlarla karışmak yahut bunların akınlarına pek maruz bulunan memleketlerini terk ederek daha güneye, Romalıların arazisi üzerine inmek mecburiyetinde kalmışlardı. Çünkü Sibirya'nın kuzeyine çekilmelerine imkân yoktu. Burası oturulmaz bir yerdi. Tatarlar pek nâdiren orada oturup yerleşmeğe katlanmışlardır.

Kuzey Avrupa'nın eski sâkinleri güney memleketlerine çekildikten, Tataristan'ın bedevî kavimleri onların yerlerine geçtikten sonra sürülerinin ihtiyacına göre yer değiştirmeğe alışmış olan bu bedevi Tataristan kavimleri de güney yolunu tutmakta gecikme göstermediler. İşte bu suretle İskandinavya kıt'ası bu barbarlar için bir fidanlık değil, bir geçit teşkil etmiştir. Hatta bu barbarlardan bir çoğu o kadar kuzeye de çıkamayarak Avrupa'ya daha kestirme bir yoldan girmişlerdir. Fakat Romalılar nazarında barbarların tamamı kuzeyden geldikleri için tâ kuzeyin en ucundan hareket ettiklerini, aslen oradan çıktıklarını zannediyorlardı. Bu büyük muhaceretlerden sonra bütün kuzey Avrupa bomboş kalmak gerekirdi. Halbuki sonraki hicretlerle de görülüyor ki tam tersine Kuzey Avrupa gâyet

meskûn ve kalabalıktı. Bu ise ancak birbirleri arkası sıra doğu millletlerinin oraya dâhil olmaları sâyesinde kābil olabilmiştir.

Bahsettiğim Topa Tatarları yavaş yavaş Çin'e doğru indiler. Kuzeyde yer alan vilayetleri zapt ederek Goeiler namı altında oralarda yerleştiler. Bu Doğu Tatarları tarafından ileriye doğru itilen, güney ve güneybatı tarafında İranlılar tarafından durdurulan Hunlar için ancak Hazar Denizi'nin batı ve kuzey tarafı açık kalıyordu. Bundan dolayı oradan geçmeğe mecbur oldular. Yen-tsai yahut Alenler ülkesini zapt ederek kralını öldürdüler. Bu olayın târihi malûm değildir. Ben bundan bu noktada bahsediyorum. Fakat hangi zamanda vukûa geldiği iddia edilirse edilsin, her halde şurası muhakkaktır ki Hunlar Romalıların yakınında bir yere yerleşmişlerdi. Evvelce de dediğim gibi, Yen-tsai ülkesi Ta-tsin yahut Roma İmparatorluğuna sınır komşusuydu. Ven hien Tum kau

Hakîkaten Hunlar Asya Sarmatyası'nın ovalarında, Etel yahut Volga nehri sâhillerinde, Palus Meotid yakınında yayılmışlardı. Derbend'e kadar uzamışlardı. Buraya Başkır ve Ufa ülkelerinden gelmişlerdi. Çin târihçilerine nazaran Tataristan'dan çıkarıldıktan sonra oralara çekilmişlerdi. Bizim târihçilerimiz Hunları Meotidlerin doğusunda yerleştiklerinden sonra tanımışlardır. Hunlar Roma İmparatorluğu'na nüfuz etmek için oradan hareket etmişlerdir. Procop de Bell Jornandes de Reb Agathias Tum-kau Ven-hien Kam-mu Lie-tai ki nu

İmparator Valens, İsur(Isaures)lerin Lisi (Lycie) ve Pamfili (Pamphilie) kıt'alarına yaptıkları akınları önlemek ve İran İmparatorluğuyla harb etmek tasavvurunda bulunduğu esnâda, o ana kadar Avrupa'nın güneyindeki kavimler için meçhul olan Hunlar Palus Meotid'i geçtiler. Bazı târihçiler Tanais nehrinin getirdiği çamurun Bosfor'a âdeta köprü hizmetini görecek bir yığıntı teşkil ettiğini, nehrin öbür tarafına Hunların bu sâyede geçtiklerini söylüyorlar. Bazı târihçiler ise Palus'u yüzerek geçen bir öküzün onlara rehberlik ettiği fikrinde bulunuyorlar. Seno 376 Ammien Marcel Zosime

Fakat böyle bir takım vâsıtalar tahayyül etmeğe hiç lüzum yoktur. Çünkü bütün Tatar milletlerinin yolunu nehirlerin değiştirmediği malûmdur. Onlar nehirleri geçmeğe alışkındırlar. Ya beygirlerinin kuyruklarını tutarak yüze yüze geçerler yahut eşyalarını su üzerinde yüzen bir balon haline getirerek onların üstüne binerler.[2] Jornandes

[2] Tvoroç (Thworcz) bunları Hungruvalar (Macarlar) ile karıştırıyor. Ve Asya Şitis-

Hunların Tanais nehrinin batı sâhillerine geçmeleri bütün civar

---

tan'ından çıktıklarını söylüyor. Bunlara Jur (Juhr) namını veren Mişo (Michou) Şitistan'ın en soğuk ve en kuzeydeki kısmı olan, Almanya'dan beş yüz büyük mil mesâfede, Moskova'nın kuzeydoğusunda yer alan Juhra ülkesinden geldiklerini iddia ediyor. Güneye doğru inmeleri üzerine Gotlar (Goths)'ın Samartya kıt'asında çekilmeğe mecbur olduklarını, Gotların ise bir dişi geyiğin rehberliğiyle Volga ve Tanais nehirlerini geçerek Avrupa Samartyasına girdiklerini ilave eyliyor. İşte bu Macar müverrih bunların istilalarını aşağıdaki şekilde hikâye etmektedir: Miladî 373 târihinde, İmparator Valens'in ve Papa Damaz (Damase)'ın zamanında Şitistan'da pek kalabalık bir hale gelen Hunlar yahut Hungruva (Hongrois)(Macarlar) bahsedilen avcıların ricâsı üzerine toplandılar ve batıya geçmeğe karar verdiler. Bu maksatla bir takım reisler yahut kumandanlar seçtiler ki isimleri şunlardır: Zemen (Zemen) ırkından Şela (Chela)'nın oğlu Bela; Keme ve Kadişa isminde iki kardeş; Attillakwe ve Kadar ırkından Bendeguk (Bendeguck) 'un oğlu Buda. Bütün milleti terkip eden [oluşturan] yüz seksen aşiretten bir milyon seksen bin kişi topladı. Yani her aşiretten bin kişi alındı. [Burada bir hesap hatası var: 180 aşiretten 1000'er kişi alınmışsa, 1 milyon seksen bin değil, 180 bin kişi eder; bu rakama ulaşmak için her aşiretten bin değil altı bin adam toplanması icap eder (E.K.)] Bu çok büyük çaptaki askerî kuvvet birlikte götürdükleri kadınları, esîrleri ve bütün sürüleri müdâfaa edebilmek için kuvvetli surette silahlanmıştı. Hunlar arkalarında kendilerini idâre etmek, intizamı sağlamak, suç işleyenlere cezâ vermek için Kadar isminde bir başkumandan da seçmişlerdi. Fakat gerek bu başkumandan gerek sâir reisler millet meclisine tâbi idiler. Reislerin verdikleri hükümler adâlete uygun görülmediği vakit millet meclisi onları bozabilir, hatta icabında kendilerine cezâ bile verebilirdi. Bütün milleti alakadar edecek bir vak'a olduğu, yahut umumî bir seferden bahs edildiği zaman bütün Hun karargâhlarında ucu kanlı bir kılıç dolaştırılması, arkasından bağıra bağıra bir kadının gelmesi de kararlaştı. Bu Allahın sesi ve bütün milletin emri idi. Herkese filan noktada silahlı olarak bulunmasını, mecliste hazır olmasını, milletin kararından bilgi sahibi olup kavramasını emrediyordu. Bu âdet Hunlar yahut Hungruvalar arasında Arpad'ın oğlu Tokson (Toxon)'un oğlu Ceiza (Geiza) zamanına kadar devam etmiş ve barbarlığın devamını sağlamıştır.

Jornandes Hunların kökenini şu şekilde hikâye ediyor: Gotlar İskandinavya kıt'asını terk ederek Şitistan'da kuruluşlarını tamamladıktan sonra beşinci kralları olan Gandarik (Gandarick)'in oğlu Filimer (Philimer) tebaası arasında sihirbazlıkla meşgul bir takım kadınlar gördü. Bunlar Aliorumnae namını taşıyorlardı. Ordusunun içinden bu kadınları kovarak çöllere çekilmeğe onları mecbur etti. Bu kadınlar orada bir takım yabancılara rast geldiler. Onlarla birleştiler. Yabancılardan çocuk peydâ ettiler ki onlardan da Hunlar çıkmıştır. Vaktiyle pek az kalabalık olan bu kavimler Palus Meotid'in doğu sâhilinde otururlardı. Bir gün bu milletin avcılarının takip ettikleri bir dişi geyik bu bataklıkları geçti. Avcılar arkasından gittiler ve geçidin kolay olduğunu, ötede başka kavimler bulunduğunu öğrendiler. Bunu milletlerine haber verdiler. Sonunda millet de bu bataklıkları geçti.

milletleri telaşa düşürdü. Hunlar ilk önce Alipsurien'leri (Alipsuriens), Alsidzuryen (Alcidzuriens)'leri, İbtamare (Jtamare)'leri, Tunkas'ları (Tuncasses), Boisk'ler (Boisques) itaat altına aldılar. Sonra civarında oturmuş oldukları nehrin isminden türeme olarak Tanait'ler (Tanaites) denilen Alenlere hücum ettiler. Hunların yaptıkları katliamdan kurtulanlar Hunların ordusuna karıştılar, Ostrogotlar Kralı Ermenrik'in ülkesine Hunlarla beraber girdiler. Bu hükümdar o zamana kadar her münâsebetle ortaya koymuş olduğu cesârete rağmen bir şey yapamadı. Hunların karşısına çıkmağa cesâret edemediği için üzüntüsünden kendisini öldürdü. Yerine geçen Vitimir (Vithimir) yahut Viniter (Vinithair) bir müddet müdafaaya çalıştı. Fakat birkaç çarpışmadan sonra mağlup oldu, Erak (Erac) nehri yakınında yapılan bir muhârebede maktül düştü. Alate (Alatheé) ile Safraks (Saphrax)'ın vesâyeti altında bulunan küçük yaştaki oğlu Viderik (Widerick) müdafaadan âciz olduğu krallığa sâhip oldu. Vasîleri cesur ve tecrübe sâhibi kimseler olmakla beraber hükümdarı ve milleti alıp Nieper ile Tuna arasında Danast (Danaste) boyunca uzanan sahralara çekilmeyi tercih ettiler, Hunların şiddetine maruz kalmaktan kaçtılar. Tervinj(Thervingese)'ler denilen Gotların reisi Atanarik (Athanarick) Hunları durdurmak için nehrin sâhillerinde ordu kurdu. Fakat gönderdiği casusları kandırmağa muvaffak olmuş olan Hunlar kendisini gâfil bastırdılar, kaçmağa mecbur ettiler. Gittikçe ilerlemekte devam ederek sürekli şekilde arazi kazandılar. Ostrogotlar bağlılıklarını arz ettiler. Vizigotlar (Visigoths) Tuna'ya yaklaştılar. İmparator Valens'ten Trakya'ya girmek müsaadesini istediler.

Ammien Marcel. Jornandes

Yüz elli seneden beri Gotların idâresi altında bulunan Tuna'nın kuzeyindeki memleketleri işte Hunlar bu suretle sahiplenmiş oldular. Gotlardan bir çoğu bir müddet eski memleketlerinde kaldıktan sonra, onlar da nihâyet oralarını terk etmeğe karar vererek diğerleri gibi Tuna'nın güneyine çekildiler. Gotların bu göçü, diğer bütün barbarların göç etmelerinin doğurduğu neticeyi meydana getirmiştir. Yani attıkları ilk adım onlara daha güneyde yahut batıda yer alan kıt'alara daha büyük nisbette akınlar yapmanın vâsıtalarını hazırlamıştır. Romalılar bunların Trakya'ya girmelerine müsaade ettiklerine pişman olmuşlardır. Tamir edilmesi mümkün olmayan bu hata Gotlara Yunanistan, Gol ve nihâyet İspanya kapılarını açı-

yordu. İspanya'da Gotlar mühim bir krallık kurdular. İşte Hunların istilası bu sonuçları doğurdu.

Bu kavimlerin başında Balamir[3] adında bir reis yahut kral vardı. Jornandes Tatarlar gibi muhtelif milletlere yahut aşîretlere bölünmüşlerdi. Fakat büyük ihtimalle, bizim târihlerimizde Hun namını taşıyan kavimlerin hepsi aslında bu milletten çıkmamışlardır. Hunları Tataristan'dan beri devam eden hareketleri esnâsında içlerine bir çok başka kavimlerin de karışmış olmaları gerekir. Bunları birbirinden ayırmak kābil değildir. O-siunların, Kam-kiu yahut Kang-li'lerin, Yue-şi'lerin, So'ların büyük bir kısmı da ya Hunlardan evvel ya birlikte ya sonra Avrupa'ya gelmişlerdir.

Kutrigurlar (Cutrigours), Utigurlar (Outigours), Bittigurlar Agathias Menander Jornandes (Bittigours), Ulzingurlar (Ulzingours), yahut Olzigarlar (Aulzigares) ismi zikrolunuyor ki görünüşe bakılırsa bunlar Uygur ülkesine hareket etmiş aşiretlerdir. Bazı târihçilere göre Ultizurlar (Ultizours), Gol kıt'asında yerleşen Burgonyonlar'dan (Bourguignons) ayrı olan Burugondlar (Burugundes), Britonlar (Britons), Akatirler (Acathyres), Anjisirler (Angiscirs), Bardorlar (Bardors) da Hun'durlar. Sonraları Saragurların (Saragours), Urozların (Ouroges), Unogurların (Ounogours) yahut Hunugarların (Hunugares) meydana çıktıkları da görüldü ki, bunlar Tataristan'ın Uygurları idiler.

Sabirler (Sabirs) nam-ı diğer Samenler (Samen), Araplar ve daha Cedrenus Niceph. cal. Teoph. le Conf. Priscus le Rht. bazı kavimler Uygurları takip ettiler, Hunlarla karıştırıldılar. İleride bu milletlerin bir çoğunu bilhassa Arapları tefrik edeceğiz. Bunlar Hunlarla mukāyese edilmemek icap eder gibi görünüyor. Prokop (Procope) bütün bu milletlere Şist ve Masajet namını veriyor Hun yahut Hunni (Hunnis) ismi Çinliler nezdinde kullanılmış olan Hiong-nu (Hiom-nu) kelimesiyle aynı şeydir.

O zamana kadar Avrupa kavimlerince meçhul olan bu kavimlerin Ammien müthiş bir çehresi vardı. Daha çocukluklarında yüzlerine bazı şerhalar [yara izleri] yaparlardı ki bundan dolayı hiç sakalları çıkmazdı. Bedenleri o kadar kalın, belleri o kadar az farklı idi ki bir ağaç kütüğüne benzerlerdi. Hayat tarzları da pek haşîn idi. Eyerlerinin altına sıkıştırdıkları çiğ etlerle kökler kendilerinin gıdalarını teşkil ederdi. Bir oda yahut sağlam bir bina içinde kendilerini emniyet

[3] Bugün kendisine Balamber deniliyor.

altında görmezlerdi. Ovalarda, ormanlarda dolaşırken karılarını, çocuklarını arabalar üzerine yerleştirilmiş çadırlarda bırakırlardı. Neresini münâsip görürlerse bu çadırları oraya naklederlerdi. Sâbit bir ikāmetgâhları yoktu. Açlığa, susuzluğa, mevsim şiddetlerine büyük bir sabırla mukāvemet ederlerdi. Giysileri hayvan derilerinden yahut bezlerden ibâretti. Çürüyünceye kadar vücutlarından çıkarmazlardı. Beygirden inmezlerdi. Meclislerini beygir üzerinde akdederlerdi. Ayakta durmağa o kadar az alışkın idiler ki geceleyin beygirlerinin sırtında yatarlardı. Hiçbir intizam olmaksızın, büyük feryatlar çıkararak harb ederlerdi. Beygirleri o kadar çevik ve hafif idi ki bir an içinde düşmanın üzerine hücum ederek hemen ortadan kayboluverdiklerini görmek insana hayretler verirdi. Hilekâr, sebatsız, yalancı, servete harîs, zâlim, hiddetli idiler. Hâsılı şimdiki Kalmuklara ve Kırım Tatarlarına benzerlerdi.

Avrupa'ya geçişlerinden sonra Tuna'dan itibaren doğuya doğru Derbend'e kadar uzanan ülkelere mâlik bulunuyorlardı. Fakat uzun müddet bu hudutlar içinde kapalı kalmadılar. Bize buraları gâyet geniş geliyorsa da o kadar cevval bir kavim için gâyet dar idi. İmparatorluk arazisinde akınlar yapmak için çok kere Tuna'yı geçmişlerdir.

Bazı kere de Romalılarla ittifak etmişlerdir. Büyük Teodos (Théodose) bunların akınlarına mâni olmak fikriyle ordusuna gönüllü sıfatıyla kendilerinden asker kabul etmiştir. Fakat bu barbarlar uzun müddet barış halinde yaşayamazlardı. Harb onlar için daha faydalıydı. Çünkü kumandasında oldukları, arkalarından da Skirler (Squires) geldiği halde tekrar Trakya'ya girdiler. Kalabalık ordusuna pek güvenen ve Romalıları itaati altına alabilecek derecede kendisini kuvvetli zanneden bu Hun kumandanı ancak Romalılar için utanç verici olan bir takım şartlarla barışa rızâ göstermek istedi. Ordusunun büyük kısmı kendisini bıraktı. Geri kalanları da mağlup oldu. Perîşan bir halde Tuna nehrini öte tarafa geçti. Geri çekilirken arkasından yetişemeyen Skirler tamamen öldürüldüler ve esîr edildiler. O kadar perîşan oldular ki bu millet âdeta bütün bütün mahv olmuştur denilebilir.

Sene: 388-391
Philostorge. Soxomen Niceph. cal.

Târih yazarları görünüşe bakılırsa Palus Meotid civarlarında yerleşmiş olan Donat namında bir Hun reisine elçilik göreviyle Olimpiodore'nin gönderilmesini bu noktada kaydediyorlar. Donat,

Romalılar tarafından öldürülmüş gibi görünüyor. Bu sancakta en kuvvetli Hun reisi olan Karaton (Caraton) ancak İmparator'un yollamağa mecbur olduğu bir takım hediyelerle yatıştırılabilmiştir.

Bu barbarlar kendi kendiliklerinden Roma İmparatorluğu işleri-
Sene:412 ne pek fazla müdâhale ediyorlardı. Bu yetişmiyor gibi, İmparatorla-
Le Nain de Till. rın da ekseriya bunları müdafaaya davet etmeleri ne kadar kınansa azdır.

Onorius(Honorius)'un ölümünden sonra, başkâtip olan Jean
Sene:424 kendisini Batı İmparatoru ilan ettirdi. Aetius onun tarafını tutmuş,
Sokrat Teodore Jean'a destek olmak için Hunlar nezdinde imdat aramağa gitmişti. Seyahat esnâsında Jean'ın talihi tersine dönmüş, Jean idâm edilmiş idi. Aetius'un İtalya'ya getirmekte olduğu altmış bin Hun orada ümit ettikleri gibi tahripler yapmak fırsatı bulamadılar. Romalılara karşı mırıldanmağa başladılar.

Sonunda bunlarla mücadeleye mecburiyet hâsıl oldu. Aetius
Kam-mu Lie-tai-ki-su kendilerine ancak bir çok para vermek sâyesinde yatıştırmağa ve dönmeğe bunları iknâ edebildi. Reisleri Aspar adında biriydi.

Başkır diyârında yerleşmiş olan Kuzey Hunları o târihte Türkistan'da gâyet kudret sâhibi olan ve Jeu-jen adı verilen Doğu Tatarlarıyla bozuştular. İşte bundan dolayı bu kalabalık millet bir taraftan Roma İmparatorluğu ile, diğer taraftan Asya kavimleri ile muhârebe mecburiyetinde kaldı. Jeu-jen Tatarları ile işbirliği yapmak niyetinde bulunan Hunların reisi yahut Tanju'su tebaasından bir çoğuyla doğu tarafına gitmişti. Fakat gâyet pis ve kirli bir halde karşısına çıkan Jeu-jenleri görünce bütün bu millet hakkında o kadar büyük bir istikrah [tiksinti] hissetti ki bundan dolayı kendisine hakaret edildi diye addeden Jeu-jen Hanı'yla sonra aralarında bir muhârebe çıktı. Hunlar o zaman Asya kavimleri içinde istedikleri vakit kar, dolu, yağmur yağdırmak, şiddetli rüzgârlar estirmek ve bu suretle memleketlerine düşmanların girmelerine mâni olmak kudretine mâlik sihirbaz bir kavim diye bilinir idiler. İddia olunduğuna göre Jeu-jenlerle çıkan muhârebede de onlara yine bu vâsıtalarla karşı koymuşlardır.

Güney Hunları da Romalılara karşı daha ziyâde rahat durmuyor-
Sene:425 lardı. Bu barbarların bir takımı Roilas namında bir reisin kumandası
Sokrat Teodore altında oldukları halde Tuna'yı geçtiler, bütün Trakya'yı yağma

ettiler, İstanbul'a doğru ilerlediler. İstanbul'u zapt edebileceklerini umuyorlardı. Fakat ordunun bir kısmı reisi ile beraber semâvî ateş tarafından, bir kısmı da vebâ tarafından imhâ olunduğu için arkada kalanlar korkularından memleketlerine döndüler.

Görülüyor ki bu Roilas, Rua yahut Rugula namında diğer bir reisten ayrı tutulmalıdır. Saraya karşı memnuniyetsizlik hisseden Aetius, Panoni (Pannonie) kıt'asına onun yanına çekilmişti. Ondan bazı yardımlara nâil olmak sâyesinde efendisi İmparator Dördüncü Valentinyen (Valentinien) ile kendi lehinde menfaatler temin eden bir anlaşma yapılmasına muvaffak olmuştu. Sene 432 Prosp. Tir.

Rua bir müddet Romalılarla barış halinde yaşadı. Romalılar ona her sene 350 [bin?] altın vergi verirlerdi. Fakat sonra İster yani Tuna yakınında yerleşmiş olan Amilzurienlerin, İtimarların (Jtimares), Tonosuriyenlerin (Tonosouriens), Boisklerin (Boisqus) Romalılarla ittifak ettiklerini, İkinci Teodos'un bunları himâyesi altına aldığını işitince Eslav'ı (Eslaw) bu imparatora göndererek bu Şitler terk edilmeyecek ve hemen memleketlerine dönmeğe mecbur bırakılmayacak olursa anlaşmaları bozacağını bildirdi. Fakat bu tehditlerden hiçbir netîce çıkmadı. Teodos meseleyi düzeltmek için Rua'ya sefîrler göndereceği esnâda bu barbar vefat etti. Priscus

Yeğenleri Attila[4] ile Bleda[5] milletin idâresi keyfiyetinde ona halef oldular. Bunlar Mundiyuk[6] (Mundiuque) yahut Muncuk'un Sene 433 Jornandes Priscus

4 Tvoroç (Thworcz) ifâdesine göre Hunlar buna kendi lisanlarında İtele (İthele) derler. Babasından başlayarak yukarıya doğru ataları şunlardı: Bendekoç (Bendekuez), Turda, Semen (Scemen), Ete (Ethe), Opos, Kadişa (Cadisha), Berend, Soltan (Sulthan), Bolşu (Bolchu), Bolug (Bolug), Zambur (Zambour), Zamor (Zamour), Peel (Péel), Levent (Leventé), Kulşe (Culche), Ompud, Misk (Miske), Mik (Mike), Bezter, Rudli, Şanad (Chanad), Bukem, Bondoford, Tarkan, Othmar, Radar, Beler, Kear, Keve (Kevé), Kelad, Dama, Bor, Nembrot (Nembroth), Şus (Chus), Şam. Attila lûtf-ı İlâhî ile Hunlar, Medler, Gotlar, Danuvalar Kralı, kâinatın dehşet vericisi, Allah'ın belâsı ünvanını almıştı. Bayrağında Astur adında bir kuş resmi vardı. Başında da bir tac bulunuyordu. Bu kuş Tatarlar tarafından pek makbul olan Şungar olmak ihtimali vardır. Tâbi'leri metbu'larına bu kuşu sunmağa mecbur idiler. Bu kuşun ismi çok kere Kara Şunkar, Ak Şunkar gibi özel isimlere girerdi.

5 Jornandes buna Bleta; Prosper ise Buda diyor.

6 Théofanes le Confesseur (Teofan lö Konfessör) buna Omnidius diyor. Kalanus Dalmata (Calanus Dalmata) ise Mandluk (Mandluck) namını veriyor ve Subtar(Subthar)'ın kardeşi addediyor. Tvoroç Bendeguk (Bendeguck) adı veriyor.

(Mundzuque) oğlu idiler. Pederleri gerek bir kral hanedanına mensup olması, gerek kişisel meziyetleri ile gâyet sivrilmişti. Teodos bu yeni Hun reislerine Plintas (Pilinthas) ile Epijenes (Epigenes)'i gönderdi. Bunlar Mesi (Mecie) kıt'ası dâhilinde Marg(Margue)'da Hun sefirleriyle görüştüler ve iki millet arasında sulh akdettiler. Romalılar bütün firârîleri teslim etmeleri, her esîr için sekiz altın fidye-i necat [kurtuluş fidyesi] vermeleri, İmparatorun Hunlara düşman barbar milletlerden hiç biriyle ittifak anlaşması yapmaması, her sene çergi şeklinde yedi yüz altın vermesi anlaşmanın şartları cümlesindendi.

Sene:434 Lie-tai-ki-su Kam-mu

Bu anlaşmaların yapılmasından sonra Romalılar tarafından rahat eden Attila ile Bleda sâir Şit kavimlerinin hepsini itaat altına almak emeline düştüler. Böyle bir teşebbüs için, Jeu-jen Tatarlarının batı tarafında sık sık yaptıkları akınlarla taciz edilmemek lazımdı. Büyük bir ihtimalle bu Jeu-jen Tatarlarını durdurmak ve doğudan bir mesele çıkararak orada kendilerini meşgul etmek için Attila ile Bleda Çin İmparatoru'na başvurarak bir anlaşma yapmak teklifinde bulunmuşlardır. Her halde Çin târihlerine nazaran Hunların tâbi'iyyeti altında bulunan Asya Sarmatyası kavimleri bu târihte Çin'e sefîrler göndermişlerdir. Jeu-jenler buna çok öfkelenerek Çinlilerin karşılık olarak gönderdikleri sefîrleri tutukladılar. Bu yüzden doğuda bir savaş patlak verdi. Artık bu taraftan da korkacak bir şeyleri kalmayan Attila ile Bleda kuzeydeki kavimlerin büyük kısmını kendilerine bağladılar. Fakat bütün bu durumları bize tafsilatıyla bildirecek hiçbir vesîka kalmamıştır. Onun için ancak Romalılarla ilgili olan olayları hikâye etmekle yetinmeğe mecburuz.

Jomandes Priscus

Rua ölmeden evvel, Batı İmparatoru Üçüncü Valentinyen ile barış yapmıştı. Valentinyen'in on altı on yedi yaşındaki hemşiresi Onorya (Honoria) biraderinin kendisini evlendirmemesinden kızarak gizlice Attila'ya başvurarak anlaşmayı bozmağa, İtalya'ya gelmeğe teşvik etti ve aynı zamanda muhabbetinin, kendisiyle evlenmek istediğinin delili olmak üzere yüzüğünü yolladı. Attila bu prensesin teşviklerini ihmal etmiş, ancak sonraları buna ehemmiyet vermiş gibidir.

Sene:437 Sokrat

Attila bir müddet bütün Romalılarla barış halinde yaşadı. Ren nehri sâhillerinde oturan Borginyonlarla savaştı. Onların Gondiker (Gondicaire) adında bir kralları vardı ki Aetius'a mağlup olarak

barış istemeğe mecbur olmuştu. Hunlar bu barıştan istifâde etmesine vakit bırakmadılar. Kendisine hücum ederek tebaasından bir çoğuyla beraber öldürdüler. Borginyonların biraz sonra intikamlarını aldıkları, Hunlara karşı yürüdükleri iddia olunuyor. Hunlar Uptar[7] namında bir reisin kumandası altında idiler. Bu pek çok et yediği için geceleyin öldü. Bundan dolayı Hunlar mağlup oldular, on bin kişi kayıp verdiler. Halbuki Borginyonların miktarı ancak üç bin kişi idi.

Hunların hepsi aynı hükümdara tâbi değil gibi görünüyor. Bunlar birbirlerinden müstakil reisler tarafından idâre ediliyorlardı. Reisler husûsî menfaatlerine göre bildikleri gibi hareket ediyorlardı. Yine görülüyor ki Romalılar bu milletten bir takım süvari fırkaları oluşturarak hizmetlerine almışlardı. O zaman İmparatorun Gotlara karşı yaptığı muhârebede bu Hun süvârileri bulunmuşlardır. Roma generali Litorius bunlara kumanda ediyordu. Fakat kendi milletlerinden Gavserik (Gauseric) adında bir reisleri de vardı. Bu muhârebe esnasında Gotların idâresi altındaki Bazas şehrini uzun uzadıya ve bir şeye muvaffak olamadan muhâsara eden odur.

Attila ile Bleda'nın bir çok seneler yaptıkları seferler hakkında târih derin bir sükût muhâfaza ediyor. Yalnız bilinen bir şey varsa o da bu iki hükümdarın Soruciyenler(Sorosgines)'e hücum ettiklerinden ve sonra büyük bir ordu başında İllirya kıt'asına girdiklerinden ibârettir. Sene 439 Chron Alex

Bu Hun reisleri bu sefer ile meşgul oldukları esnada milletin sâir kısmı bu harbe iştirak etmiyor, imparatorluk arazisinde ticâretle meşgul oluyordu. Fakat bu milletlerin pek girişimci tabiatları uzun müddet rahat durmaktan onları men' etti. Bir panayırda Romalıları ansızın bastılar. Bir çoklarını öldürdüler, o mevkideki hisarı ele geçirdiler. Her iki taraftan da şikâyetler ediliyordu. Romalılar bu muameleyi protesto ediyorlar, Hunlar da Marg Piskoposu'nun kendi hazînelerini ellerinden almış olduğunu söylüyorlardı. Hunlar Piskopos ile bütün firârîlerin kendilerine teslim edilmesini istiyorlardı. Romalıların red cevabı Hunları silaha sarılmağa sevk etti. Tuna'yı geçtiler. Bu nehir sâhilindeki bütün şehirleri ve kaleleri yağmaladılar. Attila büyük bir ehemmiyetleri olmayan bu mevkilerin Sene 441 Priscus

---

[7] Calanus Dalmata buna "Subtar" ismini veriyor. Bu tarihçiye göre Subtar bütün Hunların kralı idi. Attila ise onun halefidir.

hepsini ele geçirdi. İçlerinde en mühimmi Mesi kıt'asında Viminak (Viminac) idi. Romalılar muharebenin sebebi gibi telakkî ettikleri Marg Piskoposu aleyhinde söylenmeğe başlayarak onu Attila'ya teslim etmek tasavvuruna düşüyorlardı.

Priscus de Légat

Fakat Piskopos daha evvel davranarak Hunlara teslim oldu, onları şehre soktu. Bu muvaffakıyetin sür'ati kibirli Attila'yı o kadar mağrur etti ki İmparator genç Teodos'tan firarîleri derhal teslim etmesini talep etti. Arzularını Romalılara bildirdi. Vergi meselesinde ısrar etmeyerek bu meseleyi sefirlerle müzâkereye razı oldu. Teodos'a emirleri sür'atli bir şekilde yerine getirilmeyecek olursa, tebaasını zapt edemeyeceği için meydana gelecek olaylardan hiçbir mes'uliyet kabul edemeyeceğini bildirdi. Teodos her şeye hazır olduğu, firârîleri asla teslim etmeyeceği, bununla beraber bütün bu münakaşalara son vermek üzere komiserler göndereceği yolunda cevap verdi. Attila bu cevaptan hiç memnun olmadığı için Romalıların arazisini tahribe başladı.

Teoph. le Confesseur Sene:442

Hiç beklenilmeyen bu istila Teodos'u Jieserik (Giserick) ile barış yapmağa ve donanmasını Sicilya'dan getirtmeğe mecbur etti. Hunlar Yukarı Mesi dâhilinde Retiyer (Retiaire) ile Sinjidon (Singidon), Nais (Naisse) ve sonra Panoni dâhilinde Sirmik (Sirmick) şehirlerini zapt ettiler. Zannolunduğuna göre bu şehrin kuşatılması esnasında Piskopos Attila'nın ve Bleda'nın kâtibi olan Konstans (Constance) adında bir Goluva'ya bir takım mukaddes emânetler vererek şehrin zaptından sonra bunları gerek kendisi gerek sâir esîrler için fidye-i necât olarak vermesini söylemiştir. Kostans sözünü tutmadı, mukaddes emânetleri yanında alıkoydu. Sonra Silven'e (Sylvain) verdi. O da kiliseye iâde etti. Bundan dolayı iki kavim arasında gürültü çıktı. Bu emânetlerin kendilerine verilmesini talep eden Hunlar Kostans'ı öldürdüler. Kendilerine âit bir takım şeyleri çalmış olduğu bahanesiyle Silven'i de Romalılardan istediler.

Sene:444 Yahut 445 Ammien Marcel S. Prosper.

Bleda'nın vefatı bu muhârebeden sonra vukûa geldiği tahmin ediliyor. Makam hırsı Attila'yı bu prensin vücudunu ortadan kaldırmaya sevk etmişti. Bu suretle birâderinin bütün tebaasına hâkim oldu. Bunlardan bir kısmı arzularıyla Attila'ya tâbi' olmuşlar, bir kısmı da buna mecbur edilmişlerdir. İşte bu suretle Attila'nın hüküm ve nüfûzu Avrupa'nın kuzeyine doğru pek uzaklara kadar yayıldı. Şitistan ile Cermanya kıt'alarına sâhipti. Tuna nehrinin öte

tarafında kalmış Gotları, Jepid(Gepides)'leri, Suevleri, Alenleri, Herul(Herules)'leri, Sapat'ları, Semanderleri (Semandres), Skir leri, Sattagurları (Sattagors), Rujları (Ruges) ve kuzeyde sâir bazı kavimleri de itaat altına almıştı.

[Sene 447 / [illegible]]

Anlaşıldığına göre, Attila sağlam surette nüfuzunu te'sîs ettikten sonra Çinlilere yine sefîrler yollamıştır. Her halde Çin târihinde okuduğumuza göre Volga'nın batısında oturan kavimler o zaman Çin ile müttefik idiler. Attila'nın menfaati Jeu-jen Tatarlarının batı tarafına pek fazla yaklaşmalarına mâni olmaktaydı.

[Sene 448 / Jornandes / Marcel / Teoph. In Confess]

Attila, itaat altına aldığı bütün milletlerden meydana gelmiş büyük bir ordu ile Roma hükûmetinin idâresindeki memleketlere girdi. Teodos İstanbul surlarını henüz yeniden binâ ettirmişti. Olaylar isbat etti ki bu ihtiyat beyhude olmamıştır. Attila bütün Trakya kıt'asını Karadeniz'e ve Gelibolu Boğazına kadar tahrip etti. Filibe, Arkadyopolis, Köstence ve daha sâir şehirleri zapt ile külliyetli ganîmetler aldı. Oradan Selimbrie ile İstanbul arasında yer alan Atir (Athires) hisarına kadar ilerledi. Bütün bu geniş arazide yalnız iki şehir, Edirne ile Herakle (Heraclée) yahut kadîm Perint (Perinthe) Attila'nın pençesine düşmedi. Bu barbarların asgari yetmiş şehir tahrip ettikleri iddia olunuyor.

[Jornandes / Marcel / Chron Alex]

Batı Romalılar tarafından kendi haline terk edilen Teodos bunlara ancak pek zayıf bir mukāvemet gösterebildi. Aspar (Aspares), Arkobind (Arcobinde), Argalisl (Argalisele) adlarındaki generalleri Hunlara karşı yolladı. Bu son general Attila'ya Aşağı Das (Dace) havalisinde hücum etti. Fakat bu savaşta gösterdiği bütün cesârete, düşmanlarına bir çok kayıplar verdirmesine rağmen kendisi de maktül düştü, muzafferiyeti Attila'ya bıraktı.

[Priscus / Sene 445]

Romalılar Gelibolu civarında Kürsonese (Quersonese)'de vukûa gelen başka bir muhârebede daha bahtiyar olamadılar. Teodos Hunlarla gâyet ağır ve utanç verici bir sulh akdetmeğe mecbur kaldı. Bu sulh Anatolius vâsıtasıyla akdolunmuştur. Anlaşmanın şartları mucibince Romalılar Hunlara bütün mültecileri teslim edecekler, ödenmemiş olan eski vergiler için altı bin altın verecekler, her sene bin hatta iki bin altun vermekte devam edecekler, kurtuluş fidyesi ödemeksizin Roma imparatorluğuna girmiş her esîr için on iki altın ödemekle beraber bundan böyle Hun milletinden hiçbir mülteci kabul eylemeyeceklerdi.

Teodos istenilen meblağları mültecilerle beraber Attila'ya göndermeğe mecbur oldu. Mültecilerden bazıları Hunların yanına dönmektense Romalılar tarafından öldürülmeyi tercih ettiler. Bu münâsebetle yalnız Asemont (Asemonte) şehri biraz metânet gösterebildi. Şehri zapta muvaffak olamamış olan Attila hisarda bulunan mültecilerin kendisine teslimini talep ediyordu. Fakat ahali barbarlara direndiler. Attila'nın emrini icrâ etmediler. Bununla beraber iki imparatorluğun hudutları açık ve kesin şekilde belirlenmeden barış yapılmadı. Attila Panoni kıt'asından Trakya'da Nov (Noves) ve Nais(Naisse)'e kadar bütün istila ettiği yerleri muhâfaza iddiasındaydı. Fakat sonra bu aşırı derecedeki taleplerinden vaz geçmiştir.

Kadîm Tanju'lar Çinlilere karşı nasıl hareket etmişlerse Attila da Romalılara karşı aynı hareket hattını takip etmiştir. Muhtelif vesîlerle aynı maksada uygun olarak Teodos'a sefîrler gönderiyordu. Alelade, zengin etmek istediği kumandanlarını sefîr olarak seçerdi. Çünkü Attila'nın hücumundan korkan Romalılar sefîrlerine gâyet kıymetli hediyeler verirlerdi. Beyhude olduğu kadar masraflı olan bu sefâret hey'etlerinden birinde Krizafyus Edekon (Chrysaphius Edecon) namında birini hırslandırmağa muvaffak olabildi. Bu adam Attila'yı katletmeyi üzerine aldı. Sulhü satın almak uğrunda bütün hazînelerinin tükendiğini görmekten bıkan Teodos, Edekon'un tekliflerini kabul etti. Bu tasavvurun icrâ mevkiine konulmasını kolaylaştırmak için sefîr namıyla Vijil (Vigile) ve Maksimin (Maximin)'i gönderdi. Vijil, düzenlenen suikastten haberdar idi. Edekon ile görüşerek onu icrâ edeceklerdi. Keyfiyetten hiç haberi olmayan Maksimin ise Attila'ya Teodos'un mektuplarını verecekti. Mektuplarda Hunların anlaşmalara rağmen imparatorluk arazisine tecavüzden geri durmadıkları için bir takım protestolar vardı. Aynı zamanda da on yedi mülteci iâde olunuyordu. Bu sefâretin tekmil tafsilatını hikâyeden vaz geçemeyeceğim. Çünkü Hunların ahlak ve âdetleri ve usûlleri hakkında bize bir çok şeyler öğretiyor.

Priscus

Sefîrler Sardik (Sardique) ve Nais şehirlerini arkada bıraktıktan, Tuna nehrini geçtikten sonra Attila'nın emirlerini beklemek üzere, bu nehrin kuzeyindeki ovalarda durdular. Edekon sefâret hey'etinin gelişini haber vermek için Attila nezdine gitmişti. Sonra sefîrleri, çadırları altında ikāmet eden Attila'ya doğru götürdüler.

Sefâret maksatlarını kendilerinden sordular. Sefîrler yalnız Attila ile müzâkere etmek üzere kat'î emir almış oldukları yolunda bir cevap verdiler. Fakat Edekon'un dönmediğini, Hunların kendilerine verilen talimattan haberdar olduklarını görünce son derecede hayrete düştüler. Gâyet sıkılan Maksimin herhalde Attila olmadıkça bir şey söylemek istemedi. Romalılara dönmeleri için emir verdiler. Buna hazırlandıkları sırada bir takım gizli emirler almış olan ve bunları icrâ etmek isteyen Vijil Hunlara azamet göstermek fikrine düştü. Edekon'un suikasdi ifşâ ettiğinden haberi yoktu.

Romalılar İstanbul'a dönmek üzere yola çıkacakları esnâda Attila mevsimin fenâlığı hasebiyle orada kalmalarına müsâade etti ve kendilerine bir sığır ile biraz balık yolladı. Fakat ertesi günü, söyleyecek bir şeyleri bulunmadığı için geri dönmeleri emri geldi. Vijil, kendilerinin geniş yetkilerle geldiklerini anlatmak için ısrar ediyor, Maksimin ise İstanbul'a dönmekten başka bir şey düşünmüyordu. Bunun üzerine Priscus yanında bir tercüman ile gidip Skotta (Scotta) adında bir kumandanı gördü, kendilerini Attila ile görüştürebilirse külliyetli hediyeler vaad etti. Skotta muvâfakat gösterdi ve sözünü tuttu. Sefîrler Attila'nın çadırına götürüldüler. Attila'yı tahta bir iskemle üzerinde oturmuş buldular. Maksimin mektupları ve hâmil olduğu hediyeleri Attila'ya takdîm etti. Attila da daha talep ettiği mültecilerin bir listesini verdi. Sonra Romalılar kendi çadırlarına çekildiler. Bu esnâda Edekon Vijil'den suikast için vaad edilen parayı koparmağa çalışıyordu. Vijil de kabullenme tarzlarından endîşeye düşerek kurulan tezgâhın keşfedilmiş olmasından korkuyordu. Edekon gidip bu parayı aramaya Vijil'i mecbur etti. O sırada Attila daha kuzeyde bir köye çekilerek orada tekrar evlendi. Çünkü milletinin kanunları bir çok kadın almasına müsâit idi. Roma sefîrleri de Attila'nın arkasından gittiler, bir çok zahmetlerden sonra Atilla'yla görüşebildiler. Batı Romalıları tarafından gelmiş olan başka sefîrler de aynı mevkie doğru gidiyorlardı. Hepsi Attila'nın sarayında birleştiler. Bu, ahşabdan büyük bir binâ idi. Daha doğrusu sadece bir tahta perde idi. İçinde gâyet muhteşem çadırlar vardı. Attila bir müddet evvel buraya gelmişti. Kendi lisanlarında Attila'nın şerefine kasîdeler okuyan bir sürü genç kız tarafından karşılanmıştı. Sefîrler ayakta saygı duruşunda bulunma şerefine nâil oldular. Attila, İmparatorun sefîr ünvânıyla kendisine ya Nomius'u yahut Anatoli-

us'u yahut bir senato üyesini göndermesini söyledi. Sonra bunlara büyük bir ziyâfet çekti. İlk önce Attila'nın sıhhatine kadeh kaldırdılar. Sonra sefirleri çadırın etrafında dizili iskemlelere oturttular. Attila çocuklarıyla ortada idi. Sarayın ileri gelenleri de Attila'nın etrafında muhtelif sofralarda üçer dörder kişi olarak yer almışlardı. Altun ve gümüş tabaklar içinde muhtelif yemekler getirdiler. Gâyet sâde, diğerlerinin esvabından yalnız temizliği ve zarafeti ile farklı bir surette giyinmiş olan Attila yalnız tahtadan tabaklarda yemek yiyordu. Çünkü Attila lüzumsuz ziynetleri hor görürdü. Yemekten sonra iki Şit bir takım şiirler inşâd ettiler. Bunda Attila'nın muzafferiyetleri terennüm ediliyordu. Diğer bir Şit de bir nevi komedi oynadı. Attila dâima ciddi ve hareketsiz duruyordu. Sonra sefirlere izin verdi. Berik (Berick)'i onlarla birlikte İmparatora yolladı.

Vijil'e gelince, Hunlar sarayına döner dönmez tutuklandı. Attila Orest (Orestes) ve Eslav (Eslaw) vâsıtasıyla suikast tertipçisi Krizafyus'un te'dîbini talep etti. Bunun üzerine Teodos Attila'yı yatıştırmak ve barışı bozmasına meydan vermemek için Anatolius ile Ulius'u göndermeğe mecbur oldu. Attila, takdîm edilen hediyelerle yumuşadı. Anlaşmalara riâyet etmeği, İstir'in civarında yer alan memleketleri Romalılara bırakmayı vaad etti. Yüz altun mukābilinde Vijil'i tahliye ettiği gibi bir takım esîrleri de hiç fidye almaksızın bıraktı. Sefirlere kürkler ve beygirler hediye etti. Anlaşmayı İmparatora tasdîk ettirmek üzere yanlarına Konstans[8] namında birini verdi.

Attila, Akatzir(Acatzire)'lerin memleketine Onesijius (Onesigius)'u yolladığı ve oğlunu oraya kral ilan ettirdiği vakit Maksimin hâlâ kendisinin yanında idi. O zaman bu Akatzirleri birkaç prens idâre ediyordu. Karadeniz'in kuzeyinde Şitistan dâhilinde yerleşmiş bulunuyorlardı. İkinci Teodos bunların arasında sulh ve asâyişi istikrarlı bir hale getirdikten sonra reislerinden bir çoğuna bir çok ihsanlarda bulunarak onları kendisine bağlamıştı. En eski reis olan Kuridak (Couridac) en önce kendisine müracaat edilmemesine kızarak intikam almak için Attila'yı davet etti. Attila derhal ordularını gönderdi ve bütün Akatzir ülkelerini, Kuridak'a ait olan kısım müstesnâ olmak üzere zapt etti. Muhârebeden sonra Attila

Priscus

8 Yukarıda bahsettiğimiz Konstans'dan başka biri olacaktır. Eğer aynı şahıs ise sefâretten sonra öldürülmüş demektir.

Kuridak'ı sarayına getirtmek istedi. Bundan maksadının ne olduğu meçhuldür. Akatzirlerin prensi ise bu maksadı anlar gibi olarak hayatına mal olabilecek, her halde hürriyetini elinden alacak böyle bir şeye girişmedi. Güneşe bakmak kābil değilse, mabutlardan daha büyük olanların yüzüne bakmak evleviyetle [haydi haydi] muhal [olmayacak şey] olacağı yolunda cevap gönderdi. Bu dalkavukluk sâyesinde kurtuldu. Memleketini muhâfaza etti. Attila'nın büyük oğlu da diğer tarafların hükümdarı oldu. Bu genç hükümdarın ismi İlak (Ellac) idi. Bu seyahatte attan düşerek elinin yaralandığı söyleniyor.

Biz, Attila'nın İstanbul'a gönderdiği Konstans'a gelelim. Bu sefîr, İmparator kendisine gâyet zengin bir kız bularak onunla evlenirse iki imparatorluk arasında elinden geldiği kadar uzun müddet barışın muhafazasına çalışacağını taahhüt etmişti. İmparator o zaman bir hisarda mahbus bulunan Saturnin'in kızının evlenmesini talep etmişti. Fakat Konstans'tan ziyâde Romalılar için bir kötü talih eseri olarak kızı Doğu Orduları Kumandanı Zenon kaçırdı. Dostu Rufus'a verdi. Konstans bundan dolayı Attila'ya şikâyet etti. Attila Maksimin'e protestoda bulundu. Sefîrine ya Saturnin'in kızının yahut o derecede zengin başka bir kızın verilmesini talep eyledi. Vaadinde durmadığından dolayı İmparatoru ayıpladı; hatta Zenon'u yola getirmeyişine bakılırsa onun maksatlarını kolaylaştırmış olduğuna bile hükmedileceğini söyledi. Âsî bir tebaayı yola getirecek derecede kuvvetli değilse yardıma hazır olduğunu da ilave etti. Hakîkaten Teodos'un bunda bir dahli yoktu. Fakat Zenon'u te'dîbe kalkacak kadar hüküm ve nüfuzdan mahrum idi.

Teodos'un sefîrleriyle beraber Batı Romalılarının da Attila sarayına ulaşmış olduklarını yukarıda görmüştük. Valentinyen bunları Silven'in almış olup da Atilla'nın talep ettiği mukaddes emânetler meselesi için göndermişti. Romalılar bu meselede barbarlara mukāvemet edecek derecede cesâret gösterdiler. Ne Silven'i, ne mukaddes emânetleri vermeyeceklerini söylediler.[9] Bu tehlikeli işe Romul (Romule) ile Promot (Promote) memur olmuşlardır. Attila bunların öne sürdükleri sebeplere, pek makul ve haklı olmakla beraber, bir türlü kulak asmak istemedi. Ya mukaddes emânetlerin yahut onları alanın kendisine teslimini talepte ısrar gösterdi.

---

9 İhtimal ki Konstans'ı bu red cevabından sonra idâm ettirmiştir.

Valentinyen'e harb ilan edeceğini söyleyerek tehditlerde bulundu. Bununla beraber sefîrleri güzel bir şekilde kabul etmiş, yalnız talep ettiği şeylerden vazgeçmemiştir.

Bu sırada İkinci Teodos vefat ettiğinden Attila nazar-ı dikkatini
Sene:450 doğuya çevirdi. İmparator olan Marsiyen (Marcien)'e sefîrler yollayarak ondan vergilerin ödenmesini talep etti. Marsiyen Attila'ya cevâben, Romalıların dostu olmak istiyorsa, Romalıların da kendisine hediyeler göndereceklerini fakat husûmet ederse Romalıların da ona karşı koymağa hazır bulunduklarını söyledi. Attila büyük tehditlere kalkıştı. Apollonius adında bir sefîr göndererek Hun İmparatoru'nu yatıştırmağa çalıştılar. Bu sefîr Attila'nın sarayında güzel kabul görmedi. İmparatorun Attila için göndermiş olduğunu tahmin ettikleri hediyeleri vermesi isteniyor, inat edecek olursa öldürüleceği söyleniyordu. Apollonius metânetini kaybetmeyerek Attila'nın Romalılardan dost sıfatıyla alabileceği yahut devletler hukukunu ihlâl ederek ele geçirebileceği bir şeyi almak için kuvvet kullanmağa kalkmasına hiç lüzum olmadığını bildirdi.

Attila bu hareketle bir şeye nâil olamayınca Marsiyen'i tâciz etmekten vaz geçti ve batı tarafında muhârebe açmak için vesîle aramağa başladı. Vaktiyle Valentinyen'in hemşiresi Onorya Attila ile evlenmek maksadıyla kendisine yüzüğünü yollamıştı. Bunu bahane ederek Onorya'yı zevcesi imiş gibi talep etti. Onunla beraber cihaz olmak üzere İmparatorluğun bir kısmının da verilmesini istiyordu. Valentinyen buna cevâben Onorya'nın evlenmiş olduğunu, İmparatorlukta hiçbir hakkı bulunmadığını, binâenaleyh Attila'nın bu gibi hayallere dayanan isteklerden vazgeçmesi lazım geldiğini söyledi. Attila ısrar ettiyse de sözlerine kulak asılmadı. Onorya'nın yüzüğünü taahhüdün bir delili olarak gösteriyor, Valentinyen ise dâima red cevabı veriyordu. İddia edildiğine göre bu münâsebetle Attila'nın yanına gönderilen Kasyador (Cassiodore)'un pederi isteklerinin gülünçlüğünü Hun İmparatoru'na o kadar güzel izâh etmiştir ki Attila iddiasından tamamıyla vaz geçmiş ve barışa rızâ göstermiştir. Gerçekten Attila biraz sonra asker toplayıp da Gol kıt'asına girdiği vakit, Romalıların müttefiki gibi görünüyordu. Valentinyen'e İmparatorluğa karşı bir husûmeti olmayıp onunla barış halinde yaşamayı arzu ettiğini, yalnız Gotlar Kralı Teodorik (Theodorick) ile aralarında düşmanlık bulunduğunu tebliğ etmişti. Buna rağmen

bu bir hileden ibâretti. Gerek Teodorik'i gerek Valentinyen'i gâfil avlamağa çalışıyordu. Kendisi her taraftan asker toplamakla meşgul olduğu sırada bu iki hükümdarın arasını bozmak istiyordu. Romalıları aldattıktan sonra Gotları onlardan ayırmak fikrinde idi. Batı'ya girmekle Onorya'yı elde edebileceği ümidindeydi.

O sıralarda Fransız kralı da ölmüştü. Evlatları taht kavgasına düşmüşlerdi. Attila büyük oğulun, Aetius da ikinci oğulun tarafını tutuyorlardı. Hemşiresi ile evlendiği Teodorik'in, gösterilen fenâ muameleden dolayı vefat eden hemşiresinin intikamını almak için savaş ilan etmesinden korkan Vandal Kralı Jizerik (Giserick) de Attila'yı bu savaşa teşvik etmiştir sanılıyor. Jornandes

Bütün bu sebepler Attila gibi hırslı bir hükümdarın Gol kıtâsına gidip harb etmesi için kâfi idi. Rujlardan, Jelonlardan, Skirlerden, Borginyonlardan, Bellonotlardan (Bellonotes), Nörler'den (Neures), Basternlerden (Basternes), Turinjiyenlerden (Thuringiens), Bökterlerden (Beucters), Fransızlardan, Markomanlardan (Marcomans), Suedlerden, Kadlardan (Quades), Heullerden, Tursilinjlerden (Turcilinges) ve daha sâir bir çok kuzey kavimlerinden oluşmuş kalabalık bir ordu ile Gol kıt'asına girdi. Bazıların göre bu ordu beş yüz bin, bazılarına göre de yedi yüz bin kişi idi. Attila ile beraber bir sürü kral ve prens de vardı ki emirlerine muntazır idiler, ona bir esîr gibi itaat ediyorlardı. İçlerinden ikisine Attila hepsinden ziyâde riâyet gösterirdi. Birinin hulûs ve samimiyeti, diğerinin sadâkati Attila'nın teveccühünü celb etmişti. Çünkü Attila fazîlete hürmet göstermesini bilirdi. Ancak düşmanlarına karşı barbar idi. Düşmanlarına karşı mağrur ve kibirli davranır, fakat tebaası arasında gâyet halîm ve alçak gönüllü hareket ederdi. Azamet ve debdebeden nefret eder, serveti kadınlarına ve kumandanlarına verirdi. Tebaasını gâyet severdi. Onların şikâyetlerini dinler, adâletli davranır, mallarına ve mülklerine tecâvüz olunmasına, fakîrlere zulüm edilmesine izin vermezdi. Affı da çoktu. Hükmü altındaki kavimleri ağır vergilerle ezmezdi. Yabancılara korku ve dehşet telkîn etmekten hoşlanırdı. Buna da muvaffak olmuştur. Büyük bir aşk ile sevdiği savaşta Attila gâyet cesurca hareket eder, fakat çılgınca ataklara kalkmazdı. Büyük projeler yapar ve bunları uygulamaya muvaffak olurdu. Kendisinden pek çok korkan, hakkında âdilâne bir hüküm vermeyen yabancılar

Sene 451
Jornandes

nazarında Attila bir canavar telakkî olunmuştur. Roma'da yahut İstanbul'da bir İmparator olsaydı bir kahraman diye telakkî edilirdi. Fakat çadırlar altında yaşadığı için düşmanları kendisini bir barbar gibi tasvir etmişlerdir. Dış görünüşüne gelince, Attila bir Kalmuk'a benzerdi. Güneşten yanmış bir rengi, büyük bir başı, yassı bir burnu vardı. Gözleri küçük, sakalı seyrekti. Geniş göğüslü, kısa boylu idi.

Attila bir çok gemi inşâ ettirdi. Ren nehri bu gemilerle doldu. Her tarafta husûmetinin Vizigotlara münhasır olduğunu, Romalılarla bir işi olmadığını ilan ediyordu. Bundan dolayı bir çok şehirler kendisine kapılarını açtılar. Fakat emellerinin pek yüksekleri hedeflediğini anlamakta gecikmediler. Nihâyet Attila işi meydana vurdu. Trev (Treves), İstrazburg [Strassburg], Spir (Spire), Vorms (Worms), Mayans, Bizanson, Leon, Tol, Langer, Meç [Metz] şehirlerini ve daha sâir bir çok mevkileri zapt ettikten, Paris'e kadar dehşet saldıktan sonra Orleans'ı kuşattı. Buranın piskoposu bulunan Sent Anyan (St. Agnan) hemen Aetius'a giderek acele imdat istedi.

Bu Roma generali Vizigotlara güveniyordu. Romalılarla birleşmeleri onların da menfaati iktizâsındandı. Fakat Vizigotlar fenâ bir karar vermişlerdi. Hunları kendi memleketlerinde beklemek fikrindeydiler. Aetius bu kararlarını değiştirmek için her türlü vâsıtaya mürâcaat etti. Yaptıkları hatayı, kendi kendilerini atmak üzere bulundukları uçurumu izâh etmek üzere bazı kimseler yolladı. Çünkü yalnız başlarına Hunlara karşı koyamayacaklardı. Attila gerek Romalıları, gerek onları birbiri arkası sıra ezecekti. Teodorik'in nihâyet gözleri açıldı. Romalılarla birleşmeğe muvâfakat etti. Bu da herkesi sevinçlere gark etti.

Bazı târihçilerin bildirdiklerine güvenmek lazım gelirse Aetius Jdace hilekâr bir adamdı. Kendisine katılırsa Gol kıt'asının bir kısmını vereceğini bir taraftan Teodorik'e vaad ederken diğer taraftan da Attila'ya Gotlarla muhârebe ederse aynı şeyi vaad ediyordu. Ma'mâfih mümkün olduğu kadar çok asker toplamaktan da geri kaldığı yoktu. Teodorik iki oğlu Torismond (Thorismonde) ve Teodorik ile Vizigotların başında bulundukları halde Aetius'a katıldı. Aetius'un ordusu, krallarının kumandası altında Fransızlardan, Sarmatlardan, Burgonyonlardan, Saksonlardan, Armorikler(Armorique)lerden, Liziyenler(Lisiens)den, Riverenler (Riverens)den,

İbriyonlar(Ibrions)dan ve daha sâir Selt [Kelt] ve Cermen kavimlerinden meydana geliyordu.[10]

Bütün bu muhtelif kavimler Roma generalinin bayrağı altında Sene 451 toplandıkları sırada Attila Orleans muhâsarasına şiddetle devam ediyordu. Orleans'a imdat yetiştirilemeden evvel orasını zapt etti. Barbar kavimlerin hücumla zapt ettikleri şehirlere gösterilen mezâlimin hepsi burada da bütün şiddetiyle uygulandı. Bununla beraber Orleans uzun müddet barbarların elinde kalmadı. Aetius ile Teodorik bu şehre doğru sür'atle yürüdüler; Attila'yı gâfil bastılar. Mağlup ederek Orleans'ı terk etmeğe ve alelacele kaçmağa mecbur ettiler. Attila Troya (Troyes) taraflarına çekildi. Orada Morik (Mauriac) denilen büyük ovalara rast geldi.[11] Romalılarla harb etmek fikriyle orada durdu. İki ordu çok geçmeden karşılaştılar. Her iki taraf da muhârebeye hazırlandı. İlk önce Aetius'a refakat eden Fransızlarla Attila ordusunun Jepidleri arasında bir çarpışma vukûa geldi. Vakit gece idi. Bu da kavganın daha kanlı olmasına sebebiyet vermiştir. Bu muhârebede on beş bin kişinin maktül düştüğü rivâyet ediliyor.

Zihni pek rahat olmayan Attila kehânete mürâcaat etti. Milletin Rubruquis âdetine göre bu büyük harbin sonucunun ne olacağını anlamak için hayvan kemikleri incelendi. Moğol Hanlarının saltanatları zamanında aynı âdete tesâdüf olunuyordu. Hükümdara üç koyun kemiği takdîm olunurdu. Hükümdar bunları dikkatle muâyene eder, teşebbüs edeceği işi zihninden düşünürdü. Sonra bu kemikleri yakılmak üzere rahiplere verirdi. Kemikler karardıktan sonra yine hükümdara getirilirdi. Hükümdar ateşin bunları kırmış yahut çatlatmış olup olmamasına, çatlaklıkların istikametine bakardı. İşte bir teşebbüsün muvaffakıyetine yahut muvaffakıyetsizliğine bunlardan hükmedilirdi. Görünen duruma bakılırsa aynı kehânete mürâcaat eden Attila bu harbin düşman kumandanı için gâyet uğur

---

10 Macar târihçisi Thurocz bu büyük muhârebeden evvel Attila'nın İspanya'ya bir sefer ettiğini, Sevil (İşbiliye) şehri yakınında sultanı bozduğunu, Fas'a çekilmeğe mecbur ettiğini söylüyor. Bu rivâyetin yanlışlığı âşikârdır. O zaman İspanya'da Araplar yoktu. Fas mevcut değildi.

11 Theophan le Confesseur bu muharebenin Orleans yakınında Luvr (Loire) sahilinde vukûa geldiğini bildiriyorsa da Orleans muhâsara ve muhârebesi bu büyük muhârebeyi birbirine karıştırmış olduğu anlaşılıyor. Chronique Pasquale'ye göre muhârebe Tuna yakınında cereyan etmiştir. Bu bir hata olduğu gibi Gotlar Kralı'nın adının Alarik (Alarick) olduğunu söylemesi de ikinci bir hatadır.

suz olacağını, bu harbde öleceğini, fakat Hunların da büyük kayıplar vereceklerini anladı. Aetius'un ölümünü pek arzu ettiği için onun hayatı terk edeceğine hükmetti. Aetius'u en büyük düşmanı olarak sayıyor, tasavvurlarına hep onun mâni olduğuna ihtimal veriyordu. Fakat kehânet netîcesinde kavramış olduğu felâketten kaçınmak için muhârebeye ancak akşama doğru başlamaya karar verdi. Çünkü gece gelince kanlı boğuşmaya son verilmesi tabiî idi. Askerini savaş düzenine göre dizdi. En cesur askerlerle kendisi merkezde durdu. Valamir, Teodemir ve Videmir namında Ostrogot reislerinden üç kardeşi Jepidler kralı Arderik (Arderick) ve daha sâir milletlerle birlikte kanatlara koydu. Romalılar tarafında, kralları Teodorik'in kumandası altında bulunan Vizigotlar sağ kanadı teşkil ediyorlardı. Aetius ile Romalılar sol kanatta idiler. Sanjiban (Sangiban) tebaası Alenlerle birlikte merkezde bırakılmıştı. Her taraftan çevrilerek müttefiklerine karşı bir harekette bulunmasına meydan bırakılmamak isteniyordu.

Attila'nın ele geçirmek istediği küçük bir tepe münâsebetiyle yapılan küçük bir çarpışmada Aetius ile Torismond Hun askerlerini geriye püskürttüler. Sonra iki ordu güneşin batmasından sonra üçe dörde[12] doğru harbe giriştiler. Aralarında küçük bir çay vardı. Muhârebe gâyet çekişmeli ve kanlı bir şekilde geçti. Aetius bir taraftan bu tepenin üstünden, Torismond diğer taraftan Hunları şiddetli bir surette sıkıştırıyorlar, ortadan da Gotlar hücum ediyorlardı. Kralları Teodorik her tarafa koşuyor, askerleri cesâretlendiriyordu. Muhârebe ortasında beygirden düştü, ayak altında kaldı. Buna rağmen bu kazâ Gotlara cesâretlerini kaybettirmedi. Gâyet iyi dayandılar. Pek şiddetli hücuma maruz olan Attila gerilemeğe, karargâhına çekilmeğe mecbur oldu. Tâ gece ortalarına kadar savaşa devam etmişlerdi. Torismond gece karanlığında büyük kuvvetlerle iltihak etmeğe çalışırken Hun arabalarının ortasına düştü, bin zahmetle buradan kurtulabildi. Ufak bazı çarpışmalar olduysa da gecenin karanlığından istifâde ederek kaçtı. O vakte kadar zafer ortada şüpheli bir halde kalmıştı. Fakat sabah olunca Romalılarla Gotlar bütün sahranın maktüllerle dolu olduğunu, Hunların karargâhlarına kapanarak çıkmağa cesâret edemediklerini gördüler. Attila istihkâm hizmetini görmek üzere bütün eşyâsını oraya toplamıştı. Bunların arkasında

---

12 Eski saat hesabıyladır. (E.K.)

harb etmeğe, ikinci defa bir daha mağlup olursa eşyaya ateş verip alevlerin içine atılmağa karar vermişti. Buna rağmen Hunların karargâhı heybetli bir görünüşteydi. Romalılar oraya hücuma cesâret edemediler. Bazıları bu muhârebede yüz bin kişinin telef olduğunu söylüyorlar. Bazıları da bu miktarı daha az tahmin ediyorlar.[13]

Muhârebeden sonra Gotlar, kralları Teodorik'in cenâze alayını icrâ ile meşgul oldular. Sonra oğlu Torismond onun yerine geçti, Hunlara yeniden hücuma hazırlanıyordu. Fakat Hunlar tamamıyla mahv olursa Gotların pek fazla kuvvet kazanacak olmalarından ve bu suretle Roma İmparatorluğu'nu zapta kalkmalarından korkan Aetius bu hükümdarı fikrinden caydırdı. Gidip tahta el koymasını söyledi. Çünkü birâderleri bir fırka teşkil edecek kadar vakit bulurlarsa hükümranlık iddiasına kalkmak ihtimalleri olacağını anlattı. Bunun üzerine Torismond Vizigot Krallığı'nın pâyitahtı olan Tuluz'a çekildi. Bu işlerin iç yüzünden haberdar olmayan Attila ilk önce kendisine bir tuzak kuruluyor zannetti. Fakat Vizigotların hakîkaten çekilmiş olduklarını anlayınca tekrar cesâretlendi, ordugâhından çıktı. Aetius'a hücum edecek kadar kuvvetli olmadığından Ren nehri taraflarına döndü, memleketine gitti. Orada yeni bir sefere girişmek için kayıpları telâfiye çalışmaktan başka bir şey yapmadı.

Attila yeni ordular topladı. Panoni kıt'asını terk ederek İtalya yönüne yürüdü. İtalya'nın her tarafı derhal telaş içinde kaldı. Bu sefer hiç beklenilmediği için memlekette asker yoktu. Geçitler iyi muhâfaza olunamıyordu. Aetius ile İmparatoru İtalya'yı terk etmekten men' eden yegâne şey utanç hissinden ibâretti. Roma sarayında beyhude müzâkerelerde bulundular. Attila bir taraftan ilerliyor, her tarafı tahrip ediyordu. Köyleri yağma etti, şehirleri yıktı. İlerlemesine yalnız Akuile (Aquille) şehri mâni oldu. Orada mühim bir muhâfaza kuvveti vardı. Attila burada zannettiğinden daha büyük bir mukāvemete tesâdüf ettiği için askerleri mırıldanmağa başladılar, çekilmek istediler. Bu sırada tesâdüfen bir takım kuğular gördü. Bunlar şehrin surlarında yuva kurmuşlardı. Yavrularını oradan alarak kırlara götürüyorlardı. Attila bunları askerlerine

Sene 453
Jornandes

[13] Calanus Dalmata, Bleda'nın o esnâda henüz vefat etmemiş olduğunu, bu büyük muhârebede hazır bulunduğunu iddia ediyor.

gösterdi. Kuşların çekilmelerinin, şehrin yakında harâb olacağını anlamalarından ileri geldiğini söyledi. Askerler bu söze inandılar. Gayretlerini artırdılar. Akuile hücumla zapt edildi, yağmalandı ve tahrip edildi. Yerinde bir harâbeden başka bir şey kalmadı. Venedik kıt'asının sâir bütün şehirleri aynı muameleye maruz kaldılar.

Constant Porph. de Adm. Jmp. Jomandes

Venedik şehrinin ilk kuruluşu Attila'nın bu istilası zamanına kadar çıkarılıyor. Civar kıt'aların bütün ahâlisi boş, bataklık yerlere, denizdeki adalara kaçmışlardı. Burada emîn ve masûn olduklarını görerek yerleştiler, o kuvvetli Venedik Cumhuriyeti'nin temelini kurdular. Attila bu esnâda İtalya'yı tahripte devam gösterdi. Milan'ı, Pavi'yi ve daha sâir bir çok şehirleri yağma etti. Maksadı Roma'ya gitmekti. Fakat bu şehri aldıktan biraz sonra vefat etmiş olan Alarik'i düşününce tereddüt ediyor, aynı kazânın kendi başına da gelmesinden korkuyordu. Zaten hastalık ve kıtlık yüzünden ordusu külliyetli surette noksanlar vermişti. Aetius, Marsiyen'in İtalya'ya gönderdiği imdat kuvvetleriyle bazı Hun müfrezelerini bozmuştu. Attila ne karar vereceğini henüz bilmez bir halde bulunurken Papa Sen Leon İmparator Valentinyen namına müzâkerelerde bulunmak üzere nezdine geldi. İşte Roma bu sâyede kurtuldu. Bir nevi mütâreke yapıldı. Her sene Hunlara bir vergi ödenmesi taahhüt edildi. Fakat Attila Onorya'ya âit olanı ona bırakmakla Onorya'yı aramak üzere tekrar İtalya'ya geleceğini hissettirmekten de geri kalmıyordu.

Priscus Jomandes

Bu anlaşmanın yapılmasından sonra Attila tekrar Tuna yolunu tuttu. Memleketine döndü. Orada kendisine pek uzun görünen bir barıştan bıkarak Marsiyen'e sefîrler gönderdi. Teodos'un taahhüt ettiği vergileri ödemeyecek olursa bütün imparatorluğu tahrip edeceğini tebliğ ettirdi. Fakat bu, daha büyük bir maksadı örtmek için bir bahaneden ibâretti. İddia olunduğuna göre Attila'nın asıl fikri gidip Gol kıt'asına girmek, Valentino(Valentinois)'da oturan Alenleri itaat altına almaktı. Das [Dace] ve Panoni kıt'alarını terk etti. Diğer taraftan Torismond Alenlere katılmıştı. Birlikte Attila'ya karşı yürüdüler[14], onu mağlup ederek perîşan bir halde çekilmeğe mecbur eylediler.

---

[14] Calanus Dalmata, Bleda'nın vefâtından bahsettiği halde Attila ile Bleda'yı Katalonyen sahralarında bir kere daha harb ettiriyor. Bu târihçinin sözleri pek doğru değildir. Aynı memleketten olmakla beraber sözlerine itimad olunamaz.

Attila'nın bir çok zevcesi olmakla beraber firar esnâsında İldiko (İldico) yahut İdilko (Idilco) namında bir kadın ile evlenmekten geri kalmadı. Fakat bu münâsebetle yapılan şenliklerde o kadar çok içki içti ki ertesi günü Attila'yı kanlar içinde boğulmuş buldular. Bunu görünce barbarlar saçlarını yolmağa başladılar. Yüzlerini bıçaklarla yardılar. Böyle bir hükümdarın vefatına kadınların ağladığı gibi ağlanamayacağını, kan yaşlarıyla ağlamak icap ettiğini söylediler. Sonra ordugâhın ortasına ipekten bir çadır kurdular. Attila'nın naaşı altundan bir tabuta, o da demirden bir tabuta konuldu. Bir takım süvariler Attila'nın övüldüğü medhiyeler okuyarak çadırın etrafında dolaştılar. Sonra büyük ziyâfet verildi. Attila geceleyin gizlice defnedildi. Silahlarını, kullandığı şeylerin hepsini de birlikte gömdüler. Tatar âdeti mucibince, bu merâsimde hazır bulunan hizmetçilerinden bazılarını da kestiler. Romalıları titreten ve kendisinin Belây-ı İlâhî olduğunu söyleyen adam işte bu dünyadan böyle sefîlâne gitti. Attila ile beraber Hunlar İmparatorluğu da söndü. Hakîkatte diğerlerinden daha ziyâde kudret sâhibi olmuş bir aşîret reisi olan Attila'nın hükûmetine imparatorluk denilip denilemeyeceği bile tartışmalıdır. Priscus Jornandes Sene 454

Attila'nın vefatından sonra Hunlar arasına tefrika düştü. İtaatleri altındaki kavimleri zapt edebilecek kadar kuvvetleri kalmadı. Attila bir çok çocuk bırakmıştı. Bunların içinde yalnız üçünü tanıyoruz. Büyüğü İlak isminde idi. Bunun kendisine halef olmasını kararlaştırmıştı. İkincisi Dengizik, üçüncüsü Hernak[15] idi. Vilayetleri paylaşmaları anlaşmazlıklara sebep oldu. Jepidler Kralı bundan faydalanarak hürriyetini geri aldı. Hunların tâbi'iyyeti altında kalmaktan kurtuldu, diğer milletler de bu misali takip ettiler. Panoni kıt'asında Netad şehri yakınında büyük bir muhârebe yapıldı. Ardarik zafer kazandı. Hunlar otuz bin kayıp verdiler. İlak öldürüldü. Hezimete uğrayan diğer kardeşleri Karadeniz'e doğru koştular. Jepidler Hunların memleketine yani Des ülkesine sâhip oldular. Sarmatlarla Jornandes

[15] Thorocz, Şaba (Chaba) isminde bir oğlu olduğunu, Otorius'un hemşiresinden dünyaya geldiğini söylüyor. Diğer bir oğlu da Cermanya duklarından birinin kerimesi olan Kremheylih (Kremheylch)'den doğmuş olan Alader (Aladaire)'dir. Bunun iddiasına bakılırsa ilk oğlu Şitistan'a döndü. Büyükbabası Bendeguc'u hayatta buldu. Onun nasîhati üzerine Korozinan yaniHarezmiler sülalesinden bir kız aldı. Bundan Edemen ve Ed namında çocukları dünyaya geldi.

Semanderler Mars hisarı yakınında İllirya kıt'asında birleştiler. O zaman Valamir, Teodemir, Videmir namında üç kardeş tarafından idâre edilen Gotlar, daha doğrusu Ostrogotlar Panoni kıt'asını paylaştılar. Sirmik'ten Vindomin'e (Vindomine) kadar bunların elinde kaldı. Attila'nın oğlu Hernak Romalılara tâbi'iyyet arz ederek küçük Şitistan'ın en ucunda yerleşti. Akrabalarından Emnedzar ile Uzindar Das kıt'asının bir tarafında yerleştiler.[16] Orada "Federati" yani "Müttefikler" namı altında maruf oldular.

Jornandes Sene:461

Sonraları Gotlar Panoni kıt'asında sıkıştıkları için komşularının ülkelerine, bilhassa Dengizik'in memleketine akınlar yaptılar. Olsingurlar, Anjisirler, Bitogurlar, Bardorlar bunun tâbi'iyyeti altında bulunuyorlardı. Bu hükümdar askerinin başına geçti. Panoni kıt'asında Bassiana şehrini muhâsara ederek bütün civarlarını tahrip etti. Bunun üzerine Gotlar Satajlar(Satages)'a karşı yaptıkları muhârebeyi bırakarak kendi vilayetlerinin imdadına koştular. Hunlar mağlup oldu ve geri çekilmek zorunda kaldılar.

Sene:462 Lie-tai-ki-su Kam-mu Ven-hien Tum-kao Priscus

Bu kavimlerin kuvvet ve şevketi gittikçe zaafa uğramış olduğu esnâda kuzeyden yahut daha doğrusu doğudan Şitlerin yeni bir göçü vukûa geldi. Târihçiler ekseriya bu doğu ile kuzeyi birbirine karıştırmışlardır. Saragurları Urujlar(Ourouges)'ı, Onogurlar[17]'ı daha doğrusu Uygurları memleketlerinden Sabirler (Sabires), onları da Abarlar (Abares) çıkarmışlardı. Bu olayların daha iyi anlaşılabilmesi için Tataristan'da gâyet kuvvet kazanmış olan Vu-goei namında bir hükümdarın bir müddetten beri Turfan'ı zapt ettiğini bilmek lazımdır.

Lie-tai-ki-su Kam-mu Ven-hien Tum-kao Tatarların târih-i Umûmîsi Jomandes

Vu-goei Sum [Song] sülasinden Çin İmparatorunun himâyesi sâyesinde kral ünvanını almıştı. Miladın dört yüz kırk dördüncü senesinde vefat ederek yerine kardeşi Gan-çeo geçmişti. Buna da dört yüz altmış târihinde Jeu-jen Tatarları hücum ettiler. Sonra katledildi. Hükûmet Han-pe-çeo isminde birine verildi. Bu da Uygur Kralı namını aldı. Bu kavimlerden bir çoğu kralları Gan-çeo'nun vefatından sonra İrtiş nehri sâhillerine çekildiler. Orada samur avcılığıyla meşgul oluyorlardı. Sonra batı tarafına doğru ilerlediler. Volga nehri boyundaki ovalara yerleştiler. Bunlar Sibirya'da İrtiş

16 Dacia ripensis.

17 Jornandes'in ifâdesine nazaran Romalılar bunlardan su samurları alırlardı. Kendilerine Onogurlar, Menander Uygurlar derlerdi.

nehrine doğru tuttukları samurları Romalılara satarlardı. Kendilerine Uygur, Onogur yahut On Uygur namları verilmiştir. Bu sonuncular Kuzey Uygurları idi.

Tatar kavimlerinin bu yeni istilası Hunlar arasında yeni karışıklıklar doğurarak onları işgal ettikleri ülkelerde daha ziyâde sıkışmağa mecbur eylemiştir. Ma'mâfîh birlikte sâkin oldukları anlaşılıyor. Çünkü bizim târihçilerimiz bunları dâima birbirlerine karıştırıyorlar, hepsini Hun umûmî adı altında yâd ediyorlar. Bu yabancılar ilk önce Akatzir Hunlarını mağlup ettiler ki o zaman bunlar Romalılara sınır komşusuydular. Romalılar ittifak akdetmek için sefirler gönderdiler. İmparator Leon bunları iltifatlarla kabul ederek hediyeler verdi. Sonra güneye doğru yollarına devam ederek Akatzirlere iltihak ettikten sonra İran'a bir akın yapmağa teşebbüs ettiler. Hazar Denizi sâhilindeki yolu tuttular. Bugün bizim tarafımızdan Derbend denilen fakat eskiler tarafından Albaniyen Kapıları (Porte Albaiennes) adı verilen meşhur geçitten geçmek istediler. Deniz sâhilini takip eden dağların denize en çok yaklaştıkları noktada aynı isimde bir şehir vardır ki bunun ortasından geçmeden yola devam etmek mümkün değildir. Bu şehirde dâima güçlü bir muhâfız kuvveti bulundurulurdu. Uygurlarla sâir Hunlar bu geçidi zorlamağa muvaffak olamadılar, batıya doğru dönmeğe mecburiyet hissettiler. Orada başka bir geçit vardır ki Tiflis'in üzerlerine doğru Gürcistan'a götürür. Buradan girerek Ermenistan'da büyük tahribât yaptılar. Mâverâünnehir'de Sidarit (Cidarites) Hunlarıyla savaşmakla meşgul olan İranlılar Jeruak (Jerouack) yahut Jaroipark (Jaroiparck) kalesini savunmak için Romalılardan imdat istediler. Fakat İmparator Leon herkesin kendi hükûmetini müdâfaa ile uğraşması lazım geleceği yolunda cevap verdi.

Sene 464
Priscus

Büyük ihtimale göre Kolkide (Colchide) sâkinleri On Uygurları bu seferde mağlup etmişlerdir. Bu barbarlar üzerinde kazandıkları zaferlerin hâtırasını muhâfaza için civardaki bir kaleye Onogurlar adını verdiler.

Agathias

Bu târihte Attila'nın oğullarıyla İmparator Leon arasında yeni çekişmeler meydana geldi. Barış bozuldu. Hunlar İmparatorluk dâhiline akın etmeğe başladılar. Tuna nehrini buzların üzerinden geçmiş olan bu kavimlerin reislerinden Hormidak (Hormidac) namında birinin bu harbde mağlup olduğu tahmin ediliyor. Antem

Priscus
Sene 466
Sidonius

(Antheme) Roma ordusunun bir kısmıyla bunlara karşı yürüdü, mağlup etti, Sardik (Sardique) şehrine çekilmeğe mecbur ederek orada uzun müddet muhâsara altında tuttu. Sonra başka bir muhârebe vukûa geldi. Antem ile beraber kumanda eden general Hunlar tarafına geçti. Fakat askerler de kendisine uymadıkları için Roma ordusunun kuvvetine halel gelmedi, Hunları teslim olmağa mecbur etti. Bunun üzerine Hunlar İmparator Leon'a sefîrler göndererek karşılıklı olarak düşmanlığa nihayet verilmesini Tuna üzerinde bir Pazar yahut panayır kurulup orada Romalılarla alışverişe müsâade edilmesini teklif ettiler. Leon onlara bu müsaadeyi vermek istemedi. Dengizik, nehri geçmeğe hazırlandı. Civar memleketlerdeki Roma kumandanı Anagast (Anagaste)'a böyle silaha sarılmaktan maksadının, İmparator Leon'dan oturacak arazi, askerini besleyecek para elde etmekten ibâret olduğunu bildirdi. Bu maksattan haberdar olan Leon müttefikleri olmak ve itaat altında yaşamak isteyenlere bunları temin edeceği yolunda bir cevap yolladı.

Sene:468
Chron. Alex.
Marc. Chron.

Bu haberden memnun olmayan Dengizik[18] harbe başladı. Harb kendisinin vefatıyla sonuçlandı. Başını İstanbul'a getirdiler.

Sene:475

Târih bundan sonra Hunların olaylarına dâir bize devamlı bilgiler vermiyor. Çerkesistan'ın, Karadeniz'in, Tuna'nın kuzeyindeki ovalara dağılmış olan bu kavimler Attila zamanında yaptıkları gibi büyük akınlara teşebbüs edecek kadar kuvvet sâhibi değildiler.

Sene:508
Proscope de
bel. pers.

Yalnız şurası biliniyor ki Zenon'un hükümranlığı zamanında Tuna'yı geçtiler. Trakya'yı tahrip ettiler. Anastas(Anastase)'ın idâresi zamanında da Aribasut (Aribasutte) yahut Ambazon (Ambazone) adındaki bir Hun reisi gâyet ihtiyarlayarak ölüm hâline düştüğü zaman imparatora bir meblağ mukābilinde Derbend geçidini teslim etmeyi teklif etti. Anastas bu iyi niyetinden dolayı kendisine teşekkür ettiyse de teklifini kabul etmedi. Bu uzak kıt'aya gönderilecek bir muhâfız gücünün pek masraflı olacağı, Romalılar bir fayda temin etmeyeceği fikrinde idi.

Cedrenus
Theophan le
Confesseur
Sene:515

Bundan nedâmet edip etmediğini bilmiyorum. Biraz sonra Abarlar tarafından atıldıkları için doğunun derinliklerinden yeni gelmiş olan Sabir Hunları[19] bu ovalarda yerleştiler. Meşhur geçidi geçtiler,

[18] Chronique Paschale bu noktada kendisine Jenserik (Genserick) adını veriyor. Fakat bu bir hata olamlıdır.

[19] Theophan le Confesseur bunlara Samen adını veriyor.

Ermenistan'ı, Kapados (Cappadoce), Galatie, Pon (Pont) havalisini tahrip ederek Likaoni (Lycaonie) hudutlarına geldiler, Ökayet (Eukhaies) şehrine kadar ilerlediler.

Sene 521
Theophan le Confesseur
Chronique Paschale

Justen[20] (Justin) İmparator olunca Zilic (Ziligdes) namındaki[21] Hun kralına[22] sefîrler gönderdi. Bu kral Derbend'in kuzeyinde oturuyordu. İranlılara karşı İmparator ondan yardım istiyordu. Zilic buna râzı oldu. Fakat Romalılarla müzâkere ettiği esnâda İran Kralı Kubad[23] ile de aynı müzâkereye girişmiş olduğunu Justen haber aldı. Hatta yirmi bin askerle gidip Kubad'a katılmıştı. Justen bu hıyanetten Kubad'ı haberdar etti. Zilic'in iki taraftan da para almış olduğunu anlattı. Kubad bundan o kadar öfkelendi ki Hunlar Kralını derhal öldürdü. Gece vaktinden faydalanarak asker gönderip Hunları bastırdı. Pek çoğunu öldürttü.

Sene:527
Theophan le Confesseur
Cedrenus

Justinyen(Justinien)'in hükümdarlığı zamanında Sabir Hunlarından Barez namında bir kadın yüz bin kişi ile birlikte İranlılara karşı Romalıların tarafını tuttu. Malak namındaki kocasının ölümünden sonra onun yerine geçmişti. Aynı milletten Stiraks (Styrax) ve Glon (Glones) adında iki reis de Kubad tarafına geçtiler. Yirmi bin kişi ile harbe katıldılar. Barez bunları ansızın bastırarak parça parça doğradı. Glon kavga esnâsında telef oldu. Stiraks esîr edildi, İstanbul'a gönderildi.

Theophan le Confesseur
Cedrenus

Bosfor yakınında ikamet eden Gordas adında diğer bir Hun reisi aynı târihe doğru İmparator Justinyen ile bir anlaşma yaptı. İstanbul'a geldi. Orada hıristiyan dinine girdi. Vaftiz kurnasında kendisini İmparator tuttu. Sonra bir çok hediyelerle onu memleketine yolladılar. İmparatorluğun hudutlarını ve Bosfor şehrini barbarların akınlarına karşı savunma görevi ona verildi. Bunun üzerine bu şehirde Romalılarla Hunlar arasında büyük bir ticâret başlamıştır. Bununla beraber bu güzel kaynaşma çok sürmedi. Gordas memleketine dönünce birâderi Muacer (Muageres)'e İmparatorun bol bol

---

[20] Chronique Paschale bu vak'ayı üçyüz yirmi beşinci Olimpiyat târihinde olmak üzere kaydediyor. Justen'in hükümdarlığının dördüncü senesinde vukua geldiğini söylüyor.

[21] Muhtelif muharrirler bu ismi Zeliob (Zeliobes), Zilcbi (Zilgbi), Ziyacbir (Ziagbır) diye kaydediyorlar.

[22] Zonor (Zonore) bu kavimlere Hongre, memleketlerine Hongrie diyor. Türklere de bu namı veriyor.

[23] Yunanlılar buna Koad derler.

ihsanlarını, hıristiyan olduğunu, bundan dolayı Hunları parçalamak fikrinde bulunduğunu anlattı. Tebaası ona karşı isyan ettiler. Gordas öldürüldü. Muacer onun yerine geçti. Sonra Muacer Romalıların bu işten dolayı gelip kendisini cezalandırmalarından korkarak alelacele Bosfor şehrine doğru yürüdü. Oradaki Roma muhâfız kuvvetlerini Tribon Dalmatius ile birlikte katletti. İmparator derhal Şitlerden ve sâir milletlerden oluşturulan bir ordu ile Jan'ı gönderdi. Hunlar kaçtılar. Romalılar Bosfor şehrine girdiler. O târihten sonra şehre dâimî surette sâhip oldular.

Sene:558 Theophan le Confesseur Agathias Procop. de bel.

Birkaç sene sonra[24] Hunlar geride kalan bir kısmı yani Tuna nehrinin öte tarafında yerleşmiş olan Kutrigurlar güneye doğru ilerlediler. Bu büyük nehri buzların üzerinden geçtiler. Reisleri olan Zambergam askerlerini Romalıların arazisi üzerine dağıttı. Mesi, Şit kıt'alarını, engelsiz geçti. Trakya'ya kadar geldi. Oradan ordusunun bir kısmını Yunanistan'a sevk etti. Yunanistan'da böyle bir istila hiç beklenilmiyordu. Ordusunun geri kalan kısmıyla Trakya'da Körsones (Quersonesse) üzerine yürüdü. Sestos[25] şehri burada yer alır. Hellespon(Hellespont)'dan teşekkül eden bir yarım ada sur ile nihayetlenir ki bu duvar iki denizi birbirine bağlar. Zambergam bu duvarı aştıktan sonra bütün Körsones'i zapt edeceğini, sonra bir çok gemiler elde ederek onlarla Hellespon'u geçeceğini, Asya'ya kadar gireceğini ümit ediyordu. Bundan dolayı kendisi yedi bin süvari ile İstanbul üzerine yürürken bu tarafa da asker sevk etti. Yolda Hunlar bir çok esîr aldılar, kadınların, kızların ırzlarına tecâvüz ettiler, memedeki çocukları kestiler, tahripler yapma yolundaki hırslarını teskin ettiler. Bununla beraber kendileri Kutrigurların intikamını almak iddiasında idiler. Hiçbir engele rastlamadan İstanbul'a kadar ilerlediler. Bu şehirden yüz kırk stad[26] uzakta karargâh kurdular ve ahalisini telaşa düşürdüler. İmparatorluğun bu pâyitahtı onları

24 Theophan le Confesseur bu olayın Justen'in otuz ikinci saltanat devresinde meydana geldiğini, Skalav (Scalaves)'lerin Hunlara refakat ettiklerini söylüyor. Fakat bu olayı pek karışık surette hikâye ederek hücumların hiç birini diğerinden ayırmıyor. İmparatorun Hunları durdurmak için Tuna'ya gemiler gönderdiğini, bu kavimlerin güvenli bir şekilde çekilmek müsâadesini talep etmeleri üzerine emirlerini tebliğ için yeğeni Justin Kurubalat'ı gönderdiğini hikâye ediyor.

25 Procope bunların Sestos ve Abidos(Abydos)'u geçtiklerini, Asya'ya kadar akınlar yaptıklarını söylüyor.

26 Yollar hakkında bir Yunan ölçüsüdür ki altı yüz Yunan kademi uzunluğundadır.

buradan çıkarabilecek bir halde değildi. Roma orduları pek azalmıştı. Justinyen ihtiyarlamış olduğu için asker toplamayı, asker beslemeyi ihmal ediyordu. Generaller askerin aylıklarını vermiyorlardı. Yegâne ümit meşhur Belizer (Belisaire)'de kalmıştı. Bu general ihtiyar olmakla beraber, Hunlara karşı yürümek emrini aldı.

Belizer, bundan evvelki muhârebelerde kendisine refakat etmiş Sene 459
olan üç yüz asker ile şehirden çıkarak karargâh kurdu. Maiyetindeki askerlerin geri kalan kısımları alelacele toplanmış, disiplinden mahrum komşu köylülerden ibaretti. Belizer bu ordunun zayıflığına bir dereceye kadar çare olur düşüncesiyle karargâhının etrafında bir hendek kazdırdı. Kırlarda her tarafta ateşler yaktırdı. Romalıların miktarı çok olduğuna dâir Hunlara bir korku vermek istiyordu. Bu ihtiyat tedbirlerini aldıktan, civardaki bir küçük ormanda iyi silahlanmış iki yüz süvariyi pusuya yatırdıktan sonra köylülere ellerindeki sopalarla bir çok gürültüler çıkarmalarını, aynı zamanda haykırışmalarını emretti. Hücum için ilerlemiş olan yaklaşık iki bin kişiden oluşmuş bir Hun müfrezesine doğru yürüdü. Muhârebe esnâsında iki yüz süvari pusudan çıktılar. Hunlar her taraftan kuşatıldılar. O kadar dar bir yerde kalmışlardı ki ne oklarını ne beygirlerini iyi kullanamıyorlardı. Ordusunu çok kalabalık göstermek için Belizer'in, askerlerine sürüklettiği ağaç dallarının yerden kaldırdığı yoğun bir toz tabakası Roma ordusunu görmekten Hunları men' ediyordu. Barbarlar bozularak perîşan bir halde kaçmağa mecbur oldular. Kendilerini takip eden Romalılar içlerinden pek çoğunu öldürdüler. Hunlar o kadar korkmuşlardı ki âdetleri olduğu üzere kaçarken bir manevra yapmak üzere arkaya dönmeyi bile akıllarına getirmiyorlardı. O gün dört yüz kişi kayıp verdiler. Romalılar tarafından hiç kimsenin telef olmadığı, pek azının yaralandığı iddia olunuyor. Hunların reisleri Zambergam pek zorlukla kaçabildi. Ordugâhına çekildi. Fakat orada çok geçmeden karışıklıklar çıktı. Hunlar bir takım feryatlar çıkardıktan, bıçaklarla yüzlerini yardıktan sonra alelacele geri çekilmeğe başladılar.

Bunlar çekildikleri esnâda diğer bir Hun kolu Körsones şehrini kuşatıyordu. Şehrin kumandanı olan Jermanus (Germanus) o zamana kadar hücumları hep def' etmeğe muvaffak olmuştu. Hunlar son bir gayret sarf etmek istediler. Bir çok kamış toplayarak birbirlerine ördüler; bunlardan yüz elli kayık yaptılar. İçlerine yaklaşık altı yüz

kadar asker bindirerek şehrin en az müstahkem taraflarına yaklaşmaları için emir verdiler. Fakar Jermanus iyi silahlanmış yirmi gemi ile yolda onları bastı. Bütün bu donanmayı bir an içinde denize döktü. Sonra geri kalan Hunlar üzerine bir huruç hareketi yaptılar. Büyük kısmını öldürdüler. Bu muhârebede Jermanus yaralandı. Barbarlar bu başarısızlıktan ümitsizliğe kapılmadılar. Kendilerini oradan ancak bir çok paralar vermek sâyesinde ayrılmağa iknâ edebildiler.

Zambergam ordusunda Sondikl (Sondikle) yahut Saldık (Saldick) adında Utigur Hunlarının bir reisi vardı ki İmparator Justinyen'e bağlı idi. Hunlar döndükleri esnâda, Kutrigurların Trakya'ya geri dönmelerinden korkan Justinyen, bu akın münâsebetiyle Saldık'a bir takım paylamalarda bulunduktan sonra Zambergam aleyhinde harb etmeğe onu teşvik etti. Zambergam'a verdiği senelik tahsîsatı kendisine vereceğini vaad etti. Saldık Romalıların dostu olmakla beraber bu teklifleri kabul etmek, milletin harap olmasına sebep olmak istemedi. Fakat sonraları yumuşamış olduğuna dâir bir çok belirtiler vardır. Hakîkaten Kutrigurlar tekrar Tuna nehrini geçmeğe hazırlandıkları esnâda, topladıkları bütün ganîmetleri bunların elinden aldı. Bu da bir çok ihtilaflara ve dâhilî muhârebelere sebep oldu. Hunlar birbirlerini mahvettiler. İsimleri yavaş yavaş ortadan kalktı. Başka başka milletlerin tâbi'iyyetleri altına girdiler.

Menandre

Artık sonraları o milletlerle Hunlar birbirine karıştırıldı. Jornandes'ın dediği gibi, Palus Meotid'den bu kavimler Mesi, Trakya, Das kıt'alarına geçtiler, oradan da Şitistan'a döndüler. Reislerinin hüküm ve idâresi altında uzun müddet pâyidar oldular.

Jornandes

Sonraları bu reislerden biri İstanbul'a gelerek vaftiz edilmek talebinde bulundu. İmparator Heraklius buna muvâfakat ederek kendisine Patris (Patrice) namını verdi. Milletin ileri gelenlerinin büyük bir kısmı bu harekete uyarak zevceleriyle beraber hıristiyan dinini kabul ettiler.

Nicephor de Constant

Sene:618

*

Hunların Avrupa'ya yaptıkları büyük tecâvüz ve istila hakkında hikâye ettiğim tafsilat bu kavmin Avrupa'da bir imparatorluk teşkil ettiklerini gösterir. Bunlar Karadeniz'in, Gürcistan'ın, Hazar Denizi'nin kuzeylerine dağılmışlardı. Oralarda muhtelif reislerin

idâreleri altında yaşıyorlardı. Bu reisler bir müddet Attila'ya tâbi' oldular. Fakat Attila'nın vefatından sonra tekrar eski hukuklarını geri aldılar. İtalya, Gol, Cermanya kıt'alarını tahrip etmiş olan bu barbarların akınları sonraları Batu Han(Batou-khan)'ın Macaristan'da yaptığı akınlardan farklı değildir. Attila'nın vefatından sonra artık tek bir reisin kumandası altında bulunmayan ve bundan dolayı eskisi kadar kuvvet sâhibi olmayan Hunlar batıya akın yapmağa cesâret edemediler. Hun ismi unutuldu.

Macar târihçilerinin rivâyetlerine güvenmek lazım gelirse üç bin Hun Panoni kıt'asında kaldılar. İlk önce Çığlamazev (Czyglamezew) denilen bir yerde yerleştiler. Fakat sonra civar kavimlerin, Attila'nın yaptığı tahribâtın acısını kendilerinden çıkarmalarından korkarak Erdevelve (Erdewelwe) namında yine Panoni dâhilinde başka bir yere çekildiler. Orada Zekel yahut Sikul (Siculles) adını aldılar. Burada Şitlerin usûlü gibi yazı yerine tahtaların üzerine bir takım mahkûkât yapmak âdetini muhâfaza eylediler. Sonunda Hongruva(Macar)'lara karıştılar.

Menandro

-2-
EVTALİT HUNLAR

Palus Meotid Hunlarının yaptıkları hemen hemen dâimî tahribâttan dolayı Avrupa kıt'ası felaket içinde kalırken, İran'da başka bir nevi Hunların saldırılarına karşı savunma halinde bulunmak mecburiyetini hissediyordu.

Procop. de bel.

Bunlara bizim târih yazarlarımız "Beyaz Hunlar" tabir ederler. Mâverâünnehir'de, Hârizm kıt'asında, Hazar Denizi'nin doğu sâhillerinde sâkin idiler. Pâyitahtları Korkanca namını taşıyordu. Çehrelerinin rengi, hayat tarzları bunları kuzeyde oturan ve renkleri kararmış olan Hunlardan ayırıyordu. Kuzeydekilere nisbetle pek çok medenî idiler. Şehirlerde yaşıyorlardı, komşu kavimlerle münâsebetlerde bulunuyorlar, ittifaklar yapıyorlardı. Bundan dolayı kuzeydekilerin muhâfaza ettikleri barbarlıktan uzaklaşmışlardı.

Teophan le Confesseur Priscus Firdevsî

Bunlara Evtalit (Euthalites), Heyâtile (Haiatelites), Neftalitler (Nephtalites), Atelitler[27] (Atelites), Abtelitler (Abtelites), Sidaritler (Cidarites) adı da verilmiştir. Doğu târihçileri ise Türk adı veriyorlar. Onlarca Türk ile Hun aynı şeydir.

Eski Hunlar Çin'in kuzeyinden atıldıktan sonra[28] büyük kısmı, yukarıda söylediğimiz gibi, Avrupa'ya civar olan kuzeydeki ülkelere çekilmişlerdir. Geri kalanları ise Aksu ve Kâşgar'a doğru batıya gelmişler, oradan da Hazar Denizi'ne ve İran hududuna kadar uzanan sahralara yayılmışlardır. Bu Hunlar Tele (Téle) yahut Tie-le namını

---

27 D'Herbelot Heyâtile (Haiatelah) namını verir. Eskilerin İndo-Şit (İndoscythes) dedikleri kavim olduklarını zanneder. Fakat bunda yanılıyor. Birinci kitapta Yue-şiler hakkında verdiğim tafsilata bakınız. D'Herbelot bu kavimlerin büyük ihtimalle Tibet'te yerleşmiş olduklarını ve Tibet'in pâyitahtı olan Barantula isminin Heyâtile'den galat olduğunu ilave ediyor. Bu ihtimal vârid değildir. Çünkü Evtalitler hiçbir zaman Tibet'te oturmamışlardır.

28 Bu fasılda bahsettiğimiz târihler, devirler yaklaşık olarak ve müphem bir surette kabul edilmelidir. Târihçilerin noksanı olarak, bu olayların hangi târihlerde meydana geldiğini açık şekilde belirlemek bizce imk'ansız bulunuyor.

taşıdıkları ve Oksus yahut Ceyhun nehri boylarında yaşadıkları için kendilerine "Ab-Tele", "Su Teleleri" adı verilmiştir. "Abtelit" ismi bundan teşekkül etmiş ve sonra bozularak Evtalit, Neftalit şekline girmiştir. Bundan dolayı bazı kimseler bunları esâretleri zamanında bu memlekete nakledilmiş olan Neftali kabilesine mensup Yahudiler zannetmiştir. Hâsılı genellikle bütün Hun milleti Hazar Denizi'nin doğusunda, kuzeyinde ve batısında yer almış olan havâlide yerleşmişlerdi. Kâşgar'dan Palus Meotid'e kadar ve kuzeyde de Sibirya'da Tobolsk'a kadar yayılıyorlardı.

Bununla beraber bu geniş kıt'anın sâhibi yalnız Hunlar değildi. Ven-hien Tum-kao
Evvelce de orada yerleşmiş olan bazı Şitlerin de bulunması gerekirdi. Çoktan beri Mâverâünnehir bir çok doğu kavimlerinin ilticâ yeri olmuştu. So'lar, Yue-şi'ler, O-siunlar birbiri ardınca burada yerleşmişlerdi. Jet'ler namı da verilen Yue-şiler bilhassa kudret ve şevket sâhibi olmuşlar, Hindistan'a kadar yayılmışlardır. Bunlar Avrupa'da yaptıkları bir takım akınlarla tanınmış olan Jetlerin ataları olma ihtimali vardır. Bazı So kavimleri de Avrupa'nın kuzeyine geçmiş olacaklardır. Orada uzun müddet kaldıktan ve kuzey kavimlerinin ahlak ve âdetlerini aldıktan sonra Suevler namı altında güneye doğru inmiş olabilirler. Bu Şitler Mâverâünnehir kıt'asında her tarafa yayılmışlardı. Hunlar oraya geldikleri zaman bunlarla karışmağa mecbur oldular. Hiç değilse şurasını kabul etmek lazım gelir ki bu kavimler arasındaki farktan pek haberdar olmayan târihçiler bunların hepsini Hunlar adı altında kaydetmişlerdir. Burada onları birbirinden ayırt etmeğe kalkmak beyhude olur. Roma ve İran müverrihleri bunları Horasan kıt'asıyla civarlarında yaptıkları bazı akınlar dolayısıyla tanımışlardır.

İran o zaman Sâsân sülalesine mensup hükümdarların idâresi D'Herbelot [illegible] Sene 420
altındaydı. Kendilerine Sâsâniyân (Sassanides) namı veriliyordu. Hunlarla muhârebesi târihte zikredilmiş olan bu hükümdarların ilki Behram-gur (Bahram-gour) idi. Doğulu yazarların ifâdelerine göre, bu hükümdarın evlenme töreni münâsebetiyle yapılan şenlikler henüz bitmemişken gâfil avlanacak İranlıların karşı koymağa imkân bulamayacaklarına ihtimal veren Türkler yahut Hunlar kuvvetli bir ordu topladılar. Burada Termed [Tirmiz] mevkiinde Ceyhun nehrini geçtikten sonra civar vilayetlere girdiler. Behram, alelacele toplayabildiği az bir miktar askerle Âzerbaycan(Azribican, Adherbidjan)'a

gitti. Fakat Medâyin'den çıkarken arkasında o kadar az asker vardı ki firar ediyor sanıldı. Bazı kimseler Hunlar Kralı'na Behram'ın Ermenistan'a kaçtığını haber verdiler. Hunlar İran'a girmekle İran'a sâhip olacaklarını zannederek hiç ihtiyatsız, intizamsız ilerlediler.

Behram Derbend'e[29] doğru ilerliyordu. Hazar Denizi sâhilini takip ederek Hârizm'e gitti. Hunlara ansızın arkadan hücum etti. Bu hücum o kadar ânî ve şiddetli olmuştur ki Hunların bir çoğu daha kendilerini savunmaya vakit bulamadan öldürüldü. Hunlar krallarını bırakarak perişan bir halde kaçtılar. Behram Hun Kralı'nı çadırında telef etti. İran Kralı Hunları Ceyhun sâhiline kadar takip etti. Görünüşe bakılırsa Hunlarla bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma şartları gereğince Ceyhun nehri iki millet arasında hudut teşkil edecekti.

Bu nehrin sâhilinde Ferbâr yakınında hududu belirtmek ve göstermek için bir âbide diktirdi. Târihçilerin hiç tafsilat kaydetmeyişlerine bakılırsa gayet sür'atli vukû bulmuş gibi görünen bu sefer, hakîkatte epeyce bir vakte ihtiyaç göstermiş olacaktır. Çünkü İran hükümdarı düşmanlarını gâfil basmak için Hazar Denizi'ni dolaşmış gibi görünüyor. Daha başka fâtihlerin de aynı yolu birkaç kere kat' etmiş olduklarını görmeseydik bu rivâyete ihtimal veremezdik.

Ebu'l-Fidâ

Behram'ın halefi Yezdcerd Hunlara karşı hiçbir sefer açmadı. Her halde târihte buna dâir bir kayda tesâdüf edemiyoruz. Vefatında İran tahtını Pervîz yahut Fîruz'un küçük kardeşi Hurmuz'a bıraktı. Pervîz ise Hurmuz'un tebaası olmağa tahammül edemeyerek, yaşının büyük olması kendisine imparatorluk için bir hak verdiğine inanarak Mâverâünnehir'de Sogd[30] vâdisinde ikāmet eden Hunlar Kralı'nın nezdine imdat istemeğe gitti. Hun Kralı'ndan otuz bin asker aldı. Fakat Hunlar Kralı Hoşnevaz (Khouchnaouz) bu yardım kuvvetini İran tahtına sâhip olduğu vakit Ceyhun üzerinde yer alan Termed [Tirmiz] ve Vajart (Vasjard) şehirlerini kendisine terk etmek şartıyla vermişti.

Sene:457
Fırdevsî
d'Herbelot
Asmânî
Chron. of
Reg.Pers

[29] Bu vak'ayı hikâye eden D'Herbelot'a göre Behram Derbend'i almak için bütün Hazar Denizi'ni dolaşmıştı. Bu pek yorucu bir hareket olduktan başka pek uzun zamana da ihtiyaç gösterir. Büyük ihtimalle Behram Derbend'den gidiyor gibi görünerek Hârizm'e gitmek için, sonra Hazar Denizi'nin güney sâhilini takip ederek geri dönmüştür.

[30] Semerkand ile Buhârâ arasında.

Hurmuz taraftarı İranlılarla Fîruz'un maiyetindeki Hunlar Rey şehri yakınında karşılaştılar. Hurmuz mağlup ve esîr edildi. Bir kardeşçe şefkat Fîruz'un onu öldürmesine mâni oldu. Kardeşini bir saraya hapsetmekle yetindi. Sene:462

Bu muhârebeden sonra Hunlar memleketlerine döndüler. Fîruz'un ilk saltanat devrinde bir müddet rahat durdular. Büyük bir kuraklık netîcesinde ortaya çıkan müthiş bir kıtlık o zaman İran'ı pek perîşan ediyor, İranlılara hiç harb düşünmeğe meydan bırakmıyordu. Bu kıtlık belasından kurtulunca Fîruz Erdebil (Ardebil) ve Bâzân-firuzî (Badzan-phirouzouni) yaptırmakla meşgul oldu. Ancak bu işler bittikten sonra gidip Hunlarla harb etmek üzere asker topladı.

Hurmuz'un mağlubiyetini müteâkip bir muâhede akdetmiş olacaklardır. Çünkü Fîruz o zaman hemşiresini Hunlar Kralı'na vermeği taahhüt etmişti. Priskus (Priscus) bu prensesin isminin Gonce (Concha) olduğunu söylüyor. İran hükümdarını taahhütlerini tutmamağa sevk eden sebeplerin neden ibâret olduğu meçhuldür. Görünüşe bakılırsa İran hükümdarı, hemşiresini bir Hun reisiyle evlendirmeyi alçakça bir şey gibi telakkî ediyordu. Her halde anlaşmayı ihlal ediyor gibi görünmek istemeyerek hemşiresinin yerine başka bir kızı büyük bir debdebe ile Hunlara yolladı. Kıza hüviyetini saklı tutması için sıkı sıkı tenbihler yapıldı. Fakat Hunlarda yürürlükte olan bir kanun gereğince kralları ancak asîl kızlarla nikâhlayabilirlerdi. Asîl olmayanlar idam olunurlardı. Bu kanun gelin giden kızı korkuttu. Kim olduğunu başka biri haber verir korkusuyla bizzat kendisi Hunlar Kralı'nı meseleden haberdar etti. Bu temiz kalpliliği layık olduğu mükâfâtı buldu. Onun hakkında bir istisna olmak üzere kanunun hükmünü kaldırdılar. Fakat Hun Kralı, Fîruz'un bu hilekârlığını bir türlü unutmadı. İntikam almak fikriyle, civar kavimlere karşı harbe kalkışıyormuş gibi göründü ve Fîruz'dan muktedir subaylar ve kumandanlar istedi. İran Hükümdarı Hunlar Kralı'na bir hayli zâbit ve kumandan yolladı. Bunlar efendilerinin hareketinin kurbanı oldular. Çünkü Hunların nezdine ulaşır ulaşmaz bir kısmını hemen katlettiler, geri kalan kısmını da organları kesik bir halde İran'a geri gönderdiler. Bu, harbe başlamak için pek yeterli bir sebepti. Priscus

Fîruz harbe kalkıştı. Gorga'ya kadar ilerledi. Büyük bir ihtimalle Sene:464 bu, Hârizm kıt'asında Korkanca şehri olacaktır. Bu harbin netîceleri hakkında bilinen bütün tafsilat İranlıların Hunları mağlup ederek Balam (Balaam) namında bir şehirlerini zapt etmelerinden ibârettir. İhtimal ki bu, Talekan (Talecan) şehri olacaktır.

Şüphe yok ki yine bir anlaşma akdedilmiş ve hudutlar tayin olun- Sene:475 muştur. Çünkü yaklaşık olarak on sene sonra bu husustan dolayı yine ihtilaflar çıktığını, Fîruz'un tekrar silaha sarıldığını görüyoruz.

Bu yeni harb için her iki taraftan da tedârikler görüldü. İki ordu Theophan le Confesseur Procop. de Bel. Pers hareket etti. Karşılaştıkları vakit korkmuş gibi görünen Hunlar fîrara başladılar, yüksek dağlarla çevrili, ormanlık bir yere çekildiler. Bir miktar Hun süvarisi Fîruz'u buraya çektiler. Bir kısmı da arkadan hücum için muhtelif noktalara dağılmışlardı. İran hükümdarı bu tehlikeli geçide o kadar daldı ki tehlikeyi kendisinden iyi takdîr eden askerleri o zaman Fîruz nezdinde Zenon'un sefîri bulunan Özep(Eusebe)'e Fîruz'u durumun hakîkatinden haberdar etmesini ricâ ettiler. Fîruz derhal durdu. Bir meclis topladı. Fakat Hunlar pusularından çıkmışlardı. İranlıların girdikleri boğaz Hunların eline geçmişti. Artık teslim olmaktan başka bir çare yoktu. Hunlar Kralı Fîruz'a cür'etkârlığından dolayı tenkitlerde bulundu. Gelip ayaklarına kapanır ve bir daha Hunlarla harb etmeyeceğine yemin ederse, gerek kendisinin gerek askerlerinin serbest bırakılacağını bildirdi. Fîruz, Majlar[31](Mages)'ın fikrini sormadan bir karar vermek istemedi. Bunlar yemin ve taahhüt husûsunda istediğini yapmağa muhtar olduğunu, fakat ayağa kapanmak meselesine gelince, bu ancak İranlıların mabudu olan Güneş'e karşı gösterilebilecek bir ta'zîm eseri olduğu için Zerdüşt (Zaroastre) dinine karşı günah işlememek üzere bir çare bulmak icap ettiğini söylediler. Bunun için Fîruz'un sabahleyin güneşin doğuşu ile Hunlar Kralı'nın yanına giderek Güneş'e doğru dönüp istenilen saygılı vaziyeti göstermesi kararlaştırıldı. Yalnız Güneşe karşı gösterilmesi icap eden hürmet ve ta'zîmat eseri Fîruz tarafından bir insana ve bir barbara karşı gösterilmiş olmasından mütevellit alçalış bu hile-i şer'iyye sâyesinde izâle edilebilecek sanılıyordu. İran hükümdarı majların nasihatini takip etti. Yemin ettikten sonra Hunlar kendisini serbest bıraktılar.

31 İranlılarda ruhban sınıfı.

Sonra gördüğü bu hakareti bir türlü unutamayan fakat ettiği yemini hiç aklına getirmeyen Fîruz[32] asker toplayarak tekrar Mâveraünnehir yolunu tuttu. Bütün çocuklarını beraber aldı. Yalnız Balaş ismindeki oğlunu İran'da bıraktı. Hunlar vaktiyle o kadar safdil davranmış olduklarına şimdi pişmanlık duydular. Müdâfaa çârelerini düşünmek gerekirdi. Kralları, Fîruz'un karargâh kuracağı yeri haber almıştı. Orada derin ve geniş bir hendek kazdırdı. Ortada yalnız küçük bir tepe bıraktı. Bunun üzerinde ancak on atlı yer tutabilirdi. Buraya gâyet dar bir geçitten gidiliyordu. Sâir tarafları hep kamışlarla örterek üstünü toprakla kapadılar. Süvarilerden biri bir bayrak taşıyordu. Bunun üstüne de Fîruz'un muâhedenâmesi asılmıştı.

Fîruz İran hududu üzerinde Korga(Corga)'ya ulaşmıştı. Hun Kralı bir kaç süvari gönderdi. Bunlar İran ordusuna göründüler. Süvariler kaçtı. İran ordusu bunları takip ederek pusu mahalline kadar gitti.

Sene:488
Ebu'l-Ferc
Asmânî
Bıb. Orien
Procop de
Bel

Hendeğin ortasında hazırlanan yolu bilen süvariler oradan kolayca geçerek tepenin arkasında bulunan asıl kuvvetlere katıldılar. Kendilerini şiddetle takip eden İranlılar kendiliklerinden hendeğe düştüler. Arkalarından dörtnala koşan diğer süvariler de bunların üzerine yığıldılar. Bu tuzakta Fîruz çocuklarıyla beraber telef oldu. Kurtulan iki nefer de Hunların eline düştü.

---

32 Theophan le Confesseur bu ikinci seferi Zenon'un İmparatorluğunun ikinci senesinde olmuş gibi gösteriyor. Birinci sefer ile aralarında bir sene geçmiştir diyor. Yunan tarihçilerinin rivâyetleri bu olayların târihleri hakkında gâyet müphemdir. Bazıları ayrı ayrı üç muhârebeden bahsederler. Chronicus de'Edesse'ye göre ikinci seferde Fîruz esîr düştüğü için kurtuluş fidyesi olarak otuz talen (Talens) ödemeğe mecbur olmuş ve bunları iki taksitte ödedikten sonra giriştiği bir muhârebede maktül düşmüştür. Ben bu seferlerin birbiri arkası vukua gelmediği zannındayım. Theophan le Confesseur'a göre birinci sefer 475, ikincisi 476 tarihindedir. Harbin bir seneden fazla devam etmesi farz olunursa Fîruz o sene değilse de ertesi sene vefat etmiş olacaktır. Behram ile Yezdcerd ve Fîruz'un hükümranlık devirlerini kesin surette belirlemek ve tesbît etmek isteyen Mösyö De Tillemont İkinci Yezdcerd'in saltanatının başı 440, hükümranılığının sonu 458 olduğunu söylüyor. Fîruz'un 27 yahut 24 sene saltanat sürdüğü fikrindedir. Fîruz 485 yahut 486 tarihlerine doğru vefat etmiş olacaktır. Ma'mafih kitabının bir yerinde Fîruz'un vefatı târihini 482 diye gösteriyor. Bu takdirce üçüncü bir sefer daha vukûa geldiğini kabul etmek lazımdır.

İran'da kalmış olan Balaş[33] hükümdar ilan olundu, tam iki sene Hunlara tâbi kaldı. Sufaray (Soupharai) ve Marzaban yanì Zablistan ve Gazne ve Hind hudutlarında yer alan Bost vâlisi tarafından akdedilen muâhedede açıklanmış olan vergiyi ödedi. Rivâyet olunduğuna göre daha sonraları yine bu Sufaray[34] bu ayıplanmış vergiden kurtulmak çaresini aramış, yüz bin kişi kumandasında olduğu halde Horasan'a girmiştir. Merv(Morou)'e ulaşınca Hunlara tehdit ve tahkîr dolu bir mektup gönderdi. Hoşnevaz İran'ın karşı karşıya bulunduğu bütün felaketlerin müsebbibinin Fîruz olduğunu, çünkü yapılan anlaşmaları ilk önce onun bozduğunu cevaben bildirdi. Bundan memnun olmayan Sufaray Kaşmahin'e gitti, nehri geçti. İki ordu Bikand(Bicand)'da karşılaştılar; harbe tutuştular. Hunlar mağlup oldu. Bütün eşyalarını kaybettiler. Ertesi gün sulha tâlip oldular. Kubâd ile sâir esîrleri iâde teklifinde bulundular. İranlıların da aldıklarını iâde etmeleri şart koşulmuştu.

Theophan le Confesseur Theophil. Simocat. Firdevsî

Bu teklif gereğince hareket edildi. Tebaası tarafından nefret edilen Balaş tahtı Kubad'a terk etmeğe mecbur oldu. Fakat Kubad çok zaman tahtta kalmadı. Mazdek (Mazdaq) namında bir yalancının dinine girmişti. Mazdek eski Zerdüşt dinini ıslah etmek iddiasına kalkmıştı. Kadınlarda ortaklık esasını kabul ediyordu. Kubad tahttan indirilerek zincire vuruldu. Kardeşi Camasp onun yerine geçti.

Sene:491 Asmânî Firdevsî

Sonra Kubad hapisten çıkarak Hunların yanına gitti. Orada reislerin birinin kızıyla evlendi. Bu izdivaçtan büyük Husrev Nûşirevan (Khosrou Anoaschireouan) dünyaya geldi.

Agathias

Kubad Hunlardan otuz bin kişilik bir yardımcı kuvvet sağlayarak İran'a dönmekle tahta sâhip oldu. Bu Hunlardan bir çoğu Romalılara karşı açtığı bir harbde Kubad'a refakat etmişlerdir. Fakat sonra Kubad'ın düşmanı kesilerek akınlara tekrar başladılar. İranlılarla uzun bir harbe giriştiler. Bu konuda hiçbir tafsîlat mevcut değildir.

---

33 Bu olayı Firdevsî ile Agathias'ın rivâyetlerini esas tutarak hikâye ettim. Procop başka türlü nakleder. Onun iddiasına nazaran İran'da kalmış olan Kubad kral ilan edilmiş, iki sene Evtalitlere tâbi kalmış, sonra tahttan indirilmiş, sonra Blaş (yani Balaş) yerine geçmiştir. Hunların nezdine kaçan Kubad oradan aldığı askerle dönerek tahta çıkmıştır. Yunan târihçilerinde malûmât o kadar az, İran müverrihleri ise o kadar câhildirler ki hangi rivâyetin kabul olunacağı kestirilemez.

34 Mösyö De Tillemont'un "Soucran" dediği kimse ile bu birdir.

Sonra büyük Husrev Nûşirevan tahta çıktığı vakit şöhreti Asya'nın en doğu kıt'alarına kadar yayıldı. Firdevsî'nin "Çin Hanı" dediği bir han -ki ben daha ziyâde Tataristan'daki Jeu-jen Hanı olmasına ihtimal veriyorum- kendisiyle ittifak için sefîrler yolladı İki kuvvetli müttefik kavim arasında kalmaktan korkan Hunlar bu anlaşmanın akdedilmesine mâni olmak üzere ellerinden geleni yaptılar, Tatar sefîrlerini öldürdüler. Han derhal bütün kuvvetlerini topladı. Nakşab (Nakhschap) yakınında Hunları bozdu. Kralları maktül düştü. Askerden de pek çok kayıplar verdiler.

Theophanle Confessour
Procop
Cedronus
Firdevsi
Sene.505

Sonra millet Faganiş (Phaganisch) adında başka bir kral seçerek Nûşirevan'dan yardım istedi. Tatar Hanlarının pek kuvvet kazanmaması menfaati gereğinden olan Nûşirevan, onları atmak için asker topladı. Han Semerkand civarlarında idi. Bazı teklifler öne sürüldü. Kabul olundu. Sonra Nûşirevan, Hanın kızıyla evlendi. Tatar Hanı, Kâşgar'a çekildi.

Sene:531
Firdevsî

*

Bu târihten sonra artık Hunların bahsi hiç işitilmez. Tataristan'da mühim bir imparatorluk kurmuş olan Türkler İran hudutlarına kadar Mâverâünnehir'e sâhip oldular, Evtalitleri itaatları altına aldılar. Bunlar yeni büyük hanın tebaaları içine karışıp gittiler.

-3-
JEU-JEN TATARLARI YAHUT AVARLAR

Jeu-jen Tatarlarının târihinden burada bahsetmek münâsip olacağını zannediyorum. Bunlar Tataristan'da o kadar mühim bir rol oynamışlardır ki Hunlarla halefleri Türkler hakkında söylediğim şeylerin bu kavmi bilmeden hakkıyla anlaşılması pek zordur. İlâveten şunu söyleyeceğim ki bir çok târihçiler bunların Hunlardan geldiklerini zannediyorlar. Bu şüpheli durum beni kendilerinden biraz daha detaylı surette bahse mecbur ediyor. Fakat Avrupa'da Avarlar[35] (Awares) namıyla yâd edilmiş olan bu kavimlerin Avrupa'ya geçmeleri bizim için daha dikkate değer bir mesele teşkil eder. Bu noktayı aydınlığa kavuşturmanın büyük öneminin inkârı kābil değildir. Burada Jeu-jenlerin târihi hakkında malûmât vermek fikrinde olmakla beraber pek tafsîlata girişmek istemiyorum. Çünkü hakîkaten Hunların neslinden geldikleri sâbit olmamıştır. Burada yalnız onları tanımağa yeterli olacak ve bu eserin şümulü dâiresine giren olayları aydınlatmağa hizmet edecek kadar tafsîlat vereceğim.

Bu Tatarların doğu barbarları neslinden geldiği, Leao-tung'un ve Kore'nin kuzeyinde yer alan Siyen-pilerle aynı kökene sâhip oldukları iddia ediliyor. Bazı târihçiler Hunlardan indikleri fikrindedirler. Fakat birinci fikir daha ihtimal dâiresinde görünüyor. Daha çok da o fikir kabul edilmiştir. Bunlara Topa yani "Arzın sâhibi" adı verilmiştir. Lieu-kieu-liu adı ise, yeni Jeu-jen milletinin ve bilhassa hükümdarlık âilesinin husûsî ismi olmuştur. Milâdî iki yüz altmış bir senesine doğru Topalar imparatoru Lie-vi (Lie-vie)'nin idâresi zamanında bu millete mensup bir Tatar süvarisi muhârebede esîr

Ven-hien
Tum-kao

[35] Tataristan'da Oyrat (Ouirat) yahut Avirat (Avuirat) adında bir Türk kabilesi vardır. Bunlar Moğollar zamanında biliniyorlardı. Mösyö D'Herbelot bunların Avarlarla aynı kavim olduklarını zannediyor. Roma müverrihleri Avarlara "Aviri" namını da vermişlerdir. Kezalik "Abarlar"(Abares) de denilmiş, bazı kere de Hunlar diye telakkî olunmuşlardır.

olarak buna Topa lisanında "saçsız, kel" manâsına gelen "Mo-ko-liu" adını koymuştu. Lieu-kieu-liu ismi bundan bozulma olarak o esîrin bütün ahfâdına verilmiştir. Cesâreti ile sivrilen bu esîr kendisini efendisine o kadar sevdirdi ki efendisi onu azad etti. O zaman Topalar İmparatoru olan O-liu'nun ordusuna girdi. Bu kavimler arasında geçerli olan bir kānuna göre, harbde mensup olduğu birliğe vaktinde katılmayan yahut belirlenen yere gelmeyen kimse idam edilirdi. Mo-ko-liu böyle bir cürüm işledi. Cezâdan kurtulmak için çöle çekildi. Orada yüz kadar firarî de ona katıldı. Bunların başına geçti. Vefatından sonra cesur ve müteşebbis biri olan oğlu Çe-lu-hoei tebaasının miktarını artırdı. Bir takım Tatar aşîretlerinin reisi oldu; bunlara Jeu-jen[36] namını verdi. Fakat dâima Topalar İmparatoru'nun tâbi'iyyeti altında kaldı. Topalar yeni millete karşı bir aşağılama hissi besliyorlar, onları bir takım böceklere, kurtlara benzeterek "Yuen-yuen"[37] namını veriyorlardı. Çe-lu-hoei'nin altıncı halefi olan Tu-lun'un idâresi zamanına kadar bu Tatarlar arasında dikkate değer hiçbir vak'a cereyan etmedi.

Goei-şu
Lie-tai-ki-su

Tu-lun'un büyükbabası olan Ti-so-yuen namında bir prens milletin başında bulunduğu esnâda bu Jeu-jenler iki kısma ayrıldılar. Birisi doğu tarafına çekilerek Ti-so-yuen'in büyük oğlu Pi-heu-po'nun idâresi altına geçti. Diğeri aynı prensin diğer oğlu olan Yun-ke-ti'nin idâresi altında batı tarafına gitti. O zaman Goei yahut Topa Tatarlarının imparatoru Tao-vu-ti idi. Çin'in bir kısmına sâhip bulunuyordu. Yun-ke-ti ihtiyatsızca bu Topa İmparatoru aleyhine ayaklandı. Halbuki imparatorun o büyük çaptaki orduları bütün Tataristan'ı itaat altına almağa yeterliydi. Bundan dolayı Jeu-jen Tatarları öyle bir harbe girişmeğe mecbur oldular ki netîcesi kendilerinin aleyhine döndü. Goeilerin askerleri Tataristan'a girdiler. Yun-ke-ti mağlup oldu. Tebaası esârete düştü. Pi-heu-po da aynı mukadderâta maruz kaldı. Milletin hemen bütün reisleri Yun-ke-ti'nin Tu-lun ve Ho-liu adlarındaki iki oğluyla beraber esîr edildiler.

Sene 391
Kam mu
Goei-şu
Lie-tai-ki-su

Kao-çe Tatar aşîretleri de aynı zamanda Goeiler imparatorunun tâbi'iyyeti altına girmeğe zorlanmışlardı. Tataristan'ın bütün bu

---

[36] Bazı Çin târihçileri bunları Jui-jui'lerle karıştırmışlardır. Bunlar Jeu-jen'lerle beraber aynı zamanda Tataristan'da bulunan Hun şubelerindendiler.

[37] Bu kelime bir sürü solucanların hareketini ifâde eden bir kelime idi.

tarafları Topalar İmparatoru'nun pençesi altına düştü. İstiklallerini koruyabilen yalnız bazı Jeu-jen parçaları kalmıştı. Tao-vu-ti ikinci bir seferde bunları itaat altına almağa muvaffak oldu. Büyük bir kısmını yerlerinden alıp götürerek Çin hudutlarına yerleştirdi.

İşte Tu-lun kendisini tanıtmağa muvaffak olduğu zaman Tatar kavimlerinin hali bu merkezdeydi. Tu-lun, Goeilerin eline düşmek felaketinden kurtuldu.

Batı tarafına geçerek son uğradıkları hezîmetinde milletin başında bulundu. Bir miktar süvari ile Pi-heo-po nezdine kaçtı. O da onu kendi memleketinin güneyine yerleştirerek dört çocuğunu kendisine nezârete memur etti. Yalnız bir aşîret reisi olmakla yetinemeyecek kadar makam hırslısı olan Tu-lun orada kaldığı az bir müddet zarfında bir takım tasavvurlar beslemeğe kalktı. Pi-heu-po'nun oğullarını tuttu. Onları Kao-çe Tatarlarının memleketine götürerek orada bir müddet sonra serbest bıraktı. Bu geniş çöllerde arkasına toplayacak adamlar buldu. Oldukça kalabalık bir tebaa ve asker peydâ etti. Biraz sonra Pi-heu-po'ya gelip hücum edebilecek kadar kuvvetlendi. Pi-heu-po'yu mağlup ederek hemen tekmil âile fertleriyle katlettirdi. Geriye kalanlar Goeilerin yanına kaçtılar. Bu muvaffakıyet ile târihin kaydetmediği daha sâir bazı muzafferiyetler Tu-lun'u komşuları için korkulacak bir hale getirdi. Bir eşkıyâ reisi gibi telakkî edilmeğe başlandı.

Sene:394
Lie-tai-ki-su

Yabancı prensler ona bir hükümdar muamelesi göstermeğe başladılar. Bilhassa Heo-tsin adı verilen küçük bir Çin sülalesi kralı Hing ile ittifak yaptı. Goeilerle harb etmekte olan bu kralın tarafını ciddî surette tutarak ona yardımcı olduysa da mağlup oldu, büyük Şa-mo yahut kum çölünün kuzeyine çekilmeğe mecburiyet hissetti.

Sene:402

Bu yeni muvaffakiyetsizlik Tu-lun'un cesâretini artırmağa yaradı. Bütün Tataristan'ın en kudretli prensi oldu. İlk önce Kao-çe ülkesini yani Onon ve Selinga nehirleri havâlisini zapt etti. Orada yerleşti. Sonra bir sürü Tatar aşîretlerini kayıt altına alarak Kore ile İrtiş'in batısında İli nehri arasındaki bütün o geniş kıt'alara sâhip oldu. Kuzeyde Sibirya'nın bir kısmı ve bütün Tataristan Şa-mo Çölü'ne kadar onun hüküm ve nüfuzuna tâbi' idi. Hatta fütûhâtı Avrupa hudutlarına kadar genişledi. Yu-pan yahut Yue-po ülkesini kendisine bağladı. Burası Başkır ülkesiydi. O zaman Hunlar burada

Kam-mu
Lie-tai-ki-su
Ven-hien
Tum-kao

yerleşmiş idiler. İşte bu kavimleri ele geçirdikten sonra "Hâkan"[38] (Khacan) yahut "Han" (Khan) namını aldı. O zamana kadar Tataristan hükümdarlarının taşıdıkları "Tanju" ünvanını lağv etti.

Tu-lun, milletine kānunlar yaptı. Askerleri arasında intizam ve inzibatın yerleşmesine ehemmiyet verdi.[39] Ordusunu on fırkaya ayırdı. Muhârebelerde sivrileceklere mükâfâtlar tahsîs etti. Korkakların taşla başlarının ezilmesi usûlünü koydu. Tataristan'ın en kaba kavmi olan tebaası yazı yazmayı ve hesap yapmayı bilmiyorlardı. O zamana kadar keçi terslerini kullanarak bunların düzenleniş tarzlarına göre maksatlarını ifâde ederlerdi. Tu-lun Çinlilerle yakınlaşmış olmak, onları hele ünvan, teşrifat ve debdebe hususlarında taklîde çalışmakla beraber yazı tarzlarına hiç ehemmiyet vermemişti. İhtimal ki kendi milletinin böyle bir şeye kābiliyetli olmayacağına hükmetmişti. Tu-lun güzel sanatlara düşmandı. İmâlâthâneler açmağa bir türlü rızâ göstermediği gibi ilim ve fenlerin tahsîline de müsâade etmiyordu. Bunun için keçi terslerinin yerine değnekler üzerine çetele yapmak usûlünü yerleştirmekle yetindi. İşte bütün muhayyilesi bu gâyet kaba yazı usûlünü bulabildi. Sonra mutantan bir unvan takınmış zannıyla Kieu-keon Han[40] namını aldı. Kan-çeo civarlarında, Şen-si vilayetinin batı ucunda pâyitaht kurdu.

Ven huen Tum-kao

Bu hükümdarın idâre ettiği zamana âit olayların tafsîlatı bize gâyet önemli olan bilgiler verebilecektir. Çünkü tâ Avrupa ortalarına kadar fütûhâtını genişletmiştir. Bir çok kavimlerin göç etmelerinin sebeplerini bu tafsîlatta verebileceğiz. Fakat elimizde yeterli derecede belge yoktur. Kalmış olan belgeler yalnız Tu-lun'un akrabaları tarafından aleyhinde düzenlenmiş bazı suikastları ezdiğini, tertip edenlerini Goeiler nezdine kaçmağa mecbur ettiğini, Çin'in

Sene 404 Lie-tai-ki-su Sene 409-410 Lie-tai ki-su Kan mu

[38] Bu unvan o zamandan beri bütün Türkistan hükümdarları tarafından kabul edilmiştir. Bizim târihçiler "Kağan"(Kagan) diye kaydediliyorlar. "Han" bunun hafifletilmişidir.

[39] Bin kişiden ve yüz kişiden oluşmuş kollar teşkil ederek her birerlerine birer kumandan tayin etti.

[40] "Bir arabayı pek güzel idâre etmesini bilir" manasınadır: "Mâhir arabacı" demektir. Bu isimlerden bir çoğunun Çin kitaplarında bulduğum manâlarını gösteriyorum. Çünkü bu sâyede kadîm Türk lisanındaki karşılıklarını, isimlerini bulmak kābil olabilir. Bu suretle bu hükümdarların asıl isimlerine vukuf peydâ edebiliriz. Ben bu asılları arayıp durdumsa da bir şeye muvaffak olamadım. Fakat Türk lisanını hakkıyla bilenlerin buna muvaffak olacaklarını ümit ediyorum.

bir kısmına sâhip Tatarlarla iki sene muhârebe ettiğini, sonunda kaçmağa mecbur olduğunu, bu hezîmette Tu-çi adında küçük yaşta bir çocuk bırakarak öldüğünü haber veriyor.

Bir çocuk tarafından idâre edilmek istemeyen Jeu-jenler gözlerini ölmüş olan hanın kardeşi Ho-kio'ya çevirdiler. Bunu imparator ilan ederek Gnai-teo-fai Han ünvanını verdiler. Bu yeni hükümdar milletin görüşünü pek almaksızın Ping-po namında küçük bir Çin kralının ittifakına tâlip oldu. Bu kralın mensup olduğu sülale "Kuzey Yen'i" ünvanını taşıyordu. Hediye olarak ona pek güzel beygirler yolladı. Ping-po bu suretle Jeu-jenleri medeniyete sokabilmek ümidindeydi. Fakat Jeu-jenler Çin âdetlerini kabul etmenin menfaatlerine uygun olmadığı kanaatinde idiler. Çöllerinde muhakkak surette nâil oldukları hürriyetin bir kısmını fedâ etmek tehlikesine maruz kalmadan Çin âdetlerini kabul edemeyeceklerini zannediyorlardı.

Sene:411

Eski Han Tu-lun'un oğlu Pu-lo-çin bunu millete hissettirdi. Han'ın hareketini şüpheyi davet edici bir şekle sokmağa çalıştı. Jeu-jenler ayaklanmakta gecikmediler. Ho-lio'yu[41] tutuklayarak karısıyla beraber Yen Kralı'na gönderdiler. Sonra orada öldürüldü. Jeu-jenler ise Pu-lo-çin'i tahta çıkardılar. Fakat hemen biraz sonra o da tahtı kaybetti.

Sene:414 Lie-tai-ki-su Kam-mu

Akrabasından Ta-lan namında biri halkı, hoşlarına gidecek hareketlerle kendisine bağlamağa çalışıyordu. Bunun sonucunun nereye varacağı Han'a söylendi. Ta-lan'ın daha şimdiden oldukça kuvvetli taraftarlar kazandığı, hiç şüphesiz gözlerini tahta dikmiş olduğu anlaşıldı. Pu-lo-çin daha evvel davranmak lüzumuna inanmış olarak ordusunun başında harbe hazırlandı. Fakat mağlup oldu, maktül düştü. Bunun üzerine Ta-lan Meu-han-ke-şim-kai Han namıyla Tataristan İmparatoru ilan edildi. Derhal Goei Tatarlarına savaş ilan etti, gidip Çin hududunu tahrip eyledi. Fakat orada umduğu başarıya erişemedi. Goeilerin önünde kaçmak mecburiyetinde kaldı. Goeiler Ta-lan'ı ta memleketine kadar takip ettiler. Onları yalnız soğuğun şiddeti durdurabildi. Askerlerinin bir çoğu soğuktan telef oldu.

---

[41] Bu isim yukarıda "Ho-kio" diye geçmişti; burada ise böyle yazılmış; ama aynı şehıs olduğu bellidir. (E.K.)

Ma'mâfîh Ta-lan bu başarısızlıktan dolayı ümitsizliğe düşmedi Goeilerin memleketine tekrar girdi, bazı tahrîbatta bulundu. Sonra Pe-lam adı verilen küçük sülalenin yani Kuzey Leamların[42] hükümdarlarına karşı yürüdü. Bu muharebenin sebebi Ha-mi ülkesini idâre eden Leam vâlisinin, Han'a itaatini arz etmesi üzerine, Han tarafından Ha-mi Kralı nasb edilmesiydi. Leam Kralı Mum-sun elbette bundan dolayı memnun olmayacaktı. Hoam-lu'nun batısında yer alan Çin vilayetleri onun yönetimi altındaydı. Sene 423 Lio tai ki nu Kam mu

Mum-sun, oğlu Çim-te'yi bir miktar süvari kuvvetiyle oraya gönderdi. Fakat Jeu-jen Tatarları bu orduyu bozarak kumandanı öldürdüler. Ertesi sene Goei Tatarlarının İmparatoru Tai-tsong'un ölümünü haber alan Ta-lan altmış bin askerin başında Şan-si dâhilinde Yun-çung[43] ülkesine girdi. Fakat ordusunun başlıca erkânını muhârebede kaybetti. Kaçmağa mecbur oldu. Sene 424

Yeni Goeiler İmparatoru Kum Çölü'nün kuzeyine kadar kendisinin peşini bırakmadı. Aşîretlerin büyük kısmı daha kuzeydeki memleketlere kaçarak orada darma dağınık oldular. Sene 425 Lio tai ki nu Sene 427

Bu kadar felaketlerin bu Han'ı memleketinde artık rahat rahat durmağa mecbur etmesi, Çin vilayetleriyle uğraşmaktan vaz geçirmesi lazım gelirdi. Buna rağmen iki sene ısrar ile Çin'e asker yollamaktan yahut asker başında bizzat gitmekten geri kalmadıysa da büyük bir muvaffakıyet elde edemedi. Goei Tatarları İmparatoru, vilayetlerinin dâimî surette bu Jeu-jenlerin tecavüzlerine maruz bulunmasından canı sıkılarak gidip onlarla kendisi harb etmeğe karar verdi. Nâzırlarından bir çoğu bir takım boş akıl yürütmelere dayanarak bu tasavvurundan onu vaz geçirmek istedilerse de imparator onlarla eğlendi. Yüz bin kişilik bir ordu topladı. Bu askerle Kum Çölü'nün girişine kadar geldi. Ağır eşyâyı orada bırakarak yoluna devam etti, Jeu-jenlerin memleketine girdi, Li-şuyi nehrine kadar ilerledi. Vaktiyle kumandan Teu-hien'in Hunları takip ederken bu memlekette yaptırmış olduğu kaleye rastladı. Tu-yuen şuyi nehrine kadar gitti. Bunlar Şan-si dâhilinde Pim-çim şehrinden üç bin yedi yüz li mesafededir. Bu hücumu hiç beklemeyen Büyük Han bütün çadırlarını yaktı, alelacele batı tarafına doğru kaçtı. Tebaası da kendisini takip ettiler, gidip çölde saklandılar. İmparator, bu Sene 428 Goei şu Lio tai ki nu Kam mu Ven hien Tum kio Sene 429

42 Bunların târihi Üçüncü Kitap'ta görülmüştür.

43 Ta-tum-fu yakınında.

hükûmeti mahv etmek maksadıyla ordusunu muhtelif kollara ayırdı. Bunlar Tataristan içlerine sokuldular. Doğudan batıya doğru yaklaşık olarak beş bin, kuzeyden güneye doğru da yaklaşık üç bin li mesâfe kat'ederek bir çok esîr aldılar. Talihsizlik eseri olarak, Kao-çe Tatarları Jeu-jenlerin hezîmetini görünce bunlara hücum ederek bir çoklarını öldürdüler. Bütün memleketlerini harâb ettiler. Bu harb Goeilere esîrlerden başka, bir milyon beygir ganîmet sağlamış oldu. Goeiler Ju-stuyi[44] nehrini takip etmişler ve batı tarafında Su-sie-şan[45] ve He-şan dağlarına kadar ilerlemişlerdi. Bunlar çöl içinde yer alırlar. Han giderken vefat etti. Oğlu U-ti, So-lien[46] Han ünvanı altında kendisine halef oldu.

Bu hükümdar Goeilerin yapmış oldukları fenalıklardan intikam almak fikriyle memleketlerinin halinden haberdar olmak için Çin hudutlarına casuslar göndermişti Fakat Goeiler İmparatoru bunları tutuklattırdı. Kendilerine hil'atlar ihsân etti.

Sene:431 Kam-mu Lie-tai-ki-su

Bu âlicenaplıklar Hanı o kadar mütessir eyledi ki artık harb fikrinden vaz geçti. Sulh teklif etmek üzere hemen sefîrler gönderdi. Sulh akdolundu. So-lien Han Goei prenseslerinden biriyle evlendi. Goeiler İmparatoru da Han'ın hemşiresini aldı.

Tai-vu-ti namındaki bu İmparator o zaman Çin'in bütün kuzey vilayetlerine sâhipti. Bütün Tataristan'da o kadar kuvvet ve azamet sâhibi olmuştu ki Uygurlar, Haraşar, Aksu, Kâşgar kavimleri, O-siunlar, Kapçaklar, Başkır ülkesindeki Hunlar, o zaman Attila'nın hükümran olduğu Yentsai yahut Asya Sarmatyası sâkinleri ona haraç verir olmuşlardı yahut onunla münâsebete girişmişlerdi.

Sene:434 Lie-tai-ki-su Kam-mu

Bu İmparator bütün uzak memleketlere sefîrler göndermişti. So-lien Han bunu kıskandı. Bu kavimlerin birleşmesinin kendisi aleyhinde bir harbe sebebiyet vermesinden haklı olarak korktu. Çin sefîrlerini tutuklattırdı. Bundan dolayı İmparatorun protestolarına uğradı. Çin ile batı arasındaki ticârî münâsebetler bu yüzden bir müddet sekteye uğramış oldu.

Sene:435

Han, sefîrleri serbest bırakmış olmakla beraber iki millet arasında savaş çıkmaktan yine geri kalmadı. Goeiler on beş kumandan yolladılar. Bunlar Tataristan'ın içinde hayli uzaklara kadar girdiler.

Sene:438 Lie-tai-ki-su Kam-mu

44 Bu nehir Gan-çeo'ya yakındır. Su-pu-nor gölüne dökülür.

45 Hunların eski memleketinde çöl dâhilinde Ju-stuyi nehrinin yakınında.

46 Bu kavimlerin lisanında "Gâyet kurnaz, pek sinsi" demektir.

Fakat Jeu-jen ordusuna tesâdüf edemedikleri için hiçbir fayda elde etmeden dönmeğe mecbur oldular.

Han da diğer taraftan Leam sülalesine mensup hükümdarlarla ittifak etti. Tataristan o zaman bütün mer'aları kurutan ve bir çok insan ve hayvan kayıplarına sebep olan bir kuraklıktan pek muzdarip bulunmakla beraber Goeiler arâzisine bazı akınlar yaptı. Fakat derhal geri atıldı. Sene 439

Bir müddet sonra, o zaman Çin'in güney kısmında hükümran olan Sum sülalesi İmparatoru Ven-ti ile akdettiği muâhedenâme kendisine daha büyük bir menfaat sağlamadı. Goeilerin dört muhtelif yol ile Tataristan'a girmelerine mâni olmadı. Bununla beraber Goiler, Han'ı korkutup daha uzaklara kaçırmaktan başka bir fayda elde edemediler. Sene 442-443

Ertesi sene Han vefat etti. Sene 444

Jeu-jen İmparatorluğu oğlu Tu-ho-çin'e geçti. O da Çu-lu Han ünvanını aldı. Onun hükûmeti zamanında Goeiler İmparatoru Tai-vu-ti kuzey hudutlarını Jeu-jen Tatarlarının akınlarına karşı korunakjlı hale getirmek için buraya yaklaşık olarak beş bin âile naklettirdi. Fakat Han'ı en ziyâde korkutan şey Yue-pan yahut Başkır ülkesine yerleşmiş olan Hunların bir müddet sonra ittifak akdetmek için Goeiler İmparatoruna sefîrler göndermeleri olmuştur. Kam-mu Lie-tai-ki-si Ven-hien Tum-kao

Hunlar batı tarafından Jeu-jenlere hücum etmeği taahhüt, Asya'nın diğer tarafından da Goeilerin aynı şekilde hareket etmelerini teklîf ediyorlardı. Bu elçilik heyeti, göründüğüne nazaran, Attila tarafından gönderilmiştir. O zaman Attila bütün kuzey Avrupa kavimlerini itaat altına almıştı. Hükûmet, Jeu-jenlerin hükûmeti ile komşu olmuştu. O zaman Aksu'ya kadar Güney Tataristan'ın bir kısmına sâhip olan Tai-vu-ti, Jeu-jenler üzerine asker sevk ettiyse de giden ordu bunlara rastlayamadı. Sene 448

Ertesi sene açılan harb Goeiler için daha mutlu netîceler verdi. Mağlup olan Çu-lu Han perîşan bir halde çekilmeğe mecbur kaldı. Goeiler hemen derhal Tataristan'a iki muhtelif yoldan ordular gönderdiler. Birinci kol az kaldı Han tarafından tamamıyla mahv edilecekti. Çünkü en iyi askerlerle bu kolu her taraftan sarmağa muvaffak olmuştu. Goeiler kumandanı bu tehlikeli durumdan kurtulmak için bütün cesâret ve mahâretini sarf etti. Ancak büyük çabalar ve zahmetler bahasına Han'ı kaçırtabildi. Goeiler takibâta Sene 449 Kam-mu Lie-tai-ki-si

koyuldular. Han'ın terk ettiği bütün eşyâsını ele geçirdiler. Daha büyük takîbâta nâil olan ikinci kolordu gâyet muazzam ganîmetler aldı. Bunlar arasına bir milyon esîr ve sürü hayvanı dâhildi. Bu hezîmet Jeu-jenleri o kadar zayıflattı ki artık Goeilerin hudutlarında pek nâdiren görünmeğe cesâret ettiler. Hudutlara tecâvüz ettikleri zaman da o kadar mukāvemete tesâdüf ettiler ki bu akınlar hep kendi aleyhlerine çıktı.

Bu seferden sonra Tai-vu-ti artık Jeu-jenlerle harb etmedi. Bu
Sene:454 hükümdarın vefatına kadar her iki taraf da rahat durdu.

Halefi Ven-çim-ti Goeiler tahtına çıktığı zaman Tataristan'da
Sene:458 yeni fetihler yapmağa Çin'de karar verildi. Bu bıkkınlık veren komşuların hudutlardan uzaklaştırılmaları münâsip görüldü. Goeiler İmparatoru ordularının başına geçti. Fakat İn-şan[47]a vardığı zaman gâyet yoğun bir şekilde yağmağa başlayan karlar askerlerini o kadar bezdirdi ki geri dönmek fikrine düştü. Kumandanlarından biri mevsimin şiddetine rağmen seferde devam etmek lazım geldiğini kesin bir dille anlatmasaydı geri döneceği şüphesizdi. Onun için, dâima ileriye doğru gidildi. Büyük Çöl geçildi. Han'a mükemmel bir galebe çalındı. Tataristan'a girdikleri ve Han'ı mağlup ettikleri en uzak nokta olan bu mahalde taş üzerine mahkûkât yaptırdıktan sonra döndüler.

Çu-lu Han bu kadar kayıpların acısını çıkarmak için biraz sonra
Sene:460 Uygur memleketiyle harb etti. Gan-çeo namındaki kralı öldürerek
Kam-mu
Lie-tai-ki-su âilesini söndürdü, oraya yeni bir kral tayin etti. Uygurların bir kısmı
Ven-hien
Tum-kao İrtiş nehri boyunca dağıldılar. Oradan Volga'nın batısına, Avrupa
Sene:464 tarafına geçtiler. Bunu yukarıda da söylemiştim. Bu hükümdarın vefatına kadar geçen olaylar hakkında târih bize bir şey söylemiyor. Vefatından sonra yerine Şeu-lo-pu-çin[48] namıyla bilinen oğlu Yu-çing geçti.

Bu yeni Büyük Han Çinliler yahut daha doğrusu Goeiler ile dâimî
Sene:470 surette savaş hâlinde yaşadı. Barış yapılır yapılmaz onu yine bozuyor ve akınlarına başlıyordu. Bu da Goeiler İmparatoru Hiau-venti'yi bizzat bu haydutlara karşı yürümeğe mecbur etti. Tataristan'da o vakte kadar Niu-şuyi ismini taşımış olan bir nehir kenarında

---

[47] Şan-si ile Pe-çe-li'nin kuzeyinde yer alan büyük bir dağlar silsilesidir. Ongon Alin dağı bunun bir parçasıdır.

[48] Jeu-jen lisanında "âlicenâb, hayırkâr" manâsınadır.

onlarla büyük bir muhârebeye girişti. Goeiler sonra bu nehre Vu-çu en namını verdiler ki "Zafer nehri" manâsını ifâde eder. Artık Çin hudutlarında ele geçirilecek bir şey bulamayan Jeu-jenler silahlarını Kâşgar ve Hoten krallıkları tarafına çevirdiler. Bu da o diyarlarda oturanları Çinlilerden yardım istemeğe mecbur etti. İşte görülüyor ki Küçük Buhârâ kıt'ası adını verdiğimiz yerlerin hepsi Jeu-jenlerin akınlarına maruz kalıyordu. Bu yerlerin bir çok kısmının muhtelif zamanlarda Jeu-jen İmparatorluğu'nun hükmü altına geçmiş olması muhtemeldir.

Sonra Jeu-jenler tekrar Çin'e saldırdılar. Tie-le Hunlarının kendi Sene 472-474 taraflarına geçmelerine ve Goei Tatarlarını terk etmelerine rağmen Sene 480 Çin'de öyle bir mukabele gördüler ki artık bir daha geri dönmemeleri gerekirdi. Jeu-jenler Çin'in güney taraflarında hükümran olan imparatorlar yani Sum sülalesiyle ona halef olan Tsi sülalesine mensup hükümdarlar ile ittifak etmeğe çalıştılar. Fakat defalarca geldikleri Kale-çeo civarlarından hep atıldılar. İşte Şeu-lo-pu-çin Han'ın hükümranlığı devri bu şekilde geçti.

Oğlu Teu-lun Fu-mim-tun Han ünvanı altında kendisinin yerine Sene 487 geçti. Memleketleri dâhilinde yaşadıkları halde isyan eden, kadîm Hunlar neslinden Tie-le yahut Şe-le'ler üzerinde büyük bir muzafferiyet kazandı. Bunları batı taraflarında pek uzaklara çekilmeğe mecbur etti. Sonra oradan Goeilere hücum ederek bazı akınlar yaptı, fakat kendisini püskürttüler. Bu harb ile meşgul olduğu sırada zâlimliği hasebiyle tebaasının büyük kısmı nazarında o kadar nefret çekmişti ki Çin'i alelacele terk ederek kendi memleketlerinin imdadına koşmağa mecbur oldu. Çünkü A-fu-çi-lo, Kao-çe Hunlarından yüz bin kişi ile isyan etmişti. Âsî, Uygurlar ülkesinin kuzeybatısında İrtiş'e doğru çekilmiş, orada Han ünvanını almıştı. Oradan Teo-lo'nun tebaaları üzerine akınlar yaptı, bir çok muzafferiyetler kazandı.

Diğer taraftan, Jeu-jenlere tâbi bulunan Ha-mi sâkinleri de onla- Sene 490 rın tarafını terk ederek Goeilere teslim oldular. Daha bir çok Tatar lar da bunların hareketini taklit ettiler.

A-fu-çi-lo Goeiler İmparatoru ile birleşti. İmparator yüz bin Sene 492 kişilik bir ordu ile Çin'den çıktı. Ordusunu bir çok kollara ayırdı. Tie tai ki-su Tataristan'a girdi. Çölde Han'ı mağlup etti. Jeu-jenlerin kendileri Kam-mu Teu-lo'nu tahttan indirdiler. Gözlerini No-kai'e çevirdiler. Bu, Goei-şu Ven-hien Tum-kao

hükümdarına karşı hissettiği bağlılık sâikasıyla ilk önce imparatorluğu reddetti. Fakat Jeu-jenler Hanlarını öldürünce vukû bulan ısrara mukâvemet gösteremedi. Heu-fi-fo-tai-ko-çe Han[49] namı altında Han ilan edildi.

Uygurların hezîmetinden sonra bu kavimlerin bir kısmı yine
Sene:497 memlekette kalmışlardı. Orada mühim bir krallık oluşturuyorlardı.
Lie-tai-ki-su Kam-mu Ma-ju namında bir kralın idâresi altında idiler. Tatarların akınlarından usanan bu hükümdar Goeiler İmparatorundan rahatça oturabilecek bir sancak istemişti, kendisine Uygur diyarının doğusunda yer alan Ha-mi ülkesi tahsîs olunmuştu. Bu teşebbüs tebaasının hoşuna gitmedi. Memleketlerini terk etmek istemedikleri için Ma-ju'yu başlarından atarak Ku-kia'yı Uygur Kralı ilan ettiler ve aynı zamanda Çinlilerle savaş halinde bulunan Jeu-jenlerin himâyesi altına girdiler.

Bundan sonra bilinen bir şey varsa, bu Han'ın hükümranlığı
Sene:504 zamanında Goeiler İmparatoru'nun, kuzey hudutları üzerinde, kendilerinin akınlarına mâni olmak için bir çok kaleler yaptırmış olmasından ibârettir.

No-kai vefat ettiği zaman tahtını oğlunu Fo-tu'ya bıraktı ve
Sene:506 buna To-han Han[50] (To-han-khan) namını verdiler. Goeiler bununla
Lie-tai-ki-su barış akdetmeyi kabul ettiler. O zaman Tataristan'ın bütün kuzeyi bir takım karışıklıklar ve sarsıntılar içindeydi. Güneye doğru yeni bir kavimler göçü meydana geleceği korkusunu veriyordu. Bu ise Jeu-jen Tatarları ile Çin'in bir kısmına hâkim olan Goei Tatarlarının mahvını gerektirecekti. Fevkalade çok bir takım Hun aşîretleri -ki aralarında Jui-jui aşîreti de vardı- Sibirya ovalarında Obi ve Angara nehirlerine doğru yayılmışlardı. Goeiler Onon nehrinin kuzeyinde Paykal Gölü'ne doğru olan memleketleri ilk terk ettikleri zaman Jui-juiler ve muhtelif namlar taşıyan sâir bütün Hun aşîretleri gelip oraya yerleştiler. Bu ahâli çadırlarda yaşıyorlar, sürülerini otlatıyorlardı. Fakat iklim soğuk olduğu, nehirlerin buzları ancak yedinci ayda çözüldüğü için mağaralarda oturuyorlardı. Aslen Çin kökenli olan Sumlar sülalesine mensup Güney Çin İmparatorları, Çin'in kuzey tarafını Goei Tatarları'nın elinde görmekten pek müteessir oldukları için, Jui-jui Hunlarına, kuzey taraftan bunlara hücum

49 "Halîm, sevilen" manâsınadır.
50 Halef olan manâsınadır.

etmeleri için mürâcaatta bulunmuşlardı. Sumların yerine geçen Tsiler de yine aynı şekilde Jui-juilere mürâcaat etmişlerdi. Bunlar da Goeiler ülkesinin kuzey hudutlarına akınlar yaptılar. Jen-cen dağı yoluyla üç bin Hun süvarisi Goeiler hududuna girerek güneydoğu istikametinde yaklaşık olarak üç bin li mesâfeye kadar ilerlediler. Umûmî bir harbe girişmeğe cesâret edemeyen Goeiler bütün geçitleri ve dağlardaki boğazları savunmakla yetindiler. Jui-juiler daha uzaklara gitmeyerek memleketlerine döndüler. Sonra, Tobolsk tarafında İrtiş ve Obi nehirleri boyunca yerleşmiş olan Tim-lim namındaki kavimler kendilerini mağlup ettiler. Bunun üzerine memleketlerini terk ederek güneye inmek mecburiyetinde kaldılar. Artık mühim bir devlet teşkil edemez hâle gelmişlerdi.

Bir müddet sonra eski yerlerine dönmeğe teşebbüs ederek Sene:507 Tim-limleri kovdular. Bunlar batıya çekildiler. Bu kuzey ülkelerinde muntazam, büyük bir şehir yapılmağa başlandı. Buna Mu-mu-çing adı verildi. Bu büyük hareketler güney kavimlerini telaşa düşürmüş, Goeileri Jeu-jenlere hücumdan men etmişti. Hatta iki millet arasında barış yapılmış gibi görünüyor. Çünkü Han, ancak imparatorun ricâsı üzerinedir ki bu sene Kao-çe Tatarları ile harb etti. Fakat Lop Gölü sâhilinde mağlup oldu. Muhârebede maktül düştü.

Taht, oğlu Çeu-nu'ya geçti. Bu da Teu-lu-fu-po-teu-fa ünvanını Sene 511,515,516 taşımıştır. Goeilerle sulh yaptı. Onlara defalarca vergi yolladı. Cesur bir adam olan bu Han, sonra babasının intikamını almak istedi. Kao-çe Tatarlarına hücum ederek onları bozdu. Mi-gno-to adındaki krallarının başını kesti. Kafatasını cilalatarak bundan bir kâse yaptırdı ve kullandı. Bir müddetten beri isyan etmiş olan bütün civar kavimler Jeu-jenlerin tekrar hâkimiyeti altına girdiler. Bundan dolayı Jeu-jen İmparatorluğu Tataristan dâhilinde kuvvet kazandı. Kao-çe Tatarlarının büyük bir kısmı Mâverâünnehir'de Jet'lerin nezdine çekilmişler, bir müddet orada kalmışlardır. Bunlar Mi-gno-to'nun ölümünden haberdar değildiler. Fakat haber aldıkları zaman Jetlerin yardımıyla eski memleketlerine döndüler. Öldürülmüş hükümdarlarının kardeşi İ-fu (Y-fou)'ya Han ünvanını verdiler.

Bu esnâda Jeu-jen Hanı, Goeilerle sulh yapmıştı. Fakat ailesi Sene:517 Kam-mu Lıe-taı-ki-su Goei-şu arasında ortaya çıkan bazı nifaklar o zamana kadar düşmanlarıyla girişmeğe mecbur olduğu muhârebelerden daha fazla kendisine zarar verdi. Vaktiyle Tu-han Han, Fu-mim-tun Han'ın dul zevcesi

Heu-liu-ling ile evlenmişti. Bundan altı çocuğu olmuştu. Şimdiki Han da bu çocuklar arasındaydı. Küçük kardeşleri Çeu-no, O-na-hoei, Tsu-hoei idi. Büyük kardeşleri tahta çıkınca Tsu-huei meydandan kayboldu.

Ti-van adında sihirbaz bir kadın bu prensin göğe kaldırılmış
Sene:520 olduğuna dâir bir rivâyet çıkardı. Onu gökten indirmeğe kendisinde
Kam-mu Lie-tai-ki-su kudret olduğunu da iddia ediyordu. Biraderini pek seven Han, kadı-
Ven-hien Tum-kao nı bu taahhüdünü yerine getirmeğe davet etti. Bir gölün kenarında bir çadır kurdular. Ti-van semâ perisine kurban kesti. Tsu-huei çadırın içinde göründü ve hazır bulunanlara ortadan kaybolduğu müddetçe gökte bulunduğunu söyledi. Bunun üzerine Çeu-nu, Ti-van'ı olağanüstü bir kadın gibi telakkî ederek "Hatun"(Khatoun) yani imparatoriçe ilan etti. Artık hep onun nasîhatlarıyla hareket etmeğe başladı. Tsu-huei daha büyüyünce Ti-van'ın hilesini anasına anlattı. Gökte kaldığını söylemesini ona Ti-van öğretmişti. Heu-liu-ling bunu Han'a haber verdi. Halbuki Han Ti-van'a çılgıncasına âşık bulunduğundan söylenen sözlere hiç kulak asmadı. Ti-van, yalancılığı meydana çıkarsa hakkında pek fenâ netîceler verebileceğinden korkarak Tsu-huei'yi de katlettirdi. Heu-liu-ling de Ti-van'ı öldürttü. İmparator kātili idam ettirmek istedi. O zaman A-çi-lo isminde bir âsî ortaya çıkarak Han'ı mağlup etti. Annesi ile Han'ı öldürerek tahtına birâderi O-na-hoei'yi çıkarmak için bu zamanı seçtiler. On gün sonra ölen hanın akrabasından Şi-fa, Heu-liu-ling'i öldürdü, O-na-hoei'yi mağlup ederek Çin'e, Goeiler nezdine kaçmağa mecbur etti. İmparator Hiau-mim-ti onu saygıyla kabul ederek kendisine hükümdarlık âilesine mensup prenslerin bir derece altında bir rütbe verdi. İmparatordan "Ortos ülkesi Kum'u", "Jeu-jenler Kralı" ünvanını aldı. Tataristan'a geri yollamak için İmparator on beş bin kişilik bir yardımcı kuvvet verdi.

Bu hükümdar Çin'de bulunduğu esnâda akrabasından Po-lo-mu-
Sene:521 en adında biri Şi-fa'yı mağlup ederek Mi-gneu-ko-şe-kiu Han[51] namı altında hükümdarlığını ilan etmişti. Bu hükümdara karşı kuvvet kullanmak isteyen Goeiler İmparatoru, O-na-hoei'nin istikbâline çıkmasını, ona tebliğ ettirdi. Po-lo-muen bu emri hafife alarak derhal iki bin kişilik bir kuvvet yolladı; O-na-hoei'yi alelacele Goeilerin pâyitahtı olan Lo-yam'a kaçmağa mecbur etti.

51 "Barışı seven" demektir.

Aynı zamanda Kao-çe Tatarları kralı olan İ-fu, Po-lo-muen Han'a hücum ile büyük bir muhârebede onu bozdu. Bu Han Leam-çeo'ya gelerek Goeilerden imdad istedi. O-na-hoei'yi gördü. Çin nâzırları Jeu-jen İmparatorluğu'nu bu iki imparator arasında taksim etmeği teklif eylediler. O-na-hoei doğu tarafını aldı. Gidip Tu-jo-ki-tsiun denilen bir yerde yerleşti. Po-lo-muen'in hissesine batı tarafı düştü. Supunor Gölü tarafında karar kıldı. [illegible]

Fakat yerleşir yerleşmez Goeilere karşı isyan ederek Mâverâünnehir'de Jetlere katılmak istedi. Ama tutuklanarak Lo-yam'a gönderildi. Birkaç sene sonra orada öldü. Sene 522

Bu esnâda büyük bir kıtlık oldu. Bütün Jeu-jen Tatarları ülkesi etkilendi. O-na-hoei, tebaasının bir kısmıyla Çin hududuna yaklaştı. Goeiler İmparatoru'ndan erzak aldı. Fakat İmparatora borçlu olduğu şükranı derhal unutarak elçilerini tutuklattırdı. Çin hudutlarına akınlar yaptı. Goei ordusu Jeu-jenleri Tataristan içlerine kadar takip ederek Han'ı mağlup etti. Sene 523

Goei ordusunun elde ettiği üstünlüğe rağmen, Tataristan'da gâyet kuvvet kazanmış olan bu hükümdar So-lien-teu-pim-teu-fa[52] Han ünvanını aldı. Sonra Goeilerle barış yaptı. Onlara birkaç sene sıra ile hediyeler gönderdi. Bunlara Çin'de vergi nazarıyla bakarlardı. Sene 525,527,528

Daha sonra Doğu Goeilerinden bir prenses ile evlendi. Bu Tatarlar o zaman parçalanmışlar, Çin'in kuzeyinde biri doğuda, diğeri batıda iki imparatorluk teşkil etmişlerdi. Sene 533,535

O-na-hoei menfaatı icabına göre bu iki imparatorluktan biriyle birleşiyordu. Bununla beraber girdiği taahhütlere hiçbir ehemmiyet verdiği yoktu. Sene geçmezdi ki yeni bir anlaşma akdetmesin. İlk önce Doğu Goeilerin aleyhine kalktı. Hudutlarını tahrip etti. Batı Goeiler İmparatoru Ven-ti'nin kızlarından biriyle evlendi ve bunu imparatoriçe ilan etti. Sonra Doğu Goeiler tarafına geçerek onlara vergiler yolladı. Onlarla birleşerek diğer Goeiler aleyhine yürüdü. Fakat onlarla da çarçabuk barış akdetti. Sene 537,540 542,545

İşte bir çok Hun aşîretlerinden oluşmuş bir millet olan Türkler bu kadar sebatsız hükümdar zamanındadır ki sığındıkları yerlerden çıkmağa başlamışlardır. Türkler uzun müddetten beri Altay dağla-

52 "Cebren alan ve muhâfaza eden" manâsınadır.

rında oturuyorlardı. Orada Jeu-jen hanlarının hizmetinde demircilik ediyorlar ve Jeu-jen hanlarına tâbi bulunuyorlardı. Tu-muen adındaki reisleri tebaasından oluşmuş bir müfreze ile O-na-hoei ordusunda hizmet ediyordu. Han'a karşı isyan etmiş olan Tie-le aşîretlerini mağlup etmişti. Yaptığı bu hizmetten dolayı O-na-hoei'nin kendisine kızlarından birini vereceği ümidindeydi.

Fakat, bu ricası o kadar azametle reddedildi ki Tu-muen hemen
Sene:551 silaha sarıldı, Han'a hücum ve mağlup etti. Han da mağlubiyetin
Lie-tai-ki-su Ven-hien üzüntüsü ve utancından kendi kendisini öldürdü. Oğlu Gan-lo-şin
Tum-kao Sene:552 Tem-çeu-heu-li ve Ku-ti ve daha bir çok Jeu-jenlerle birlikte Çin'e,
Goeilerin yerine geçmiş olan Kuzey Tsinleri sülalesinden İmparator Ven-siun-ti'nin yanına çekildi. Jeu-jenler orada Tem-çeu-heu-li'nin oğlu Tie-fa'ya han ünvanı verdiler Tsinler İmparatoru kendisini Tataristan'a gönderdi.

Bu yeni Han Tataristan'a girer girmez, o zamanlar Jeu-jenler ve
Sene:553 Tsinler arazisine büyük akınlar yapan Hi-tan Tatarları tarafından
katledildi. Bunun üzerine Tem-çeu-heu-li, Han ilan edildi. Fakat bu da tahta çıkmasının akabinde O-fo-ti adında ileri gelen bir reis tarafından öldürüldü. Ku-ti, Han mevkiine çıktı. Türkler buna hücum ettiler. Tekrar Tsinlerin yanına kaçtı. Tsinler de Türkleri bozarak han ünvanını O-na-huei'nin oğlu Gan-lo-şin'e verdiler. Ma-ye yakınında iskân ettirdiler. Gerek kendisinin gerek tebaasının iâşesi için lazım olan şeyleri veriyorlardı. Tsinler sonra Türklerle sulh yaptılar.

Gan-lo-şin kendisini tahta çıkarmış olan Tsinlere karşı isyan
Sene:554 etmekte gecikmedi. Gidip hudutları üzerinde tahribatlar yaptı.
Ven-siun-ti, Jeu-jenler üzerine bizzat yürüyerek onları perîşan etti. Bunun üzerine bu kavim hanlarını indirerek No-hoan'ı han ilan ettiler.

O zaman Türklerin büyük hanı olan Mo Han buna hücum etti.
Sene:555 Jeu-jenler tamamıyla mağlup oldular. Han, tebaasıyla birlikte Batı
Goeilerin yanına gitmeğe mecbur kaldı. Tataristan'ın en kuvvetli hükümdarı olan, Çinlileri bile korkutacak bir halde bulunan Mo Han, miktarları üç bine kadar varan Jeu-jenlerin geriye kalan kısmını da Çin İmparatoru'ndan alarak hanlarıyla birlikte hepsini katlettirdi. İşte Tataristan'ın büyük bir kısmını pençelerine alan, Çin hudutları üzerinde o kadar büyük çapta tahribat yapan Jeu-jenlerin azamet ve şevketi, Türkler tarafından imhâ edildi. Onlardan sonra

bütün Türkistan'ın ve bütün Kuzey Asya'nın imparatorluğunu Türkler aldılar.

Türk Hanı'nın Çin'de gerçekleştirdiği kıtâlde bütün Jeu-jenler mahv olmamışlardı. Bütün bu kavim üç bin kişiden ibâret değildi. Büyük kısmı Tataristan'da kalmak, yahut Türklerin idâresinden kaçarak batıya, daha uzaklara doğru çekilmek zorunluluğunda idiler. İşte onlar bu son şıkkı tercih ettiler. Avrupa tarafına geçtiler. Avrupa'da Abarlar yahut Avarlar namı altında tanınmışlardır. Tataristan'da birbirinden pek farklı iki kavim vardı ki Avrupalılar bunların ikisine de aynı ismi vermişlerdir. Biri cesur ve miktarları pek çok olan asıl Abarlar ki Türkler tarafından mağlup edildikten sonra kısmen Çin'e kısmen Merkritler(Mercrites)'in yanına çekilmişlerdir. Diğeri sahte Abarlar yahut daha doğrusu Ogorlar (Ogors) yahut Sogorlar(Sogors)'dır ki Til (Til) nehri yakınında sâkin idiler. Bunların hükümdarı Var (War) ve Huni (Khounui) yahut bazı yazarlara göre Varhuni (Warhouni) idi ve "Hâkan" ünvanını hâiz bulunuyorlardı. Türkler bunları da mağlup etmişlerdi. İçlerinden bir kısmı Avrupa'nın yolunu tutmuştu. Hun milletleri yani Uygurlar, Sabirler, Volga ile Tanais nehirleri arasında yerleşmiş olan daha sâir kavimler bu yabancı milletin gelişinden korkarak onları Tataristan'da meşhur olan o müthiş Abarlar zannettiler. Ogorlar bu hatâdan faydalandılar, kendilerine Avar namı verilmesine ses çıkarmadılar. Sonraları artık hep bu nam ile anılmışlardır.

Theophil Simocat

Bizim târihçilerin bu rivâyetlerine bakılınca Türkler tarafından mahv edilen ve hükümdarları "Hâkan" namını taşıyan Jeu-jen milletinin bahis konusu olduğu kolayca teslim edilir. Bunlar Tu-la (Tou-la) nehri civarlarında sâkin idiler. Burada bu nehrin adı "Til" şekline sokulmuştur. Hatta isimleri olan Yu-kul lafzını bile "Ogur" kelimesinde görmek kābildir. Fakat doğuda kalmış olan asıl Abarların kimler olduklarını bilemiyoruz. Bunlar ihtimal ki Kao-çe milletinden bazı Tatar aşîretleridir. Bazı reisleri bütün bu alt-üst oluş esnâsında Goei imparatorları nezdine çekilmişlerdi.

Ven-hien Tum-kao

Her halde, Türk Hanı Ogorları mağlup ettikten ve Çinlilerin de tasdik ettikleri gibi üç bin tebaasıyla birlikte katlettikten sonra, bu kavimler bir müddet ötede beride dolaştılar. Nihâyet Volga'nın batısına, Alenlerin mesken tuttukları ülkeye geldiler. Bu milletin reisi olan Saragosios (Sragosios)'a, Romalılarla ittifak yapmaları

Menandros Theophilacte Simcaut Theophan Le Confesseur

için yardım etmesini ricâ ettiler. Alenlerin reisi derhal Lazlar ülkesinde Roma ordularına kumanda eden Justen'e[53] haber verdi. O da İmparator Justinyen'e arz etti. İmparator artık Avarlar diye isimlendireceğimiz Ogorlar elçilerinin İstanbul'a gönderilmelerini söyledi.

Sene:558 Theophan .e Confesseur Menandros

İmparatorluğun bu pâyitahtında ilk defa görülen bu kavimlerin çehresi gâyet fevkalade, hatta korkuç bir şey gibi telakkî edildi. Saçları sarkık ve uzundu. Bezlerle örülmüştü. Hunlar gibi giyinmişlerdi. Bu sefâret heyetinin reisi olan Kandiş (Candich) İmparator Birinci Justinyen'e Avarların cesur, kalabalık, na-mağlup bir millet olduklarını, ittifaklarının Romalılar için fayda sağlamaktan hâlî kalmayacağını, yegâne şartlarının kendilerine münbit bir arâzî tahsîsiyle bazı hediyeler verilmesinden ve tahsîsâtlar bağlanmasından ibâret bulunduğunu söyledi. Kendisini ihtiyarlamış gören ve yeni düşmanlarla uğraşmak mecburiyetinde kalmak istemeyen Justinyen istediklerine rızâ gösterdi. İttifak te'yîd ve diğer barbarlarla harb etmelerini teklif için Valentinyen'i onlara gönderdi.

Avarlar Romalılar tarafından emîn olunca Çerkesistan'ın kuzey taraflarına dağılmış olan Hun milletlerine, Sabirlere, Eytazalienlere (Eitazaliens), Uygurlara hücûm ederek onları mağlup ettiler. Bunun üzerine bu kavimler bu yabancılarla barış yapmak isteyerek Mezamir namında bir sefîr gönderdiler. Fakat bu sefîr Avarlara karşı o kadar üst perdeden davrandı ki Han, bazılarının talebi üzerine, devletler hukukuna aykırı olarak sefîri öldürttü. Bu târihten sonra Avarlar her tarafa yaptıkları akınlarla komşularını rahatsız etmekten geri durmadılar. Yağmaya hırslı olan, sözlerinde durmayan bu millet Tataristan bedevîleri gibi kırlarda göçebe halinde yaşıyorlardı.

Menandros

Avarlar İmparator Justinyen'den yerleşecek bir memleket istemekten geri durmadılar. İmparator onları Panoni kıt'asına yerleştirmek tasavvurunda idi. Fakat onlar Şitistan kıt'asını bırakmak istemiyorlardı. Lazistan'da (Lazique) askerlerin kumandanı olan Justen Avarların İster nehri sâhillerine bir kere gelinceye kadar İmparatoru aldatmak fikrinde olduklarını haber aldı. Justinyen'e İstanbul'a gönderdikleri yeni sefîrleri mümkün olduğu kadar uzun

[53] Burada "Justinyen" yazılı ise de, aynı kumandanın ileride adı "Justen" olarak geçmektedir; herhalde, dizgi esnasında İmparator Justinyen ile isimleri karıştırılmış olacağı düşünülerek, buradaki isim "Justen" olarak tarafımızdan değiştirildi. (E.K.)

müddetle orada alıkoymaları için ricâ etti. Çünkü bu kavimler ancak o sefîrlerin dönmesinden sonra yola çıkacaklardı. Bundan dolayı sefîrler tutuldular. Satın aldıkları silahları ellerinden aldılar. Avarların Hanı olan Bayan (Baian) sefîrlerin gördüğü muâmeleyi haber alınca Romalıların aleyhine kalktı. Onları zarara sokacak bir fırsat aramağa başladı.

Diğer taraftan, bu Avarların tekrar kuvvet kazanmamaları menfaati iktizasından olan Türklerin Büyük Hanı da tâ Tataristan'ın derinliklerinden, İrtiş yakınındaki Altay dağlarından İmparator'a sefîrler[54] yollayarak bu kavimlere bir yer vermemesini ricâ etti. Fakat Romalıların sözlerinde durmadıklarını, hüküm ve nüfuzları batıya doğru gittikçe genişleyen Türklerin tecavüzden hâlî kalmadıklarını gören Avarlar, kendiliklerinden yerlerini terk etmek ve Tuna'ya doğru gitmek kararını verdiler. Bunun üzerine bu millet iki kısma ayrıldı. Biri Çerkesistan dağlarında kaldı ki el'an burada pâyidâr bulunuyorlar. Diğeri de Panonya kıt'asına göçtü. Sene:563 Theophan le Confesseur Theophan de Bizans

Çerkesistan'daki Avarlar, Taulinzi'lerle Gürcistan'a komşu olan dağlarda dağılmışlardır. Kendilerine has bir lisanları vardır. Bu lisanın komşu kavimlerin lisanlarıyla hiçbir münâsebeti yoktur. Bütün memleketleri dağlarda yapılmış muhtelif köylerden ibârettir. Usmei-Avar (Usmei-awar) adını taşıyan bir Prens tarafından idâre edilirler. Fakat prens bütün milletin müstakil hâkimi değildir. Daha bir takım reisler vardır ki bulundukları havâlide müstakildirler. Bugün müslüman ve sünnî mezhebindedirler. Usmei-avar 1727 târihinden beri Rus tebaasıdır. Diğer reisler eskiden beri müstakil idiler ve el'an da müstakildirler. Bu dağların içinde hayvan sürüleri sâhibidirler. Araziyi ekip biçerler. Fakat ancak kendilerinin iaşesine yeterli olabilecek kadar mahsul alırlar. Gâyet sükûnperverdirler. Komşularını pek nâdiren rahatsız ederler. Ateşli silahları, okları, yayları, kılıçları vardır. Uhma Han namını taşıyan Usmei Ruslara tâbi olmakla milletinin diğer reislerini itaati altına alabilmek emelinde idi. Bu prensin âilesi uzun bir zamandan beri Avarları idâre Major Erpekin Garber

54 Bu sefâretten bahseden Theophan Le Confesseur Justinyen'in hükümranlığının on altıncı senesinde vukûa geldiğini söylüyor. Theophan de Bizantium ise İkinci Justen zamanında vukûa geldiğini bildiriyor. Avarların 566 tarihinde Gol kıt'asında dağılmalarından önce olmak icap ediyor. İstanbul'a 568 târihinde Justen zamanında varan Türk sefâret heyeti de bundan ayrı bir sefâret heyetidir.

ediyordu. Vaktiyle tebaası tarafından atılmış olan bir ceddi, Rusya'ya çekilmişti. O zaman Rusya'ya Moğollar hâkimdiler. Cengiz Han'ın oğlu[55] Batu Han kendisini tekrar memleketine yollamıştı.

Gregoire de Tours
Adonis
Sene:561

Jeu-jenlerin yahut Avarların ikinci kısmı Tanais nehrini geçti. Panoni kıt'asına gitti. Oradan ta Gol kıt'asına kadar akınlar yaptı. Birinci Kloter(Clotaire)'in ölümünden sonra Fransa Krallığı Şereber (Cherebert), Gontran, Şilperik (Chilpéric), Sijeber(Sigebert) namında dört evladı arasında bölünmüştü.

Şijeber, Ustrazi (Austrasie) Kralı idi. Pâyitahtı Meç (Metz) şehri idi. Târihçilerimiz Hun namını da verdikleri Avarların bütün tecavüzlerine o maruz kaldı. Elbe sâhillerinde bunları bozdu. Sonra onların hanıyla barış akdetti. Avarlar aynı zamanda İstanbul'a, Justinyen'in yerine geçen Justen'e tebriklerini sunmak ve mutâd olan hediyeleri istemek için sefîrler yollamışlardı. Kuzeydeki bütün barbarlarla harb etmekle İmparatorluğa büyük hizmetler ettiklerinden bahsettiler. Kendilerine verilmesi mutad olan tahsîsâtın artırılmasını istediler. Hanların İmparatorluk arâzisini tahrip etmemesi için bunun yegâne çâre olduğunu söylüyorlardı. Bu sözden canı sıkılan Justen, onları itaat dâiresine sokmak, daha az küstah, daha uslu bir hale getirmek kudretine sâhip olduğu yolunda bir cevap verdi. Bunlar bu cevaptan o kadar korktular ki hiçbir iş görmeden, sefâreti netîcelendirmeden çekildiler.

Sene:572
Gregoire de Tours

Bu milletin ikinci defa olarak Ustrazi Kralı Sijeber'in arâzisine girinceye kadar ne yaptığı malûm değildir. Sijeber kendilerine karşı yürüyerek muhârebeye tutuştu. Fakat, rivâyet olunduğuna göre, Tatarlar gibi sihirbazlığa âşina olan Avarlar Fransız askerlerinin gözlerine bir takım müthiş hayâletler göründürerek, onları korkutmuşlardır. Sijeber'in hezimetine sebep olan şey ne olursa olsun, şurası muhakkaktır ki muhârebede dört bir tarafı kuşatıldı. Ancak bir çok hediyeler vermek sâyesinde kurtulabildi. Avarlar Hanı Fransızlarla yeni bir anlaşma yaptı, iki millet ayrıldılar.

Menandros

O zaman Bayan'a Lombardlar (Lombards) kralı Albuvan (Alboain)'den sefîrler geldi. Romalıların dostu olan müşterek düşmanları Jepidlere karşı silahları birleştirmeyi teklif ediyordu. Sefîrler, Jepid-

[55] Burada bir yanlışlık var: "Cengiz Han'ın torunu Batu Han" yahut "Cengiz Han'ın oğlu "Cuçı Han" demesi gerekirdi. (E.K.)

lerin imhâsından sonra bütün Şitistan'a sahip kalacak ve kuzey tarafından artık hiç korkmayacak olan Avarların Trakya kıt'asını kolayca zapt edeceklerini, Oradan İstanbul'a kadar akınlar yapabileceklerini, Romalılardan evvel davranılmazsa onların er geç Avarları imhâ eyleyeceklerini anlattılar. Han, daha uygun şartlarla bir anlaşma yapabilmek için hemen cevap vermekte acele etmedi. Hatta bu tekliflere hiç kulak asmaz gibi göründü. Alacağı karar hakkında sefirleri uzun müddet tereddüt içinde bıraktı. Lombardlar sürülerinin onda birini, Jepidlerden alınacak ganimetlerin yarısını ve onların bütün memleketlerini vaad ettikten sonra ittifaka rızâ gösterdi.

Harbe girişti, Jepidleri tamamıyla mahvetmek için Lombardlara yardım etti. Tuna'ya civar olan vilayetleri birlikte tahrip ettiler. Sene:573

Sonra Bayan Sirmık şehrini muhâsara teşebbüsüne kalktı. Münâsebetlerin bu suretle kesilmesinden dolayı protestoda bulunmak üzere Justen'in göndermiş olduğu Vitalien ile Komitas (Klomitas)'ı zincire vurdu. Sirmık surlarına yaklaştı. Kaleyi kuşattı. Orada kumandan bulunan Bon'a bazı tekliflerde bulundu. İki taraf sulhu ihlal ettiğinden dolayı birbirlerini karşılıklı itham ediyorlardı. Han evvelemirde İstanbul'a sefirler göndermedikçe Bon hiçbir karar vermek istemiyordu. Bu cevaptan memnun olmayan Bayan on bin Kutrigur Hun'unu Dalmaçya kıt'asını tahrip için Sava nehrinden öteye sevk etti. Kendisi de ordusunun geri kalan kısmıyla Tuna'ya yaklaştı. Jepidlerin hududunda karargâh kurdu. Orada defalarca elçiler gönderdiyse de hiçbir şey elde edemedi. Sonunda Aspih (Aspich) namında bir sefir Roma ordularına kumanda eden Tiber ile görüştü. Başlıca reislerin oğullarını rehine sıfatıyla yollamaları şartıyla Avarlara İmparatorun yer tahsis etmesi kararlaştırıldı. İmparator bu anlaşmayı Romalılar hakkında yeterli derecede faydalı bulmadığı için tasdik etmedi. İki taraf tekrar silaha sarıldılar. Tuna nehrini savunmak için Bon'a emir verildi. Avarlar Tuna'ya civar olan bütün vilayetlere yayıldılar. Ekskubitörler (Excubiteurs) kontu olan Tiber'e büyük bir galebe çaldılar.

Bu muhârebeden sonra bir mütâreke yapıldı. Han'ın İmparator Justen'e sefirler göndermesi kararlaştırıldı. Her iki taraftan da muâhedeye tamamıyla riâyet gösterildi. Romalılar Skamanlar(Scamanes)'ın aralarından geri çekildikleri esnâda aldıkları şeylerin hepsini iâde ettirdiler. Sene:574 Menandros Theophan l Confesseur Cedrenos

Sene: 578,579 Menandros

İki millet barış içinde yaşadılar. Tiber İmparator olduğu vakit anlaşma yenilendi. Bundan dolayı Türkistan'ın Büyük Han'ı, İmparator'a pek kızdı. Çünkü Avarlar o zaman Tataristan'dan pek uzak bulunmakla beraber Türkleri hâlâ endîşelendiriyorlardı. Türklerin Tarhan'larından (Tarkhans) biri Tiber'in Altay dağlarına gönderdiği sefîre bundan dolayı tenkitlerde bulundu. Gelip Bosfor'u tahrip edeceğini tehdit makāmında söyledi. Hakîkaten söylediğini de yaptı.

Menandros

Avarlar Hanı Tiber'in mutâd olan hediyelerini sefîri Tarcityus (Targitius) vâsıtasıyla aldı. Fakat hemen arkasından, hiçbir sebep olmadığı halde, gidip Sirmık ile Sinjidon (Singidon) arasında ordu kurdu. Bir çok gemi topladı. Sava nehrine yaklaştı. Civardaki Romalılar korkuya düştüler. Sinjidon'da kumandan bulunan Set (Seth) barışı bozmasının sebebinin ne olduğunu Avarlar Hanı'ndan sordu. Han, mutâd olan vergiyi vermekten imtinâ eden İslavları yola getirmek için bir köprü kurdurmak niyetinde olduğuna dâir cevap yolladı. Aynı zamanda İstanbul'a gönderdiği sefîrleri kabul etmesi emrini verdi. Sefîrler bu sefer için lazım gelen gemileri isteyecekler, Romalılar aleyhinde hiçbir his beslemediklerine dâir teminât vereceklerdi. Bu barbarların sözlerine itimad etmeyen Set, bütün askerlerini topladı, gâyet müteyakkız bulunmağa başladı. Han bu ihtiyattan endîşeye düştü. Eski anlaşmalara riâyet emelinde olduğunu, hem İmparatorluğun hem kendisinin müşterek düşmanlarına karşı yürümekten başka bir şey yapmayacağını tekrar tebliğ etti. Fakat aynı zamanda köprü inşasıyla meşgul olanlara Romalılardan biri bir mızrak atacak olursa, bu hareketi anlaşmaları bozmak gibi telakkî ederek, sonraki olayların sorumluluğunu kabul edemeyeceğini de ilave etti.

Zenar Menandros

Köprüde çalışan amelelerin büyük kısmı Tiber'den hamamlar inşâ etmek için istemiş olduğu Romalı ameleler idi. Onları bu köprüde çalışmağa mecbur tutuyordu. Set böyle mühim bir meselede rastgele bir harekette bulunmaktan sakınmak için Han'ın niyetinin hâlisliği hakkındaki bu beyânatı yeminle te'yîd etmesini istedi. Bunun üzerine barbar, kılıcını çıkararak havaya kaldırdı, dedi ki: "*Eğer Avarların yaptıkları köprü İmparatorluğa harb için yapılıyorsa ben bütün milletimle beraber yanayım, gök bizi ezsin, dağlar, ormanlar bizi yutsun. Sava nehri bizi boğsun.*" Sonra Romalılar tarzında da yemin etmek

isteyerek aynı sözleri *İncil* üzerine de söyledi. Bu kadar yeminlerden artık kanaat getiren Set, Han'ın sefirlerini İstanbul'a gönderdi.

Bu esnâda Avarlar Tiber duymadan evvel köprüyü bitirmek için acele ediyorlardı. İmparator bu haberi sefirlerden aldı. Aynı zamanda sefirler İster yani Tuna nehrini geçmek ve gidip İslavlara hücum etmek için gemiler istiyorlardı. Han'ın maksadı Sirmık'a çıkan bütün geçitleri kapamak ve bu şehri aç bırakarak kaleyi ele geçirmek olduğunu anladı.

O vakte kadar Avarlar tarafından müsterih olduğu için bu kaleye zahire depolamamıştı. Şehri müdâfaa edebilecek askerler Ermenistan'da, Mezopotamya'da İranlılara karşı harb ediyordu. Karşı karşıya bulunduğu zorlukları belli etmek istemeyerek kendisinin de İslavlara harb ilan etmek tasavvurunda olduğunu, fakat gerek kendisinin gerek Han'ın da münâsip bir zaman beklemeleri lazım geldiğini, çünkü Tataristan'ın Büyük Hanı tarafından gönderilmiş olan Türk ordusunun bugün Kürsones şehrini muhâsara ettiğini, Türklerin teşebbüsleri ve maksatları hakkında daha iyi malûmat alırsa Han'a haber vereceğini söyledi.

İşte bu suretle her iki taraf da birbirlerinin maksatlarını anlamıyor gibi göründüler. Sefir, İmparatorun sözlerini tasvip eder gibi davrandı, Avarlar Hanı'nı fikrinden çevirmeğe çalışacağını vaad etti. Fakat yolda İslavlar tarafından öldürüldü.

Biraz sonra İstanbul'a Solak (Solach) namında yeni bir sefir Menandros geldi. Avarların Sava nehri üzerindeki köprüyü bitirdiklerini, Sirmık şehrini ele geçirmekten kendilerini hiçbir şeyin men' edemeyeceğini, yeni bir harbe girişmektense İmparator'un, içindeki muhâfız kuvvetlerini ve ahâliyi çıkardıktan sonra bu şehri kendilerine bırakmasının daha münâsip olacağını söyledi. Romalıların kendileriyle sulh yapmaları İranlılarla savaş halinde bulunmalarından ileri gelmiş gibi telakkî ederek Romalılardan şüphelendiklerini, Sirmık şehri ellerinde olursa Romalıların tecavüzüne karşı bir mânia teşkil edeceğini de ilave etti. Şehir teslim edilmeyecek olursa cebren almağa hazır olduklarını da anlattı.

Hiddetlenen fakat ne yapacağını bilemeyen İmparator sefiri bir çok azarlamalarla geri yolladı. Sirmık'ı güçlendirmeğe hazırlandı.

Teognis (Theognis) Sirmık'ın imdadına gitmek üzere İllir-

ya askerlerini toplamakla görevlendirildi. Han ile müzâkerelerde bulundu. Han, artık muhâsara altına alınmış olan şehrin teslimi lüzumundan bahsetti. Şehir erzaktan mahrum bulunuyordu. Han, bunun hücumla zapt edilmek üzere olduğunu, şehri ele geçirmeyi kendi milletinden Romalıların yanına kaçan mültecilerin firarına mâni olmak için istediğini, çünkü Sirmık'ın iki imparatorluğa hudut olduğunu söyledi. Teognis, Han ilk önce muhâsarayı kaldırmadan hiçbir müzâkereye girişemeyeceği cevabını verdi. Muhârebeye girişmek üzereydiler. Fakat maiyetinde pek az asker bulunduğu için Tiber'i haberdar etmeden muhârebe etmek istemedi. Türklerin hücumundan dolayı endişeli bulunan Tiber, Sirmık'ı teslime râzı oldu. Şehir hemen Avarlara verildi. Sâkinleri çıktılar. Avarlara mühim bir tahsîsât bağlanarak üç seneliği peşin ödendi.

Sene:582 Zonaras Menandros Theophan le Confesseur Cedrenos

Romalılar için bu kadar utanç verici bir anlaşma, Avarları daha küstah bir hale getirmekten başka bir şeye yaramadı. Moris (Maurice) İmparator ilan edildikten sonra Avarlar Romalılardan yeniden para istediler. Anlaşma gereğince kendilerine verilen seksen bin altuna yirmi bin altun daha ilave edilmesini istiyorlardı. Han muhârebeye başlamağa bir sebep bulmak için Romalıları kızdırmağa çalışıyordu. Fakat barışı arzu eden Moris istediklerini onlara vermeğe râzı oldu. İmparatorun bahçelerinde nâdide bir takım hayvanlar vardı. Han bunları merak ediyordu. İmparator en büyük ve en güzel filini Han'a göndermeğe mecbur oldu. Avarlar tahsîsâtın daha artırılması için tekrar bir teşebbüste bulundularsa da bu talepleri reddedildi. Zaten istedikleri de buydu. İmparatorluğa girdiler, Sinjidon, Avgusta (Augusta), Viminak şehirlerini aldılar. Ankial (Anchiale) taraflarını tahrip ettiler. Romalılar sözünde durmadığı için Han'ı protesto etmek üzere Kommentiole(Commentiole)'yi gönderdiler. Bu ise Han'ı daha ziyâde kızdırmaktan başka bir şeye yaramadı. Hatta az kaldı sefirin hayatı bile tehlikeye düşecekti.

Sene:583 Menandros

Ertesi sene Elpidius, Han'ın yanına gitti; eski anlaşmaları yeniledi. Avarlar tarafından gönderilen Tarcityus İstanbul'a geldi. İmparatorun her sene verdiği tahsîsâtı artırması şartıyla barış imzalandı. Bu muâhede ile bağlanan Avarlar İslavları Romalılarla harb etmeğe mecbur ettikleri gibi kendileri de hiç bir meşru sebep olmadan biraz sonra tekrar harbe başladılar.

Boko-labra[56] (Boko-labras) yani Bokomların lisanınca başrahip olan bir Şit, Han'ın karılarından biriyle münâsebette bulunmuştu. Çarptırıldığı cezadan kurtulmak için Türkler namı altında bilinen ve İran civarında oturan mühim bir kabilenin yanına çekilmek istiyordu. Libidin şehrinde Tuna'yı geçtiği sırada Romalılar onu tutuklayarak İstanbul'a götürdüler. Avar Hanı hemen bu fırsattan istifâde ile Meysie (Myse) ve Şitistan kıt'asına girdi. Bononya, Ratiyer (Ratiaire), Dorostol (Dorostole), Zandapa, yahut Saldapa, Pannosa, Marçanopolis (Marcianapolis) ve Trope (Tropée) şehirlerini aldı. Kommentiole hemen Ankiale şehrine giderek orada asker topladı. Altı bin asker seçerek bunları üç kola ayırdı. Bu kola kumandayla görevli olan Kastus (Castus) Çaparda(Tzaparda)'ya ve Emus dağına doğru ilerledi. Avarları gâfil bastı, mühim ganîmetler aldı. Sene 586, 587

Diğer bir kol ile Martin, Tome (Tomé) yakınında Han'ı mağlup etti. Fakat generallerin basiretsizliği muvaffakıyet silsilesini durdurdu. Kommentiole korkusundan Marçanopolis'e çekilmişti. Romalıların asıl kuvvetlerine katılmayı ihmal eden Martin ertesi günü her tarafından kuşatılmış olduğunu gördü. Muhârebede maktül düştü. Askeri dağıldı. Civar ormanlara kaçtılar. Orada barbarlar kendilerini esîr ettiler. Han, ordularını Trakya kıt'asına dağıttı. Büyük sura yaklaştı. Emus ormanlarında bulunan Kommentiole nihâyet Martin[57] ile beraber meydana çıktı. Her ikisi de Avarlara o kadar ansızın hücum ettiler ki tamamıyla üstünlüğü sağlamalarına pek az bir şey kalmıştı. Fakat bir yük beygirinin üzerindeki yüklerin devrilmesi münâsebetiyle bir takım haykırışmalar işitildi. Roma askerleri bundan korkarak kaçtılar. Han, ordusunu topladı, gidip Apiria şehrini zapt etti. Dioklesiyanopolis (Diocletianopolis), Filibe ve Edirne şehirleri önüne geldi. Theophan le Confesseur Theophil

Avarların batı kavimlerini de endîşelendirdikleri görülüyor. Bir Fransız kralı[58] İmparator Moris'ten bir miktar para istedi. Onunla Sene 591 Theophan le Confesseur Cedrenos Joannes Zonaras

---

[56] İhtimal ki Türkistan lisanlarında bir büyük lama manâsını ifâde eden Mo-ho yahut İko-lama ile aynı kelimedir. Labra, Lama kelimesinin bir muharrefidir. Tatarlar hakkındaki eserinde Evesko-petlin'in 1620 târihinde Tataristan'a seyahatinden bahseden Berjeron (Bergeron)'un lamalardan bahsederken bunlara "Labaës" der. Bunun da "Labra"dan pek az farkı vardır.

[57] Buradaki karışıklık metinden kaynaklanıyor. Aynen bıraktık. (E.K.)

[58] Yunan târihçileri Théodorick diyorlar. Bu bir hatadır. Çünkü hükümdar henüz tahta çıkmamıştı.

ittifak ederek bu barbarlarla savaşmak teklifinde bulundu. Fakat İmparator, yabancıların kendisinden talep ettikleri bu nevi vergilere rızâ göstermek istemedi. Han'ın talep ettiği yeni meblağı kapatmaktan da imtinâ etti. Bunun üzerine Avarlar İslavları İster (Tuna) nehrini geçmeğe teşvik ederek Sinjidon taraflarını tahribe yolladılar. Bu barbarlar şehri yedi gün muhasara ettiler. Han bunları geri çağırdı. Ankial şehrine gitti. Drizipera yahut Drizis şehrini muhâsara etti; fakat muhasaradan vaz geçmeğe mecbur oldu. Print yahut Herakle şehrine yaklaştı. Priskus (Priscus) orada Han'ı mağlup etti. Buna rağmen bu general Han'a karşı harb edemeyeceğine inanmış olarak gidip ihtiyatsızca Tzurole şehrine kapandı. Orada derhal muhâsara altına alındı. Muhâsaradan ancak hile sâyesinde kurtulabildi. Bir askere bir mektup verdi. Bu mektup güyâ İmparator Moris tarafından kendisine hitâben yazılmıştı. İmparator mukavemette devam etmesini, Avarlar ülkesine savaş gemileri gönderdiğini, sevk ettiği askerin o tarafları ateş içinde bırakacaklarını yazıyordu. Bu mektup, ümit ettiği gibi, Han'ın eline geçti. Mülkünün imdadına koşmak için Priskus ile müzâkereye girişti. Bir miktar hediye aldıktan sonra geri döndü. Bunları Fransa'dan da, bilhassa, bir akın yapmağa gelmiş oldukları Turinj (Thuringe) kıt'asından da para kuvvetiyle uzaklaştırabildiler.

Sene:593 Theophan le Confesseur Theophil

Romalılarla barış uzun müddet devam etmedi. Han her şeyden ürküyor, Romalıların ufacık bir hareketini anlaşmaları bozmak manâsına alıyordu. Halbuki kendisi istediği gibi o anlaşmaları ihlal eder dururdu. Sebep yokken yine silaha sarıldı. Gidip Sinjidon şehrini tahrip ederek ahâlisini kendi memleketine nakletti. Hasetine, vefasızlığına, paraya doymamasına karşı Priskus'un öne sürdüğü protestoların hiç biri fayda vermiyordu. En sağlam, makul sebeplere karşı gözlerini, kulaklarını kapardı. Yalnız bir türlü doymak bilmediği altunu görünce kulağına söz girerdi.

Sene: 594, 595

Han memleketine döndüğü vakit Priskus Sinjidon'u tekrar aldı. Bunun üzerine Han derhal Dalmaçya'ya geri dönerek bir çok şehirleri tahrip etti. Ertesi sene Meysie kıt'asına girdi. Priskus Sinjidon'dan çıkarak ona karşı yürüdü. Han'a karşı koyacak askeri yoktu. Bazı müzâkereler vukûa gelmiş gibi görünüyordu. Her halde iki ordu Paskalya yortuları esnâsında rahat durdular. İki taraftan hediyeler alınıp verildi. İmparatorun yeni imdat kuvvetleri ile gön-

derdiği Kommentiole'nin ulaşmasına kadar durumlar bu merkezde kaldı. Kommentiole, memnuniyet verici bir şekilde hareket etmemiş olan Priskus'un askerlerini telef etmek vazîfesiyle yükümlüdür deniliyordu.

Gerçekten biraz sonra vukûa gelen bir muhârebede askerin Avarlar tarafından katledilmesine göz göre göre müsâade etti, sonra kendi kuvvetiyle çekildi. Drizipera şehrine girmek istedi. Fakat sâkinleri taşlarla kendisini kovdular. Avarlar Trakya'yı tahrip ile İstanbul'a kadar dehşet saldılar. İstanbul'dakiler Asya'da Kadıköyü'ne (Chalcedoine) geçmeğe hazırlanıyorlardı. Han'ın ordusunda vebâ çıkarak yedi oğlu vefat etti. Orduda büyük tahribât yaptı. Bundan dolayı Han barışa rızâ gösterdi. Her esîr için bir altun talep ediyordu. Moris reddetti. Bunun için barbarlar esîrlerin çoğunu katlettiler, sonra memleketlerine döndüler. Joannes Zonaras Theophan le Confesseur Theophil

O vakte kadar İtalya bu barbarları hiç görmemişti. Lombardlar orada yerleşmişlerdi. Han, bütün zihinlerin Roma şehrini müdâfaa ile meşgul olarak pâyitahtını kurtarmaktan başka bir şey düşünmeyeceklerini tahmin ederek Venedik havalisine girdi. Buralarını baştanbaşa tahrip ederek Frejus'a kadar gitti. Lombardlar Kralı Ajilulse (Agilulse) askerlerinin başına geçmişti. Karısı Romilde, Han'ın onu mağlup ve esîr etmesinden korkarak barbarın karısı olmak çâresini aradı. Han her şeyi vaad etti. Romilde, Frejus kapılarını açtı, Ajilulse'yi ona teslim etti. Ajilulse idam olundu. Romilde'nin gördüğü mükâfât da kazığa dikilmek olmuştur. Sene:599 Pol Diakır

Moris, Avarları başka tarafta meşgul ederek İtalya'da yaptıkları tahribâtı durdurmak için Priscus ile Kommentiole'ye ordularının başlarına geçmeleri emrini verdi. Bunlar Vilminak'ta toplandılar. Vak'adan haber almış olan Han vilayetlere girmiş, Tuna'nın geçitlerini müdâfaa için oğullarını görevlendirmişti. Kommentiole hasta idi. Priscus yalnız başına muhârebeye girişmek istemiyordu. Ma'mâfîh buna mecbur oldu. Birbiri ardınca beş muhârebe yapıldı. Bunların hepsinde Romalılar başarı kazandılar. Harb devam etmekle beraber Moris esîrleri iâde ettirdi. Sene:600

Ertesi sene İmparator, Aspeh (Aspech)'in kumandası altında oldukları halde Kataraklar(Cataractes)'da yığınak yapan Avarları atmak için birâderi Piyer'i gönderdi. Han da İstanbul üzerine yürüyordu. Piyer dönmek için emir aldı. Bununla beraber Gundus yahut Sene: 601, 602

Gudois namında generallerden birini ileriye yolladı. Bu kumandan Tuna nehrini öte tarafa geçerek pek çok ganîmetler aldı.

Moris'in yerine geçen Fokas (Phocas) doğu tarafını tahrip eden Sene:604 Joannes Zonaras Glikas İranlıları defetmekle meşguldü. Avarlar yeniden Trakya'ya girmişler, orada Roma askerlerini bozmuşlardı.

Heraklius tahta çıkınca Avarlar Hanı ile barış yapmak istedi. Bu Sene:619 Theophan -e Confesseur Nicephorus Cedrenos maksatla bir takım hediyelerle birlikte bir sefâret heyeti gönderdi. Aynı zamanda İstanbul'dan çıkarak, Trakya'yı muhâfaza eden büyük sura yaklaştı. Heraklius'un getirmiş olduğu servet Han'ın hırs ve tamahını tahrik etti. Bunları aldı. İmparator kendisinin esîr kalacağı zannına düştü. Hilekârlığından dolayı Han'a protestolarda bulunmakla beraber sulh yaptı.

Fakat Avarlar birkaç sene sonra bu sulhü bozdular. İstanbul Sene:626 surlarına kadar geldiler. Civardaki binaları yaktılar. Patrik ile Patris Bon (Patric Bon) bir miktar asker gönderdiler. Bunlar Avarları ansızın bastırarak kaçmağa mecbur ettiler.

Avarlar yine zaman zaman İmparatorluk vilayetlerine tecâvüz Sene: 791,796 ettiler. Bilhassa Tuna'ya civar olan vilayetlerle sâhip oldukları Panoni kıt'ası ahâlisini tâciz ettiler. Şarlman (Charlemagne) zamanına kadar bu halde kaldılar. Bunların komşuluklarından hiç memnun olmayan bu hükümdar onları itaat altına almağa karar verdi. İns (Ens) nehrini geçti, Tuna'ya kadar ilerledi. Raab nehrine kadar olan havâliyi tahrip etti. Aynı zamanda Avar reisleri arasına nifak düşmüştü. Dâhilî muhârebelerden dolayı o kadar zayıf düşmüşlerdi ki Friul (Frioul) Dukası Hanri, Ring (Ringue) tabir ettikleri başlıca sığınma yerlerini ele geçirmek için bu fırsattan istifâde etti. Burada gâyet büyük bir servet buldu. Reislerinden Tödon (Theudon) namında biri Şarlman'ın yanına gitti. Orada hıristiyanlığı kabul ettikten sonra kendisini Raab tarafına, memleketine gönderdiler. Fakat biraz sonra tekrar putperestliğe döndü. Fransızlar tarafından öldürüldü.

Yeni bir han seçmiş olan diğer Avarlar Pepin tarafından mağlup Sene:799 edildiler. Fransızlar Raab'dan Drava nehrine ve Tuna'nın öte taraflarına kadar olan bütün memleketleri ele geçirdiler. Avarların büyük bir kısmı öldürüldü. Diğerleri de Tis (Tisse) nehrinin ötesine püskürtüldü. Bazı teşebbüslerde bulundularsa da, onların tamamıyla

mahv olmalarını çabuklaştırmaktan başka bir şeye yaramadı. Bütün reisleri harbde telef oldular. Hazîneleri Fransa'ya nakledildi. Avar milleti de mahv oldu.

*

İşte bu milletin mukadderâtı böyle olmuştur. Amur nehri civarlarından çıktıktan sonra Tataristan'ın bir kısmına sâhip oldular. Çin'de büyük tahribât yaptılar. Selinga ile Obi nehirleri civarlarından atıldılar. Volga'nın doğusuna çekildiler. Oradan Panonya kıt'asına geçtiler. Romalıların kuzey vilayetlerinde tesâdüf ettikleri en müthiş düşman bu millet olmuştur. Bu millet Golleri, İtalya'yı titretti. Nihâyet dört yüz seksen dokuz sene pâyidar olduktan sonra Fransızlar ve Şarlman tarafından mahv edildi. Avarlardan evvel Panonya kıt'ası, Hunlar tarafından işgâl edilmişti. Onlar da aynı memleketten geliyorlardı. Avarlardan sonra, ileride görüleceği üzere, burada Türkler yerleştiler.

BEŞİNCİ KİTAP

DOĞU TÜRKLERİ

Kısmen Avrupa hudutlarına doğru atılmış olan Hunlar orada Volga civarlarında ve Hazar Denizi'nin batısında yerleşmiş olan sâir bir çok milletlerle karışmışlardır. Başka Hun kolları Çin'in kuzeyinde kaldılar. Orada pek fazla çoğaldılar, Tataristan'ın bir çok yerlerine dağıldılar. Sonraları bu kavimler muhtelif bir çok adlarla meydana çıkmışlardır. Fakat Hun adı tamamıyla kaybolmuştur. Nasıl ki Tatarlarda da hep böyle olur. Hangi aşîret iktidar makāmını ele alırsa kendi ismini bütün millete teşmil eder. Hun namında bir aşîret tarafından kurulmuş olan imparatorluk mahv olduktan sonra ortadan kalkan Hun adı yerine Türk[1] adı geçmiştir. Bütün Çin târihçilerinin şahitliklerine göre, Tataristan'da yerleşmiş olan eski Hunların küçük bir kolu idiler. Doğulu yazarlar da bu fikri pekiştiriyorlar. Onlar Hunları ancak Türk adı altında tanırlardı. Bizans târihçileri de Türklerle Hunları aynı kavim olmak üzere telakkî ederlerdi.

Tatarların Târih-i Umûmîsi

Memleketin târihçileri tarafından Türklerin menşe'i yahut daha doğrusu bu milletin kuruluşu hakkında verilen izâhâtı burada görmezden gelerek geçiştiremeyeceğim. İran târihçilerinin bahsettikleri Moğol ve Tatar imparatorluklarının, büyük ihtimalle, Çin târihinde pek tanınmış ve bilinmiş olan Kuzey ve Güney Hun İmparatorlukları'ndan ibaret olması lazım geleceğini yukarıda söylemiştim. Moğol İmparatorluğu'nun yani Kuzey Hun hükûmetinin yıkılmasından sonra, son imparatorun oğlu Kayan ile yeğeni Nagos Tatarların Moğol milletinde yaptıkları katiamdan kurtulmuşlardı. Her ikisi de esîr düşmüş olmakla beraber, hemen hemen aynı yaşta bulunan bu gençler o sene evlenmişler ve karılarıyla beraber kaçmak ve memleketlerine dönmek çâresini bulmuşlardı. Memleketlerinde,

[1] Bütün yabancı isimleri tahrif eden Çinliler bunu Tu-kiue veyahut Tu-kue diye telaffuz ediyorlar.

katledilmiş olanların beygirlerini, develerini, eşyalarını ele geçirdikten sonra dağlar arasında daha emîn bir sığınma yeri bulmak üzere yola çıktılar. Tatarcada "Arşara" tabir olunan bazı hayvanlar tarafından açılmış bir yol buldular. Bu o kadar dar bir yoldu ki ancak bir adam geçebilirdi. Her iki tarafında müthiş uçurumlar vardı. Firârî Türkler bu yolu tuttular, gide gide gâyet hoş bir ovaya geldiler. Her tarafından çaylar akıyordu. Kimsenin gelemeyeceği bu noktada yerleştiler. Kışın burada et ile, yazın süt ve meyve ile yaşadılar. Bu kıt'aya Erkene-kom adını verdiler.[2]

Bu iki Türk reisinin zürriyeti bu vâdide çoğaldı. Daha kalabalık olan Kayan[3] evlatlarına Kıyat (Kaiath) namını verdiler. Nagos(Negüz)'un ahfâdı ise başlıca iki kola ayrıldı. Birincisi Naguslar (Negüzler), ikincisi Derligin (Derlighin) namını taşıdı. Bütün bu kavimler dört yüz seneden ziyâde Erkene-kom vâdisinde kalarak orada muhtelif aşîret veya kabîlelere ayrıldılar. Sonraları burası onlara pek sıkışık gelmeğe başladı. Bir umûmî meclis toplayarak eski memleketlerinin yolunu tutmak kararını verdiler. Fakat oraya götürecek olan o dar yolu bulmak meselesi vardı. Çünkü yolun nerde olduğu unutulmuştu. Pek çok aradılarsa da hiçbir fayda vermedi. Artık olağanüstü hallere başvurmak zarurî oldu. Rivâyet olunduğuna göre dağı büyük bir dikkatle gözden geçiren bir demirci münâsip bir yer keşfetti. Burası demirle ilgili maddelerden oluştuğu için bir geçit açmak kolay idi. Burayı yakmak teklifinde bulundu. Yetmiş tane büyük körük yerleştirdiler. Bu körükler sâyesinde ateşler yakarak madeni erittiler. Bu suretle deve geçebilecek kadar bir yol açıldı. Bütün millet Erkene-kom'dan çıktı. Bu olayın hâtırasını saklamak için Moğollar her sene bir şenlik yaparlardı. Bu şenlikte büyük bir ateşte bir demir parçasını kızdırmaktan ibâretti. Han bir çekiçle bu demirin üzerine vururdu. Ondan sonra bütün aşîret reisleri aynı şeyi tekrar ederlerdi. Halk da her aşirette aynı merâsimi yaparlardı.

Bu Moğol Türkleri Erkene-kom vâdisinden çıktıkları zamanda Kurlas[4] (Kurlaas) aşîretine mensup Berte-zena (Berté-zena) [Bör-

---

2 "Erkene" yahut "Irgana" kadîm Türkçede "vâdi" demektir. "Kom" da "pek yalçın bir tepe" manâsınadır.

3 Bu kelime, "bir kayanın üstünden sür'atle düşen sel" manâsını ifâde eder. (Acaba "kaymak" masdarından mı? H.C.)

4 Bu aşîret Kayan neslindendi.

teçine] adında bir Han'ın idâresi altındaydılar. Bertezena bütün civar kavimlere sefîrler göndererek kendisine itaat edecek olanları himâye edeceğini vaad etti. Bu istiladan haberdar olan Tatarlar Moğollara hücum ettiler. Fakat mağlup olarak bütün aşîretlere dağıtıldılar. Ebu'l-Gâzî Bahadır Han'ın rivâyetine göre bu olay kadîm Türk Moğollarının son imparatorları olan İl Han (İl-khan)'ın mağlubiyetinden dört yüz elli sene sonra meydana gelmiştir. Çin târihinin kadîm Hunların dağılması ve Türklerin kurulması hakkında verdiği bilgilerle bu rivâyet karşılaştırılınca, bu kavimlerin menşe'i hakkında söylenen sözlerin hangi yönlerinin doğru olduğu kolayca meydana çıkar. Türkler milâdın 545'inci senesinde meydana çıkmışlardır. Bundan dört yüz elli sene çıkarılacak olursa Milâdın 95'inci senesine dönülmüş olur ki Çin târihine göre, şüphe yok ki kadîm Moğollardan ibâret olan Kuzey Hunları'nın da yıklış zamanı 93 milâdî târihidir. Bu kadîm Hunlar yıkılmış oldukları zaman muhtelif mahallere kaçışmışlardı. İçlerinden büyük bir kısmı Altay dağlarını geçti. Erkene-kom vâdisi Altay dağlarındadır. Demek oluyor ki Kuzey Hunları ile kadîm Moğolların çöküşü aynı olaydan ibârettir.

Börteçine'nin vârisleri şunlardır:

Kav İdil (Kaw-idill) (Kus-dil?), Börteçine'nin oğlu.
Bizin Kayan (Biçin Kayan), Kav'ın oğlu.
Kipzi Mergan (Kiçi Mergen), Bizin'in oğlu.
Menku Azin Borel (Menkoazin-borell) (Mengü Açin Böre), Kiçi'nin oğlu.
Bukbendun (Bökenden), Mengü Açin'in oğlu.
Simsavzi (Samsavcı) (Simsauzi), Bukbendun'un oğlu.
Kaymazu (Kaimazu), Samsavcı'nın oğlu.
Temir-taş, Kaymazu'nun oğlu.
Mengli Koca, Temir-taş'ın oğlu.
Yulduz Han, Mengli'nin oğlu.

Bu hükümdarın iki çocuğu oldu. Fakat kendisinden evvel vefat ettiler. Büyük oğlundan Dejun-bayan (Debun-bayan) adında bir erkek evlat, ikinci oğlundan da Alan-kava (Alankova) isminde bir kız çocuk kaldı. Yulduz Han bunları evlendirdi. İşte Cengiz Han bu prensesin neslindendir. Ebu'l-Gâzî ile İran târihçilerinin naklettik-

leri gelenekleri bu noktada terk ederek Çin târihlerinde gördüğümüz tafsîlata geçeceğiz. Her iki rivâyet bazı yönlerden birbirlerinden farklı olmakla beraber esas itibarıyla benzeşmektedirler.

Ven-hien
Tum-kao
Sui-şu
Tam-şu

Bazı târihçiler Türklerin Şen-si dâhilinde Ping-leang-fu civarlarına dağılmış olan bir takım Hun aşîretlerinden indiklerini söylüyorlar. Bu Türklerin âile isimleri Asena yahut Zena idi. Goei Tatarları İmparatoru Tai-vu-ti, Pe-lang hânedânı namı altında Pim-leang civarlarında hükümran olan Tsie-kiu-şi âilesini mahv ettiği vakit Zena'lardan beş yüz âile kuzeybatı taraflarına kaçtılar, Jeu-jen Tatarlarına tâbi oldular. Onlar da kendilerini Altay dağlarına göndererek orada iskân ettirdiler. Bu meşhur dağlardan biri bir miğfer biçiminde idi ki o memleketin lisanında buna "Türk"[5] tabir ederler. Bu dağın eteğinde yerleşmiş olan yeni Hun kolonisi dağın ismini aldı. Demir âletler imâliyle meşgul oldu. Zâten bunda tam anlamıyla mahâretleri vardı.

Başka bir geleneğe göre Türklerin ataları Si-hai denilen Batı Denizi'nin kuzeyinde otururlardı. Civar kavimler bunları mahv ettiler. Çoluk çocuk, kadın erkek hepsini katlettiler. Yalnız on yaşında bir çocuk kurtuldu. Bunun ellerini, ayaklarını kesmişlerdi. Bu çocuğu büyük bir göle attılar. Ormana bırakılmış olan Romus ile Romulus'u bir dişi kurdun emzirdiği gibi, Türk İmparatorluğu'nun bu kurucusuna da bir dişi kurt baktı; gıdâsı için lazım olan şeyleri çocuğa getirdi. Târihçiler bu masalı hiç açıklamağa teşebbüs etmiyorlarsa da, dişi kurdun bu namı taşıyan bir kadın olması ve çocuğa bakmış bulunması muhtemeldir. Sonra bu delikanlı ile evlendi, onu Batı Denizi'nin doğusunda, Uygur diyarının kuzeybatısında bir dağa doğru götürdü. Dağda bir mağaraya tesâdüf ederek bunun içinden geçti, güzel ve münbit bir ovaya geldi. Bu ovanın iki yüz "li" çevresi vardı. Bu kadının on oğlu oldu. Civar kavimlerden kaçırdıkları kızlarla evlendiler, her biri bir âile namı aldılar. İçlerinden biri Zena yahut "Dişi Kurt" ismi taşıdı. Sonra bu isim onun evlatlarına intikal etti. Bu âilenin reisi bütün milletin hükümdarı oldu. Menşe'inin hâtırasını muhâfaza için bayraklarının bağlı olduğu mızrakların bir kurt başı ile sonlanmasını arzu etti. Torunlarından O-hien-şe namında biri sonraları Jeu-jenlere tâbi olmuştur.

---

5 Ebu'l-gâzî Bahâdır Han Türkçede "Turkak" kelimesinin muhâfaza manâsına olduğunu söylüyor.

İşin hârika [olağan dışı] kısmı bertaraf edilecek olursa bu an'ane bu kavimlerin târihi hakkında bildiğimiz şeylerle pek âlâ te'lif edilebilir. Avrupa'da mahv edilen Hunlar Volga nehri ve Hazar Denizi boyunca yerleşmişlerdir. Çinliler Hazar Denizi'ne "Batı Denizi" adını verirler. Hunların içinden büyük ihtimale göre Tataristan'a dönmüş olanlar Altay dağlarına gitmiş, orada yerleşmiş olacaklardır. İhtimal ki dişi kurt hikâyesini, çocuklarının civar kızları kaçırmaları keyfiyetini de oraya Avrupa'dan götürmüş olabilirler. Çünkü bu masal, dişi bir kurt tarafından büyütülen ve Roma'nın kurulmasından sonra, tebaasına Sabin kızlarını kaçırmalarını emreden Romulus'un hikâyesinden kopya edilmişe benziyor. Bu rivâyetin arkası ise Ebu'l-Gâzî Han tarafından hikâye edilen şekilden hiç farklı değildir. Öte tarafında münbit bir ova bulunan dağ bu târihçinin eserinde gördüğüm Erkene-kom'dur.

Yine Çinliler tarafından hikâye edilen üçüncü bir an'ane daha kalıyor. Türkler, kadîm Hunlar ülkesinin batısında yer alan Su namındaki bir krallıkta oturan Hunlardan ibârettir. Ko-pam-pu namındaki bir aşîret reisinin on yedi kardeşi vardı: Birinin ismi İ-çe-ni-sai-tu idi. Bütün bu kaba ve ahmak Hunlar mahv edildiler. Yalnız İ-çe-ni-sai-tu kurtuldu. Zâten o olağan-dışı bir şekilde dünyaya gelmişti ve rivâyet olunduğuna göre rüzgârlara, yağmurlara hükmü geçerdi. Biri yaz perisinin diğeri kış perisinin kızlarıyla evlendi. Bunlardan dört çocuğu oldu. İçlerinden en büyükleri olan Na-tu-luşe kral ilan edildi. Ven-hien Tum-kao

Bu kral tebaasına Türk adını verdi. Muhtelif on zevceden peydâ olan ve hepsi validelerinin âile isimlerini alan çocukları arasında bilhassa O-hien-şe namında bir tanesi meşhur olmuştur. Bu, Zena yani "Dişi Kurt" lakabını taşıyordu. Kısacası bütün bu an'aneler Türk milletini bir dişi kurttan yani bu isimle adlandırılan bir kadından indirmekte müttefiktirler.[6]

6 Ebu'l-Gâzî tarafından nakledilen an'aneler burada hikâye ettiğim tafsîlata pek yaklaşır. İşte devamı: Alankava'nın üç oğlu oldu: Birincisi Bokum-katagon (Bokun-kıykın) Katagon aşîretinin kurucusudur. İkincisi Boskin-zalzi Zalzatların ceddidir. Üçüncüsü de Buzengir-mogak'dır. Bunun iki oğlu oldu. Biri Tumul, diğeri, babasının yerine geçen, Toşa. Toşa'dan Dutumin dünyaya geldi. Bu, dokuz çocuk babasıdır. Çocukların hepsini Celayirler öldürmüştür. Yalnız içlerinden Kaydu kurtulmuştur. Bu vak'a Hunların katliamının aynı gibi görünüyor. Bir dişi kurt tarafından

Bu rivâyetlerde göze çarpan ihtilaf menşe'i Türklerin şüphe yok ki muhtelif aşîret veya kabîlelelerden oluşmalarından, bunlar birleştikleri vakit her birinin kendilerine âit husûsî bir gelenek getirmelerinden, sonra bunların karıştırılmalarından ileri geliyor. Ne olursa olsun, Türkler, altıncı asra doğru Tataristan'da gâyet kuvvet ve şevket sâhibi olmağa başlamış Hunlardır.

O zaman Altay dağlarında yani Altun dağlarında ikamet ederlerdi. Çinliler bu dağlara Kin adını verirler. Burada Jeu-jen Tatarlarının hizmetinde, demircilikle meşgul idiler. Bu kökenin hâtırasını torunlarına saklamak içindir ki sonra gelen Hanlar her sene bir demir parçasını ateşte işlemek merâsimini ihdâs etmişlerdir.

Kam-mu

Bu Türklerin Tu-muen namındaki reisleri ilk önce civardaki bazı küçük aşîretleri itaatı altına aldı. Tataristan'da elde ettiği bazı muvaffakıyetler onu korkulacak bir hale getirdiler. Asya'nın kuzeybatısından gelmiş ve Çin'in bir kısmına hâkim olmuş olan Goei Tatarları, Türklerin, Tataristan dâhilinde mâlik oldukları yerlerin batı hudutları üzerinde ekseriya icrâ ettikleri akınlardan en çok zarar görenler arasındadırlar. Bu akınlara mâni olmak ve bu kavimleri rahat yaşamağa sevk etmek için Goeiler İmparatoru kendilerine sefîrler göndermenin münâsip olacağına hükmetti. Bu teşebbüs Çin tarafında bir müddet sulhü temin ettiyse de Tataristan'da büyük ziyanlara sebep oldu. Bunun da en çok acısını Jeu-jenler çektiler. Onlardan sonra da Çinliler zararlı çıktılar.

Sene:545
Kam-mu
Lie-tai-ki-su

Türklerin reisi kendisini dünyanın en kudret sâhibi bir hükümdarı zannetti. Cesâreti sâyesinde hakîkaten de böyle oldu. Bir Çin

Sui-şu
Kam-mu
Sene:551
Ven-hien
Tum-kao

büyütülen bir küçük çocuk kurtuldu denilmesine benziyor. Kaydu'nun üç çocuğu oldu. Bassikar, Hurmalankum, Zapzin. İlk iki çocuktan Bayzuç(Baizutz)'un aşîreti gelmiştir. Hurmalankum'dan ise Murank-dukozina, bundan Kadun doğmuştur. Bunun lakabı Tayşi yani "Güzel sesli" idi. Zapzin'den Zipzut(Zipzut)'lar ve İrijentler (İrigents) aşîretleri gelir. Kaydu Han'ın vefatından sonra oğlu Harmalankum pederinin dul zevcesiyle evlenerek iki oğul sâhibi oldu. Moğol lisanında bunlara Kodu-zena (Caudu-gena) ve Olekzin-zena diyorlardı. Türk lisanında Irgak-bura ve Urgazi-bura yani "erkek kurt" ve "dişi kurt" demektir. Bu iki kardeşten kalabalık bir aşîret türedi. Bu aşîretin ismi Zennas idi. Nagos da denilmiştir. Fakat bunu pederi Kaydu'nun yerine geçen Nagoslar-Bassikar ile karıştırmamalıdır. Bunun Tumana namında bir oğlu oldu. Kendisinden sonra hüküm sürdü. O kadar kudret kazandı ki bütün Nirun kabilesini itaat altına aldı. Bu, yeni Türk İmparatorluğu'nun kurucusu olup ileride kendisinden bahsedilecek olan Tumen İl-han'dır.

İmparatoru'nun mükellef bir sefâret hey'eti kendisini daha mağrur bir hale getirdi. Bununla beraber hep Jeu-jen hanlarının kayıtları altında bulunuyorlardı. Fakat Tie-le yahut Kao-çe Tatarlarının isyanı bu resmî itaat kaydından da kurtulmasına hizmet etmiştir. Kadîm Hunlardan inmiş ve bütün Tataristan'a, bilhassa Tula ve İrtiş nehirleri sâhillerine yayılmış olan bu Kao-çe Tatarları Jeu-jenler Hanı'na karşı silaha sarılmışlardı. Türklerin reisi tebaasının başına geçti, bunlara karşı yürüdü. Bu Tatarlardan elli bin âileyi itaatı altına aldı. Bu muvaffakıyetlerden mağrur olarak Teu-pim namındaki Jeu-jen Hanı'nın kızını istedi. Tataristan Hanı -çünkü Jeu-jenler hemen bütün Tataristan'a sâhiplerdi- Tu-muen'in murahhasını hakāretle koğdu. "*Nasıl,*" dedi, "*demirhanelerimde çalışan esîrlerimden biri kızıma tâlip olmak cür'etkârlığında mı bulunuyor?*"

Han talepten ne kadar kızmış ise Tu-muen de bu redden o kadar öfkelenmiş olarak Jeu-jenlere savaş ilan etti. Bu savaşı gâyet şiddetle yürütebilmek için Goei sülalesine mensup Çin İmparatoruna mürâcaat etti. İmparator, Jeu-jen Hanı kadar müşkülpenest olmadığı için Çang-lo namında bir kerîmesini ona verdi. Bu kadar kuvvetli bir hükümdarın himâyesine dayanan Tu-muen uğradığı hakāretten intikam almak fırsatını artık uzatmadı. Jeu-jenler üzerinde o kadar büyük muzafferiyetlere nâil oldu ki, ordusu tamamıyla hezîmete uğramış olan imparatorları Teu-ping Han kederinden kendisini öldürdü. Bunun üzerine Tu-muen, Han ünvanını aldı. Kendisine "İl-han" adı verdirtti. Zevcesine "Hatun" namı verdi. Âilesine mensup bütün prenslere yani çocuklarına ve kardeşlerine Te-le denildi. Muhtelif aşîret reislerine de Şe namı verildi.

Lie tai ki mu
Kam mu
Sene 552
Ven-huen
Tum kao
Sui-şu

Bir takım kumandanlar ve nâzırlar tayin ederek her birine ayrı ayrı isimler konuldu. En ileri gelenlerin miktarı yirmi sekize varıyordu. İl-han, sarayını İrtiş nehrinin menbalarına doğru Tu kin dağında kurdu. Bir çadır altında konulmuş bulunan tahtı dâima doğu tarafına yöneltilmişti. Çadırın büyük girişinin önünde bir bayrak vardı. Bayrağın ucu altun bir kurt kafasıyla son buluyordu.

Tam şu
Lie tai ki mu

Din husûsunda Türkler ateşe, havaya, suya, arza pek hürmet gösterirlerdi. Bir Allah'a taparlardı ve bunu sağ kâinat gibi telakki ederler, buna kurban olarak deve, sığır, koyun keserlerdi. Rahipleri gaibden haber vermek iddiasında idiler. Bu, Türklerin kendi memleketlerinde vücut bulmuş olan kendi dinleridir. Bu konuda daha

Theophilact
Simocat

fazla malûmât kaybolmuş olduğu için tafsîlat veremiyoruz. Fakat hâriçten de başka dinler onların aralarına dâhil olmuşlardı. Hıristiyanlık Tataristan'a pek çabuk girmiştir. Bu doğu kavimlerinin batı kavimleriyle olan bütün o münâsebetleri bizce bu konuda şüphe bırakmıyor. Fakat yakınlarında ilk çağlarda meşhur bir din vardı. Yani Zerdüşt dini mevcut idi. Türklerin bir kısmı, bilhassa İran ile Mâverâünnehir taraflarında sâkin olanlar bu dini kabul etmişlerdi.

Zerdüştlüğün esasları hakkında sarih ve doğru bilgiler mevcut değildir. Zerdüşt'ün eserleri bize kadar ulaşmamıştır. Bugün mevcut olan ve Zerdüşt'e isnâd edilen eserler ciddî bir incelemeye pek zor tahammül edebilirler. Keskin görüşlü bir tenkitçi bunların daha sonraki, yeni eserler olduklarını anlamakta gecikmez. Hıristiyanlarla Müslümanların aralarında yaşayan majlar[7] kendi ibadetlerinin manâsızlığını anladıkları için eski dini bozmuşlar, tapındıkları muhtelif bir takım mabudları bu eserlerde tek ve hakîkî bir Allah'ın vasıfları şeklinde göstermek istemişlerdir. Doğulu yazarlara ve meşgul olduğu konuya karşı pek yoğunlaşmış bulunan Mösyö İyd (Hyde), bu majları İran'da seyahat etmiş ve İranlılar arasında uzun müddet yaşamış olan Yunan yazarlarının tasvirlerinden bütün bütün başka bir şekilde gösterir. Birbirine bu kadar zıt fikirleri te'lif edebilmek için İran dininin biri feylesoflar diğeri halkın avamı tarafından kabul edilmiş iki şeklini birbirinden ayırmak gerekir. Hindistan dini de bu şekilde teşekkül etmişti. Samani'ler yahut hakîmler yalnız bir Allah'a taparlardı. Avam halkın ise hayrete şâyân derecede çok mabudları vardı. Bu fark kabul olunursa Yunan târihçileri İran dinini bize avam halkta gördükleri şekilde göstermişler demektir. Bugünkü majlar ise bize feylesofların ve avam halkın ıslah edilmiş dinini gösteriyorlar.

Kadîm İranlılar semâya, arza, güneşe, aya, ateşe, suya ve rüzgârlara taparlardı. Sâsâniyân sülalesinin yönetimi zamanında aynı dinden bahseden Çin muharrirleri İranlıların semâya, arza, güneşe, aya, suya ve ateşe kurbanlar kestiklerini kat'î surette söylüyorlar. Yunan müverrihlerine göre ateş majların en belli başlı ibâdet mevzu'u idi. Ateşi ilâhî kudretin bir parçası gibi telakkî ediyorlardı. Bunun en mükemmel numûnesi ise güneş idi.

Herodot
Strabon
Ven-hien
Tum-kao

---

7 İran mecûsî rahipleri.

İsâ'nın doğumundan 683 sene evvel gelmiş diye tahmin ettiğim bu dinin kurucusu Zerdüşt, biri İyi diğeri Fenâ olmak üzere iki esasın mevcudiyetini ortaya koymuştu. Birinci esas Nur yahut Hurmuz, diğeri Zulmet yahut Ahriman idi. Bunlara üstün olan bir esas daha vardı ki her ikisi de ondan çıkmışlardı. Bazı Yunan târihçileri buna "Zaruâm" (Zarouam) namını verirler. İranlılar "Hazarvan" (Hazarouan) derlerdi ki azim-i fezây-ı â'sâr [asırların fezâsına gidiş], ebediyyet demekti. Fakat büyük ihtimale göre Türkler İran dininin bu ulvî fikirlerini almayarak tabiatın unsurlarına karşı gösterdikleri o kaba ibâdeti almışlardı, İran kavmi gibi putperest idiler.

Sonraları kısmen Zerdüştlük kısmen Hıristiyanlık üzerine kurulmuş bir din teşkil eden Manes (Manés) yeni mezhebi bizzat Türkistan'ın içlerine götürdü. Uygur memleketinde bu mezhep namına mâbedler binâ edildi. Manes'in dini Çin'e kadar nüfuz etti. İhtimal ki bazı çağdaş seyyahların bazı Hıristiyan merâsimi ile Tataristan lamalarının merâsimi arasında gördükleri benzerliğin menşe'i budur. Bununla beraber bu benzerlikler Manes'in dini olan Manikeizm(Manichéisme)'e mürâcaat edilmeden de doğrudan doğruya hıristiyanlığın oraya nüfuz etmiş ve sonra bozulmuş, memleketin sâir dinleriyle karışmış, aynı hale gelmiş olmasıyla izâh edilebilir. Ven-hien Tum-kao

İl-han[8] kurduğu imparatorluktan uzun müddet faydalanamadı.

[8] Ebu'l-Gâzî'ye göre Tumana (Tümene) yahut Tu-muen İl-han dokuz çocuk bırakmıştır. Birinci oğlu Zarsu(Çarsu)'dan Butakin (Butekin), Urut (Urutt), Mankat (Mankatt) adında çocuklar dünyaya gelmiştir ki üçü de aynı isimde birer aşîret kurmuşlardır.

İkinci oğlu Janinşur-Tumanzu da bir aşîret kurcusudur.

Üçüncü oğlu Samkazun(Samkecun) (Samcazun)'dan Badurcin (Badurgin) aşîreti peydâ olmuştur.

Dördüncü oğlu Batkılki Budat (Budatt) aşîretinin kurucusudur.

Beşinci oğlu Kabul Han (Cabull) Cengiz Han'ın ceddidir.

Altıncı oğlu Kazuli (Kaculi) (Cazuli)'den Jedemzi Barlass (İrdemci Barlas) dünyaya gelmiştir ki Barlas (Berlass) aşîretinin reisidir. Timurlenk bu aşîrete mensuptur. "Barlas" bir ordu kumandanı demektir.

Yedinci oğlu Udurbajan (Ordu-bayan), Kajumlar (Kacumlar)(Cazums) aşîretinin babasıdır.

Sekizinci oğlu Balzar(Balcar) Oğlan Oyulotlar(Oulyotlar)(Oilots)'ın kurucusudur. "Oğlan" Moğol lisanında "topal" manâsınadır.

Dokuzuncu oğlu Olzingan (Olcıngan)(Olzingan) Basut (Bassutts) yahut Jetsuç (Yessut) (Yessutz)'ların babasıdır. Olzingan "ateşin [ocağın] başında uzun müddet

Sene:553 Kam-mu Sui-şu Lie-tai-ki-su

Ertesi sene vefat etti. Oğlu Ko-lo, İ-se-ki Han namını aldı. Gâyet mühim hediyelerle Batı Goeileri İmparatoru'na bir sefîr yolladı. Biraz sonra vefat etti. Bir oğlu kalıyordu. Bunu tahttan mahrum ederek yerine birâderi Se-kin(Sse-kin)'i bıraktı. Bu, Mo-kan Han ünvanı altında tanınmıştır. Cesâreti ve harb fennindeki mahâreti hasebiyle bu hükümdardan bütün civar kavimler korktu. Çinliler yüzünün son derecede geniş, renginin kırmızımsı, gözlerinin gâyet parlak olduğunu söylüyorlar.

Hükümranlığının başları Jeu-jenlerin mağlubiyeti ile taçlandı. Jeu-jenler uzun müddet karşı koymağa güç yetiremeyerek memleketlerini ona bıraktılar ve Çin'in bir kısmı üzerinde hüküm süren Tsinler İmparatoru Ven-siuen-ti'nin yanına çekilmeğe mecbur oldular. Çin hükümdarı bu Tatarları güzel bir şekilde kabul etti. Fakat bizce bilinmeyen bazı sebeplerden dolayı onların Ku-ti namındaki hanlarını tahttan indirerek yerine Teo-pim'in oğlu Gan-lo-şin'i geçirdi ve tebaasıyla beraber yerleşmek üzere Ma-ye civarlarına gönderdi. Bu yeni oluşum için lazım gelen şeylerin hepsini de onlara verdikten sonra Türkler aleyhine yürüdü. Onları barış istemeğe ve vergi vermeyi kabul etmeye mecbur bıraktı.

Ven-hien Tum-kao

Çinlilerin Türklere üstünlüğü, Büyük Hanı silahlarını batı tarafına çevirmeğe yöneltti. Çünkü orada yalnız bedevîlerle muhârebe vardı. Mâverâünnehir'de Je-talar yahut Jetler denilen kavimleri kaydı altına almağa gitti. Bunlar, Hunların târihinde bahsettiğimiz Yue-şilerin neslindendiler. Bütün Tataristan'ı geçtikten sonra Ceyhun yahut Oksus nehri boyunca yayıldılar. Hatta Ganj nehrine kadar gittiler. Orada yine bu kavme Jet namı altında tesâdüf edilir. Çoktan beri Jeu-jen Tatarlarına tâbi' idiler. Bu Jetler Fo dinini kabul etmişlerdi. Çadırlar altında otururlar, çadırlarını mevsimlere göre bir yerden bir yere, havanın şiddetlerinden korunabilecekleri mevkilere naklederlerdi. Bir kralın idâresi altındaydılar. Kralları hemen her ay yer değiştirirdi. Aralarında o kadar az kadın vardı ki bir kadına sâhip olmak için bir kaçı birleşmeğe mecbur oluyorlardı. Fakat

oturmuş adam" demektir. Bir âilenin en küçük çocuklarına bu isim verilir.

Kabul Han pederinin yerine geçti. İhtimal ki Çinlilerin Ko-lo dedikleri hükümdar ile aynı kimsedir. Fakat bu yazarın bu hükümdardan sonra Cengiz Han'a gelinceye kadar ardarda gelmiş batınlar hakkında verdiği malûmâtı tamamı tamamına doğru olarak telakkî etmekten kaçınılmalıdır.

bu garip âdet mucibince bunların hep kardeş olmaları lazımdı. Yoksa dostlara mürâcaat edilirdi. Bu kadınlar bir alamet taşırlardı. Kocalarının miktarı bu alametten belli olurdu. Kadınlar erkeklerin ikametgâhından yüz, iki yüz hatta üç yüz li uzakta otururlardı. Bu hükûmet şekline göre bu da tabii idi. Çünkü bilhassa hiçbir erkeğe âit olmadıkları için onlardan birinin yanında oturmak olamazdı. Bu sebepten dolayı erkekler üzerinde büyük bir nüfuz sâhibi olmuşlardı. Rivâyet olunduğuna göre bu kavimler kadınlarının hâkimiyet ve esâreti altında yaşıyorlardı. Jetler sakallarını tıraş ederlerdi. Husûsî bir nevi arabaları vardı. Hırsızlara karşı gâyet şiddetli muâmele gösterirlerdi. İçlerinde zengin olanlar ölülere taştan mezar yaptırırlardı. Fakirler ise ölüleri, kullandıkları kap kacakların hepsiyle birlikte toprağa gömmekle yetinirlerdi. Hoten, Yerken ve Kâşgar ülkeleriyle Kapçak'ın bir kısmını kendilerine bağlamışlardı.

Büyük Han onların memleketini zapt edince Hazar Denizi'ne kadar uzanan bütün o geniş ülkelere sâhip oldu. Doğu tarafında Kore'nin kuzeyinde yer alan Kitanları itaati altına aldı. Leao-tung Denizi'ne kadar bütün Doğu Tatarları kendisine tâbi' oldular. Kuzeyde, İrkutskoy (İrkutskoi) batısında Ki-ku denilen kavimleri ele geçirdi. Sibirya'nın bir kısmına, ihtimal ki tamamına sâhip oldu. Kuzey Denizi manâsına gelen Pe-hai kelimesiyle Kuzey Buz Okyanusu anlaşılmak lazım gelirse, bütün Sibirya'yı zapt etmiş olduğuna hükmetmek icap eder. Fakat bu noktada yanlış bir hüküm vermemek için Çinlilerin ekseriya bu ismi büyük nehirlere ve göllere vermiş olduklarını unutmamak gerekir. Onun için Pe-hai kelimesi Paykal Gölü'nü de ifâde edebilir. Bütün bu geniş ülkeler güneyden Çin ile sınırlandırılmış idiler.

Ven-hıen
Tum-kao
Kam-mu
Lie-tai-kı-s
Sui-şu

Bu kadar yüksek bir kuvvet derecesine erişmiş olan Mo-kan Han kendisini, Jeu-jen Hanını bütün tebaasıyla birlikte öldürmelerini Çinlilerden talep edecek bir iktidarda gördü. Çin'in himâyesini istemeğe gelmiş bir hükümdarı düşmanına teslim etmekteki adaletsizliğe rağmen Kum-ti namındaki Goei İmparatoru bu milletten üç bin kişiyi Hanlarıyla beraber Türklerin sefîrlerine teslim etti. Onlar da şehrin kapısında bunları merhametsizce katlettirdiler. Bu kadar barbarca bir hareketten sonra Türklerle Goeiler birleşerek Şen-si'nin batısında oturan Tu-ko-hoen namındaki diğer Tatar kavimlerine

Kam-mu
Lie-tai-ki-s
Sene:555

karşı yürüdüler. Büyük Han bunların şehirlerini tahrip ettiği sırada Çin orduları başka taraflara doğru gidiyorlardı. Geçtikleri yerlerde onlar da daha az tahribât yapmadılar.

Ko-ko-nor Gölü'nün sâhilinde Türklere tesâdüf ettiler. Çin kumandanı, Büyük Han tarafından bir çok sitayişlere ve hediyelere nâil oldu. Her iki taraf da kendi arâzilerine çekildiler. Bu sefer sâdece bir akın gibi telakkî edilerek bir fütûhât sayılmamıştır. Çünkü Tu-ko-hoen Hanı, Türklerin hudutlardan çıktıklarını görür görmez silahlı olarak Çin'e girdi. Çeolar Çin'de yeni müesseseleşmeğe başlamışlar ve yeni bir imparator sülalesinin temelini koymuşlardı.

Sonra bu İmparatorlar Türklerin, hatta Tataristan'daki diğer
Sene:557 kavimlerin nazar-ı dikkatini davet etmiştir. Çin tahtında bir kere güçlü bir şekilde yerleştikleri vakit Büyük Han onların ittifaklarına tâlip oldu. Kendilerine sefirler yolladı. O zaman hükümran olan imparator, Mim-ti idi.

Mâverâünnehir Jetleri ihtimal ki onun himâyesi altına girmek ve
Sene:561 Türklere karşı yardımını ricâ etmek maksadıyla milletin ileri gelenlerinden bir kaçını külliyetli hediyelerle gönderdiler. Han bunu bir hakâret saydı. Çin ile uyuşmalarına mâni olmak için bir ordu ile memleketlerine girdi. Bütün aşîretlerini darmadağın etti. Bununla beraber her vakit Çeo sülalesi hükümdarlarına bağlı kaldı. Mim-ti ölüp de Vu-ti tahta çıktığı zaman Uygurlar ve Kâşgar'a kadar olan bir çok kavimler gibi o da yeni sefirler yolladı.

Sonra Han namını alan Türk reisi Ti-teu-pu-li ile birlikte kendi
Sene:563 askerlerini bu imparatorun askerine kattı. Hep birden Çin'de Tsi namı altında kurulmuş diğer bir sülalenin imparatoru olan Vu-çim-ti'nin memleketlerini istila ettiler. Görüldüğü üzere Türklerle sıkı münâsebetlerde bulunan Çeo İmparatoru, Han'ın bir kızıyla evlenmişti. Bu akrabalıktan korkan Tsinler bunu bozamazlarsa da iki hükümdar arasına bir itimadsızlık sokmak istediler. Bu fikirle Han'ın kızlarından birinin dest-i izdivâcına tâlip oldular. Bu kabîl hallerde yollanması mutâd olan hediyelere Çeolarla yaptığı anlaşmadan ziyade ehemmiyet veren Mo-ku [Mo-kan] Han Çeolar aleyhine dönerek elçilerini tutuklattırıp Tsinlere teslim etmeğe hazırlandığı sırada, niyetinden haberdar olan Çeolar bu konuda şiddetli protestolarda bulundular. Çeolar hükümdarının onun öteden beri dostu ve müttefiki olduğunu, defalarca bunun delillerini gösterdi-

ğini, bilhassa Çin'e iltica etmiş Jeu-jenlerin tesliminde dostluğunu isbat ettiğini söyleyerek bugün böyle pervasızca bozmak istediği anlaşmanın sâhibi olan atalarının ruhlarına, şükran hissine ve adalet duygusuna tecâvüz ettiğinden dolayı Mo-ku Han'ı protesto ettiler. Bu sözden pek etkilenmiş olan Büyük Han bir müddet üzgün bir sessizliği muhâfaza ettikten sonra Çeoların tarafını tutarak Tsinlere karşı savaş açtı.

Bunun üzerine Türklerle Çeolar her taraftan Tsinler İmparatorluğu'na girdiler. Çeoların bir kumandanı on bin piyade ve süvâri ile kuzey tarafından hücum etti. Otuz bin kişi kumandasında diğer bir general Pim-yam yoluyla Şan-si dâhiline girdi. Büyük Han'ın, Ti-teu-pu-li'nin kumandası altında yüz bin Türk süvarisi Heng-çeo tarîkıyle Tsinler ülkesine tecâvüz ettiler. Mevsim kış idi. Her taraf karlarla örtülü idi. Soğuğun şiddetine alışkın bulunan Türkler ilerlemekten geri durmadılar. Tsinler İmparatoru bu şehirden çıkmağa mecbur oldu. Kumandanlarından biri Pim-yam'da otuz bin askerle karargâh kurduğu esnâda kendisi Tsin-yam şehrine kaçtı. Türk ve Çin orduları burada onu muhâsara altına aldılar. Tsinler İmparatoru şehri terk ederek daha doğuya doğru çekilmek istiyordu. Fakat başlıca kumandanlar o mevkiin savunulması gerektiğinden bahsettikleri için Tsinler buldukları askeri alelacele topladılar. Şan-si dâhilinde Tsin-yam surlarının eteğinde savaş düzeni üzere dizildiler.

İmparator surların üzerinden bakıyordu. Türkler bu kadar çok asker görmekten hayrete düşerek, Tsinlerin mukavemet edemeyeceklerini söyleyerek kendilerini kandırdıklarından dolayı Çeolar kumandanlarını protesto ettiler. İki ordu arasındaki bu fikir ayrılığı Çeoların mağlubiyet sebebi oldu. Tsinler harbe başladıkları zaman Türkler dağ tarafına kaçtılar. Harbe katılmaktan imtina gösterdiler. Geçtikleri yerlerde müthiş tahribât yaparak çekildiler. Pek fazla ileriye atılmış olan Çeolar ise tamamıyla perîşan oldular, kaçtılar. Tsinler düşmanı takip ederek büyük ganîmetler elde ettiler. Sene:564

Mo-ku Han'ın batı tarafında yaptığı büyük fütûhâttan sonra en uzak memleketler Tataristan hatta Çin ile münâsebette bulunuyorlar, Asya'nın bu taraflarını karıştıran ihtilaflara alakadar görünüyorlardı. Türklerin müttefikleri oldukları gibi dostlarının da müttefiki olmağa çalışıyorlardı. İşte bu maksatladır ki Te-li yahut Li-te denilen kavimler Çeolar İmparatoruna sefîrler yolladılar. Bunlar Volga Lie-tai-ki-su Ven-hien Tum-kao

nehrinin öte tarafında, Roma İmparatorluğu hududu üzerinde oturuyorlardı. Memleketleri bazı kere Alenlerin orada oturmaları dolayısıyla Alanna namıyla anılmıştır. Burada kullandığımız Te-li adı Tali (Thali) adıyla aynı şeydir. Alenler diyarında Gürcistan'ın kuzeyinde hakîkaten yerleşmiş olan bu kavme Tali deniliyordu. El'an burası Suanlar ülkesi adı altında bilinmektedir. Şüphe yok ki birkaç sene evvel yani 557 târihinde isyan ederek Romalılar tarafından mağlup edilmiş olan bu kavimler doğunun en kudretli hükümdarları ve bilhassa Çeolar gibi Türklerin müttefiki bulunan bir devlet tarafından yardıma mazhar olmak istemişlerdir.

Türkler Çin hudutlarına doğru çekildikleri zaman Çeoları düşmanlarının elinde bırakmak fikrinde değildiler. Tsinlerin memleketine yeniden girmek için de asker toplamak istiyorlardı. Türkistan'dan bekledikleri bütün askerler ulaşınca ve ordu harb edebilecek bir hale gelince Çeolara haber verdiler. Fakat İmparator Vu-ti, son harbde kendilerini korkakça terk ettiklerinden dolayı hiç memnun değildi. Bundan başka Tsinler bir kumandanın esîr edilmiş vâlidesini âlicenaplık göstererek iâde etmişlerdi. Bu kumandan, duyduğu bir şükran hissi eseri olarak Tsinler aleyhine yürümek istemiyordu. Bununla beraber, Türklerle yapılmış olan anlaşmalar, daha ziyâde, harbe iştirak edilmeyecek olursa Türklerin hudutlarda yapacakları tahribât, İmparatoru onların yardımlarını reddetmemeğe mecbur etti. Kumandan da şahsî sebepleri unutarak memleketin menfaatlerini müdafaaya mecbur kaldı. İki müşterek ordu Tsinlere hücum ettiler. Ho-nan vilayetinin merkezi olan Lo-yam'a kadar girdiler.

Ertesi sene Türklerle Çeoların arası yine açıldı. Çeolar İmparato-
Sene:565 Lie-tai-ki-su Kam-mu ru Vu-ti, Büyük Han'ın kerîmesi imparatoriçeyi diğer Türk kadınlarıyla beraber Tataristan'a gönderdi. Bu hakaretten pek öfkelenmiş olan Han, Tsinlerin ittifakına tâlip olarak onlarla sulh yaptı. Birkaç sene sıra ile onlara sefirler yolladı. İşte o zaman doğu tarafında cereyan eden haller hakkında Çin târihinin verdiği bütün tafsîlat bundan ibârettir.

Büyük Han'ın İranlılarla muhârebeleri târihin boş bıraktığı
Menandros bir zaman zarfında vukûa gelmiş olmalıdır. Soğdiyân (Sogdiana) kavimlerini Türk Hanı kendine bağlamıştı. Bu kavimler o zaman İran Hükümdarı olan Husrev Nûşirevan'a İran ile daha doğudaki kavimler arasında ilk ticâreti başlatmak husûsunda sefirler gönder-

mek için Evtalit Hunlarından yahut Abtelitlerden müsaade istemişler ve almışlardı. Bu müzâkereye Manyak (Maniak) memur olmuştu. Kendisiyle beraber bir çok ipek getiren sefîr İran sarayına varınca Nûşirevan'dan kendi tebaasıyla Türkistan kavimleri arasında ipek ticaretine izin verilmesini talep etti. Nûşirevan'ın hükûmeti gâyet genişti. Gerek Hazar Denizi'nde gerek Basra Körfezi'nde, gerek Hind Denizi'nde bir takım limanları vardı. Bundan dolayı, tebaasının bu ipek ticâreti için donattıkları gemiler vâsıtasıyla Çin'den doğrudan doğruya ipek alabilirdi. Daha ziyâde kendi tebaasının ticâretini himâye etmesi ve kolaylaştırması gerekirdi. İpeği Soğdiyenler vâsıtasıyla alırsa yolun daha kısalacağı şüphesizdi. Fakat o zaman ipek muhtelif kavimlerin elinden geçecekti. Bunlar ise İranlıların ve umûmiyetle batı kavimlerinin kara yoluyla bu ticâreti bizzat yapmalarına eskiden beri mâni olmuşlardı. Bu yolla olan ticârette menfaat azdı. Nûşirevan şüphe yok ki kendi tebaasının ticâretini korumak ve arttırmak için Soğdiyenlerin sefîrine bir cevap vermedi. Bu münâsebetle yapılmış olan bir toplantıda Katulf (Catulph) adında bir Evtalit Soğdiyenlerin düşmanı olduğu için bütün, En ipekleri satın alarak sefîrin gözü önünde yakmayı ve bu suretle ona talep ettiği ticârete ne kadar az ehemmiyet verildiğini göstermeği teklif etti. Bu teklif kabul ve icrâ olundu.

Bu olaylardan biraz bahseden İran târihçilerinin fikrince Evtalit Hunlarının Han'ın akdetmek istediği anlaşmaya yanaşmamalarının başlıca sebebi, kuvvet ve kudreti günden güne artan İran hükümdarının kendi memleketlerini zapt etmesinden korkmalarıydı. Aynı zamanda Türklerden de korkuyorlardı. Ancak bu iki hükûmetin arasını bozmak suretiyle mevcudiyetlerini sürdürmeğe muvaffak olacakları ümidinde idiler.

Soğdiyenlerin gördükleri muameleden haberdar olan Büyük Han, İran hükümdarını daha barışçıl duygulara yönlendirmeleri için sefîrler gönderdi. Türklere sebatsız ve dessâs [düzenbaz] bir millet nazarıyla bakan Nûşirevan onlarla hiçbir muâhede akdetmek istemedi. Bir daha sefîr gelmesine meydan bırakmamak fikriyle sefîrleri zehirletti. Soğuk, dâima karlı memleketlerde yaşamağa alışmış Türklerin İran iklimi gâyet kuru olduğundan dolayı vefat etmiş oldukları söylentisini çıkardı. Zehirin tesirine mukāvemet edebil-

miş olan üç dört Türk Tataristan'a dönerek cereyan eden olayların hepsini Han'a bildirdiler.

Bunun üzerine iki millet arasında harb ilan edildi. İran hüküm-
Sene:567 Lie-tai-ki-su
darı, memleketin Türk akınlarına maruz kalacağını görünce Çinlilere başvurdu. Büyük Han'ın düşmanı olduğunu bildiği Çeoların İmparatoru Vu-ti'ye sefirler gönderdi. Büyük ihtimalle bu hükümdarı doğu tarafından Türklerin üzerine hücum ettirmek fikrindeydi.

Diğer taraftan İranlıların nezdinde muvaffak olamamış olan Manyak bu ticâret işi için, gâyet çok miktarda ipek tüketen Romalılarla müzâkerelere girişmenin daha uygun olacağını Büyük Han'a arz etmiş ve göndereceği sefirlere yol göstermek teklifinde bulunmuştu. Manyak, Büyük Han'dan aldığı emir üzerine yola çıktı. O geniş Tataristan'ı geçti. Yolda karlarla örtülü yalçın dağlara, ovalara, ormanlara, bataklıklara tesâdüf etti. Kafkasya'dan geçti, İstanbul'a ulaştı.

O zaman hükümran olan İmparator İkinci Justen bu sefiri büyük
Sene:569 Menandros
bir memnuniyetle kabul ederek Türklerin devletlerinin genişliği ve kudreti hakkında sorular sordu. Türk İmparatorluğu'nun başlıca dört idâreye ayrılmış olduğu, Disabul dedikleri Han'ın -ki büyük ihtimale göre Mo-kan yahut Ti-teu-pu-li Han olması lazımdır- Evtalit milletini mağlup ederek haraca bağladığını öğrendi. Bunun gibi Abarların yani Jeu-jenlerin kuvvet ve nüfûzu hakkında da sorular sorarak Tataristan'da daha çok miktarda kalıp kalmamış olduklarını anlamak istedi. Türkler, bunların büyük kısmının kendilerine tâbi olduklarını, fakat yaklaşık iki yüz bin kadarının başka taraflara çekildiklerini cevâben bildirdiler. Sonra Han'ın kendi kaydı altına almış olduğu bütün Tataristan kavimlerini sayarak Türklerle bir anlaşma akdetmesi için İmparatora rica ettiler. Düşmanlarına karşı İmparatora yardım edeceklerini söylediler. Türklerin Romalılarla yaptıkları ilk muâhedenâme budur.

Büyük Han'ın teklifine cevap vermek için Justen Türkleri geri
Justini Theophan de Bizantii
götürmeğe hazırlanmak üzere Zemark (Zemarkh)'a emir verdi ve Han nezdine onu sefir tayin etti. Zemark maiyetinde bir çok kişi olduğu halde İstanbul'dan hareketle uzun bir seyahatten sonra Soğdiyan'a vâsıl oldu. Oradan attan inerken bir takım Türkler gelerek kendisine demirler takdîm ettiler. Zemark, bunların demir çıkmaz

diye bilinen ülkelerinde demir çıktığını anlatmak istedilerine hükmetti.

Başka bir takım Türkler de ona ve sefâret heyetine yaklaşarak hepsini bir ateşten geçirdiler. Bu âdet Cengiz Han'dan sonra da Moğollar arasında mevcuttu. Sefîrleri temizlemek için iki sıra ateş arasından geçirirlerdi. Türkler bazı şeyler söylediler, çalgılar çalarak buhurlar yaktılar. Sonra âdeta çılgın gibi bir hale girerek Zemark'ı bir ateş etrafında dolaştırdılar. Bu suretle bütün felaketleri ondan uzaklaştırdıkları fikrinde idiler.

Bu merâsim sona erdikten sonra Roma sefîri yoluna devam etti. Hâkan'ın yani Büyük Han'ın mutad ikāmetgâhı olan dağa vardı. Bunun adı Eş-tağ yani Altun dağ idi. Bu, Altay dağıdır. Onun da manâsı aynı şeydir. İrtiş nehrinin menbalarına doğru bir yerdedir. Büyük Han orada bir vâdide ikāmet ederdi. Zemark, bu hükümdarı çadırında bir iskemlenin üzerine oturmuş bir halde buldu. İskemle iki tekerlek üzerinde duruyordu. Büyük Han'ı selamladı, İmparatorun hediyelerini takdîm ederek şu sözleri söyledi:

> *"Ey Romalıları seven ve muvaffakıyetleri ile memnun olan, bu kadar çok milletlerin reis ve hâkimi! Büyük İmparatorumuz size bir çok saâdet temennîlerinde bulunuyor, düşmanlarınızın hepsine Allahın izniyle galebe edersiniz. Sizin hakkınızda Cenâb-ı Haktan niyazlarımız samîmîdir. Türkleri ve onlara tâbi kavimleri dostlarımız addeyliyoruz. Bundan dolayı biz size karşı nasıl hareket ediyorsak siz de bize karşı öyle davranınız."*

Büyük Han Romalılara aynı temennîlerde bulunarak cevap verdikten sonra o gün muhtelif renkte ipek halılarla müzeyyen bir çadırda kendilerine fevkalâde ikramlarda bulundu. Özel bir şarap içti. Romalılar bu memlekette üzüm yetiştiğine dikkat etmişlerdi. İhtimal ki Tatarların el'an içtikleri Kosmos[9] (Cosmos) denilen şarap bu olacaktır. Tahammür etmiş [mayalanmış] kısrak sütünden yapılmıştır. En iyi bir şarap gibi insanı sarhoş eder.

Ertesi gün Romalıları başka bir çadıra götürdüler. Çadır türlü türlü altun kaplar, ipek seccadelerle süslenmiş idi. Halıların üzerinde gâyet güzel resimler vardı. Han, altun bir taht üzerine otur-

9 Yazarın bu kelimeyle bahsettiği şeyin "kımız" olduğunu işarete gerek var mı? (E.K.)

muştu. Oradan sefîrleri yaldızlı sütunlarla müzeyyen başka bir çadıra geçirdiler. Burada altundan dört tavus kuşu üzerinde altun bir yatak vardı. Bu çadırın yanında başka çadırlar da görülüyordu. Bunlar altun kaplar, kıymettar eşyâlar, gümüşten yapılmış hayvan resimleri ile dolu idi. Güzellikleri, Romalılarda görülen bu kabîl eşyanın güzelliğinden hiç de aşağı kalmıyordu. Bütün bu servetleri Türklerin gerek Çin'de gerek batıda mağlup ettikleri milletlerden aldıkları ganîmetlerden oluşuyordu.

Bu son zamanlarda, Ruslar Sibirya kıt'asını tanıdıktan sonra mabedlerde ve mezarlarda bir çok mücevherat, kıymetli ve garip âletler bulunmuştur. İrtiş'e doğru keşfedilen Hind mabudları resimlerinden bahsetmiyorum. Hind dini bu kıt'alara sokulmuş olduğu için bu kabîl tasvirleri artık ecnebî diye telakkî etmemelidir. Bulunan şeyler arasında Romalıların mezarlarda kullandıkları bir lamba vardır ki ata binmiş bir insan heykeli şeklinde yapılmıştır. Ondaki insan bir Roma generalidir. Başında defne dalından bir taç vardır. Daha başka bir takım süvari resimleri de bulunuyor. Bunların batıda on ikinci ve on üçüncü asırda taşınan armalara benzer armaları vardır. Şimdiye kadar bu Tatar milletleri tamamıyla münzevi bir halde yaşar, diğer kavimlerle hiçbir münâsebetleri bulunmaz diye telakkî olunuyordu. Bundan dolayı, muhtelif madenler üzerine işlenmiş bu resimleri izâh edebilmek için Tataristan'da vaktiyle daha medenî, sanayie âşina bir kavim oturduğu, bugünkü sâkinlerinin orayı sonradan zapt etmiş oldukları söyleniyordu. Fakat Türklerin Çinliler ve Romalılarla sürdürdükleri münâsebetler hakkında söylediğim sözler bu müşkilatı artık halletmiştir.[10] Bu kadîm eserlerin bir çoğu ya Çinlilerden, yahut Roma arâzisinden alınmıştır. Diğerleri de bu milletlerin imparatorlarının Tataristan büyük hanlarına yolladıkları hediyelerdir. Daha sonraki devreye mensup olanlar ve üzerlerinde arma görülenler ise Moğolların Hongri (Macaristan) kıt'asını tahrip ettikleri devirlerde oradan alınıp götürülenler olacaktır.

---

10 Yazarımız bu türlü medenî eserlerin ve ustalık isteyen madenî şeylerdeki sanatkârca işlenmiş şeylerin Türklere, Tatarlara âit olamayacakları gibi bir peşin hüküm taşıyor. Bunların ancak bir takım başka ilişkiler ve ganîmet yoluyla elde edilmiş eşyalar olduğunun apaçık bulunduğunu söylüyor. Fakat, eserinin 18. Yüzyılın sonunda yazılmış olduğunu, o günden bu güne bu konularda bir çok vesîka ve kalıntılar ortaya çıktığını, bunların da yazarımızın yanıldığını ispat ettiğini işaret etmeden geçemedik. (E.K.)

Zemark Tataristan'da bulunduğu esnada Büyük Han İranlılara karşı açtığı seferde maiyetindeki yirmi kişi ile onun da hazır bulunmasını istedi. Diğer Romalılar Kang-li ülkesine giderek orada Remark'ı beklemek için emir almışlardı. Han bunların hepsine bir çok hediyeler verdi ve bilhassa Kırkıs (Kerkis) milletinden bir kadın hediye etti. Kırkıslar bir Sibirya kavmi idiler. O zaman Angara nehri yakınında yerleşmiş idiler. Sonra Gürcistan'a göçmüşlerdir. Orada el'an Kerkes namını taşırlar. Avrupalılar bu ismi Sirkas(Circasse)'e çevirmişlerdir. Bugünkü Çerkes kızları nasıl güzellikleri ile meşhur iseler bu Kırkıs kızları da o vakit güzellikleriyle tanınırlardı. Sene:570

Büyük Han, Seyhun'un kuzeyinde yer alan bir şehir olan Taras'ta ordu kurdu. Orada İran hükümdarı tarafından gönderilmiş sefîrlere rast geldi. Bunların hepsini bir ziyâfete davet etti. Ziyâfette Romalılara pek ikrâm gösterildi. İranlılara ise bir çok muahezelerde bulundular. Sefîrlerinin katlinden dolayı pek kızmış olan Han'ı hiçbir şey teskin edemedi. İlk önce muharebenin müsebbibi gibi telakkî ettiği Evtalit Hunlarına hücum ederek, onların oturdukları Mâverânünnehir kıt'asına girdi. Hunlar reisi ordusuyla Buhârâ'ya geldi. İki millet arasında Nakşâb yakınında küçük bir köyde büyük bir muhârebe vukûa gelerek bunda Hunlar mağlup oldular. Reisleri muhârebe meydanında maktül düştü. Türklerin daha ileriye gitmemeleri menfaati gereği olan İran hükümdarı, derhal Corcian(Giorgian)'a [Cürcan?] koştu. Büyük Han o zaman Semerkand'da idi. Horasan'a girmeğe hazırlanıyordu. Fakat İran askerlerinin gelişini haber alır almaz bir takım sulh tekliflerinde bulundu. Nûşirevan bunları kabul etti. Büyük Han, kızlarından birini Nûşirevan'a verdi. Sonra Kâşgar'a çekildi. Kâşgar, Hoten gibi, Küçük Buhârâ kıt'asının bir çok şehirleri gibi, o zaman Türklerin tâbi'iyyeti altında idi. Firdevsî D'Herbelot Şikard

Zemark'a gelince, o Kang-li yahut Kapçak diyarında beklemiş olan diğer Romalıların yanına gitti. Bu kavimlerin reisleri de Han'dan İstanbul'a sefîrler göndermek müsâadesini almışlardı. Hepsi birden yola çıktılar. Uzun bir seyahatten sonra büyük ve geniş bir bataklık sâhiline vardılar. Burası Hazar Denizi idi. Zemark üç gün burada kaldı. Oradan Jorj namında birini on Türk ile en kısa yoldan İstanbul'a gönderdi. Kendisi Hazar Denizi'nin etrafını dolaştı, Yayık nehrini, daha bir takım bataklıkları, büyük Etel yahut Etil yahut Volga nehrini geçti. Uygurlar ülkesine girdi. Uygurlar

kadîmen Tataristan'ı ve Turfan civarlarını bırakarak Volga'nın batısındaki ovalara gelmişlerdi. Zamanımıza kadar burada kalmışlardır. Bugün Kang-li ve Naymanlar gibi Nogay milleti de bir takım aşîretler teşkil ederler.

Zemark'a refakat eden sefîr, Tağma (Tagma) namında idi. "Tar-
Justini han" (Tarkhan) ünvanını taşıyordu. Bu, Türkler nezdinde büyük bir pâyedir. Refakatinde Manyak'ın oğlu vardı. O da aynı rütbeyi taşıyordu. Hepsi Volga'nın batısına vardıkları zaman bu büyük hanın tebaası olan Uygurlar reisi civar ormanlarda kendilerini ansızın basmak için pusu kurmuş dört bin İranlı bulunduğunu haber verdi. Onlara yiyecek, bilhassa geçecekleri çölde bulunmayan su dolu tulumlar hediye etti. Romalılar icap eden ihtiyat tedbirlerini aldıktan sonra bataklık memleketler arasından yollarına devam ettiler, büyük bir çabuklukla Alenler ülkesine vardılar. Bu milletin reisi olan Sarodius'u Türklerle beraber gidip ziyâret ettiler. Sarodius Romalıları büyük ikramlarla kabul etti. Fakat Türkleriin işgal ettikleri ülkelere pek yakın olduğu için bunların kendisini tevkif ettirmelerinden korktuğundan yanına silahlı olarak çıkmalarına müsaade etmedi. Bu münâkaşa üç gün sürdü. Nihâyet Türkler rızâ göstermeğe mecbur oldular. Alenler reisi, Zemark'a Suanni (Suanniue) civarlarında pusuda bir takım askerler bulunduğu için Mimdimien(Mimdimiens)'lerin ülkesinden geçmemesini, Darin (Darines) tarafını seçmesini tavsiye eylediğinden Zemark Mimdimiene ülkesini solda bırakarak Returium (Rhetorium) yoluyla Karadeniz'e gitti. Denizden Trabzon'a, oradan da karadan İstanbul'a geldi.

Bu muhtelif sefaretlerden sonra İmparator İkinci Justen Türk-
Menandros lerle barışın korunmasına özen gösterdi. Çünkü Türkler İranlıları
Ca'ferî
Mes'ûdî pek rahatsız ediyorlardı. Türklerin Medi (Medie) yahut Âzerbaycan
D'Herbelot taraflarından İran vilayetlerine yaptıkları akınları men etmek içindir ki Nûşirevan Şirvan'daki meşhur Derbend şehrini yaptırdı yahut tamir ettirdi ve kırk ferseng[11] (Parasagne) uzunluğunda büyük bir sur yaptırdı.

I Kafkas dağında bu eski surun bakayasına ve Derbend şehrinin
Gârir eskiliğine delalet edecek eserlere el'an rastlanır. Bu şehir Hazar Denizi sâhilinde, sâhil boyunca uzanan dağların sâhili gâyet darlaş-

---

11 5250 metre uzunluğunda kadîm İranlıların bir ölçüsü.

tırdığı bir noktada yer alır. Şehir içinden geçmeden güneye inmek kābil değildir. Şehir âdeta ayrı ayrı dört kasabadan oluşmuştur. Hepsi içerden birbirlerinden surlarla ayrılmışlardır. Aynı zamanda umûmî bir sur bunların hepsini içine alarak denize kadar ilerler. Şehir sâkinleri Büyük İskender'in ve Nûşirevan'ın hâtıralarını el'an muhâfaza ederek bu surların ve hisarın yapılışını onlara atfederler. Civarda her yerde son derecede büyük, üzerlerinde Suriye ve Arap harfleriyle kazılmış vaziyette olan taşlar vardır. Bazı taşların üzerindeki yazıların da hangi lisana âit oldukları belli değildir. Şehrin surlarının yapımında kullanılan bu taşlar parçalanmış da sonra birlikte dondurulmuş deniz hayvanı kabuklarına benzerler. O kadar sert ve sağlam olmuşlardır ki küçücük bir parça bin zahmetle koparılabilir. Yüksek şehir tarafında bir sur görülüyor ki batıya doğru düz bir hat istikametinde dağlar arasından geçerek uzanır. Hakîkaten Tâbeseran(Tabasseran)'a doğru şehirden iki mil mesâfede bir takım iyi muhâfaza edilmiş büyük kuleler, kemerli odalar görülür ki bu kadîm surun bakiyesidir. Bu sur dağlar ve vâdiler arasında uzanır. Arada sırada bakiye kalmış bir kaleye tesâdüf olunur.

Bu mevkie verilen Derbend ismi kapalı bir geçit yahut bir mânia manâsınadır. Buna "Bâbu'l-Ebvâb" yani "Kapıların Kapısı" namı da verilmiştir. Şimdiki Türkler buraya Demirkapı diyorlar. Kadîm çağlar hakkında pek az bilgileri olan doğulu târihçiler yukarıda görüldüğü üzere bunun inşâsını Büyük İskender'e atfederler. Ve bu surlara "İskender Seddi" adını verirler. İran Şâhı Behram'ın oğlu Yezdcerd'in burada inşaatta bulunduğu iddia ediliyor. Fakat böyle bir sur varsa bile Nûşirevan bunu pek çok büyütmüş, buraya bir vâli koymuş ve vâlinin adâlet dağıtmak için yaldızlı bir koltuk üzerinde oturmasına müsaade göstermiştir. Hatta bundan dolayı vâliye "Serîrü'z-Zeheb" yani "Altun Taht Kralı" namı vermiştir. Bu tarafta Asya'nın anahtarı olan ve bütün kuzey kavimlerini durdurmak için yegâne bir sed teşkil eden bir mevkii savunmakla görevli bir kumandana ne kadar büyük unvan verse yine az görüyordu. Bu teferruat Türklerin ne kadar kudret sâhibi olduklarını, o vakit Volga nehrini geçmiş bulunduklarını, Romalılarla ve İranlılarla komşu haline geldiklerini gösterir ve İmparatorluklarının genişliği hakkında bize de doğru bir fikir verir.

Büyük Han batı işleriyle meşgul olduğu sırada Altay dağlarında
Sene:571 gâyet şiddetli rüzgârlarla onlara eşlik eden gök gürültüleri zuhûr etmiştir. Rüzgârlar on gün sürdü ve o kadar çok tahrîbat yaptı ki Büyük Han bunun Çeoların sefîrlerini birkaç seneden beri esîr tuttuğundan dolayı semâvî bir cezâ olmasından korkarak onları tahliye etti. İmparator Vu-ti ile ittifak akdederek ona kızı Prenses Asena'yı gönderdi.

Ertesi sene bu imparatora bazı atlar hediye etti ve vefatına kadar
Sene:572 onunla barış halinde yaşadı. Öleceği zaman oğlu Ta-lo-pien'i taht-
Lie-tai-ki-su
Kam-mu tan mahrum bırakarak yerine küçük kardeşi To-po Han'ı geçirdi.
Sui-şu

Bu yeni Han Türk İmparatorluğunu iki kısma ayırdı. Her biri kendisine tâbi bir han tarafından idâre ediliyordu. İ-ki-sie (Y-ki-sie) Han'ın oğlu Şe-tu "Ulhi-fu Han" namıyla doğu tarafını aldı. Jo-tan Han'ın oğluna batı tarafı isâbet etti. Burasını "Pu-li Han" ünvanı altında idâre etti. Bunlara hâkim olan To-po Han Çinlileri titretti. O hadsiz hesapsız ordusuyla Çin'e girmesinden korkan Çeolar İmparatoru Vu-ti, onun ittifakına tâlip oldu. Her sene külliyetli hediyeler gönderdi. Si-gan-fu'da bulunan Türklere giyecekler ve yiyecekler verdi Tsinler İmparatoru da bu yolu izleyerek cömertlik husûsunda Çeoları geçti. Bundan dolayı her ikisi de Han'ın nazarında o kadar horlandılar ki tebaalarına bu hükümdarlardan bahsederken sanki tamamıyla itaati altında bulunan iki çocuktan bahsediyor gibi konuşurdu.

Samani dini bu hükümdarın saltanatı zamanında Türkistan'da
Ven-hien yerleşti. Türkler tarafından esîr edilmiş olan bir samani, Tsinlerin
Tum-kao Çin'de o kadar kuvvet ve şevket sâhibi olmalarının Fo dinini kabul etmelerinin netîcesi olduğunu Han'a söyledi. Hind dini olmak bakımından bu dinin esaslarının nelerden ibâret olduğunu yukarıda tafsîl etmiştik. Fakat Çinliler Fo namını verdikleri İsâ'nın diniyle bunu çok kere karıştırırlar. Büyük Han'ın, memleketlerine soktuğu din de Hıristiyan dini olabilir. O zaman Hıristiyanlığın oralarca bilinmemesi mümkün değildir. Çünkü Hıristiyanlığın teessüs etmiş olduğu ülkelerle ve Çin ile münâsebetleri vardı. Diğer taraftan Türk İmparatorluğu Roma İmparatorluğu'ya sınır komşusuydu. Hakîkaten çok geçmeden Tataristan'da Hıristiyanlık eserlerine tesâdüf ederiz.

Theophil
Theophan le İran Hükümdarı Hurmuz (Hormoz) yahut Hormisdas kendisine
Confesseur karşı 591 târihlerine doğru isyan etmiş olan Behram'ı mağlup edin-

ce, muhârebede esîr edilen Türkleri İmparator Moris'e gönderdi. Bu Türklerin alınları üzerinde bir salip [Haç] vardı. Bu esîrler İmparator'a vaktiyle memleketlerini taun [vebâ] tahrip ettiği sırada Hıristiyanların, Türk kadınlarına çocuklarının alınlarına onları hastalıktan korumak için salip koymalarını tavsiye etmiş olduklarını söylediler. Bu da isbat eder ki bahsettiğimiz devrede Hıristiyanlık Tataristan'a nüfuz etmemişse bile her halde oraca meçhul değildi. To-po Han Fo dinini kabul ettikten sonra memleketleri dâhilinde bu dinin yayılmasına müsaade etti. Bir çok mabedler yaptırdı.

Sene 573
Lie-tai-ki-su
Sene 574

Tsinler İmparatoruyla daha sıkı surette bağlanmış olmak için Büyük Han onun âilesinden bir prenses ile evlenmeğe tâlip oldu. Bununla beraber Çeolarla dost geçinmeği de ihmâl etmedi. Hediye olarak beygirler gönderdi. Aynı zamanda Hoten kavimleri de hediyeler gönderiyorlardı. Tsi sülalesi artık yıkılmağa yaklaşıyordu. Bu imparatorluk dâhilinde bir takım karışıklıklar vardı ki bunları Han teşvik ediyordu. Kao-şao-i (Kao-chao-y) namında bir âsî Han'ın yanına çekilmiş, Türk ordularının koruması altında imparator namını almıştı.

Sene 577
Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Ven-hien
Tum-kao
Sene 578

Tsiler sülalesi söndükten sonra Çin kıt'ası Çin, Çeo ve Heo-leam namlarındaki imparatorluklar arasında bölünmüş bulunuyordu. Büyük Han Çeoların aleyhine kalkarak Yeo-çeo yahut Pekin vilayetine bir akın yaptı. Külliyetli ganîmetler aldı. İmparator Vu-ti, vilayetlerinin imdadına koşmak için ordunun başına geçtiyse de çok geçmeden hasta düştü. Kendisini Si-gan-fu'ya götürmeğe mecbur oldular. Otuz altı yaşında olduğu halde orada vefat ederek küçük yaşında bir çocuk bıraktı. Öleceği zaman, gâyet itimad ettiği bir nâzırın ellerine sarılarak öptü, çocuğu ve imparatorluğu müdâfaa ve himâye etmesini ondan ricâ etti. Âsî Kao-şao-i bu olayı kendi lehine de Allahın bir himayesi eseri telakkî ederek Çin'e girdi. Han'ın vermiş olduğu askerlerin yardımıyla bazı mevkileri ele geçirdi. Fakat biraz sonra Türklerin yanına dönmeğe mecbur oldular. Türkler kışın Şen-si taraflarına bir akın yaptılar.

Sene 579
Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Sene: 580
Ven-hien
Tum-kao

Bu muhârebe bir akınla nihâyet bulmuş gibi görünüyor. Çünkü ertesi sene Büyük Han o zaman Çeolar İmparatoru olan Siuen-ti'den Çao Kralı'nın kerîmesini aldı. Buna prensese Tsien-kin namını verdiler. Bu akrabalağın tabii netîcesi âsî Kao-şao-i'i Çinlilere teslim etmekti. İmparator onu istiyordu. Fakat Büyük Han râzı olmadı.

Düşmanlıklar tekrar başladı. Türkler Çeo ülkesine yeni akınlar yaptılar. Prenses Tsien-kin Tataristan'a gitmek üzere henüz yola çıkmamış olduğu için izdivaç bozuldu, ertesi sene yapıldı. Büyük Han prensese tekrar tâlip olmuştu. Siuen-ti prensesi gönderdi. Fakat yine âsînin kendisine teslimini talep etti. To-po Han, İmparatoru minnettar etmek istemekle beraber taahhütlerini bozmayı da arzu etmediğinden Kao-şao-i ile beraber güneye doğru büyük bir ava çıktı. Özel surette gönderilmiş olan Çinliler tarafından derdest edilmesi vesîlesini hazırladı.

Biraz sonra Büyük Han bir hastalığa tutularak vefat etti. On sene saltanat sürmüştü. Son nefesine geldiği vakit oğlu Gan-lu'yu yanına çağırarak ona şu sözleri söyledi: "*Benim büyük kardeşim, kendisinin yerine oğlunun tahta çıkmasını arzu etmedi. Han olmak üzere beni seçti. Ölürken tahtı onun oğlu Ta-lo-pien'e bırakmak adâletin gereğidir.*"

Sene:581 Kam-mu Lie-tai-ki-su

Han böyle alenen arzusunu açıklamış olmakla beraber milletin ileri gelenleri buna uygun hareket etmek istemediler. Ta-lo-pien'in validesinin Gan-lu'nun vâlidesi gibi meşhur bir âileden olmadığını ileri sürdüler. Gan-lu han ilan edildi. Fakat İmparatorluğu elinden aldığı için kendisiyle harb eden Ta-lo-pien'e karşı duramadığı için, tahtı Şe-tu'ya bıraktı. O da "Şa-po-lio Han" ünvanını aldı. Bu hükümdar Altay Dağlarının kollarından biri olan Tu-kin dağında karargâh kurdu. Gan-lu "İkinci Han" ünvânıyla yetinerek Tula nehri yakınlarına gidip yerleşti. Tula nehri de Orhon nehriyle birlikte Selinga'ya dökülür. Ta-lo-pien "A-po Han" ünvanının sahibi oldu. Bir miktar tebaası da vardı. Şa-po-lio'nun Tien-kiue adında bir amucası "Ta-teu Han" ünvânıyla batıya gönderildi. Bu ikisini Rum târihçileri Bo Han ve Tardu Han namları altında tanımışlardır.

Kam-mu Lie-tai-ki-su Sui-şu Ven-hien Tum-kao Çam-şu

Bu hanların hepsi kendilerine ayrılmış olan bölgelere dağıldılar. Fakat Şa-po-lio Büyük Han ünvanına mâlikti. Bütün Tataristan'ın hükümdarı telakkî olunuyordu. Bir çok kuzey kavimleri kendisine tâbi' idiler.

Bu hükümdar son büyük hanın daha cenâze merasimiyle meşgul olduğu esnâda Tataristan'a İmparator İkinci Tiber tarafından sefîrler geldi. Bunlar, İstanbul'dan bu hükümdarın hükümranlığının ikinci senesinde yani 580 târihlerine doğru hareket etmişlerdi. Reisleri Valentin'in refâkatinde yüz altı Türk vardı. Bunlar Türk milleti tarafından muhtelif zamanlarda İstanbul'a gönderilmişler-

Justini

di. Valentin Kersones Torik (Chersonese Taurique)'e gitti. Bunun güney hudutlarını dolaştı. Bataklık bir memleketten geçtikten sonra Akkaga(Accagas)'nın memleketine vardı. Bu, Şitlere kumanda eden ve krallığı Uptigurlar Kralı Anan-Kayus'tan almış olan bir kadının ismiydi. Uzun ve zahmetli bir seyahatten sonra öyle bir yere geldi ki Turksant (Tourxanth) namında bir Türk reisi düşmanlarından aldığı bütün ganîmetleri buraya yığardı. Turksant, Tataristan'a giderken ilk tesâdüf edilen Türk prensi idi. Valentin ona Tiber'in tahta çıkmış olduğunu haber vermeğe geldiğini, bu hükümdarın da Disabul ile Justen nasıl iyi geçinmişlerse kendisiyle öyle iyi geçinmek arzusunda bulunduğunu söyledi. Sonra onu ilk münâsip fırsatta İranlılarla harbe teşvik etti.

Bu Turksant'ın Türk İmparatorluğu büyük kumandanlarının Justini taşımış oldukları bir unvan olan "Tarhan" yahut "Turhan" olması pek muhtemeldir. Turksant Valentin'in sözlerini işitince:

> "*Etrafa korku vermek için on lisanla konuşan Romalılar değil misiniz?*"

dedikten sonra, on parmağını ağzına soktu ve şunları ilave etti:

> "*Benim şu parmaklarımı ağzıma sokup çıkarmam gibi. Romalılar, siz bizi aldatmak için aynı kolaylıkla on türlü lisanla konuşursunuz. Hilelerinizle bütün milletleri aldatmak istiyorsunuz. Onları uçurum kenarına sürükleyerek orada bırakıyorsunuz. Bütün mallarını ele geçiriyorsunuz. Onların uğradığı harâbîlikten siz istifâde ediyorsunuz. Sizin ve gönderdiğiniz adamların bizim gözlerimizi korkutmaktan başka bir fikirleri yok. Bunu saklamıyorum. Çünkü yalan söylemek Türklerin âdeti değildir. Sizin hükümdarınızdan intikam alacağım: Bir taraftan bana sulhtan bahsederken diğer taraftan bana düşmanlık göstermiş olan Uvarhanitler (Ouarkhanites)'le münâsebette bulunuyor. Fakat bilmiş olunuz ki bunlara karşı süvarilerimi gönderdiğim vakit yalnız kamçı sesleri onları dağıtmağa yeterli olacaktır. Biraz direnmeğe cesâret edecek olurlarsa telef edilmiş olacaklardır, karınca gibi beygirlerimin ayakları altında ezileceklerdir. Kafkas'tan başka yol olmadığını bana söylemeniz beyhudedir. Gidip sizin ülkelerinizde harb etmek fikrinden beni çevirmek istiyorsunuz. Fakat ben Danapar, İster, Ebre nehirlerini bilmez değilim. Esîrlerim Uvarhanitlerin Roma İmparatorluğu'na girmek için takip ettikleri yolu tanırım. Sizin*

kuvvetleriniz hakkında da malûmatım vardır. Bütün dünya doğunun en ucundan batının en ucuna kadar bana tâbi'dir. Alen ve Utrigur milletleri o kadar cesâretleri ile beraber Türklerin yenilmez ordularına karşı koyamamışlardır."

Valentin Türk reisini yatıştırmağa çalıştı. Bir sefîrin şahsına tecâvüz etmemenin devletler hukukunun gereklerinden olduğunu, eski anlaşmaları yenilemek ve iki millet arasında barışın devamını sağlamak için gelmekten başka bir maksat takip etmediğini temin eyledi. Biraz sâkinleşen Turksant babasının vefatından dolayı mâtemde olduğunu, bu gibi hallerde Türk âdetlerine uygun hareket etmek için sakallarını tıraş etmeleri lazım geldiğini Romalılara söyledi. Valentin ile bütün Romalılar bu söze itaat ettiler, cenâze merâsiminde hazır bulundular. Mezarın başında dört Hun esîriyle Türk prensin hayattayken bindiği atın kesildiğini gördüler. Bu âdet el'an Tatarlar arasında uygulanmaktadır. Bu merasimden sonra Turksant Valentin'i Altay yahut Altun dağında ikāmet eden Tardu yahut Ta-teu'ya gönderdi. Biraz sonra gelip Bosfor şehrini muhâsara edeceğini tehdit makāmında söyledi. Hakîkaten Bu Hanı yahut A-po Han'ı külliyetli bir ordu ile bu şehri zapta göndermiştir. Anankayus (Anankaius) civarda Türklerin ordusunu görmüştü.

Türkleri Romalılara karşı bu kadar şiddetle kızdıran şeyin ne olduğunu bilmiyoruz. Yalnız bu hikâyeden barbarların batı tarafında nerelere kadar ilerlemiş olduklarını anlıyoruz. Târihçiler bir şey zapt etmedikleri için değerlendiremediğimiz bir çok olaylar meydana gelmiş olduğunu tahmîn edebiliriz.

Doğuda işler karışık bir haldeydi. Sui sülalesi Çeo sülalesini

Kam-mu Lie-tai-ki-su söndürerek Çin'in bir kısmında onun yerine geçmişti. Çeo sülalesine mensup olan Han'ın zevcesi Prenses Tsien-kin, âilesinin yıkılışından müteessir olduğu için kocasını harbe kışkırtmaktan geri durmuyordu. Han, milletin büyüklerini toplayarak bir meclis kurdu. Suilerin, kendi müttefikleri bulunan Çeolardan saltanatı gasp ettiklerini, o âileden bir prensesle evlenmiş bulunduğundan dolayı gâsıplara uzun müddet meydanı boş bırakmamanın vazîfesi gereğinden olduğunu söyledi. Bundan dolayı evvelce Tsilere bağlı bulunan Kao-pao-ting'in kuvvetleriyle kendi kuvvetlerini birleştirerek, birlikte Suilerin memleketlerine girdiler. O zaman bu sülalenin

imparatoru olan Ven-ti bu yeni istilayı büyük bir esefle haber aldı. Alelacele bütün kaleleri tamir ettirerek içlerine muhâfız kuvvetleri yerleştirdi.

O zaman Tataristan'da Çang-sun-çing adında bir Çin kumandanı vardı ki Büyük Han'a Prenses Tsien-kin'i getirdikten sonra orada kalmış ve ok atmaktaki mahâreti dolayısıyla Han'ın teveccühünü kazanmıştı. Türk milletinin bütün ileri gelenleri Han'ın emriyle onunla yakınlık kurarlar ve Tatarların yapmaları mutad olan büyük avlara beraber giderlerdi. Çang-sun-çing, vatanını Türklerin yol açtıkları felaketlerden ve endîşelerden kurtarmak çaresinden başka bir şey düşünmediği için milletin büyükleriyle konuştuğu vakit, bütün aşîretlerin kuvvetleri hakkında malûmât sorar, memleketin ahvâlini büyük bir itina ile tedkîk ederdi. Her şey hakkında kâfi derecede malûmat sâhibi olduğuna hükmettiği zaman, İmparator Ven-ti'ye o zamana kadar Türklerle barış halinde yaşanmış olmakla beraber, bu kavmin Çin'e girmek için münâsip bir fırsat gözettiğini, onların hepsini birden mahv etmek ümit edilemeyeceğini, buna muvaffak olmak için hileye başvurarak aralarına nifak sokmak lazım geldiğini, Ta-teo Han ile Şa-po-lio Han'ın cesur askerleri bulunmak ve hepsi gâyet müttehid [birlik halinde] görünmekle beraber içlerinden birbirlerine düşman olduklarını, harbe tutuşmak için bir işarete baktıklarını, Çu-lo-heu zayıf olup tebaası tarafından hiç sevilmediğini, tebaası Şa-po-lio'dan korktukları için sâdık kaldıklarını, A-po-lio Han kararsız bir prens olup Şa-po-lio Han'dan korktuğunu ve arzularını kör körüne icrâ ettiğini, binâenaleyh bu Türkler arasına nifak sokup birbirlerine karşı harbe sevk etmek pek mühim bulunduğunu, bu maksada nâil olmak üzere A-po Han'a katılması için Ta-teo Han'a sefîrler gönderilmesi lazım geldiğini, bunun üzerine Şa-po-lio Han'ın silaha sarılmağa mecbur kalacağını, ma'mâfih bu ittifaka Çu-lo-heu da sokulacak olursa daha ziyade müşkilâta düşeceğini, Şa-po-lio'nun hükûmetinin iki tarafında vukua gelecek harblerin onu kuvvetlerini ayırmağa mecbur bırakarak on seneye kalmadan kendisini bir parça Çin askeriyle imhâ edebilecek derecede zayıflatacağını bildirdi.

Çin İmparatoru bu nasîhatlara uygun olarak Ha-mi'nin ötesinde Ta-teo Han'a bir sefîr göndererek ona kurt başlı bir bayrak hediye etti. "Bu" Han Çin'e sefîrler yolladı. Bunlar orada Şa-po-lio'nun

sefîrlerine takdîm ettirildiler [onlardan öne geçirildiler]. Diğer taraftan Çang-sun-çing de Doğu Tatarlarına, Kitanlara, Kiu-hilere, Sielere gönderildi. Bir takım hediyelerle Çu-lo-heu nezdine gitti. Türklere tâbi' bulunan bütün bu Tatarlar, Leao-tung'un kuzeyinde Amur nehrine kadar olan memleketlerde sâkin idiler.

Sieler o taraflara dağılmış Hun aşîretlerinden ibâretti. Kiler, başka bir tabirle Ku-mo-kiler Kitanlar gibi Doğu Tatarları neslinden geliyorlardı. Çinlilerin doğurmuş oldukları bu fırtınanın en büyük kısmı kendilerinin başlarında patladı. Bütün ihtiyatkârlıkları, Büyük Han Şa-po-lio'nun İkinci Han, A-po Han, Ta-teo Han ve Tan-han Han refakatinde dört yüz bin kişilik bir ordu ile Yum-pim-fu taraflarından Çin Seddi'ni aşarak civar vilayetleri gelip tahrip etmelerine mâni olamadı.

Sene:582
Kam-mu
Lie-tai-ki-su
Ven-hien
Tum-kao
Sui-şu

Büyük Han daha güneye doğru inmek fikrindeydi. Fakat Ta-teo arkasından gelmekten imtinâ ettiği için daha ileriye girmeğe cesâret edemedi. Çinliler tarafında ordunun veliahd kumandasında bulunan bir kısmı Hien-yam'da, diğer kısmı da Hom-hoa'da karargâh kurmuştu. İki bin kişiye kumanda eden Çam-ju adında bir kumandan Çeu-puon mevkiinde Şa-po-lio Han karşısında kalıverdi. Han'ın maiyetinde yüz bin asker vardı. Çinliler bu kadar çok miktarda düşman görünce dehşetten dona kaldılar. Fakat Çam-ju cesâreti ve ihtiyatkârlığı ile onları inandırdı. Türkleri taciz etmekten geri kalmadı. Üç günde onlarla on dört küçük müsâdemede bulundu. Bu muhârebelerde bütün cephanesi tükendi. Askerler yumrukla döğüşmeğe mecbur kaldılar. Çok zâyiât vermekte olan Türkler gerilemeğe mecbur oldular. Fakat daha az bahtiyar olan başka Çin kumandanları bu barbarları atmağa muvaffak olamadılar. Onlar da vilayetleri tahripte devam ettiler. Yukarıda bahsettiğimiz Çin kumandanı Çang-sun-çing Çin ordularının her tarafta mağlup olduklarını görerek hileye başvurdu ve Büyük Han'ın oğlu Şin Han'a yalan bir haber verdi. Uygurların kuzeyinde ve daha sâir yerlerde oturan Tie-le kavimlerinin Şa-po-lio'nun başlıca karargâhını zapt etmek düşüncesiyle isyan etmiş olduklarını söyledi. Büyük Han bu habere inandı. Derhal kendi ülkelerinin müdafaasına koşmak üzere Çin'i bıraktı. Fakat bu, yalan bir şâyiadan ibâret olduğu için, çok geçmeden Han yine Çin'de göründü.

Türklerin Çin'de yaptıkları bu dâimî tahribât İmparator Ven-ti'yi pek müteessir etti. Alınabilecek karar hakkında tereddüt içinde bulunuyordu. Kumandanlarına şu sözleri söyledi: Sene:583 Kam-mu Lie-tai-ki-su

"Vaktiyle Çeo ve Tsi imparatorları Türklerle gâyet iyi geçinirlerdi, onlarla tam i'tidal noktasını sağlamağa muvaffak olurlardı. Çünkü Çin'in sükûn ve rahatı Türklere gösterilecek muameleye bağlıdır. Halbuki ben onları hediyelere boğduğum halde minnettarlıklarını kazanmağa muvaffak olamıyorum. Benim gösterdiğim güzel muamelelere hırsızlık ve yağma ile mukabele gösteriyorlar. Buna bir nihâyet vermek lazımdır."

Bunun üzerine İmparator bir takım kumandanlar tayin ederek muhtelif noktalardan Türklerin üzerine sevk etti. Çin ordusu Türklere Pe-tao denilen bir mahalde rast geldi. Beş bin süvari ayırarak Türklerin üzerine gönderdiler. Bunlar o kadar anî bir surette düşmana saldırdılar ki Büyük Han kaçmağa mecbur oldu. Türkler gâyet hafif ve miktarları çok olan süvarilerine pek güvendiklerinden, Çin süvarilerini pek hakir gördüklerinden dolayı ekseriya mağlup oluyorlardı. Fakat Çin süvarisinin zaafını, saflarında hüküm süren intizam ve inzibat telafi ediyor, onlara üstünlük sağlıyordu. Türkler bu hezîmetten sonra erzaksız kaldılar. Ölülerin kemiklerini öğüterek bunu yemeğe mecbur oldular. Arkasından vebâ zuhûr ederek bir çok kayıplara sebebiyet verdi. Diğer taraftan, Türklerin yanına çekilmiş bir fırka kumandasını üstüne alarak Türkleri Çin'e sürüklemiş olan Çin kumandanı Kao-pao-nim de mağlup oldu. Büyük Han'a yardım edemedi. Maiyetindekiler kendisini öldürdüler. Bunun üzerine, Pe-çe-li'nin kuzeyinde sığınmış olduğu Ho-long şehri Çinlilerin idâresi altına girdi.

Aynı zamanda, Leam-çeo tarafından otuz bin askerle çıkmış olan kumandan Yum-tim bir çok çarpışmalarda A-po Han'ı mağlup etti. Bu muhârebede bir Çin subayı bu kumandana hiçbir kabahatları olmayan bu kadar askeri öldürmenin haksız olduğunu, her iki taraftan da muzafferiyetin kimde kalacağını tayin için birer cesur savaşçı çıkarılmasıyla yetinilmesini söylemiştir. Bu teklif A-po Han'a tebliğ olundu. O da kabul etti. Her iki taraftan birer cesur mübâriz çıkarak iki ordunun gözü önünde vuruştular. Türk mübârizi mağlup olduğu için Han barışa tâlip oldu ve çekilip gitti. Kam-mu Lie-tai-ki-su

Türkler Çin'de Yeo-çeo yahut Pekin taraflarına doğru da hücum etmişlerdi. Bu vilayetin kumandanı olup üç bin askerle onlara karşı yürümüş olan Li-tsung on gün harb etti. Fakat bu vesîle ile gösterdiği büyük cesârete rağmen Ku-çing şehrine kapanmağa mecbur kaldı. Türkler orada kendisini muhâsara ettiler. Şehirde hiç erzak yoktu. Her şey noksandı. Uzun müddet müdâfaa edilemezdi. İçindeki askerler sefâletten ölüyorlardı. Teslim olmak istemeyen Li-tsung askerine bir nutuk çekerek şehri teslim etmekle idâma müstahak olacağını, hükümdarına hizmet uğrunda hayatını fedâ etmeyi tercih ettiğini söyledi. Sonra kılıcını çekerek intihar etti.

A-po Han bu Çin seferiyle meşgul olduğu sırada Türkler arasına nifak sokmak fırsatını arayan Çang-sun-çing, Şa-po-lio ne vakit Çin'e girmişse oradan muzafferiyetle döndüğünü A-po Han'a söyledikten sonra dedi ki:

Kam-mu
Lie-tai-ki-su
Ven-hien
Tum-kao

"*Siz daha ilk çarpışmada firara mecbur oldunuz. Bütün asker Şa-polio'yu methederek sizi ayıplıyorlar ve bu teşebbüsün bütün felaketlerini size yükletiyorlar. Büyük Han size harb ilan ederek kuzeydeki yerlerinizi elinizden alacaktır. Ona karşı koyacak kadar kuvvetiniz var mıdır? Ta-teo Han Suilerle barış yaptı. Şa-po-lio bunu önlemeğe kādir olamadı. Siz de neden böyle hareket etmiyorsunuz? Çünkü böyle yapıp da Ta-teo ile birleşecek olursanız daha kudretli olacaksınız.*"

A-po Han Çang-sun-çing'in kurduğu bu tuzağa düştü, onun nasîhatlarını takip ederek İmparator Ven-ti'ye hediyeler gönderdi.

Büyük Han bu haberi alır almaz derhal harbe kalkarak A-po Han'a tâbi olan ülkeye bir ordu ile girdi. Kuzeydeki karargâhını zapt etti. A-po Han mağlup ve firara mecbur oldu. Batı tarafında Ta-teo'nun yanına sığındı. Şa-po-lio'nun hareketinden kızmış olan Bu Han, A-po Han'ı yüz bin askerle Doğu'ya gönderdi. İki Han defalarca çarpıştılar. Şa-po-lio mağlup oldu. A-po Han eski memleketini tekrar ele geçirdi. Tataristan'ın en kudretli hükümdarlarından biri kesildi.

A-po Han'a bağlı bulunan Tan-nan Han da memleketlerinden mahrum kalarak Ta-teo'ya doğru kaçmağa mecbur olmuştu. Aynı zamanda Büyük Han'ın bir yeğeni bütün aşiretlerle silaha sarılarak A-po Han tarafını tutmuştu. Bütün bu hanlar arasında hüküm süren nifak bir takım dâhilî muhârebelere sebep olarak Türkistan

için bir felaket teşkil etti. Bu Türk prenslerinin büyük kısmı Suiler İmparatorundan imdat istediler. Fakat bu nifak Çinliler tarafından teşvik ve tahrik edilmekte olduğu için Çinliler onu teskîn edecek teşebbüslerden uzak duruyorlardı. Türkleri birbirlerini mahv etmeğe bırakmak menfaatleri iktizâsındandı.

Büyük Han Şa-po-lio bu küçük hanların işbirliği halinde sarfettikleri gayrete karşı koymaktan âciz bulunduğu için, Çinlilere tabi'iyyet arz etmiş olan Ta-teo misaline uyarak hareket etmeyi düşündü. Barış istedi. İmha edilmiş Çeo sülalesine mensup bulunan zevcesi Tsien-kin Suiler İmparatoru'na yaltaklanmak için onun âilesine kabul edilmeyi talep etti. İmparator Ven-ti buna muvâfakat göstererek Suilerin taşıdıkları âile ismi olan Yam-şi namıyla "Prenses Ta-i" (Ta-y) ünvanını verdi. Büyük Han, İmparatora gönderdiği mektuplarda "Semadan doğmuş, Kudretli Türk İmparatorluğu İmparatoru, Çin İmparatorunun tebaası akıllı Şa-po-lio"[12] ünvanını alıyordu. Suiler İmparatoru ona Yu-kim-tse ve Çang-sun-çing'in emânetiyle İmparatorluğun bir mührünü gönderdi. Bu sefîrler Tataristan'a vardıkları zaman Büyük Han bütün askerlerini savaş nizamı üzere dizdirdi. Hastalığından dolayı ayağa kalkamadığını söyletti. Çang-sun-çing artık İmparatorun dâmâdı olan Büyük Han'ın İmparatorun emirlerini daha hürmetkârca dinlemesi lazım geldiği yolunda cevap verdi. Şa-po-lio ayağa kalkmağa, başını eğmeğe, İmparatorun mührünü diz çökmüş bir vaziyette almağa, başına koymağa mecbur oldu. Bu hareketin kendisine ne kadar ağır, aşağılıkça geldiği döktüğü gözyaşlarından belliydi. Mağrur Çinliler bu kadarıyla kalamıyordu. Yu-kim-tse Büyük Han'ın "Çing" ünvanını almasını istedi. Büyük Han bunun manâsının ne olduğunu sordu. Bu tabirin bir tâbi'e (uyruğa) delalet ettiğini ona söylediler. Büyük Han gâyet müşkil bir vaziyette bulunduğu, Çin'in himâyesine muhtaç olduğu için reddedemedi. Çünkü pek ileriye gitmişti. İtaat lazım geliyordu.

Sene:584 Kam-mu Lie-tai-ki-sı Sui-şu

Bu esnâda A-po Han'ın kudret ve şevketi Tataristan'da gittikçe artıyordu. Bütün Türkler ona tâbi' idiler. "Batı Türklerinin Büyük Hanı" ünvanını almıştı. Ta-teo tarafından rahatsız edilen, tecâvüz etmek ister gibi gördüğü Kitanlardan korkan Şa-po-lio bütün bütün Çinlilerin kucağına atılmak için Türkistan'ı terk etmeğe mecburiyet

Kam-mu Lie-tai-ki-sı Ven-hien Tum-kao Sene:585

[12] Tam ünvanı (Cha-po-lio-i-li-kiu-liu-che chi-po-lo-mo) "Şa-po-lio-i li-kiu-liu şe-şi po-lo-mo Han"dır.

hissetti. Vaziyeti Suiler İmparatoruna bildirerek aşîretleriyle beraber Çin'in hudutları üzerinde büyük çölün güneyine geçmek için izin istedi. Fakat Ven-ti imdadına asker gönderdiği için A-po Han'a hücum edebilecek bir hale geldi. A-po Han'ı mağlup, memleketini tahrip etti. Bütün âilesini esîr aldı. İşte bu yardıma mükâfat olarak aşağıdaki mektubu İmparatora yazdı:

"*Cenab-ı Hakkın vaz' ve te'sîs ettiği Türk İmparatorluğu elli seneden beri pâyidar bulunuyor. Genişliği on bin li'ye varmaktadır. Süvarilerinin miktarı birkaç yüz bini geçer. Bütün barbarlar ona itaatkâr olduğu, medenileşmiş Çin kavmine de mukavemet edebilecek bir kudrette bulunduğu, kuzeyde kendisiyle kıyaslanabilecek hiçbir devlet görülmediği halde, fazîlet ve adâletinizin şöhreti bana kadar geldiği, itaat, hürmet, vazife sizin sarayınızdan benim sahralarıma ve tebaamın arasına geçtiği, zâten semâda bir güneş bulunduğundan dünyada da yalnız bir imparator mevcut olması lazım geldiği için, artık bu imparator ünvanını haksız yere almak istemem. Düşüncelerimi akıl ve hikmet tarafına çevirerek ebediyete kadar haraç-güzarınız oluyorum. Düşünce ve duygularım hakkında size malûmat ve te'minât vermek üzere oğlum Kiu-şe-çin'i gönderiyorum.*"

Bu târihten sonra Büyük Han Çin'e vergi ödemekten hâlî kalmadı.

Türklerin bir kısmı bu suretle itaat altına alındıktan sonra Ven-ti bu millete Çin takvimini kabul ettirdi. Sonra Şa-po-lio oğlunu hediyeler yahut mutad vergi ile göndererek Suiler İmparatoru'ndan Şen-si dâhilinde Hing-çeo ile Tai-çeo arasında büyük bir av yapmasına müsaade istedi. İmparator bu müsâadeyi verdi. Şarap ve erzaktan ibaret hediyeler yolladı. Büyük Han bunları büyük bir saygıyla aldı. Fakat ölüm mâni olduğu için tasavvur ettiği bu büyük avı yapamadı.

Sene:586 Kam-mu Lie-tai-ki-su Sene: 587

Bıraktığı Yum-yu-liu namındaki genç oğlu o kadar zayıf ve nahif idi ki hükûmetin idâresine kādir olamayacağını zannederek yerine kendisinin birâderi Çu-lo-heu'yu nasb etmişti. Bu, "Şe-hu" rütbesine sahipti. Bunun üzerine Yum-yu-liu amucasını Tataristan'ın Büyük Hanı olarak tanımak ve ilan etmek üzere amucasına bazı kumandanlar gönderdi. Fakat o zamana kadar birâderlerin birâderlere vâris ve halef olması bir nevi kānun teşkil etmiş olmakla

beraber İmparatorluğu kabul etmek istemedi. Buna layık gördüğü Yum-yu-liu'ya bıraktı. O ısrar etti.

"Nasıl, diyordu, siz, Çu-lo-heu, babama bu kadar zaman düşman olduğunuz halde şimdi onun henüz çocuk bulunan oğluna, bana mı tâbi olacaksınız? Bizim kanunlarımız ve pederimin emri mucibince imparatorluk size âittir. Çünkü pederim kendisine halef olmak üzere sizi göstermiştir. İtaat etmeğe mecbursunuz."

Yum-yu-liu defalarca ısrar etti. Çu-lo-heu sonunda imparatorluğu kabule mecbur oldu. Bu, garip bir münakaşadır. Medenî milletlerin târihlerinde emsaline pek az rastlanır. Çu-lo-heu, "Mo-ho Han" lakabını aldı. Yum-yu-liu'ya da "Şe-hu" ünvanı tevcih edildi.

Suiler İmparatoru, Çu-lo-heu'ya hakîkaten Han ünvanını vermek için Çang-sun-çing'i Tataristan'a gönderdi. Bir çok kıymetli hediyelerle beraber tabl [davul] ve alem de gönderdi. Mo-ho Han cesur, büyük tasavvurlara ve teşebbüslere kalkabilmeğe kādir bir hükümdar idi. Çinliler tarafından Büyük Han olarak tanındığını görünce silahlarını Batı tarafına çevirdi. A-po Han'ın ülkesinde harb etti. A-po Han'ın tebaasından büyük kısmı, Çin ordusunun Büyük Han'a yardım ettiğini görünce hemen bağlılıklarını bildirdiler. A-po Han esîr oldu. Mo-ho Han buna ne muâmele edileceğini sormak için Suiler İmparatoru'na bir mektup yazdı. Ven-ti, Çang-sun-çing'in fikrini almadan bir karar vermek istemedi. Bu kumandan ise Türklerin birbirlerini yemelerine meydan vermenin daha münâsip olacağını söylediğinden, bu yolda hareket edildi.

Büyük Han Batı tarafında Tataristan'daki fütûhâtına devam etti. Nereye kadar memleketlerini genişlettiği, nerede muhârebe ederken bir ok isabetiyle öldürüldüğü malûm değildir. Sene:588 Kam-mu Lie-tai-ki-su Sui-şu

Bunun üzerine milletin büyükleri İmparatorluğu Şa-po-lio'nun oğlu Yum-yu-liu'ya verdiler. O da "Kie-kia-şi To-na-tu-lan Han" namını aldı. Çoktan beri Çin İmparatorluğu'nu paylaşan bir çok imparator sülalerinden yalnız ikisi ayakta kalmıştı. Bunlar da Çin'lerle Sui'ler idi. Çin'ler sülalesi de o aralık yıkılmış, Ven-ti bütün Çin İmparatorluğu'nun yegâne sâhibi kalmıştı. Ven-ti Şa-po-lio'nun dul zevcesi Prenses Tai'ye bazı hediyeler ve sonra Çin'ler İmparatoru'nun eşyasından bazı şeyler gönderdi. Sene:593 Kam-mu Lie-tai-ki-su

Bu prenses, mensup olduğu Çeo sülalesinin başına gelen felaketi

el'an unutmamıştı. Sürekli olarak bunu düşünüyordu. Çin'lerin yıkılması kendi acılarını tazelemekten başka bir şeye yaramamıştı. Şiirler yazarak elemlerini gidermeğe çalışıyor, Çin'ler âilesinin yıkıntıları altında kendi âilesinin felâketini tasvir ediyordu. Suiler İmparatoru bundan haberdar oldu. Tataristan İmparatoriçesi'nin, kendi âilesine âit bir felaketten dolayı böyle elemli haller göstermesini kıskandı. Bu kadar ehemmiyetsiz bir mesele büyük bir muhârebeye sebep teşkil edebildi. Suilere kalbinde büyük bir kin ve nefret besleyen bu Prenses, Çin hudutlarını tahrip için Tu-lan Han'ı durmadan teşvik ediyordu. Ven-ti, Prenses'in katlettirilmesini Han'dan istedi. Fakat bu kadar akıl dışı bir talebin yerine getirilmesi kābil olmadı. Şin-Han o zaman kuzeyde oturuyor ve Tu-li namını taşıyordu. İmparator âilesinden bir prensesin dest-i izdivacını istemek için Çin'e sefîrler yollamıştı. Tai'yi öldürtmek şartıyla buna râzı olacağını Ven-ti vaad etti. Tu-li iftira yoluna başvurdu. Büyük Han'ın şüphe ve hiddetini tahrike çalıştı. Bunda o kadar muvaffak oldu ve Tu-lan Han'ı o kadar kızdırdı ki Prenses katlettirildi. Bu hareketten sonra Büyük Han Çinlilerle ikinci bir akrabalık akdini düşünerek bir prensesle evlenmeğe tâlip oldu. Fakat Çang-sun-çing İmparatora Tu-lan Han'a itimad câiz olamayacağını, Ta-teu Han'ın düşmanı bulunduğunu, bir Çin prensesi ile izdivaç etmek istemesinin Ta-teu'yu ve Tu-li'yi mahv etmek için imdat almak maksadından ileri geldiğini, fakat onları mağlup ettikten sonra Çin'e hücumdan geri durmayacağını söyledi. Prensesi ilk önce istemiş olan Tu-li Han'a vermenin, sonra da Tu-li Han'ı güney taraflarına göndermenin daha muvâfık olacağını ilave etti. Çünkü orada tebaasının miktarı az olacağı için hem kendisini itaat altında tutmak kolay olur, hem de Büyük Han'ın tecavüzlerine karşı bir sed teşkil edebilirdi.

Çin İmparatoru bu fikri tasvip ederek Tu-li Han'a keyfiyeti haber
Sene:597 vermek üzere bu nâzırı görevlendirdi. Tu-li Han derhal Çin'e geldi. İmparator tarafından büyük ikramlarla kabul olundu. Prenses Gan-ti ile evlendi. Bütün Çin âdetleri ona öğretildi. Sonra tebaası ile beraber hudutlara yerleştirildi.

Bir küçük hanın kendisine tercih edilmesinden öfkelenmiş olan
Kam-mu Han, Çin'e vergi vermekten vaz geçerek, gidip Çin'in kuzey vilayet-
Lie-tai-ki-su
Sene:599 lerini tahrip etti. Fakat Tu-li Han onun bütün hareketlerini inceden

inceye araştırarak Çin sarayına haber veriyordu. Ta-tum-çing şehirlerini kuşatmak için büyük bir ordu ile hareket ettiğini İmparatora haber veren o idi. İmparator Türklere karşı Han Kralı Leam'ı yolladı. Bunun maiyetinde başka üç kumandan vardı. Kao-keng adındaki bir kumandan Tsu-çeo ülkesi yoluyla hareket etti. Yam-su namındaki kumandan Şen-si dâhilinde Lim-çeo tarafından yürüdü. Yen-yum namındaki üçüncü kumandan da Yeo-çeo yahut Pekin üzerinden yola çıktı. Tu-lan Han Çinlilerin hücuma hazırlanmış olduklarını haber alınca Ta-teu Han ile barış yaparak askerlerini onunkilerle birleştirdi. Tu-li Han'ı ansızın basarak mağlup ettiler, Goei-çeo yahut Ta-tum-fu'ya girdiler. Tu-li Han'ın bütün aşîretleri dağıtıldı. Tu-li Han ile Çang-sun-çing namındaki Çin kumandanı geceleyin beş süvari ile bin müşkilat içinde kaçabilerek büyük bir hızla güney tarafına vardılar. Tu-li Han Çin'e geçerse esîr olacağını, ihtimal ki bir daha hiç kıramayacağı bir esâret zincirini kendi eliyle hazırlamış olacağını düşündüğünden, bu felaketten kaçınmak çârelerini arıyordu. Bir miktar süvari topladı. Bunlarla beraber Ta-teu Han'ın yanına kaçmak tasavvuruna düştü. Fakat vaktinde meseleden haberdar olan Çang-sun-çing onu gözetim altında bulundurmak için bir miktar asker ayırdı. Han'ı görür görmez ateş yakmalarını emretti. Bu emirler uygulandı. Birden bire dört tarafından ateş yandığını görmekten hayretlere düşen Tu-li Han, bunun ne manâya geldiğini sordu. Çin subayı ona Çin'de yürürlükte olan bir âdet mucibince küçük bir eşkıya çetesi görüldüğü vakit iki işaret verildiğini, eşkıyanın miktarı biraz çok ise işâretin adedi üçe çıkarıldığını, tehlike son derece âcil ve zorlayıcı ise dört işaret yapıldığını söyledi. Han daha ileriye gitmeye cesâret edemeyerek şehre girdi. Çang-sun-çing tebaasıyla birlikte tarhanlardan birini tutuklattırdıktan sonra onu Si-gan-fu'ya götürdü.

Öte tarafta Çin orduları Türklere karşı ilerlemekte devam ediyorlardı. Kumandan Kao-keng'in üç bin kişiden meydana gelen öncüleri çok geçmeden düşmanla çarpışmağa başladılar. Çinliler önce galip geldiler. Fakat Türkler toplanarak ve saflarına intizam vererek o kadar şiddetle hücuma geçtiler ki bu birliğe kumanda eden Çin subayı kare şeklinde harp düzeni alarak dört taraftan harb etmeğe mecbur oldu. Beş gün bu şekilde savaştı. Nihayet kumandan Kao-keng yetişti. Çinliler bütün askerleri birleştirerek Türklere

Kam-mu
Lie-tai-ki-su

hücum ettiler ve onları perîşan eylediler. Yedi yüz li mesâfeye kadar arkalarını bırakmadılar.

Diğer tarafta kumandan Yam-su da Ta-teu Han'ın ordusunu mağlup etmişti ve bu hanlar mağlup olmakla beraber hiç olmazsa hürriyetlerini muhâfaza etmişlerdi. Tu-li hakkında ise böyle olmamıştı. Çin'de bir takım ünvanlar taşıyorsa da İmparator'un muvâfakatı olmaksızın hiçbir şey yapamıyordu. Yaklaşık on bin kadar tebaasıyla Çin'de idi. Ven-ti kendisine "Ki-min" ünvanını vermiş, prenses Ti-çing'i onunla evlendirmişti. Çünkü Prenses Gan-ti ölmüştü. İmparator Ta-tum-fu yakınında Ta-li-çing şehrine Tu-li'yi götürmesi için Çang-sun-çing'e emir verdi. Fakat bu Han'a yapılan iyilikler kendisinden ziyâde Çinliler için olduğundan, bu nâzır onu Hoam-ho civarlarını muhâfaza etmek üzere U-yuen'e yerleştirmenin daha uygun olacağını düşündü. Bu şekilde hareket etti ve aynı zamanda oraya yirmi bin kişilik bir kuvvet de gönderildi. Bu kuvvetin vazîfesi Tu-li Han'ı Ta-teu tecavüzlerine karşı himâye etmek ve onu nezâret altında bulundurmaktan ibâret idi.

Beri tarafta Çin kumandanları muhtelif kollardan Büyük Han'ın üstüne doğru yürümekten geri durmuyorlardı. Fakat bu ordular Çin hududundan çıkacakları esnâda, Han'ın tebaası tarafından öldürüldüğünü, Ta-teu Han'ın Tataristan İmparatorluğunu zapt ettiğini, "Pu-kia" namı altında yönetmeye başladığını duydular. Bu haber Çinlilerin şevkini kırmak şöyle dursun tam aksine harbe devamları için bir sebep oluşturdu. Bütün orduları harekette idi. Tataristan'da büyük karışıklıklar vardı. Bu kavimleri itaat altına almak için daha münâsip bir fırsat bulunamazdı. Çang-sun-çing İmparatora sürekli bu yolda telkinlerde bulunuyordu. Fakat Çin askerini kırdırmamak istedikleri, Çin sarayının siyaseti Türkleri Türklerle ezdirmekten ibâret olduğu için, Çinlilere tâbi olan bazı Türk aşîretlerini diğerlerinin fikrini çelmek üzere sevk ettiler. Bir çok aşîret Çin hudutlarına gelerek Çin tâbi'iyyetini kabul ettiler.

Yeni Büyük Han Ta-teu bu firarlardan ve İmparator'un Tu-li'yi
Sene:600 himâye etmesinden öfkelenmiş olduğu için sefere çıkabilecek hale gelince gidip Çin'in kuzey vilayetlerini tahrip etti. Derhal Kuam ile Yam-su Lim-vu tarafından çıktılar. Loam ile Li-van-sui de Ma-ye yoluyla ilerlemeğe başladılar. Çing yahut Çang-sun-çing, maiyetinde Çinlilere tâbi' olan Türkler olduğu halde başka bir yol seçti. Bar-

barları silah kuvvetiyle değil, Çinliler tarafından ekseriya kullanılan bir hile sâyesinde mağlup etti. Halbuki Çinlilerin iddia ettikleri manevî büyüklük kendilerini böyle bir hileye başvurmaktan men' etmesi gerekirdi. Çing, Türklerin içtikleri ve hayvanlarını, sürülerini suladıkları suları zehirledi. Bu suretle bir çoklarının telef olmasına sebebiyet verdi. Kalanlar da Allahın Çinliler tarafını tuttuğu zannıyla korkuya düşerek kaçtılar. Çing, sonra bunların üzerine hücum ederek yaklaşık bin tanesini öldürdü. Li-van-sui ile Ta-teu Han arasında ta Kin-şan dağında bir muhârebe oldu. Çin kumandanı büyük kum çölünün içerlerine doğru girdi.

Çinliler bu kadar başarılara nâil olmakla beraber Ta-teu Han mağlup olmuş sayılamazdı. Yeğeni Ki-li-fa'yı Ki-min Han'a karşı yollamağa cesâret etti. Fakat askerleri ric'ate ve kum çölüne çekilmeğe mecbur oldu. Çinlilerden yardım kuvveti alan Ki-min, İmparator'a şu şekilde teşekkürlerde bulundu:

> "*Büyük ve meşhur Çin Hanı, bütün insanlara karşı beslediğiniz merhamet hissi sizi onların bütün ihtiyaçlarını sağlamağa sevk ediyor. Siz bizim hepimizi kuşatan göğün, hepimizi taşıyan yerin bir tasvirisiniz. Vaktiyle sığınaksız, hüküm ve nüfûzsuz idim. Bugün verdiğiniz nimetlerle boğulmuş bulunuyorum, yenilmez ordularınızın himâyesine nâil oluyorum. Âdeta tamamen kurumuş iken yapraklar sürmeğe başlamış bir ağaca yahut yeniden et bağlayan kuru bir kemiğe benziyorum.*"

Bu seferden sonra İmparator Ven-ti Kin-ho ve Tim-sam şehirlerini tamir ettirerek Ki-min Han'ı orada yerleştirdi.

Tataristan'da firarlar devam ediyordu. Doksan bin Türk daha gelerek Çinlilere tâbi oldular. Fakat bu kayıplar Ta-teu'yu hudutlara yeni bir akın yapmaktan men' etmedi. Çin askerlerini mağlup etti. Ancak yeni ordular yetişerek kendisini ufak tefek bazı mağlubiyetlere uğrattıktan sonra kuzey yönünde çekildi. Ertesi sene akınlara tekrar başladı. Sene:601 Kam-mu Lie-tai-ki-su

Su-lie namında bir Sse-kin daha başka Türk kumandanlarıyla güneyden ilerledi. Büyük Hoam-ho nehrini geçti. Ki-min'den altı bin esîr aldı, sürülerinin büyük kısmını dağıttı. Fakat sonra da Yam-su bunları perîşan ederek altmış li kadar arkalarından kovaladı. Türkler hep kuzey tarafına doğru gidiyorlardı. Çin kumandanı o Sene:602

kadar sıkı şekilde takip etti ki geceleyin kendilerini bastı, ikinci bir mağlubiyete uğrattı. Gasp ettikleri şeylerin hepsini ellerinden aldı. Bu seferden sonra Türkler artık güney taraflarında tahribat yapmak üzere gelmeğe cesâret edemediler.

Zaten kendi memleketlerinde pek meşgul idiler. Karışıklıklar o
Sene:603 kadar fazlaydı ki Ta-teu'ya karşı isyan etmiş olan on Tie-le aşîreti onu To-ko-hoen'in yanına kaçmağa mecbur ettiler. Tebaasının büyük kısmı dağılarak Ki-min'e tâbi' oldular. Ki-min pek kuvvetlendi. Çin İmparatoru bu hanı çölün girişine yerleştirdi. Askerleri Çin ordusunda istihdam olunuyorlardı.

Hi-tan yahut Ki-tan Tatarlarına karşı yapılan muhârebelerde bu
Sene:605 askerler çok yararlık gösterdiler. Bu Tatarlar İng-çeo tarafından bir
Kam-mu Lie-tai-ki-su akın yapmışlardı. Bu Doğu Tatarları bir hayli kayıplar vererek püskürtüldüler. Ki-min Han bir sefer için yirmi bin asker vermişti. Çin kumandanı bunları yirmi kısma ayırarak her kısmı birbirlerinden bir li mesâfede tuttu. O kadar güzel yerleştirilmişlerdi ki muhtelif işâretler her taraftan işitiliyordu. Trampet işâreti harekete, boru işâreti durmağa delalet ediyordu. Çin ordusunun usûlü böyle idi. İtaat etmeyenlerin başı kesilirdi. Türklerin Çinlilere gönderdikleri bu külliyetli imdâda rağmen yaradılış olarak mağrur ve kibirli olan Çinliler Türklere karşı bir hakāret hissi besledikleri için yardımlarını kabul etmek Türklere bir iltifat imiş gibi muâmele gösteriyorlar, Çin kumandanının yanına gidecek Türk subaylarının diz çökmelerini, gözlerini kaldırmamalarını istiyorlardı. Halbuki Çinliler Hi-tanların mağlup olmalarını Türklere borçludurlar. Bu Tatarlar çoktan beri Han'ın tebaası idiler. O vakte kadar hiçbir şey iki millet arasında şüphe ve nifak doğuramamıştı. Çin kumandanının emriyle Türkler saldırarak bunları korkuttular. Korelilerle birleşebilecek bir mevkide bulunmak düşüncesiyle bir hareket yaptırdılar. Hi-tanlar birbirlerinden ayrıldılar. Çinliler bu fırsattan istifâde ederek o kadar habersiz bir surette kendilerine hücum ettiler ki bütün eşyalarını, kadınlarını, çocuklarını ele geçirmeğe muvaffak oldular ve Türkleri [yani Tatarları (E.K.)] dağıttılar.

Ki-min Han sonra saygılarını arz etmek üzere Çin sarayına geldi.
Sene:607 Çin sarayında hüküm süren debdebe ve ihtişamdan hayretlere düşerek kendisine kemer ile külah verilmesini istedi. O zaman hükümran olan Yam-ti muvâfakat etmedi. Yalnız bir çok hediyeler vermek-

le yetindi. İmparator kuzey vilayetlerini ziyâret etmek tasavvurunda idi. Ki-min İmparatora refakat etmek üzere oğlunu ve yeğenini tayin etti. Kendisi de bizzat Çin hududuna gitmek istiyordu. Diğer taraftan, maiyetinde beş yüz bin kişi götüren İmparator da Türkistan'ı dolaşmak fikrindeydi. Fakat bu ziyaretinin Türkleri telaşa düşürmemesi için işi anlatmak üzere Çang-sun-çing'i Ki-min Han'a gönderdi. Han derhal bütün aşîretleri ve kendisine tâbi' kavimlerin reislerini yani Ki'leri, Sie'leri, Şe-goei'leri topladı. Şe-goeiler Paykal Gölü, Lena nehri sâhillerinde oturuyorlardı. Sibirya içlerine doğru pek uzaklara kadar yayılmışlardı. Bugün bunlara Tonguz namını veriyoruz. Bütün bu muhtelif milletler İmparatorun istikbaline koşuştular. İmparator, Han'ın, İmparatoriçe de Prenses İ-çing'in çadırında misâfir kaldılar. Bu münâsebetle büyük şenlikler yapıldı. İmparator Yam-ti, Han'a kıymetli hediyeler verdi. İmparatorun bu seyahati Türklere Çinlilerin şevket ve azameti hakkında büyük bir fikir vermeğe ve bütün batı memleketlerinde İmparator'a karşı hürmet telkin etmeğe hizmet etti.

Kavimlerinin kralı olmaktan ziyade müstebid ve zâlimi olan bazı ufak tefek hükümdarların söndürülmesi netîcesinde Yam-ti bütün Çin İmparatorluğu'nun müstakil hâkimi oldu. Batı milletleri evvelki karışıklık zamanlarında olduğundan ziyâde Çin ile münâsebetlere girişmeğe başladılar. Bu İmparatora bir harita takdîm edildi. Şen-si'den Hazar Denizi'ne kadar bütün Türk ülkesinin durumunun resmini gösteriyordu. Batıya götüren üç muhtelif yol büyük bir özenle gösterilmişti. Bu yolların biri Ha-mi'den geçer ve "Kuzey yolu" adıyla anılır. İkincisi Turfan'dan geçen "Orta yol"dur. Üçüncüsü daha güneyde çöl ortasındadır. Buradan Hoten'e gidilirdi. Bütün bu kavimler Şen-si hududunda ticâret muâmelesi etmek üzere geliyorlardı. İmparator oraya Poei-kiu namıyla bir kumandan tayin ederek ticârî muameleleri emniyet altında bulundurmak vazîfesiyle mükellef tuttu. Ha-mi civarına dağılmış Türklere isyan etmiş olan Tie-leler bu ticâreti bozmak ve Çin hudutlarını tahrip etmek istediler. Bunlara karşı asker gönderilmişse de hiçbir başarı elde edilememişti. Fakat Poei-kiu kendilerini itaat dâiresinde tutmak ve Çin'den uzaklaştırmak yolunu buldu.

Kam-mu Lie-tai-ki-su

Çinlilerin rahatı için Türkistan kavimlerinden büyük bir kısmını itaatleri altına almış olmak kâfi değildi. En müşkili onları kayıt altın-

Sene:608 Kam-mu Lie-tai-ki-su

da ve itaat halinde tutmak, alışkanlıklarını değiştirmek, medenîleştirmekti. Onları bir yere kesin surette yerleştirmek için yegâne çare bu idi. İmparator Ki-min Han için evler yaptırarak onu iskân etmek istiyordu. Fakat tebaası gibi çadır altında yaşamağa alışık bulunan bu Han böyle kapalı bir yerde oturmağa, Çinlilerin âdetlerini kabul etmeğe bir türlü tahammül edemiyordu. Yaptırmak istedikleri değişiklikler kendisini kızdırıyordu. Hatta bundan dolayı, Ha-mi ülkesinde harb etmeğe giden Çin askerlerine refakat etmek istemedi. Çinliler çölü geçmek fikrinden vaz geçmediler. Ha-mi kavimlerini teslim olmağa mecbur ettiler. Surları tamir ettikten sonra o mevkie yerleştiler. Bütün bu memleket eskiden beri Türklere âit idi, fakat Ki-min Çinlilere tâbi olduktan sonra bu kavimler tekrar hürriyete nâil olmuşlardı. Ha-mi'nin kendisine mahsus bir kralı vardı ki ismi Tu-tun-çe idi. Turfan ülkesinin Kio-pe-ya isminde bir kralı vardı. Her ikisi de gelerek o zaman batı vilayetlerini teftiş eden Çin İmparatoru'na saygılarını sunmuşlardı. İşte bu suretle, Doğu Türkistan'ın büyük bir kısmı Büyük Han tarafından idâre edilmekle beraber, Çin İmparatoru'nu tanıyordu [ona bağlıydı]. İmparator bütün bu büyük çaplı ülkelerde barışı sağlamıştı. O zaman Çin İmparatorluğu'nun genişliği doğudan batıya doğru dokuz bin üç yüz, kuzeyden güneye doğru ondört bin sekiz yüz on beş li'yi bulunuyordu. Ki-min Han İmparatora saygı sunmak için Çin'e de gitti ve orada öldü.

Yam-ti bundan dolayı hakîkaten müteessir oldu. Üç gün kimseyi
Sene:609 huzuruna kabul etmedi. Sonra Ki-min'in oğlu Tu-ki'yi "Şi-pi Han" ünvânıyla Büyük Han nasb etti ve ona bir Çin prensesi verdi. Bu hükümdarın idâresi zamanında işler büsbütün değişti. İmparator Yam-ti'nin fenâ hareketleri yüzünden Çin'in huzurunu kaçırmağa başlayan karışıklıklar yeni Han'a atalarının sahip oldukları bütün kuvvet ve azameti tekrar kazanma fırsatını verdi.

Az vakit içinde yalnız bütün güney Tataristan'a değil, Uygur,
Sene:615 Tan-şu Şen-si'nin batısında yer almış olup Tibet'e kadar uzanan To-ko-hoen, Kar-lu'nun güneyinde Ki-tan, Lena nehrine doğru Amur nehrinin kuzeyinde Şe-goei ülkelerine de sâhip oldu. İrtiş nehrinden Japon Denizi'ne kadar Doğu Tataristan'ı teşkil eden bütün bu geniş memleketlerle bir milyon asker çıkarabilirdi. Kuvvet ve gücü [güç potansiyeli] Çinlileri korkuya düşürdü. Onun kuvvetini azaltmak isterken, bütün o kuvvetleri onun üzerinde topladılar. Az kaldı

imparatorluk mahv olacaktı. Türkistan'da muhârebeden kaçınılmayacak olursa Çin'in ne büyük felaketlere maruz kalacağını pek âlâ kavramış olan Çin kumandanı Poei-kiu, güneyde bir Hanlık oluşturmak ve bu suretle Türkler arasına nifak sokmak istedi. Fakat bu teşebbüs başarılamadı. Çinliler Türk prensleri arasında kendi maksatlarına hizmet edecek bir alçak bulamadılar.

Gözlerini çevirmiş oldukları Şi-pi Han'ın kardeşi Çinlilerden "Han" ünvanını almayı kabul etmedi. Bu hareket ise Büyük Han'ı büsbütün kızdırmaktan başka bir şeye yaramadı. Poei-kiu'nun ihtiyatsızlığı Han'ın hiddetini artık taşırmıştı. Han'ın kumandanlarından biri Çin'de bazı akınlar yapmak istedi. Poei-kiu ticâret bahanesiyle ona bir tuzak kurdu. Kendisini yakaladı. Büyük Han'a, bu kumandan isyan etmek fikrini beslediğinden başını kestirmiş olduğunu tebliğ etti. Bu hareket Han'a karşı bir savaş ilanı yerine geçti. Han Çinlilerle münâsebeti kesti. O zaman yüz bin kişi ile kuzey vilayetlerinde dolaşan İmparator'u esîr almak tasavvuruna kalktı. İmparator'un bulunduğu tarafa doğru ilerledi. Çin'e karşı büyük bir bağlılık besleyen Prenses İ-çing Türklerin hareketinden Yam-ti'yi haberdar etmemiş olsaydı, Büyük Han'ın İmparator'u ele geçireceği şüphesizdi. İmparator derhal Yen-muen'e kaçtı. Civarları savunmak için asker koydu. Fakat Türklerin karşısında hiçbir şey dayanamadı. O vilayetteki bütün mevkileri zapt ettikten sonra, gelip o şehri muhâsara ettiler. Bugün Şan-si dâhilinde Tai-yuen-fu yakınlarında Tai-yuen şehri işte budur. Asker ve ahâli ile beraber o zaman şehirde elli bin kişi vardı. Fakat depoları bomboştu. İmparator başına gelen halden dolayı gerek kendisi, gerek imparatorluğu için gözyaşları döküyordu. Son bir gayret sarfetmeleri için başlıca kumandanları kucaklıyordu. Bazı kumandanlar İmparator'un, en iyi askeri yanına alarak düşmanlar arasından bir yol açıp çekilmesi fikrindeydiler. Fakat ihtimal ki bu, pek tehlikeye atılmak olacaktı. Öne sürülen görüşlerden hiç biri tasvip olunmadı. İmparator çaresiz kalmıştı. Türklerin eline düşecekti. Bu son çaresizlik hali içinde Büyük Han'ın karısı Prenses İ-çing'e mürâcaat etti. Zaten gelişlerini kendisine bu prenses haber vererek habersizce tutulmaktan İmparator'u kurtarmıştı. Bu prenses Büyük Han'a, devletin bütün kuzey vilayetlerinin ayaklanmış olduğunu söyletti. Bu haber Şi-pi Han'ı alelacele muhâsarayı kaldırmağa mecbur etti. Çin ordusu Han'ı

Leş-hui ki nu
Kam mu

takip ederek yaklaşık iki bin kişi kadar esîr aldı. Fakat bunların hepsi ihtiyar ve hasta idiler.

Buna rağmen Büyük Han tekrar Çin hudutlarına dönmekten geri Sene:616 durmadı. Sonraları Tam [Tang] sülalesini kurmuş olan Ta-yuen-fu vâlisi Li-yuen ile Ma-ye vâlisi beş bin askerle Ma-ye tarafına yürüdüler ve askerlerinin azlığına rağmen Türkleri çekilmeğe mecbur ettiler.

Çin o zaman dâhilî muhârebeler içinde çalkanmağa başlamıştı. Sene:617 Kam-mu Lie-tai-ki-su Bütün vilayetler kim ele geçirebilirse onun hükmü altına giriyordu. Her tarafta âsîlerden başka bir şey görülmüyordu. Lieu-vu-çeu ile Leam-su-tu her ikisi de hükûmetten memnun olmayanlardan oldukları için silaha sarılmışlar, kuzeye Ma-ye taraflarına doğru çekilerek Büyük Han'ın himâyesine mazhar olmuşlardı. Leu-fan vilayetini zapt etmiş olan Lieu-vu-çeu Fuen-yam'a kadar ilerledi, İmparator'un birkaç sarayını yağma etti. Aldığı ganîmetlerin hepsini Türklere yolladı. Bundan dolayı Han da ona bir çok beygir hediye etti. Han, Lieu-vu-çeu'ya kurt başlı bir bayrak ile "Tim-yang Han" ünvanını verdi. Bunun üzerine Lieu-vu-çeu, imparatorluğunu ilan etti. Birkaç vilayete sâhip bulunan Leam-su-tu'ya da Han bir bayrak ile "Ta-tu-pi-kia Han" ünvanını verdi. Su-tu, Ortos ülkesinde bulunan Türklerle beraber Çin'de akınlar yaptı. Türkler diğer bazı âsîlere de aynı şekilde arka çıktılar. Lieu-ven-tsing namında bir kumandan Li-yuen'e de Türklerle ittifak etmeyi, onlardan yardım istemeyi teklif etti. Büyük Han buna muvâfakat gösterdi. Fakat koyduğu şartlar Suilerin mahv ve harâb olması demekti. İmparator bir kere memlekette sükûnu sağlamağa muvaffak olursa Li-yuen üzerine, sonra da Türklere hücum edeceğini bildiğinden Büyük Han Li-yuen'den, İmparatorluğunu ilan etmesini istiyordu. Si-gan-fu'ya girmeğe muvaffak olursa bütün ganîmetleri Türklere verecekti. Bu şartlar kabul olunduktan sonra Türk orduları Li-yuen'in yanına gittiler ve bir çok şehirleri zapt hususunda ona yardım ettiler. Daha sonra Si-gan-fu şehrini de ele geçirdi ve bütün İmparatorluğa sâhip oldu. Bunun üzerine Sui sülalesi söndü. Li-yuen'in kurduğu Tam sülalesi Çin tahtına çıktı.

Sene:618 Kam-mu Li-yuen, Kao-tsu ünvânıyla imparator olur olmaz Büyük Han'ın Lie-tai-ki-su sefîrleri geldi. Bu Türkler, yaptıkları hizmetlerden dolayı o kadar Tum-kao Sene: 619 küstah, tahammül edilemez bir tavır almışlardı ki imparator iste-

diklerinden yalnız bir kısmını verdi. Bu da yeni bir harbe meydan açtı. Şi-pi Han büyük bir ordu ile Ortos ülkesinde Hoam-ho nehrini geçti, Hia-çeo yahut Ying-hia'ya geldi. Bir çok âsîler de maiyetlerindeki askerle orada Büyük Han'a katıldılar. Fakat Ta-yuen-fu'ya doğru yürümeğe hazırlandığı sırada vefat etti. O zaman yeni bir han seçmekle meşgul olan Türkler Çin seferine devamı düşünmediler. Şi-pi Han'ın oğlu Şe-po-pi pek küçüktü. İmparatorluk ölen hanın kardeşi Ki-li-fo-şe'ye verildi. Bu da "Ço-lu Han" ünvanını aldı. Bu hükümdar, yeğeni Şe-po-pi'ye "Ni-pu-şe" ünvanını verdi. Onu Doğu tarafına gönderdi.

Şi-pi Han'ın vefatından biraz evvel Tamlar İmparatoru, kumandanlarından birini kıymetli hediyelerle Büyük Han'a göndermişti. Bu kumandan vukûa gelen durumdan haberdar olunca seyahate devam etmeği münâsip görmedi. Bu hareket muhârebeyi yenileyecekti. Yeni Han bu hediyeler kendisine verilmeyecek olursa Çin hudutlarını gidip tahrip edeceğini tehdit makāmında söylüyordu. Onun için Han'ın emirlerini icrâ etmek lazım geldi. Aynı zamanda İmparator, kardeşinin vefatından dolayı kendisine ta'ziyette bulundu. Fakat Türkleri daha ziyâde alakadar eden cihet, bu ta'ziyetlerin büyük hediyeler eşliğinde yapılması idi.

Çinliler bu kavimlerle barış halinde yaşamak için bir çok gayret sarf etmek, Büyük Han, Kao-tso'dan bir çok hediyeler almakla beraber, Büyük Han, Tam sülalesinin düşmanlarıyla ittifaktan yine geri durmadı. Sui sülalesinden Prenses İ-çing ile evlenmekle bu âileyi mahv edenlerin düşmanı oluyordu. Âsî Lieu-vu-çeu'ya yardımda bulundu. O da Çin'in bir çok şehirlerini harâb etti. Leam-su-tu namında diğer bir âsî de Büyük Han'dan asker aldı. Çin İmparatoru Türklerin aleyhinde ayaklanmak şöyle dursun, durumların fenalığından dolayı âdeta Büyük Han'ın arzularına uygun hareket etmeğe mecburiyet görüyor, düşmanlarına verdiği imdatlara gözlerini kapatıyordu. Vaktiyle o kadar mağrur olan, Tataristan hanlarını Çin sefirleri karşısında zelil duruma düşmeğe mecbur eden Çinliler, şimdi İmparatorlarının Han'ın her keyfine uymak ve emirlerini uygulamak mecburiyetinde kaldığını görüyorlardı.

O zaman Çin sarayında Ho-su-no namında Batı Türklerinin Kam-mu
bir Han'ı vardı. İmparator Yam-ti'nin saltanatı zamanında Çin'e gelmiş, sarayda esîr olarak alıkonulmuştu. Bu Han'dan şikâyetçi

İmparator Sie-kiu ile münâsebetlerini kesmesi için Büyük Han'a bir sefir yollamasaydı, bu tasavvuru uygulamaya kalkışacağı şüphesiz idi. İmparator Türklere tabi'iyyet arz etmiş bazı vâlileri de aynı selahiyet ve iyi yönetmesi sayesinde itaati altına almağa muvaffak oldu. Çinlilerle Türkler savaş halinde olmamakla beraber birbirlerini zayıf düşürmek çarelerini aramaktan hâlî kalmıyorlardı. Barışın devamı şüpheli olduğu için Çinliler hudutlara bazı kolordular yerleştirerek Han'ın hareketleri gözetim altında bulundurmak yolunu seçtiler.

Büyük Han, Yam-kia'nın kerimesi ve evvelki iki hanın zevcesi olan İ-çing ile evlenmişti. Türklerin tarafını kabullenmiş ve tutmuş olan kayınbiraderi Şen-kim de yanındaydı. Aynı zamanda Lo-yang kıt'asında el'an Tamlara karşı mukāvemet gösteren Vang-şi-çong adında meşhur bir âsî de yardım istemek için Büyük Han'a elçiler göndermişti. Suiler sülalesinden Prens Şen-kim de bunlara katılarak yeni imparatorluk aleyhinde hareket etmesi için Büyük Han'dan ricâlarda bulundu. Suilerin eskiden Türklere yaptıkları bütün iyilikleri hatırlattırdı. Ki-min Han Suilerin yanına kaçtığı vakit onlardan bir yardım kuvveti alarak o sâyede Tataristan tâcını ele geçirebilmişti. Torunlarının el'an bu saltanatı muhâfaza edebilmeleri Suiler sülalesi imparatoru sâyesinde idi. Binâenaleyh Suilere borçlarını ödemek için Türkler Çin tahtına o âileye mensup bir prens olan Çing-tao'yu çıkarmaları ve zorbayı tahtından kovmaları gerekirdi. Büyük Han bu nasîhatları dinledi. Onları takip etmeye ve uygulamaya hazır göründü.

Seno 621 Kam-mu Tam-şu Lie-tai-ki-su

Henüz karışıklıklarla dolu olan Çin Büyük Han'a gâyet kıymetli hediyeler göndererek tasavvuruna mâni olmağa çalışıyordu. Fakat Han'a ne kadar çok hediye verilirse o kadar az memnun görünüyordu. Gâyet büyüklenir bir tavırla daha fazla hediyeler talep etmekten geri dıurmuyor ve tebaasının Çin'de akınlar yapmalarına göz yumuyordu. Bununla beraber, Büyük Han'a tâbi bulunan Hi tanları, diğer kavimler gibi onun kuvvet ve azametinden korkmayarak Çin sarayına sefirler gönderdiler. Henüz husûmetini ilan etmemiş olan Han da Çin sarayına barış bahanesiyle sefirler yolladı.

Halbuki içinden Çinlilere fenalık yapabilmek için bir fırsat arıyordu. Çinlilerin yolladıkları bir çok sefirleri yanında alıkoymaktaydı. Bir tanesini müteveffa Ço-lu Han Pim-çeo civarlarını tahrip ettiği sırada onu zehirlemiş olmakla maznun [zanlı] bulunduruyordu.

Seno 622 Kam-mu Tam-şu Lie-tai-ki-su

Diğer sefîr de Kie-li Han'a talep ettiği itaat ve bağlılık eserlerini açıkça göstermediğinden mevkuf [tutuklu] tutuluyordu. Çin İmparatoru da Türk sefîrlerine aynı muâmeleyi yaparak onları tutuklattırdı. Bunun üzerine Büyük Han gidip Tai-çeo taraflarını tahrip etti. Bazı muhârebeler vukû buldu. Netîcede İmparator kendisine yeni hediyeler gönderdi ve yakınlık kurmağa râzı oldu. Taraflardan karşılıklı sefîrler geldi gitti. Her şey iki millet arasında sağlam bir barış kurulacağını gösterirken Pe-çe-li dâhilinde Kuan-ping-fu'da yerleşmiş olan Lieu-ho-ta adında âsî bir Çinli, Çin orduları kumandanı Şi-min'e mağlup olarak Türklerin yanına kaçtı ve yağmaya pek hırslı olan bu kavmi Şan-tung'a götürdü. Orada Tim-çeo civarlarını yağma ettiler. Miktarları on bini buluyordu. Anlaşmaların bozulmasına bu defa bir dereceye kadar Çinlilerin sebebiyet verdikleri âşikâr idi. Vaktiyle Tataristan'da tevkif edilmiş sefîrlerden biri olan Ta-gneng, İmparatora uzun bir kıtlıktan ezilmiş olan Türklerin o kalabalık Çin ordusuna mukāvemet edemeyeceklerini, Ma-ye şehrini ellerinden almak pek kolay olacağını söylemişti. Bir kumandan ile beraber onu bu işin halli için görevlendirdiler. Fakat beklenilen Çin askerlerinin hepsi Ta-gnang'a katılamadığı için pek ileri gitmeğe cesâret gösteremedi. Sing-çing'de karargâh kurdu. Fakat çok geçmeden Büyük Han ile Lieu-ho-ta burada kendisini kuşattılar. Çinliler pek çok kayıplara uğradılar. Türkler bir çok taraflara ve bilhassa yüz elli bin kişilik bir ordu ile Şan-tung cihetlerine yayıldılar. Büyük Han sonra Şan-si'ye girdi. Pin-çeo, Fuen-çeo, Yuen-çeo ve Mim-çeo havâlisini yağma etti. Kien-çing adındaki veliahd ile Tsin Kralı Şi-min Büyük Han'a karşı yürümek emrini aldılar. Çin meclisinde ne karar alınacağı bilinemiyordu. Türklerle yapılacak barış, muhârebeden daha faydalı değildi. Barış, alelade, Türklerin zaaflarının bir netîcesi olduğundan, kuvvetlerini ikmal etmek üzere gerekli olan zaman zarfında devam ediyordu. Anlaşmaların hiçbir hükmü olmuyordu. Bu düşünceler Çinlileri, Türkleri mağlup etmek için son bir gayret daha sarfetmeğe yöneltti. Orduları bu Türklere doğru ilerlediler. Türklere beş bin telefat verdirdiler. Daha bir takım kumandanlar da muhtelif noktalardan hücum ederek parça parça bir halde onları mağlup etmişlerdi. İşte bu büyük sefer bu olayları içine aldı. Müzâkerelere giriştiler. Çinliler müzâkerelerde harp meydanından ziyâde metânet ve cesâret gösterdiler. İmparatorun Han'a gönderdiği sefîr dessâslığından,

sözünde durmamasından dolayı protestolarda bulundu. Çin'e sâhip olsa da orada oturamayacağını, Türk tebaasının yaptıkları bütün eşkıyalıkların Han'a hiçbir fayda vermediğini, memleketinde oturup fazîlet yoluna girmesinin daha faydalı olacağını, çünkü İmparator tarafından külliyetli hediyeler alacağını söyledi. Bunun üzerine Büyük Han memleketinin yolunu tuttu. Fakat bir fazîlet hissi ile söylenilmiş gibi görünen bu nasîhatlara rağmen Çin'de de dessâslık ve sözde durmamazlık Tataristan'dakinden az değildi.

Türklere tâbi bulunan Ma-ye şehrinde o zaman bir çok gayrımemnunlar vardı. Bu mühim mevkii ele geçirmeyi pek arzu eden Çin İmparatoru anlaşmalara ehemmiyet vermeyerek Kiong-çang'a şehri kendisine teslim etmesi teklifinde bulundu. Bu, reddetti. Fakat halkın desteğinden emin bulunan Kao-muon-çing namında bir subay geceleyin Türk muhafız kuvvetlerini basarak hepsini kılıçtan geçirdi. Şehri Çinlilere teslim etti. Türkistan'a çekilerek orada asker toplamağa vakit bulmuş olan Kiong-çang bu şehir civarında akınlar yapmağa geldi. İki millet arasında bir çok muhârebeler oldu. Türkler Tim-çeo, Kuam-çeo, Yuen-çeo, Tsu-çeo arazisine yayıldılar. Kien-çing ve Şi-min namındaki iki Çin kumandanı onları durdurmak için muhtelif mevkileri tuttular. Aynı zamanda Ma-ye şehrinin imdadına Li-fau-tsien'i gönderdiler. Çünkü Türkler kalabalık bir ordu ile bunu muhâsara altına almışlardı. Li-fau-tsien buraya yaklaşmak cesâretini gösteremedi. Fakat Kao-muon-çing kendi askerleriyle huruç hareketleri yapıyor, hemen daima Türkleri mağlup ediyordu. Bir günde on kere onları bozduğu söyleniyor.

Sene 623
Kam-mu
Tam-şu
Lie-tai-kı-su

Bu esnâda Büyük Han, bu düşmanlıklara rağmen bir Çin prensesiyle evlenmek istemişti. İmparator ise Ma-ye şehri muhâsarasını kaldırdığı vakit buna muvâfakat edeceğini cevâben bildirmişti. Kieli Han çekilmek istiyordu. Fakat zevcesi Prenses İ-çing o kadar ricâ etti ki muhâsaraya devam kararı verdi. Şehirde hiçbir şey yoktu. Bir imdat gelmek ihtimali de mevcut değildi. Teslim olmak isteyen Kao-muon-çing, muhâfız kuvvetleri subaylarından biri tarafından öldürüldü. Han, ikinci defa olarak, İmparator ile akrabalık kurmak talebinde bulundu. Fakat Ma-ye muhasarasını kaldırmadan bunun imkânı olmadığını bildiği için şehre sâhip olmak üzere bulunduğu bir anda oradan çekildi.

Sene 624
Kam-mu
Tam-şu

Bununla beraber düşmanlıklar devam etmekten geri kalmadı. Türkler yeni bir tecâvüzde bulundular. Yuen-çeo ile Tsu-çeo'ya hücum ettiler. Sonra Tai ülkesine girdilerse de orada hiçbir başarı elde edemediler. Muhtelif taraflara dağıldılar. Bilhassa Si-gan-fu'nun kuzeybatısında Ping-çeo üzerine saldırdılar. Bu münâsebetle İmparatora bu pâyitahtı yıktırmasını bazı nâzırlar teklif etti. Çünkü oradaki servete tama' ederek Türkler o taraflara akınlar yapmaktan geri durmuyorlardı. Bu pâyitaht mevcut olmazsa Türklerin oralarını tahrip etmeyecekleri zannediliyordu. Bu gülünç fikri uygulama alanına koymak üzereydiler. Şi-min bunu önleyerek Türklere karşı yürümeği teklif etti. Türkler o zaman Yuen-çeo, Tsu-çeo ve daha sâir bazı şehirler civarındaydılar. Büyük tahribât yapıyorlardı. Tu-li Han bütün ordusuyla Büyük Han'a katılmıştı. İkisi birden gittikçe güneye doğru iniyorlardı. Dâimî surette yağan yağmurlardan dolayı dağlardaki geçitlere sular dolmuş olduğu için Çinliler ordularının muhtaç oldukları erzakı nakledemiyorlardı. Çin sarayı bu sebeple büyük bir endîşede kalmıştı. Şi-min Yeo-çeo'da ordu kurdu. On bin süvari ile civarda konuşlanmış olan Büyük Han, maiyetinde az bir miktar süvari ile gelerek Çinlileri tahkîr ediyor, onlara meydan okuyordu. Birâderi Şi-min'e refakat eden kumandan Yuen-ki hiçbir tecâvüzî harekete cesâret gösteremiyordu. Fakat düşmanın çokluğundan korkmayan Şi-min, yüz kadar süvarinin başına geçerek Büyük Han'a yaklaştı. Ona yüksek sesle şu sözleri söyledi:

> "*Çin İmparatorluk âilesi Türklere hiçbir şey borçlu değildir. Neden böyle silahlanmış olarak Çin İmparatorluğu'na geliyorsunuz? Ben Tsin Kralıyım. Sizinle yalnız başıma vuruşmağa, hangimizin üstün geleceğini anlamağa geliyorum. Biz ikimiz vuruşalım, bir takım günahsız insanların kanını dökmekten çekinelim.*"

Büyük Han bu meydan okumaya hiç cevap vermedi. Şi-min sonra beygirini Tu-li Han'a çevirerek dedi ki:

> "*Vaktiyle biz birbirimize karşı ebedî bir dostluk yemini etmiştik. Birbirimizi karşılıklı müdâfaa edecektik. Bugün sizi İmparatorluk dâhilinde silahlanmış bir halde görüyorum. Yeminleriniz ne oldu? Yalnız başımıza bir mübâreze ile savaşın netîcesini tayin etmek ister misiniz?*"

İki Han, Şi-min'in karşısına çıkmağa cesâret edemediler. Fakat onun bu sözleri bu hanların arasını bozmağa sebep oldu. Büyük Han Çin kumandanının Tu-li'ye söylediği sözlerden kuşkulanmıştı. Bunun yalnız meydan okumadan ibâret olmayıp Han'ın kendi aleyhinde bir isyan tasavvurunda bulunmasından korktu. Yanında kendi askeri az olduğu için Şi-min'e sulh akdetmek ve askerlerini çekmek istediğini bildirdi.

İşte ahvâl bu merkezde iken bir çok yağmurlar yağdı. Şi-min bunun Türklere hücum için iyi bir fırsat olduğuna hükmetti. Çünkü rutûbetin tesiriyle okları gevşemiş bulunacaktı, harbte işlerine yaramayacaktı. Zâten Tu-li Han'ı kendi tarafına çekmeğe de muvaffak olmuştu. Onun için Çin ordusu ilerlediği vakit Tu-li Han harb etmekten imtina gösterdi. Bunu harbe mecbur edemeyen Büyük Han, her şeye râzı olmağa mecbur kaldı. Kendisiyle barış yapıldı. Tu-li Çin ile eskisinden daha sıkı münâsebetlere girdi.

Kuzey Çin vilayetleri hemen dâima muhârebelere sahne teşkil ettikleri için âdeta çöl haline gelmişlerdi. Sığır yokluğundan dolayı ziraat pek ihmal ediliyordu. Bundan dolayı İmparator, Türklerin Çinlilerle ticâret için öne sürdükleri tekliflerini uygun olarak karşıladı. Gerek onlara gerek Şen-si'nin batısına yerleşmiş olan Tu-ko-heun Tatarlarına bu izni verdi. Bu sâyede kuzey vilayetlerinde ziraate pek faydalı bir çok hayvan sürüleri tedârik edildi. Fakat Türkler çok geçmeden bu ticâreti bozdular. Sık sık yaptıkları hücumlar İmparator Kao-tso'yu hudut üzerine muhâfız kuvvetleri yerleştirmeğe mecbur bırakmıştı. İmparator artık bu halden yorulmuş, bıkmıştı. O vakte kadar İmparatorluk dâhilindeki karışıklıklar İmparatoru Türklere karşı gâyet yumuşak davranmağa sevk ediyordu. Büyük Han'a gönderdiği nâmeler kendisiyle aynı seviyede bir hükümdara yazılmış gibiydi. Halbuki Çinlilerce bu mutad bir şey değildi. Yaptıkları bütün anlaşmalara rağmen Türklerin Çin İmparatorluğu'nu tahripten geri kalmamalarından kızarak, Türkler ettikleri yeminleri unuttukları, Çin'den gördükleri lütuflara ehemmiyet vermedikleri için İmparatorluk dâhilinde hüküm sürmekte olan sükûndan faydalanmak suretiyle bizzat Türklere karşı yürümek fikrinde olduğunu, Büyük Han'a eskisi gibi nâmeler göndermek istemediğini, ona bir hâkim sıfatıyla hitap etmek, emirler tebliğ eylemek arzusunu beslediğini kumandanlarına söyledi. Gerçekten Türkler Ling-çeo

Sene:625
Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Tam-şu

civarlarına gelerek tahribat yapmışlar, Çin askerini bozmuşlar, Çang-kin namındaki bir kumandanı mağlup etmişlerdi. Bu kumandan bin zahmetle hayatını kurtarmağa muvaffak olmuştu. Başka bir kumandanı da esîr ederek Çin'in durumu hakkında Büyük Han'a doğru ve detaylı bilgiler vermek istemediğinden dolayı Tataristan'a yollamışlardı. Yalnız Şen-si vilayetini tahrip etmekle yetinmiyorlar, Şan-si'ye ve Pe-çe-li'ye giriyorlardı. Orada kumandan Kao-tsung kendilerini bazı mağlubiyetlere uğrattı. Barış isteyerek çekildiler.

Sene:626 Lie-tai-ki-su Kam-mu Tam-şu

Türklerin bu barış isteği bir zaruret sâikasıyla meydana gelmiş olduğu için, Büyük Han Çin İmparatorluk âilesinde ortaya çıkan çekişmelerden faydalanarak barışı yine bozdu. İmparatorun oğlu Şi-min'in imparatorluğa yaptığı hizmetler, güzel hareketler, Türkler üzerinde elde ettiği büyük başarılar, pederi Kao-tso'nun imparatorluğuna engeller çıkaranlara karşı kazandığı muvaffakıyetler Kien-çing namındaki veliahd ile İmparatorun diğer oğlu Yuen-kien'in hasedini tahrik etmişti. İmparatorda bile bu kıskançlık hissi vardı. Fakat Şi-min'e muhtaç olması bu hissiyatını fiilî bir mevkie çıkarmasına mâni olmuştu. İki kardeş bu kadar düşmandılar. Kinlerini uzun müddet saklayamadılar. Şi-min'e zehir içirttiler. Fakat bekledikleri netîce hâsıl olmadı. Bunun üzerine başka vâsıtalara başvurdular. Şi-min bunlardan da kurtulmak çâresini buldu. Bu prens kendisinin masûmiyetini babası İmparatora bildirdi. Kien-çing ile Yuen-kien'in onun sarayının kadınlarıyla çevirdiği entrikaları, âsîlerle münâsebetlerini anlattı. İmparator üç oğlunu yanına çağırarak ortalığı yatıştırmak istedi. Hepsi de İmparatorluk sarayını bir savaş alanı haline çevirmeğe karar vererek dâima müteyakkız ve ihtiyatlı bulunmağa başladılar. Taraftarlarını silahlandırdılar. Şi-min içeriye girerken kardeşi Kien-çing'e tesâdüf ederek bir okla kendisini öldürdü. Yuen-kien de aynı âkıbete uğradı. İkisinin başlarını babalarının önüne götürdüler. İmparator cereyan eden olaydan haberdar değildi. İmparator bu iki şehzâdenin kabahatli olduklarını teslim ettikten sonra Şi-min'i kucakladı. Biraz sonra İmparatorluktan feragat ederek mevkiini Şi-min'e bıraktı.

Kam-mu Lie-tai-ki-su Tam-şu

Bu karışıklıklardan faydalanabilmek zannına düşen Büyük Han, Çin'e girdi, Şen-si dâhilinde Yuen-çeo, Lim-çeo, Leam-çeo tarafları tahrip etti. Kumandan Li-tsing, Lim-çeo'da Türkleri mağlup etti. Bunlar Si-hoei-çeo ve U-çing'i yağma ederek çekildiler. Orada ikinci

civarlarına gelerek tahribat yapmışlar, Çin askerini bozmuşlar, Çang-kin namındaki bir kumandanı mağlup etmişlerdi. Bu kumandan bin zahmetle hayatını kurtarmağa muvaffak olmuştu. Başka bir kumandanı da esîr ederek Çin'in durumu hakkında Büyük Han'a doğru ve detaylı bilgiler vermek istemediğinden dolayı Tataristan'a yollamışlardı. Yalnız Şen-si vilayetini tahrip etmekle yetinmiyorlar, Şan-si'ye ve Pe-çe-li'ye giriyorlardı. Orada kumandan Kao-tsung kendilerini bazı mağlubiyetlere uğrattı. Barış isteyerek çekildiler.

Türklerin bu barış isteği bir zaruret sâikasıyla meydana gelmiş Sene:626 olduğu için, Büyük Han Çin İmparatorluk âilesinde ortaya çıkan Lie-tai-ki-su Kam-mu çekişmelerden faydalanarak barışı yine bozdu. İmparatorun oğlu Tam-şu Şi-min'in imparatorluğa yaptığı hizmetler, güzel hareketler, Türkler üzerinde elde ettiği büyük başarılar, pederi Kao-tso'nun imparatorluğuna engeller çıkaranlara karşı kazandığı muvaffakıyetler Kien-çing namındaki veliahd ile İmparatorun diğer oğlu Yuen-kien'in hasedini tahrik etmişti. İmparatorda bile bu kıskançlık hissi vardı. Fakat Şi-min'e muhtaç olması bu hissiyatını fiilî bir mevkie çıkarmasına mâni olmuştu. İki kardeş bu kadar düşmandılar. Kinlerini uzun müddet saklayamadılar. Şi-min'e zehir içirttiler. Fakat bekledikleri netîce hâsıl olmadı. Bunun üzerine başka vâsıtalara başvurdular. Şi-min bunlardan da kurtulmak çâresini buldu. Bu prens kendisinin masûmiyetini babası İmparatora bildirdi. Kien-çing ile Yuen-kien'in onun sarayının kadınlarıyla çevirdiği entrikaları, âsîlerle münâsebetlerini anlattı. İmparator üç oğlunu yanına çağırarak ortalığı yatıştırmak istedi. Hepsi de İmparatorluk sarayını bir savaş alanı haline çevirmeğe karar vererek dâima müteyakkız ve ihtiyatlı bulunmağa başladılar. Taraftarlarını silahlandırdılar. Şi-min içeriye girerken kardeşi Kien-çing'e tesâdüf ederek bir okla kendisini öldürdü. Yuen-kien de aynı âkıbete uğradı. İkisinin başlarını babalarının önüne götürdüler. İmparator cereyan eden olaydan haberdar değildi. İmparator bu iki şehzâdenin kabahatli olduklarını teslim ettikten sonra Şi-min'i kucakladı. Biraz sonra İmparatorluktan feragat ederek mevkiini Şi-min'e bıraktı.

Bu karışıklıklardan faydalanabilmek zannına düşen Büyük Han, Kam-mu Çin'e girdi, Şen-si dâhilinde Yuen-çeo, Lim-çeo, Leam-çeo taraflarını Lie-tai-ki-su Tam-şu tahrip etti. Kumandan Li-tsing, Lim-çeo'da Türkleri mağlup etti. Bunlar Si-hoei-çeo ve U-çing'i yağma ederek çekildiler. Orada ikinci

defa bir daha mağlup olduktan sonra barışa talip oldular. Fakat bu, daha emniyetle geri çekilebilmek, tekrar asker toplamak içindi. Gerçekten bir müddet geçince, yüz bin askerle yine Türklerin geldikleri görüldü. Birliği tarafından terk edilen Leam-su-tu namında bir âsî, Türkistan'a çekilerek Büyük Han Kie-li ile Tu-li Han'ı Çin'e hücuma teşvik etmişti. İki Han Kim-çeo yoluyla Çin'e girerek Si-gan-fu kapılarına kadar geldiler. Bu pâyitahtın surlarının dibinden akan Goei nehrinin kuzeyinde bulunuyorlardı. Oradan İmparator Tai-tsong'a –Şi-min'e bu ad veriliyordu- sefîr ünvanıyla bir kumandan yolladılar. Fakat maksatları Çinlilerin kuvvetlerini tedkîk etmekti. Türk kumandanı Han'ın kuvvetlerini pek çok methetti. İmparatora bir milyon askerle gelmiş olduklarını söyledi. Bu sözlerden kızan Tai-tsong Türk sefîrine şu cevabı verdi:

> "*Senin efendin Han ile ben barış yapmıştım. Onunla akrabalık kurdum, kendisine bir çok hediyeler yolladım. Bugün toplanarak benim memleketimi tahribe geliyorlar. Bu ayıp değil midir? Çünkü ne kadar barbar olsanız da yine insansınız. Sizde biraz minnettarlık hissi bulunmak lazım gelmez mi? Bu kadar iyilikleri neden unutuyorsunuz? Sen ki bana şimdi efendinin kuvvetlerini methediyorsun, sen ölüme müstahaksın.*"

Korkak Türk sefîri hayatının bağışlanmasını ricâ etti. Bütün nâzırlar bunu geri döndürmek lazım geldiğini İmparatora arz ettiler. Fakat hiddetlenmiş olan Tai-tsong kendisini zincire vurdurdu. Sonra bazı kumandanlarla iki orduyu ayıran nehre yaklaşarak entrikacılıklarından dolayı Türklere protestolarda bulundu. İmparatoru görünce hayret ve dehşet içinde kalan bütün Türk kumandanları büyük bir saygı ile kendisini selamladılar. Ordular savaş düzeni almışlardı. İmparator ordusuna biraz uzakta harbe hazır vaziyette durmalarını emrettikten sonra askerlerini bir parça geriletmiş olan Kie-li Han'a doğru beygirini sürdü. Siao-yu namında bir kumandan İmparatoru durdurdu. Ayaklarına kapanarak, karşı karşıya bulunduğu tehlikeyi anlattı. İmparator dedi ki:

> "*Yapacağım hareketi iyice düşündüm. Türklerin İmparatorluğumu tahribe gelmeleri, dâhilde bir çok karışıklıklar bulunduğunu, kendilerine karşı koymaktan âciz bir halde olduğumu zannetmelerinden kaynaklanıyor. Si-gan-fu'ya kapanacak olursam korktuğuma ihtimal*

verecekler, bütün vilayetlere dağılarak büyük karışıklıklara sebep olacaklardır. Onun için yalnız başıma çıkmaklığım, bu kavimlerin karşısında görünmekliğim pek münasiptir. Kendilerini hafifsediğimi ve hor gördüğümü bilmeleri, daha ileriye gitmek isterlerse bu şehrin surları dibinde mevzi almış müthiş bir ordu ile savaşmak mecburiyetinde bulunduklarını anlamaları gerekir. Şüphe yok ki hükûmetim dâhiline girerken böyle kuvvetli bir direnme beklemiyorlardı. Savaşa tutuşacak olurlarsa üstünlüğün bizim tarafımızda kalması için içlerine korku salmak lazımdır. Barış ancak bu sâyede daha devamlı olabilir. Türkler ancak bu sâyede tutulabilir."

Hakîkaten o gün Büyük Han barışa tâlip oldu. Ertesi gün, köprünün üzerinde beyaz bir beygir kesildikten sonra barış imzalandı. Bunun üzerine Türkler çekildiler. Üç bin beygirle on bin koyun hediye ettilerse de İmparator kabul etmek istemedi. Yalnız aldıkları esîrlerin iâdesini istemekle yetindi ve Türklere bir çok hediyeler yolladı.

Siao-yu, İmparatorun bu hareketinden dolayı hayretini açığa vurmaktan kendini men' edemedi. Bütün kumandanlar harbi tavsiye ederken İmparator'un neden dolayı bundan kaçındığını, niçin çarçabuk çekildiğini anlamıyordu. İmparator şu cevabı verdi:

"*Son Türk ordusu pek kalabalıktır. İntizam ve inzibattan mahrumdur. Reisleri yağmadan başka bir şey düşünmezler. Bu erkân ve subayların hepsi beni böyle saygıyla selamladıkları vakit onları bir ziyâfete davet ederek sarhoş etmek ve hepsinin ellerini bağlamak kâbil idi. Zâten geri çekildikleri esnâda kendilerine pusu kurmaları hususunda kumandanlarımdan ikisine emir vermiştim. Fakat benim sülalem tahta henüz yeni çıkmıştır. İmparatorluk barışa muhtaçtır. Türklerle harb ettiğimiz takdirde onlar mağlup edilinceye kadar bir çok kayıplar vereceğiz. Eğer korkup da fazîlet yoluna girselerdi daha müthiş bir düşman kesilirlerdi. Bugün silah kullanmağa hâcet kalmadan onları hediye kuvvetiyle mağlup ettim. Bu, onları daha mağrur ve kibirli yapmağa hizmet edecektir. Bu kibir ve gurur ise yakında mahv olacaklarının muhakkak bir alametidir. İnsanın, ele geçirmek istediği şeyi vermesi gerekeceğini bildiren düstur [ilke] hükmüne uygun hareket ettim.*"

Sene:627
Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Tam-şu
Ven-hien
Tum-kao

Çin İmparatorunun tahmin ettiği şeylerin hepsi gerçekleşti. Türk İmparatorluğu bundan sonra birkaç batın daha ayakta kalmış olmakla beraber Kie-li Han'ın saltanatı zamanında âdeta mahv

olmuş sayılabilir. Bu hükümdar, tebaasının kalblerini kazanmağa muvaffak olamamıştı. Sie-yen-to, Pa-ye-ku aşîretleriyle daha sâir bazı aşîretler kendisine karşı isyan etmişlerdi. Sie-yen-tolar Hunlar neslinden Tie-le aşîretleri içinde en kuvvetlisiydi. Vaktiyle Mu-yum-tsung, Tsien-ti'ler üzerinde hükümran olduğu, Çin'in şimalinde böyle küçük bir sülale kurmuş bulunduğu devrede Hunların Ho-lai-teu adında bir "tanju"ları otuz beş bin tebaasıyla birlikte gelip To adı verilen mahalde yerleşmişlerdi. Bu Hunlar Sie denilen aşiretlerle beraber oturuyorlardı. İşte buradan onlara Sie-yen-to adı kalmıştır. Uzun müddet Jeu-jenlere tâbi bulundular. Sonra Türklerin tâbi'iy-yeti altına geçtiler. Başlıca iki kısma ayrılmışlardı: Biri Yu-kiun-şan dağının doğusunda yerleşmiş olup Doğu Türklerine tâbi bulunu-yordu. Diğeri Uygur'un kuzeyinde yer alan Tan-han-şan dağında oturup Batı Türklerinin tâbi'iyyetine girmişlerdi. Bu Türklerin Büyük Hanı Tum-şe-hu zamanında isyan etmişlerdi. Âile ismi İ-li-tu (Y-li-tou) olan İ-nan (Y-nan) namındaki bir reisleri yetmiş bin âile ile gelip Kie-li Han'a tâbi oldu. Miktarları on beşe varan diğer bütün Tie-le aşîretleri –ki bu meyanda en mühimmi Hoei-ke aşîreti idi- büyük çölün kuzeyinde oturuyorlardı. İleride daha detaylı surette bahsedeceğimiz Hoei-ke'ler Sie-yen-to'ların kuzeyinde Selinga nehrine doğru bir yerde ikāmet ediyorlardı.

Büyük Han büyük bir ordu ile Tu-li Han'ı bu aşîretlere karşı gönderdi. Tu-li mağlup oldu. Sanki muvaffakıyet onun şahsına bağlı imiş gibi, döndüğünde Büyük Han kendisini zincire vurdurdu. Karışıklıklar devam etti. Türkistan'a çekilmiş olan bir takım Çin âsîleri Türklerin tarafını terk ederek İmparatorla barış yaptılar. Aynı zamanda o kadar çok kar yağdı ki beygirlerin ve hayvan sürülerinin büyük kısmı telef oldu. Sefâlet insanları öldürüyordu. Büyük Han Çinlilerin fırsattan istifâde ederek Tataristan'a girmelerinden dâimî surette telaş ve endîşe içinde yaşıyordu. Bunun için büyük bir av yapacağı bahanesiyle Ortos ülkesinde Tsu-çeo taraflarına asker yığmağa mecbur oldu. Fakat bu daha ziyâde Çinlilerin hareketini gözetlemek ve gözetim altında bulundurmak içindi. Çin İmpara-torluğunu idâre eden hükümdarın âlicenaplığını biliyordu. Bütün Çin meclisi, İmparatorun Türkistan'a büyük ordular sevk etmesi taraftarı idiler. Burada muvaffakıyetin muhakkak olduğunu temin

ediyorlardı. Tai-tsong kendisini savaşa teşvik edenlere karşı şu mukābelede bulundu:

"Husûsî fertler hiç bir zaman sözlerinde hilaf etmemek [sapmamak] icap ederse, hükümdarlar evleviyetle sözlerini tutmak lazım gelir. Akdedilmiş anlaşmalara aykırı hareket etmek ahdini bozmak demektir. Başkasının felaketinden istifadeye kalkmak insanlık dışı bir muameledir. Kendini savunmaya gücü yetmeyen birine hücum etmek cesâretsizliktir. Türk İmparatorluğu dâhilî savaşlar içindedir. Bu kavim arasında kıtlık hüküm sürüyor. Ben onlara hücum edemem. Bana karşı bir cürüm işlemelerini, sözlerini bozmalarını bekleyelim. O zaman gider onlarla savaşırım."

Sene:628 Lie-tai-ki-su Tam-şu Van-sem-tum-po Kam-mu

Bu sırada Tu-li Han mahbesten çıkmıştı. Bu kadar haksız bir muameleden öfkelendiği için Büyük Han'a karşı isyan etti. Yeo-çeo yahut Pekin'in kuzeyinde sâkindi. Bütün Doğu Tatarları kendisine tâbi idi. Uzun müddetten beri irtibatlı bulunduğu İmparatorun himâyesini talep etti. Fakat Büyük Han ile de ahden bağlı olan Tai-tsong bu mücadeleye hiç katılmak istemedi. Yalnız Türklerin hareketlerini gözlemek ve müşâhede altında bulundurmak üzere hududa bir miktar asker göndermekle yetindi. Hatta Büyük Seddi tamir ettirmeye bile kalkmadı. Bunu tavsiye edenlere şu cevabı verdi:

"Tataristan'da yaz ortasında beş gün, kış buzları göründü. Aynı zamanda gökte üç ay görüldü. Bu memleket büyük bir kıtlık felaketi geçirdi. Türkler bu felaketleri gördükleri halde fazîlet yoluna girmiyorlar ve Allah'tan korkmuyorlar. Büyük Han dâimî surette yer değiştiriyor. Bütün sürüleri telef oluyor. Artık memleketinin eski âdetlerine riâyet göstermiyor. Vaktiyle ölüleri yakarlardı. Şimdi defnediyorlar, mezarlar yapıyorlar. Büyük Han atalarının kanunlarını unutuyor, onların ruhlarını hor görüyor [aşağılıyor]. Tu-li Han'a karşı harb ile meşguldür. Âilesi içinde nifak hüküm sürüyor. Bütün bunlar onun imparatorluğunun çöküşünü haber veren birer alamettir. Bu imparatorluğu ele geçirmek için bir çok askere lüzum var mı? Hudutları güçlendirmeğe neden ihtiyaç bulunsun? Evvelce Türklerin ahlak ve âdetleri sâde idi. Büyük Han bir Çinli'nin nasîhatini dinledi. Ona tamamıyla güvendi. Hükûmetin yükünü ona bırakıyor, âilesine mensup prensleri uzaklaştırarak bütün mansıpları yabancılara veriyor. Onlar da hilekârlıkları, hırs ve tama'ları, sebatsızlıkları ile halkın nefretini kazanıyorlar. Kıtlık esnâsında vergileri iki kat yaptı. Sık

sık yaptığı muharebelerle askerlerini yordu. İşte bu imparatorluğun bütün isyanlarının ve kayıplarının menşe'i."

Hakîkaten, Kie-li Han'a isyan etmiş olan bütün Türk âilelerinin büyük kısmı Sie-yen-tolara tâbi oldular, İ-nan'a Han ünvanını verdiler. Büyük Han'dan memnun olmayan Çin İmparatoru bu hanı tanıdı, beygir kuyruğundan bir alem [bayrak] ile bir tabl [davul] göndererek kendisine "Çin-çu-pi-kia Han" ünvanını verdi. Bu hareket Tataristan hükümdarlığını ona vermek demekti. İ-nan bunları büyük bir sevinçle aldı. Vergisini İmparatora yolladı. Orgon [Orhon] nehri yakınında, Çin sarayından altı bin li kuzeyde Yu-tu-kiun-şan dağında pâyitahtını kurdu. Doğu tarafında memleketlerinin hudutları Amur nehri boyunca Mo-ku'lara yahut Man-çeolar ülkesine, batı tarafında Batı Türkleri hudutlarına, güneyde bütün çöl boyuna, kuzeyde Kiu-lun nehrine kadar uzanıyordu. Hoei-ke, Pa-ye-ku, O-tie, Tum-lo, Pu-ku, Sie Tatarları kendisine tâbi olmuşlardı. Kie-li Han'ın Çin ile münâsebette bulunmaktan dâima men' ettiği Ki-tanlar da buraya sefirler gönderdiler. Amur nehri tarafındaki Mo-kolarla Hoei-keler de aynı şekilde hareket ettiler. Çin İmparatoru, Sie-yen-tolar Hanına bir kılıç ile bir kamçı hediye etti. Birincisi büyük suç işleyenleri, ikincisi, daha küçük kabahatlıları te'dîb içindi.

Çin İmparatoru Kie-li Han'a karşı yürümek üzere bir ordu hazırlamıştı. İ-nan bir sefir yollayarak bir Çin prensesinin dest-i izdivacına tâlip oldu, kendisine İmparatorluğun bir haraç-güzarı nazarıyla bakılmasını ricâ etti. İmparator bu sefiri büyük ikramlarla kabul ederken, Büyük Han'ın sefirini kabulden imtinâ göstermişti. Tu-li Han da o sırada saygılarını arz etmek üzere Si-gan-fu'ya gelmişti. Çin orduları Tataristan içinde uzaklara kadar dehşet salmışlardı. Kumandan Li-tsing büyük bir ordu ile Ma-ye'ye yaklaşmıştı. Büyük Han kaçmış, Dokuz Sse-kin yahut aşîret reisi bütün tebaalarıyla teslim olmuşlardı. Pa-ye-kular, Tum-lolar, Sieler, Kiler ve daha sâir bir çok Doğu Tatarları itaatlerini arz ettiler. Li-tsing, Şan-si dâhilinde Tai-tong-fu yakınında Tim-siang'a kadar ilerlemişti. Daha bir takım kumandanlar da muhtelif yollardan arkasından gelmişlerdi. Hep birden yüz bin kişiyi geçen bir ordu meydana getiriyorlardı. Hepsinin kumandası Li-tsing'in uhdesine verilmişti. On bin kişilik bir

Sene:629
Lie-tai-ki-su
Tam-şu
Kam-mu

fırkaya kumanda eden Tao-tsong, Ling-çeu'da Türklere rast gelmiş, onları mağlup ederek on bin esîr almıştı. İşte Tu-li Han ile diğer bir Türk prensi bu münâsebetle gelip İmparatora teslim olmuşlardı. Bu kadar muvaffakıyetlerden haberdar olan Tai-tsong bunları Cenab-ı Hakkın bir inâyet ve himâyesi gibi telakkî ederek alenen sevincini dışa vurdu. Gerçekten Tam sülalesi hükümran olmağa başladıktan sonra Çin'in işleri o kadar karışmış ve karışıklıklar o kadar artmıştı ki pederi İmparator Kao-tso Türkler'e vergi vermeğe mecbur kalmış, Çin İmparatorluğu Büyük Han'a tâbi' bir hale gelmişti. Kao-tso bir nevi esâret demek olan bu hale büyük bir ızdırapla katlanmış, bu kadar utanç verici bir boyunduruğu silkip atmak çâresini aramaktan hâlî kalmamıştı. Kumandanlarının bu muhârebede elde ettikleri muvaffakıyetler kendisini işte böyle bir yükten kurtarıyordu. Bundan dolayı memnun olmağa haklı olarak mahal vardı.

Türklere doğru durmadan ilerleyen başkumandan Li-tsing Kue-
Sene:630 Lie-tai-ki-su Tam-şu Kam-mu
klie'den ayrılarak geceleyin Kie-li Han'a bir baskın yaptı. Büyük Han perîşan bir halde kaçtı. Kam-su-mi ile sâir bir çok Türk kumandanları eski Sui imparatoriçesi Siao-heu ile beraber gelip Çinlilere tâbi' oldular. İmparatoriçe'nin oğlu Yam-çing-tao da beraberdi. Bunlar Suilerin çöküşünden sonra Türkistan'a çekilmişlerdi. Suiler İmparatoru ünvanını taşıyan ve bazı Çinlilerle gizli münâsebetlerde bulunmuş olan Yam-çing-tao'nun ne olacağı belli değildi. İmparatorun kumandanlarından biri muhâkeme edilmesi, suç ortaklarının te'dîb olunması fikrinde bulundu. Fakat Tai-tsong âilesi tahta çıktığı vakit Suilerin tahta sâhip bulunduklarını, onların taraftarı bir çok kumandan olmak gerekeceğini, bu yoldaki hissiyatları tabiî ve malûm olduğundan onlar bu gün vaktiyle kabul etmiş oldukları bir fırkanın [grubun/kliğin] politikasını takip ettiklerini, bundan dolayı kendilerine cezâ vermekten ise bu meseleyi pek derinleştirmemenin daha münâsip olacağını cevaben söyledi. Bu itidal bütün gayrımemnunları Tamların itaati altına girmeğe sevk etti.

Büyük Han'a gelince, her ne kadar mağlup edilmiş olmakla bera-
Lie-tai-ki-su Tam-şu Kam-mu
ber daha bir çok askerleri vardı. Bunlarla beraber kuzeyde bir dağa çekilmişti. Çin askerlerinin karşısına çıkmağa cesâret edemediğinden Çi-şe-sie-lie namında bir kumandanı tabi'iyyetini arz etmek üzere Çin sarayına göndermeğe karar verdi. Fakat Çin'de onun iyi

niyetinden şüphe edildiği için Kumandan Li-tsing ikinci defa olarak bir daha hücum etmek üzere lazım gelen tedbirleri almaktan geri durmadı. İmparator uğramış olduğu felaketlerden dolayı Büyük Han'ı teselli etmek konusunda Tataristan'a bir kumandan göndermişti. Kie-li Han hiç ihtiyatlı davranmıyordu. Li-tsing, askerlerini topladı. Birden bire Türklere hücum ederek içlerinden on binden fazlasını öldürdü. Yüz bin esîr aldı. Han, doldizgin Şa-po-lio'nun aşîretlerine kaçtı. Oradan Tibet'e, doğru Tu-ko-hoenlerin memleketine gitmek fikrindeydi. Fakat Çin askerleri Şa-po-lo'da bütün tebaasıyla teslim olmağa mecbur oldu. Çölün güneyindeki bütün ülke terk edildi. Sse-kin-sie-kie kırk bin kişi ile bağlılıklarını bildirdi. Tu-li Han Çin sarayına geldi. Pe-mim Kralı ünvânıyla İmparatorun hassa askerleri kumandanlığına tayin olundu. Gerek kendisi gerek tebaası için erzaklar aldı. Tu-li'inin Uygurlar memleketine kaçmış olan bir kardeşi de Çin'e geldi. Büyük Han'a dâima refakat etmiş ve onunla birlikte esîr düşmüş olan Şa-po-lo nam-ı diğerle Asena-su-ni-şe'ye hassa askerleri kumanda subaylığı ile birlikte "Hoai-te-vam" ünvanı verildi. Kie-li Han âilesinden Asena-sie-mo da bir takım ünvanlarla Ortos ülkesine yerleştirildi. İşte bu suretle bütün bu Türklere Pe-çe-li vilayetinden Şen-si dâhilinde Ling-çeo'ya kadar Büyük Seddin kuzeyinde birer mevki verdiler. Tu-li Han'ın ülkesi dört, Kie-li'nin memleketi de altı parçaya bölündü. Buralara Türkleri gözetim altında bulundurmak üzere Çin kumandanları gönderildi. Yaklaşık olarak on bin kadar Türk âilesi Si-gan-fu civarına nakledildi. Bu kavimler Çin İmparatoruna Tien-Han yani "Semavı Han" namını verdiler. Türklere bağlı olmayan diğer Türklerin bir kısmı Sie-yen-toların, bir kısmı da Batı Türkleri'nin nezdine çekildi.

Büyük Han Si-gan-fu'ya vardığı zaman İmparator Tai-tsong onu büyük bir kalabalık karşısında atalarının türbelerine götürdü. Han'ı takdim ettikten sonra dedi ki:

> *"Türkleri şu cürümlerden dolayı muateb [azarlanmaya müstahak] tutuyorum: Evvela, memleketlerinden mahrum kalan ecdâdınız Sui sülalesi imparatorları nezdine ilticâ ettiler. Sonra bu âile mahv edildiği vakit onların müdâfaasına hiç destek vermediniz. İkinci olarak, sizinle yaptığım anlaşmalara rağmen İmparatorluğumun hudutlarını tahripten hiçbir vakit geri durmadınız. Üçüncü olarak, kuvvet ve*

kudretinize mağrur olarak, kalabalık ordunuza pek ziyade güvenerek, âilenizdeki prensler arasına giren nifak ve şikakı ortadan kaldırmadınız, tebaanızın kin ve nefretini kazandınız. Dördüncü olarak, İmparatorluğumun kuzey vilayetlerini harâb ettiniz. Beşinci olarak, kabul etmek niyetinde olmadığınız halde bana bir takım ittifaklar teklif ederek benimle eğlendiniz. Bütün bunlar idâm cezâsını gerektiren şeylerdir. Eğer vaktiyle ettiğimiz yeminlere hürmet etmeseydim bunu yapabilirdim. Sizi affediyorum, bütün âilenizi size iâde ediyorum."

Tai-tsong sonra Han'ı bir saraya gönderdi. Orada arzu edebileceği şeylerin hepsini ona verdirdi. İşte Türk İmparatorluğu Çinliler tarafından bu şekilde ortadan kaldırılmıştır. Büyük Han'ın hükmü altında bulunan Ha-mi kavimleri Tai-tsong'a bağlandılar.

Koreliler muvaffakıyetlerinden ve bilhassa Türklerin ortadan kaldırılmasından dolayı tebriklerde bulundular. Amur nehrinin kuzeyinde oturan Tonguzlar yahut Şe-goeiler de İmparatora hediyeler göndererek bağlılıklarını bildirdiler. Eski muhârebelerde esîr edilmiş olan seksen bin Çinliyi de İmparator Tataristan'dan getirtti, karşılıklarında ipekli kumaşlar ve paralar verdi.

Sene:631 Lie-tai-ki-su Tam-şu Kam-mu

Çölde çadır altında yaşamağa alışık bulunan Büyük Han sarayda sıkılıyordu. Bir avluda küçük köşkler kurduruyor, orada ikāmet ediyor, durmadan başına gelen felaketleri düşünerek derin bir hüzün ve keder içinde yaşıyordu. Merhamete gelen İmparator ona dağlık ve ava çıkmağa müsait bir memleket vermek istedi. Han reddetti. Bunun üzerine İmparator kendisine bir takım ünvanlarla başka arazi verdi. Fakat Tataristan'ın bir Büyük Hanı için bu ünvanlar bir aşağılıklık demekti. Çünkü hassa ordusu başkumandanlığı pâyesinden ibaretti. Bundan başka Türklerin Çinlilere karşı göstermiş oldukları muamelelerden dolayı dâimî azarlamalar da eksik olmuyordu. Ki-min Han, imparatorluğunu Sui sülalesi İmparatoru Ven-ti'ye borçlu olduğu halde Ki-min Han'ın halefi Şi-pi Han'ın Ven-ti'nin oğlu ve halefi İmparator Yam-ti'ye hücum etmiş olduğu Han'a hatırlatılıyor, Türk İmparatorluğu'nun çöküşü hükümdarlarının düşük karakterli oluşuna atfediliyordu.

Sene:632

Türklerin bozgunluğundan sonra Sie-yen-tolar doğuya doğru ilerleyerek boş kalan bütün o geniş ülkeleri ele geçirip Çin pâyitahtından üç bin li mesâfede Tu-la nehrinin kuzeyine yerleşmişlerdi. Hanları Çin-çu'nun başlıca karargâhı oradaydı. Hüküm ve nüfûzu

Sene:633 Lie-tai-ki-su Ven-hien Tum-kao

da batı tarafında Altay dağlarına yahut İrtiş nehrine kadar yayılmış bulunuyordu. Bu memleketlerde kuvvet ve kudret sâhibi olunca Çin'in himâyesini istedi. Sefirler gönderdi. Vaktiyle Batı Türkleri üzerinde büyük başarılar elde etmişti.

Bir müddet sonra Büyük Han Kie-li Si-gan-fu'da vefat etti. İmparator kendisine "Kuei-i-vam" ünvanını verdi. Tebaasına memleketlerinde cenâze merâsiminde mutad olan bütün âdetlerin tatbikini emretti. Kie-li Han'ın naaşı yakıldı. Külleri Si-gan-fu'dan hâriçte defnedildi. Tie-lo-çi adında bir oğlu kalıyordu. Pek nâdir rastlanır bir takım meziyetlere sâhip olduğu için Çinliler buna karşı çok hürmet gösteriyorlardı. Kie-li Han Si-gan-fu'ya geldiği sırada İmparator Han'ın zevcelerine nafaka ve iâşeleri için lazım olan şeylerin hepsini dağıttırmıştı. Çin'e diğerlerinden sonra gelmiş olan Tie-lo-çi'nin anası bu dağıtımdan pay almamıştı. Oğlu kendi payını tamamen annesine bırakmıştı. İmparator bunu haber alınca: "*Cenâb-ı Hak insanlara merhameti ve ebeveyn muhabbetini verirken Çinli ile barbarı ayırmamıştır.*" dedi. Tie-lo-çi'nin hareketinden etkilenmişti. Ona büyük hediyeler verdi ve anasına diğer kadınlar gibi baktı.

Sene:634
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

Tu-li Han'a gelince, o Çinlilerin dostu olmakla beraber "Han" ünvanı uhdesinden alınmış ve 630 târihinde vefat etmişti. Üzerinde çekişilen bu unvanın yerine İmparator ona başka boş bir takım ünvanlar vermişti. Fakat bunların hiçbir ehemmiyeti yoktu. Çünkü atalarının Çinlilerden gördükleri iyiliklere karşı dâima fenalık etmiş oldukları için onun da atalarının izine uymasından korkuluyordu. Kuzey kavimlerine bir mânia oluşturabilecek şekilde kendisini bir mevkie yerleştirmişlerdi. Fakat "han"lığını iâde etmeğe hiç niyetleri yoktu. Türk İmparatorluğu'nun çökmesi Çin için bir mutluluk kaynağı sayılıyordu. Tu-li Han'ın oğlu Ho-lo-ku, tebaasının idâresi hususunda babasının yerini aldı.

Tataristan'da Ço-lu Han'ın Asena-şe-ulh namında bir oğlu kalıyordu. İdâresi altında bir çok Türk vardı. Türkistan'ın bazı sancaklarında yerleşmeğe çalışmışsa da bir türlü muvaffak olamamıştı. Vaktiyle Kie-li Han'ın Jo-ko-şe adlı bir oğlu ile bir müddet Tie-le aşîretlerini idâre etmişti. Sonra Sie-yen-toları isyan ettikleri vakit bu iki prens mağlup olmuşlardı. Asena-şe-ulh Batı tarafına geçerek orada, Türkler arasında hüküm süren karışıklıklar sâyesinde geniş bir ülke ele geçirmiş, "Ta-pu Han" ünvanını almıştı. Yüz bin kişi

Sene:636
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

ile gelip Sie-yen-to'lara hücum etmişti. Mağlup oldu. Batı Türkleri Hanı bütün tebaasını elinden aldı. Uygurların yanına kaçtı. Orada kendisini Batı Türklerinin fenalığından emniyet altında görmediği için sonunda Çinlilere teslim olmak kararını verdi. Artık Türkistan'da Türk İmparatorluğu'nu geri getirip kurabilecek hiçbir prens kalmıyordu. Çin İmparatoru buna bazı memuriyetler verdi. Si-ganfu'da alıkoydu. Tebaasını Şen-si dâhilinde Ling-çeo'nun kuzeyine gönderdi.

Bu sıralarda Sie-yen-tolarının hanı Çin-çu Han'ın kuvveti pek artıyordu. Çinlileri korkutmağa başlıyordu. İmparator günün birinde bunun da Türkler gibi Çin İmparatorluğu dâhiline girmesinden endîşe ediyordu. Bu Han'ın iki oğlu vardı ki biri güney diğer kuzey aşîretlerini idâre etmekteydi. Tai-tsong görünüşte bir iltifatta bulunmuş olmak için fakat hakikatte aralarına nifak sokarak kuvvetlerini kırmak fikriyle bunlardan birine bir tabl ve alem [davul ve bayrak] hediye etti.[13]

Sene:637 Lie-tai-ki-su Kam-mu

Bir çok Türklerin büyük büyük mansıplarla İmparatorluk dâhilinde böyle her tarafa yayılmaları gâyet fenâ sonuçlar doğurabilirdi. Son derecede müteşebbis ve cevval bir tabiata sahip olan bu kavim Çin'i titrettikten ve bütün Tataristan'a sahip olduktan sonra, şimdi böyle esârete düşmüş olmaktan dolayı derin bir keder içindeydi. Büyük Han âilesine mensup prensler elbette eski hüküm ve nüfuzlarını kazanmayı düşünecekler, bunu sağlayacak vâsıtaların hepsini kullanacaklardı. İşte Tu-li Han'ın Hassa subaylarından bulunan birâderi Kie-şe-şoai böyle bir işe teşebbüs etti. Gizlice kırk Türk müttefik daha buldu. Tu-li Han'ın oğlu Ho-lo-ku'yu kaçırıp Tataristan'a götürmek tasavvuruna kalktılar. Bu ise ancak İmparator'un bulunduğu mahalle zorla girmek suretiyle uygulanabilirdi. İmparator dışarıya çıkarken onu ya tutuklamak, ya da öldürmek gerekirdi. Geceleri sokağa çıkmak İmparatorun âdetiydi. O gün tesâdüfen havanın fenalığından dolayı Tai-tsong dışarı çıkmadı. Türkler, tertibatlarının haber alınmasından korktukları için geceleyin İmparatorun muhâfızları üzerine hücum ettiler. Gâyet cesurca şiddetli bir çarpışma vukûa geldi. Türkler çekilmeğe mecbur oldular. Ahıra

Sene:639 Lie-tai-ki-su Tam-şu Kam-mu

13 Elbette bu davul ve bayrak'ın, Türk töresince hükümranlık alametlerinden olduğu malumdur, bu bakımdan Çin İmparatoru bunları göndermekle ona "Ben seni Türklerin hükümdarı olarak tanıyorum" demek istiyordu. (E.K.)

giderek en iyi beygirleri aldılar ve onlarla kaçtılar. Arkalarından takip ettiler. Kie-şe-şoai yakalandı, idam olundu. İmparator Ho-lo-ku'yu affederek güney vilayetlerine sürmekle yetindi.

Bu isyan üzerine bütün Çin nâzırları İmparatora Ortos ülkesinde bulunan Türkleri uzaklaştırmak lüzumunu arz ettiler. Bunun netîcesinde İmparator Asena-se-mo'ya davul ve alemle birlikte "İ-mi-ni-şu-se-li-pi Han" ünvanını vererek bütün aşîretleriyle birlikte eski memleketi Tataristan'a gönderdi. Kendisini Çinlilere daha ziyâde bendetmek için Tamların taşıdıkları "Li" ismini âile ismi olarak ona verdi. Bu, kendisini evlatlığa kabul etmek ve Çin İmparatorluk âilesinden bir prens gibi telakkî etmek idi. Fakat Türkler o zaman Tataristan'a sâhip olan Sie-yen-tolardan korktukları için Çin'i terk etmek istemiyorlardı. Kendilerini başından savmak isteyen İmparator ise Sie-yen-tolar Hanı'na şu mektubu yazdı:

> *"Çinliler adâlete hürmet ederler. Hiçbir sebep olmadan imparatorlukları yıkmazlar. Kie-li Han'ı yola getirişim ve memleketlerini zapt edişim hırs ve tama' sâikasıyla yapılmış bir hareket değildir. Tataristan'ı ele geçirmek arzusuyla oraya asker sevk etmedim. Türkleri vilayetlerime yerleştirdim. Orada çoğaldıkları, sürülerinin miktarı da pek çok bulunduğu için başlarına bir Han tayin ederek kendilerini Tataristan'a iâde etmeğe karar verdim. Siz Sie-yen-tolar kuzeyde ikāmet edeceksiniz. Türkler de güneyde oturacaklardır. Memleketinizi muhâfaza ediniz, hiç harbe kalkışmayınız. Emirlerimi kim tatbik ve icrâ etmezse cezâ görecektir."*

Se-li-pi Han kendi şerefine çekilen büyük bir ziyâfette hazır bulunduktan ve İmparatora itaat ve hürmetini bir kere daha te'yid ettikten sonra Tataristan'a doğru tebaasıyla birlikte yola çıktı. Başlıca karargâhını Hoam nehrinin kuzeyinde kurdu. Bir doğu ve bir de batı hıdivliği ihdâs etti. Kie-li Han zamanında Türk İmparatorluğu'nun çökmesinden bunun dönüşüne kadar on sene geçmiş olduğu hesap ediliyor.

Sie-yen-toların İmparatoru olan Çin-çu Türklerin geldiğini Lie-tai-ki-su
duyunca çölün kuzeyine giderek onları beklemek için orada asker topladı. Fakat İmparatorun mektubunu alıp da birbirleriyle savaşmanın yasaklanmış olduğunu görünce bu emirlere itaat etti. Yalnız Çin sefirlerine Türklerin İmparator tarafından gösterilen himâyeye

layık olmadıklarını, vaktiyle öldürdükleri o kadar Çinlilerden dolayı esâret hâlinde kalmağa layık bulunduklarını, onlara güvenilemeyeceğini söyledi. İsyan ettikleri takdirde Türklere hücumuna, İmparatorun Uygurlara karşı açtığı sefere asker vererek katılmasına izin verilmesini istedi. Uygurlar o zaman gelip Çin hudutlarını tahrip etmişlerdi.

Çinliler Türkistan'da nâil oldukları büyük çapta fütûhâttan Sene:640 dolayı tâ Sibirya'nın derinliklerinde bile tanınmışlardı. Türklere tâbi bulunan kavimler, Türk İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra vergilerini Çin İmparatoruna yolladılar.

Bu sene daha uzaktaki kavimlerden yani Kamçatka'nın içinde Ven-hien Tum-kao Lieu-kuei'den vergi geldiği görüldü. Bu memleket üç tarafından da denizle çevrilidir. Ahâli deniz kenarlarında ve civar adalarda derin çukurlar içinde otururlar. Çukurların üzerlerini odunlarla örterler. Köpek kılından bir tür bez yaparlar. Kışın domuz ve ren derileriyle giyinirler. Yazın da bir tür balık derisinden yapılmış elbiseler giyerler. Bu memlekette sisler ve karlar pek çoktur. İklim gâyet soğuktur. Ahâli balıkları muhâfaza için tuzlarlar. Silahları büyük yaylardan, uçları kemik yahut taş oklardan ibârettir.

Se-mo, diğer adıyla Se-li-pi Han, aşîretlerine Hoam-ho nehrini Sene:641 Tam-şu Lie-tai-ki-su Kam-mu geçirmişti. Sarayını eski Tim-siam şehrinde kurdu. Orada yaklaşık otuz bin âileye kumanda ediyordu. Yaklaşık olarak kırk bin asker çıkarabilirdi. Sie-yen-to Hanı, Çinlilerin Kore'ye büyük bir sefer yapmakla meşgul olduklarını, Çin'in bütün kuzey hudutlarının askerden boş bulunduğunu haber alınca, bunu Türklere hücum için bir fırsat saydı. İki yüz bin askerle oğlu Ta-tu-şe'yi Türklerin memleketine yolladı. Se-li-pi Han bu kadar kalabalık bir orduya karşı koyamayacağından, bütün tebaasıyla birlikte Çin Seddi'ni geçti, Tsu-çeo'nun koruması altına girdi. Sie-yen-toların hücumunu, kuzeydeki Çin vilayetlerinin uğradıkları tehlikeyi bildirmek üzere İmparatora bir ulak gönderdi. İmparator Tai-tsong muhtelif kollardan Türklerin imdadına gitmek üzere bir çok kumandanlar tayin etti. Bu istila o kadar telaşa ve korkuya yol açtı ki hiç kimse bu orduların başına geçmek istemedi. İmparatorun emirlerini tekrar etmesi, barbarların hareketi hakkında tafsîlat vermesi lazım geldi. Bütün erzak ve zahireleri yakması için Se-li-pi Han'a emir vermiş olduğunu İmparator alenen söyledi. Bunun üzerine Li-şi-çe

ordunun kumandasını üzerine aldı. Tu-çin nehrinde Sie-yen-tolarla karşılaştı. İçlerinden üç bin kişi öldürdü. Elli bin esîr aldı. Ta-tu-şe ancak bin zahmetle kurtulabildi. Geri kalanları gâyet fazla yağmış karlar altında kaldı yahut pek şiddetli soğuklardan telef oldu. Bu seferden sonra Çin kumandanı askerlerini Tim-Siang'a çekti.

Sie-yen-to Hanı bir sefîr göndererek İmparatordan affını istedi. Bir Çin prensesinin dest-i izdivacına nail olmak emeliyle atlar hediye etti. Han'a prensesi vermediler. Fakat yeniden hediyeler gönderdiği için İmparator onun Tataristan'da gâyet güçlendiğini düşünerek Çin'e yapacağı akınların ancak külliyetli bir ordu ile önünün alınabileceğini yahut bir akrabalık sâyesinde buna meydan verilmeyeceğini takdîr etti. Nâzırlarının da mütâlaasını alarak bu son şıkkı tercîh ile prenses Sin-hing'i Han'a vermeyi vaad etti. Sene:642

Bu akrabalık Çin'de bulunan bazı Tie-le aşîretlerinin hoşuna gitmedi. Buna mâni olmağa çalıştılar. İmparatora bazı maruzatta bulundular. İmparator verdiği söze pek riâyetkâr olmakla beraber, sözünden dönüyor gibi görünmemek şartıyla her şeye rızâ göstereceğini söyledi. Evlenme törenini yerine getirmek üzere Çin sarayına Sie-yen-to Hanı'nı davet etmesini İmparatora telkîn ettiler. Han'ın buna râzı olmayacağını zannediyorlar, vereceği cevap üzerine izdivacın bozulacağı ümidinde bulunuyorlardı. Halbuki tahminlerinin aksi oldu. Çin-çu Han, nâzırlarının mütalaasına rağmen, bütün düğün hediyeleriyle birlikte yola çıktı. Çölden geçerken yanında götürdüklerinden büyük bir kısmı kayboldu. Bunun üzerine, izdivacı bozmak için getirdiği hediyelerin tam olmadığı bahânesini ileriye sürdüler. Tai-tsong'un şimdiye kadar gördüğümüz fiil ve hareketleri ile hiç uygun düşmeyen bu muâmele bazı nâzırlar tarafından haklı olarak tenkid edildi. İmparator cevaben, Hanların vaktiyle Hunlara Çin prensesleri vermelerinin zaaflarından kaynaklandığını, bugün Çinliler kuzey kavimlerine daha üstün bulundukları için bu kabîl izinlerle haysiyetlerini haleldar etmemeleri lazım geleceğini, bu kavimleri itaat altında tutmanın yegâne çâresinin, onlara mukāvemet göstermekten ibâret olacağını, Han'a bir Çin prensesi nikâhlamanın, kendisini Tataristan'da daha kuvvetleştirmeğe, dolayısıyla Çinlilere daha çok zarar verebilecek bir hale getirmeğe meydan açacağını söyledi. Her şeyden evvel nazar-ı dikkatte tutulması lazım Sene:643 Kam-mu Lie-tai-ki-su Ven-hien Tum-kao

gelen devlet menfaatı mülahazasının bu izdivâcı bozmağa bir bahâne teşkil ettiği görülüyor.

Han kendi hüsnüniyetinin ve İmparator hakkındaki müsbet görüşünün kurbanı oldu. Tataristan'da nüfuz ve ehemmiyeti azaldı. Aşîretlerinden bir çoğu isyan ettiler, Sie-yen-tolar kudretlerini kaybetmeğe başladılar. Han, ertesi sene Kore'ye bir fırka asker göndermesine izin verilmesini rica için bir sefîr göndermekten geri durmadı. Tai-tsong Kore ile harbe hazırlanıyordu. Han'ın asıl fikri, İmparatorun maksatlarına nüfuz etmekti. Bunu fark ettiler. Kore seferi esnâsında Çin'e tecâvüze cür'et edecek olursa bütün Çin ordusunun Tataristan'a gireceği yolunda kendisine üst perdeden cevap verdi. Bu cevap Han'ı o kadar korkuttu ki ikinci bir sefîr yolladı, Kore seferi için samîmî surette yardım tekliflerinde bulundu. Sefîr, İmparator tarafından güzel kabul edildi.

Sene:644
Lie-tai-ki-su

Hoam nehrinin kuzeyinde karargâh kurmuş olan Türk Hanı Se-li-pi bu esnâda Sie-yen-toların dâimî tecavüzlerine maruz kalıyordu. Se-li-pi Han yüz bin kişiye kumanda ediyordu. Fakat onları iyi idâre etmekten âciz idi. Tebaasından büyük kısmı Hoam nehrinin güneyine geçtiler. İmparator onları Ortos ülkesinde Şing-çeo ve Hia-çeo şehirleri arasına yerleştirdi. Han Çin sarayına gitti. "Hassa askerleri kumandanı" ünvanını taşıyarak orada oturmak istedi. Kore'ye sefer yapılacağı sırada Türkleri İmparatorluğa böyle sokmanın münasip olmayacağı değerlendirmesiyle bazı nâzırlar bunu engellediler. Orduları kumandanlar sevk ve idâre ederken İmparator'un Lo-yam'da kalmasını muvâfık gördüler. Fakat Tai-tsong bu barbarların da Çinliler gibi insan olduklarını, onları fazîlet misalleri ile idâre etmek lazım geldiğini cevâben söyledi.

Se-li-pi Han Kore'ye İmparatorla birlikte gitti. Orada bir ok isâbetiyle yaralandı. Tai-tsong kendisine karşı beslediği dostâne hisleri isbat için yarayı emmek istedi. Bu seferden sonra Han, Si-gan-fu'da vefat etti. Kore'ye sâhip olan âsî Ko-su-ven imparatorun idâresinde bütün Çin ordularının hücumunu görünce, civarındaki yabancı hükümdarlardan yardım talebinde bulundu. Bunların en kuvvetlisi o zaman Sie-yen-to Han'ı idi. Kuvvetlerini birleştirmeyi teklif için Mo-ko milletine mensup bir Tatarı bu Han'a göndermişti. Fakat İmparatordan korkan Çin-çu Han Çinlilere karşı hareket etmeğe cesâret gösteremedi. Bu esnâda hastalanarak vefat etti. İki

Sene:645
Tam-şu
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

çocuğu vardı. Büyük oğlu Ye-mam'a doğu vilayetlerinin idâresiyle birlikte "Tu-li-şe Han" ünvanını vermişti. Batı vilayetlerini idâre eden oğlunun ismi Pa-şo, ünvanı da "Su-şe-hu Han" idi. Ye-mam kendisini tebaasına hiç sevdirememişti. Babasının ölümünden sonra, Pa-şo'dan kuşkulandığı için onun aşîretlerini almak istedi. Fakat Pa-şo Ye-mam'ı takip etti ve öldürdü. Sie-yen-toların mülkü olan bütün kıt'aların yegâne sâhibi oldu. "Kie-li-kiu-li-sie-şa-to-mi" ünvanını aldı.

Bu yeni Han Çin İmparatoru'nun Leao-tung'da bulunmasından Lie-tai-kı-sı
istifâde ederek Ortos ülkesine bir akın yaptı, Şen-si dâhilinde Hia- Kam-mu
çeo diğer tabirle Ning-hia şehri civarlarını tahrip etti. İmparator bu mevkiin kuzeyinde bütün ülkeyi muhâfaza etmek üzere Türklerle beraber Şi-şe-sie-li adında bir kumandan bırakmıştı. Sie-yen-tolar püskürtüldüler. Altı yüz li kadar takip edildiler. Çinliler çölün kuzeyine kadar girdiler. Sie-yen-to Han'ı yeniden asker topladıktan sonra Hia-çeo'ya tekrar geldi. Bunun üzerine Tau-tsung ile daha bir takım kumandanlar civar havâlinin bütün askerlerini topladılar. Han bundan haberdar olunca güneye doğru inmeğe cesâret edemedi.

Eskiden Türklere bağlı bulunan Doğu Tatarları Sie-yen-toların Lie-tai-ki-s
tâbi'iyyeti altına geçmişlerdi. Fakat Kore muhârebeleri münâsebetiyle bir dereceye kadar parçalanmışlardı. Bir kısmı Korelilerin bir kısmı da Çinlilerin tarafını tutuyorlardı. Ki-tan Tatarları ile Leao-tung'un kuzeyindeki Ki'ler kendi askerlerini Çin askerleriyle birleştirdikleri halde Nio-şe kuzeyinde Amur nehri yakınında oturan Mo-ko'lar Koreliler lehinde silaha sarılmışlardı. İşte Asya'nın bu doğu kısmının hal ve vaziyeti bu merkezdeydi.

Türk İmparatorluğu çökmüştü. Her halde Büyük Han Çinlile- Sene: 64
rin bir tebaasından başka bir şey değildi. Türk İmparatorluğunun ittifakı üzerine kurulmuş olan Sie-yen-tolar gittikçe zayıf düşüyorlardı. Tatar kavimlerinin büyük kısmı yavaş yavaş onların tarafını terk ederek eski Hunlar neslinden olup Tu-la ve Selinga nehirleri boyunca yerleşmiş olan Hoei-ke'ler tarafına geçiyorlardı. Bunlar o havâlide Sie-yen-tolara karşı isyan etmişlerdi. İşte bu, yeni bir imparatorluğa kaynaklık etti. Bu imparatorluk sonra Hazar Denizi'ne kadar Doğu ve Batı Türkleri İmparatorluğu'nu içine aldı.

Lie-tai-ki-su Kam-mu

Sie-yen-to Hanı Ortos ülkesinde Çinlilerle harb ediyordu. Burada birkaç mağlubiyete uğramıştı. İlk önce, yerleşmiş olan Türkler kendisini mağlup etmişlerdi. Sonra da Çin İmparatorunun gönderdiği askerler kendisini püskürtmüşlerdi. İşte Han bu harb ile meşgul olduğu esnâda Tu-mi-tu namında bir reisin kumandası altında olan bütün bu Hoei-ke aşîretlerinin isyan etmiş, silaha sarılmış olduklarını haber aldı. Derhal memleketinin imdadına koştu. Fakat orada bulunması karışıklıkları durduramadı. Onun idâresinden memnun olmamış olan Hoei-keler, ordusunu mağlup ettiler, kendisini öldürdüler, memleketlerini ele geçirdiler. Sie-yen-tolar daha batıya, Altay dağlarına doğru gitmeğe mecbur olarak orada Şa-to-mi Han'ın Tu-mi-çi isminde bir yeğenini Han ilan ettiler. Bu hükümdar Çin ile barış akdine tâlip oldu. Orgon [Orhon] civarlarında Yo-tu-kiun-şan[14] dağında oturmak iznini istedi. İmparator buna muvâfakat ederek kendilerini oraya yerleştirmek için bir kumandan gönderdi. Fakat Tai-tsong'un desteklemiş olduğu Hoei-ke'ler bu kavimlerin kuzey tarafından kendilerini tâciz etmelerinden korktular. Bunun üzerine İmparator Tataristan'da barış ve sükûnun yerleşmesine daha iyi muvaffak olabilecek bir mevkide bulunmak için bizzat Ling-çeo'ya kadar gitti. Yo-tu-kiun-şan dağına bir kumandan yolladı. Sie-yen-to Hanı, maiyetinde bulunan aşiretlerle teslim olmağa mecbur kaldı. Diğer aşîretleri takip ettiler, içlerinden beş bin kişiyi öldürdüler. Otuz bin esîr aldılar. Han Çin sarayına götürüldü. Orada kendisine Hassa Askerleri Subaylığı rütbesi verildi. Kumandan Tao-tsung diğer bir fırka askerle çölü geçmiş, A-po adında bir hanın kumandası altında bulunan başka bir Sie-yen-to koluna hücum ederek bunları mağlup etmişti.

Bu milletin çöküşü Hoei-keler arasında pek memnunlukla karşılandı. Bütün aşîret reisleri İmparatora bağlılıklarını sunmak için Çin'e sefîrler yolladılar. Güney tarafında Ortos ülkesi civarında O-lan dağına kadar yaklaştılar.

Lie-tai-ki-su Kam-mu Tam-şu Sene: 647

Bu sırada Türkler yine meydana çıktılar. Hükûmet kurmak ister gibi göründüler. Tu-li Han'a bağlı olan aşîretler arasında doğmuş Asena âilesinden Ho-po diğer adıyla Çe-pi isminde bir prens uzun müddet "Küçük Han" ünvanını taşımıştı. Kie-li Han'ın hezîmetinden sonra bir çok Türk aşîretleri bu prense tâbi olarak onu "Büyük

[14] Buna O-tu-kiun da denilmiştir U-de-ni-çao dağıdır.

Han" ilan etmek istemişlerdi. Fakat Sie-yen-tolar daha evvel davranmışlardı. Büyük Han ünvanını İ-nan almıştı. Ona karşı koyabilecek bir halde bulunmayan Ho-po ise itaatini arz etmekten başka bir çare görememişti. Canını korumak için kaçmağa mecbur oldu. Gerçi arkasından takibâtta bulunmuşlarsa da düşmanlarını mağlup ederek Altay dağlarının kuzeyine ulaşmanın yolunu buldu. Orada dört tarafı yalçın bir dağa tesâdüf etti. Yalnız daracık bir geçit vardı. Buradan geçti, gâyet güzel bir ovaya girdi. Maiyetindekilerle oraya yerleşti. "İ-çu-çe-pi Han" ünvanını aldı. Yavaş yavaş bir çok Türkler onun yanına ilticâ ettiler. Az vakit içinde tebaasının miktarı otuz bine ulaştı. Civar kavimleri itaatı altına aldı. Sie-yen-toların ülkelerine dâimî surette akınlar yaptı.

Bunlar çöktükten sonra, oğlu Şa-po-lo'yu bir takım hediyelerle Sene: 648
Çin İmparatoru'na göndererek bizzat Çin'e gelmek iznini istedi. Lie-tai-ki-su
Bununla beraber asıl fikri bu değildi. Kabul edilmeyeceğini de zannettiği bu talebi öne sürmekle Çinlilerin kendisini sahiplenmesini ve himayelerini kazanmak istiyordu. Bundan dolayı, Çin'e gelmesi için İmparatorun yolladığı sefirlere cevap vermedi. Hatta yalnız bu daveti reddetmekle kalmayarak sefirlerden birini de öldürtmüştü. Çin'e karşı bu muamelesi Tataristan'daki teşebbüslerini tamamıyla mahv etmekten başka bir şeye yaramadı. Tataristan'da Çinlilerden pek korkuyorlardı. Tebaasından bir çoğu Çinliler tarafına geçtiler. Obi nehrine doğru Selinga menbalarında yerleşmiş olan Sie-yen-tolara, sonra Çe-pi Han'a itaat eden Kie-ku'lar yahut Kien-kuenler de Çin İmparatorluğuna tâbi'iyyetlerini sunmak için elçiler gönderdiler. Bu kavimler uzun boylu, kızıl saçlı, mavi gözlü idiler.

Diğer taraftan Çin İmparatoru Tataristan'a Çin askerleriyle Sene: 649
Hoei-ke ve Po-ko Tatarlarının verdikleri yardımcı kuvvetlerden Lie-tai-ki-su Kam-mu-
oluşmuş bir ordu sevk etti. Bu ordu Türkistan'a girer girmez Türk Tam-şu Sene:650
aşîretleri itaat arz ettiler. İçlerinden bir çoğu Hanlarına karşı isyan Kam-mu
etmişlerdi. Han kaçmağa mecbur olmuştu. Çinliler Han'ı takip ederek esîr aldılar, Si-gan-fu'ya götürdüler. O zaman hükümran olan İmparator Kao-tsong'un atalarının türbesine onu takdîm ederek hayatını bağışladı. Bunun üzerine, Türkleri idâre için kumandanlar tayin ettiler. Han'a bir unvan verdiler, her türlü hüküm ve nüfuzdan mahrum bir halde Tataristan'a gönderdiler. Bu münâsebetle Türklerin uğradıkları büyük sarsıntı Çin'e otuz senelik bir barış ve

sükûn temin etti. Bu müddet zarfında Türkler Çin'e hiçbir tecâvüzde bulunmadılar.

Çin'de Ta-tung-fu civarlarında üç yüz Türk çadırı kalmıştı. Yani kumandan Li-tsing bu kavimleri perîşan ettiği vakit nakledilen üç yüz âile orada bulunuyordu. Ven-çuen-asete adında bir reis bunları idâre ediyordu. Türkler orada pek çoğalmışlardı. Bunun üzerine Han namını taşıyan bir reis tarafından idâre edilmeği istediler. İmparatora arz ettiler. O da Ven-çuen- asete'yi seçti. Fakat "han" ünvanı yerine vaktiyle Hun İmparatorları'nın taşıdıkları "Tanju" ünvanını verdi. Bu kavimler çok zaman Çinlilerle barış halinde yaşadılar.

Sene: 663 Lie-tai-ki-su Kam-mu Tam-şu

Yeni Tanju iki aşîret ile isyanını ilan etti. Asena-nişo-fu'ya "Han" ünvanını verdi. Diğer aşîret reislerinin hepsi de bu misâli takipederek yüz bin asker çıkardılar. Bunların ilerlemelerine mâni olmak üzere sevk edilen Çin kumandanları ilk önce bazı başarılar elde ettilerse de yeterli derecede ihtiyatlı davranmamış olduklarından, çok şiddetle yağan karlar da kendilerini pek sıkıntıya soktuğundan, sonra mağlup oldular ve kaçmak mecburiyetinde kaldılar. Maiyetlerindeki askerlerin büyük kısmını kaybettiler. Türkler Şan-si tarafından Çin'e girdiler. Pe-çe-li dâhilinde Ning-çeo'ya kadar ilerlediler. Bazı Çinlilerin hıyâneti sâyesinde bu şehri zapt ettiler.

Sene: 679

Çin imparatoru üç yüz bin kişilik bir ordu çıkararak kumandasını Yuei-hing-kien'e verdi. Türkler levâzım kollarının büyük kısmını vuruyorlardı. Çinliler uzun müddet erzaksız kalamazlardı. Çin ordusu Ortos ülkesinde idi. Kumandan Yuei-hing-kien üç yüz arabaya en cesur askerleri gizlice yerleştirdi. Arabalar erzak ve cephane yüklü gibi görünüyordu. Türkler bu hileye kapıldılar. Mağlup oldular. Çinliler muhtaç oldukları imdadı aldıkları için Türkleri püskürtebilecek hale geldiler. Türkler Ta-tum-fu'nun dört yüz li kuzeybatısında He-şan'da yani Karadağ'da tamamıyla mağlup oldular. Han'ı kendi tebaası öldürerek başını Çinlilere getirdiler ve bağlılıkları sundular.

Sene: 680

Bununla beraber Türkler yine Çin'e akınlar yapmaktan geri kalmadılar. Asena-fo-nien ile Asete-ven-şuen bu maksatla kuvvetlerini birleştirmişlerdi. Yuei-hing-kien tekrar onlara karşı yürüdü. Ordunun asıl kitlesinden bir kumandanı ayırarak bir miktar askerle gönderdi. Bu kumandan Büyük Seddi geçerek Fo-nien ile karşılaştı ise de mağlup oldu. Fo-nien bütün âilesini ve eşyalarını Kin-ya-şan

Sene: 681 Kam-mu Lie-tai-ki-su

dağında bırakmıştı. Yuei-hing-kien oraya asker sevk ederek onları yakalattı. Sonra iki reis de esîr edildiler. Öldürülmeyecekleri kendilerine vaad edildiyse de Si-gan-fu'ya varır varmaz umûmî meydanda başlarını kestirildi.

Bu şiddetli muamele karışıklıkları yatıştırmak şöyle dursun tam aksine Türkleri büsbütün galeyana getirdi. Han ünvanını alan Asena-ku-to-lo, Kie-li Han sülalesindendi. Asena-yuen-çin ile bu, dağınık kavimleri topladılar, He-ça-çing şehrini ele geçirdiler. Sonra oradan Çing-çeo sancağı dâhiline girerek tahribâtta bulundular. Sene: 682 Lie-tai-ki-su Tam-şu

Pie-jin-kuei bunları mağlup etmiş olmakla beraber ertesi sene Nim-çeo, Huei-çeo taraflarına ve Şan-si'nin daha sâir mevkilerine girdiler. Oraların imdadına bir çok Çin kumandanları gönderildiyse de hiçbir muvaffakıyet elde edemediler. Türkler Kuei-hua-çing yahut o zaman Fung-çeo denilen Fou-houn vâlisini esîr aldılar. Kendilerine karşı gönderilen Çin ordularından hiç korkmaksızın Çin'in kuzeyini tahripte devam ettiler. İmparator, Kuei-hua-çing şehrinin yıkılıp tahrip edilmesini istiyordu. Bütün civarlar müdâfaasız kalacağı, Ling-çeo, Hia-çeo şehirleri tehlikeye düşeceği, daha sâir bir takım şehirlerin de Türkler tarafından zapt edilmeleri kolaylaşacağı izah edilmemiş olsaydı, İmparator bu fikrini uygulamaya koyacaktı. Ku-to-lo Çin'in kuzeyini hiç terk etmedi. Sene: 683 Lie-tai-ki-su Kam-mu

Ertesi baharda yine orada göründü. Hia-çeo yahut Ning-hia civarlarına yayılarak tahribâtta bulundu. Sene: 684

Oralardan Tai-çeo'ya doğru gelerek kumandan Çu-pim ile harb etti. Bir çok sene Türkler Ortos ülkesine akınlar yapmaktan ve daha sâir kuzey vilayetlerini tahrip etmekten geri durmadılar. Fakat hemen dâima püskürtüldüler. Sene: 685

Son bir hezîmette, birlikte Mo-ko Tatarları da olduğu halde Çinliler Türkleri kırk li kadar takip ederek çölün kuzeyine geçmeğe mecbur ettiler. Sene: 686

Çinliler galebe sağlamakla beraber, Türklerin her sene yeniden başladıkları akınlardan dolayı bir çok zarar görüyorlardı. Türklerin yine eskisi kadar kuvvet ve şevket sâhibi olmaları ihtimalinden korkulabilirdi. İmparatorlukta istediği gibi hükmeden ve emreden hükümetin nâibesi İmparatoriçe Vu-heu kumandan Hoai-i (Hoai-y) maiyetinde iki yüz bin askerle sevk edilecek olursa bunları tamamen kırmağa yeteceğini tahmin eyledi. Hoai-i, İmparatoriçenin gözdesi Sene: 687

bir bonz idi. Bu seçim Çinlilerin hoşuna gitmedi. Netîcesinin ne olduğu meçhuldür.

Sene: 690 Türkler, Türkistan dâhilinde de büyük akınlar yapmışlar, Batı Türklerinin arâzisine de tecâvüz etmişler gibidir. Batı Türkleri bu tecâvüzlerden o kadar rahatsız oldular ki Çinlilerden vilayetlerden birine gelip yerleşmek müsâadesi istediler.

Sene: 693 Lie-tai-ki-su Kam-mu Türklerin Büyük Hanı Ku-to-lo Çinlileri bu kadar uzun müddet taciz ettikten sonra nihâyet vefat etti. İmparatorluğu gâyet güçlü bir halde kardeşi Me-çu'ya bıraktı. Me-çu, han olur olmaz Ling-çeo taraflarına akın yapmağa geldi. Bu yeni Han'ın gittikçe kazanmağa başladığı kudret, Tataristan'da nâil olduğu fetihler hasebiyle olacaktır ki Amur nehrinin kuzeyindeki Tonguzlar yahut Şe-goeiler Çinlilere karşı isyan ettiler. Bununla beraber Büyük Han güneyde muhârebeler yapıp elde ettiği muvaffakıyetlere rağmen arada sırada mağlubiyetlere de uğramaktan usandığı için barış istemek ve İmparatora tabi'iyyet arz etmek [?!] üzere Çin'e sefîrler yolladı. İmparatoriçe Vu-heu buna râzı oldu. Kendisine Han ünvanını verdi. Fakat iki arada Ki-tanların isyanı vukua gelerek Çinlilerin bunu yatıştırmakla meşgul olmaları ve bu karışıklık esnâsında aleyhine ordu sevk edilemeyeceği ümidiyle, Han'ın tekrar silaha sarılmasına sebebiyet verdi.

Sene: 696 Leam-çeo yönünden Şen-si'ye girdi, Çin kumandanını esîr etti. Sonra İmparatorluk dâhilinde dağınık bulunan bütün Türk âilelerini istedi. Bunlar teslim olunacak olursa Ki-tanlar aleyhinde yürüyeceğini vaad ediyordu. Anlaşma akdedildi. Bunun üzerine Me-çu büyük kum çölünü geçerek Ki-tanlara hücum etti. Başlıca reislerinin âilelerini esîr aldı. Bu hizmetine mükâfaten İmparatoriçe ona "Kie-pi-li-şi-ta Tanju" ünvanını verdi ve buna "Han" ünvanını da ilave etti.

Sene: 697 Lie-tai-ki-su Bir Çin prensesinin dest-i izdivacı da kendisine vaad edilmişti. Fakat Tataristan'a onun yanına gönderilen Çin sefîrleri arzularını yerine getirmedikleri için isteklerini arttırdı. Ortos ülkesi ile civarlarında dağınık bulunan bütün Türk âilelerinden başka, bir çok kumaş, erzak, ziraat âletleriyle beraber Kuei-hua-çing ülkesinin de verilmesini istiyordu. Sefîrleri de yanında alıkoydu. Si-gan-fu'da bir çok nâzırlar bu taleplerin kabulü görüşündeydiler. Nâzırlardan bir kısmı da harb taraftarıydı. Barış taraftarları galebe çaldılar. Çin'de bulunan bütün Türkleri kırk bin ölçü hububat, bir çok erzak, üç bin

zirâî âlet ve bir çok demir ile birlikte Büyük Han'a yolladılar. Fazla olarak kendisine bir de Çin prensesi vaad ettiler. İşte sefirleri ancak bu şartlarla bıraktı. Akdettiği anlaşma sâyesinde eskisine nisbetle daha çok kuvvet kazandığı için, silahlarını Ki-tanlara çevirdi. Çinlilere karşı harbde devam eden bu kavimler Pekin'in kuzeyinde Lieu-çing taraflarında bütün eşyalarını, çoluk çocuk ve kadınlarla beraber bırakmışlardı. En iyi askerleri Yen-çeo'ya doğru hareket etmişti. Han bu ordunun uzaklığından istifâde ile bu noktaya hücum etti. Üç gün muhasaradan sonra orasını ele geçirdi. Ki-tanlar Çinliler tarafından da mağlup edildiler. Büyük kısmı Türklere tâbi' oldu. Geriye kalanları da Çin'e gitti.

Çin İmparatorluğunun o zaman İmparatoriçe Vu-heu'nun elinde olduğunu söylemiştik. İmparatoriçe, oğlu Çung-tsong'ı indirip, sürdükten sonra hükûmete sâhip olmuştu. İmparatorluk tâcını kendi âilesinden bir prensin başına geçirmek, Tamları saltanattan mahrum bırakmak fikrindeydi. Türklerle ittifakını ve müzâharetini bu tasavvurlarının icrâsı için faydalı addediyordu. Bunun için, tercîh ettiği yeğeni Vu-yen-sieu'yu her cinsten kıymetli hediyelerle Tataristan'a Büyük Han'a yolladı. Han'ın bütün istediklerini vermişti. Bu mühim işte onun da kendisine yardım edeceğini ümit ediyordu. Fakat çok geçmeden ümidinin boşa çıktığını gördü. Han'ın bir kızının dest-i izdivacına tâlip olan Vu-yen-sieu derhal tutuklandı. Me-çu Han, İmparatoriçe'nin âilesi hakkında gâyet aşağılayıcı tabirler kullanarak kızını Tam sülalesinden bir prense vermek istediğini, Türklerin onlardan bir çok iyilikler görmüş olduğunu, İmparatoriçe'nin bu âileyi iki prens müstesnâ olmak şartıyla tamamen ortadan kaldırdığından haberi bulunduğunu, İmparatorluğun ellerinden alınması için bütün ordusuyla onların imdadına koşmasının minnettarlık icaplarından olacağını bildirdi. Han bir de mektup yazarak kızını Tam âilesi prenslerinden başkasına veremeyeceğini beyan etti. Bunun üzerine İmparatoriçe, oğlu İmparatoru tekrar saraya getirtti. Vu-heu'nun İmparator lehinde böyle tavır değiştirmesi Han'ın tehditlerini uygulama alanına koymaktan men' eylemedi. Ordusuyla birlikte Pekin vilayetine girdi. Goei-çeo, bugün Mi-yu-en-hien dediğimiz Tan-çeo sancaklarını tahrip etti. Hoam nehrinin kuzeyinde yer alan bütün şehirler korku içinde kaldılar. Han Ning-çeo'yu yani Çao-çeo'yu muhâsara etti. Ganîmetler hesaptan hâriç

Sene: 698
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

olmak üzere yaklaşık olarak on bin esîr aldı. Ancak Çin ordusunun yaklaşmakta olduğunu gördüğü vakit çekildi. Fakat rahatça ve emîn olarak ric'at edebilmek için bütün esîrleri katlettirdi.

Türk İmparatorluğu tekrar o kadar kuvvet bulmuştu ki yaklaşık

Sene: 699
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

olarak on bin li genişliği vardı. Kuzeybatıdaki bütün barbarlar Türk İmparatorluğu'na tâbi olmuşlardı. Han dört yüz bin asker çıkarabiliyordu. Bundan dolayı hırsı artıyor, Çinlileri aşağılayıcı bir gözle görüyordu. Doğu Hükûmetini biraderi Tu-sie-fu'ya, Batı Hükûmetini Ku-to-lo'nun oğlu Me-kiu'ya verdi. Her ikisi de yirmi bin askere kumanda ediyorlardı. "Küçük Han" ünvanını taşıyan oğlu Fu-kiu diğerlerine üstün mevkide idi. Maiyetinde kırk bin asker vardı.

Fu-kiu'ya "To-si Han" namı veriliyordu. To-si Han Çin hudut-

Sene: 701

larını tahripten geri kalmadı. İmparatorun bunları kırdırmak için yolladığı ordu yaklaşır yaklaşmaz hemen geri çekiliyordu. İşte bu suretle ya bizzat yahut kumandanları vâsıtasıyla Ortos ülkesini, Şen-si ve Şan-si vilayetlerinin bütün hudutlarını tahrip ederek gâyet büyük miktarda ganimetler aldı.

Daha batıdaki memleketlere de hücum ederek Kua-çeo tarafla-

Sene: 702
Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Tam-şu
Sene: 706

rında yer alan Mim-şa kalesini de ele geçirdi. Orada Çinlileri mağlup etti. Gelip Şen-si dâhilinde Yuen-çeo ve Goei-çeo şehirlerini tahrip etti, on bin beygir ganîmet aldı. Çinliler bütün bu akınlara mâni' olamadılar. Bununla beraber Ortos ülkesinin kuzeyinde olup Şeu-kiang-çing namı verilen üç kale tamir ve tahkîm edilecek olursa Türklerin güneye doğru yaklaşmağa pek cesâret edemeyeceklerine ihtimal verdiler.

Kalelerin biri doğuda, diğeri ortada Pil-jo-tai-hotun şehrine

Sene: 708
Kam-mu

doğru -ihtimal ki bu şehrin kendisi-, üçüncüsü de batıda idi. Büyük Han silahlarını batıda oturan Tu-ki-şi Türkleri aleyhine çevirmişti. Bütün Ortos ülkesini geri almak ve bu kaleleri tamir ettirmek için Han'ın yokluğundan istifâde ettiler. Kalelerden birbirlerine işâret vermek kābildi. Buraya mühim bir muhâfız kuvveti koydular.

Büyük Han batı seferinden dönünce bir Çin prensesle evlenmek

Sene: 711
Kam-mu
Lie-tai-ki-su
Tam-şu

istedi. İmparator bunu vaad etti. Prensese "Kin-şan" yahut "Altay Dağları Prensesi" ünvanını verdiler. Muâhede-nâmeyi akde memur olan Çin sefîri bu akrabalığı Büyük Han'a pek övdü. Obi nehrine doğru İrkutskoi vilayetinin batısında ikāmet eden Sibirya kavimlerinden Çu-mi'lerle Kien-kuen'lerin bu akrabalığı haber alır almaz

gelip kendisine tâbi olduklarını bildireceklerini temin etti. Bu kadar güzel vaadler üzerine İmparator, Çin hükûmetinin tâbi'iyyeti altına girdiğini ilan ederek oğlu Yam-gno-çi'yi Si-gan-fu'ya yolladı. Fakat bu barış da bundan evvelkilerin âkıbetine benzer bir netîce verdi, yani ilk fırsatta bozuldu.

Ki-tanların batı tarafında komşuları bulunan Hi yahut Ki Tatar- Sene: 712 Kam-mu Lie-tai-ki-su
ları isyan etmişler, Çin ordusunu bozmuşlar, kumandanlarını esîr
ederek Türklere yollamışlardı. Büyük Han hiçbir meşru sebep Sene: 713
bulunmaksızın bunları katlettirdi. Çin hükûmeti başka taraflarda meşgul olduğu için bunun intikamını alamadı. Yalnız vaad edilmiş olan prensesi, Han'ın tekrar tekrar istemesine rağmen, göndermekten imtinâ etmekle yetindi.

Bu olaylar arasında Çin İmparatorluğu Hiuen-tsung'a geçmişti. Sene: 714 Kam-mu Lie-tai-ki-su
Han'ın oğlu Yam-gno-çi de vaad edilmiş olan izdivacı temin için Çin'e gelmişti. İmparator buna muvafakat etti. Fakat başka bir prenses seçti. Ve "Nan-ho-hien" ünvanını verdi. Göründüğüne nazaran, Büyük Han bu hareketten memnun olmayarak İmparatoru o kadar vakitten beri istediği prensesi vermeğe zorlamak fikrine düştü. Bunun için oğlu Tum-gno ile Şe-ho-şe-pi'yi Turfan'ın kuzeyinde Ye-ning kalesini kuşatmağa gönderdi. Fakat Türk ordusu mağlubiyete uğradı. Büyük Han'ın oğlu Çin kumandanının emriyle katledildi. Şe-ho-şe-pi teslim oldu. Âdet gereğince kendisine bazı ünvanlar verdiler. Büyük Han'a gelince, tekrar birini yollayarak yine evlenmek üzere prensesi istedi. Bu münâsebetle yazdığı mektuplarda "Ku-to-lu Han, Türklerin ünlü hükümdarı, dünyanın barışını sağlayıcı, İmparatorun dâmâdı, ilh." gibi ünvanlar aldı. Hiuen-tsung, prensesi ertesi sene göndereceğini vaad etti. Fakat bu sözünde durmadı.

Büyük Han ihtiyarlamıştı. Zâlimliğinden dolayı tebaası kendi- Sene: 717
sinden nefret etmişti. On binden fazla Türk çadırı gelip Çinlilere katılmış ve Çinliler tarafından Ortos ülkesine yerleştirilmişti. Bunlar orada pek çoğaldılar. Kendilerinden bir kolordu teşkil edildi. Bu kolordu Büyük Han Çin'e girmeğe teşebbüs ederse ona hücum etmeğe hazırdı.

Güney tarafında ahval bu merkezdeyken Büyük Han kuzeyde Tu-la nehri yakınında Pa-ye-ku'da harb ediyordu. Bunlar Hoei-ke'lere mensup bir aşîret idiler. Büyük Han bu kavimlerin üzerinde

büyük başarılara nâil olarak onları tamamen itaat altına almıştı. Bu muvaffakıyetlerinden mağrur olarak, döndükten sonra hiç ihtiyat tedbirleri almadı. Pa-ye-kuların geriye kalanlarından bir kısmı bir ormanda Büyük Han'a hücum ederek kendisini öldürdüler. O zaman Türkistan'da bir Çin sefîri vardı. Büyük Han'ın başını ona gönderdiler. Sefîr de derhal Çin'e yolladı. Bunun üzerine evvelce Türklere tâbi bulunan ve Tu-la ile Selinga nehri civarında oturan Pa-ye-ku'lar, Hoei-ke'ler, Tum-mu'lar, Sie'ler, Po-fu'lar Çinlilere tâbi' oldular.

Tam-şu Kam-mu

Türkler He-ki-lien'i tahta çıkardılar. Bu, "Pi-kia Han" ünvanını aldı. Doğu hükûmetini ordu kumandanlığıyla birlikte Kiue-te-le'ye verdi. Batı tarafında oturan ve ölmüş olan Büyük Han tarafından itaata alınmış olan Tu-ki-şi namındaki Türk aşîretleri Han'ın vefatını haber alır almaz, So-lu namındaki reislerinden birine "Han" ünvanını verdiler. Türklerin büyük kısmı hep birden onun yanına çekildiler. Sarayında Tun-yo-ko namında yetmiş yaşında güngörmüş tecrübeli bir kumandanın nasîhatıyla hareket eden Pi-kia Han'ın basîret ve ihtiyatı bu karışıklığa kısmen mâni oldu. Yeniden tebaalar kazandı. Çinliler tarafından Ortos ülkesine yerleştirilmiş olan Türkler işleri Tun-yo-ko'nun yönettiğini haber alınca hep birden Çinlilere karşı isyan ederek gelip Pi-kia Han'ın idâresi altına girdiler. Bu hükümdar şu fırsattan istifâde ederek Çinlilere hücum etmek istedi. Fakat Tun-yo-ko, Çin İmparatorunun cesur bir hükümdar olduğunu, Çinlilerin çoktan beri barışın nimetinden faydalanmış olup her şeye bol miktarda sahip bulunduklarını, bilakis uzun savaşlardan sonra Türklerin dinlenmeğe ihtiyaçları âşikâr olduğu gibi ordularının da yeni toplanmış fertlerden oluştuğunu söyleyerek, kendisini fikrinden caydırdı. Han'ı bir şehir ile bir takım Fo mabedleri inşâsından da vaz geçirdi. O zaman Fo dini Tataristan'da pek yayılmıştı. Bu tecrübe-dîde kumandanın fikrince, Çinlilerden miktarca pek az olan Türklerin onlara karşı koyabilmeleri, kırlarda sürüleri ile, av ile geçinmelerinden ileri geliyordu. Türkler kendilerini güçlü hissedince Çin'e hücum ediyorlar, mukâvemete rastladıkları vakit çekiliyorlardı. Türklerin bu eski âdetleri değiştirilir de şehirler yapılmak istenirse, bir muhârebe kaybeder etmez Türkler mahv olurlardı. Şe-kia ve Lao-tse dinlerine gelince, bunlar rahm [merhametlilik] ve şefkati, hilm ve tevâzu'u [yumuşak kalplilik ve alçak

gönüllülüğü] telkîn ettikleri için insanları daha cesur yapmaktan ziyâde ahlaklarını mülayimleştirmeğe sebep olurlardı. Öteden beri Tatar kavimlerinin siyasetinin esasını teşkil etmiş olan ve hiçbir vakit terk edilmeyen bu düşüncelerin akla uygun olduğunu teslim eden Han, Orgon [Orhon] nehri yakınında bir şehir bina ettirmekle yetindi. Buna sonra Ho-lin adı verilmiştir. Bugün Erdeni-çao denilir. Türklerin eski tebaaları olan Ki'ler, Ki-tanlar bu sırada Çinlilerin tâbi'iyyeti altında idiler.

Büyük Han yine Tun-yo-ko'nun nasîhatı üzerine sulh yapmak teklifiyle Çin'e sefîrler yolladı. Fakat dış görünüşe nazaran bu sulhü sürdürmek niyetinde değildiler. Çünkü bir müddet sonra Büyük Han'ın orduları Şen-si dâhilinde Leam-çeo tarafından Çin'e girdiler. Zaten bu türden barışlar hediye koparmaktan başka bir şeye yaramıyordu. Bundan dolayı Çinliler için savaş kadar zararlı bir şey oluyordu. Türkleri bu hücuma sevk eden şey Ortos ülkesi civarında Şeu-kiang-çing'de oturan Pu-ku Tatarlarından bazı âilelerin Çinlilere karşı isyan ederek kuzeye geçmek ve Türklere tâbi' olmak fikrinde bulunmalarıydı. Bundan başka Çinliler Turfan'ın kuzeyinde oturan Pa-si-mi kavimlerini Ki-tanlarla Ki'lere katılarak Türklere karşı savaşmağa teşvîk etmiş olduklarından, Büyük Han bundan dolayı da öfkelenmişti. Pa-si-miler harekete başlamışlardı. Büyük Han bütün bu kavimlerin birleşmelerinden pek korktu. Tun-yo-ko Turfan'ın kuzeyinde oturan Pa-si-milerin o kadar uzakta bulunan Ki'ler ve Ki-tanlarla hiçbir zaman askerlerini birleştiremeyeceklerini söyleyerek, kendisini yatıştırdı. Zaten Pa-si-miler şahsî menfaatlerinden başka bir şey düşünmüyorlardı. Olaylar Tun-yo-ko'nun tahmin ettiği gibi cereyan etti. Pa-si-miler Ki-tanlarla sâir Tatarlardan hiçbir haber alamayınca geri döndüler. Büyük Han onlara hücum etmek istedi. Fakat Tun-yo-ko bu kavimler kendilerinin memleketlerinden pek uzakta oldukları için büyük kısmının yollarda telef olacağını, o zaman savunma kudretini kaybedeceklerinden kolayca haklarından gelineceğini söyleyerek buna mâni oldu. Han bu nasîhata uydu. Sapa yollardan gidip Uygur'un kuzeyinde Pe-ting şehrini kuşattı. O şekilde ki Pa-si-miler geldikleri zaman memleketlerinin ortasında düşmanlarını buldular ve yapılan savaşta mağlup oldular. Pi-kia Han oradan ordularını Çin'e yönlendirdi. Bu muharebenin sebebi olan Çinlilerden intikam almak üzere Leam-çeo yönünden Çin'e

Sene: 718
Lie-tai-ki-su
Sene:720

girdi ve ordularını bozdu. Bu fetihler ve savaşların sevk ve idâresi Pi-kia Han'ı tebaasına pek sevdirdi. Vaktiyle Me-çu Han'ın tebasından bulunan daha bir çok Türkler de onun buyruğu altına girdiler.

Bu akınları yapmakla beraber Büyük Han bir Çin prensesi istemekte ısrar için Çin'e sefîrler göndermekten geri durmadı. Fakat müteveffa Me-çu Han'ın yolundan gittiği, Çin ile yapılmış olan anlaşmalara rağmen hudutları tahripten geri kalmadığı, gösterdiği kötü-niyetlilikten dolayı mabudları kızdırdığı, ölen Me-çu Han gibi Şan-si dâhilinde tahribât yaptıktan sonra şimdi de barış istediği cevabıyla bu talebi reddedildi. Han düşmanlıkları boşladığı takdirde geçmişi unutacağını İmparator vaad etti. Fakat prensesi vermediler. Han ise bir prenses istemekte ısrar gösterdi. Gönderdiği sefîrler pek fenâ kabul ediliyorlardı. Onlara artık eskisi gibi hürmet ve riâyet gösterilmiyordu.

Sene: 721 Lie-tai-ki-su Kam-mu Tam-şu

Türklere karşı dâima emniyetsizlik gösteriliyor, Ortos ülkesinde ihtiyat tedbirleri alınarak oraya yeni yeni sevkiyât yapılıyordu. Hatta Çin İmparatoru Türklere savaş açmak tasavvurundaydı. Fakat Savaş Bakanı atalarına kesmek üzere olduğu kurbanların barışa delalet ettiğini, bütün barbarların da bundan faydalanmaları lazım geleceğini söyleyerek İmparatoru fikrinden vaz geçirdi. Muhâlif fikirde bulunan diğer bir nâzır, Türklerin iyi niyetli olmadıklarını, tecrübe sahibi kumandanlara, gâyet akıllı ve bilge nâzırlara sahip olan Han'a karşı bağlılıklarını izah ettikten sonra, İmparator doğu vilayetlerini denetlemekle meşgul olduğu sırada Çin'de tahribât yapmak için bu fırsattan istifâde etmeleri ihtimali olduğunu ileri sürdü. Bunun üzerine Savaş Bakanı, o takdirde Türkler barış istedikleri için buna rızâ göstermenin ve İmparatorun keseceği kurbanlarda onların hazır bulunmaları hususunda davet için sefîrler göndermenin daha münâsip olacağı mütâlaasında bulundu. Bunun üzerine İmparator Tataristan'a meşhur bir sefâret heyeti gönderdi. Büyük Han Çinlilere çektiği bir ziyâfette, köpek neslinden geldiklerini söyledikleri Tibetlilerin kralına, Türklerin esîrleri bulunan Hi'lerle Ki-tanlara İmparator Çin prensesleri verdiği halde, selefleri Hanların ve kendisinin bu yoldaki taleplerinin reddedilmesinden dolayı tenkitlerde bulundu. Çin sefîri Han, İmparatorun oğlu gibi telakkî edildiği için, İmparatorun kızıyla evlenemeyeceğini söyledi. Han bu cevabın gülünçlüğünü pek güzel takdîr ederek, Çin İmpara-

Sene: 724 Lie-tai-ki-su Kam-mu Sene:725

torluk âilesi tarafından evlatlığa kabul edilen sâir yabancı kralların hiç de Çin prenseslerinin birâderleri gibi telakkî edilmediklerini, Çin prensesleriyle evlendiklerini, zaten kendisinin istediği prensesin İmparatorun kerîmesi olmadığını cevaben anlattıktan sonra, İmparatorun bu lütfu kendisinden esirgemekteki ısrarının tebaası nezdinde mevkiini sarsıntıya uğrattığını ilave etti. Çin sefîri Han lehinde aracılık edeceğini vaad ettiği gibi başlıca nâzırlarından birini bir takım hediyelerle İmparatora göndermesini Han'a tavsiye etti. Büyük Han bu vazifeyi Asete Kie-li-fa'ya verdi, Çin'e giden bu Türk Şan-tung dâhilinde Tai-şan dağında büyük kurbanlar kesen İmparatorun refakatinde bulundu. Merâsimden sonra, prensesi vermemekte ısrar ettikleri için, sefîr Tataristan'a dönmekten imtinâ etti. Fakat hediye kuvvetiyle sefîri, hiçbir şey elde edemeden, geri gönderdiler. Aynı maksatla Han tarafından gönderilen diğer sefâretlerden de bir netîce çıkmadı.

To-fan yahut Tibet kavimleri o zaman kudretli hükümdarlar tarafından idare ediliyorlardı. Bunların hüküm ve nüfûzu Çin'e kadar yayılıyordu. Türklerin kuzey hudutlarında yaptıklarını onlar da Çin'in batı hudutlarında yapmaktan geri kalmıyorlardı. Kralları Tsan-pu yahut Giam-pu yani "Mutlak Hükümdar" ünvanını taşırlardı. Şen-si'nin batısında çölde Kua-çeo şehrini kuşatmakla meşgul olan Tibet Kralı, Büyük Han'ın Çinlilerden memnun olmadığı bilgisini alınca, onu kendisiyle birleşmeğe davet etmek fikrine düştü. Bu konuda tekliflerde bulundu. Fakat Çinlilerle ittifak etmek isteyen Büyük Han bu mektubu İmparator Hiuen-tsung'a gönderdi. Bu hareketin netîcesi olarak Büyük Han'ın tebaası Ortos ülkesinin kuzeyinde Şeu-kiang-çing şehrinde Çinlilerle ticarî münâsebetlerde bulunabilmek müsaadesine nâil oldular. Çinliler bu ticârî münâsebetler sâyesinde bir çok beygir satın aldılar. Beygire muhtaçtılar. Türkler de türlü türlü kumaşlar satın aldılar.

Sene: 727
Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Tam-şu

O tarihte Ki-tanlar ülkesinde büyük karışıklıklar vardı. Kralları Li-şao-ko öldürülmüştü. Nâzırlarından Ko-lo Han namında biri bütün taraftarlarıyla Büyük Han'ın emrine girdi. Aslında Çinli olan Ki-tanlar kraliçesi Çin'e çekildi. Bu yüzden bir savaş çıktı. Türkler de bir dereceye kadar bu savaşa iştirak ettiler.

Sene: 730
Lie-tai-ki-su

Fakat savaş âsîlerin aleyhinde sonuçlandı. Ertesi sene Türkistan'da Batı Hıdivi Kiue-te-le vefât etti. Çin İmparatoru Büyük

Sene: 731
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

Han'a bir heyet göndererek taziyette bulundu. Aynı zamanda, Kiue-te-le için bir âbide yaptırmak üzere ameleler de göndermişti. Tataristan'da bir mabed yapıldı. Bunun duvarlarına bu kumandanın güzel amellerini tasvir eden resimler yapıldı. Bir de heykel dikildi. Bu şeyler bu gibi âbideleri görmeğe alışmamış olan Türklerin pek hayretine yol açtı. Büyük Han resimleri görünce teessürlere kapıldı.

Çin prensesini tekrar istetti. İmparator bu defa rızâ gösterdi. Fakat Büyük Han, o kadar zamandan beri arzu ettiği bu lütfa nâil olur olmaz Moei-lu-çu namında bir kumandan tarafından zehirlendi. Çin İmparatoru buna da Kiue-te-le hakkında olduğu gibi aynı ihtiram merâsimini ifâ etti. Moei-lu-çu bütün âilesiyle katledildi. Pi-kia Han'ın oğlu İ-jen Han han ilan edildi. Bu hükümdar Çin'e bir çok sefâret heyetleri gönderdi. Sekiz sene saltanattan sonra vefat etti.

Sene: 734
Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Tam-şu
Ven-hien
Tum-kao

Yerine biraderi Pi-kia Ku-to-lo Han geçti. Çin İmparatoru Timli "han" ünvânıyla kendisine Büyük Hanlığı tevcîh etti. Yeni Han, yılbaşında İmparatora büyük hediyeler gönderdi.

Sene: 741
Sene:742

Bu Han'ın annesi saray kumandanlarından biriyle âşıkane münâsebetlerde bulunuyordu. Bu bir takım karışıklıklara sebebiyet verdi. Hükûmet idaresi pek çok karıştığı için, oğlu ile ittifak ederek iki amucasını öldürtmeğe karar verdi. Bu prenslerin asker arasında hâiz oldukları nüfûzu kıskanıyordu. Biri Doğu diğeri Batı Şe-ho'su idiler. Batı Şe-ho'sunun başı kestirildi. Doğu Şe-ho'su Puon-kiue-te-le ise bütün tebaasıyla kaçtı, asker topladıktan sonra gelip Büyük Han'a hücum ederek onu öldürdü. Tahta Pi-kia Han'ın bir oğlunu çıkardı. O da hemen Fu-tu-şe-ho tarafından tahttan indirildi ve katledildi. İmparatorluk Pi-kia'nın diğer oğluna verildi. Bu da tahtta çok kalmadı. Şe-ho onu öldürttü, kendisi Şe-ho Han ünvanını aldı.

Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Tam-şu
Ven-hien
Tum-kao

Çin İmparatoru bu kargaşalıktan istifâde etmek isteyerek Tataristan'a gitmek üzere bir kumandan tayin etti ve bunu aynı zamanda Hoei-ke'lere, Ko-lo-lu'lara, Pa-si-milere de bildirdi. Bu üç Tatar aşîreti bir ordu hazırladılar, Şe-ho Han'a hücum ederek onu öldürdüler. Sonunda bütün bu milletler Pa-si-milerin reisini tahta çıkarmağa karar verdiler. O da "Kie-pi-i-şi Han" ünvanını aldı. Hoei-ke'lerin reisi Doğu Şe-ho'su, Ko-lo-lu'ların reisi de Batı Şe-ho'su oldular.

Buna rağmen beri tarafta Türkler toplanarak kendi milletlerinden, Puon-kiue-te-le'nin oğlunu han seçtiler. Bu, U-so-mi-şi Han

ünvanını aldı ve oğlu Ko-la-to'ya Batı Şe-ho'su mevkiini verdi. İmparator, gelip Çinlilere teslim olması için buna haber yolladı. Fakat râzı olmadığından Çin sarayı Hoei-ke'lere, Ko-lo-lu'lara, Pa-si-mi'lere Türklere hücum etmelerini tebliğ etti. Bunlar bir taraftan hücum ederken Çinliler de diğer taraftan hücum edeceklerdi. U-so-mi-şi Han kaçtı. O-pu-se namındaki Batı Şe-ho'su da bir çok Türk âilesiyle birlikte Çinlilere teslim oldu.

Hoei-ke'lerle Ko-lo-lu'lar Büyük Han'a yetişerek başını kesmişler, Çin'e göndermişlerdi. Bunun üzerine Türkler han ünvanını Hu-long-fu-pe-moei-te-le'ye verdiler ki "Po-mei Han" namıyla daha ziyâde maruftur. Po-mei Han Türk İmparatorluğu'nun sarsılan tahtına çıkar çıkmaz Türkler aralarında hüküm süren nifak ve şikāktan dolayı Pa-si-milerin reisini Han olarak tanıdılar. Çin İmparatoru kumandan Vam-çung-se'yi gönderdi. Bu kumandan San-he nehri yakınındaki dağlara kadar ilerleyerek Türklere büyük bir galebe çaldı. O suretle ki müstakil olarak yalnız bir Türk reisi kalmıştır. Diğer taraftan Hoei-keler ve Ko-lo-lu'lar Pa-si-miler Hanına karşı birleşerek onu öldürdüler. Hoei-keler reisi Han ünvanını aldı. Türklerin evvelce tasarrufları altında bulunan bütün ülkeleri ele geçirdi. Pe-moei Han tutuklandı ve öldürüldü. Başı Hoei-keler tarafından Çin İmparatoruna gönderildi. Zevcesi Hatun Çin sarayına geldi. Oradan kendisinin geçimini sağladılar. Artık Türk İmparatorluğu tamamıyla yıkılmıştı. İki yüz on bir sene devam etmişti. Tebaasıyla birlikte bir müddet evvel Çinlilelere teslim olarak Çin'de bir tarafa yerleştirilmiş olan O-pu-se namında bir reis gördüğü muameleden memnun olmadığı için çölün kuzeyine geçti. Orada Hoei-keler tarafından mağlup edildi. Bütün bu aşîretler Çinlilere tâbi oldular. O-pu-se öldürüldü.

Sene 744 [illegible]

Hikâye ettiğimiz olaylara bakılırsa, bu Türk kavimlerinin, her şeyde ecdatları olan Hunları takip ettikleri görülmüştür. Bununla beraber zaman, ihtimal ki diğer milletlerle münâsebetler onları biraz değiştirmiş olacaktır. Büyük Han ilan etmek istedikleri prensi bir keçe üstüne çıkarırlar, toplanmış olan bütün milletin alkışları arasında dokuz kere dolaştırırlar, sonra bir beygire bindirirler, boynunu ipekli bir bezle sararak o kadar şiddetle sıkarlardı ki nefesi kesilirdi. Bez çözüldükten sonra bu baygınlık içinde telaffuz ettiği

ilk lakırdılardan manâlar çıkarılır, ne kadar zaman saltanat süreceğine bunlardan hükmolunurdu.

Bu imparatorlukta başlıca yirmi sekiz mansıp vardı.[15] Kabîleleri vergileri bir değnek üzerine yaptıkları çentiklerle işâret olunurdu. Ucu altundan yapılmış bir okun üzerine balmumu bir tamga [damga] konursa, o işin Han'ın emriyle yapıldığı, ona inanmak lazım geldiği manâsı çıkardı. Âsîlerle kātiller idam edilirdi. Zânîler, cürümlerine sebebiyet veren uzuvlarından mahrum bırakıldıktan sonra bellerinden ikiye kesilirlerdi. Bir kavgada birinin gözünü çıkaran adam kızını yahut karısını vererek bunun cezâsını çekmeğe mecbur idi. Hırsız, çaldığının on mislini öderdi. Cenâze alaylarında naaş bir çadıra konur, bütün âile toplanırdı. Koyunları, beygirleri keserek ölünün önüne koyarlardı. Gözyaşlarına kan karışması için yüzlerini yedi kere bıçakla keserlerdi. Ölen adam baharda yahut yazın hayatı terk etmişse kendisini toprağa defnetmek için alelade yaprak dökümünü beklerlerdi. Sonbahar ve kış mevsiminde ölenler için de bu mevsimlerin dönüşü beklenirdi. Mezar üzerine konulan taşların miktarı adamın öldürdüğü düşmanların miktarına delalet ederdi. Cenâze alaylarından sonra şenlikler yapılırdı. Herkes en iyi esvaplarını giyerdi. Böyle şenliklerde bir kızın dest-i izdivacına tâlip olan bir delikanlı istediğine kolayca nâil olurdu.

---

15 Te-le'ler Han'ın oğulları ve kardeşleri idiler. Şe'ler aşîret reisleriydi. Kiu-lu-çuei A-po, Kie-li-fa, Tu-tun, Se-kin yahut Ki-kin mansıpları da vardı. Bütün bu isimler bir hayvana yahut insanlarda bazı yapı bozukluklarına yahut cesârete âit şeylerdi. Şi-po-lo cesur bir adam, San-ta-lo şişman bir adam demekti. Ta-lo-pien bir nevi kap idi. Bu pek muhterem bir unvan olmuştu. Han'ın akrabalarına verilirdi. Ko-li bir ihtiyar adam manâsına idi. Bu da bir mansıptı. Bu ünvanı taşıyanlara Ko-li-ta denilirdi. Ho-lin bir kuştu. Ordu kumandanlarına buradan alınarak Ho-lin-su-ni derlerdi. Ko-lo-çeu ünvanı ihtiyarlara verilirdi. Bu kelime Türkçe "kara" kelimesine muadildir. So-ka bir beygir demekti. Bundan alınarak vilayet vâlilerine So-ka-tu-ton denilirdi. Pu-ni-şe-han şarap manâsına idi. Bundan Şe-han mansıbı çıkmıştı. Et manâsına olan Gan-çin'den bir evi idâre eden manâsına Gan-çin-ki-uni kelimesi yapılmıştı. Lin yahut Fu-lin kurt demektir. Han'ın muhâfızlarına bu unvan verilirdi. Ouei ev manâsına idi. Türkçe'de el'an Ev deniliyor.

ALTINCI KİTAP

BATI TÜRKLERİ

Türkler İmparatorluklarının adedini o kadar genişletmişlerdi ki Asya'nın bütün kuzeyini yani Tataristan ile hemen bütün Sibirya'yı bu geniş hükûmetler uzun müddet tek bir hükümdar tarafından idâre edilemezdi. Altay dağlarında oturan Büyük Han, vilayetlerin idâresini "han" ünvânıyla kendi âilesine mensup olan prenslere vermişti. Fakat Tataristan'ın bir çok mahallerine dağılmış olan bu küçük hanlardan başka, Büyük Han, bilhassa batı tarafına bir han nasb etmeğe mecbur oldu. Bu, o uzak vilayetleri idâre için olduğu kadar civar kavimleri yani o zaman Asya'nın diğer yönlerine hâkim bulunan İranlılar ile Romalıları korkutmak için de lazım idi. Batıdaki bu han, Büyük Han'a tâbi' bulunmakla beraber kudretli kavimlerle münâsebetlerde bulunmağa mecbur olduğundan dolayı kendisine fazla bir hüküm ve nüfuz tevdî' edilmişti. Etrafa korku vermesi mühim bir meseleydi. Bu kadîm Türk İmparatorluğu, sonra kurulmuş olan ve hemen hemen aynı cesâmeti taşıyan Moğol İmparatorluğu'nun âkıbetine uğradı. Cengiz Han ile halefleri Asya'nın derinliklerinde hükümran olurken, âilesine mensup başka bir takım hanlar Kapçak ve İran kıt'alarında devletler kurmuşlardı. Bunlar Büyük Han'a karşı gösterdikleri bazı hürmet ve bağlılık alametleri istisnâ edilirse, âdeta birer mutlak hükümdar gibiydiler.

Türk İmparatorluğu'nun kurucusu olan Tu-muen İl-han Tataristan'ın büyük bir kısmını fethettikten sonra hükûmeti oglu İ sie ki Han'a bıraktı. Buna Asya'nın en büyük fâtihi olan Mo-han Han halef oldu. Sonra Türk İmparatorluğu tahtını To-po Han işgal ederek İmparatorluğu kendi tâbi'iyyetinde iki hanlığa ayırdı: Ulh-fu Han doğu taraflarını Po-li Han da batı cihetlerini idâre ediyordu.

So hum
Kıon lu

Fakat To-po Han'ın halefi olan Şa-po-lio Han dört hanlık kurdu. Batı Hanı'nın ismi Tien Kiue yahut Şe-tie idi. İlk han olan Tu-mu-en'in kardeşiydi, "Ta-teu Han" ünvanını almıştı. Kendisine "Pu-kia Han" namı da verilmiştir. Bizans târihinde Tardu namını taşıyan han budur. Bir müddet Altay dağlarında oturdu. Diğer hanların hepsinden ziyâde kuvvet sâhibi oldu. Sonra Doğu Türklerinin Büyük Han'ı mevkiine çıktı.

Sene: 572 Lie-tai-ki-su Kam-mu Sene: 581

Türk İmparatorluğu'nun maruz bulunduğu karışıklıklar esnâsında Ta-teu, A-po Han'a yardımda bulundu. A-po Han o zaman Bosfor şehrine hücum etmişti. A-po Han Batı Hanı olmuş, fakat Şa-po-lio Han kendisini mevkiinden mahrum bırakmıştı. Sonra muzafferiyet onun tarafına yönünü çevirince Türkistan'ın en kudretli bir hükümdarı oldu. Milletin diğer kısmından ayrılabilecek bir hale geldi. Eski O-siun ülkesinde İli nehri boyunca yerleşti. Orada Batı Türklerinin ilk hanı o olmuştur. Doğu tarafında Doğu Türkleriyle ihtimal ki de İrtiş nehriyle sınırlanmış olan hükûmeti batı tarafında Lu-çu-hai namı verilen bir denize kadar uzanıyordu ki bu Palus Meotid'den başka bir yer olamaz. Çünkü Romalılardan zapt edilen Bosfor şehri Batı Hanı'na tâbi' idi. Güneyde Kâşgar ülkesi vardı.

Sene: 583, 585 Hum-kie-lo

Kışın sarayını Yen-çi'nin yahut Haraşar'ın yedi günlük mesâfesinde kuzeybatı tarafında kuruyordu. Buna Nan-ting yahut "Güney Sarayı" namı veriliyordu. Yazın daha kuzeyde, sekiz gün ötede, Turfan'ın kuzeyinde yer alan bir mevkide ikāmet ediyordu. Buraya Pe-ting yahut "Kuzey Sarayı" deniliyordu. Tebaaları Tu-ling, Tu-şe-pi, Ko-lo-lu, Çu-yue, Çu-mi aşîretleriyle Uygurlardan ve daha sâir kavimlerden meydana geliyordu. Fakat sonraları talih kendisinden yüz çevirdi. A-po Han, Şa-po-lio Han'a mağlup oldu, esîr düştü. Tebaası olan Türkler imparatorluğu Yam-su'nun bir oğluna verdiler. Bu, "Ni-li Han" ünvanını almıştı.

Tam-şu Ven-hien Tum-kao

Bu hükümdar tahtta bulunduğu müddetçe cereyan eden olaylar meçhuldür. Yerine oğlu Ta-man geçti. Buna "Ni-kiue-çu-lo Han" ünvanını verdiler. Annesi Hiang-şi aslen Çinli idi. Kocasının vefatından sonra Ni-li Han'ın birâderi Po-şe'ye vardı. Sonra Şen-si'nin pâyitahtı olan Si-gan-fu'ya çekildi.

Sene:586 Tam-şu Lie-tai-ki-su Kam-mu Ven-hien Tum-kao

Büyük Han Ni-kiue-çu-lo Han alelade O-siunlar ülkesinde İli nehri civarında otururdu. Devletin idâresini başlıca iki kumandan arasında taksîm etmişti ki bunlar "Han" ünvanı taşırlardı. Biri

Sene:600

Şaş'ın diğeri Aksu'nun kuzeyinde otururlardı. Beşinci ayın sekizinci günü İmparatorluğun bütün erkân ve ümerâsı umûmî bir meclis akdederlerdi. Burada kurbanlar kesilirdi. Büyük Han vaktiyle Türklerin ecdadına sığınak hizmetini görmüş olan mağaraya en büyük kumandanları gönderirdi. Orada kurbanlar kesilirdi. Bu Batı Türkleri de Doğu Türklerinin aynı hükûmet şekline, ahlak ve âdetlerine sahiptiler.

Büyük Han Çu-lo'nun fenâ hareketi yüzünden bir çok tebaası Sene:605
isyan ettiler. En önce ayaklanan en kuvvetli düşmanları Tie-le'ler oldu. Bu kavimler bütün Tataristan'a dağılmış olan o eski Hunların neslinden geliyorlardı. Miktarları çoktu. Bir çok reislerin idâresi altında idiler. Bu reislere Se-kin yahut Ki-kin derlerdi. Ahlak ve âdetleri Türklerin ahlak ve âdetlerinin aynı idi. Eşkıyalıkla yaşıyorlardı, içlerinden bir kısmı Doğu Türklerine; bir kısmı da Batı Türklerine tâbi idiler. Çu-lo Han bunlara karşı ordusunu sevk etti. Kendilerini mağlup ederek bir çok cezâ vermeğe mecbur bıraktı. En çok korktuğu Sie-yen-to aşîretine pek ağır vergiler koydu. Bir daha isyan etmesine mâni olmak için miktarları yüze varan reislerini toplattı, hepsini birden katlettirdi. Bu zâlimane hareket ise o kavimleri büsbütün kızdırdı. Hakîkaten bunlar biraz sonra ayaklanarak Ki-pi aşîretinden Ko-gneng namında bir reis seçtiler; ona "Ye-çing-mo-ho Han" ünvanını verdiler. Bu da Sie-yen-to aşîretinden Tse-ye-tu'yu kendisine "küçük han" tayin etti. Mo-ho Han cesurdu. Tebaası tarafından seviliyordu. Komşuları da kendisine hürmet ederlerdi. Bir çok çarpışmalarda Çu-lo Han'ı mağlup ederek az vakit zarfında Ha-mi, Uygur, Haraşar ülkelerini ele geçirdi. Turfan'ın kuzeyinde Tan-han-şan dağında sarayını kurdu. Orada kendi tarafını tutan kimselerin çokluğundan, fethettiği memleketlerin genişliğinden dolayı kuvvet kazanarak Çin hudutlarına akın yapabilecek dereceye geldi.

Çin İmparatorluğu'nun talihi işte böyle Tataristan'daki bütün Sene:607
barbarların istilalarına ve tahribâtlarına maruz bulunmaktı. Çin bu Lie-tai-ki-sı Sene:608
barbarlar için dâimî bir hırs ve tama' hedefi, bitip tükenmek bilmez bir servet kaynağı teşkil ederdi. Barış esnâsında Çinlilerden bir çok hediyeler alırlar, harbde de büyük ganîmetler elde ederlerdi. O zaman hükümdar olan Sui sülalesinden İmparator Yam-ti bu Türklere karşı asker sevk etmeğe mecbur kaldı. Fakat bu asker hiçbir

başarı elde edememiş olmakla beraber Tie-leler düşmanlığı keserek barış istediler, kendilerine bağlanmak teklifinde bulundular. Çin hükümdarı bunu büyük bir sevinçle kabul etti. Hatta o zaman, Ko-ko-nor Gölü civarlarında oturan bir Tatar kavmi olan Tu-ko-hoen'lerle savaşan Çin İmparatoruna yardım bile ettiler. Tu-ko-hoen Hanı Hindistan dağlarına kaçmağa mecbur oldu. Bütün memleketini Çinlilere bıraktı. Onlar da oraya muhâfız askerleri yerleştirdiler.

Çinlilerin Tie-lelerle yapmış oldukları anlaşmalar kendilerini Çu-lo Han'ın ittifakına tâlip olmaktan men etmedi. Çinliler kendi menfaatleri gereği olarak bu ittifaka muhtaç olmakla beraber onu Çu-lo Han'a ağır satmak istediler. İmparator Yam-ti'nin Tie-lelere nezâret etmek üzere Tataristan'a göndermiş olduğu Poei-kiu, Han'ın yanında mukim bulunan vâlidesine karşı büyük bir kıymeti olduğunu öğrenmişti. Bunun barışa bir etkisinin olabileceğini düşündü. Bu münâsebetle ona bir sefâret heyeti göndermesini İmparatora söyledi. İmparator bu nasîhati kabul etti. Fakat Han, evvelce cereyan eden olaylardan kaynaklanan memnuniyetsizliğinden yahut Çinlilere karşı peydâ ettiği bir aşağılama hissinden dolayı sefîri büyüklenerek kabul etmek ve mutad olduğu üzere yerinden kalkmamak istedi. Poei-kiu, Doğu Türklerinin Büyük Hanı Ki-min misâlini ileriye sürerek şikâyetlerde bulundu. Onun kendisinden daha kudretli olmakla beraber Çin'in tâbi'iyyeti altına girmeğe kendiliğinden tâlip olduğunu beyan ettikten sonra, anasının ricası üzerine bir sefâret heyeti gönderilmesine muvafakat gösterilmiş olduğunu, binâenaleyh bunun İmparator tarafından sâdır olmuş bir lütuf ve iltifat gibi telakkî edilmesi lazım geleceğini, Çinlilerin kin ve husûmetini çekecek olursa hükümranlığının yıkılmasına davetiye çıkarmış olacağını söyledi. Çu-lo Han istenilen şeyleri kerhen yaptı. Çinlilere ter yerine kan damlayan meşhur beygirlerden hediyeler yolladı. Bu beygirler Seyhun civarlarında Tao-an'da yetişiyordu.

Kam-mu Lie-tai-ki-su

Çinliler bu suretle gerek Türklere ve gerek Tie-lelere anlaşmalarla bağlanmış iseler de kendi menfaatlerini hiç gözden uzak tutmuyorlardı. Sulh veya harb, ahval ve şartların az çok müsâit olup olmamasına tâbi' idi. Türklerle taahhütlerini istedikleri zaman ihlal ediyorlardı. Çünkü bu kavimleri barbar diye telakkî ederek onlara karşı yapılan taahhüdün hükmü olmayacağı fikrinde idiler. Bundan dolayı, o zaman, ahvâlin görünüşüne bakılırsa, Tie-lelere ait

olan Ha-mi ülkesine gitmek üzere yeni bir ordu hazırladılar. Doğu Türklerinin Büyük Hanı olan Ki-min de Çinlilere katılacaktı. Fakat Büyük Han randevuya gelmemiş olmakla beraber Çin ordusu çölü geçmekten geri kalmadı. Bundan haber alan Ha-mi sâkinleri müdâfaayı münâsip görmeyerek teslim oldular. Çinliler bu ülkede bir kale yaparak bir miktar askerle orada bir kumandan bıraktılar.

Çin İmparatoru o zaman batı vilayetlerini teftiş ediyordu. İmparatorluğun batısında yer alan ülkelerin hepsi Çin İmparatoruna karşı bir saygı hissi beslediklerinden, İmparator Yen-çi-şan dağına ulaştığı vakit küçük Ha-mi Kralı Tu-tu-şen, Uygur Kralı Kio-pe-pa ile civarlarda hükümran olan sâir yirmi yedi prens kendisine saygılarını sunmaya geldiler. Hepsine kıymetli hediyeler verildi. Sene:609 Lie-taı-kı-su Kam-mu Ven-hıen Tum-kao

Çu-lo Han da buraya davet olunmuştu. İmparator, Şen-si hudutlarında Ta-teu-pe vâdisinde onu bekliyordu. Fakat Han gelmedi. Canı sıkılan İmparator intikam almağa karar verdi. Fırsat kendiliğinden zuhûr etti. O sırada Şe-kuei namında bir aşîret reisi bir Çin prensesiyle evlenmek istedi. Tataristan ahvâline ve orada hükümran olan prenslerin münâsebetlerine herkesten ziyâde vâkıf olan bu Poei-kiu, Han'ı yola getirmek için bu izdivaca muvafakat etmek gerektiğini İmparatora arz etti. Dedi ki: Sene:611

"*Bütün kuvveti askerine itimaddan ileri gelen Çu-lo, zât-ı haşmet-penâhîlerine saygılarını sunmağa gelmeğe tenezzül etmedi. Bu gün onun tebaasından biri bu ta'zimâtı ifâ ediyor ve akrabalık şerefine tâlip bulunuyor. Bu arzusunu karşılamak lazımdır. Batı Türkleri arasına nifak sokmak, kuvvetlerini imhâ etmek, daha sonra da kolayca kendilerine hâkim olmak için bu en iyi bir çaredir. Tu-lun'un oğlu ve Ta-teu Han'ın torunu olan Şe-kuei zayıftır, Çu-lo Han'a tâbi'dir. Ona Büyük Han ünvanı verilince Çu-lo kendisine savaş ilan edecektir. Bütün Tataristan da ateş içinde kalacaktır.*"

Bu sözler imparatorun zihnine mülayim göründü. Arzu ettiği şeyi Şe-kuei'ye verdi. Yalnız Çu-lo Han'a karşı ayaklanarak onu tahtından mahrum bırakması şartını koydu. Çok geçmeden bu iki Han çarpışmağa başladılar. Çu-lo mağlup ve yaklaşık bin süvari ile doğuya, Uygur diyarına doğru kaçmağa mecbur oldu. Orada Poei-kiu refakatinde vâlidesine tesâdüf etti. Kendisini Çin'e gelmeğe iknâ için bunları İmparator göndermişti.

Yardımdan mahrum, memleketinden atılmış bir halde bulunan Han, biraz sonra Çin'e gitti. Orada güzel karşılandı. İmparator Yam-ti Çin'e gelmiş olan Türkleri üç reis arasında taksim etti. Çu-lo Han'ın Kiue-ta-tu-şe namındaki kardeşi, on bin kişi ile Şen-si dâhilinde Fung-çang-fu arazisinde Hoei-ting'de oturma emrini aldı. Orada kendisine "Kiue Han" namı verildi. Ta-nai başka Türklerle Leo-fan'da yerleşti. Çu-lo beş yüz süvari ile dâima İmparatora refakat etti. İmparator kendisine "Hu-su-na Han" ünvanını vermişti. Çin İmparatoru'nun Kore'ye açtığı seferde Çin ordusuna refakat etti.

Sene:612 Kam-mu Lie-tai-ki-su

Fakat Sui sülalesi mahv olduğu vakit imparatorluk dâhilinde ortaya çıkan karışıklıklar esnâsında Sui sülalesinin hizmetini bırakarak Tam sülalesi kurucusuna bağlandı. Yeni imparator Kao-tso'nun dostluğunu kazanmak için ona güzel, kıymetli bir taş takdîm etmek istedi. Kao-tso bunu kabul etmedi. Bir hükümdarın tebaasının hazînelerine göz dikmesinden ziyâde kalplerini elde etmeğe çalışması lazım geldiğini anlattı. Bu münâsebetle kendisine "Kuei-i-vam" ünvanı verildi.

Hum-kien-lu Kam-mu Tam-şu

Çu-lo'nun kardeşlerinden birine de "Tu-u-kou-pa-kiue Han" ünvanı verildi ve orduya alındı. Fakat Si-gan-fu'da kalmış olan Çu-lo Han'ı Çinliler fedâ etmek alçaklığını gösterdiler ve Doğu Türklerine teslim ettiler. Onlar da kendisini 619 târihinde katlettiler.

Sene:618

Türkistan'da kalmış olan Çu-lo'nun bu eski iki tebaası onun Çin'e çekildiğini haber alınca, yeni bir han seçmeğe teşebbüs ederek İmparatorluğu Şe-kuei'ye diğer adıyla Kie-şe-kuei Han'a verdiler. Fakat bu tahta çıkar çıkmaz Uygur kavimleri kendisini terk ettiler. Çinliler Uygur Kralı'na bir prenses vererek onları Türklerden ayırdılar. Uygurlar bu tarihten sonra artık Batı Türkleri'nin tâbi'iyyeti altından çıkmışlar gibi görünüyor. Bununla beraber Batı Türk İmparatorluğu el'an gâyet genişti. Doğuda Altay dağlarıyla ve Doğu Türkleriyle, batıda Hazar Denizi'yle sınırlı idi. Taht merkezi yani Han'ın başlıca karargâhı Aksu'nun kuzeyinde San-mi dağının Yo-muen adı verilen bir geçidinde yer alıyordu.

Lie-tai-ki-su Hum-kie-lu

Bu Han'ın hükmü altında bir çok batı kavimleri bulunmakla beraber İranlılara haraç vermekten kurtulamadı. Doğu tarafından Çinlilerin kuvveti Türkleri nasıl titretiyorsa, batı tarafında İranlılar da kendilerini öyle korkutuyorlardı. 579 târihinde vefat eden

D'Herbelot

ve bizce Büyük Cohroés denilen Husrev Nûşirevân fetihlerini Mâverâünnehir'e ve o vakit Türklerin mülkiyetinde bulunan civar vilayetlere kadar genişletmişti. Yönetimi zamanında Büyük Han'ı, büyük ihtimale göre A-po Han'ı yahut Ta-teu Han'ı barış istemeğe ve kızını vermeğe mecbur etmişti. 590 târihlerine doğru vefat eden halefi Hurmuz'un saltanatı zamanında İran ordularının kumandanı Behram-çupin Türkleri mağlup etmişti. Bunun üzerine Türkler İranlılara vergi vermeğe mecbur olmuşlardı. İran târihi hakkında elimizde mükemmel malûmat olmadığı için bu olaylara dâir tafsilat veremiyoruz. Meydana geliş târihlerini de belirlemekten âciziz.

Sene:619
Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Ven-hien
Tum-kao

Fakat İran şahları tarafından en önce kayıt altına alınan han kim olursa olsun, her halde şurası muhakkaktır ki Kie-şe-kuei Han vefatına kadar onlara vergi vermiştir. Ondan sonra Batı Türkleri İmparatorluğu oğlu, bazılarına göre birâderi Tum-şe-hu Han'a geçmiştir. Bu Han Asya'da milletin şan ve şevketini yükselterek fetihlerinin dâiresini evvelki hanların muvaffak olamadıkları yerlere kadar genişletti. Yüz bin kişilik bir ordu ile Sibirya'da İrtiş nehri boyunca yerleşmiş bulunan Tie-leleri mağlup etti. Bütün O-siun ve Semerkand ülkelerine sâhip oldu. İran'a kadar girdi ve bir kısmını ele geçirdi. Her yere bir takım kumandanlar yerleştirdi. Bunlar "Kie-li-fa" ve "Tu-tun" ünvanlarını taşıyorlar, batı tarafına doğru mühim surette genişlemiş olan memleketlerin idâresiyle mükellef bulunuyorlardı.

Firdevsî

İran târihçilerinin sözlerine bakılırsa İran'a tecâvüz etmiş olan Türkler Han'ı Şau-şah ile bu aynı kişidir.[1] Fakat bahsedilen devirler birbiriyle örtüşmüyorsa da buna pek ehemmiyet vermiyorum. Çünkü bu müverrihler eski İran târihi hakkında yeterli derecede bilgilere sâhip değillerdir.

Sene: 620
Lie-tai-ki-su

Yeni Türk Hanı, Çin İmparatoruna hediyeler gönderdi. Batıya dehşet salmış olan fetihleri batı kavimlerini Çin'in himâyesini istemeğe koşmalarına yol açmıştı. En önce Semerkandlılar Çin'e sefirler yolladılar. Bunlar bir takım hediyeler taşıyorlardı. Çin İmparatorunun nâzırları bu hediyelere "vergi" adını veriyorlardı.

[1] Râhip Fourmont bu lakaplar hakkında Akademi Hatıraları'nın yedinci cildinde kısaca malûmat vermiştir. Tatar yahut Türk hükündarına "Şâhu-şâh (Schaveh Shah)" namını veriyor ki Şe-ho Han'a yahut Şe-ho Şah'a karşılık gelmektedir. Han ile Şah aynı manâdadırlar. Yani "imparator" demektirler.

Uygur ülkesinde Kio-pe-ya'ya halef olan Ven-tai bu yolu takip ederek küçük hükûmetinin Çinliler tarafından kendisine tevcih edilmesini istedi. Bu esnâda Büyük Han silahlarını Doğu tarafına çevirerek o zaman Kie-li Han'ın idâresi altında bulunan Doğu Türkleriyle savaşıyordu. Tum-şe-hu kendisini sulh istemeğe mecbur etti. Sonra bir Çin prensesi ile evlenmek için sefirler yolladı. İmparator Kao-tso bunu vaad etti. Nâzırlar bu izdivaca İmparatoru iknâ etmeğe çalışıyorlardı. Çünkü Batı Türklerini Doğu Türkleri aleyhine tahrik edecek ve Doğu Türkleri'nin yıkılmasına yol açarak Çinlilere pek çok faydalar sağlayacaktı. Çin hükûmetinin kuvvet ve şevketine rağmen Türkler arasına nifak sokmak onlar için gerekliydi.

Sene: 623 Lie-tai-ki-su Kam-mu Sene:625

İşte yine bu maksatladır ki Şaş ve Otrar taraflarına doğru Seyhun nehri boyunca yerleşmiş olan ve Türklere tâbi' bulunan Kang-li'nin gönderdiği hediyeleri de kabul ettiler. Her iki taraf da bu Türklerden korkuyorlardı. Zayıflar Çinlilerde kendilerine bir dayanak arıyorlardı. Çinlilerin siyâseti de dâima Tataristan'da bir çok müttefiklere mâlik olmak gibi görünmekteydi. Bu suretle, birbirlerini kıskanan ve birbirlerine itimatsız bir halde yaşayan Türkler, Çinlilere iyi davranmağa mecbur oluyorlardı.

Sene: 626

Çin İmparatoru, Çin prensesini Büyük Han'a göndermek üzere "Kao-pim Kralı" ünvanı taşıyan Tao-lie'yi seçti. Büyük Han da Çin-heu namında "Su-kin"lerinden birini prensesi karşılamak için kıymetli hediyelerle yola çıkardı. Fakat bu akrabalıktan endîşe eden Doğu Türkleri İmparatoru Kie-li Han, prensesi kaçırmak için her tarafa adamlar gönderdi. Prenses yola çıkmağa cesâret edemeyerek Çin'de kaldı.

Sene: 627 Tam-şu Lıe-tai-ki-su Hum-kien-lu

Aynı zamanda, Sie-yen-to aşîretinden Tie-le reisi İ-nan yetmiş bin kişi ile Tum-şe-ho Han'a isyan ederek Kie-li Han tarafına geçti. Diğer taraftan İranlılar da Türklerin müstebitçe hükümranlıklarından memnun değildiler. Türkler Husrev Perviz'i öldürmüşlerdi. Yerine Sîruyeh geçmişti ki Çinliler Şe-li derler.[2] O zaman İran İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerine sâhip bulunan ve keyfine göre hükûmet etmek fikrinde olan Tum-şe-ho Han idâre işlerine bakmak üzere oraya kumandan yolladı. Fakat Sîruyeh Türklerin tâbi'iyyetini kabul etmek istemedi. Sîruyeh ancak bir sene bir kaç

2 "Kubâd" adı da veriliyor.

ay hükümran oldu. İran tahtına Husrev Perviz'in kızı Arzumi-duht (Arzumidotcht) çıkarıldı. Türkler bunu da bertaraf ettiler. Yerine Yezdcerd geçti.

Tebaasına yabancılardan daha iyi davranmayan, tebaasının dostluğunu, muhabbetini kazanmağa çalışmak ve tâc ve tahtının en kuvvetli dayanağını bu muhabbette aramak şöyle dursun bilakis özellikle o kalabalık ordusuna dayanan Büyük Han çok geçmeden memleketinin anarşi içinde kaldığını gördü. Âsîlere direnç gösteremedi. Kendisine galebe çalan amucası Mo-ho-tu tarafından öldürüldü. İmparatorluk amucasına geçti. O da "Kiu-li-ki-pi Han" ünvanını aldı. Türklerden pek azı yeni hanın tarafını tuttu. Bir çokları, içlerinde No-şe-pi olduğu halde Büyük Han'lığı Ni-şo-mo-ho-şe'ye teklif ettilerse de kabul etmeyerek Maverâünnehir'e yahut Kam-kiu'ya kaçmış olan Tie-lie'ye hanlığı verdirdi. Ni-şo yeni han'ın istikbâline gitti. Yeni han "İ-pi-po-lo-su-şe-heu Han" ünvanını aldı ve devleti, o kadar büyük bir istemezlik hissi göstererek kabul etmemiş olan Ni-şo ile paylaştı. Sene: 628

Bununla beraber bu güzel uyumluluk çok sürmedi. İki Han bozuştular. Birbirleriyle harb ettiler. Her ikisi de bir Çin prensesiyle izdivaca talip oldular. Türkistan'ın içine düşmüş bulunduğu karışıklıklardan dolayı İmparator ikisinin de taleplerini reddetti. Hanlar, Çin'de öldürülmüş olan Ho-siu-ni Han'ın cenâze merâsimini icrâ ettirmek üzere nâzırlarının Çin'de bulunmalarından istifâde ettiler. Lie-tai-ki-su Tam-şu

Son hanı öldürtmüş olan Ki-pi Han'a gelince tebaasının hemen hepsi bunu terk ederek Se-şe-ho Han tarafına geçtiler. Bu prens kendisini mağlup ettiği için Altay dağlarına kaçmağa mecbur oldu. Orada Ni-şo-şe tarafından öldürüldü. Aşîretlerinin bir kısmı Büyük Han Se-şe-ho'ya tâbi' oldular. Diğer bir kısmı Ha-mi civarına dağıldı. Bu da Çin İmparatorunu bunların teşebbüslerini nezâret altında bulundurmak ve kendilerini idâre etmek için oraya bir kumandan yollamağa mecbur etti. Sene: 630 Lie-tai-ki-su Tam-şu

Bu sırada, Uygur Kralı Ven-tai Çin İmparatoru'na saygılarını sunmağa geldi. Civardaki küçük krallardan bir çoğu da saygılarını sunmak üzere Çin'e gitmek müsâadesini istediler. Aksu sâkinleri vergiler gönderdiler. Bunlar Büyük Han'a itaatten ayrılan bir takım tâbi' hükümdarlar demekti. Memnuniyetsizlik pek umûmî idi. En Kam-mu

uzak kavimler bile Büyük Han'ın idâresinden kurtularak Çinlilere tâbi' olmayı istiyorlardı.

Semerkand ve Seyhun civarlarında sâkin kavimler de yine aynı şekilde Çin'e sefîrler yolladılar. Kendilerini yalnız tebaa sıfatıyla telakkî etmeyerek himâye de etmesini İmparator'dan pek çok ricâ ettiler. İmparator onların tâbi'iyyetlerini kabul etmekle yetindi. Fakat gerek uzaklıktan, gerek İmparatorluğa ve tebaasına pek pahalıya mal olacak böyle beyhude fütuhat şerefine ehemmiyet vermediğinden, oralara asker yollamadı. İmparator nâzırlarına hitâben dedi ki:

Sene: 631
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

"*Bir doktor hastasına nasıl muamele ederse bir hükûmeti de öyle idâre etmek gerekir. Hastalık iyileşmiş göründükten sonra da nüks etmemesi için özen göstermelidir. Yoksa hiçbir ilacın tesiri olmaz. Bugün İmparatorluk şiddetli bir takım karışıklıklardan sonra sâkin bulunuyor, barış nimetinden istifâde ediyor. Civar kavimlerin hepsi Çin'e tâbi' bulunuyor.*"

Bu akıllı hükümdar sefîrlerle gelen hediyeleri kabul etti. Bunlar birkaç sene sıra ile tekerrür etti. Büyük Han'a tâbi' olan Uo-mi namındaki Hoten Kralı'ndan da hediyeler geldi. Bu kavimler, memleketin nehirlerinde bulunan bir nevi jasp[3] ticaretiyle meşguldüler. Bu gün de Çin ile olan ticarî münasebetlerinin en önemli dallarından birini bu teşkil eder. Bu kavimler arasında muhtelif dinler vardı. En birincisi Fo dini idi ki bu ya Hıristiyanlıktır yahut Hindistan dinidir. İkincisi Yao dini idi. Bu yabancı bir mabud idi. Buna asıl Türkistan'da ibâdet ederlerdi. Yine Türklere tâbi bulunan fakat Tu-ku-çi namında bir kral tarafından idâre edilen Haraşar kavimleri de Çinlilere müracaat ettiler. Çöl yoluyla Çin ile ticâret iznini istediler. Bu, kendileriyle Uygurlar arasında düşmanlığa sebep oldu. Çünkü o zamana kadar Uygur ülkesinden geçmişlerdi.

Sene: 632
Lie-tai-ki-su

İşte görülüyor ki bütün Batı Türk İmparatorluğu şikāk ve nifak içindeydi. Gayrımemnun olan halk hükümdarlarını terk ediyorlardı. Kuzeyde Tie-leler ve Sie-yen-tolar isyan etmişlerdi. Se-şe-ho Han maiyetinde kalmış asker ile bunları hizaya sokmak istediyse de mağlup oldu. Zâlimliği ve kötü hareketleri hasebiyle tebaasının nefretini kazanmış olduğu için bir çok halk isyan ederek silaha sarıldı.

[3] Bir tür renkli taş; yeşim taşının bir türü. (E.K.)

Bu kadar anarşi hareketlerine rağmen hakikati anlamayan Han, sâdık ve devlete hizmet etmiş tebaalarını ezmekten vaz geçmedi. Evvela İ-li isminde küçük bir hanı öldürttü. Sonra kendisini tahta çıkarmış olan Ki-şu'ya ne kadar şükran borçlu olduğunu unutarak onu mahv etmeğe azmetti. Fakat Ki-şu Haraşar'a kaçmak imkânını buldu. Orada derhal "Tarhan" ilan edildi. İki No-şe-pi aşiretiyle gelerek Büyük Han'a hücum etti ve onu apar-topar Kam-kiu dâhilinde Seyhun'a doğru çekilmeğe mecbur etti. Büyük Han orada kederinden öldü.

Türkler Haraşar'da Ki-şu'nun yanına giderek onu tahta çıkardılar. Kendisine "Ni-şo-kia-na-şe" namı veriliyordu. "Hi-li-pi-tu-lu Han" ünvanını aldı. Aynı zamanda "Ta-tu Han" ünvânıyla da maruf olmuştur. Tum-şe-ho Han'ın zamanında devlet hizmetinde bulunmuştu. Vaktiyle Çin'e yaptığı bir seyahatte İmparator ile bir kardeşlik anlaşması akdetmişti. O zaman İmparator yalnız Tsin Kralı idi. Han ilan edildiği vakit, "Han" ünvanını almak için Çin hudutlarına gelmek müsâadesini İmparator'dan istedi. Ona bu ünvanı İmparator tevcih etmezse taşımak istemiyordu. İmparator derhal kendisine tabl ve alem [davul ve bayrak] yolladı. Bu da tevcih alameti idi. Lie-tai-ki-su Hum-kien-lu Tam-şu

Tie-leler 605 târihine doğru Uygur'un kuzeyinde Türklerin İmparatorluğunun enkazı üzerine yeni bir imparatorluk kurmak istediklerinden yukarıda bahsetmiştik. Bu kavimler Ki-pi aşîretinden Ye-vu-çin-mo-ho Han namıyla bir han seçmişlerdir. Ki-piler Haraşar'ın kuzeybatısında ve To-lin-ko aşîretinin güneyinde otururken Han'larının Mo-ho-tu namında bir kardeşleri vardı. Her ikisi de cesâretleriyle sivrilmişlerdi. Buna rağmen ne maksatlarına nâil olabilmişler, ne de Türk İmparatorluğu'nu yıkmağa güç yetirebilmişlerdi. Mo-ho-tu'nun ölümünden ve büyük bir ihtimalle Mo-ho Han'ın da vefatından sonra, Mo-ho-tu'nun oğlu Ho-lie "Ta-kin-li-fa" ünvanını aldı. Bütün tebaasıyla gelip Çinlilere tâbi' oldu. Çinliler onu Şen-si dâhilinde Han-çeo ile Leang-çeo arasında yerleştirdiler. Lie-tai-ki-su

Ertesi sene O-siunlar ülkesinde İli nehri boyunda yerleşmiş olan bir çok Türkler de Mi-şe namında bir reisin idâresinde oldukları halde Türkistan'dan çıkarak Çin taraflarına geldiler, Lop Gölü'nün doğusunda yer alan Şa-to namında bir çölde karar kıldılar. Orada Çu-yue, Çu-mi aşîretleriyle sâir bazı aşîretlere mensup olan bu Türkler âdeta yeni bir millet teşkil ederek "Şa-to" namını aldılar. Sene: 633

Sonra bunlar Çin İmparatorluğu'na sâhip olmuşlardır. Bu kavimlerin canını sıkan ve memleketlerini bırakmağa sevk eden sebep, Büyük Han'ın akrabasından birinin Mi-şe'yi o aşîretlerin idâresinden mahrum bırakmağa kalkışmasıydı. Mi-şe mevkiini korumak için Çin'e doğru çekilmiş ve Çinlilere tâbi'iyyetini göstermişti. Aynı zamanda Büyük Han vefat etti. Birâderi Tum-gno-şe, "Şa-po-lo-tie-li-şe Han" ünvanı altında kendisinin yerine geçti.

Sene: 634 Lie-tai-ki-su Kam-mu Tam-şu Hum-kien-lu

Bu yeni hükümdar memleketi on aşîret yahut vilayete taksim ederek başlarına bir reis tayin etti ve her birine bir pay verdi. Bundan dolayı bu on vilayet "On Ok" adıyla anıldı. Doğudaki beş ok Taras ile İli nehri arasında hemen hemen eşit mesâfede yer alan Su-yi-şe şehrinin doğusunda ikāmet eden Tu-lu aşîretleri idiler. Batıdaki beş ok da aynı şehrin batısında Taras yönünde yerleşmiş bulunan No-şe-pi aşîretlerini teşkil ediyorlardı.

Sene: 635 Lie-tai-ki-su

Bununla beraber bu yeni taksimât Hoten, Kâşgar kavimleriyle Çu-yue ve Çu-mi Türk aşîretlerinin bir uyrukluk alameti gibi Çin'e hediyeler göndermelerine mâni' olmadı. O dönemde Kâşgar'da hükümran olan prens, "Amo-çi" ünvanını taşıyordu. Ka-çing şehrinde oturuyordu. Yaklaşık iki bin kadar asker çıkarabilirdi.

Sene: 637

Han, kendisine tâbi' bulunan batı kavimlerinden bir çoğunun Hatta Türklerin bile Çinlilere pek müsâit olduklarını ve Çinlileri kendi taraflarına kazanmağa çalışacaklarını gördükçe tebaasını muhâfaza etmek için Çin İmparatoru'nun dostu ve akrabası gibi görünmek lazım geldiğine hükmetti. Gönderdiği sefirler pek nâzikâne muamele gördü. Fakat iş bu kadarla kaldı. Çin'den pek uzak olduğu için kendisinden korkmuyorlardı. Halbuki mağrur Çinlileri yabancı memleketlere bir prenses göndermeğe sevk edebilmek için onlara korku telkîn etmek lazım geliyordu.

Sene: 638 Lie-tai-ki-su Hum-kien-lu Tam-şu Kam-mu

Civar prensleri pek hor gördükleri için onlara kendileriyle denkmiş gibi davranamazlardı. Bununla beraber bu hor görme duygusu dâima onların pek fazla kuvvet kazanmaları korkusunu da beraberinde hissettiriyordu. İşte Çinlilerin huyu, seciyesi böyledir. Hem mağrur hem korkaktırlar. Daha cesur, fakat daha az kurnaz olan Türk, kuvvet karşısında mağlup olurdu. Çinlileri aşağılık ve hor görürdü. Onlara tâbi' oluşu, onlara üstünlük sağlayamamasından ileri gelirdi. Canlı ve ateşli tabiat ve seciyeleri onları dâima savaşma-

ğa sevk ederdi. Türk İmparatorluğu dâima hareket ve faaliyet içinde bulunurdu. Karışıklıkların biri biterken arkasından yenisi çıkardı.

Bu han da seleflerinden bir çoğu gibi bu karışıklıklara kurban oldu. Tebaası kendisinden nefret ettiği gibi "Tu-tun"lardan yani aşîret reislerinden biri tarafından yapılan hücumda mağlup olduğu için kardeşi Po-li-şe ile birlikte Haraşar'a kaçmağa mecbur olmuştu. Bunun üzerine milletin büyükleri toplandılar, tahta Yo-ko-şe'yi çıkardılar ve onu Han ilan ettiler. "Tie-li-şe Han" artık küçük bir han konumunda kaldı. Fakat isyan reisinin vefatı onu tekrar tahta getirdi. Yo-ko-şe tahtından indi yahut hiç değilse Tie-li-şe Han ile hükûmeti paylaşmağa mecbur oldu. Batı aşîretleri Yo-ko-şe tarafını tuttular. Bu, "İ-pi-tu-lu Han" ünvanını aldı. İki Han birbirleriyle harbden geri durmadılar. Bir muhârebede her ikisi de bir çok zâyiât verdikten sonra İmparatorluğu taksîme mecbur oldular. İli nehrinin batısında yer alan bütün memleketlere sâhip olan İ-pi-tu-lu Han sarayını Tsu-ko dağının batısında Taras'a doğru bir yerde kurdu. Tie-li-şe Han'ın hissesine İli'nin doğusunda yer alan yerler düştü. İ-pi-tu-lu Han gâyet kudretli bir hükümdar oldu. Kie-fu namı verilen Sibirya kavimlerini kendisine bağladı. Bunlar Angara nehri ve Paykal Gölü civarlarından Obi ve İrtiş nehirlerine kadar yayılmışlardı. Hatta kuzeye doğru daha ileriye girdi. Yenisea nehrinin mansaplarına doğru yer alan Po-ma Krallığı'nı fethetti. Tie-li-şe Han'ın kumandanlarıyla dâima gizli münâsebetlerde bulundu.

Lie-tai-ki-su

O zaman İran'da Yezdcerd[4] hükümrandı. Türklerin kuvvet kazanmalarından haklı olarak korkuyordu. Türkler Sui sülalesinin son zamanlarına doğru İranlıları itaat altına almışlardı. Yukarıda görüldüğü üzere Husrev Perviz ile Kraliçe Arzumi-duht'un Türkler tarafından öldürülmeleri Yezdcerd'e Türklerin tekrar İran'a girmeleri korkusunu veriyordu. O da sâir bütün Asya milletlerinin misâline uygun hareket ederek Çinlilerle ittifak çarelerini aradı. Bir takım hediyelerle onlara sefîrler gönderdi. Fakat bu teşebbüs faydasız bir hale geliyordu. Türkistan dâhilinde karışıklıklar vardı. Çu-yue ve Çu-mi Türkleri Uygurlarla birlikte Haraşar ülkesinin beş şehrini tahrip etmişler, bir çok esîr almışlar, her tarafı ateşe vermişlerdi. Bu karışıklıkların sebebi bir müddetten beri Çinlilerin çöl yolunda Haraşar kavimleri ile ticârî münâsebetler kurmuş olmalarıydı.

---

4 Buna İsei (Ysey) namı verilir.

Bundan öfkeye kapılan Uygurlarla Türkler batıdan gelen kimseleri tutukluyorlardı. Hatta Çinlilere âit olan bu mühim mevkie hücum için Ha-mi'ye bile yaklaşmışlardı. Türklerin cür'etkârlığına kızan Çin İmparatoru bunlara karşı yürümeğe karar verdi. Sie-yen-to Hanı rehberlik etmek teklifinde bulundu. Büyük Han'ın sarayındaki karışıklıklar da bundan aşağı değildi. Kumandanlarından biri Tu-lu Han ile birleşmişti. Bunlara karşı koymaktan âciz kalan Tie-li-şe Han Fergana taraflarına kaçmak yolunu tercih etti. Orada öldü. Türkler tahta bunun oğlu "İ-kiu-li-şe-i-pi Han"ı çıkardılar. O da bir sene sonra öldü. Bunun üzerine No-şe-piler İmparatorluğu "İ-pi-şa-po-lo-şe-hu Han"a verdiler. Çin İmparatoru kendisine tabl ve alem [davul ve bayrak] gönderdi. Bu yeni han, sarayını İli nehrinin batısında ve Sui-hui-şuyi nehrinin kuzeyinde bir yere kurdu. Hara-şar, Aksu ülkeleriyle çölün dâhilinde Lop Gölü'ne kadar diyarlara, bütün Mâveraünnehir'e, Buhâristan'a, Tokharistan ve Kapçak'a mâlikti.

Sene: 639

Bu sırada Çin ordusu Tataristan'a doğru harekete devam ediyordu. Uygur Kralı Ven-tai bunu haber alınca üzüntüsünden ve korkusundan vefat etti. Yerine geçen oğlu Şi-çing mağlup oldu ve Çinlilerden af talep etmek mecburiyetinde kaldı. Fakat Çin kumandanı elleri bağlı olduğu halde karargâh kapısına gelmesi şartıyla affedeceğini bildirdi. Bu kadar alçaltıcı şartları kabul etmek istemeyerek muhârebeye devam ettiyse de tekrar mağlubiyete düştü. Bütün memleketini elinden aldılar, kendisini Çin'e götürdüler. Orada bazı ünvanlar verdiler. Yüz otuz seneden beri bu ülkede hükümran olan âilenin son hükümdarı o olmuştur. Han onun imdadına kardeşi Şe-ho'yu göndermişti. Fakat bu Türk cereyan eden olayları haber alır almaz batı tarafına doğru çekildi. Çin ordusu Han-fo-tu-çing'e girdi. Han'ın kardeşi önce buraya kapanmıştı. Bu şehre Tim-çeo namını verdiler. Çinliler Haraşar Kralı Tu-ki-çi'ye Uygurların savaş sırasında aldıkları şeylerin hepsini iâde ettirdiler. Bu muzafferiyet sâyesinde Çinliler Doğu Denizi ile Haraşar arasındaki bütün ülkelere sâhip oldular.

Kam-mu Lie-tai-ki-su Sene:640

O zamana kadar Çin İmparatoru iki hanı barıştırmak için pek çok mesâi sarf etmişti. Fakat İ-pi-tu-lu Han buna kat'iyen râzı olmamıştı. Hanlar sürekli birbirleriyle harb ediyorlardı. Daha kuvvetli bir hale gelmiş olan İ-pi-tu-lu Han, Şaş vâlisini Şa-po-lo-şe-ho Han'a

Sene:641 Tam-şu Kam-mu Lie-tai-ki-su

karşı sevk etmişti. Bu Han mağlup ve maktül oldu. Bütün tebaası No-şe-piler müstesnâ olmak üzere İ-pi-tu-lu Han'a bağlılıklarını bildirdiler. O da kazandığı bu zaferden sonra Buharistan'a girdi ve ahâlisini mağlup etti. Sonra oradan doğu tarafına geçerek İ-çeo havâlisini tahrip etti. Çinliler tarafından Küçük Buharistan vilayetlerini idâre eden Hiao-ko iki bin süvari ile kendisine hücum ederek çekilmeğe mecbur etti.

Han, Çu-yue ve Çu-mi aşîretleriyle gelerek Uygur taraflarında Tien-şan'ı muhâsara etti. Yine mağlup oldu. Elde ettiği başarıdan faydalanmak isteyen Hia-ko, Çu-yuelerin Seknik şehrini tahribe gitti. Sonra Çu-mileri itaat altına aldı. Ko-su dağına kadar ilerledikten ve iki bin Türk öldürdükten sonra geri döndü. Sene 642

İ-pi-tu-lu Han'ın yanında bir takım Çin sefîrleri vardı ki büyük bir savaşçı diye meşhur olan Çin İmparatoru kadar cesâreti olduğunu kendilerine göstermek bahanesiyle, cebren yanında alıkoyuyordu. Kam-kiu ülkesinde Hazar Denizi'ne doğru Seyhun boyunda açtığı bir harbe onları da beraber götürdü. Yolda Mi Krallığı'nı tamamıyla tahrip ederek bütün ahâliyi esîr aldı. Esîrleri askerlerine taksim etmesinden dolayı öfkelenen Ki-şu-şe isminde bir aşîret reisi bu esîrleri cebren almak istedi. Fakat Han kendisini öldürttü. Bu hareket aşîret reislerinin memnuniyetsizliğine yol açtı. Ho-lu-uo, İ-pi-tu-lu'ya hücum ederek firara mecbur etti. Han Buhâristan'a çekildi. Kumandanları Türkistan'a girmesi için teşvîk ediyorlardı. Fakat bu görüşü kabul etmedi. Şaş taraflarına geçti. Hemen bütün tebaası orada kendisini terkettiler. Ko-hu-tun denilen şehri seçti. Fakat firarîleri tutuklamak için şehirden çıktığı sırada Se-kinlerden biri ansızın saldırarak kendisini perîşan bir halde kaçırdı. Firarî Han gidip Pe-çu-yi-ho şehrini zapt ederek orada oturdu. Bunun üzerine Tu-şei'ler İ-pi-tu-lu'nun indirilmesini ve yeni bir Han getirilmesini istemek üzere Çin İmparatoru'na sefîrler yolladılar. Tai-tsong Türk prensleri içinde en layık gördüklerini seçmeleri için emir verdi. Nazarlarını İ-kiu-li-şei-pi Han'ın oğluna çevirdiler. O derhal Han ilan edildi. Hanlığın tevcihiyle beraber "İ-pi-şe-kuei Han" ünvanını da aldı.

Yeni Han, Türkistan'da çoktan beri tutuklu vaziyette tutulan Çin sefîrlerini hemen iâde etti. No-şe-pi aşîretlerine Pe-çui-ho şehrini gidip muhâsara etmeleri için emir verdi. Büyük bir muhârebe vukûa

geldi. İ-pi-tu-lu Han galip çıktı. Fakat eski tebaaları bundan dolayı lehine dönmediler. Hiç biri ona katılmak istemedi. Buhâristan'da, Horasan'da bir sığınacak yer aramağa gitti. İ-pi-şe-kuei Han bu rakîbden kurtulunca bir Çin prensesin dest-i izdivacını istedi. İmparatoru bu talebi yerine getirmeğe müsâit buldu. Fakat, o kadar ağır şartlar konulmuştu ki vaz geçmek lazım geliyordu. İmparator düğün hediyesi olarak Aksu, Kâşgar, Hoten krallıklarını ve Han'a âit olan Hindistan'a komşu vilayetleri istiyordu. Prenses Çin'de kaldı. Han, vilayetlerini muhâfaza etti.

Bu zamanlarda bütün bu memleketler birbirinden o kadar uzak-
Sene: 646 tılar ki hep birleşmeleri menfaatlerinin gerektirdiği bir durumdu. Çin, Türkler, Tibetliler bütün Asya'yı titreten üç büyük imparatorluk teşkil ediyorlardı. Sâir küçük devletler bunlardan birinin tarafını tutarak onunla birleşiyorlardı. Fakat daha ziyâde en kuvvetlileri olan Çinlilere iltihak ediyorlardı. Çünkü onlar diğerlerinin tecâvüzlerini önleyebilecek bir haldeydiler. Çinliler ise sâir bütün kavimlerin zararına olarak genişlemekten başka bir şey düşünmüyorlar, en uzak kavimlerin bile kendilerine başvurmalarından faydalanmış oluyorlardı. Semerkand Çinlilere sefîrler yollamıştı. İran Şâhı Yezdcerd bir müddet evvel aynı şekilde hareket etmişti. Tibet Kralı Lassa'da bir Çin prensesi ile evleniyor, Çin ahlak ve âdetlerini öğrenmeleri, Çin kitaplarını tedkîk etmeleri için ileri gelenlerin evlatlarını Çin'e yolluyordu. Tien-tso yahut Hindistan kavimleri de bir taraftan Türklerin diğer taraftan Tibetlilerin baskılarına uğradıktan sonra Çinlilerin himâyesine tâlip bulunuyorlardı.

El'an Berâhimler [Brahmanlar] memleketi de denilen bu Tien-tso ülkesi beş büyük krallığa ayrılmıştı. Biri güneyde olup Komorn (Comorn) Burnu taraflarında Hindistan Denizlerine uzanıyordu. İkincisi kuzeyde yer alıyordu. Hindistan'ı Tibet'ten ayıran dağlar boyunca uzanıyordu. Doğuda yer almış olan üçüncüsü denizle çevrili olup Koromandel (Coromandel) sâhilindeki ülkelerden oluşmaktaydı. Dördüncüsü İran ile sınır komşusuydu. İndüs çevresinde olan tarafları içine alıyordu. Hepsinin ortasında Agra ile Benares'e doğru bir beşinci krallık daha vardı. Bu beşinci hükûmetin kralı Hu-lo-mien-to diğer dört krallığı itaatı altına almıştı. Kendisine Mo-kia yahut Mevat Kralı ünvanını verdiriyordu. İşte Çin'e sefîrler yollayan o idi. Kimisi Hindistan'da kimisi Baktriyan kıt'asında sâir

bazı küçük krallıklar da aynı şekilde hareket ettiler. 643 târihinde Çin'e Fu-lin tabir olunan ülkeden sefîrler geldi. Bu, Rum İmparatorluğu idi. Krala Po-to-li namı veriliyor ve bunun hükûmetine daha sonraları Arapların hücum ettiği söyleniyor. Fakat biz Türklere âit olaylara gelelim.

Şe-kuei Han Tu-lu Han ile muhârebe ettiği esnâda yani 644 târihine doğru Haraşar Kralı Tu-ku-çi Batı Türkleriyle birleşmişti. Kiu-li-ço namında başlıca Türk kumandanlarından biri Tu-ku-çi'nin kızıyla evlenmişti. Bundan dolayı bu hükümdar Çinlilere karşı bir soğukluk hissetmeğe başlamıştı. Bu hükümdarların hürmet ve ta'zîmine pek ehemmiyet veren Çiniler batı vâlisine derhal gidip Haraşar'ı muhâsara etmesini emrettiler. Hia-ko maiyetindeki askerle yürüdü. Orasını zapt etti. Kralı esîr ederek Çin'e yolladı. Tu-ku-çi'nin akrabasından birini memleketi idâre için orada bıraktı. Fakat Türk Kiu-li-çu şehrin imdadına koştu, Çinlileri kovdu, arkalarından takip etti. Bununla beraber gösterdiği cesâret, başarıyı sağlayamadı. Çinliler geri dönerek kendisini mağlup ettiler. Bunun üzerine Türkler Haraşar'a bir kumandan koydular. Fakat bu kumandan Çinlilerin tekrar gelmelerinden korkarak bütün memleketi terk etti. Haraşar kavimleri, kral olmak üzere Sie-so-o-naçi'yi seçtiler. O da Türklere tâbi' oldu.

Bu seferden sonra Han bir Çin prensesi istedi. İmparatorun düğün hediyesi olmak üzere talep ettiği memleketler arasında Aksu da dâhildi. Bunun kralı So-fa-tie Çinlilere karşı Haraşar Kralı'nın tarafını tutmuştu. Batı tarafına doğru yayılmak isteyen Çinliler için oraya asker sevk etmeğe bu yeni bir vesîle teşkil etti. Aynı zamanda Aksu'da biraderi So-fa-tie'nin yerine geçmiş olan O-li-pu-şe-pi'ye de hücum ettiler. İmparator kendisinden memnun olmadığını beyan ediyordu. Bütün Asya milletleri Çin İmparatorluğu'nun karşısında titriyorlardı. Nekbal (Necbal) ile Hindistan, İmparator'a vergiler gönderiyorlardı. Sene: 647 Lie-tai-ki-su

Asena-ho-lu, Tu-lu Han'ın şe-ho'[5]su idi. Talas nehri yakınında ikāmet ederek orada Çu-be aşîretlerini idâre ediyordu. İ-pi-tu-lu Han'ın hezîmetinden sonra bu kumandana âit olan aşîretlerin bir çoğu dağıldılar. Ho-lu birkaç bin çadır halkıyla gidip Çinlilere Sene: 648 Lie-tai-ki-su Kam-mu

5 Türk İmparatorluğu'na en birinci mansıptır.

teslim oldu. Kendisini Ting-çeo'ya yerleştirerek bazı ünvanlar verdiler. Henüz Çinlilerin itaatı altına alınamamış olan Batı Türkleri aleyhinde yürümesini emrettiler. O zaman Çin'in meşgul olduğu Aksu seferinde rehberlik etmeyi teklif etti. Haraşar Kralı Sie-so-o-na-çi, Asena-şi-ulh tarafından kumanda edilen Çin ordusundan kurtulmak için Aksu taraflarına kaçmıştı. Asena-şi-ulh Çin İmparatoru'nun hizmetine geçmiş bir Türk idi. Haraşar Kralını takip ettirdi. Tutmağa muvaffak olunca başını kestirdi. Sonra Aksu ülkesine doğru yürüyerek kralı olan O-li-pu-şe-pi'yi bozdu, pâyitahtına hücum etti. O-li-pu-şe-pi Fergana'ya kaçmak istiyordu. Fakat tutuklandı. O zaman, Aksu Kralı'nın kumandanı Na-li bulabildiği askerleri topladı. Batı Türkleriyle birlikte gelip kumandan Hia-ko'ya hücum ederek onu esîr aldı ve öldürdü. Fakat kendisi de sonra mağlup oldu, esîr düştü. Asena-şi-ulh Aksu'yu ve daha yedi yüz köy ve kasabayı ele geçirdi. Aksu'da O-li-pu-şe-pi'nin kardeşi Şe-hu bırakıldı. Şi-ulh bir âbide diktirerek bu seferin târihini üzerine kazdırdıktan sonra Haraşar'a da Sien-na-çun namında bir kral bıraktı ve geri döndü. O zaman bütün Batı, Çinlilerin müthiş kudreti karşısında korku ve telaşa düştü.

Son kralın vefatı üzerine ortaya çıkmış olan karışıklıkları yatış-
Sene: 649 tırmak için Çinliler Ganj nehri civarlarına da büyük bir ordu gön-
Lie-tai-ki-su Sene:650 dermişlerdi. Hoten Kralı Fu-tu-sin Çinlileri hem Hindistan'da hem Aksu civarlarında görmekten korkarak, Türklerin tâbi'iyyeti altında bulunmakla beraber Çin İmparatoru'nun dostluğunu kazanmağa çalıştı. Hediye olarak üç yüz deve gönderdi. Fakat daha azimli olan Aksu kavimleri Çinliler çekilir çekilmez Şe-hu'yu kovdular, eski kralları O-li-pu-şe-pi'yi tekrar tahta çıkardılar.

Tataristan'ın güney kısmı böyle karışık bir halde bulunduğu
Sene: 651 sırada kuzeyde daha büyük karışıklıklar çıkmağa başlıyordu. Dağı-
Lie-tai-ki-su Kam-mu nık bir çok aşîretleri topladıktan sonra büyük bir birlik teşkil etmiş olan Asena-ho-lu namında bir aşîret reisi İmparator Tai-tsong'un vefatını haber alır almaz tebaasının başına geçerek İ-pi-şe-tuei Han'a hücum ederek onu öldürdü, Şa-po-lo ünvanını aldı.

Ho-lu kadîm Türkistan Hanları nesline mensup bir prensti.
Tam-şu Gerek kendisi gerek pederi İmparatorluğun en birinci mansıplarını
Kam-mu üstlenmişlerdi. Si-çeo yahut Turfan şehrinden bin beş yüz li mesâfede Talas nehri sâhillerinde oturuyorlardı. İdâresi altında Çu-yue,

Çu-mi, Ku-so, Ku-lu-lu ve No-şe-pi aşîretleri vardı. Şe-tuei Han Buhâristan'a kaçmağa mecbur olduğu vakit Ho-lu'nun bütün aşîretleri dağıldılar. Yalnız kendisine pek sıkı surette bağlı bulunan ve bu yüzden Han'ın teveccühünü kaybeden bir iki aşîret kalmıştı. Ho-lu gidip Çinlilere teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Çinliler kendisini güzel bir şekilde kabul etmişlerdi. Bahsettiğimiz Aksu harbinde Ho-lu maiyetindeki aşiretlerle Çinlilere rehberlik hizmetini gördü. İmparator Tai-tsong'un vefatına kadar Çinliler tarafını tuttu. Fakat sonra Si-çeo ve Ning-çeo şehirlerini ele geçirme teşebbüsüne kalktıysa da bir Çin kumandanı onu bu fikrinden vazgeçirdi. Yeni İmparator askerlerini batıya göndermesini kendisinden rica ettirdi. Bundan dolayı Ho-lu, İ-pi-tu-lu'nun evvelce sâhip olduğu ülkeleri zapta gitti. Sarayını Tsien-yuen yahut Farâb'da kurdu. Söylediğimiz gibi Şa-po-lo Han ünvanını aldı. Ho-lu, Şe-kuei Han'ı öldürdükten sonra maiyetindeki halkın miktarı yüz bini geçiyordu. Tataristan'da o vakte kadar tutunabilmiş olan İ-pi-tu-lu Han'ı da mağlup etti. Bütün batı kavimlerini itaati altına aldı.

O zaman İran karışıklıklar içindeydi. Daha doğrusu bir kaç seneden beri Araplara tâbi bulunuyordu. Sâsâniyân sülalesinin son hükümdarı olan Yezdcerd vilayet vilayet dolaştıktan sonra Fergana'ya doğru Türklerin yanına çekilmişti. Bir tarhan bu karışıklıktan istifâde için İran'ın doğu vilayetlerine girmiş ve oralarını zapt etmişti. Yezdcerd kaçmak teşebbüsünde bulunduğu sırada öldürüldü.

Bu seferi yapmak için emir veren yahut bizzat icra eden Ho-lu batı tarafını terk ederek, savaşmak için doğuya gitmek istedi. Uygur'un kuzeyinde Tim-çeo civarlarını yağma, Kin-ling-çing şehrini tahrip etti. Bu akınlar Çin İmparatoru'nu büyük ordu toplamağa mecbur bıraktı. Kumandasını Kien-fam'a verdi. Bunun maiyetinde Çinlilerden başka otuz bin Ki-pi Tatarı ve elli bin Hoei-ke vardı. Türkler bir taraftan gittikçe kuvvet kazandığı, diğer taraftan Han kış mevsiminin yaklaşması hasebiyle o yoğun karlar arasında Çinlilerin muhârebeye çıkarak tam bahar mevsiminde kendi memleketlerinin orta yerinde bulunacaklarına ihtimal vermediği için, Çin nâzırları bu seferin yapılmasını gâyet çabuklaştırmak istiyorlardı. Talas nehri civarlarında oturan aşîretlerden bir çoğu da Han'ın idâresinden memnun değil idiler, isyan için uygun bir fırsat gözetliyorlardı. Güzel mevsimin dönmesini beklerlerse, Türklerle birleşmek ve

kuvvetli bir savunmaya hazırlanmak vakti bırakılırsa bu fırsat kaçabilirdi. Çin nâzırları depoların yaz mevsimine kadar beyhude yere boşalacağını, barbarların müstahak oldukları cezadan kurtulmak yolunu bulacaklarını, yalnız Ho-lu ile uğraşabilmek üzere Çu-yue ve Çu-mi aşîretlerini affetmek lazım geldiğini, çünkü bir fenâlığın ilerlemesi engellenmek istenildiği zaman dallarla değil asıl gövde ile uğraşmak icap edeceğini ilave ediyorlardı.

İşte bu düşüncelere dayanarak, Çu-yue, Çu-mi, Ki-pi aşîretlerinden asker almışlar, kendilerine bir aylık yiyecek vermişlerdi. Bu asker de yola çıkmıştı. Bunlara müzâheret edecek olan büyük orduya Ping-lo-çui nehrinin önünde durma emri verilmişti. Bu suretle bütün Türkleri Şa-po-lo'nun tarafını terk etmeğe sevk edebileceklerı ümidindeydiler. Fakat ilk muvaffakıyet Çin meclisinin ümitlerine hiç de uygun olmadı. İmparator'un kendi maiyetinde bulunan Türk askerlerinin kumandasını emanet ettiği Ku-çu, Şa-po-lo tarafına dönerek ona teslim oldu. Tataristan'ın Lao-şan adı verilen bir dağında kapandı. Bunun üzerine Çinliler orada onu muhâsaraya gitmek zorunda kaldılar.

Lie-tai-ki-su
Tam-şu
Kam-mu
Sene:652

Çin kumandanı Kien-fam, âsîyi esîr aldı, maiyetindekilerden dokuz bin kişiyi öldürdü. İşte Çinlilerin elde ettikleri yegâne muzafferiyet bundan ibâret olmuştur. Muhârebe edecekleri kavimleri pek aşağı görmüşlerdi.

Sene:653
Tam-şu

Ertesi sene kumandan Çing-çi-tsie maiyetindeki bir ordu sevk edildi. İ-p-i-tu-lu Han'ın vefat ettiği sıralarda bu ordu Tataristan'a girdi. Bu Han'ın halefi oğlu Kie-pi-ta olmuş ve "Çin-çu-şe-hu Han" ünvanını almıştı.

Sene: 655
Lie-tai-ki-su
Tam-şu

Bu prens, Şa-po-lo'ya karşı harb için Çinlilerle birleşmek istedi. Hizmetlerini kabul ricasıyla İmparator'a sefîrler yolladı. Bu münâsebetle İmparator'dan "Han" ünvanını aldı. Şa-po-lo'yu mahv etmek için sarfettiği bütün mesaiye rağmen, bütün aşîretlerinin Şa-po-lo tarafından ele geçirildiğini gördü. Maiyetinde pek az tebaa kaldı. Çinlilere faydasız bir hale gelince onlar tarafından hor görülmeğe başlandı.

Sene:656

Bu esnada Çing-çi-tsie kumandasındaki Çin ordusu Tataristan'da İng-so-çuen şehrine kadar ilerlemişti. Daha evvelce Ku-lu-lu ve Çu-yuen aşîretlerini mağlup ederek bunlardan bir çok kişiyi öldürmüş ve pek çok ganîmetler almıştı. Bir kumandan bir miktar

askerle bazı mevkileri ele geçirmiş ve tahrip etmişti. So-tim-fam namındaki başka bir kumandan da Şa-po-lo'nun tebaası olup bahsettiğim nehrin sâhillerinde oturan Şu-ni-şi'lere hücum etti, bir çok beygir aldı. Hezîmet o kadar umûmî idi ki Türkler canlarını kurtarmak için silahlarını atarak kaçıyorlardı. So-tim-fam bu seferi icrâ için maiyetine yalnız beş yüz süvâri almıştı. Bununla beraber bütün Çin kumandanları So-tim-fam kadar gayretle ve fedâkârlıkla çalışmadılar. Bundan dolayı ordunun arasına nifak soktular. Bu hareketin başlıca sebebi ise kıskançlık idi. Zaten devlet menfaatinin hasede fedâ edilmesi çok kere karşılaşılan bir olaydır. Heng-to namında bir şehre yaklaşmışlardı. Ahâlisi gelip teslim olmuşlardı. Ven-tu namında bir kumandan bunların hepsini kılıçtan geçirmek, mallarını zapt etmek istiyordu. Bu hareket ona zafer kazanmış bir tavır kazandırıyor ve So-tim-fam'ın şöhretini kıskanan kumandanın gurur hissini okşuyordu. Fakat So-tim-fam buna şiddetle karşı çıktı. Bu şekilde hareket etmenin bir eşkıyalık ve hırsızlık olacağını söyledi. Fakat sözlerini dinletemedi. Kendisi yalnız ganîmetlerden hiçbir hisse almamakla yetindi.

İmparator tarafından tasvip görmüş olan So-tim-fam'ın bu hare- Sene:657
keti, İli nehri ordularının başkumandanı sıfatıyla tekrar Tataristan'a gönderilmesine bir sebep teşkil etti. Bu seferde gerek Türk ve gerek Çinli bir çok kumandanlar da ona refakat ettiler. Yanında bir de Hoei-ke reisi bulunuyordu. Asena-mi-şe ile Asena-po-çin'e Altay dağları yoluyla hareket etmeleri için emir verildi. So-tim-fam İ-nie belki de İrtiş nehri sâhillerine ulaştı. Orada bir çok Türk, reisleriyle beraber gelerek itaatlarını sundular. Çu-mo-kuen Türklerini boyunduruk altına aldı. Şa-po-lo So-tim-fam'ın hareketlerine mâni olmak için yüz bin kişi ile ilerledi. Miktarları on bine varan Çinlileri her tarafından sardı. So-tim-fam piyâde kuvvetlerini orada savaş nizamı üzere dizdi, her istikamete doğru bir cephe almıştı. Her tarafa mızraklar yöneltiyordu. Bu taburun kuzeyine süvarisini yerleştirdi. Ho-lu üç kere hücum ettiği halde Çinlileri bozamadı. So-tim-fam bütün süvarisiyle Türklerin üzerine hücum için münâsip bir fırsat kolladı. Derhal Türkleri bozdu, kaçmağa mecbur etti. On li mesâfeye kadar arkalarından takip ettiler. Muharebe meydanında başlıca kumandanlarla beraber otuz bin nefer de maktül kaldı. Ertesi gün güneşin doğuşu ile Çinliler Türkleri yine takibe başlayarak büs-

bütün perîşan ettiler. No-şe-pilerin beş âilesi So-tim-fam'a teslim oldular. Aynı miktarda bulunan Ku-lu'lar da güney tarafına çekilerek Asena-po-çin'e bağlılıklarını bildirdiler.

So-tim, Talas nehrine ve sâir cihetlere doğru Türkleri takip için bazı birlikler gönderdi. Fakat yoğun bir şekilde yağan kar, bu birlikleri güzel havalar tekrar başlayıncaya kadar durmağa mecbur etti. So-tim-fam buna râzı olmadı. Türkler bu şiddetli karı ve soğuğu görünce Çinlilerin takiplerden vaz geçmiş olacaklarına hükmedecekleri için kendilerini ansızın basmanın kolay olacağını düşündü. Onlara kendilerini toplayacak kadar zaman bırakılırsa daha uzaklara gidecekler ve savunmaya hazırlanacaklardı. Bundan dolayı askerlerini havanın şiddetlerine rağmen gece gündüz yürüttü. Yolda rast geldiği şeylerin hepsini zapt etti. Şuam-ho nehrine yani Çift nehre vardı. Burada Asena-mi-şe ile Asena-po-çin'in askerleri de gelip katıldılar. Şa-po-lo'nun karargâhından iki yüz li mesâfede bulunan bu noktada duruldu. Oradan sonra ordu Kin-ya-şan dağına kadar savaş düzeninde yürüdü.

Çinlileri bu kadar yakın bir noktada bulmayı hiç beklemeyen Şa-po-lo gâyet ihtiyatsız davranıyordu. Ovalara, ormanlara dağılmış olan askeri av peşindeydiler. Çinliler doğruca karagâhın üzerine yürüyerek yağma ettiler. Tabl ve alem'lerle ve sâir savaş gereçleriyle birlikte on bin esîr aldılar. Şa-po-lo apar topar İli nehrinin öte tarafına geçti. Hoei-kelerin kumandanı gelip Tsen-yuen yahut Farâb ülkesinde; Asena-mi-şe İli nehri sâhillerinde ordu kurdular. Bunun üzerine Çu-yue ve Çu-mi Türkleri tâbi'iyyetlerini arz ettiler.

Çin ordusu Şoam-ho nehri kıyısında ordugâh kurmuştu. Şa-po-lo burada Çinlileri püskürtmek üzere Pu-şe namında bir "tarhan" bırakmıştı. So-tim-fam Şa-po-lo'yu, Taras ile İli arasında Sui-şe-şuyi nehrine kadar takip etti. Bu Han taraftarları ile birlikte hep batı tarafına doğru çekilerek Şaş ülkesinde So-tu-çing denilen bir şehre kadar gitti. Yorgunluktan, açlıktan halsiz düşen beygirleri artık daha ileriye gidemiyorlardı. Şehir sâkinleri ancak bir çok para mukābilinde kapıları açtılar. Sonra oradaki Tarhan hemen kendisini tutuklattırarak Şaş Kralı'na gönderdi. Asena-mi-şe ile Hoei-keler reisi gelip oradan Şa-po-lo'yu aldılar. Bunun üzerine bütün tebaası dağıldı. Çinliler Tataristan'da sükûnu sağlamağa muvaffak oldular.

Her tarafta yollar açıldı. Ticareti kolaylaştırmak için bir takım depolarla beraber büyük yollar inşâ edildi.

Şa-po-lo Çin'e götürüldü. Orada bütün hatalarını samîmî surette itiraf ederek dedi ki:

> *"Müteveffa İmparator beni bir çok iyiliklere gark etti. Ben ise onun tebaasına karşı silah çektim. Bugün İlahî gazâba uğruyorum. Kime şikâyet edebilirim? Çin kanunları mucibince bir umûmî meydanda idâm edilmeğe müstahak olduğumu biliyorum. Fakat rica ederim, beni müteveffâ imparatorun mezarına götürünüz. Onun affını talep ettikten sonra öleyim, onun ayakları dibinde cezâmı çekeyim."*

Çin protokolleri bu kabîl bir müsaadeye imkân göstermiyor gibiydi. İmparator, Çinlilerin nazarında cürüm işlemiş fakat esas itibarıyla memleketlerini savunmaktan başka bir şey yapmamış olan bir Türk Hanı'nı imparatorun türbesine takdîm etmenin câiz olup olmayacağını danışmağa mecbur kaldı. İmparator'a cevâben muzaffer bir ordunun kumandanlarının bir şey içmek üzere ecdâdın türbelerine gitmeleri âdet ise de, imparatorların türbeleri önünde hiçbir zaman esîr kurban edilmemiş olduğunu, bununla beraber bu iznin Şa-po-lo için verilebileceğini söylediler. Bunun üzerine Şa-po-lo İmparator Tai-tsong'un mezarına götürülerek ona takdîm edildiyse de hayatı bağışlandı. Ertesi sene vefat etti. Kie-li Han'ın türbesine defnedildi. Bir taş üzerine fiil ve hareketleri kazılarak yazıldı. Çin-çeo-şe-hu Han'ın ne olduğuna dâir tarihçiler bize hiç tafsîlat vermiyorlar.

Bütün Tataristan'ı vilayetlere taksim ederek hepsine bir vali tayin ettiler. Bunlar da Aksu yakınlarında Gan-si'de oturan komutana bağlandılar. Bütün bu memleketler Batı tarafında İran'a kadar uzanıyorlardı. İmparator Kao-tsong Asena-mi-şe'ye "Him-sie-vam Han ünvanını ve Tu-lu Han'ın beş aşîretinin idâresini verdi. Asena-po-çin'e de "Ki-çu-tsiue Han" ünvânıyla birlikte No-şe-pi'nin beş aşîretinin idâresini verdi. Bunları yerlerine yerleştirmek için Tataristan'a bir kumandan gönderdiler. Aynı zamanda kendilerine bir çok hediye de yolladılar.

Çinliler o sırada Aksu ülkesinde çıkan karışıklıkları da yatıştırdılar. Bu kıt'anın kralı O-li-po-şe-pi Çin İmparatoru'na bizzat saygılarını sunmağa gitmişti. Karısı kraliçe onun yokluğunda kumandan- Sene: 658 Lie-tai-ki-sı Tam-şu

lardan biriyle bazı âşıkāne münâsebetlerde bulunmuştu. Bu ise bir takım dedikoduları davet etti. Laf o kadar meydan aldı ki İmparatora bile haber verdiler. Fenâlığın önünü almak için kumandanı hapsettirerek O-li-po-şe-pi'yi memleketine gönderdiler. Fakat milletin ileri gelenlerinden bir kısmı ona karşı isyan etmişlerdi. Çinliler asker yollamağa mecbur oldular. Sonra, bu kavimleri itaat altında tutmak için Çin kumandanının karargâhını Aksu'ya naklettiler. Bunun ikāmetgâhına dâima Gan-si namı verilmiştir. Bundan sonra Si-çeo namı verilen Turfan'da ancak ikinci derecede bir memur kaldı. O sıralarda Aksu Kralı öldü. Çinliler onun yerine oğlu Su-ki'yi geçirdiler.

İmparator Tataristan'ın güney ülkelerinde bu suretle sükûn ve
Sene: 659 Lie-tai-ki-su Tam-şu asâyişi sağlamağa muvaffak olduğu sıralarda kuzeyde Seyhun nehrine doğru yeni muhârebeler ortaya çıkıyordu. Him-sie-vam Han, nam-ı diğerle Asena-mi-şe, Çin-çeo Şe-hu'su aleyhine yani Çin-çeo nehri sahillerinde yer alan vilayet valisine karşı yürümüş, Şoam-ho nehri kıyısında onu bozmuş ve başını kesmişti. Bu hanın hem bu hareketi, hem Asena-po-çin gibi idârî işlerinde iktidarsızlığı Türklerin nefretini davet etti. Bunlara karşı isyan ettiler. Tu-man adında bir Tatar ile birleştiler. Tu-man Kâşgar, Çun-kiu-po, Kie-yuon-to krallarının askeriyle isyan etmişti. Hep birden gidip Hindistan'ın kuzeyinde Hoten Krallığı'na hücum ettiler.

Bu haber Çin'e ulaşır ulaşmaz kumandan So-tim-fam âsîlere
Sene: 660 karşı yürümek emrini aldı. Tu-man'ın askerleri Ma-teu-çuen nehri sâhillerine çekilmişlerdi. So-tim-fam en iyi süvârileriyle bunlara hücum ederek mağlup etti ve Tu-man'ı teslim olmağa mecbur bıraktı.

Aksu Krallığı'nda karışıklıklar durmaksızın devam etmekte
Sene: 662 Lie-tai-ki-su Kam-mu Tam-şu olduğu için Çin İmparatoru kumandan So-hai-çing'e oraya gitmek için emir vermişti. Asena-mi-şe ile Asena-po-çin de askerlerini Çin ordusuna ilhak için emir almışlardı. Birbirlerinin gizli düşmanı olan bu iki han birbirlerini mahv etmek fırsatını gözetliyorlardı. Asena-po-çin, Asena-mi-şe'yi Çinlilere karşı isyan fikrinde bulunmakla suçladı. İşittiği söze pek çabuk inanan So-hai-çing meseleyi hiç araştırıp derinleştirmeden Asena-mi-şe'yi öldürtmeğe karar verdi. İmparator'un Han'a ve askerlerine mükâfât verilmesini emretmiş olduğunu ilan etti. Asena-mi-şe bu tuzağa düştü. Bir miktar askerle

geldi. Fakat derhal etrafları kuşatıldı. Asena-mi-şe'nin başı kesildi. Tebaasından bir aşîret reisi silaha sarıldı. Fakat So-hai-çing bunu takip ederek Çinlilere boyun eğmeğe mecbur bıraktı. Biraz sonra Asena-po-çin öldü. Bunun üzerine artık hükümdarsız kalan on Türk ailesinin büyük kısmı Tataristan'ın güneyinde pek kudretli olan To-fanlara yahut Tibetlilere tâbi' oldular. Çinlilerden intikam almak için Uygur'un kuzeyinde Tim-çeo civarlarına akınlar yaptılar.

Aynı zamanda eski İran Hükümdarı Yezdcerd'in oğlu Fîruz[6] Horâsan'a civar kıt'aları ele geçirmiş olan Türklerin elinden kurtularak Çin'e kaçmıştı. Çinliler kendisini bir hükümdar sıfatıyla kabul ederek hükümdarlığını tasdîk ettiler. Bir kaç sene Türkistan'da mühim bir olay cereyan etmedi. Hükümdarsız kalan Türkler öteye beriye dağılmışlar, civar hükümdarların tâbi'iyyetine girmişlerdi. Bunların arasında asâyiş ve intizamı sağlamak ve sürdürmek için İmparator onlara Asena-tu-çi namında bir reis tayin etti. Bu sadece "Hassa askerleri subayı" ünvanını taşıdı.

Sene: 671
Lie-tai-ki-su

Bu fâsıla esnâsında Türkler ve bilhassa Kum-yue ve O-sie-kie aşîretleri Çinlilere karşı isyan etmişlerdi. İmparator, So-tim-fam'ı göndermiş, o da Kum-yue'leri teslim olmağa mecbur eylemişti. O-sie-kieler To-fanların yanına çekilmişler ve gelip Kâşgar şehrini muhâsaraya almışlardı. O sene Çin'den yeni bir ordu daha hareket etti. Fakat bu uzak memlekete daha varmadan evvel bu kavimler bağlılıklarını bildirdiler. Hoten Kralı Vam-fu-tu-yum ile Fîruz da İmparatora saygılarını sunmağa geldiler.

Sene: 672
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

Çinliler Hoten Kralı'na bir takım ünvanlar vererek memleketlerini on vilayete taksim ettiler ve kendisini vâli nasb ettiler.

Sene: 674

Asena-tu-çi Çinlilerin verdikleri ünvanla uzun müddet yetinmedi. Çok geçmeden on âilenin Han'ı ünvanını aldı, Tibetlilerle barış yaptı. Onlarla birlikte gidip Çinlilere tâbi olan Tataristan vilayetlerini yani Aksu civarlarını tahrip etti.

Sene: 677
Kam-mu
Lie-tai-ki-su

Bu münâsebetle İmparator büyük bir meclis topladı. Nâzırlardan büyük kısmı Türklere karşı yürümek üzere asker toplanması görüşündeydiler. Fakat Poei-him-kien muhâlif fikirde bulundu. İran Kralı Fîruz Çin'de vefat etmiş, Ni-ni-sse[7] isminde bir evlat bırak-

Sene: 679
Kam-mu
Lie-tai-ki-su
Tam-şu

6 Çinliler Pi-lu-sse diye telaffuz ediyorlar.

7 Çinliler İran isimlerini o kadar tahrif ediyor ki bunun aslının ne olacağını tahmin edemem.

mıştı. Buna kral ünvanını vererek memleketine iâde etmeği teklif etti. Böyle hareket edilecek olursa Tibetliler ile Türkleri durdurmak kolay olacaktı. Çünkü onların ülkesinden geçilecekti. Bu düşünceleri uygulamağa karar verdiler. Pek muvaffakıyetle uyguladılar. Çinlilerin gelişinden casusları vâsıtasıyla haberdar olan Asena-tu-çi bunların İran seferi ile meşgul olduklarına inanarak ihtiyatî tedbirler almak şöyle dursun, Çin kumandanını selamlamak üzere çocuklarıyla beraber onun yolu üzerinde bir yerde bekledi. Poei-him-kien onu bütün âilesi ve kumandanlarıyla hemen tutuklattırdı, Çin'e gönderdi. İran muharebesi bir bahaneden ibâret olduğu için daha ileriye gidilmedi. Bütün Türk âileleri bu darbenin tesiriyle dağıldılar, batıya doğru daha ziyâde uzaklaştılar. Bunları zapt etmek ve yönetmek için İmparator bir takım reisler tayin etti. Asena-mi-şe'nin oğlu olan birinci reis Yuen-kim namını taşıyordu. Asena-po-çin'in oğlu olan ikinci reis Ho-se-lu adında idi. Bunlar pederlerinin hükûmetlerine sâhip oldular. Fakat ünvanları sadece İmparatorun hassa askerleri subaylığından ibaretti.

Bütün bu tedbirlere rağmen Türkler ortalığı karıştırmaktan geri durmadılar. Asena-çe-pu namında bir reisleri on âilenin askerlerinden meydana gelen bir kuvvetle, Çinlilerin idâresi altında bulunan Kum-yuelere hücum etti. Gan-si'de oturan Çin kumandanı bunların imdadına koşarak İli nehri yakınında Türkleri bozdu. Fakat Çe-pu[8] tekrar kuvvetini toplamak çaresini bulduğu için Issı-göl civarında ikinci defa olarak muhârebe mecburiyeti hâsıl oldu. Türkler yine bozuldular. Reislerinden üç yüzünü kaybettiler. Bunlar Çinlilere esîr düşmüşlerdi. Bu sebeple bütün millet pek ziyâde zayıfladı.

Sene: 682 Lie-tai-ki-su

Asena-yuen-kim Tu-lu Han'ın beş aşîretini toplayarak "Him-sie-vam Han" ünvanını alıncaya kadar Türkler bu suretle parçalanmış bir halde kaldılar. Ho-se-lu da No-şe-pi aşîretleriyle böyle yaptı. Kendisine "Ki-çu-tsiue Han" namını verdi. Fakat her ikisi de Doğu Türklerine mukâvemet gösterebilecek bir hale gelemediler.

Sene: 685, 686

Doğu Türkleri onların memleketlerine girerek kendilerini perîşan ettiler. Ho-se-lu, tebaasından yetmiş bin kişi ile gidip Çinlilerin tâbi'iyyeti altına girdi. O zaman gâyet kudret sâhibi olan İmparatoriçe Kai-heu ona "Kie-çong-su-çu Han" yani "İmparatora büyük bir sadâkatla hizmet eden han" ünvanını verdi.

Sene: 690 Lie-tai-ki-su

8 "Asena" âile ismi olduğu için çok kere söylenilmez.

Sene: 692

Diğer taraftan Tibetliler, memleketlerinin kuzeyinde yer alan tarafların hemen hepsini yani Hoten'i, Kâşgar'ı, Aksu'yu, Issıgöl'ün batısında Sui-şe'yi ele geçirmişlerdi. Çinliler bunlara "Dört Muhâfız Gücü" ünvanını verirler. İmparatoriçe asker gönderdi. Bunların büyük kısmı Türk idi. Bu şehirleri Tibetlilerden geri aldı.

Sene 693
Tam-şu

İmparatoriçe gasp ettiği hüküm ve nüfûzu elinden kaçırmamağa pek ehemmiyet verdiği için hükûmetin veliahdi ile gizlice ilişkilerde bulunmakla suçlanan Asena-yuen-kim'i öldürtmekle Türklere yeni bir darbe vurdu. Bu Han'ın oğlu Hien sürgün edildi.

Sene 694
Lie-tai-ki-su

Bunun üzerine Türkler reis olarak Asena-tut-se'yi seçtiler. O da Tibetlilerle birlik olup gidip Şen-si civarlarında akınlar yaptı. Çinliler kendilerini mağlup ettiler. Sâir Türk kumandanları başka tarafta mağlubiyete uğradılar. Tibet'te Ni-şo-mo-si şehri tahrip olundu. İhtimal ki bugün Çu-mu namını taşıyan memleket budur. Bu muhârebenin Çinliler için başka netîceleri de oldu. Fakat bu daha ziyâde Tibetlilere âit bir iştir. Biz yalnız Batı Tataristan'dan bahsetmek fikrindeyiz. Burada Türklerin bütün kuvvet ve nüfûzu tamamıyla mahv olmuştu. Her hükûmetin o zaman bir kralı vardı. Çinliler bir kral tayin etmişlerdi ki Seyhun nehri boyunda Kang [Kang-li ?] ülkesinde ve Kapçak'da hükümrân oluyordu. İsmi To-so-po-ti idi. Yerine oğlu Ni-po-sse geçmişti.

Sene 697
Tam-şu
Lie-tai-ki-su

Bu da vefat ettiği vakit memleketin halkı bu ünvanı To-hoen'e vermişlerdi. Türkler bütün bu memleketlere dağılmışlardı. Batı tarafında uzaklara kadar yayılıyorlardı. O zaman Türkler bir nevi anarşi içindeydiler. Ho-se-lu namında bir hanları yahut reisleri Çin sarayındaydı. Ona bir takım kuru ünvanlar vermişlerdi. Memleketine dönmeğe cesâret edemiyordu. Çünkü davranışlarının kötülüğünden dolayı herkesin nefretini kazanmıştı. Zaten orada bu hallerinden istifâde eden tarhanlarından O-çe-le namında biri Türkler arasında kendisine pek çok taraftar kazanmıştı. Tu ki şı Türkleri aşîretinin bu kumandanı Ho-se-lu Han nezdinde "Mu ho Tarhan" yani "Büyük Tarhan" mansıbını taşıyordu. Milletinin başına geçtiği vakit memleketi yirmi idâreye taksim etti. Her valinin idâresi altında yedi bin kişi vardı. İli nehri civarında ve Issı-göl'ün doğusunda yer alan Sui-şe nehrinin kuzeybatısında Kum-yue-çing şehrinde karargâh kurdu. Buradaki büyük saray idi. Küçük saray ise İli nehrinde idi. Hükûmeti doğu tarafında Doğu Türkistan'a ve

Uygur ülkesine, batı tarafında barbarların ülkelerine yani Roma İmparatorluğu'na kadar uzanıyordu. Çinlileri kendi tarafına çekmek için 699 târihinde oğlu Şu-nu'yu İmparatoriçe Vu-heu'ya yolladı. Oğlu orada pek hüsnükabul gördü. O-sie-kie aşîretinden Pu-lo namında bir reisin idâresi altında bulunan Türklerin isyanına hiç iştirak etmemiştir gibi görünüyor.

Çinliler "Han" ünvanını istedikleri gibi kullanıyorlardı. Ho-se-lu'nun vefatından sonra Asena-hien'e "Him-sie-vam Han" ünvanını verdiler. Ertesi sene Ho-se-lu'nun oğlu Hoai-tao "On âile'nin Hanı" ünvanına mâlik oldu. Fakat bu on âile Tu-tan namında bir Türk'ün idâresi altında Asena-hien'e karşı isyan ettiler. Asena-hien bunlara hücum ederek âsîyi öldürdü ve Türkleri itaat altına aldı. Sui-şe'nin batısında karar kılmış olan Türklerden otuz bin çadır halkı kadar etrafına topladı. Bu muvaffakıyet üzerine Çinliler tebriklerini bildirmek için bir sefâret heyeti gönderdiler. Ku-lu-lu, Hu-uo, Şo-ni-şi Türkleri kendisine tâbi oldular. Bu aşîretlere sonra Doğu Türklerinin Me-çu namındaki hanları hücum etti. Çinliler Hien'e imdat gönderdiler. Bu han bu muhârebe ile meşgul olduğu sırada U-çe-le'nin idâresi altında isyan etmiş olan Tu-ki-şi'ler kuvvet kazanıyorlardı. Reisleri Çin'den "Hoai-te Kralı" ünvanını almıştı. Fakat İran kıt'asını tamamıyla fethettikten sonra doğuya doğru durmaksızın ilerlemekde devam eden Araplar Kuteybe'nin kumandası altında onun memleketlerine girdiler. Bu Arap kumandanı Türkleri Buhârâ yakınlarında mağlup etti. O şehri zapt ederek oraya bir vali tayin etti.

Sene: 703 Tam-şu Sene:704 Lie-tai-ki-su

Kuteybe uzaklaşır uzaklaşmaz Arap muhâfız kuvvetleri kılıçtan geçirildi. Dönmeğe mecbur olan Kuteybe şehri kuşattı ve hücumla zaptetti. O zaman zuhûr eden şiddetli bir soğuk U-çe-le'nin ölümüne sebep oldu. Yerine oğlu So-ko geçti, babasının ünvanlarına vâris oldu. Bu Han'ın üç yüz bin askeri vardı.

Diyarbekrî Bin Şûfe Ebu'l-Ferec

Çin İmparatoru So-ko tarafından Gan-si vâlisi Yuen-çin'e karşı gösterilmesi ve bu kumandanın sebat ve metâneti sâyesinde yatıştırılmış olan düşmanca hareketleri unutarak onu tahtına çıkarmak üzere Hoai-tao'yu Tataristan'a gönderdi. Türkler batı tarafında bu kadar mes'ud olamadılar. Kuteybe Mâverâünnehir'de yeni ilerlemelere nâil oluyordu. Bir çok şehirler zaptetti. Türklerden, Soğdiyânlardan, Çinlilerden oluşan ve miktarları iki yüz bini bulan Han'ın

Sene:706 Lie-tai-ki-su

ordusunu bozdu. Bu esnâda yeni Han İmparator'a teşekkür sunmak için bir sefâret heyeti gönderdi.

So-ko'nun hükümranlığının başlarında, Kiue-ço-çong-tsie bağlılığını sunmak istemedi. Birkaç defa muhârebe yapılmıştı. Gan-si kumandanı Yuen-çin bunları barıştırmak için elinden geleni sarfedip muvaffak olamadıktan sonra Çong-tsie'ye Çin sarayına gitmesini tavsiye etti ve orada bazı ünvanlara nâil olacağını söyledi. Çong-tsie bu nasîhatı kabul ettiyse de yolda kendisini vaz geçirdiler. Çin sarayında bol bol para dağıtmazsa yüzüne bakılmayacağını ona anlattılar. Bunun üzerine Tataristan yolunu tuttu. Asker toplayıp Tibet askerine katılmak, hep birden So-ko'ya saldırarak Asena-hien'i tekrar iktidar mevkiine getirmek teklifinde bulundu. Yuen-çin bu tasavvurdan haber alır almaz İmparatora bildirdi. Bu Türk kumandanının So-ko'yu tahttan indirmek, bütün Türk memleketlerini tahrip ile "Dört Muhâfız Gücü"nü ele geçirip Tibetlilere teslim etmek fikrinde bulunduğunu, bu barış ve ittifakı teklif etmesi Türkistan'daki dâhilî muhârebeleri yatıştırarak sonra Çin'e hücum etmek fikrinden ileri geldiğini yazdı. Gâyet büyük miktarda para almış olan nâzırlar bu uyarılara hiç ehemmiyet vermediler. Kan-çeo ve Leang-çeo askerlerini toplayarak Tibet askerlerine katıldılar. Çin'de bulunan So-ko'nun sefîrleri alelacele hükümdarları nezdine dönerek bütün bu hazırlıkları ona haber verdiler. So-ko, Gan-si'den beş bin süvari aldı. Yu-hoen'den yahut Fergana'dan, Haraşar'dan, Aksu'dan da aynı miktarda asker topladı. Bu ordu ile Çinlilerin yerlerine yaklaştı. Yuen-çin Kâşgar'da idi. Oradan çıkmağa cesâret edemiyordu. Çin ordusu kumandanı Kia-pin Çong-tsie'ye iltihak etti. So-ko bunlara hücum ederek Kia-pin'i telef etti. Çong-tsie'yi esir aldı. Sonra Çin sarayına nâzırların takındıkları hatt-ı hareketten ve bilhassa Çong-tsie'den bir çok para almış olan Tsu-ke'den şikâyet etti. Bu nâzırın başını istedi. Aynı zamanda Nieu-se-tsiang adında bir kumandan üzerinde önemli bir zafer kazanarak Gan-si'yi ve Dört Muhâfız Gücü'nü tahrip etti. Tsu-ke Tataristan'a Asena-hien'in gönderilmesi düşüncesindeydi. Fakat Yuen-çin So-ko'nun kabahatsız olduğunu, Çinlilere öteden beri bağlı bulunduğunu saraya bildirdi. Bu münâsebetle nâzırlar arasında fikir ayrılıkları ortaya çıktı. Sonunda Tsu-ke'nin oynadığı oyun meydana çıktı. So-ko'ya "On dört âile hanı" ünvanı verildi.

Sene 708
Lin tai-ki su
Kan mu
Tam-şu
Diyarbekri

Diyarbekrî
Sene:709
Lie-tai-ki-su
Kam-mu
Sene:712

Kuteybe'nin kumandası altında bulunan Araplar savaşmağa devam ederek Türkleri mağlup etmeselerdi Batı tarafı sükûn içinde bulunacaktı. So-ko, Çinlilerden gidip kendilerine itaat sunmak için müsaade istedi. Arapların sık sık yaptıkları akınlar ihtimal ki onu bu işe sürüklemiştir. Çin sarayında "Kin-hoa Han" ünvanını aldı. Kin-su-şan dağının güneyinde Lop Gölü'nün doğusunda oturan Şa-to namındaki muhtelif Türk aşîretleri de Çinlilere vergi yolladılar.

Sene:713
Lie-tai-ki-su

Seyhun civarındaki Kam Krallığı hükümdarı To-hoen de aynı şekilde hareket etti. Araplar o civarlarda yerleştiklerinden Çin'in himâyesi kendisi için faydalıydı.

Sene:714
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

Türk İmparatorluğu gerek Arapların yaptığı akınlardan gerek millet önderleri arasında hüküm süren nifak ve şikāktan dolayı mahv olacaktı. So-ko, bir müddetten beri aşîretlerini ayırarak bir kısmını kardeşi Çe-nu'ya vermişti. Çe-nu ise kendisinin daha ziyâde kudretli olmadığına kızarak isyan etti, Doğu Türkleri'nin yanına çekildi, So-ko'ya hücuma onları teşvik ederek rehberlik hizmetini yerine getireceğini vaad etti. Me-çu namındaki Türk Hanı yirmi bin kişi ile So-ko'nun memleketlerine girdi, onu esîr aldı. Sonra iki kardeşin birbirleriyle geçinemediklerini göz önünde bulundurarak her ikisini de öldürttü.

Diyarbekrî

İşte durumlar bu merkezde bulunduğu sırada Mâverâünnehir'deki Arap kumandanı Kuteybe Türklere karşı yeniden harbe başladı. Hârezm'i, sonra Türk ordusunu mağlup etmesi netîcesinde Semerkand'ı zapt etti. Bununla beraber Türkler reissiz kalmadılar. So-ko'nun Çe-pi-şi aşîretine mensup olan kumandanı So-lu dağınık bir halde kalan Türkleri topladı. Az vakit zarfında iki yüz bin kişinin başında bulundu. Bütün Batı memleketlerini ele geçirdi, Çin İmparatoru'na sefîrler göndererek ondan bazı ünvanlara nâil oldu.

Sene:715
Lie-tai-ki-su
Kam-mu

Aynı zamanda tebaasından Tu-ki-şi'ler Doğu tarafında fütûhât yapmağa ve vaktiyle Çinlilerin "han" ünvanını vermiş oldukları Asena-hien'e hücum etmeğe kalktılar. Asena-hien Çinlilerin yanına çekilerek onlardan yardım istedi. O zaman hükümran olan İmparator Hiuen-tsong Tataristan'da sükûnu sağlamak için oraya Vam-hoei namında bir kumandan göndermek ve So-lu'ya yeni bazı ünvanlar vermekle yetindi. Fakat Vam-hoei Tataristan'a gittiği sırada Tu-ki-şi'ler Araplar ve Tibetlilerle birleşerek "Dört Muhâfız

Gücü"nü zapta hazırlanmışlar ve Pou-hen, Ta-şe yani Fergana ve Şaş şehirlerini kuşatmışlardı.

Gan-si vâlisi Kia-hoei derhal Ku-lu-lu Türklerinin üç âilesini silahlandırarak Arapları ve müttefiklerini atmağa teşebbüs etti. Asena-hien kendisine yardım ediyordu. Çin sarayında ona yardım kuvvetleri göndermeğe de hazırlanıyorlardı. Fakat bazı nâzırlar Tu-ki-şiler ile Ku-lu-luların birbirlerini yok etmelerine meydan bırakmanın daha münâsip olacağı, çünkü zayıfların ezilip kuvvetlilerin zayıflayacağı, bundan dolayı bütün Tataristan'ı ele geçirmenin kolaylaşacağı düşüncesiyle, buna mâni oldular. Dıyarbekrî Lıe-taı-kı-su Tam-şu Sene 717

Bu suretle yalnız başlarına bırakılan Türkler Arapların Fergana, Hocende (Khojende)[Hocend], Kazan (Kasan) [Kâsân], Şaş şehirlerini almalarına mâni olamadılar. Kuteybe'nin akınlarından pek yorulmuş olan Gan, Kam, Kiu-mi krallıkları Çinlilerden yardım istediler. Sene 719

Fakat Keşmir yakınında U-çang Krallığı ile, Ko-tu, Kiu-goei Krallıkları Arapların teşvikiyle Çinliler aleyhinde isyan etmek üzere bulunuyorlardı. Sene:720 Lie-tai-kı-su

So-lu da İmparatordan türlü türlü ünvanlara ve bilhassa "Çongşun Han" ünvanına nâil olmuş olmakla beraber Çinlilere ciddî bir şekilde bağlanmış değildi. İmparatora bir çok sefâretler göndererek onu sıkıştırıyordu. Asena-hoai-tao'nun kızına "Uygur Prensesi" ünvanını vererek zevce olmak üzere kendisine göndermeği İmparator'a kabul ettirdi. Hatun yahut kraliçe olan bu prenses Çinlilere karşı gâyet büyüklenerek hareket etmeğe başladı. Tebaası Tu-ki-şiler Gan-si'de beygir satmakla meşgul iken Çinlilerin kendisinin emirlerini yerine getirmelerini istemekle kalmadı. Tam-şu Sene:722 Lie-taı-kı-su

O şehirdeki Tu-sien namında Çin kumandanı bu muameleden kızarak Hatun'un murahhaslarını kamçılattı ve kovdu. So-lu bu hareketten öfkelendi. Tibetlilerle birleşti. Bu isyanda pek parmağı varmış gibi görünen ve Türkleri silaha sarılmağa teşvik etmiş olduğu anlaşılan Hoten Kralı Goei-çi-tiao Çinliler tarafından katledildi. Bunun üzerine Türkler Çinlilerin sâhip oldukları memleketleri gidip yağmaladılar ve Gan-si'yi muhâsara ettiler. Bu şehre yeni bir kumandan gönderilmişti. Yaptığı bir huruç hareketinde bu kumandan mağlup oldu. Bütün vilayetler yağma edildi. Sene: 725, 726

Bununla beraber düşmanlıklara son verildi. So-lu tekrar Çinlile-
Lie-tai-ki-su rin dostluğunu sağlamağa çalıştı. Onlara bir çok hediyeler yolladı.

Aynı târihe doğru Keşmir'in kuzeyinde yer alan Hu-mi ülkesi
Sene:730 kralı Türk Lo-çin-tan, hükûmetini terk ederek Çin'e gitti, orada
Lie-tai-ki-su yerleşti. "Hassa askerleri subayı" tayin edildi. So-lu'ya gelince, İmparator Hiuen-Tsong'u selamlamak üzere Şe-çiu-po-sie namında bir sefîr gönderdi. İmparator sarayda bulunan bütün muhtelif Türk sefîrlerine ziyâfet vermek istedi. Bu ise bir çok ihtilaflara sebep oldu. Çünkü sefîrlerden her biri diğerleri üzerine öncelikli bulunma hakkı iddiasında bulunuyor, bir takım sebepler ileriye sürüyordu. Doğu Türkleri, Tu-ki-şilerin pek az kalabalık ve isyankâr bir millet olduklarını, vaktiyle kendilerine tâbi' bulunduklarını öne sürüyorlardı. Onlar ise ziyafet kendileri için düzenlendiğinden ikinci derecede bir mevkide kalamayacaklarını söylüyorlardı. İhtilafı gidermek için iki çadır kurduruldu. Biri doğuda, diğeri batıda her iki milletin vaziyetine göre düzenlenmişti. Batı'da hükümrân olan So-lu'nun sefîrlerini batı tarafındaki çadırda ağırladılar.

Bununla beraber Türkler Çin ile olan bütün bağlantılarına rağ-
Sene:735 men, Çin'e tecâvüz için ortaya çıkan fırsatlardan hiç birini ihmal etmiyorlar ve Tataristan'da Çin'e tâbi yerleri yağmalamaktan geri kalmıyorlardı.

Çinliler ise pek uzakta bulunduklarından bu tecâvüzleri önleme-
Sene:736 ğe muvaffak olamıyorlar, gözlerini kapamağa mecbur oluyorlardı.
Lie-tai-ki-su Bundan dolayı Türkler Uygur'un kuzeyindeki ülkeleri, Gan-si, Po-huon-çing yahut Fergana civarlarını tahrip etmiş olmakla beraber, hücumları reddedilip savulduktan sonra, onların sefîrlerini saraya kabulden geri durmadılar.

İşte bu aradadır ki Esed (Asad) İbn Abdullah kumandası altında
Sene:737 bulunan Müslümanlar Türkistan'a hücum ederek Türkleri mağlup
Ebu'l-Fidâ
Bin Şufa etmiştir.

So-lu o vakte kadar memleketini adâlet ve itidâl ile idâre etmiş-
Lie-tai-ki-su tir. Nâil olduğu ganîmetlerin hepsini askerine dağıtmak husûsunda
Kam-mu
Tam-şu gösterdiği itina bütün tebaasının kalbini ona kazandırdığından, emirlerine büyük bir sür'atle itaat olunuyordu. Fakat Tibet Kralı Doğu Türkleri hanlarıyla ittifak ettikten ve Çin prensesleri ile evlendikten sonra, İmparatorluğunun en belli başlı memuriyetlerini oğullarına verdi, büyük masraflar yaptı. Bunlar için lazım gelen

parayı da bütün ganîmetleri kendilerine ayırmak suretiyle tedârik edebiliyordu. Tebaası So-lu'yu terk etmeğe başladılar. So-lu'nun ihtiyarlığından ve yerinden kımıldayamamasından faydalanarak karışıklık çıkarmağa başladılar. Mo-ho Tarhan ile Tu-mo-şi namında iki tarhan bütün hüküm ve nüfuzu ellerine geçirdiler. So-lu'nun sarayı iki fırkaya [partiye, kliğe] ayrıldı. Eski So-ko Han'ın neslinden bir reisin idâresi altında bulunanlara "Sarı fırka", So-lu tarafını tutanlara da "Siyah fırka" namı verildi. İki Tarhan bir gece So-lu'ya hücum ederek öldürdüler. Sonra bunlar arasında ihtilaf çıktığı için Tu-mo-şi, Han fırkası taraftarlığını kabul ederek So-lu'nun oğlu Ko-ço'yu Han ilan ettirdi. O da "Tu-ho-sien Han" ünvanı aldı.

Bu Han Sui-şe-çing şehrinde pâyitaht kurdu. Siyah fırkanın diğer Sene 738
reisi olan Ulh-vi-te-le ile birleşerek Taras şehrinin muhâfazasını ona bıraktı. Birlikte Mo-ho Tarhan üzerine yürüdüler. Mo-ho Tarhan derhal Çinlilere başvurdu. Onlar da bu karışıklığı yatıştırmak için kumandan Kia-lien'i gönderdiler. Kia-lien refâkatinde Şaş Kralı Mo-hou-tun[9] ve So Kralı Se-kin-ti olduğu halde Tataristan'ın bu kısmına vardı. Mo-ho Tarhan'ın kuvvetiyle de birleştikten sonra hep birden gidip To-ho-sien Han'a hücumla onu mağlup ederek Sui-şe-çing şehrini zapt ettiler. Han, kardeşlerinden biriyle birlikte hapsedildi.

Aynı zamanda Kâşgar muhâfız kuvvetleri müfettişi olan Çin Sene 739
kumandanı Fergana Kralı'nın askeriyle kendi kuvvetini birleştirerek birdenbire Taras şehrini bastı, ele geçirdi. Siyah fırka reislerinden birinin başını kesti. Sonra Yo-tai-çing şehrini aldı. So-lu'nun dul zevcesi Uygur prensesi, sâir hatunlar yahut imparatoriçelerle beraber buradaydı. Bunun üzerine Batı Türkleri O-sie-lan[10] Tarhan ile Fergana Kralı, Çu-mo-koen'ler reisi Kiue-lu-ço, Şu-ni-şi ve Kong-yue aşîretleri, vaktiyle Tu-ki-şi'ye tâbi bulunan bütün Türk aileleri bu son sarsıntılardan dolayı ne kadar perîşan bir halde bulunduklarını İmparatora bildirerek Çin uyruğuna geçmeğe tâlip oldular. Bu arzuları kabul edildi.

Kiue-lu-ço "Hassa askerleri subaylığı"na tayin olundu. Şaş Sene 740
Kralı "Şun-i-vam" ünvanını aldı. İmparatorunun ceddinin türbe- Lin tın ki-su
sine kumandan Kia-lien tarafından takdîm edilen To-ho-sien Han Kan-mu Tam-şu

9 Bu târihte sık sık tesâdüf edilen "Mo-ho" kelimesi "büyük" manasındadır.
10 İhtimal ki "Arslan" demek olacaktır.

affedilerek kardeşiyle birlikte ordu kumandanı tayin edildi. Sonra İmparator, Asena-hoai-tao'nun oğlu Hin'e "On âile Hanı" ünvanını ve Tu-ki-şiler üzerinde kumanda hakkını verdi. Karısı Li-şi "Uygur Prensesi" ünvanına nâil oldu. Mo-ho Tarhan bu lütuflardan dolayı mırıldanmaktan kendini alamadı. Bunlar, hele, Hin'in han olması kendisine pek haksız görünüyordu. So-lu'yu öldürmüş suikast heyetinin başı sıfatıyla mükâfât istiyordu. Onu sakinleştirmek için İmparator, bütün âilesiyle Çin'e getirtti. "Han" ünvanını verdi. Tebaası Tu-ki-şilerin idâresini de ona bıraktı. Fakat Hin dâima "Han" ünvanına sâhip kaldı.

Tataristan'ın bu tarafında artık her şey gâyet sâkin görünüyordu.
Sene:741 Mâverâünnehir şehirlerine dağılmış olan Türk prensleri Çinlilerin
Lie-tai-ki-su himâyesi altında gâyet sâkin şekilde yaşıyorlardı. Fakat o taraflara korku salan Araplar kendilerini o derece rahatsız ediyorlardı ki Şaş Kralı İ-na-tu-tun-kiu-le (Y-na-tou-tun-kiu-le) İmparatorun yardımlarını ricâ etmeğe mecbur kaldı. İmparator, yeni han Asena-hin'i Tataristan'a askerî bir kuvvetle göndermenin münâsip olacağını düşündü.

Asena-hin, Kiu-lan-çing[11] şehrine ulaşır ulaşmaz Mo-ho Tar-
Sene:742 han'ın hücumuna uğradı. Mağlup oldu. Öldürüldü. Mo-ho Tarhan,
Lie-tai-ki-su
Tam-şu "Han" ünvanını aldı. Fakat Gan-si kumandanı hemen yetişerek Çinlilerin uğradıkları tecâvüzün acısını çıkardı. Mo-ho Tarhan'ı idâm etti. Bunun üzerine Tu-mo-şi üç Türk âilesine "şe-hu" yahut vâli tayin edildi.

Bu kavimler o zamanlar eski kudret ve azametlerinden o kadar düşmüş ve muhtelif fırkalara o kadar dağılmış bir haldeydiler ki birbirlerine karşı mukâvemet edebilmek için civar hükümdarlardan yardım istemeğe mecbur kalıyorlardı. Çinliler, Tibetliler, Hoei-ke'ler, Araplar hep birer taraftan hücum ediyorlardı.

Vaktiyle Tibetlilere tâbi küçük bir Türk hükûmeti olan Hu-mi
Sene:743 Kralı Kie-kie-li-fu, Türklerin tarafını terk ederek Çinlilere geçti.
Lie-tai-ki-su
Sene:744 Şaş Kralı derhal Çin'in himâyesini talep etti. Yukarıda bahsi geçen o eski Yue-şi'lerin neslinden gelen ve Baktriyan kıt'asıyla İndüs'e civar taraflara yerleşmiş olan Jetler, İmparatora vergi gönderdiler. Fergana Kralı Arslan Tarhan Çinliler tarafından evlatlığa kabul edilmiş bir prenses ile evlendi.

---

11 Diğer adıyla Ta-lan-çing.

Gan-si şehrinde bulunan Çin kumandanı, Mo-ho Tarhan'ı idâm ettirdikten sonra "Tu-ki-şi Hanı" ünvanını Siyah fırka'ya mensup "İ-li-ti-mi-şi ku-tu-lu pi-kia Han" namında bir prense verdiler. Çin İmparatoru bunu "On âile Hanı" olarak tanıdı. İşte bu suretle Çin'in nüfûzu Doğu Denizi sâhillerinden Mâverâünnehir'in ortalarına kadar uzanıyordu.

Hindistan'ın kuzeyinde ve Mâverâünnehir'de sâkin bulunan kavimlerin hemen hepsi Çinlilerin kudret ve nüfuzundan korkuyorlardı. Kao-sien-çi namındaki Çin kumandanı bütün Batı'yı titretiyordu. Şaş şehrini yağma ederek Tibet reislerini ve Türk Hanı'nı tutuklayıp Çin'e göndermişti. Kaçmağa muvaffak olan Şaş Kralı'nın oğlu bütün Türkistan'ı dehşete vererek bütün Türkleri Çinlilere karşı silaha sarılmağa teşvik ediyordu. Hepsi Araplarla ittifak ederek "Dört Muhâfızlar"a hücum ettiler. Çin kumandanı mağlup oldu. Kayıplar vererek geri püskürtüldü. [12]

Sene 750.751.752

12 Bu kitabın yazılışından yaklaşık 100-150 sene sonra yazılmış kitaplarda, elbette kaynaklar da o zamana kıyasla epeyce artmış, Orhon'daki yazıtlar keşfedilip okunmuş, Turfan'daki kazılarda bir çok yazılı malzeme bulunup değerlendirilmiş, yeni Çin ve Orta Asya coğrafyası ve halkları ile ilgili pek çok bulgu, belge târihçilerin incelemesine sunulmuştur. Burada Çinlilerle Arap-Türk ittifakı netîcesinde yapılan bu muharebenin önemi ve sonuçları hakkında araştırıcıların dikkatle durmaları gerektiği kanaatındayım. Bu muhârebeden sonra Çin'in Batı'ya yürüyüşü tamamen durdurulmuş, Türklerle Müslüman Araplar arasındaki kanlı boğazlaşmalar da çok aza inmiş ve Abbâsî halîfelerinin iş başına gelişleriyle Türklere alaka ve itibar yoğunlaşmıştır ki, bu alakanın temelindeki faktörün de, burada çok basit surette geçiştirilen bir muharebede, Türklerin Arapları desteklemeleri olduğunu, araştırmacıların ortaya daha net bir şekilde çıkarmalarının lüzumuna inanıyorum. de Guignes, bu bilgileri hemen hemen tamamıyla birkaç Çin vekayinamesine istinaden ve Çinli târihçilerin tarafgir nakil ve değerlendirmelerine yer vermek suretiyle ilim âlemine sunuyor. Ve sanki sefâret heyetlerinin sık sık gelip gitmelerindeki ilişkilerin Çin'e tâbi olmak, Çin imparatoruna saygı ve bağlılıklarını sunmak gibi, bunların götürdüğü hediyeleri vergi gibi telakkî ediyor, öyle bir üslupla kitabını yazıyor. Bu kitabın, modern tarihçiliğin henüz gelişmeğe başladığı ilk devreye ait önemli bir kitap olduğu ve Asya Türk Tarihi hakkında (ister Hun, ister Tatar, ister Evtalit, ister Moğol ve sâir adlar kullanmak zorunda kalsın) Çin kaynaklarına dayalı toplu bilgiler veren bir eser olduğu unutulmadan, verdiği bilgiler yeni bulgularla desteklenerek yeni araştırmalar için malzeme olarak kullanılması gerektiğini belirtmeğe gerek yoktur. Ayrıca yazarımızın, Türk tarihinin Çin tarihi kadar eskiliğini, Çinli tarihçilerin, Çin'in en başından beri Türklerle devletler arası ilişkilerle birbirlerini tanıyıp bildiklerine dair değerlendirmesi çok kıymetlidir.

Bu kavimler bu suretle Araplarla ittifak ettikleri esnâda Abbasî Halîfelerinin ordularından rahatsız olan Mâverâünnehir'deki Si-tsao ve Gan Kralları Çinlilerden yardım istedilerse de İmparator onlara yardım kuvveti göndermedi.

Son han Çin'e gönderildikten sonra Tu-ki-şi Türkleri hansız
Sene:753 kalmışlardı. Bunun için, Siyah fırkaya mensup bir han seçerek kendisine "Ting-li-i-lo-mi-şi Han" ünvanını verdiler. Çinliler de bunu tasdîk etti. Fakat bu târihten sonra Hoei-ke'ler tarafından sürekli olarak Batı'ya doğru gönderilmekte olan Türkler Çin ile büyük çapta bir münâsebette bulunmadılar. Tataristan'da hüküm ve nüfuzları tamamıyla sâkıt oldu [düştü, bitti]. Diğer taraftan, Çinliler bütün İmparatorluğu zapt etmek tehlikesini doğurmuş olan âsî Gan-lo-şan ile uğraştıkları için yabancı memleketleri ihmal ettiler. Artık oralara ordu sevk edecek halleri kalmadı. Hatta en yakın kavimlerin bilhassa Hoten Kralı'nın yardımlarına bile muhtaç kaldılar.

Hoten Kralı beş bin kişi ile Çin'e gitti. Bu karışıklıklar hasebiyle
Sene:756 Batı kavimlerinin Çinlilere karşı besledikleri korku kalktı.

Araplar, İranlılar Kuam-çeo'yu nam-ı diğerle Kan-ton'u kuşattı-
Sene:758 lar. Orada bir kadı'ları vardı. Bütün depoları yağma ettikten sonra deniz yoluyla döndüler.

Bir müddet sonra, târihte, Siyah fırka'ya mensup O-to-poei-lo
Sene:759 namında bir handan bahs olunuyor ki Çin'e sefîrler göndermiştir.
Tam-şu Sonraları[13] Ko-lo-lu adında bir Türk diğer millet reisleri üzerinde bazı galebelere nâil oldu. İkāmetgâhını Sui-şe-çuen şehrine taşıdı. Siyah ve Sarı fırka taraftarlarından bir çoğu gelip orada kendisinin tâbi'iyyetine girdiler. Geriye kalan kişiler de Hoei-ke'lere tâbi oldular. Te-mang-le namında bir reis bir miktar Türk ile gidip Haraşar taraflarında yerleşti. Orada yalnız Şe-hu yâni vâli ünvanını aldı. İki yüz bin Türk Kin-şan dağlarına çekildiler. Bunun üzerine bütün Türk İmparatorluğu tamamıyla çökmüş oldu.

Yine Asya Tarihinin "Tataristan" dediği Türk İli coğrafyasındaki tarihini, yazar nasıl bir bütünlük içinde anlamış ve vermeğe çalışmışsa, bizim tarihçilerimizin de böyle bütünlük arzeden bir plan içerisinde tarihler yazmalarının gerektiğini kavramalarına ihtiyaç vardır ki, bunun da örneği Çin tarihçiliğinde tutulan yoldur. Esere hiçbir yerde müdâhale etmek istemedik. Ama bu noktada bu kısa hatırlatmayı yapmadan da geçemedik. (E.K.)

13 766 târihlerine doğru.

Lie-tai-ki-su
Ven-hien
Tum-kao

Ma'mafîh Tataristan'da ve bilhassa Çin civarında bir çok Türk aşîretleri kalmıştı. Bunların içinde en mühimmi Lop Gölü civarında oturan Şa-to aşîreti idi. 713 târihine doğru bu kavimler Asya'nın bu kısmında gâyet nüfuz ve kudret kazanmış olan Tibetlilerin akınlarından kurtulmak için Uygur'un kuzeyinde Pe-ning'e taşınmağa mecbur oldular. Fakat 785 târihinde Tibetliler Pe-ning şehrini zapt edince Şa-to Türkleri reisleri Çu-sie-tsin-çong ile birlikte Tibetlilere tâbi olmağa mecbur kaldılar. Onlar da kendilerini Şen-si vilayeti dâhilinde Kan-çeo'ya yerleştirdiler. Bu vilayetin büyük bir kısmı o zaman Tibetlilerin elinde bulunuyordu. Şa-tolar dâima Tibet ordularına refakat ederler, en önde yürürlerdi. Fakat bu Türkler sonra Çin İmparatorluğunu ele geçirdikleri için ileriki kitaplarda kendilerinden tafsîlatlı olarak bahsetmek üzere burada konuyu keseceğiz.

Şimdi yalnız Hoei-ke'ler Tataristan'ın hâkimi bulundukları esnâda Tataristan'da zuhûr etmiş bir kaç Türk prensliğinden bahs edeceğiz.

Sene:840
Kam-mu
Lie-tai-ki-su
Ven-hien
Tum-kao

Kie-kia-su yahut Kie-ku adında bir Türk milleti vardı ki Haraşar'ın kuzeyinde, eskiden Tim-lim ve Kien-kuen adı verilen ülkede yaşıyorlardı. Bu millet Paykal Gölü'nden itibaren Yenisea, Obi, İrtiş nehri boylarında yayılmıştı. Hatta bu nehrin batısına bile geçmişti. Bu memleket yazın sularla doludur. Kışın karlarla örtülüdür. Oldukça münbittir. O zaman burada yerleşmiş olanlar uzun boylu, kumral saçlı idiler. Senelerini on iki kısma ayırırlardı. Her ay bir hayvan ismi taşırdı. Üçüncüsüne "Kapan senesi" adını verirlerdi. Bu da bugün Tataristan'da kullanılan usule uygundur. 758 târihlerine doğru bu kavimleri Hoei-ke'ler mağlup etmişlerdi. Fakat Hoei-ke'ler zayıflamağa başlayınca, vaktiyle Hun Tanjusunun Sibirya'ya göndermiş olduğu Li-ling adında bir Çin kumandanın neslinden geldiğini iddia eden O-je namında bir reis "Han" ünvanını aldı, büyük muzafferiyetlere erişti, Hoei-ke'lerin arazisini tahrip etti. Bu savaşlar yirmi sene sürdü.

Sene:841
Lie-tai-ki-su
Sene:842

Hoei-ke'ler Hanı'nın zevcesi Çin prensesi Tai-ho'yu almış olan O-je Han bir çok tarhanlarla beraber onu Çin'e gönderdi. Fakat sefîrleri Hoei-ke'lerin eline düşmek felaketine uğradıkları için hep öldürüldüler. Han prensesi tekrar aldı.[14] Ertesi sene O-je Han,

[14] Burada bir anlam karışıklığı var, ama metin böyle; olduğu gibi aktarıyoruz. (E.K.)

sefirlerden hiçbir haber almadığı için Çin'e yaklaştı. Hoei-ke'lere tâbi bulunan bir çok yerleri zapt etti. Gan-si, Pe-ting ve Ta-ta'lar ülkesi zaten ona tâbi idi. Çinlilerle ittifak yapmak istedi. Sefirler vâsıtasıyla İmparator'a gâyet güzel beygirler hediye etti. O zaman Çin'de hükümran olan Vu-tsong bu hediyeleri aldı. Fakat bu fırsattan istifâde ederek Kie-kia-sulardan Gan-si'yi, Pe-ting'i istemek fikrindeydi. Bunların İmparatorluk için ne kadar zararlı birer mevki olduklarını nâzırları izâh etmeselerdi, isteyeceğinde şüphe yoktu.

Sene:843 Lie-tai-ki-su Kam-mu Sene: 844

Bununla beraber Çin'de Kie-kia-su'lara nezâret etmek üzere bir kumandanlık kuruldu. Han dâima vergi yollamakta devam etti. Hoei-ke'lere hücum etmek ve onların başlıca karargâhları olan Karakurum'da yerleşmek müsâadesini istedi. Çin İmparatoru, O-je'yi "Han" sıfatıyla mevkiine yerleştirmek üzere Tataristan'a bir kumandan göndermeyi düşünmüş, O-je'ye de "İm-vu-çing-mim Han" ünvanını vermişti.

Sene:845 Lie-tai-ki-su Kam-mu

Fakat Vu-tsong'un vefatı bu seyahati geciktirdi. Halefi Siu-en-tsong zamanında gerçekleşti. Uzun bir müddet bu kavimlerden artık hiç bahsedilmedi.

Sene:863 Lie-tai-ki-su Sene: 866

Sonraları O-je Han Çin İmparatoru İ-tsong'dan Çin mektep kitapları istedi. Hoei-ke'lerle savaşmak için izin istedi. Bir müddet sonra Çin'den takvim istedi. Çin'in işleri o zaman Çinlilere bu uzak kavimlerle anlaşmalar yapmağa imkân vermedi. Türkler gibi bunları da nazardan kaybettiler.

Sene: 925,928, 931

Buna rağmen Çin târihlerinde yine bazı kere Türklerden bahsedildiğine tesâdüf olunur. Hoen-kiai-leu adında bir Türk hükümdarından bahsederler ki Çin İmparatoru Çoam-tsong'a sefirler yollamıştır. Bu Türkler, İmparatorun halefi Mim-tsong'a, sonra Tsin sülalesinden İmparator Kao-tsu'ya da sefirler göndermişlerdir.

Tataristan'da Türk adını taşımış olan bu kavimlerin târihini işte bu noktada terk edeceğiz. Artık, Avrupa'ya geçmiş ve Hongri (Macaristan) kıt'asında yerleşmiş olanlarından bahsedeceğiz. Sonra da Müslüman Türklerin târihine geçeceğiz.

*

Yukarıda gördük ki Türkler, Büyük Han'larının zamanında İrtiş nehri yakınlarında Altay dağlarında ikāmet ederlerdi. Bütün Batı kavimlerini İmparatorluklarına bağımlı bir hale getirmişler,

fütûhâtlarını tâ Romalıların hudutlarına kadar genişleterek onlarla çok kereler muhârebe etmişlerdi. Büyük Han'lar Volga civarlarında bu nehirle Tanais havalisinde yerleşmiş olan Türklere nezâret etmek üzere bir kumandanlık oluşturmuşlardı. Türkler Bosfor[15] şehrine hücum için oradan geliyorlardı. Bu kıt'alarda Attila'yı takip etmiş, bu fâtihin vefatından sonra buralara çekilmiş olan bir çok Hunlar da vardı. Bir çok Uygurlar yahut Yunan târihçilerine göre Onigurlar Hunlardan sonra buraya gitmişlerdi. Bu kavimlerin hepsi Türklere tâbi idiler. Türkler onları esîr gibi telakkî ederlerdi.

Türklerin Tuna civarındaki memleketlerin durumları hakkında malûmatları vardı. Bundan dolayı doğu tarafında arâzi kaybettikçe batı tarafında yayılmağa çalışmaları ve nihâyet Hongri (Macaristan) kıt'asına geçmeleri hiç de şaşılacak bir şey değildir. Hepsi birer ayrı isim taşıyan aşîretlere bölünmüş oldukları için bu kavimlerden bir çoğu Avrupa'ya geçtikten sonra yahut Roma İmparatorluğu hududu üzerinde muhtelif isimlerle tanınmışlardır. İşte Huzarlar (Khozars), asıl Türkler, Patzinaslar (Patzinaces)[Peçenekler], Uzlar (Uzes), ihtimal ki Bulgarlar ve Ulahlar (Valaques) bu kabîldendirler. Menandros

15 Sonraki adı "Kerç" olan Kırım'da önemli bir liman şehri. (E.K.)

-1-
HUZARLAR

Çinlilerin Ko-sa Türkleri adı verdikleri Huzarlar Kersones Tavrik (Chersonése Taurique) yani bugün Kırım tabir olunan havâlide yerleştiler. Bir Hâkan yahut Han'ın idâresi altındaydılar. Rusya'nın tâ kuzey memleketlerine kadar hüküm ve nüfuzlarını genişletmişlerdi. Heraklius, Yunan yazarlarının Doğu Türkleri namını verdikleri Huzarların ittifakına tâlip oldu. Onlarla İran Hükümdarı Husrev'e karşı bir anlaşma akdetti. Bunun üzerine Huzarlar, Han'dan sonra en büyük reis olan Ziebil'in kumandası altında Derbend Boğazı yoluyla Âzerbaycan'a girdiler, etrafı kan ve ateş içinde bıraktılar, büyük tahribâtta bulundular. Bunlara katılmak üzere Lazistan'dan hareket etmiş olan Heraklius Huzarlar ve reisleri Ziebil tarafından büyük bir saygıyla kabul olundu. İmparator gerek Ziebil'e gerek başlıca reislerden birine büyük hediyeler verdi. Kızı Evdoksiya (Eudocie)'nın dest-i izdivâcını Ziebil'e vaad etti. Ertesi sene yine birlikte İran cihetine yürüdüler. Bir müddet sonra Heraklius Evdoksiya'yı göndermek istedi. Fakat Ziebil'in ölümü üzerine prenses yarı yoldan dönmeğe mecbur oldu.

Ven-hien
Tum-kao
Theophan le Confesseur
Sene:625

İkinci Justinyen, Tiber Apsimar tarafından imparatorluktan mahrum bırakıldığı zaman gizlice Huzarlar Hâkanı'nın yanına çekilmişti. Hâkan, firarî İmparatoru güzel kabul ederek ona hemşiresi Teodora'yı verdi. Fakat sonra Apsimar'ın verdiği paraya dayanamayarak Justinyen'i öldürtmeğe râzı oldu. Bu tasavvurdan haberdar olan Teodora kocasını meseleden haberdar etti. Justinyen ihtiyatlı davrandı. Kendisini öldürmekle görevlendirilenleri o öldürttü. Bulgarların hükümdarı Terbelis'in yanına kaçtı. Justinyen tekrar tahta çıktığı vakit zevcesi Teodora'yı İstanbul'a getirtti. Bundan Tiber namında bir oğlu dünyaya gelmişti. Justinyen sonra Kersones sâkinlerine karşı harb etmek istediyse de yolu üstünde Huzarlara tesâdüf etti. Bunlar kendisini çekilmeğe mecbur ettiler.

Sene:697
Theophan le Confesseur
Zonaras
Cedrenus
Glikas
Sene:703

Leon L'İsoriyen (Léon l'Isaurien)'in hükümranlığı sırasında Huzarlar, hâkanlarının oğlu Ben-haf'ın kumandası altında oldukları

Sene:710
Zonaras
Theophan le Confesseur
Sene: 720

halde Medi (Medie) kıt'asına ve Ermenistan'a girdiler, oralarını tahrip ettiler. Halîfe Yezîd namına orada vâli bulunan Amr onlara karşı Cerrah ibn Abdullah'ı gönderdi. Bu kumandan mağlup oldu. Erdebil yakınında maktül düştü. Askerlerinden bir çoğunu da kaybetmişti.

Yezîd'in halefi olan Halîfe Hişâm Huzarlardan intikam almak için kumandan Mesleme'yi sevk etti. Büyük bir muhârebe yapıldı. Araplar hiçbir muvaffakıyete nâil olamayarak çekilmeğe mecbur oldular. Birkaç sene sonra Huzarlar Derbend Boğazı'ndan çıkarak Gürcistan'ı tahrip ettiler. Araplarla muhârebeye tutuştular. Her iki taraf da savaş alanında bir çok ölü bıraktı.

Sene: 731
Theophan le Confesseur
Sene:764

Huzarların Araplara tâbi olan ülkelere bir hücum daha yaptıklarını târih bize haber veriyor. Bermekî âilesinden Fazl ibn Yahyâ Huzarlar Hâkanı'nın kızıyla izdivâcı kararlaştırmıştı. Hâkan'ın kızı Bardea yolda vefat etti. Yanında bulunanlar Hâkan'a kızının öldürüldüğünü söylediler. Bundan dolayı Huzarlar Derbend üzerinden Müslümanların memleketlerine girdiler. Yüz binden ziyâde esîr aldılar. Bunları hep katlettiler.

Ebu'l-Ferec

İmparator Teofil (Teophile)'in hükümranlığı zamanında Huzarlar Beği, Tanais nehrinin batısında, İmparator'un kendisine göndermiş olduğu Petron namında bir kumandan marifetiyle Sarsele (Sarcele) yani "Beyaz ikametgâh" şehrini binâ ettirdi.

Görülüyor ki Huzarlar Gürcistan'ın kuzeyindeki memleketlerde uzun müddet kalmışlardır. Orada bir çok aşîret yahut kabîlelere bölünmüşlerdir. Bunların hepsi aynı bir milletten çıkmış olmakla beraber her vakit birbirlerine bağlı bulunmadılar. Ortaya çıkan dâhilî muhârebeler içlerinden bir kısmının ayrılıp âdeta yeni milletler teşkil etmelerine meydan verdi. Asıl Türklerin yanına çekilen Kabarlar (Cabares) işte bu kabîldendir. Bunlar sonra Patzinasların [Peçeneklerin] işgal ettikleri yerlerde yerleşmişlerdir. Arkalarından Nesler (Neces), Macarlar, Ortojormatlar (Ourtugermat), Tariyanlar (Tarians), Jenaklar (Genach), Karlar (Care), Kaslar (Caces) da geldiler. Bunlar hep Huzar milletine mensuptular. Fakat sâir Türklerle birleştiler. Çünkü bütün bu Türkler hatta Tataristan'da bile aslında bir millet iseler de muhtelif taraflara dağılmaları, yabancı milletlerle münâsebetlere girişmeleri dolayısıyla lisanlarında farklar oluşmuştur.

Constantin Porphyrogenete

-2-
MACARLAR
YAHUT HONGRUVALAR

Palus Meotid'in ve asıl Huzar ülkesinin kuzeyinde sadece Türk namı altında bilinen bir çok aşîretler bulunuyordu. Kabarlar işte bu aşîretlere katıldılar. Voyvoda ünvanını taşıyan Lebedias namında bir kumandanın idâresi altındaki bu Türklere Sabarto-asfallar (Sabarto-asphales) adı da veriliyordu. Bunlar yedi aşîrete bölünmüşlerdi. Her birinin ayrı bir voyvodası vardı. Bütün seferlerinde Huzarlara refâkat ettiler. Huzar Hâkanları bunların hizmetlerine mükâfâten reisleri Lebedias'a kızını verdi.

Aynı zamanda Hazar Denizi'nin kuzeyinde ve Volga, Yayık nehirleri boyunda yerleşmiş olan Patzinaslar [Peçenekler], Huzarlara savaş açtılar. Diğer bir Türk kavmi olan Uzlar daha doğuda yerleşmişlerdi. Bunlar Patzinasların aleyhine kalktılar. Çünkü Patzinaslar müthiş bir millet olmak üzere telakkî ediliyorlardı. O zaman Kangar yani "cesur" namını taşıyorlardı. Uzlarla Huzarlar Patzinasları bozdular, Volga civarlarını terke mecbur ettiler. Bir çoğu Palus'un kuzeyine ve Türklerin yerleşmiş oldukları memleketlere çekildiler. Bazıları Uzlarla kaldılar. Çok geçmeden muharebe Türklerle Patzinaslar arasında başladı. Türkler mağlup ve firâra mecbur oldular. İki kısma ayrıldılar. Bir kısmı doğu tarafına, Derbend ve Gürcistan'a çekildiler Orada Sabarto-asfallar namı altında bir müddet pâyidar kaldılar.

Kabar adı verilen ve bir müddet evvel Türklere katılmış olan Huzar aşîretinin de doğuya geçenler arasında bulunması pek muhtemeldir. Çünkü orada el'an Kabardinyenler(Cabardiniens)'e tesâdüf olunuyor. Kabardi (Cabardie) kıt'ası ise diğer adıyla Çerkesistan(Circassie)'dır. Yukarı ve Aşağı Kabardi kıt'ası Çerkesistan dağlarının güneyinde bulunup Terek (Terk) ve Sunç (Suntech) nehirlerine, Tulinzi (Taulinzi) dağlarına kadar uzanır.

Yukarı Kabardi kıt'ası yüksek dağlarla çevrilidir. Tulinzi, Avarlar, Kubanlar (Cubans) ve Gürcüler denilen kavimlerin ortasında yer alır. Kabardi kıt'ası sâkinlerine verilen Çerkes ismi aynı namı taşıyan bir kavimden yahut Kerkes'ler yahut Kerkıs'lardan geliyor. Bunlar eskiden Paykal Gölü taraflarında sâkin idiler. Büyük bir ihtimalle bazı aşîretler sâir Türk aşîretleri tarafından sürüklenerek batı tarafına geçmiş, Kabar Türkleriyle ve sâir civar kavimlerle karışmış olacaktır. Garber

Patzinaslar [Peçenekler] tarafından atılan Türklerin ikinci kısmı, reisleri Lebedias'ın idâresi altında oldukları halde daha batıda yer alan ve Atel Suyu (Atelsusu) denilen bir yere çekildiler. Sonraları Huzarlar Hâkanı, Lebedias'ı bütün Türklerin reisi yapmak istedi. Fakat Lebedias Hâkan'a teşekkürler ederek bu şerefe Salmults'un yahut onun oğlu Arpad'ın daha layık olduğunu söyledi. Arpad Türklerin genel muvâfakatıyla reis seçildi. Huzarların âdetlerine göre bir kalkan üzerinde havaya kaldırıldı. Türklerin çekilmesinden sonra Patzinaslar, zapt ettikleri memlekette tamamıyla yerleştiler.[16] Bunu muhtelif kısımlara ayırdılar. İhtimal ki halkın oluştuğu muhtelif aşîretlere göre bir taksim yapmışlardı. Birinci sancağa Ertem, ikinciye Tzur, üçüncüye Jila (Gyla), dördüncüye Kulpe (Culpée); beşinciye Şaroboe (Charaboë), altıncıya Talmat, yedinciye Şopon, sekizinciye Tzopon adını verdiler. Bu sancakların her biri bir reis tarafından, bütün Tataristan'da gördüğümüz âdetlere uygun olarak idâre ediliyordu. Ölümlerinde yerlerine oğulları değil kardeşleri çıkıyordu. Bu sekiz büyük aşîret daha az mühim kırk aşîrete taksim olundu. Bunların da birer reisleri vardı. Birinci reislere bağlı idiler. Danapris nehrinin doğusuna ve batısına yayılmışlardı. Constantın Porphyrogenetes

Patzinaslar [Peçenekler] bu memlekette yerleştikten sonra batı taraflarında bulunan Türklere savaş açarak onları mağlup ettiler ve reisleri Arpad ile birlikte Büyük Moravia havalisine sığınmak mecburiyetinde bıraktılar. Bunlar orada birleştiler ve Hongruvalar (Macarlar) adı altında maruf oldular. Bu kavimler kendilerine Macar adı verirler. Türklerle beraber çekilmiş olan Huzar aşîretlerinden birinin ismi Macar olduğunu yukarıda göstermiştik. Hongruva adı şüphe yok ki Onogur isminden gelmiştir. Bizans yazarlarından

16 Konstantin zamanında oraya elli seneden beri sâhip idiler.

bazıları Volga'nın batısına geçen ve orada vatandaşları Türklerle karışarak onlarla birlikte Moravia kıt'asına giden Uygur aşîretlerine bozulmuş bir şekilde bu adı verirler.

Arpad bugün de Macarların yahut Hongruvaların ilk hükümdarı ve başlıca bir reisi olmak üzere tanılmaktadır. Salmults'un oğlu idi. Tvoroç buna Almus diyor. Babası Ujek(Ageck)'in oğlu Elöd (Eleud) Şitistan kıt'asında hükümran idi. Ve Attila'nın neslinden geldiğini iddia ediyordu. Macar târihçilerinin ismini zapt ettikleri bu Ujek, yukarıda gördüğümüz gibi, 840 târihlerinde Tataristan'da İrtiş nehrinin batısında hükümran olan O-je Han olabilir. Fakat faraziyât ve tahminleri bırakalım ve bu Şit milletine âit olayları hikâye edelim. Macar yazarları bütün bu istila ile Macarların Hongri kıt'asına yerleşmeleri hakkında uzun ve detaylı malûmât veriyorlar. Fakat verdikleri malûmât pek belgelere dayalı görünmüyor. Hakîkatten mümkün olduğu kadar ayrılmamak için yalnız Yunan târihçilerinin eserlerinde mevcut olan vak'aları hikâye etmek fikrinde isek de asıl milletin kendisinde muhâfaza edilmiş olan an'anelerden biraz bahsetmeyi de elzem gördük.

Tvoroç

Hongruvaların geldikleri zaman hakkında fikirler muhteliftir. Bazıları bunun miladî 744 târihinde gerçekleştiğini iddia ediyorlar. Başkaları ise 889 milâdî târihinde geldiklerini söylüyorlar ki bunun daha doğru olması muhtemeldir. Bu iddia târihle daha örtüşüyor. Hakîkaten 912 târihinde hükümran olmağa başlamış olan Konstantin Porfirojenet (Constantin Porphyrogenete) eserini yazdığı târihten takriben elli sene evvel Türklerin Patzinaslar tarafından atıldıklarını söylüyor ki 862 senelerine tesâdüf eden bir vak'a demektir. Hongruvaların 889 târihinde geldiklerini iddia eden Rheginoun 908 târihlerine doğru yani Macarların istilaları zamanında hayattaydı. Onun için şâhitliği diğerlerine tercih edilmek gerekir.

Tvoroç
Danzan
Bonsinus
Rheginoun

Macar târihçilerinin ifâdelerine göre Macarlar memleketlerini terk ettikten sonra Rusya'yı geçtiler, Kiow [Kiev]'e uğradılar, kartallarla dolu dağlarda oturdular. Bu hayvanların kendilerini taciz etmeleri yüzünden Erdelö (Erdeleu) ülkesine çekilmek zorunda kaldılar ki görünüşe bakılırsa Konstantin Porfirojenet tarafından Etelkuzu (Etelcuzu) denilen yer olacaktır. Yolda Macarlar her biri 30.857 kişiden oluşan yedi kolordu teşkil etmişlerdir. Toplam iki yüz on altı bin kişi tutuyordu. Şitistan'dan bu kadar kalabalıkla

Tvoroç
Analrosien

çıkmışlardı. Bunlar yüz sekiz kabîleden toplanmışlardı. Erdelö ülkesinde kadınlarını, çocuklarını, mallarını emniyet altında bulundurmak için yedi hisar yaptılar. Sonraları Tötonlar (Theuton)'ın buraya Zibenburg (Sieben-bourg) yani "Yedi Hisar" adını verdikleri iddia olunuyor.

Macarların başlarında yedi reis vardı. Birincisi Arpad, ikincisi Bolşu, üçüncüsü Jyula [Gyula?], dördüncüsü Kund (Cund), beşincisi Leel, altıncısı Verbulşu, yedincisi Urs idi. Rum târihçileri bu reislerden üçünü tanırlar ve onları Türklerin reisi olmak üzere gösterirler. Zonaras Tvoroç

Macarlar Erdelö yahut Etelkuzu ülkesini terk etmeden evvel Kutların [Kundların?] oğlu Kusid(Cusid)'i Tuna civarlarında keşifte bulunması için gönderdiler. O zaman bu sancakta Soyatopolk namında bir prens hükümrân idi. Kusid onu buldu. Ziyaret sebebini anlattı. Soyatopolk Hongruvaların ziraatle meşgul olan kavim oldukları ve kendisine faydalı olacakları mülahazasıyla bunların temsilcilerini ikramlarla kabul etti. Kusid dönerken Tuna nehrinin suyundan bir şişe, bir parça kara toprak ve bir miktar ot aldı. Arâzinin biteklik gücünü göstermek istiyordu. Her halde Macar milletinin an'anesi böyledir. Macarlar da Soyatopolk'a takımlarıyla beraber beyaz bir at hediye ettiler. Sonra Panoni kıt'asına misâfir değil sâhip ve hâkim sıfatıyla girdiler. Soyatopolk'u oradan çıkarmağa teşebbüs ederek Tuna sâhilinde kendisini mağlup ettiler. Soyatopolk Tuna'da boğuldu. İşte bu suretle Macarlar büyük Moravia kıt'asına yerleştiler.

O zaman Bulgar Krallığı ile Rum İmparatorluğu'na pek yakın bulunduklarından Macarlar çok geçmeden onlarla harbe giriştiler. Bulgarlar bu imparatorlukta Huzarlardan, Türklerden ve Macarlardan çok evvel görünmüşlerdi. Eskiden Asya Sarmatya'sında yani Volga nehrinin batısında yer alan ovalarda oturuyorlardı. Bir çok Macarlara göre "Bulgar" adı Volga nehrinden gelmiştir. Bulgarlar Kotraji (Cotragi), Unorobondo-bulgar (Ounorobondo-boulgares), Onogondurlar (Onogondours) adını da taşımışlardı. Kapçak kıt'asına dağılmış olan Kangıllar yahut Kamlılar adı altında tanınmış olan milletlere mensup olmaları büyük bir ihtimaldir. Sonra batıya doğru çekilmeğe mecbur olarak Sarmatya kıt'asında bulunan Hunlar gibi kavimlerle karışmış olacaklardır. Çünkü bu Onobondo [Onorobon- Sene: 890 Zonaras Leon Nicephor Ducas

do?], Onokondor [Onogondur?] isimlerinde Hunların hüviyeti pek âlâ fark ediliyor.

Nicephor Ducas Theophan le Confesseur

Bulgarlar 665 târihinden biraz evvel bilinmeğe başlamışlardı. Volga ve Kufis (Cuphis) nehirleri civarında yerleşmiş oldukları esnâda Kurat (Curat) adında bir kral tarafından idâre ediliyorlardı. Kurat, öldüğünde beş evlat bıraktı ve bunlara nifak ve şikākdan kaçınarak birlik halinde yaşamalarını vasiyet etti. Oğullarından birincisinin ismi Basyan (Basian), ikincisinin Kotragus (Cotragus), üçüncüsünün Asparuk (Asparuch) idi. Diğer ikisinin isimleri bilinmiyor. Bu Bulgar reisleri çok geçmeden babalarının nasîhatını unuttular. Birbirlerinden ayrıldılar. Her biri milletin bir parçasıyla yeni ülkeler araştırmağa çıktılar. Eski memlekette yalnız büyük evlat kaldı. Kotragus Tanais[17] nehrini geçti. Bu nehrin sol sâhilinde yerleşti. Dördüncüsü Tuna boyunca Panoni kıt'asına geldi. O zaman buranın sâhipleri Avarlar idi. Beşinci evlat Pentapol dö Raven (Pentapole de Ravenne) kıt'asına girdi, orada Romalılara haraç-güzar oldu.

Bulgar Krallığı'nın kurucusu olan üçüncü oğul Asparuk'tur. Tuna civarlarına Danapris ve Danastris[18] nehirleri yakınına gitmiş, her taraftan yalçın kayalarla ve bataklarla çevrili bir yer bulmuştu. Buraya Ogl namını verdi. Basyan'ın arkası sıra gitmiş olan Bulgarlar Huzarlar tarafından itaat altına alındılar.

Nicephore Ducas Theophan le Confesseur Zonaras Cedrenus

678 târihine doğru Bulgarlar Tuna civarındaki vilayetlere tecâvüz ettiler. Kostantin Pogonat bunları çıkarmak istedi. Fakat Mesembri (Mesembrie)'ye çekilmesi bir firar gibi anlaşıldığı için ordusu mahv oldu. Bulgarlar Tuna'yı geçtiler, civar memleketlerde yerleştiler. Büyük ihtimale göre Korat'ın üçüncü oğlu Asparuk'un göçü bu târihte gerçekleşmiştir.[19] İmparator, bu Bulgarlarla utanç verici bir barış anlaşması akdetmeğe mecbur oldu. O târihten itibaren Bulgarlar, İmparatorluğa akınlar yapmaktan geri durmadılar. İkinci Justinyen, Kostantin'in Bulgarlarla yapmış olduğu anlaşmayı bozdu, onlara artık vergi vermemeğe başladı. Fakat biraz sonra

17 Don nehri. (E.K.)

18 Dinyeper ve Dinyester nehirleri. (E.K.)

19 Metinde bu cümle şu şekildedir: "Büyük ihtimale göre Asparuk'un dördüncü oğul Korat'ın göçü bu tarihte gerçekleşmiştir." Karışmış görünen bu cümle, yukarıdaki izahlara göre düzeltilmiş oldu. (E.K.)

mahrum olduğu imparatorluğu geri almak için bu kavimlerin yardımına mazhar olmayı bir bahtiyarlık bildi. Sonra Bulgarlarla yine bozuştu. Ordusu mağlup oldu. Kendisi perîşan bir halde İstanbul'a kaçtı. Filipikos Bardan (Philippicus Bardanes) zamanında barbarlar bütün Trakya'yı tahrip ederek pâyitaht kapılarına dayandılar. Tahttan indirilen Artemius onların yanına sığındı. Fakat kendisini Leon İsorien'e [Léon l'Isaurien] teslim eylediler. Kostantin Kopronim (C. Copronyme) Bulgarlarla muhârebelerde ara ara mağlup oldu. Nihâyet onları itaat altına alamadan öldü. Halefleri daha bahtiyar çıkamadılar. Nisefor (Nicephore) Bulgarları pek kötü bir duruma düşürdü. Fakat Bulgarlar kendisini öldürdüler. Yunan [?] ordusu bozuldu. İmparatorun başından bir tas yapılarak Bulgar Kralına kadeh hizmetini gördü. Mişel Rangab (Michel Rangabe) zamanında Bulgarlar Mesembri'yi aldılar, yağma ettiler. Vasil(Basil)'in oğlu Mişel (Michel) zamanında Bulgar Kralı Bogoris ve bütün tebaası Hıristiyanlığı kabul ettiler. Artık Yunanlılarla barış halinde yaşadılar.

Fakat Bizans İmparatorluğu kumandanları Bulgarlardan haksız olarak çok miktarda asker toplamak istiyorlardı. Muhârebe için bir vesîle arayan Bulgar Kralı Simeon bu fırsattan istifâde ederek İmparatorluk vilayetlerini tahrip etti. İmparator Leon bir ordu gönderdi. Ordu kesin bir hezîmete uğradı. Bulgarlar esîrlerin burunlarını kestikten sonra onları İstanbul'a yolladılar. Sene:890

Bu hakāretin intikāmını almak için Leon, Tuna nehri sâhilinde oturan ve Arpad ile Kusan (Cousan) adlarındaki reislerin idâresi altında bulunan Türklere yahut Hongruvalara büyük hediyeler göndererek onları Bulgarlara savaş ilan etmeğe teşvik etti. Kendisi de asker toplayarak, kumandasını Nisefor Fokas(Nicephore Phocas)'a verdi. Aynı zamanda Simeon'a da bir sefîr yolladı. Görünüşte maksad barış müzâkeresiydi. Fakat hakîkatte bu sefîr Bulgarların hareketlerini tedkîk edecekti. Sefîrden şüphelenen Simeon onu zincire vurdurdu. Fokas'ın üzerine yürüdü. Türkler bu sırada Tuna'yı geçerek Bulgaristan'a girdiler, büyük tahribât yaptılar. Simeon Türklerin akınlarını durdurmak için Fokas'ı bırakmağa mecbur oldu. İki millet Tuna sâhilinde muhârebeye tutuştular. Bulgarlar mağlubiyete uğradılar. Simeon perîşan bir halde Dorostol(Dorostole)'e diğer adıyla Distra'ya çekildi. Türkler aldıkları esîrleri Rumlara sattılar. Zonaras Leon Cedrenus

Sonra Bulgarlarla İmparator arasında bazı barış teklifleri vukûa geldi. Fakat Simeon Türklerin cephane ve silahları bulunmadığını, Romalıların onlara yardım etmek istemediklerini haber alınca, memleketlerine tecâvüz ederek büyük bir kıtâl yaptı.

Sonraları Türkler yahut Macarlar İmparatorluk arâzisine yayıldılar, bütün Trakya'yı tahrip ettiler. Bu akınları tekrar tekrar yaptılar. Bir müddet sonra İstanbul İmparatoruyla mülâkat etmiş olan iki reisleri, Bologud ile Jilas (Gylas) Hıristiyanlığı kabul ettiler ve Patris (Patrice) ünvânıyla memleketlerine döndüler. Yanlarında bir de Piskopos vardı ki bir çok Hongruva'yı Hıristiyan dinine çekmiştir. Jilas, dininde sebat etti ve sükûn içinde yaşadı. Fakat Bologud atalarının dinine dönerek Yunanlılara karşı harbe başladı. Sonra Fransızlar kendisine hücum ettiler. Esîr düştü ve asıldı. Bu olaydan bahseden Macar târihçileri Bologud'a "Bulşu" (Bulchu) namını veriyorlar ve Leel adında başka bir reisle Ratisbon'da asıldıklarını söylüyorlar. Kabahatleri İmparator Birinci Konrad'ı öldürmeleriydi.

Bu Hongruvalar imparatorluğa yaptıkları akınlar esnâsında bazı
Sene:919 kere İstanbul'a kadar ilerlediler. Onlara karşı Teofan(Theophanes)'ı
Sene:934 göndermeğe mecbur oldular. Teofan kendilerini püskürttü ve beş senelik bir mütâreke akdetti. Nisefor Fokas'ın hükûmeti zamanında Trakya'yı yeniden tahrip ettiler. İmparator, Bulgaristan Kralı Piyer'e Türklerin Tuna nehrini geçmelerine müsâade etmemesini yazdı. Fakat Bulgaristan Kralı, bu kavimler kendi ülkesine girmiş oldukları zaman istediği imdat kuvvetini İmparator'un göndermemesine kızgın bulunduğu için, İmparator'a onlarla akdetmiş olduğu muâhedenin buna mâni olduğu yolunda bir cevap verdi. İmparator intikam almak için Kolosir(Colocyr)'i Bulgarlar aleyhinde savaşmağa teşvik etmek üzere Rusların kralı Sviyatoslav (Swiatoslaw)'a gönderdi. Yağmacılıktan başka bir şey düşünmeyen bu Ruslar, İmparatorun arzusunu yerine getirmek için hiç zorluk çıkarmadılar. Birkaç sene sabırla Bulgaristan'ı tahribe geldiler. Fakat sonraları Jan Zimis (Jean Zimisces) zamanında Bulgaristan'ı tamamıyla ele geçirerek Bulgar reisleri Boris ile Romen(Romain)'i mağlup ettikleri için kendileri Bulgaristan'a yerleşmek istediler. İmparatorluğu ele geçirmek üzere Kolosir'e yardım vaadinde bulundular. Kolosir de Bulgaristan'ı onlara vermeği taahhüd etti. Bu anlaşma üzerine Ruslar İmparatorun sefirlerine kötü davranmağa başladılar. İşler o kadar azdı ki

Zimis, Bardas Sklerus'un kumandası altında bir ordu göndermeğe mecbur oldu. Sviyatoslav derhal Bulgarlar, Şitler, Patzinaslar ve Polonya kıt'asını işgal eden Türklerle barış yaparak üç yüz bin kişilik bir ordu ile bütün Trakya kıt'asını tahrip etti.

Bu muharebenin sonu benim konumun dışındadır. Maksadım Türklerin yahut Macarların – ki bizim aramızda Hongruvalar adıyla daha çok marufturlar- ne şekilde Panoni kıt'asına geçip orada yerleştiklerini göstermektir. İmparatorluk arâzisine akınlar yapmak, orada hem-civar kavimlerle ittifaklar akdetmek yüzünden Rumları korkutmuşlar ve bulundukları memlekette pâyidar olabilmişlerdir. Arpad namındaki ilk reislerinin Zoltan isminde bir oğlu oldu. O da Toksum(Toxum)'un pederidir. Bundan Jeyza (Geiza) ve Mişel dünyaya gelmişlerdir. 961 târihinde Jeyza Sent Etiyen (Saint Etienne) namıyla da ilk Macar Kralı olmuştur. Bu târihin bundan aşağısını Macar târihçilerine bırakıyorum. Ben, Türklerle Rusların muhârebeleri esnâsında Bizans İmparatorluğu'nu gelip tahrip etmeğe başlamış olan Patzinasların târihine dönüyorum. Tvoroç

-3-
PATZİNASLAR [PEÇENEKLER]

Patzinaslar eskiden Volga ve Yayık nehirlerinin sâhillerinde oturuyorlardı. Uzlarla Huzarlar onları oradan kovdular. İçlerinden bir kısmı Uzlarla karıştı. Diğerleri Türklerin yaklaşık olarak elli sene evvel zapt etmiş oldukları ülkelere göçtüler. Danapris nehrinin sâhillerinde yer alan bütün araziyi aralarında paylaştılar, başlıca sekiz aşîret[20] teşkil ettiler. Bunlar da daha küçük bir takım kısımlara ayrılmışlardı. Sonra bu yerleştikleri yerden civar kavimlerin ülkelerine akınlar yaptılar. Türkler bunlardan pek korkarlardı. Yunanlılar bu Patzinaslarla barış halinde yaşadıkları vakit ne Türklerden ne Ruslardan ne de Bulgarlardan korkacak bir şeyleri kalmıyordu.

Constantin Porphyrogenetes

Patzinaslar ilk defa olarak Rusya'ya girdikleri vakit bu kuzey mıntıkasında bir krallık kurmuş olan İgor ile barış yaptı. Oradan Tuna'ya doğru indiler. Bulgarlara karşı Yunanlılarla ittifak ettiler. Sonra İgor onları bozdu. İstanbul İmparatorluğuna akınlar yapmak için onlarla birleşti. Tuna'ya kadar ilerlediler. Rumların yolladıkları büyük çapta hediyeler İmparatorluğu kurtardı. İgor'un ölümünden sonra oğlu Sviyatoslav'ın zamanında Patzinaslar Kiov(Kiev?)'u muhâsara ettiler.

Atal Russien Sene: 925, 930 Leon Sene:968

Vasil'in birâderi olan İmparator Konstantin'in hükümdarlığı zamanında Tuna'yı geçtiler. Fakat Sirmık Vâlisi kendilerini püskürttü. Tekrar Kiev üzerine taarruz ederek hücumlarını birkaç defa tekrar ettiler. Novogorod'da bulunan Yaroslav (Yaroslaw) Varejleri (Vareges), Skalavları (Sclaves) topladı ve onları attı.

Zonaras Cedrenus Sene: 1018

Konstantin Monomak (C. Monomaque)'ın hükümranlığı zamanında hep Tuna nehrinin öte tarafında sâkin bulunan bu kavimler, Tirak (Tyrack) namında bir reisin idâresi altındaydılar. Bu hüküm-

Sene:1032 Zonaras Cedrenus

---

[20] Bu sekiz aşîret aşağıdaki gibidir: 1) Ertem, 2) Tzur, 3) Jiyla (Gyla), 4) Kulpe, 5) Şaroboe, 6) Talmat, 7) Şopon, 8) Tzopon. Danapris nehrinin iki sâhilinde Bulgaristan'a, Türkiye'ye, Rusya'ya ve Huzâristan'a kadar yayılıyorlardı.

dar her ne kadar meşhur bir âileye mensup idiyse de korkaklığından ve Sejen(Segenes)'in millet üzerinde nüfuz kazanmasına müsaade ettiğinden dolayı bütün tebaasının nefretini kazanmıştı. Sejen pek cesurdu. Çok kere Uzları mağlup etmişti. Bu iyi hareketler kendisine karşı hükümdarın husûmetini davet ettiğinden Boristen (Borysthene) bataklıklarına kaçmağa mecbur oldu. Oradan bazı adamlar göndererek iki aşîreti isyana teşvik etti. Sonra Tirak'a karşı yürüyerek onu kovdu. İmparatorluk arâzisine geçti, Dorostol'a geldi. İmparatora hizmet arzında bulundu. İmparator İstanbul'a getirtti. Sejen orada vaftiz edildi. Patris ünvanını aldı. Tebaası da Hıristiyanlığa girdiler. Kendilerini İster yahut Tuna nehri sâhillerinde iskân ettiler. Oradan sâir Patzinaslar üzerine akınlar yaptılar. Tirak bundan dolayı İmparatora şikâyet etti. Bütün milletin Tuna nehrini geçeceğini söyledi. Konstantin Monomak Sejen'i sahiplenmeğe devam ettiği için Tirak buzlar üstünden Tuna'yı geçti. Sekiz yüz bin kişi ile bütün o civardaki vilayetleri tahrip etti.

İmparator derhal Sejen'i çağırdı. O da İstanbul'a gitti. Fakat yolda hayatına kasdetmiş olan üç Patzinas tarafından hücuma uğradığı için bunu İmparatorun düzenlemiş olmasından şüphe edildi. Sejen'in bu hareketten pek öfkelenmiş olan tebaası geceleyin giderek Emus'un öte tarafındaki Patzinaslara katıldılar. Hepsi birden Edirne'ye yaklaştılar. Konstantin Aryanit (C. Arianites) bunların bir kolunu mağlup ettiyse de sonra kendisi de mağlup oldu. Nisefor Doğu ordusuyla bu vilayetlerin imdadına koştu. Bunlar da mağlubiyete uğradılar. Patzinaslar her tarafa dağıldılar. Edirne'ye kadar geldiler. Orada Rumları bozdular. Reislerinden birini kaybetmeleri üzerine çekildiler. Bu havâlide sıkışmış kalmış olan Roma ordusu nu bu hal kurtardı. Sejen'i zincire vurdurmuş olan İmparator silah bırakmaları için onu Patzinaslara yolladı. Bu kavimler o zaman Trakya'yı, Makedonya'yı tahrip ediyorlar, işitilmemiş zulümler yapıyorlardı. Sejen yanlarına gelir gelmez kendisini parça parça ettiler. Brien (Brienne) ile Minsu Akolutus (M. Acoluthus) Edirne'ye gittiler. Patzinasları Emus civarlarını terke mecbur ettiler. Sonra Makedonya'da onları bir defa daha mağlubiyete uğrattılar.

Alınan esîrlerden on beş bin kişilik bir ordu teşkil ederek, İberiya kıt'asını zapt etmeğe çalışan Selçuklu Türklerine karşı göndermek istediler. Fakat Patzinaslar yolda isyan ettiler. Tuna'yı öte tarafa

geçtiler. Fakat akınlar yapmak üzere tekrar geldiler. İberi muhârebesinden sonra bunlara karşı Mişel Akolutus sevk olundu. Perestlav şehrinde kendilerini muhâsara altına aldılar. Bir pusuda Tirak Romalıları bozdu. Mişel Edirne'ye dönmeğe mecbur oldu. Bunun üzerine Patzinaslar barışa tâlip olduklarından onlarla otuz sene için bir mütâreke akdedildi.

İzak Komnen (Isaac Commene) zamanında Hongruvalar, Patzinaslar İmparatorluk arâzisine akınlar yaptıkları için bu imparator onlara karşı yürüdü. Bu iki kavim derhal barışa tâlip oldular. Aleksis Komnen zamanında Patzinaslar [Peçenekler] Trakya ile Makedonya'yı yağma ettiler, İmparator ordusunu bozdular. Fakat ikinci bir çarpışmada mağlup oldular. Bir çok esîrler satıldı. İçlerinde bir çok kuvvetlileri Moglen (Moglene) adasına gönderildi. Onlardan bir ordu teşkil edilerek buna "Moglenli Patzinaslar(Moglenites Patzinaces)" namı verildi.

Zonaras
Silit

-4-
UZLAR

Uzlar batıda yalnız birkaç akın yaptılar. Aslında Kapçak kıt'asından çıkmışlardı. İran'a civar vilayetlerde daha ziyâde tanınırlar. Orada Guz (Gozz) ve Türkmen (Turkomane)'ler namını taşırlar. Konstantin Dukas zamanında Tuna'ya kadar ilerlemişlerdi. Nisefor Botanyat ile Vasil Apokap (Basile Apocaps) üzerinde büyük bir muzafferiyet elde ettiler. Bu nehir civarında Roma askerlerine onlar kumanda ediyorlardı. Bu suretle Makedonya'ya ve Yunanistan'a kadar kendilerine bir yolaçtılar. Barış yapmak için İmparatordan pek çok paralar aldılar. Sonraları Patzinaslar [Peçenekler] bunları parça parça kesmişlerdir. Doğu Uzlarının yahut Türkmenlerin târihi ileride görülecektir. Burada Ulahlardan[21] hiç bahsetmeyeceğiz. Çünkü menşe'leri kesin bir şekilde malum değildir.

Silit
Zonaras

– İkinci Cildin Sonu –

21 Vlaklar (Wlaks)'ın yahut Valaklar (Valaks) 'ın [Ulahların] da Türkistan ve İli nehri civarlarından geldikleri zannolunabilir. Tatarlar "B" harfini telaffuz edemezler. Blak yahur Dolak yerine İlak derler. Rubruquis bu kavimlerin menşei'nin bu olduğunu söylüyor.

HUNLARIN UMÛMÎ TARİHİ

ÜÇÜNCÜ CİLT

YEDİNCİ KİTAP

HOEİ-KE TÜRKLERİ

Ven-hien
Tum-kao
Lıe-taı-ki-sı
Kam-mu
Tam-şu

Tataristan'da Hunların tam manâsıyla çöküşü, bu milleti mahv etmek şöyle dursun bilakis daha ziyâde yayılmalarına hizmet etmiştir. Bu geniş ülkelere, hatta Avrupa'ya dağılarak bir çok mühim kavimlere kaynaklık ettiler. Bunlar da kudretli imparatorluklar oluşturdular. Türklerin kurduğu imparatorluğun Çin'i ve Avrupa'yı titretmiş olduğunu yukarıda görmüştük. İşte şimdi yeni bir Türk imparatorluğundan daha bahsedeceğiz ki Çinliler için ötekinden daha az müthiş olmamıştır. Bu imparatorluğu kuran ve hemen bütün Tataristan'a hâkim olan Hoei-ke'ler doğrudan doğruya kadîm Hunların neslinden geliyorlardı. Diğer Tatar milletleri gibi, hatta medenîleşmiş kavimler gibi, bunların da târihi bir takım efsânelerle başlar: Hunların kadîm "Tanju"larından birinin o kadar güzel iki kızı vardı ki Cenâb-ı Hakkın bunları alelade insanlarla evlendirmek için halk etmiş olduğuna bir türlü inanamıyordu. Bunların evleneceği kişi ancak bir mabut olabilir zannediyordu. İşte bu fikirle kızlarını Tanrı'ya vermek için memleketlerinin kuzey taraflarında yüksek bir kule yaptırdı. Güzelliklerinin kurbanı olan iki prenses buraya hapsedildiler. Tanju gelip kızlarla birleşmesi için Tanrı'ya dualar etti. Tatarların kurtlara karşı pek yüksek bir sempatileri var gibidir. Çok kere Tatar efsâneleri içine bu hayvan karışıyor. Yukarıda bunun bazı misallerini zikretmiştik. Burada da yeni milletin pederi ve kurucusu yine bir kurt olmuştur. İhtiyar bir kurt Tatar prenseslerinin mahbesi etrafında gece gündüz dolaşıyor, müthiş surette uluyarak kuleyi gözetim altında bulunduruyordu. Nihâyet kulenin dibinde kendisine bir in yaptı. Küçük kız, uzun müddetten beri kuleyi tedkîk etmekte olan bu kurdun, pederlerinin kendilerini özel olarak ayırmış olduğu mabuttan başka bir şey olamayacağını

söyleyerek birlikte aşağıya inmeğe hemşiresini teşvîk etti. İşte bu Hoei-ke milletinin menşe'i budur. İddia olunduğuna göre bu millet kurt sesine mâlikti. Şarkı söyledikleri vakit kurtların haykırışmalarını taklit ederlerdi. Hoei-keler Sibirya'da çoğaldılar. Miktarları çok bir millet oldular. Uzun müddet bir çok reislerin idâresi altında kaldılar. Her aşîretin bir reisi vardı.

Hoei-ke'ler diğer bütün Tatarlar gibi çadırlar altında, sürüleri içinde kırlarda yaşarlardı. Süt ile, hayvanların etleriyle beslenirlerdi. Fakat çadırları ve arabaları diğer Tatarlarınkinden daha yüksek tekerlekler üzerine konulmuştu. Bundan dolayı Çinliler kendilerine "Kao-çe" yani "Yüksek araba" lakabını takmışlardı. Hoei-hu ve Çe-le namlarını da taşımışlardır. Bu son isimden bozma olmak üzere Tie-le kelimesi yapılmıştır.

Kao-çe'ler pek çok çoğaldıktan sonra güneye doğru indiler, Lu-hoen-hai adı verilen bir gölün civarında yerleştiler. Oradan Jeu-jen Tatarlarının arâzisine, Çin'in kuzey hudutlarında To-pa Tatarlarının kurdukları imparatorluğa akınlar yaptılar. To-pa Tatarları imparatoru Tao-vu-ti, So-po-nor Gölü'ne katılan Jo-şui nehrini geçti, Kao-çe'lerin yerlerine yaklaştı, bu kavimleri mağlup etti. Sonra Lang-şan dağında ikinci bir muzafferiyete nâil olarak bütün aşîretlerin mallarını yağmaladı. Elli binden ziyâde esîr aldı. Ganîmet olarak aldığı sürülerin miktarı bir milyona, arabaların adedi de iki yüz bine varıyordu.

Daha sonra, aynı sülaleden İmparator Tai-vu-ti, Jeu-jen Tatarlarını mağlup ettikten sonra, doğu taraflarına doğru yerleşmiş bulunan Kao-çe'ler üzerine asker sevk etti. İçlerinden bir çok âileyi kendisine bağladı. Onları çölün güneyine getirerek Pe-çe-li dâhilinde Yum-pim-fu'dan Şen-si dâhilinde Yen-gan-fu'nun kuzeyine kadar olan yerlere, Çin'in kuzey taraflarına yerleştirdi. Burada üç bin li genişliğinde bir yer işgal ediyorlardı. Bunları idâre etmek, itaat ve kayıt altında tutmak için kumandanlar tayin etti. Bu Kao-çe âileleri ziraatla, hayvan yetiştirmekle meşgul oldular. Bu hudutlar üzerinde oturmaları Çinlilerin bir çok sürüler sâhibi olmasına hizmet etmiştir.

(Sene: 429 Kam-mu)

Sonraları bu âilelerden bir kısmını daha uzaklara nakletmek istediler. Bunun üzerine bunlar silaha sarılarak To-pa Tatarları İmparatoruna karşı isyan ettiler. İmparator asker sevkine mecbur

(Sene 443 Kam-mu Ven-hien Tum-kao)

kaldı. Kao-çe'lere galebe çalan bu To-pa imparatorları o zaman pek kudretli idiler. Kendilerine tâ Sibirya'da bile hürmet ediyorlardı. Esâsen Sibirya'dan çıkmışlardı. Çoktan beri Sibirya'yı terk ederek gelip Çin'de yerleşmişler, Goei namı altında hükümran olmağa başlamışlardı. Mesâfenin uzaklığına rağmen bu eski memleketleriyle münâsebetlerini kesmemişlerdi. Ora sâkinleri onlara sefirler gönderirlerdi. Atalarının mezarları hâlâ orada mevcuttu. Oralarda kurbanlar kestirirlerdi. Çin'de medenîleştikten sonra, oralarda mahkûkât [taşa kazınmış eserler] de yaptırmışlardı.

Bununla beraber bu kuvvetli To-pa İmparatorluğu'nun mevcudi- Sene 471 Kam-mu
yetine rağmen Tataristan'da husûsî hanlar da vardı. Bunlar o zaman Jeu-jen neslindendiler. Kao-çe'ler de Jeu-jenlere tâbi iseler de To-palardan pek korkmazlardı. Arada sırada To-palara karşı isyan ederler ve onlara galebe çalarlardı. Fakat Fu-mim-tun nâmındaki Jeu-jen Hanı'nın zâlimliği Kao-çe'lerin kuvvetini artırmağa daha çok hizmet etmiştir.

Kao-çe'lerin reisi A-fu-çi-lo yüz bin âilenin başına geçerek İrtiş Sene 491
nehri taraflarına çekildi. Orada kral ünvanını aldı. Bir çok çarpışmalarda Jeu-jenleri mağlup etti. Sonra daha doğudaki memleketlere dönerek To-palar yahut Goeilerle ittifak yaptı. Çölde Lop Gölü sâhilinde Jeu-jenler Hanı To-han ile meydana gelen bir çarpışmada onu mağlup etti ve öldürdü.

Bir müddet sonra Jeu-jenler intikamlarını aldılar. O zaman Sene
Kao-çelerin reisi olan Mi-gno-to'yu öldürdüler. Birâderi İ-fu (Y-fou) 508, 516 521, 522
milletin başına geçti. Jeu-jenlerin Hanı Po-lo-muen Han'ı mağlup etti. Ertesi sene de kendisini kardeşi Yue-kiu öldürdü. Kao-çe'lerin reisliğini aldı.

Bu olaylar cereyan ederken Çin'in kuzeyinde hâlâ bir çok Kao-çe âileleri vardı. Goeilerin tâbi'iyyeti altında bulunuyorlardı. Bunları Goeiler ordusunda istihdam ediyorlardı. Çok kere Jeu-jen Tatarlarının arâzisine gidip akınlar yapıyorlardı. Çok kere de Goeiler imparatoruna karşı isyan ederek onları ordular göndermeğe ve muhâfız kuvvetleri bulundurmağa mecbur bırakıyorlardı. Milletin diğer kısmını hiç alakadar etmeyen bu hareketleri önemli bulmadığım için uzun uzun tafsîlat vermeyeceğim. Bütün bu kavimler, yine aynı şekilde Tataristan'da yerleşmiş olanlar kısmen Goeilere, kısmen de

Jeu-jenlere tâbi bulunuyorlardı. Bu Tatarların yıkılmasından sonra da Türklerin tâbi'iyyetine geçtiler.

Batı Türklerinin Han'ı Çu-lo, Kao-çe'lere galebe çaldı. Kao-çe'ler ona vergi verdiler. Çu-lo bu kavmin isyanından korktuğu için reislerini toplayarak hep birden katlettirdi. Bunun üzerine Kao-çe'ler derhal silaha sarılarak Ko-leng namında bir han seçtiler. Ona Mo-ho Han ünvanını verdiler. Bu Han'a karşı bir çok muvaffakıyetlere nâil oldular, Ha-mi, Uygur, Haraşar ülkelerini ele geçirdiler. Sie-yen-to reislerinden biri ikinci han ünvanını aldı.

Sene:606 Kam-mu Tam-şu Ven-hien Tum-kao

Bütün bu kavimler Tataristan'a gittikçe daha ziyâde yayıldılar ve pek kuvvet buldular. Türklerin boyunduruğunu silkip atarak bir imparatorluğun temelini kurdular. Sonra bu imparatorluk bütün Tataristan'ı işgal etmiştir. Kao-çe'ler bir çok aşîretlere ayrıldılar. Her birinin birer reisi vardı.

Lie-tai-ki-su Kam-mu Tam-şu Ven-hien Tum-kao

Sonra bütün millete kendi adını veren ilk aşîret Hoei-ke yahut Goei-ke ismini taşıyordu. Bu, gâyet kalabalık ve cesur bir aşîretti. İlk başlarda hiç bir reisi yoktu. Bu kavimler bütün Tatarlar gibi nehir kıyılarını ararlar, sürüleriyle beraber öteye beriye dolaşırlardı. So-ling-şuyi yahut Selinga nehrinin güneyinde ve Sie-yen-to aşîretinin kuzeyinde oturuyorlardı.

İkinci aşîret Sie-yen-to adını taşıyordu. Vaktiyle Türklere karşı isyan etmiş, gâyet kuvvet bulmuş ve Tataristan İmparatorluğunu ele geçirmişti. Mo-ho Han bu aşirettendi. Sie adında çok eski bir Hun aşîreti tarafından teşkil edilmişti. Bunlar çölün kuzeyinde oturuyorlardı. Bu Sieler sonraları diğer bir Hun aşîreti olan Yen-to'ları mağlup ettiler. O târihten sonra, birlikte yaşayan bu iki aşîrete Sie-yen-to adı verildi.

Ki-pi-yu adındaki üçüncü aşîret Haraşar'ın kuzeybatısında, To-lan-ko'ların arasında yaşıyordu. Bu kavimler gâyet cesur idiler.

Dördüncü aşîret Tu-po adında idi. Sibirya'da Paykal Gölü taraflarında oturuyordu. Bu aşîrete mensup kavimler diğerlerine nispetle daha çok barbardılar. Hiç ziraatla meşgul olmazlardı. Ne sığırları vardı ne koyunları. Ot kökleriyle, avladıkları hayvan etleriyle yahut tuttukları balıklarla geçinirlerdi. Giysileri hayvan derisinden ibâretti. Ölülerin naaşlarını ağaçlara asarlardı. Hâsılı bu kavimler tamamıyla barbar idiler. Ne kanunları tanırlardı, ne de mevsimlerden haberdardılar.

Beşincisi Ko-li-han aşiretiydi. Bu da Sibirya'da Paykal Gölü sâhilinde oturuyordu. Burası bugün Kırcıs (Kergis)[Kırgız]'ların memleketi dediğimiz yerdir ki Çerkesler oradan çıkmışlardır. Hâlâ beygirlerinin güzelliğiyle meşhurdur. Fakat havası pek soğuktur.

Altıncı aşîrete To-lan-ko adı verilir. Bu kavimler Sie-yen-to'ların doğusunda, gölün kuzeyinde, Tum-lo denilen bir nehrin sâhilinde sâkindiler.

Yedinci aşîretin ismi Pu-ko idi. Bu aşîret kuzeyde To-lan-ko'ların doğusunda oturuyordu. Buna Pu-siu de derlerdi.

Sekizincisi Pa-ye-ku aşîreti Pu-ko'ların doğusunda ve Mo-ko'ların civarındadır. Bunlar avcılıkla iştigal ederlerdi. Rivâyet olunduğuna göre bunların memleketinde odunları taş hâline getiren bir nehirleri vardır.

Dokuzuncu aşîrete Tong-lo adı veriliyor. To-lan-ko'ların doğusunda, Sie-yen-to'ların kuzeyinde, Kerlon'un güneyinde otururlardı. Civarlarında büyük bir göl vardı. Bu ülke, Si-gan-fu'dan on yedi bin beş yüz li mesafededir.

Hoen adını taşıyan onuncu aşîret hepsinin en güneyindedir.

On birinci Sse-kie aşîreti Sie-yen-to'larla aynı ülkede, çölün kuzeyinde mukîm idiler.

On ikinci aşîret Kiai-sie adıyla bilinirdi. To-lan-ko'ların kuzeydoğusunda ve Pu-ko'ların civârında sâkin bulunuyorlardı.

On üçüncü Hi-kie aşîreti Tong-lo'ların kuzeyinde ve Pu-ko'ların doğusunda sâkindiler.

On dördüncü aşîret O-tie yahut A-tie namını hâiz olup To-lan-ko'ların kuzeybatısında yerleşmişlerdi.

On beşinci aşîret ise Pe-sieu namıyla anılırdı. Ki-tan-li ülkesinin kuzeyinde, Siyen-pi'lerin eski memleketinde mukîm idiler.

Bu milletin bütün yayılmasını anlatmak için bu aşîretlerin miktarını ve oturmuş oldukları yerleri detaylandırmak gerekir. Bunlar hep Türklerin tâbi'iyyeti altındaydılar. İçlerinden bir çoğu Türk boyunduruğundan kurtulmak teşebbüsünde bulundular. Bilhassa Sie-yen-to aşîreti buna çalıştı. Çu-lo Han, reislerini öldürdükten sonra U-hu yahut U-ke aşîreti, Pu-kolar, Tong-lolar ve Pa-ye-kularla birleşti. Hepsi birden isyan ederek bir reis tayin ettiler. Bu reis

Se-kin[1] adını taşıyordu. Bunun üzerine bu millet Hoei-ke namını aldı. İlk reisinin yahut Se-kin'in âile ismi Yo-lo-ko yahut bazılarının rivâyetince Yo-ko-lo idi. Asıl ismi Şi-kien olup maiyetinde yüz bin kişi vardı. Bunların yarısı askerdi. Şi-kien'in Pu-sa isminde bir oğlu vardı. Cesâreti ve ihtiyatkârlığı ile kendisini Hoei-ke'lere sevdirmişti. Ordunun başında yürüyor ve milletine zaferler kazanıyordu. Şi-kien'in ölümünden sonra Hoei-ke'lere o reis oldu. Vâlidesi U-lu-hoen ile birlikte bu aşîretleri akıllıca idâre etti. Hoei-ke'ler yavaş yavaş Tataristan'daki kavimleri korkutmağa başlamışlardı. Sie-yen-to'larla birlikte Türk İmparatorluğu'nun kuzey hudutlarına akınlar yaptılar. Pu-sa, Ki-li Han'ın kendisine karşı göndermiş olduğu yüz bin kişilik bir orduyu beş bin süvari ile perişan etti, Altay dağlarına kadar peşini bırakmadı. Şöhreti bütün Tataristan'ı tuttu. "Hou-kie-li-fa" namını aldı. Pâyitahtını Tula şehrinin kuzeyinde kurdu.

Sonra Çinlilerle ittifaka çalıştı. Tam sülalesinden İmparator
Sene:629 Tai-tsong'a bir takım hediyelerle birlikte sefîrler gönderdi. Milletin
Lie-tai-ki-su
Sene: 631 Pu-ko, Pa-ye-ku, Tong-lo, Pe-sieu ve Hoen'ler gibi daha bir takım aşîretleri de onun misâlini takip ettiler. Bu yabancıların Çin'e gelişi Çin adının bütün Sibirya'da tanınmasına hizmet etti. Şe-goei denilen kavimlerden de Çin'e sefîrler geldiği görüldü. Bunlar bu gün Tonguz dediğimiz kavimlerdi. Amur nehri civarında oturuyorlar, Lena nehri boyunca yayılıyorlardı.

Pu-sa'nın vefatından sonra yerine Tu-mi-tu geçti. Bütün aşîret-
Sene:646 lerin askerlerini topladı. Sie-yen-to'ların üzerine yürüyerek onları
Lie-tai-ki-su
Tam-şu mahv etti. Memleketlerini zapt ettikten sonra, o zaman Şen-
Ven-hien si dâhilinde Lim-çeo'da bulunan Tamlar İmparatoru Tai-tsong'a
Tum-kao
647 sefîrler yolladı. İmparator sefâret heyetini Kim-yam'da kabul etti. Hoei-ke'ler Çin'e tâbi'iyyet arz ettiklerini beyan ederek kendilerini yönetmek için Çin kumandanları göndermesi ricâsında bulundular. Çünkü Sie-yen-to'lar İmparator gibi büyük ve kudretli bir hükümdara bağlılıklarını sunmak istemedikleri için böyle mahv olup yıkılmışlardı. Kendileri de onların âkıbetine uğramak istemiyorlardı.

Tai-tsong bu sefîrlere büyük bir ziyâfet verdi. Memleketlerine yaklaşık bin kadar kumandan ve subayı gönderdi. Bunlar bu geniş

---

[1] Ki-kin de denilir.

ülkeyi bir çok vilayetlere ayırdılar., başlıca aşîret reislerine taksim ettiler. Bu reislerden her biri bir Çin kumandanına tâbi idi. Kuşaklarında altun kakmalı bir balık taşıyorlardı. İmparator bunları Çin'in tâbi'iyyeti altında kalmağa daha fazla teşvik için bir çok ipekli giysiler, süslü kılınçlar hediye etti. Çin'den Tataristan'a daha kolayca gidebilmek için büyük yollar inşâ etmesini, İmparator'dan ricâ ettiler. Tai-tsong çölde altmış sekiz menzil yaptırdı. Yolcular buralarda beygir, yoğurt ve et buluyorlardı. Bu menziller aynı zamanda bu kavimlerin vergi makāmında Çin'e getirdikleri samur derilerini toplamağa da hizmet ediyorlardı. Tu-mi-tu'ya "Çin orduları kumandanı" ünvanı verildi. Fakat kendisi "Han" ünvanını takınarak işleri düzene sokmak için bir çok kumandanlar tayin etti. Bunlar orduların idâresi için de görevli idiler.

Bu kavimler arasında bir hükûmet şekli kurulmasına muvaffak olur olmaz, karılarından biriyle gayrı-meşrû münâsebette bulunmağa başlamış olan U-ke adında bir yeğeni Tu-mi-tu'yu öldürmek fikrine düştü. Tu-mi-tu öldürüldü. Suçlu, suç ortakları ile birlikte Çe-pi Han'ın yanına kaçtı. Çinliler işlemiş olduğu cinâyeti unutmuş gibi görünerek ona bir takım vaadlerde bulundular, mühim memuriyetler teklif ettiler. Bunlara aldanarak Çinlilerin yanına döndü. Fakat derhal kafasını kestirdiler. Çin İmparatoru, Hoei-ke'lerin hep birden kendisine karşı isyan etmeleri korkusuyla onları yatıştırmak, âdetleri gereğince Tu-mi-tu'ya ünvanlar vermek, cenâze masraflarını karşılamak ve oğlu Po-jun'u yerine çıkarmak için Savaş Divanı Reisi'ni gönderdi. Tu-mi-tu'nun katlinde parmağı bulunan Kiu-lu-po da Çin'de tutuklandı. Türk Osuna-ho-lu bu karışıklıklardan faydalanarak Orgon [Orhon] ve Selinga nehirleri mansapları arasında Hoei-ke'lerin reislerine merkezlik eden kuzey karargâhını zapt etti. Po-jun elli bin asker toplayarak Ho-lu'yu mağlup etti. Kuzey pâyitahtını tekrar ele geçirdi. Sonra, İli nehri orduları kumandanıyla birlikte Kin-ya-şan dağında ikinci defa bir daha mağlubiyete uğrayarak İmparator'dan hassa askerleri subaylığı ünvanını elde etti. Kore seferinde İmparatorun maiyetinde bulundu.

Daha bir takım Sibirya kavimleri de Hoei-ke'lere bakarak Çin'e tâbi'iyyet arz ettiler. En başta Kia-ko'lar yahut başka deyişle Kien-kuen'ler Çinlilerin nüfûzunu tasdîk ettiler. Bu kavimler Hoei-ke'lerin kuzeybatısında şimdi İrkuçk şehrinin bulunduğu

yerde sâkin idiler. Uzun boylu, kızıl saçlı, mavi gözlü adamlardı. Yaklaşık olarak seksen bin asker çıkarabilirlerdi. Türklere komşu idiler. Vaktiyle Sie-yen-to'lara tâbi olmuşlardı. İmparator Tai-tsong bunların memleketlerini bir Çin vilayeti haline getirdi.

Hoei-ke'ler reisi Po-jun'un vefatından sonra yerine oğlu Pe-li
Sene:661 geçti. Fakat pederinin izinden yürümeyerek Çinlilerle ittifakı ihmal
Kam-mu Lie-tai-ki-su etti. Tum-lo'lar ve Pu-kolarla beraber gidip Çin hudutlarını tahrip
Tam-şu Ven-hien eyledi. İmparator bu âsîlere karşı yüz bin askerle bir çok kuman-
Tum-kao danlar gönderdi. Eğer Çinliler Selinga[2] nehrine ve Altay dağlarına
Sene: 662, 663 doğru pek fazla ilerleyememiş olsalardı Hoei-ke'ler tamamıyla mağlup olacaklardı. Çin ordusunun büyük bir kısmı burada karlar, soğuklar ve kıtlık yüzünden telef oldu. Bunun üzerine Ki-pi'ler aşîretinden Ho-li imparatorun emriyle sükûneti sağlamak için Hoei-ke'lerin yanına gitti. Aynı zamanda da Çin kumandanları geriye kalan âsîler üzerine yürüdüler ve onları kayıt altına aldılar. Bunun üzerine bu memleketin tâbi olduğu mercii biraz değiştirdiler. Pe-li öldükten sonra oğlu Tu-hiai-çi millete reis oldu. Onun hükümranlığı zamanında Tong-lo'lar, Pu-ko'lar ve daha sâir Hoei-ke'ler Çin İmparatoruna karşı isyan ettiler. Fakat So-po-nor Gölü yoluyla gelen Çin askerleri onları tamamıyla bozdular.

Diğer taraftan Türklerin İmparatoru Me-çu bütün Hoei-ke
Sene:685 ülkesini zapt etti. Bilhassa Hoei-ke namını taşıyan aşîret Ki-pi'lere,
Kam-mu Tam-şu Sie-ki'lere ve Hoen'lere katılarak çölün güney tarafına geçti. Şen-
Lie-tai-ki-su si'nin batıya doğru en son kısımlarında Kan-çeo ve Leam-çeo şehirleri arasında yerleşti. Bütün bu aşîretler Çin ordusunda hizmete alındı. Gâyet iyi bir süvari kuvveti oluşturdular.

Tu-hiai-çi'ye oğlu Fu-ti-fu halef oldu. Milletin reisi ilan edildi-
Sene:716 ğinin ertesi senesi Türklerin Me-çu adındaki Han'ı Pa-ye-ku'nun kuzeyinde kendisini mağlup etti. Fakat sonra bu kavimler Me-çu Han'ı gâfil basarak başını kestiler ve Çinlilere yolladılar. Bunun üzerine Hoei-ke'lerin beş aşîreti Çin İmparatoruna tâbi oldular. Bunları Ta-vu-kiun denilen bir yerin kuzeyine yerleştirdiler.

Fu-ti-fu'dan sonra oğlu Çing-tsong millet reisi ilan olundu. Leam-çeo vâlisiyle bazı çekişmelerde bulundu. Kendisini bir çok

---

2 Ben bu nehir olduğunu tahmin ediyorum. Çin târihçileri söz konusu olan nehre Sien-go diyorlar.

şeylerle itham ederek sürgüne gönderdiler. Orada öldü. Hoei-ke'ler Çin hükûmetinden pek soğumuşlardı. Çing-tsong'un akrabasından Hu-şu milletinin memnuniyetsizliğinden faydalanarak gidip Leamçeo vâlisine hücum etti. Bu kumandanı öldürdü. Tataristan'a varan yolları kapattı. Sonra Türklerin yanına kaçarak orada vefat etti. Yerine oğlu Ko-li-si-lo geçti.

Hoei-ke'lerin bu yeni reisi Çin İmparatoruna sefîrler gönderdi. Sene:742 Lie-tai-ki-su
İmparator ona "Fong-i-vam" ünvanını verdi. Ko-li-si-lo Türklerin Tam-şu
tâbi'iyyeti altındaydı. Fakat Türklerin arasında hüküm süren nifak Ven-hien Tum-kao
ve şikāktan istifâde ederek Ku-lu-lu'lar reisi ile birlikte isyan etti. Sene:744
Birlikte Pa-si-mi'lere hücum ettiler. Bunlar, Türk Hanı'nı o sırada mağlup etmişlerdi. Bunun üzerine Ko-li-si-lo, "Ko-to-lu-pi-kia-kiuen Han" ünvanını aldı. Hoei-ke'lerin azameti bu târihten itibaren başlar. O zaman kadar ya Çinlilerin ya Türklerin tâbi'leri idiler. Bu Han, Çin İmparatorundan "Hoai-cin Han" ünvanını aldı. Türklerin işgal ettikleri bütün memleketleri zapt ederek sarayını O-te-kienşan Dağı ile Kuen-ho nehri arasında bir yerde tesis etti. Bütün Hoeike aşîretlerini itaat altına almıştı. Sonra Pa-si-mi'leri ve Ku-lu-lu'ları ele geçirerek yeni İmparatorluğun her tarafına kumandanlar gönderdi. Fakat en ziyâde kuvvet ve kudretini sağlayan şey, Çin İmparatoru tarafından gâyet mutantan surette "Büyük Han" olarak tanınmasıydı. Gönderdiği sefîrler İmparatorun başvekillerinden birinin elinden Çin sarayında trampet ve tabl [davul] sesleri arasında, önlerinde sancakları dalgalandığı halde, ferman almışlardı.

Ko-li-si-lo Tataristan Hanı olduktan sonra Türklerin İmparato- Sene:745
ru Pe-moei Han'ı mağlup etti ve öldürdü. Bunun üzerine devletin hudutları batı tarafında Altay dağlarına ve İrtiş nehrine, doğu tarafında Şe-goei yahut Tonguz ülkesine kadar uzandı. Tonguzlar Amur nehri boylarında oturuyorlardı. Fakat kazandığı zaferlerin meyvelerinden uzun müddet istifâde edemedi. Tataristan'a Büyük Han olur olmaz öldü. Oğlu Mo-yen-ço "Ko-le Han" ünvanı altında kendisinin yerine geçti.

Bu hükümdar her sene Çin İmparatoruna muntazaman sefîrler Sene:746
gönderiyordu. Çinlilere büyük hizmetler ifâ etti. İmparator ünvanını alan ve Tam sülalesinin elinden imparatorluğu gasp edecek gibi görünen âsî Gan-lo-şan'ı ezmek üzere yardım kuvveti göndermeyi teklif etti.

Gan-lo-şan, İmparator Hiuen-tsong'un kumandanlarından biriydi. İmparator bunun büyük bir nüfûz kazanmasına göz yummuştu. Her gün kendisine yeni bir lütufta bulunuyor ve ancak bir hükümdara gösterilecek hürmet ve ta'zîm eserlerini onun hakkında da yerine getirttiriyordu. Bu kumandan İmparator sarayında hâkim kesilmişti. İmparatoriçe tarafından evlatlığa kabul edilmiş olması dolayısıyla gece gündüz saraya girip çıkabilir, prenseslerle görüşürdü. Gan-lo-şan'ın isyan tasavvurunda olduğuna dâir yapılmış olan ihbarları İmparator pek fenâ bir surette karşıladı. Gan-lo-şan'a muârız [karşıt] bulunan nâzırlarla kumandanlar sürgün edildiler. İmparator, Gan-lo-şan artık kendisinden korkmayacak derecede kudret sâhibi bir hale geldiği vakit ondan şüphe etmeğe başladı. Gan-lo-şan yüz elli bin askerden fazla bir ordu tedârik etmişti. Ordunun büyük kısmı Hi-tanlardan ve Doğu Tatarlarından meydana geliyordu. İlk önce gelip, İmparatorun bulunduğu Lo-yam şehrine tecâvüz etti. Şan-tung, Şan-si ve Ho-nan vilayetlerini hemen tamamıyla ele geçirdi. İmparatorun kapıldığı fenâ nasîhatlar, İmparatorluğun harabîliğini tamamlıyordu. Si-gan-fu âsînin pençesine düştü. İmparator Se-çuen vilayetine kaçmağa mecbur oldu. İşte bu ahvâl içinde, büyük bir muhârebede mağlubiyetten sonra İmparator Hiuen-tsong, Hoei-ke'lerin ve To-kanların hanına müracaat etti. Ko-le Han İmparatorun imdadına gönderdiği askerlerin kumandasını Ko-lo-çi'ye verdi. Bu da kumandan Ku-tse-i ile birleşti. Birlikte Tong-lo'lara karşı yürüdüler. Kerlon taraflarında oturan bu Hoei-ke aşîreti Gan-lo-şan tarafını tutmuştu. Bu âsînin askerleri karargâh kurmuş oldukları Si-gan-fu civarlarını terk ederek diğer Tatarlara katılmak fikriyle Ortos ülkesine gittiler. Sonra gelip Çin hudutlarını tahrip etmek emelindeydiler. Fakat Çin ve Hoei-ke askerleri tarafından mağlup edildiler. İmparator, bu Tatarların yaptıkları hizmete karşı bir teşekkür nişânesi olmak üzere Hanlarının kızına, Çin İmparatorluk hanedanından imiş gibi "prenses" ünvanını verdi. Son derecede müşkilat içinde bulunduğundan bu kavimleri hoş tutmak zorunluluğundaydı. Sonra Han'ın oğlu Ye-hu dört bin kişilik bir müfreze ile Çin'e gitti. Ku-tse-i ile görüştü. Ku-tse-i bu Tatarlara ziyâfetler çekti. Fakat Ye-hu bu eğlencelere iştirak etmek istemedi. İmparatorluğun o zaman bulunduğu hale göre düşmanların varlığı-

nı ortadan kaldırmakla uğraşmaktan başka bir şey düşünmenin câiz olmadığını söylüyordu.

Fong nehri üzerinde yapılan bir muhârebede hazır bulundu. Âsîler buraya gizlice bir miktar asker yerleştirmişlerdi. Hoei-ke'ler bunlara hücum ettiler, oklarıyla onları dağıttılar. Sonra, Çinlilerden, Tatarlardan, Hindlilerden, Araplardan[3] meydana gelen Çin ordusunun geriye kalan kısımlarıyla Si-gan-fu'ya yaklaştılar. Âsîler mağlup oldu. Hoei-ke'ler bunlara arkadan hücum ederek pek çoklarını öldürdüler. Gan-lo-şan'ı hançerle katlettirdikten sonra, yerine geçmiş olan oğlu Gan-king-su doğu sarayını yani Lo-yam'ı terke mecbur oldu. Kuzeye çekildi. İmparatorun gizli düşmanlarından bazıları Hoei-ke'leri bu şehri yağmalamağa teşvik ettiler. Tatarlar üç gün şehri alt üst ederek bütün depoları boşalttılar. Kendileri ancak hediye kuvvetiyle durdurulabildiler.

Bu harekete rağmen Ye-hu yine Çin sarayına gitti. İmdat aramak ihtiyacı imparatoru bu hakāret ve tecâvüzü unutmağa mecbur etti. İmparator Ye-hu'yu karşılamak için başlıca kumandanlarını gönderdi. Büyük bir ziyâfet verdi. Ye-hu askerlerini Çin'de bırakmayı, at tedârik etmek için Tataristan'a giderek Çin süvarilerine at vermeyi, sonra el'an âsîlerin elinde bulunan şehirleri geri almayı teklif etti. İmparator bu tekliflerden dolayı teşekkürler ederek ona bir çok da hediyelerle beraber "Çong-i-vam" ünvanını verdi. Her sene Tataristan'a hediyeler göndermek vaadinde bulundu.

Çinlilere bu kadar mühim hizmetler yapmış olan Büyük Han, İmparatorun kızlarından biriyle evlenmek istedi. Han'ın sefîrleri Çin sarayında o zaman ikinci Abbâsî Halîfesi olan Ebû Ca'fer el-Mansûr'un sefîrleriyle buluştular. Kimin takaddüm etmesi [öncelikli olması] lazım geleceği, kimin kabul salonuna daha evvel gireceği meselesini halletmek için bir hayli tartışma oldu. Bu ihtilafı halletmek için teşrîfât [protokol] memurları bunları muhtelif kapılardan içeriye soktular. Araplar Çinlilerin hareketinden memnun olmamışlara benzer. Çünkü o sene Kanton'u yaktılar, bütün mağazaları yağma ettiler ve gemilerine döndüler. Han, Çin prensesini aldı. Aynı zamanda "İm-vu-goei-yuen-pi-kia-kiue Han" ünvanına nâil oldu. İmparator, kerîmesini Tataristan'a göndermek için Yu'yu

Sene:758
Lie-tai-ki-su
Tam-şu
Ven-hien
Tum-kao

3 O zaman Arapların Çinlilerle büyük münâsebetleri vardı.

ve daha sâir bazı büyük kumandanları tayin etti. Han bunları kabul için tahtında oturmuştu. Başında Tatarlar gibi bir külah vardı. Uzun ve gâyet zengin bir de esvap giymişti. Sefirleri Büyük Han'ın huzûruna sokmadan evvel reislerinden İmparatora yakınlık derecelerini sordular. İmparatorun amucası olduğunu anlayınca içeriye soktular. Han ayağa kalkmamak istedi. Bunun üzerine Yu selam vermedi, bir Çin prensesini ve İmparatorun emirlerini pek büyüklenerek karşıladığından dolayı protestolarda bulundu. Dedi ki:

> "*İmparator ifâ ettiğiniz hizmetlere mukabil size gâyet sevdiği kerîmesini göndermek suretiyle dostluğunun eserini göstermek istiyor. Çinliler Tatarlarla kurdukları akrabalıklarda şimdiye kadar ancak evlatlıklarını göndermişlerdir. Bugün bizzat İmparatorun kerimesi, yanınıza gelmek üzere on bin li mesâfe kat etmiştir. İmparatorun dâmâdı oluyorsunuz. Bu prensesi büyük bir saygıyla kabul edecek yerde tahtınızın üzerinde oturuyorsunuz!*"

Bu sözler Büyük Han'ı hayrete düşürdü. Derhal ayağa kalktı, merâsimde Çinlilerin arzusuna göre hareket etti. Ertesi günü prensese "Hatun" ünvanını verdi. İmparatorun gönderdiği hediyeleri kumandanlarına dağıttı. Bu evlilik memleketlerinin her tarafında sevinç yarattı. Büyük Han İmparatora beş yüz beygir, dört tulum su samuru hediye gönderdi. Sonra oğlu Ko-ço'yu üç bin süvari ile Çinlilerin imdadına sevk etti. Biraz sonra başka askerler daha yolladı. General ile birlikte üç kızını da Hoei-ke'lerle kurmuş olduğu akrabalıktan dolayı İmparatora teşekkürlerini sunmak üzere Çin sarayına gönderdi. Aynı zamanda, Sibirya'da Angara nehri boyunda İrkuçk taraflarında oturan Kien-kuenleri itaat altına almış olduğunu da müjdeledi.

Sene:759
Lie-tai-ki-su
Tam-şu
Kam-mu
Ven-hien
Tum-kao

İsyancılar Çin ordusuyla birlikte bu Hoei-ke askerini de bozdular. Hoei-ke askerleri İmparatorun sarayına kaçmağa mecbur oldular. Aynı târihte Büyük Han vefat etti. Oğlu Ye-hu işlemiş olduğu cinayetlerden dolayı daha evvel katledilmiş olduğu için Hoei-ke'ler, İ-ti-kien adında diğer bir oğlunu tahta çıkardılar. Bu da "Meu-yu Han" ünvanını aldı. "Teng-li Han"[4] namı da verilmiştir. Kocalarından çocuk doğurmamış olan kadınların dul kaldıkları vakit kocalarıyla birlikte diri diri defnedilmeleri âdet idi. Hoei-ke'ler

4 "İlahî Han" demektir. Türkçede Tanrı (Teñri) Allah manâsınadır.

Çin prensesinin bu âdete uygun olarak defnedilmesini istiyorlardı. Fakat prenses buna kesinlikle râzı olmadı. Çin usulünce mâtem taşımak ve kocası için üç ay gözyaşı dökmek müsaadesini pek zahmetle elde edebildi. Bununla beraber bu kavimlerin âdetlerine bir dereceye kadar uygun hareket etmek üzere yüzünün birkaç tarafını kesti. Sonra Çin'e döndü.

Ertesi sene Büyük Han, Kiu-lo Mo-ho Tarhan mühim kumandanlarından birini, İmparatoru ve müteveffa Han'ın zevcesi prensesi selamlamak üzere Çin'e gönderdi. İmparator bu Hoei-ke'lere prensesi sarayda görmek müsaadesini verdi. Sene: 760, 762

So-tsong namındaki bu imparator ölüp de yerine Tai-tsong geçtikten sonra, yeni imparator, Se-çao-i'nin isyanından kaynaklanan yeni karışıklıkları bastırmak için Hoei-ke'leri kendi tarafına çekmeğe, onlarla anlaşmaları yenilemeğe karar verdi. Bu kavimlerden büyük bir fayda göreceğini umuyordu. Lieu-tsing-tan adındaki hadım-ağasını Tataristan'a gönderdi. Fakat Se-çao-i daha evvel Han'ı İmparator aleyhine tahrik etmişti. Hoei-ke'ler İmparatora yardımcı askerler vermeğe hazırmış gibi görünmüyorlardı. İmparatorun öldüğünü, hükümran olan sülalenin söndüğünü söylüyorlardı. Lieu-tsing-tan onlara vaktiyle Hoei-ke'lerle orduda hizmet etmiş olan Tai-tsong'un imparatorluk makāmını ele geçirmiş olduğunu, Hoei-ke'lerle ittifak yapmağa tâlip olduğunu, vaktiyle ondan bir çok hediyeler almış oldukları için âsîleri yola getirmek hususunda şimdi yardım etmelerinin münâsip olacağını anlattı. Yalnız menfaatlerini düşünen Hoei-ke'ler yüz bin kişilik bir ordu hazırladılar. Çine yaklaştılar. Duruma göre Çinlilerin ya lehinde ya aleyhinde hareket etmek azmindeydiler. Verecekleri karar Çinlileri bulacakları vaziyete tâbi olacaktı. Bir çok şehirlerin civarlarından geçtiler. Bunları hep terk edilmiş buldular. Bundan dolayı Çinlileri aşağılamaya başladılar. Sefîrlerine hakāretler ettiler. Lieu-tsing-tan bunların gelişini ve cereyan eden halleri İmparatora haber verdi. Bu haber Çin sarayını büyük bir endîşeye düşürdü. Hoei-ke'lerin maksatlarının ne olduğu bilinemiyordu. Onlar ne şekilde karşılayacaklarını kestiremiyorlardı. İmparator, Büyük Han'ı istikbâl için bir kumandan gönderdi. Bu, Büyük Han'a saygılarını sunmaktan ziyâde hareketlerini gözetim altında tutmak maksadıyla yapılmıştı. Han, çoktan beri Çin ordularına kumanda eden Pu-ko aşîretinden Hoai-gang'ın bir kızıyla

Tam-şu
Tum-kao
Lıe-taı-ki-su

evlenmişti. Han bu kumandanla görüşmek istedi. Mülâkatın netîcesi Çinlilerin lehinde oldu. Hoai-gang, Han'ı İmparator tarafına çekmeğe muvaffak oldu. Hoei-ke'ler Pu-kuen yoluyla girmek, Şa-yuen'den geçmek ve oradan doğuya gitmek fikrinde idiler. Kendilerini karşılamak üzere gönderilen Tse-gang bu yol üzerindeki şehirlerin hepsi âsîler tarafından tahrip edilmiş olduğu için oralarda hiç erzak depoları bulamayacaklarını, Tsing-king[5] taraflarına dönmelerinin daha iyi olacağını söyledi. Çünkü yolda Hing-çeo[6], Goei-çeo[7] şehirlerini, ve daha sâir bazı mevkileri zapt etmeleri kābildi. Buralarda bol miktarda erzak vardı. Daha başka tekliflerde de bulunduysa da Hoei-ke'ler dinlemediler. En az akla yatkın olan fikri takip ettiler. Bu da Tai-yuen'de bulunan erzakın hepsini tüketmek ve yolda bir takım kolordular toplamaktı.

Çin İmparatoru bütün ordularının kumandasını oğlu Yong Kralı Li-ko'ya verdi. Bunun emri altında bulunmak üzere bir çok kumandanlar tayin etti. Büyük Han, Ho-nan dâhilinde Şen-çeo'da karargâh kurmuştu. Çin ordularının başkumandanının muamelesini kâfi derecede hürmetkârca bulmadığı için şikâyet etti. Tse-gang bu hükümdarın hâlâ mâtemde bulunduğu için istediği saygı ve bağlılık eserini gösteremeyeceğini Büyük Han'a anlattı. Bunun üzerine Hoei-ke'ler Çinlilerin kendi istediklerini yapmayacaklarını görerek Tse-gang ile daha bir takım kumandanları tutukladılar, kamçılarla zâlimce döğdürdüler. Bazıları acıya dayanamayarak öldü. Çinliler derhal çekildiler. Hoei-ke'lere hücum etmek istediler. Fakat bu barbarlara muhtaç oldukları için itidalli hareket etmek mecburiyetinde kaldılar. Bütün askerler toplandı, harb nizamı üzere dizildi. Hoai-gang ve Doğu Şa'[8]sı öncü kuvvetindeydiler. Âsî, bunları kandırmak istedi. Fakat gönderdiği adamları Hoei-ke'ler İmparatora teslim ederek düşmana karşı yürüdüler. Hoam nehri sâhilinde yapılan muhârebede Se-çao-i mağlup oldu. Lo-yam şehri geri alındı. Kazanılan bu zaferden sonra Büyük Han Çin İmparatoruna tebriklerde bulundu. Zapt ettiği bayrakları ve ganîmetleri ona gönderdi. Hoai-king-fu yakınında Ho-yam'da ordugâh kurdu. Çin

---

5 Bugün aynı ismi taşıyor. Pe-çe-li dâhilinde Çin-ting-fu'ya bağlıdır.
6 Bugün Pe-çe-li dâhilinde Şun-te-fu.
7 Bugün Ho-nan dâhilinde Goei-kiun-fu.
8 Hoei İmparatorluğunda büyük bir mansıptır ki hıdivliğe (Genel Valiliğe) denktir.

başkumandanı da Mim-pao'ya çekildi. Hoai-gang Se-çao-i'yi takiple meşguldü. Sonunda âsî ele geçirildi, başı kesildi. Bunun üzerine, Hoam'ın kuzeyinde yer alan memleketler İmparator'un tâbi'iyyeti altına girdiler.

Hoai-ke'ler Ho-yam'da üç ay kaldılar. Orada bir çok karışıklıklara sebep oldular. Lo-yam'ı yağma ettikleri gibi iki Fo mâbedini de yaktılar. Buralara on binden fazla insan çekilmişti. Çin kumandanlarına karşı bazı tecâvüzlerde bulundular. İmparatorluk dâhilinde âsîlerden fazla tahribât yapıyorlardı. Bir çok Çinlileri İmparatora karşı isyana zorluyorlardı. Büyük Han Hoai-gang ile görüştükten sonra Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu yolunu tuttu. Tataristan'a döndü. Çin'de yaptığı şeylere göz kapamağa mecbur oldu. Han'a yeni ünvanlar vermek üzere kumandanlarından birini Tataristan'a yolladı.[9] Sene:763

Uzun müddetten beri Çin İmparatoru'nun hizmetine dâhil olan bir Hoei-ke olduğunu söylediğimiz Hoai-gang Çin İmparatorluğuna büyük hizmetler yaptıktan sonra, birdenbire duygularında bir değişiklik olarak, isyan arzularına düştü. Bazı mevkileri zapt etmeye teşebbüs ettiyse de buralardan atıldı. Bunun üzerine Tataristan'a geçti. Orada Hoai-ke'leri, Tu-kanları yahut Tibetlileri toplayarak yüz bin kişilik bir ordu ile Si-gan-fu yönünden Çin'e döndü. Ku-tse-i'nin kumandası altında bulunan Çin ordusu daha ilerilere girmekten onu önlemeğe muvaffak oldu. Tibetliler gidip Pim-leam-fu'yu zapt ettiler. Sene: 764 Kam-mu Tum-kao Ven-hien Lie-tai-ki-su

Ertesi sene Hoai-gang gerek kuzeyde gerek batıda nüfûz edebildiği civar barbarlardan topladığı daha büyük bir ordu ile muhtelif noktalardan Şan-si vilayetine girdi. Fakat ölmesi üzerine bu barbarlar arasına tefrika düştü. Ku-tse-i namındaki Çin kumandanı Tibetler aleyhinde harb etmek üzere gizlice Hoei-ke'lere tekliflerde bulundu. Hoei-ke ordusuna kumanda eden Yo-ko-lo Çin kumandanıyla görüştü. Ku-tse-i ona Çinlilerden gördükleri iyilikleri bu kadar az vakit içinde unuttuklarından ve bir âsînin tarafını tuttuklarından dolayı tenkitlerde bulundu. Tibetlilerde gâyet muazzam bir servet Sene: 765

---

[9] Büyük Han'a "Kie-to-tung-li Ku-ço-mi To-ho-kiu-lu-ing- İ-kien-kiun Pi-kia Han", İmparatoriçeye "Kuam-tsin-li-hoa-pi-kia Hatun" ve başlıca kumandanlarına da "Kral" ünvanını verdi.

bulunduğunu, Çinlilerin tarafını tutacak olurlarsa bunları ele geçirmenin ellerinde olduğunu söyledi. Ancak yağma fikriyle savaşmakta olan Hoei-ke'ler müttefiklerine hıyanet etmenin daha faydalı olacağını görerek, Çinlilerle müzâkerelere giriştiler. Ku-tse-i bir şarap sürahisi alarak yere döktü, Çin İmparatoru'nun, Büyük Han'ın, iki taraf ordularının, kumandanlarının, binlerce sene yaşamalarını temennî ederek bu muâhedeyi ihlâl edecekleri lanetledi. Hoei-ke kumandanı da aynı şekilde hareket etti. Yanındaki ruhânîler bu yemini tasdîk ettiler. Tibetliler bu muahededen haberdar olur olmaz geceleyin hemen kaçtılar. Hoei-ke'lerle Çinliler bunları takip ettiler. Lim-tai'de Tibetlileri mağlubiyete uğrattılar. Tibetliler burada ölü ve esîr olmak üzere on bin kayıp verdiler. Aynı zamanda bütün ganîmetleri de ellerinden alındı.

Yegâne hatt-ı hareket kāideleri olan menfaat fikrinin icaplarına uygun olarak müttefikleri aleyhine dönmüş olan Hoei-ke'ler

Sene: 768 Kam-mu Lie-tai-ki-su Ven-hien Tum-kao

Çinlilere karşı da sâdık değildiler. Barışı bozmak için vesîle arayıp duruyorlardı. Hatun, yani Büyük Han'ın zevcesi vefat etmişti. Memleketin dâhilî durumundan ve öteden beri Tataristan kavimlerine karşı besledikleri korkudan dolayı bu kavimlerle hoş geçinmek mecburiyetinde bulunan Çin İmparatoru, prensesin vefatından dolayı ta'ziyet resmini yerine getirmek için başlıca kumandanlarından birini Büyük Han'a gönderdi. Bu boş merâsimden ziyâde paraya ehemmiyet veren Hoei-ke'ler, Çinlilere yaptıkları hizmetlere hiçbir mükâfat verilmediği gibi Tataristan'dan aldıkları beygirlerin parası da ödenmemiş olduğunu söylediler. Çin sefîri ise Hoai-gang'a yardım ettiğinden, Tibetlilerle gelip Çin hudutlarını tahrip eylediğinden, anlaşmaları bozduğundan dolayı Büyük Han'a protestolarda bulundu. Bu gibi hallerde Çinliler en ufak bir lütfu bile büyük bir şey gibi ileriye sürerlerdi. İmzaladıkları barışı Hoei-ke'ler için büyük bir nimet olarak göstermek istediler. Fakat yeni bir muhârebe doğurabilmek kābiliyetinde olan bu memnuniyetsizliklerin hiçbir netîcesi çıkmadı. Büyük Han ancak hediye koparmak için böyle gayrımemnun görünüyordu. Barışa muhtaç olan Çin İmparatoru da göz yumuyor, bir çok hediyeler veriyordu.

Sene: 769 Kam-mu Lie-tai-ki-su Ven-hien Tum-kao Tam-şu

Sonra Han, Hoai-gang'ın kızını istedi. İmparator, bu kumandanın isyanını hiç kāle almayarak, vaktiyle ondan gördüğü hizmetleri hatırlayarak o prensesi evlatlığa kabul etti ve Büyük Han'a gönder-

di. Beygirlerin parasını istemek ve kendilerinin Çinlilerden ziyâde tecâvüz ettikleri anlaşmanın tamı-tamına tatbîkini talep eylemek için Hoei-ke'lere yine fırsat çıkmıştı. Çin'de bulunan Hoei-ke sefîrleri bir takım zorlayıcı tavırlara kalkıştılar ki İmparatorun buna tahammül gösterememesi lazım gelirdi. Bazı Fo mabedlerine girerek buralarını yağma ettiler, bir takım delikanlıları esîr eylediler. İmparator bunları istemeğe cesâret edemedi.

Bu Tatarlar çoktan beri işte böyle barışa ve ticâretin serbestliği- Sene 772
ne talip oluyorlardı. Çinliler buna müsaade etmek istemiyorlardı. Fakat redde de cesâretleri yoktu. İmparatorluğun gâyet zayıf bir halde bulunmasından dolayı Hoei-ke'ler beygirleri için yüksek bir fiat istemiyorlardı. Getirdikleri beygirlerden bir çoğu zayıf ve işe yaramaz bir haldeydi.

Bu ticarete nezâret etmekle görevli olan Çin kumandanları hay- Sene 775
vanları reddediyorlardı. Fakat İmparator kabul etmeleri için emir veriyordu. Hoei-ke'ler bu yüzden büyük istifâdeler temin ettiler. Çin'de kendilerinden ne kadar korktuklarını gösterdikleri için çok geçmeden silaha sarıldılar. Ning-hia taraflarına akınlar yaptılar.

Her gün kuvvetleri artmakta olan Tibetliler Şen-si vilayetinin batı taraflarına tecâvüz etmişlerdi. Hoei-ke'ler mağlup ve perîşan bir halde kaçmağa mecbur oldular.

Sonra Ta-yuen tarafından Şan-si dâhiline girdiler. Karşılarına Sene 778
çıkmağa cesâret edemeyen Çinliler bunları önlemek için bazı kaleler yapmayı düşündüler. Fakat bu teklif reddedildi. Kumandanlardan biri Hoei-ke'lere karşı yürüdü, mağlup oldu. Hoei-ke'ler bunun üzerine her tarafa yayıldılar, büyük tahribatta bulundular. Sonunda Çin kumandanı Tai-çeo bunları bozdu, geriye dönmeğe mecbur etti.

O zamana kadar Hoei-ke'ler bütün Tatarlar gibi gâyet sâde bir Sene: 780
surette yaşamışlardı. Hükümdar ile tebaa arasında hiçbir fark göze çarpmazdı. Aralarında pek birlik halindeydiler. Fakat Çinliler ile ticâret etmeğe ve onlardan mühim hediyeler almağa başladıktan sonra ziynet ve debdebenin ne olduğunu anlamışlardı. Büyük Han Teng-li eski ahlak ve âdetleri terk etmeğe başladı. Altunun debdebe ve haşmeti sâyesinde kendisini pek mühim bir konuma çıkarmak istedi. Gâyet muhteşem saraylar yaptırdı. Karılarını pek mükemmel bir surette giydirdi. İmparator Tai-tsong'un ölümünün Çin'e girmek için gâyet iyi bir fırsat oluşturduğunu maiyetindeki erkân kendisine

arz ederek, bu seferin icrâsı için lazım gelen her türlü tedârikleri görecekleri sırada, Tun-mo-ho adındaki kumandan ziynet ve debdebenin ilerlemesine mâni olmak istedi. Büyük Han'ın takip ettiği hatt-ı hareketin aleyhinde bulundu. Fakat sözlerini dinletemedi. Bunun üzerine Tun-mo-ho bu muhârebeden memnun olmayan Hoei-ke'leri toplayarak, onlarla Büyük Han'ın üzerine yürüdü, onu öldürdü. Kendisi "Büyük Han" makāmına geçti. Ve "Ho-ko-tu-lu-pi-kia Han" ünvanını aldı. Derhal Çin İmparatorlarından Hanlığının tevcîh fermânını istedi. "Vu-i-çim-kum Han" ünvânıyla bir fermana nâil oldu.

Çoktan beri Çin sarayında sefîr olarak bir çok Hoei-ke'ler vardı. Bir takım tecâvüzlere kalkışıyorlardı. Nihâyet İmparator bunlara çekilip gitmelerini emretmeğe mecbur oldu. Giderlerken bir çok servet götürdüler. Fakat yolda da o kadar küstahça hareket ettiler ve kırlarda o kadar tahribat yaptılar ki Çang-kuam-çing bunlara hücum için İmparatordan izin istedi. İmparator râzı olmadı. Bu barbarların bir kumandana yaptıkları kötü davranışlar Çang-kuam-çing'i o kadar kızdırdı ki, askerlerini topladı, yaklaşık dokuz yüz kadar Hoei-ke öldürdüler, yalnız ikisini sağ bırakarak Tataristan'a Büyük Han'a gönderdi. Tebaasının yapmış oldukları tecâvüzleri ve gördükleri cezâları anlatmalarını tenbih etmişti.

İmparator, Büyük Han'ı yatıştırmak için Hoei-ke sefirinin naa-
Sene: 782 şını Tataristan'a gönderdi. Büyük Han Çinlilere karşı nâzırı Kie-tsu-kia'yı gönderdi. Bu nâzır Çinlileri Şan-si dâhilinde Ta-tung-fu ülkesinde karşılayarak onları epeyce azarladı. Kātillerden dördünün teslimini talep etti. Çinlileri beş gün tutuklu bulundurdu. Sonra Büyük Han, Çin sefirine, bütün tebaasının onun [Çin İmparatorunun] öldürülmesini istediklerini, fakat râzı olmadığını ve Çinlilerin yaptıklarını unuttuğunu söyletti. İmparatora satılmış olan bir çok beygirlerin bedelinden bakiye kaldığını iddia ettiği paranın kapatılmasını yine talep etti.

Sonraları Büyük Han, Çin İmparatoru Te-tsong'a bir çok hediye
Sene: 787 Kam-mu Lie-tai-ki-su Ven-hien Tum-kao Tam-şu göndererek bir Çin prensesi ile evlenmeğe tâlip oldu. Hoei-ke'lerin eski zamanlardan beri Çinlilere göstermiş oldukları muameleden memnun bulunmayan İmparator bu lütfa râzı olmağa meyyâl değildi. Fakat kuzey hudutları süvari kuvvetinden tamamıyla mahrum bulunduğu için, Li-mi imparatora Hoei-ke'lerle barış yapmayı teklif

etti, çünkü Tataristan'dan beygir almanın en emin çaresi bu idi. Aynı zamanda Yun-nan Krallarıyla, Bağdad Halîfesiyle ve Hindlilerle ittifak yapmasını da tavsiye etti. Bunların sâyesinde Tibetlilerin hükûmetini mahva muvaffak olabileceklerdi. Yine bunun gibi, Hoei-ke'ler tarafından Çinlilere yapılmış bütün tecâvüzlerin de unutulmasının münâsip olacağını İmparator'a söyledi. Asya kıt'ası o zaman altı büyük imparatorluğa ayrılmıştı: Doğuda Çin İmparatorluğu, güneyde Yun-nan Krallığı ve Hindistan İmparatorluğu, batıda Halîfelerin İmparatorluğu vardı ki tâ Tibet hududuna kadar geliyordu. Tibet İmparatorluğu Asya'nın ortasını işgal ediyordu. Kuzey tarafları ise Hoei-ke'lerin elindeydi. Tibetliler Halîfelerle durmadan harb ediyorlardı. Çinlilerin Halîfelerle ittifak etmeleri menfaatleri icabındandı. İmparatorluk dâhiline sık sık akınlar yapan Tibetlileri bu sâyede daha kolaylıkla atabileceklerdi. İmparator, Li-mi'nin bu nasîhatini dinledi. Barışa râzı oldu. Büyük Han'a bir Çin prensesi verdi.

Büyük Han prensesin Tataristan'a gelmek üzere yola çıkmış olduğunu haber alınca istikbâl için hemşirelerini ve başlıca kumandanlarının karılarını gönderdi. Prenses büyük ikramlarla kabul olundu. Büyük Han prensese "Hatun" ünvanı verdi. İmparatorun dâmâdı olmak sıfatıyla Çinlilere Tibetliler aleyhinde yardım vaad etti. Hoei-ke adının Hoei-ho'ya değiştirilmesi için müsaade istedi. İmparator kendisine "Çang-şeu-tien-tsin" ünvanını verdi. Sene: 788

Büyük Han biraz sonra öldü. İmparatorluğu oğlu To-lo-sse'ye bıraktı. Çin İmparatoru buna "Çong-çin-pi-kia Han" ünvanını vermiştir. Bu Han, Uygur'un kuzeyinde Pe-ting'de bulunan Çin muhâfız kuvvetlerine yardım etti. Tibetliler buraya hücum etmişlerdi. Büyük Han Çinlilere daha fazla hizmet etmek fırsatını bulamadı. Han ünvanını almak isteyen birâderi tarafından katledildi. Fakat Hoei-ke'ler isyan ederek bu gâsıbı öldürdüler. Çong-çin'in oğlu O-ço'yu tahta çıkardılar. "Kie Han Ki-a-su"[10] namındaki nâzırı Tu-kanların muhâsara altında bulundurdukları Pe-ting kalesinin yardımına koştu. Onlarla harbe tutuştu. Fakat muhâsarayı kaldırtmağa muvaffak olamadı. Civarda yaptığı tahribat ahâliyi Tibetlilere tâbi olmağa mecbur bıraktı. Sene: 789,790

10 Yukarıda "Kie-tse-kia" diye ismi geçen kumandanla aynı kişidir zannederim.

Sene: 791

Bunun üzerine Tataristan'ın bu kısmında Çinlilerin mâlik oldukları yerlerin hepsi, Uygur ülkesi müstesnâ olmak üzere, Tibetlilerin idâresi altına geçti. Sonra Büyük Han, İmparatordan "Fong-çing Han" ünvanını aldı. Şen-si dâhilinde Ling-çeo'da Tibetlilere hücum ederek onları mağlup etti. Esîrleri imparatora gönderdi.

Sene: 795

Fong-çing Han'ın vefatından sonra, oğlu olmadığı için, çoktan beri hükûmet işlerini idâre eden ve ordulara kumanda eden nâzırı Ko-to-lu millet tarafından Büyük Han olarak seçildi. Tahta çıktığını haber vermek üzere Çin İmparatoru'na bir sefîr yolladı. İmparator Te-tsong ona "Hoai-sin Han" ünvanını verdi.

Sene: 805
Ven-hien
Tum-kao
Sene: 807

Bunun işbaşında olduğu zaman hakkında bize malûmat verebilecek olan târihçiler bu konuda derin bir sükûtu muhâfaza ederler. Yalnız öldüğü vakit yerine oğlu "Teng-li-pi-kia Han"ın çıktığını biliyoruz. Bu da bermutat Çin İmparatorundan ferman almıştır. Bu Han Çinlilere vergiler yolladı. Sefîrin yanı sıra Fo bonzları da vardı. Tatarlar bunlara Vo-ni adını veriyorlardı. İmparator bunlara bir mabed yaptırarak oraya yerleştirdi. Fakat birkaç sene sonra sefîhliklerinden dolayı İmparator kendilerini kovmağa mecbur oldu. Târihçiler "Mo-ni" adı verilen râhiplerin kimler oldukları hakkında güzelce tafsîlat vermiyorlar.[11] Bunlar yalnız Tataristan'da yayılmamışlardı. İran'da da mevcuttular. Daha ziyâde İran'dan çıkmışlar gibi görünüyorlardı. Bu takdirce bunlar ya Hıristiyan'dırlar ya Müslüman'dırlar. Manikî (Manichéen) [Maniheizm] mezhebine mensup Hıristiyanlar olacağını tahmin ediyorum.

Lie-tai-ki-su
Sene: 808
Sene:
813,817,
821

Vaktiyle Tataristan'a gönderilmiş olan Çin prensesi vefat etti. Büyük Han Çin sarayına olayı haber verdi. Kendisi de bunun ardından öldü. Bunun üzerine imparatorluk Pi-kia-pao-i Han'a geçti. Bu hükümdar bir ordu toplayarak Si-şeo-kiang-çing'in kuzeyinde Pi-ti nehri yakınlarında Tibetlilere hücum etti. Sonra defalarca bir Çin prensesi ile evlenmek talebinde bulunduysa da daha mühim işlerle meşgul olan İmparator muvafakat göstermedi. Müsaade ettiği vakit de Büyük Han vefat etti. Çin prensesi bunun halefi olan Pi-kia-tsong-te Han'a verildi. Bu Han, Çin'de ortaya çıkmış olan bazı karışıklıklardan dolayı İmparatora yardım etmek istedi. Fakat Çinliler

[11] Bunlara "Monisem" yani "Moni" yahut "Mani -ki Manlar(Manes)'in ismidir- bonzları" namını verirler.

bu barbarların memlekete girmelerine izin vermenin ne kadar tehlikeli olduğunu tecrübeyle anlamış oldukları için bu yardım talebini geri çevirdiler.

Bu hanın vefatından sonra biraderi Ko-sa-te-le yerine geçti. Çin İmparatoru bir müddet sonra ona "Pi-kia-çao-li Han" ünvanını verdi. Sene: 822.824

Daha sonraları bu Han'ı tebaası öldürmüş ve "Hanlık" makāmına Hu-te-le'yi getirmiştir. Bu yeni Han, İmparatordan "Çang-sin Han" ünvanını aldı. İki millet barış halinde yaşıyorlardı. Ticârî münâsebetlerde bulunuyorlardı. Büyük Han Çin'e sık sık sefirler gönderiyordu. Fakat pek az önem taşıyan bu olayları târihçiler ihmal etmişlerdir. Sene 832

Çang-sin Han, nâzırı Kue-lo-vu tarafından öldürüldü. Halk tahta Ko-sa-te-le'yi çıkardılar. Onun yönetimi zamanında pek çok kar yağarak bir çok hayvanın telef olmasına sebebiyet verdi. Bu İmparatorluğun çökmesine yol açabilecek bu türlü felaketler Hoei-ke hükûmetini gâyet zayıflattı. Sene 839

Bu yeni Han'ın saltanatı zamanı sükûnet içinde geçti. Kiu-lu-mo-ho namında bir kumandan Kie-kia-su adı verilen ve Paykal Gölü civarlarında oturan yüz bin Sibiryalı ile gelip hücum etti. Kendisini öldürdü. Bütün aşîretler dağıldılar. Bir kısmı Çinlilere tâbi'iyyet arz ettiler. Bu Kie-kia-su'lar yaklaşık yüz seneden beri Hoei-ke'lere tâbi bulunuyorlardı. Bundan dolayı Hoei-ke'ler İmparatorluğu'nun Sibirya içlerinde Tobolsk'a kadar uzanmış olması gerekirdi. Bu isyan yeni bir imparatorluğun oluşmasına sebebiyet verdi. Kie-kia-su'lar Batı Türklerinin târihinde görüldüğü üzere kendi milletlerinden bir "Büyük Han" seçtiler. Sene:840

On üç Hoei-ke aşîreti U-hi-te-le'ye "U-kiai Han" ünvanını verdiler. Şen-si hudutları üzerinde karar kıldılar. Kie-kia-su'lar ise kendilerinin memleketlerini zapt ediyorlardı. Hoei-ke'lerle Kie-kia-su'lar arasında yapılan bir çok çarpışmalarda Hoei-ke'ler mağlup oldular. Erzak bulmak için İmparator Vu-tsong'un yardımlarını ricâ etmek zorunda kaldılar. Çinliler bu kavimleri kabul ettiklerine çok geçmeden nedâmet getirdiler. Büyük Han Hong-şuyi nehri civarlarına akınlar yaptı, bir çok esîr aldı. İmparator buna karşı asker gönderdi. Bu muhârebe, Han'ın U-mo-su namındaki bir kumandanının milletin ileri gelenlerinden birini öldürdükten sonra yaklaşık olarak Sene: 841.842

üç bin kişi ile birlikte Çin'e çekilmesinden ve orada "Li-si-çong" ünvanına nâil olmasından ileri geliyordu. Aynı zamanda Ta-kie-çu namında başka bir kumandan da Han'a karşı isyan ederek doğu tarafına çekildi. Oradan Pe-çe-li vilayetine akın yaptı. Çin askerleri buna karşı yürümeğe mecbur oldular. Geri çekilirken Han'ın eline esîr düştü. Sonra idam edildi.

Lie-tai-ki-su
Ven-hien
Tum-kao

Han sonra Çin'den U-mo-su'yu ve yanındaki diğer kaçakları istedi. Çinliler bunları iâdeye râzı olmadılar. İşte Büyük Han bunu vesîle etti ve Şan-si dâhilinde Ta-tung-fu taraflarına girdi. Gâyet büyük miktarda ganîmetler aldı. İmparatorun bütün ricaları ve tehditleri sonuçsuz kaldı. Han'ın ordusunda bulunan Çin prensesi Tai-hu'ya, Han'ı çekilmeğe iknâ etmesi için mektup yazıldı. Fakat sonunda asker göndermeğe mecburiyet duyuldu. Bunun üzerine Hoei-ke'ler geri çekildiler.

Sene: 841

Fakat ertesi sene tekrar Çin'e girerek Çin-vu[12] civarlarını yağma ettiler. Kumandan Lieu-mien üç Türk Şa-to aşîreti başında Şe-hiong'u Hoei-ke'lerin karargâhını zapt etmek üzere gönderdi. Kendisi de arkasından yürüdü. Şe-hiong, Çin-vu'ya kadar ilerledi. Bu şehrin surları üstünden Hoei-ke'lerin bütün karargâhını gördü. Bir tehlikeye maruz kalmaması için prensesin çadırını öğrendi. Sonra, açtırdığı tünellerden askerlerini sevk etti. Bunlar geceleyin Han'ın çadırına hücum ettiler. Böyle bir baskını hiç beklemeyen Han bütün eşyâsını bırakarak alelacele kaçtı. Çinliler takip ettiler. Kir-nor Gölü yakınlarında Şa-ho-şan dağında muhârebeye tutuşarak Han'ı mağlubiyete uğrattılar. Han geri çekilirken yaralandı. Çin prensesi kurtarıldı. On bin esîrin başını kestiler. Yirmi bin kişi Çinlilere tâbi'iyyetlerini sundular. Sonra daha bir çokları da gelip Pe-çe-li hükûmetine teslim oldular.

Sene: 846

Han'a gelince, o Ho-çe-tse'ler aşîretinin yanına gitti. Bu hezîmette Hoei-ke'lerden bir çoğu sefâletten öldüler. Sonra Büyük Han'ı da nâzırlarından biri katletti. Yerine kardeşi O-nie'yi geçirdiler. Bu hükümdarın tebaası pek az idi. Ki Tatarları ile ittifak etmişti. Fakat bu Tatarlar Çinliler tarafından mağlup edildikleri için Sibirya'da Şe-goei'lerin yahut Tonguzların yanına çekilmek istedi.

12 Kuei-hoa-çing'dir.

Orada çok kalmadı. Kie-kia-su'lar Çinlileri mağlup ettiler. Hoei-ke'ler esîr edildiler; çölün kuzeyine yerleştirildiler. Sene. 848

Bunun üzerine, çoktan beri Gan-si civarlarında yerleşmiş olan bazı Hoei-ke aşîretleri reisi Long-te-le[13] hanlığını ilan etti. Kan-çeo ve Şa-çeo'nun batısında ikametgâh tesis etti. Çölün batısındaki bütün şehirler ona tâbi oldular. Bu Han, Çinlilere vergiler yolladı. Bunlar vaktiyle Hoei-ke'lerden gördükleri hizmetleri düşünerek ona "Pi-kia-hoai-kien Han" ünvanını verdiler. Sene: 856

Hoei-ke İmparatorluğu doğuda bu târihte nihâyete erer. O zaman Kie-kia-su'lar bütün doğu taraflarının hâkimi idiler. Hoei-ke aşîretlerinin büyük kısmı ya itaat altına alındılar, ya mahv edildiler. Yalnız batı tarafına çekilmiş olanlar daha hayli müddet pâyidar oldular. Fakat bunlar Çin'den epeyce uzak oldukları için Çinliler onların târihini zapt etmeyi ihmal etmişlerdir. Muhtelif Hanlar tarafından idâre edilen bu Hoei-ke'ler o zaman Şa-çeo'dan ve Koa-çeo'dan Müslümanların imparatorluğunun hudutlarına yani Mâverâünnehir'e kadar yayılmışlardı. Bu komşuluk ve eskiden beri Müslümanlarla sürdürdükleri münâsebet kendilerine İslamiyeti tanıttı. Bu Tatarların "Nubye", coğrafya âleminin "Odkos" namını verdiği kavimlerdir. Hicrî 482[14] târihine doğru Halîfe Vâsık Billah'ın idâresi zamanında Sellam bu Tatarların memleketine bir seyahat yaptı. Orada Muhammedîlere tesâdüf etti ve bu kavimlerden, vaktiyle bir müslümanın gelip de kendilerine dinî telkînde bulunduğundan beri İslamî hükümlere uymakta olduklarını öğrendi. Fakat hepsi Müslüman değildiler. Birçokları ateşe tapıyorlardı. Bunu İranlılardan öğrendikleri malûmdu. Lie-tai-ki-su

Hoei-ke'ler, uğradıkları hezîmetten sonra Çin'e defalarca sefîrler göndermişlerdi. Pu-ku-tsun namındaki reisleri İmparator tarafından "Hanlık" ünvanının tevcih edilmesine nâil olmak istiyordu. İmparator H-tsong bu arzuyu yerine getirmek emeliyle kumandanlarından birini gönderdi. Fakat Hoei-ke'ler Tu-kanlar yani Tibetliler tarafından yeniden mağlup edilmiş oldukları için daha ziyâde batıya doğru çekilmeğe mecbur oldular. Nereye kaçtıklarını bilmeyen Çin kumandanı kendilerini görmeksizin Çin'e döndü. Bununla beraber ertesi sene Hoei-ke'ler yine yaklaştılar. İmparatora vergiler gön- Lie-tai-ki-su Sene: 874, 875

[13] Ünvanı "Lu-Teng-li-lu-mi-mo-mi-şi-ho-kiu-lu-pi-kia-hoai-kien Han" idi.
[14] Miladî 1089-90 yıllarına doğru. (E.K.)

derdiler. Fakat bu kavimler o zaman batıya doğru yayıldıkları için Müslümanlarla daha fazla münâsebete giriştiler.

Bir müddetten beri Bağdad Halîfeleri kendilerini Tibetlilerle
Sene: 893 komşu yapan bu geniş ülkelerde mutlak hâkim olmaktan geri kalmışlardı. Sâmânîler (Samanides) Mâverâünnehir'i zapt etmişlerdi. Bunların devletleri Hoei-ke'lerin devletine bitişikti. İki millet arasında çok geçmeden savaş çıktı. Sâmânî sülalesinden İkinci Şah İsmâil bunların memleketlerine girdi. Han'ın oturduğu şehri zapt etti. Hatun ile birlikte Han'ı esîr aldı. Bütün Türk yahut Hoei-ke esîrlerinin miktarı on bini buluyordu.

Çin ve Arap târihçileri bu kavimlerin mukadderâtı hakkında
Sene: 903 bize pek az malûmat verirler. Yalnız Çinliler muhtelif zamanlarda
Ebu'l-Ferec getirdikleri vergilerden bahsederler. Fakat bunları zikre değer saymıyoruz. Büyük ihtimale göre Mâverâünnehir'e büyük bir tecâvüzde bulunarak orada Müslüman orduları tarafından mağlup edilen kavim bunlar olacaktır.

Sâmânî sülalesi hükümdarlarının sonra birbirlerine karşı açtıkla-
Sene: 913 rı dâhilî muhârebelere Hoei-ke'ler de katılmışlardır. Ahmed'in vefatından sonra Ebu'l-Hasan Nasr tahta çıkmıştı. Kardeşi Semerkand vâlisi İshak ile İshak'ın oğlu İlyas isyan ederek Buhârâ'ya doğru yürüdüler. Bir çok çarpışmalarda mağlup oldular. İlyas Fergana'ya çekildi.

Hoei-ke'ler o zaman Cin-moei (Gin-moei) namında bir hüküm-
Sene: 923 dar tarafından idâre ediliyorlardı. Çin İmparatoru buna "İng-i Han" (Yng-y) ünvanını vermişti. Tataristan'da ise "Kuen-çi Han" ünvanını taşıyordu. O sene vefat etti. Biraderi Tsieu-in, "Cin-yu Han" namı altında ona halef oldu. Çinlilerden muhtelif zamanlarda "Şun-hoa Han" ve "Fong-hoa Han" ünvanına nâil oldu.

Büyük ihtimalle İlyas bu hükümdardan yardım istemiş olacaktır.
Sene: 928 Fong-hoa Han isyanda ona yardım etti. Türklerden bir kısmı onun lehinde silaha sarıldılar. Fakat İlyas'ın yaklaşık otuz bine varan bütün ordusu hezîmete uğradı. Tekrar Fergana'ya kaçtı.

İkinci bir hezîmetten sonra Kâşgar'a çekildi. O zaman Kâşgar
Sene: 943 Hoei-ke'lerin elinde idi. Bu Türklerin Han'ı Sâmânîlere karşı yeni bir isyana iştirak etmeye hazırdı. Bunların reisi olan Abdullah bin Eşkām kendisinin yardımını ricâ etti. Fakat Buhârâ'da Han'ın bir oğlunu tutuklu bulunduran Sâmânî Sultanı Nuh, derhal oğlunu ona

gönderdi. Bu suretle Han'ı kendi aleyhine hareket etmemeğe sevk etti. Yalnız başına kalan âsî, Hârezm kıt'asını terk etmeğe ve teslim olmaya mecbur kaldı.

Fong-hoa Han'ın yerine oğlu King-kiong geçti ve o sene Çinlilere hediyeler gönderdi. Sonraları da Hoten kavimleri gibi o da tekrar hediyeler yollamıştır. Sene: 961,969

Arap târihçileri o zaman Türklerin Şahâbu'd-devle Boğra Han İlik namında bir hanları bulunduğunu ve lakabının "Hârun" olduğunu söylüyorlar. Buhârâ'yı zapt etmek fikriyle bu şehre yaklaştığını yazıyorlar. Sâmânîler Sultanı Nuh mağlup oldu. Fakat ikinci bir muhârebede Han'ı bozdu. İmparatorluğun pâyitahtı olan Balasagun'a dönmeğe mecbur etti. Sene:992

Ertesi sene Han, Sâmânîlerin memleketine girerek Buhârâ'yı aldı. O zaman Kâşgar'a, Balasagun'a, Hoten'e, Taraz'a mâlik olduğu ve memleketlerinin tâ Çin'e kadar uzandığı söyleniyor. Bu tafsîlat ise ancak Hoei-ke'ler Hanı'na uygun düşebilir. Boğra Han Sâmânî sülalesi tarafından Horâsan vâlisi bulunan Simcur'un kışkırtmasıyla bu sefer de Cürcan (Gieorgian)'a kadar ilerledi. Fakat Buhârâ'yı zapt ettikten biraz sonra hastalandı. Memleketine dönmek istedi. Buhârâ sâkinleri Han'ın ordusunun dümdarlarına [artçılarına] hücum ederek eşyalarını yağma ettiler. Boğra Han da çok geçmeden vefat ederek İmparatorluğu İlik İl-han'a bıraktı. Ünvanı "Şemsü'd-devle Ebû Nasr Ahmed" idi. Sene:993

Bu yeni Han, Sâmânî Sultanı Nuh'un vefatını haber alınca Semerkand'a koştu. Orada âsî Fâik (Faip) de kendisine katıldı. Bunu Buhârâ'ya gönderdi. Fakat biraz sonra Fâik'in vefat etmesinden dolayı İlhan Han bütün Türklerle bizzat Buhârâ'ya gitmeğe mecbur oldu. Bir çok emîrler, mesela Bektorun (Bactouroun) ona teslim oldular. Han da bu şehre girdi.[15] 129 sene hükümran olmuş olan Sâmânî sülalesi bunun üzerine yıkılmış oldu. Son hükümdar Abdu'l-Melik esîr düştü. Sâmânîlerin geriye kalan bir kısmı aynı âileye mensup bir prens olan ve hapsedildiği yerden kaçmanın yolunu bulmuş olan Ebû İbrâhim'in kumandası altında mukāvemet göstermeğe teşebbüs etti. Bunlar Türklere karşı asker göndererek Buhârâ'yı geri almak istedilerse de İlik İlhan onları ikinci defa olarak Buhârâ'dan çıkardı ve Nişâbur'a çekilmeğe mecbur etti. Sene: 947 Nuveyrî Sene: 999

[15] Hicretin 389 senesi Zi'l-kadesi'nin onunda.

Bu Sâmânîler sonra diğer bir Türk ırkı olan Uzlara katıldılar. Birlikte Semerkand civarında İlik İlhan'a hücum ettiler. Bütün bu muhârebeler Sâmânîlerin çöküşünü biraz geciktirmekten başka bir şeye yaramamıştır. Bir sene evvel, Çinlilerin "Vam-lo-çing" adını verdikleri Hoei-ke Han –ki İlik İlhan olması gerekir- Songlar İmparatoruna, Çin'e vergiler gönderdi. Çinliler bunun memleketinin Çin hududundan Mâverâünnehir'e kadar uzandığını söylüyorlar.

Sene: 1002 Lie-tai-ki-su

Hoei-ke'lerin Kan-çeo'da ikāmet eden Ye-la-li namında diğer bir hanları Hi-tan Tatarları tarafından mağlup edildi. Bu Tatarlar Su-çeo şehrini onun elinden aldılar. 907 târihinden beri bu Tatarlar Çin'in kuzeyinde kuvvetli bir imparatorluk kurmuşlardı. Vaktiyle Hunların mağlup etmiş oldukları Siyen-pi'lerin neslinden geliyorlardı. Bir takım reislerin idâresi altındaydılar. Leao-tung ile Pe-çe-li'nin kuzeyinde oturuyorlardı. A-pao-ki bunları o zamana kadar daldıkları unutulmuşluk tozlarının altından çıkardı. A-pao-ki bütün milletin reisi oldu, kuvvet kazandı. Çin'in kuzeyinde yer almış olan bütün Tataristan'ı itaat altına aldı. Hoei-ke'ler İmparatorluğu'nun yerini tuttu. Halefleri Çin'de büyük fütûhâtlara nâil oldular. Orada İmparator ünvanını aldılar. Sülalelerine Leao namını verdiler. Hoei-ke'leri yavaş yavaş batıya doğru daha fazla çekilmeğe mecbur ettiler. Çin hududunda sahip oldukları yerleri bunların elinden zapt etmişlerdi.

Sene: 1010 Ven-hien Tum-kao

Bu Hoei-ke'ler muhtelif hanların idâresi altında idiler. Ye-lu-ke namında bir han Kan-çeo'da, Gan-mi adında diğer bir han Tsin-çeo'da ikāmet ediyordu. Her ikisi de Leao'ların tecâvüzlerine karşı Çinlilerin himâyesine tâlip oluyorlardı. Aksu'da ikāmet eden diğer bir han daha vardı. Bunun imparatorluğu gâyet genişti. Muhammedîlerin memleketine kadar uzanıyordu. Kendisine "Sse-tse-vam" ünvanı veriliyordu. Bu, büyük ihtimalle İlik İlhan'dır. Öldüğü zaman imparatorluğu kardeşi Togan Han'a bırakmıştır.

Sene: 1011

Bu hükümdarın idâresi zamanında Hi-tanlar batı tarafından büyük bir tecâvüzde bulundular. Orduları üç yüz bin askerden fazlaydı. Balasagun'a yaklaşarak her tarafı yağma ettiler. Togan Han derhal ordularını topladı, bunları memleketlerine çekilmeğe mecbur etti. Hemen hepsini perîşan etti. Gâyet büyük miktarda ganîmetler aldı. Bu arada bir çok çinî kâseleri ve daha sâir nâdir ve nefis eserler vardı.

Sene: 1012 Ebâ'l-Fidâ Nuveyrî Ebû'l-Ferec Sene: 1017

Bir müddet sonra bu Han vefat etti. Yerine Ebû'l-Muzaffer Arslan Han geçti. Hi-tanlar Kan-çeo'ya doğru bir daha tecâvüzde bulundular. Hoei-ke'ler bunları mağlup ettiler. Fakat sonraları, Çin'in batı hudutları üzerinde kurulmuş olan Hia sülalesi hükümdarları Hoei-ke'lerin elinden Su-çeo, Koa-çeo ve Şa-çeo şehirlerini aldılar. Bu Türklerin Şerefü'd-devle namında bir hanlarından daha bahsederler. Bu Han'ın memleketlerini akrabalarından Boğra Han, Togan Han ve Ali Tekin arasında taksim etmiştir. Selçuk Türkleri Boğra Han zamanında kendilerini göstermeğe başlamışlardır. Sene: 1025 Lie-tai-ki-su 1036, 1043

Doğu Hoei-ke'leri o zaman Hi-tan Tatarlarına vergiler gönderdiler. Târihin haber verdiğine göre, bunların biri Ho-li Han, diğeri Şa-çeo'da hükümran olan Hou-lo-san namında iki hanları Hi-tanların halefi Niu-çe Tatarlarına vergiler gönderdiler. Bütün bu sülale zamanında vergi vermekte devam ettiler. Nihâyet Mangu Han'ın idâresi zamanında Moğollara da vergi verdiler.

Bu târihten sonra sâir Tatarlarla tamamen karışmışlardır. Tataristan İmparatorluğu müteakiben Hi-tan Tatarlarına, Niu-çe'lere geçti. Cengiz Han zamanına kadar bunların idâresinde kaldı. Sene: 1257

Müslümanlarla en sıkı münâsebetlerde bulunan ilk Tataristan kavimleri Hoei-ke'ler olmuştur. Bunlar Arap ve İran târihçileri tarafından, Mâverâünnehir'e gelip yerleşmiş olan sâir Türklerle karıştırılmışlardır. Bütün bu Türkler Halîfelerin imparatorluğuna akınlar yapmaktan artık hâlî kalmamışlardır. Sonraları batı yönüne doğru daha fazla sokuldular. Bir çok sülâleler teşkil ettiler. Bu sülaleler Halîfelerin elinden bir çok vilayetleri zapt etmişlerdir. Âdî (sıradan) Türk esîrleri Mısır'ı zapt ederek orada Tolunlar ve İhşidiyye (Ykhschidites) adı altında yerleştiler. Gazneliler namı verilen bir takım Türkler de Horâsan'ı ve Hindistan'ın bir kısmını zapt ettiler. Bunlardan sonra Selçuklular ortaya çıkarak birkaç kola ayrıldılar. Bir kol İran'da yerleşti, Bağdad'ı aldı. Hükûmetleri Antakya'dan Türkistan'a kadar uzanıyordu. İkinci kol Kirman'da ve İran'ın Hindistan'a civar sâir vilayetlerinde hükümran oldu. Üçüncü kolun hareketini ancak İstanbul Boğazı durdurabildi. Bunlar bütün Anadolu'yu Rumların elinden aldılar. Nihâyet dördüncü bir kol Halep'te ve Şam'da yerleşti. Aynı zamanda bir sürü Türkmen Ermenistan'a ve buna komşu bütün vilayetlere dağılarak oralarda küçük prenslikler kurdular. Selçukluların "Atabek" ünvanı altında tanınan kuman-

danlarından bazıları Suriye'de kuvvetli imparatorluklar meydana getirdiler. Bu kadar barbarların istilası bu doğu vilayetlerini berbad etti. Türkler tarafından zapt edilen ve şiddetli bir esâret altına sokulan Arz-ı Mukaddes'in hâli Hıristiyanları pek müteessir etti. Hemen bütün Avrupa hadsiz hesapsız ordular hazırladı. Bunlar Ehl-i Salip [Haçlı] adı altında Asya'ya geçerek Kudüs'ten Türkleri çıkardılar.

Bu müthiş kuvvet her taraftan sarsılmağa başlıyordu. Salahaddin bunu Suriye'de tahrip ediyordu. Halîfeler, vilayetlerinden bazılarını geri almışlardı. Aralarına düşen nifak ve şikāk bu barbar milleti mahvetmekteydi. Hârezm sultanları, Türk ırkına mensup olmakla beraber Selçuk İmparatorluğunu deviriyorlardı. Fakat sonra bunlar Asya'nın bütün batısını tehdide başladılar. Suriye'ye kadar girmişlerdi. Sen Lui Arz-ı Mukaddes'in üzerine koşmağa hazırlanırken Cengiz Han Türkistan'ın derinliklerinden çıktı, muazzam memleketlerden geçti, Harezmlilerin imparatorluğunu mahv etti. Asya'nın her tarafını kapladı. Babalarının büyük tasavvurlarını uygulamağa devam eden oğulları bütün o geniş Çin İmparatorluğu'nu itaat altına aldılar. İran'ı zapt ettiler. Anadolu'yu tahrip ettiler. Rusya onların bir vilayetleri haline girdi. Macaristan yağmaya uğradı. Bu esnâda Anadolu dağlarına kaçmış olan bazı Selçuklu kalıntıları sığındıkları yerlerden çıkarak Osmanlı Türkleri İmparatorluğu'nun temelini attılar. Bunlar da Hıristiyanların elinden İstanbul'u aldılar.

O târihte Türkistan'da bir aşîret reisi çıkarak Cengiz Han'ın o geniş imparatorluğunu yıktı. Meşhur Timurlenk hemen bütün Asya'yı dolaştı. Âdeta İstanbul kapılarına kadar geldi. Mısır, esîrlerden oluşmuş bir askerî milisin boyunduruğu altındaydı. Bunlar Türkistan'dan çıkmışlardı. Timurlenk kuvvetli bir imparatorluk oluşturdu. Bunun enkazından Hindistan İmparatorluğu doğmuştur. Timurlenk'in neslinden gelen bir takım prensler hâlâ [yani 18. asır sonlarında. E.K.] Tataristan'da hükümran olmaktadırlar. Tataristan'ı Cengiz Han evlatlarıyla paylaşıyorlar.

İşte bu eserin aşağı kısımlarında bahsedeceğimiz büyük inkılapların küçük bir levhası. Fakat bu tafsîlata girmeden evvel Çin İmparatorluğu'nu ele geçirmiş olan Türklerin bir şubesinin târihini nakledeceğiz.

SEKİZİNCİ KİTAP

ŞA-TO TÜRKLERİ

1
TSİNLER SÜLALESİ

Hunların neslinden gelmiş olan milletler şimdiye kadar ya Çin'e yalnız akın yapmakla yetinmişler yahut Çin'in vilayetlerinden bazılarını ele geçirseler de küçük krallar gibi telakkî edilmişlerdi. Şa-to Türkleri Çin imparatorları mevkiine yükselmiş olan ilk Hunlardır. Bunların sülaleleri Çin imparator sülalelerinin arasında zikr olunmaktadır. Çin İmparatorluğunda yani Çinliler tarafından yahut orada gelip yerleşmiş olan muhtelif Tatar milletleri tarafından öteden beri bir çok inkılaplar [devrim niteliğinde değişiklikler] icrâ edilmiştir. Başlangıçta Çin İmparatorluğu seçim esasına dayandırılmıştı. Fakat çok geçmeden ırsî bir devlet haline geldi. İlk önce Hia âilesi imparatorluğa bir mirâs olarak nâil oldular. Bunların yerine Şam sülalesi geçti. Fakat bu kadîm zamanlardan kalan târih kitapları Çin'in o zamanki hakîkî ahvâl ve vaziyetine dâir bize yeterli derecede bilgiler verecek bir halde değildirler. Şam sülalesinden sonra hükümran olmağa başlamış olan Çeo sülalesinden itibaren târihler daha detaylı olmağa başlarlar. O devirde Çin'in bir takım küçük küçük krallıklara ayrılmış bulunduğunu, bu kralların imparatora hiçbir hüküm ve nüfûz bırakmadıklarını görüyoruz. Bu felaket senelerine Çin târih yazarları "Dâhilî savaşlar devri" namını verirler.

İşte İsa'nın doğumundan 240 sene evveline kadar Çin bu haldeydi. O kadar asırlık dâhilî savaşlar nihâyet bir imparator zamanında sona ermişti. Bu imparator Çin'in en büyük fâtihi sayılabilir. Tsin adı verilen yeni bir sülalenin kurucusu olan Şi-hoam-ti bu küçük hükümdar âilelerinin hepsini itaat altına aldıktan ve ortadan kaldırdıktan sonra Tatarlara bir engel teşkil edecek olan o meşhur Çin Seddi'nin inşaatını tamamladı. Çoktan beri Çin'de hükümran

olan dâhilî savaşların meydana getirdiği karışıklıkları bu Tatarların akınları bütün bütün artırıyordu. Şi-hoam-ti'nin bu muazzam eseri Tatarların tecâvüzlerini yine kesemedi. Bu imparatorun ölümü üzerine Çin onun zamanından evvelki felaketlere tekrar boğulup kaldı. Yerine kendi âilesinden bir hükümdar geçtiyse de bütün Çin üzerinde hükümran olamadı. Vilayetlerde bir çok kumandanlar isyan ettiler, küçük hükûmetler kurdular. Bunları ancak meşhur Han sülalesinin kurulması ortadan kaldırabilmiştir. Bu sülale İsa'nın doğumundan yaklaşık olarak 206 sene evvel iktidar mevki'ine gelmiştir. Çinlilerin artık bir sükûn devresi açılacağı ümidini besleyebilecekleri bir zamanda, Tatarlar ve bilhassa Hunların komşuluğu onları yine uzun ve masraflı muhârebelere girişmeğe mecbur etti. Tataristan'dan gelmiş hadsiz hesapsız ordular Çin'e girdiler, kuzey vilayetlerini tahrip ettiler. Sonraları Çinliler harbe alıştılar, hudutlarından dışarıya çıkmağa başladılar. Mâverâünnehir ile Çin arasında yer almış olan o muazzam ülkelerin hepsini itaat altına aldılar. Hatta Hazar Denizi'ne kadar ilerlediler. Bir gâsıp, Han sülalesini imparatorluktan mahrum bıraktı. Bir çok karışıklıklara sebebiyet verdi. Han sülalesinin tekrar iktidar mevki'ine gelmesi sayesinde bu karışıklıklar yatıştırılabildi. Bu İkinci Han sülalesi Hunların imparatorluğunu mahvetmek için çok uğraştı. Buna ancak Milat'tan sonra 95 târihinde muvaffak olabildi. Fakat bu sülalenin de âkıbeti yaklaşmıştı. 219 târihinde İkinci Han sülalesi mahvoldu. Bu âilenin üçüncü bir kolu yaklaşık olarak kırk beş sene kadar imparatorluk mevkiini muhâfaza edebildi. Bununla beraber Çin'in tamamına sâhip değildi. "U" ve "Goei" namında diğer iki sülale bu Han'larla beraber Çin hükûmetini paylaşmışlardı. O zamana kadar yalnız bir imparatorluk teşkil etmiş olan ve çok kere kral ünvanı taşıyan küçük âilelere bölünen Çin, aynı zamanda üç imparator tarafından idâre edildi. Sonra Tsin hânedanı bu muazzam imparatorluğu kendi idâresi altına almağa muvaffak oldu. Fakat diğer âileleri yok etmek suretiyle bütün Çin'de mutlak hâkim kesilir kesilmez pek çok miktarda bir takım küçük sülaleler türedi. Bunlardan kiminin menşei Çin idi. Kimi de Türkistan'dan gelmişlerdi. Bu kadar küçük prenslikler dâhilî savaşlar için bitmek tükenmek bilmez bir kaynak oldu. Bu küçük hükûmetler birbirleriyle kesintisiz şekilde muhârebe hâlindeydiler. Doğu Tatarları karışıklıkları artırıyorlardı. İşte Tsin

sülalesinin hükümran olduğu devre hep böyle geçti. Sonra bunu daha fenâ zamanlar takip etti. Tsin sülalesinin ortadan kaldırılması Çin'de iki imparatorluk doğurmuştur. Biri kuzey tarafında Doğu Tatarları tarafından kurulmuş imparatorluktu. Bunlar To-pa yahut Goei namını taşıyorlardı. Diğer imparatorluk güneyde idi. Bu güney imparatorluğunda az vakit içinde beş Çin sülalesi birbirini takip etti. Çin hiçbir zaman bu kadar felaket içinde kalmamıştı. İmparatorluk tahtını ele geçirmek üzere çekişen hânedanlar bir vilayet dâhiline tasarruf eden küçük prensliklerden ziyâde felakete yol açıyorlardı.

Meşhur Tam sülalesi bütün bu karmaşıklığa bir son verdi ve Çin için bir sükûn ve asâyiş devri açabilecek gibi göründü. Hakîkaten diğer sülalelerin döküntülerini yok etmek için girişmeğe mecbur olduğu bir takım muhârebelerden sonra bütün Çin'e sâhip oldu. Artık hüküm ve nüfûzu paylaşan hiç başka bir hükûmet kalmamıştı. Fakat Türkler ve kuzeydeki bütün barbarlar Tam imparatorlarıyla harb etmekten geri durmadılar. Sülaleyi mahv etmeğe uğraşan bazı âsîler bu sülaleyi temeline varıncaya kadar sarstılar. Nihâyet bu sülale de kendisinden evvelkiler gibi söndü. Çin yeni felaketlere gömüldü. Heo-Leam sülalesi imparatorluk tahtında görünür görünmez Türkistan'da bir hanedan kurulmuş oldu ki yavaş yavaş Çin'e yaklaşarak Tsin sülalesi namı altında nihâyet bütün Çin'i ele geçirdi. Sonra Heo-Tam yani İkinci Tam sülalesi namını aldı.

Muhtelif Türk aşîretleri arasında bir tanesi vardı ki Çu-yue namını taşıyordu. Lop Gölü civarında oturuyordu. Bu göl yakınında büyük bir çöl vardı ki Türkler buna Şa-to adı veriyorlardı. İşte bundan dolayı Çu-yue aşîretine Şa-to namı verilmiştir. Bu Türklerden bahseden Arap târihçileri onlara Toguzguz (Dokuz-Oğuz) derler. Bu kavmin kısmen ateşe taptıklarını ve payitahtlarının Tantabe şehri olduğunu haber verirler. Şa-to sülalesi Batı Türklerinin Büyük Hanı'na tâbi idi. Bütün seferlerde Büyük Han'a refakat ederdi. Bu aşîret de Büyük Han'ın mukadderatına iştirak etmiştir.

Ven-hien
Tum-kao
Tam-mu
Lie-tai-ki-su
Şerîf el-İdris'

Büyük Han Hu-lo'nun vefatından sonra Şa-toların Kin-şan namında bir reisleri vardı. Çin İmparatoruna yaptığı hizmetlerden dolayı "Çam-ye Kum'u" tayin olundu. Çinlilere vergiler yolladı. Vefatından sonra aşîretin idâresi oğlu Fu-kue'ye intikal etti. Buna oğlu Ko-tu halef oldu. Bunun oğlu Tsin-çong kendisinden sonra milletin riyâseti makāmına geçti. Tibetlilerin yahut Tu-kanların

Sene: 657
Sene: 712, 713

büyük bir kuvvet ve nüfûza sâhip olmaları sebebiyle oturduğu yeri terk ederek tebaasıyla birlikte Uygur'un kuzeyinde Pe-ting kalesine çekilmeğe mecbur oldu.

Sonraları, bu kale Tibetliler tarafından zapt edilince âile ismi
Sene: 786 Çu-ye olan Tsin-çong Tibetlilerin tâbi'iyyetine girdi. Bunlar Tsin-çong'u Şen-si'nin ucunda Kan-çeo'ya, tebaasıyla beraber yerleştirdiler. Çin'e ne vakit akın yaparlarsa Şa-tolar öncü birlikleri arasında bulunurlardı. Daha sonraları Hoei-ke'ler Tibetlilerin elinden Leam-çeo'yu aldılar. Tu-kanlar bunun üzerine Şa-toların Hoei-ke'ler tarafını tutmalarından korkarak onları batıya doğru daha uzak yerlere nakletmek istediler. Fakat Tsin-çong ile oğlu Çi-i, bilakis otuz bin Türk âilesiyle doğuya çekildiler. Tamlar imparatoruna tâbi olmak niyetindeydiler. Tu-kanlar bunları takip ettiler. Aralarında birkaç çarpışma meydana geldi. Türkler bugün Karakurum'un bulunduğu noktaya yaklaştılar.

Tsin-çong'un vefatından sonra, tebaasından bir kısmını kaybet-
Sene: 808 miş olan Çi-i on bin kişi ile Lim-çeo'ya yaklaşarak orada Çinliler'in tâbi'iyyetine girdi. Oranın vâlisi, Çi-i'yi Yen-çeo'ya yerleştirdi. İmparator Hien-tsong bazı ünvanlar verdi.

Sonraları Çi-i'nin Ko-leo-pe adlı bir biraderi de maiyetinde bir
Sene: 836 takım Türklerle Çin'e katılarak İmparatordan bazı ünvanlara nâil oldu. Çi-i'ye kuzey hudutlarının muhâfazası görevi verildi. Vazîfesi kuzey kavimlerinin, bilhassa Hoei-ke'lerin hücumuna mâni olmaktı. Hoei-ke'ler Kuei-hoa-çing yahut Ku-ku-ho-tun taraflarına doğru tecâvüzlerden geri kalmıyorlardı. Çi-i'nin ölümünden sonra oğlu Şe-sin yerine geçti.

Şa-toların bu reisi Çinlilere büyük hizmetler yaptı. Tam sülale-
Sene: 869 sinden İmparator İ-tsong'un idâresi zamanında Pang-hiun namında
Lie-tai-ki-su
Sene:870 biri Çin vilayetlerini tahrip ediyordu. Şe-sin maiyetindeki Türklerle Çin kumandanlarına katıldı. Karışıklıkları yatıştırmak hususunda onlara yardımcı oldu. Bu hizmetlerinden dolayı yeni bir takım mansıplara ve bilhassa "Li" âile ismini taşıma hakkına nâil oldu. Tam İmparatorlarının âile ismi bu idi. İmparator buna Kue-çang ismini de ilave etti. Bu târihten sonra Çin müverrihleri Şe-sin'e "Li-kua-çang" derler. Sonra kendisini tebaasıyla birlikte Kuei-hoa-çing yahut Ku-ku-ho-tun'a naklettiler. Buranın vâliliği ona verildi.

Çinlilerin itimadını, çok geçmeden, kötüye kullandı, Çin kumandanlarından bazılarını öldürdü. Fakat Li-kuei-çang'ın bu ilk hareketi daha sonraları oğlu Li-ke-yong'un yaptıklarına nisbetle hiç kalır. O zaman Çin'de Hoang-çao[1] namında bir âsî vardı. Bu karışıklıklar ve kıtlık, bir miktar Şa-to askerlerine kumanda eden iki kumandanı Li-ke-yong'u başlarına geçirmek tasavvuruna sevk etti. İçlerinden biri gidip Li-ke-yong'u buldu. Askerden bir çoğunun lehindeki tasavvurlarından onu haberdar etti. Milletin içinde şüphe edilebilecek olanların da muvafakati alındı. Li-ke-yong on bin kişi topladı. Gidip birliğinin başına geçti. İsyan henüz tam anlamıyla meydana çıkmamıştı. Li-ke-yong yalnız yeniden bazı rütbeler almak, bilhassa zapt ettiği mevkie resmî surette nâil olmak emelinden başka bir fikir beslemiyordu. Bunları İmparatordan talep ettiyse de olumlu bir cevap alamadı. Halbuki memleketin hali İmparatoru bu hareketlere karşı göz kapamağa sevk etmesi lazım gelirdi. Li-kuei-çang İmparatordan oğlu için aynı lütfu istirham etti. Eğer Li-ke-yong görev çizgisinden saparsa babalık hislerine mağlup olarak buna müsamaha etmeyeceğini, İmparatorluk aleyhinde hiçbir harekette bulunmayacağını, oğluna karşı ilk önce kendisinin hücum edeceği garantisini verdi. İmparator ise, Li-kuei-çang'ı affetmemekte ısrar gösteriyordu. Babası Li-kuei-çang'a Ta-tung-fu vâliliğini verdi. Fakat Li-ke-yong bu memuriyeti kabul etmeyerek oğluna katıldı. Birlikte Çin kumandanları üzerinde bir muzafferiyete nâil oldular. Sene: 872.878

Sonra, Li-kuei-çang Yen-muen-kuan[2] geçidiyle Çin'e girerek Hin-çeo[3] ve Tai-çeo[4] ülkelerini tahrip etti. Tsin-yam[5] şehrini kuşatma altına aldı. Çin ordusu kendisine karşı yürüdü. Tsu-çeo şehrinde Sene:880

---

1 Bu âsîden bahseden Mes'ûdî, isminin Bayşu (Baichou) [Baycu?] olduğunu söylüyor. Rahip Renaudot tarafından Hindistan ve Çin'in kadîm durumlarına dâir verilen izahata bakınız. Bu batılı târihçi âsînin ilk önce Kan-fu'ya yürüdüğünü haber veriyor. Batılı tüccarlar bu limana çıkarlardı. Şehri zapt edince bütün sâkinlerini kılıçtan geçirdi. Bu katliamda yirmi bin Müslüman, Yahudi, Hıristiyan, Parsî yahut Mecûsî telef oldu. Bunlar burada ticâretle meşguldüler. Âsî sonra Si-gan-fu'yu zapt edince İmparator, Türkistan'da Tagazgar Kralı'nın yardımını rica etti. Bagargar adı da verilen Tagazgarlar, Çinlilere yardım etmiş olan Şa-to Türkleridir.

2 Şan-si dâhilinde Tai-çeo yakınlarında.

3 Bugün Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu'ya bağlı Sieu-yung-hien.

4 Bugün Şan-si dâhilinde Tai-çeo-fu.

5 Bugün Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu'ya bağlı yerlerden Ta-yuen-hien.

Li-ke-yong tarafından kumandan bulunan Kao-ven-tsi bu mevkii Çinlilere teslim etti. Bu felaket Li-ke-yong'u gelip şehri kuşatmağa mecbur etti. Fakat Çinlilere mağlup oldu. Bunun üzerine Çinliler derhal giderek Goei-çeo[6] şehrini muhâsara ettiler. Li-kuei-çang da oğlu gibi felakete uğradı. Bütün askerleri perîşan oldu. Oğluyla kuzeye Ta-ta yahut Ta-çe'lerin yanına gitti.

Bunlar İn-şan dağında oturan Mo-ko aşîretleri idiler. Çinliler iki Sene: 883 Türk reisini bu Tatarlardan istediler. Bunun üzerine Li-ke-yong, Tatarların kendisini teslim etmeleri korkusuyla, en cesur dostlarıyla birlikte ormanlara kaçtı. Orada taraftarlar kazandı. Fakat bir müddet sonra, dostlarına verdiği bir ziyâfette İmparatora karşı olan kabahatlerini itiraf ederek affa nâil olmak emeli gösterdi. Kuzeye çekilmiş olan âsî Hoam-çao'yu tutmayı teklif ediyordu. Bu suretle kendi affını sağlayabilmek ümidindeydi. Fakat Tatarlar kendi lehinde silaha sarılmağa meyyal görünmediklerinden bazı Çin kumandanlarına müracaat etti. Bunlar Li-ke-yong'un fikrini İmparatora arz ettiler. Teklif ettiği hizmet kabul olundu. Maiyetindeki asker ile birlikte Çin askerlerine katılarak âsî Hoang-çao'ya karşı yürüdü. Maiyetinde kırk bin kişi vardı. Hep siyahlar giyinmişlerdi. İmparatora büyük hizmetlerde bulundu. Bir çok çarpışmalarda âsîleri mağlubiyete uğratarak Si-gan-fu'ya kadar ilerledi. Orada Kuei nehri güneyinde yeni bir muzafferiyete nâil olarak Hoam-çao'yu kaçmağa mecbur bıraktı.

Bu kadar hizmetlerine mükâfat olmak üzere İmparator kendisine Lie-tai-ki-su Kam-mu Sene: 884 "Long-si Kong'u" ünvanını verdi. Li-ke-yong o zaman yirmi sekiz yaşındaydı.

Sonra bu Türk reisi, Ho-nan dâhilinde Pien-çeo[7]'ya gitti. Tsiuen-çong namında İmparatorluğun büyük kumandanlarından biri kendisine bir ziyâfet tertiplemişti. Bu ziyâfette kumandanlar o kadar sarhoş oldular ki birbirleriyle kavga ettiler. Tsiuen-çong, Li-keyong'un oturduğu evi geceleyin yaktırdı. Bundan dolayı Li-ke-yong büyük bir tehlike atlattı. Tsin-yam'a dönerek İmparatordan gidip Tsiuen-çong'a hücum etmek müsaadesini talep etti. İmparator Hi-tsong onu yatıştırmağa çalıştı. "Kral" ünvanını verdi. Fakat bu iki kumandan dâima birbirlerine karşı husûmet beslediler. Sonra

6 Bugün Şan-si dâhilinde Ta-tung-fu.

7 Bugün Ho-nan dâhilinde Kai-fong-fu. Ta-leam dedikleri şehir de budur.

bu husûmet parlamış ve İmparatorluğa pek çok zarar vermiştir. Bir müddet sonra Li-ke-yong'un babası Li-kuei-çang vefat etti.

Tsiuen-çong kendi vilayetine komşu olan şehirlerin hepsini zapt etmek istiyordu. Li-ke-yong bu âsînin ilerlemesine mâni olmak üzere asker toplamıştı. Bu muhârebe İmparatorun iştiraki olmaksızın vukua geliyordu. O zaman İmparatorun hüküm ve nüfûzu pek azalmıştı. Çao-tsong imparatorluk tahtına oturduğu vakit Li-ke-yong'un düşmanları ve bilhassa Tsiuen-çong hep birleşerek İmparatordan Li-ke-yong'u azletmek ve ona karşı asker göndermek iznini ricâ ettiler. Bu Türk reisini İmparatorluğun yıkılmasına sebep olacak bir âsî diye tasvir ediyorlardı. Li-ke-yong'un Çinlilere yaptığı hizmetleri unutmamış olan İmparator ona tecâvüz edilmesine müsaid davranmak istemedi. Fakat nâzırlarının ısrarına karşı koyamayacak kadar zayıf ve bunların, imparatorluğun zararına olarak şahsî husumetlerini yatıştırmak emelinde olduklarını göremeyecek derecede idraksiz olduğu için, Li-ke-yong'un bütün rütbelerinin sökülmesine ve memuriyetlerinden alınmasına râzı oldu ve ona karşı asker gönderdi. Bu muharebenin başlıca âmillerinden biri olan Çang-sun, Lu-çeo[8] şehrini zapt etti. Fakat hemen arkasından Li-ke-yong'un askerleri bu şehri muhasara ettiler. Vâli bir pusuya düştü, yakalandı. Li-ke-yong'a gönderildi. O da kendisine bir vilayet teklif etti. Çin kumandanı İmparatorun tebaası olarak dünyaya gelmiş olduğu için İmparatorun hizmetinde hayatı terk etmeğe mecbur olduğunu söyledi. İtaatini bildirmeğe razı olmadığı için kendisini katlettiler. Li-ke-yong bir takım muvaffakıyetlere nâil oldu. Çang-sun ile diğer imparatorluk kumandanları mağlubiyete uğradılar. Li-ke-yong'un ordusu Şan-si dâhilinde Tsin-çeo[9], Kiang-çeo[10] şehirlerini zapt ederek büyük ganîmetler buldular.

Sene: 886
Sene:890

Bütün bu karışıklıkları İmparatorun nâzırlarına atfeden, İmparatora samîmî surette bağlı bulunan ve çoktan beri nâzırlarının ve hadımağalarının tahakkümü altında esîr kalan İmparatoru düştüğü bu mevkiden kurtarmak isteyen Li-ke-yong, kendisinin saraya davet edilmesi için İmparatora mektup yazdı. İmparator bu müsaadeyi

Sene: 891

8 Bugün Şen-si dâhilinde Pim-yam-fu yakınında Şam-tam-hien.
9 Bugün Şan-si dâhilinde Pim-yam-fu.
10 Bugün Pim-yam-fu'ya bağlı yerlerden Çim-pim-hien.

verdi. Bu harbin müsebbiplerini azletti. Li-ke-yong'un rütbe ve memuriyetlerini iâde ettiği gibi yeni ünvanlar da verdi.

Bu azledilen kumandanlar birbirleriyle savaşmaktan geri dur-
Sene: 894 madılar. Bir takım şehirler zapt ettiler. Buralarda kendi namlarına hüküm sürüyorlardı. Li-ke-yong bunların hücumlarına karşı müdâfaa mecburiyetindeydi. Kendi âilesinin içinde de Li-ke-yong'a karşı düşmanlar çıktı. Evlatlığı L-tsun-hiao onun tarafını terk ederek Tsiuen-çong tarafına geçmiş ve ondan Hing-çeo[11] vâliliğini elde etmişti. Pederi gelip şehri muhâsara etti. Müdâfaa cür'etini gösterdiyse de erzaktan mahrum olan şehrin zapt edilmesine mâni olamadı. Li-ke-yong, bütün kumandanları affını ricâ etmişlerse de evlatlığını katlettirdi. Li-tsun-hiao'ya bağlı bulunan Sie-ho-tan adında bir Türk reisi düşman ile münâsebetleri ileride meydana çıkar korkusuyla intihar etti. Bu iki kumandanın kaybı Li-ke-yong'a büyük bir zarar verdi. Birliği zayıflıyordu. Tsiuen-çong'un birliği gittikçe kuvvet buluyordu. Li-ke-yong sonra Tu-ku-hoen'leri mağlup ederek, İmparatorun yanında dâima kendi aleyhinde bulunmuş olan reisleri He-lien-to'yu öldürttü. Oradan, kendi memleketlerine akınlar yapan Li-koam-çeo'ya karşı yürüdü. Vu-çeo yahut Ku-tu-houn şehrini tahrip ederek Sin-çeo[12]'yu kuşattı ve zapt etti. Li-koam-çeo'nun şehri savunmak için gönderdiği orduyu daha evvel mağlup etmişti. Sonra bu kumandanla ikinci bir muhârebeye tutuşarak kaçmağa mecbur etti. Yeo-çeo yahut Pekin şehrine hücum ederek ertesi sene başlarında şehre girdi.

Bazı kumandanların hiçbir emir olmaksızın orduların başına
Sene: 890 geçerek İmparatorluğu istedikleri gibi idâreye cür'et göstermeleri Li-ke-yong'u tekrar İmparator Şao-tsong'a hizmet arz etmeğe mecbur eyledi. Bu kumandanların büyük kısmının ne kadar bağımsız hareket ettiklerine bakarak Çin İmparatorluğu'nun hakîkî zaafiyeti hakkında bir fikir peydâ edilebilir. Li-ke-yong derhal Şan-si dâhilinde Kiang-çeo'ya kadar ilerleyerek bu şehri zapt etti. Âsî kumandanlar onun hareketini haber alır almaz Si-gan-fu'ya çekildiler. Orada Li-ke-yong'u bir âsî diye göstermeğe çalışarak İmparatoru pâyitahtı terk edip Fong-siang-fu'ya yahut başka bir kaleye çekilmeğe kandırmak istediler. Bu münâsebetle Si-gan-fu'da bir çok karışıklıklar

[11] Bugün Pe-çe-li dâhilinde Şun-te-fu.

[12] Bugün Pao-gan-çeo.

vukûa geldi. Bütün halk silahlandı. Hakîkî düşmanlarına itimadını bağlamış olan zayıf kalpli İmparator gidip Şe-muen kalesine kapanmağa karar verdi. Pâyitahta yaklaşmakta olan Li-ke-yong'un askerleri âsîlerden biri olan Vam-him-yu'nun ordusunu bozdular ve esîr edilen bu kumandanı İmparator'a gönderdiler. Bundan korkan diğer âsî kumandan Li-meu-çin evlatlığı Li-ki-yung'un başını kestirerek kendi affını sağlamak için İmparatora yolladı. İmparator bu bağlılık alâmetinden müteessir olarak ona hücum etmemesini Li-ke-yong'a tebliğ etti. Bilakis Li-meu-çin'in askerleriyle birleşip Vang-hing-yu'ya karşı yürümek için emir verdi. Li-ke-yong o zaman on iki yaşında bulunan oğlu Li-tsun-hiu'yu saygılarını sunmak üzere İmparatora yolladı. Çao-tsong bu çocuğu pek çok sevdi, okşadı. İmparator âilesine sadâkatle hizmet etmesi için nasihatler verdi ve alenen, bu çocuğu İmparatorluğun en metin bir istinadgâhı gibi telakkî ettiğini söyledi. Bu genç Türk prensinin bir gün Çin İmparatoru olacağını hiç aklına getirmiyordu.

Van-hing-yu muhârebeyi kaybettikten sonra Ting-çeo'ya kaçmıştı. Li-ke-yong arkasından hemen yetişerek orada onu muhâsara etti. Şehir zapt olundu. Van-hing-yu kaçmağa teşebbüs ettiği sırada kendi taraftarları tarafından tutuldu ve öldürüldü. Bunun üzerine, Li-ke-yong'un sadakatine kanaat getiren İmparator, hizmetlerine mükâfaten "Tsin Kralı" ünvanını verdi. Li-ke-yong Tsin-yam yahut Ta-yuen yolunu tutmadan evvel İmparatora bir mektup yazarak teşekkürlerini arz ettikten sonra, kazandığı zaferlerden istifâde ederek, sâir âsî kumandanların çekildikleri Fong-siang-fu şehrini gidip zapt etmesine müsâade verilmesi ricâsında bulundu. İmparatorun etrafında hep Li-ke-yong'un düşmanları vardı. Bunlar çok nüfûz kazanmasına meydan bırakılacak olursa bu Türk reis ile tebaasından korkmak lazım geleceğini durmadan İmparatora tekrar ediyorlardı. Bundan dolayı İmparator, Li-ke-yong'a verdiği cevapta Li-meu-çin ile sâir kumandanların, hatalarını itiraf ederek, itaat dairesine girmiş olduklarını, çoktan beri yorgun bulunan askeri dinlendirmek lazım geldiğini bildirdi. İmparatorun bu cevabından hiç memnun olmayan Li-ke-yong, mektubu getiren memura, İmparatorun kendisinden şüphe ettiğini, uzaklaştırmaktan başka bir şey düşünmediğini söyledi. İmparator bu suretle en fenâ düşmanlarının eline kendini teslim ediyordu. Li-meu-çin nüfûz kazandıkça ve gasp

Lie-tai-ki-su
Kam-mu

ettiği hüküm ve iktidar elinden alınmadıkça imparatorluğun bir gün bile rahat etmeyeceğini anlamıştı. Li-ke-yong'un saraya gelmesini men etmenin bu kumandanların menfaati icabından olduğu için, onların nasîhatiyle hareket eden İmparatorun, Türk prensini bu merâsimden âzâde bıraktığını tebliğ ettirdi. İmparatoru kurtarmakla meşgul olduğu halde hakkında gösterilen haksız şüphelerden kızan Li-ke-yong askerlerini aldı, Tsin-yam'a çekildi.

Sene: 869 Lie-tai-ki-su Kam-mu Tam-şu

Fakat o gider gitmez İmparator yaptığı hatayı anladı. Artık hiçbir taraftan imdat ümidi kalmamıştı. İmparatorluğu elinden almak için zaafından istifadeye çalışan bir sürü kumandan arasında yapayalnız bulunuyordu. Li-ke-yong Si-gan-fu civarlarında ordu kurmuş olduğu müddetçe Li-meu-çin ile Han-kien hiç kımıldamağa cesâret edememişlerdi. O gittikten sonra Li-meu-çin bir çok mevkileri zapt etti. İmparator kendisine sâdık kalan bir miktar askeri sevk etmeğe mecbur oldu. Aynı zamanda Tsiuen-çong Pe-çe-li dâhilinde Li-ke-yong ile harb ediyor ve kumandanlarını mağlubiyete uğratıyordu.

Vilayetlerde ahval bu merkezde cereyan ederken saray daha büyük bir kargaşa içindeydi. Li-meu-çin gelip İmparatoru gördü. Prenslerin hiçbir sebep olmaksızın asker topladıklarını söyleyerek gidip onları tutuklamak ve af dileğinde bulunmak üzere huzura getirmek müsâadesini istedi. Bu askerin İmparatorun emriyle toplandığını bilmez gibi görünüyordu. Biraz metin bir İmparator olsa âsîyi tutuklattırırdı. Fakat bu kadar cür'etkârca bir harekete Çin sarayında teşebbüs edilemedi. İmparator, yine Li-ke-yong'a başvurmaktan başka bir çare göremedi. Bulunduğu hal ve vaziyetten onu haberdar etti. Aynı zamanda Li-meu-çin Si-gan-fu'ya yaklaştı, İmparatorun ordusunu mağlup etti. Bazı nâzırlar, nâçar kalmış oldukları için İmparatora Şan-si dâhilinde Tai-yuen'e, Li-ke-yong'un yanına çekilmeyi teklif ettiler. İmparator bu maksatla Kuei nehrinin kuzeyine kadar ilerledi. Hâin Han-kien İmparatoru Hoa-çou'ya çekilmeğe teşvik etti. Şao-tsong ilk önce bu teklifi reddederek yoluna devam eyledi. Fakat gittikçe korkusu artıyordu. Han-kien ile tekrar müzâkereye girişti. Han-kien, İmparatorun ayaklarına kapandı, Şen-si'yi terk etmemesini ricâ etti. Şen-si'yi terk edecek olursa bir daha göremeyeceğini söylüyordu. İmparator Li-ke-yong'a layık olduğu derecede itimad etmediği için Hoa-çeo'ya gitmeğe karar verdi.

Li-meu-çin bu esnâda Si-gan-fu'ya girerek her tarafı ateşe verme-

ğe başlamıştı. Li-ke-yong bunlardan haberdar olunca nasîhatlarının dinlenmemiş olmasına son derecede müteessir olarak her taraftan ordu topladı, İmparatora hizmetini arz etti. Fakat hâin Han-kien'in nasîhatlarıyla hareket eden İmparator bu teklifi yine reddetti.

Li-ke-yong âsîlere karşı yürümek üzere hazırlanmaktan geri Sene:897 durmadı. Bir müddet evvel zapt etmiş olduğu Pekin askerlerini getirtmeğe kalktı. Fakat orada bırakmış olduğu vâli emre itaat etmek istemeyerek Hi-tan Tatarları ile birleşti. Onlarla beraber Li-ke-yong'un memleketlerine akınlar yaptı. Âsîye karşı muhârebe etmeğe mecbur olan Türk kumandanı mağlubiyete uğradı. Çünkü kâfi derecede ihtiyatlı davranmamış, muhârebeye girişeceği esnâda bir ziyâfette sarhoş olmuştu. Muhârebeden sonra hatasını teslim etti. Fakat kâfi derecede cesaret göstermediklerinden dolayı da kumandanlarını payladı. Uğradığı bu başarısızlık isyancı generallere savunmaya hazırlanmaları için vakit bıraktı. Ellerinde âdeta esîr gibi bulundurdukları İmparatordan gidip Li-ke-yong'a hücum etmek müsâadesini istediler. Fakat İmparator bu müsâadeyi vermeyecek kadar metânet gösterebildi.

Bu esnâda Li-meu-çin, Ho-nan'ın bir kısmını zapt etmiş olan Sene:898 Tsiuen-çong'un Lo-yam şehrini tahkim ettirdiğini haber aldı. İmparatorun bu kaleye gitmesinden korktuğu için evvelce yaptırdıklarının hepsine pişman olmuş gibi göründü. İmparatordan Si-gan-fu'nun tamirine müsâade buyurmasını ricâ etti. Han-kien kalelerin inşaatına nezâret için görevlendirildi. Bu iki kumandan aynı zamanda Li-ke-yong'a barış teklif ettiler. Li-ke-yong bu teklifi kabul etti, Tsiuen-çong'a karşı yürüdü. Büyük kumandanlar arasındaki nifakın kurbanı olan İmparator, barışı sağlamak için elinden geleni yaptı. Li-ke-yong esasen barış taraftarıydı. Fakat Tsiuen-çong vukû bulan tekliflerden hepsini reddederek Pe-çe-li dâhilinde muhârebeye devam etti. Li-ke-yong bu âsînin ilerlemesine mâni olmak üzere bir çok kolordular göndermek mecburiyetinde kaldı. Tsiuen-çong durmadan yeni mevkiler zapt ediyordu.

İşte İmparatorluk bu zaafiyette iken hadımağaları İmparatoru Sene: 899,900 tutuklamak gibi cür'etkârca bir teşebbüse kalktılar. İmparatoru tahttan indirmek için bir takım kumandanlarla birleştiler. Memlekette hüküm süren karışıklıklardan dolayı idârî işlere daha ziyâde dikkat etmesi lazım gelen İmparator bilakis yeni karışıklıklar çık-

masına sebep olacak hallerde bulunuyordu. Bir gün ava giderek orada sarhoş olmuştu. Sarhoşluk tesiriyle bazı şiddetli hareketlerde bulundu. Bundan dolayı sarayında mühim bir patırtı koptu. Döndüğü vakit birkaç kızı öldürttü. Bunların feryatları üzerine kapıları kapamağa mecbur oldular. Ertesi günü hadımağalarının başı Lieu-ki-şu bin kişi topladı. Gürültünün sebebini öğrenince, Tsui-i-ien ile birlikte İmparatoru hal' etmeğe, hiç değilse hükûmetin idâresini veliahde bırakmağa karar verdi. Bu kumandanlar saraya hücum ederek cebren içeri girdiler. Gürültüden son derecede korkmuş olan İmparatoru tuttular; İmparatoriçe ve daha sâir bazı kadınlarla birlikte ayrı bir yere kapadılar. Her tarafını muhâfaza altına aldılar. Kumun [Kapının?] üzerine bu hükümdar kendisine verilen nasîhatları dinlemediği için bu âkıbete uğradığını yazdırmışlardı. Hapiste yalnız bir delik bırakılmıştı. Buradan içeridekilere yiyecek içecek veriyorlardı. İmparator birkaç kere yazı yazmak için kâğıt ve fırça istedi. Fakat vermediler. Giysileri parçalanmış olan prensesler beyhude yere bağırışıyorlardı. Sesleri sarayın dışından işitiliyordu. Lieu-ki-şu gidip veliahdi buldu ve ona İmparator tarafından sahte bir emirnâme verdi. İmparator güya tahtı veliahde bırakıyordu. Hadımağası sonra, eski İmparatora sâdık olan bütün kumandanları öldürttü.

Nâzır Tsui-i-ien, Lieu-ki-şu'nun arzularına, karşı koymak kābil
Sene:901 olmayacağı için, rıza göstermişti. Fakat bazı kumandanların, İmparatoru kurtarmak tasavvurunda olduklarını görünce gizlice onlarla birleşti ve teşebbüslerini kolaylaştırdı. Bu fırkanın başında bulunan Sun-te-çao bir miktar askerle saraya girdi. Hadımağalarını ve bilhassa Lieu-ki-şu'yu yakaladı. Hepsinin başlarını kestirdi. İmparator tekrar tahta çıkarıldı. Uzak vilayetlerde bulunan âsî kumandanlar Si-gan-fu'da cereyan eden bu karışıklıklardan haberdar olunca cür'etlerini daha da artırdılar. Tsiuen-çong kendisinin "Fong-pim"; Li-meu-çin de "Ki Kralı" ilan ettiler.

Li-ke-yong Tsiuen-çong'dan barış istemek zorunluluğunda
Sene:902 kaldı. Fakat yazdığı mektubu Tsiuen-çong yırttı. Cevâben yeniden asker sevk etti. Birkaç şehri daha ele geçirdi.

Tsiuen-çong sonra İmparatorun oturduğu Şen-si vilayetine yürü-
Sene:903 dü. Li-ke-yong ile muhârebe devam etmekle beraber Fong-siang-fu'ya yaklaştı; İmparatorun kumandanlarıyla bir çok çarpışmalarda

bulundu. Son derecede zaruret içindeki bu şehre kapanmış olan İmparator orasını terk ederek âsînin eline kendini teslim etmeğe mecbur oldu. Sonra Si-gan-fu'ya döndü. Orada başka âsîler gelip kendisini kuşattılar ve Ho-nan dâhilinde Lo-yam'a çekilmek üzere bu pâyitahtı terke onu mecbur bıraktılar.

Bütün hüküm ve nüfûzu ele geçirmiş olan Tsiuen-çong daha sonra İmparatoru öldürttü. İmparator ünvanını Çao-tsong'un oğlu Çao-siuen-ti'ye verdirdi. Tsiuen-çong başvekil tayin edildi ve "Leang Kralı" ünvanına nâil oldu. Bir ordu ile Pe-çe-li vilayetine girmişti. Bütün bu vilayeti istila edecek gibi görünüyordu. Kendi ülkesi için korkmağa başlamış olan Li-ke-yong askerlerini Pekin vâlisinin askerlerine katarak Tsiuen-çong'u Ho-nan'a çekilmeğe mecbur etti. Burada İmparator kendisine saltanat mührünü göndererek İmparatorluk makāmını ona bıraktı. Bunun üzerine Tsiuen-çong "Leamlar İmparatoru" ünvanını aldı. Sene: 904.905 906.907

Tam sülalesinin çöküşünden sonra Li-ke-yong da vefat etti. Bu Türk kumandanı tehlikeli şekilde hastalandığını hissedince bütün âilesini ve kumandanlarını topladı ve onların yanında kendisine halef olmak üzere oğlu Li-tsun-hiu'yu gösterdi. Bu genç şehzâdede büyük bir cesâret ve pek çok ihtiyatkârlık bulunduğunu fark etmişti. İmparatorluğu gasp etmiş olan kumandana karşı küçük hükûmetini ancak onun savunmağa kādir olabileceğini ümit ediyordu. Sonra Şan-si dâhilinde pâyitahtı olan Tai-yuen şehrinde vefat etti. Sene:908 Lie-tai-ki-su Kam-mu

Daha sonra kendisine "Tai-tsu" ünvanı verilen yeni Çin İmparatoru bu geniş imparatorluğa tamamen sâhip değildi. Bütün memleketleri Ho-nan ile Şan-tung'dan ibaretti. Çin'in diğer tarafları büyük kumandanlar elindeydi. Bunlar evvelki sülalenin son zamanlarında o kadar çok kuvvet kazanmışlardı ki bulundukları ülkelerde birer mutlak hâkim kesilmişlerdi. Li-meu-çin "Ki Kralı" ünvanı altında, Şen-si dâhilinde Fong-siang-fu'da hüküm sürüyordu. Yang-o Kiang-nan'da hâkimdi. O zaman bu ülkeye Hoai-nan adı veriliyordu. Vang-kien "Şu Krallığı" dâhilinde nüfûzunu kurmuştu. Se-çuen vilayeti burada bulunuyordu. Hüküm ve nüfûzu Şen-si'nin ve Ho-kuang'ın bir kısmına kadar uzanıyordu.

O zaman O-yue Krallığı'nı teşkil eden Çe-kiang, Tsien-lieu'ya âit idi. Ho-kuang vilayetinin diğer kısımlarıyla civarlarında Mae-ein ile Kao-ki-çang hâkim idiler. Bunlar "Birinci Tsu Kralı" ünvanını

taşıyordu. İkincisine de "Kim-nan Kralı" deniliyordu. Lieu-ein, Şan-tun vilayetinde hükümrandı. Hoei-ke Tatarları Şen-si vilayetinin en batı kısımlarının sâhibi oldukları gibi Ki-tanlar da kuzeye girmek tehdidini gösteriyorlardı. Li-ke-yong'un halefi ise Şan-si dâhilinde hâkim idi.

Lie-tai-ki-su Kam-mu

Li-ke-yong sağlığında, ordusunun cesur kumandanlarından bir çoğunu evlatlık olarak kabul etmişti. Bunlara hakîkî çocukları gibi muamele ediyordu. Kendilerine çok güzel davranıyor, hatırlarını sayıyordu. Bu kumandanlar Li-ke-yong'un vasiyetini engellemeğe kalkarak nüfûzlarını kötüye kullandılar. Büyük kısmı Li-tsun-hiu'yu tahttan indirmek üzere birleştiler. Gelip gizlice Ke-ning ile görüştüler. Yeni krala karşı isyan etmeğe onu teşvik ettiler. Tatarlarda eskiden beri ölen hükümdarın birâderinin evlatlarına tercihen tahta çıkmasının âdet olduğunu söylediler. Ke-ning önce râzı olmadı, fakat defalarca yapılan ısrarlara karşı sonunda yumuşadığı için Tsin Kralını tutuklamağa karar verdiler. Li-ke-yong'un kurmuş olduğu sülaleye bu nam veriliyordu. Kralı tutukladıktan sonra İmparatora teslim edeceklerdi. Fakat bu suikast teşebbüsü gizlice haber alındı. Li-tsun-hiu büyük bir ziyâfet çekti. Ziyâfet esnâsında, Ke-ning ile diğer taraftarları, silahlarını gizlemiş olan bir takım hizmetçiler tarafından tutuklandılar. Hepsi de idam edildiler.

Bu sırada, İmparatorun kumandanlarından Li-su-gan Şan-si dâhilinde Tsinlere âit olan Lu-çeo şehrini kuşatmakla meşguldü. Burasını zapta muvaffak olamıyordu. Li-ke-yong'un vefatı haberinin yanlış olmasından korkan İmparator, askerlerini geri çekmek istiyordu. Fakat geri çekilirken Tsinlerin orduya tecavüzlerinden endîşe ediyordu. Bu tereddütten dolayı Tse-çeo'ya bizzat gelmeğe karar verdi. Oradan, şehri o kadar uzun bir müddetten beri büyük bir cesâretle savunan Li-ssu-çao'yu Lu-çeo şehrini teslim etmeğe davet etti. Fakat şehirde hiçbir şey kalmamış olmakla beraber bu kumandan İmparatorun mektubunu yaktı. Mektubu getirenin başını kesti. Tai-tsu bu kumandanın metânetini sarsamayacağını görerek muhâsarayı kaldırmağa karar verdi. Li-ke-yong'un vefatıyla bu küçük hükûmette bir takım değişiklikler olacağını ve Tsinler Kralı'nın askerlerinin geri dönmeğe mecbur olacaklarını ümit eden kumandanları bir müddet daha beklemeğe kendisini teşvik ettiler.

Hakîkaten Tsinler Krallığı'nda anarşi belirtileri vardı. Kuman-

dan Çeo-te-goei bir kolordu başındaydı. Halk bunun yeni kral Li-tsun-hiu aleyhinde isyan etmesinden korkuyordu. Fakat kral bu kumandanı yanına getirtince derhal emre itaat etti. Tsin-yam'a gitti. Oraya yanında hiç asker olmaksızın girdi. Yeni kralın ayaklarına kapandı. Bu hareketin iki türlü faydası oldu. Bir taraftan halkı yatıştırmağa hizmet etti. Aynı zamanda da düşmanlara Tsinlerin, askerlerini çekecekleri zannını verdi.

Leamlar İmparatoru, Çeo-te-goei'nin Tsin-Yam'a yaklaştığını haber alınca, Tsinlerin Lu-çeo'ya yardıma gelmeyeceklerine kanaat getirerek geri döndü. Fakat bu mevkii muhâfaza etmenin ne kadar önemli olduğunu hisseden ve aynı zamanda İmparatorun, ordusunda intizam ve disiplini sağlamak husûsunda gâyet gevşeklik gösterdiğinden haberdar olan Tsinler Kralı en iyi askerlerini seçerek sabahleyin erkenden, bir sis esnâsında Leam askerlerini bastı. Bunlar daha uykudan uyanmamışlardı. İmparatorun askeri derhal perîşan oldu. Bütün eşyâlarını ve harp gereçlerini bırakarak kaçtılar. Çeo-te-goei, Lu-çeo şehrinin surları dibine giderek Li-ke-yong'un vefat ettiğini, halefinin bizzat düşmanları mağlup ettiğini haber verdi. Şehrin kapılarının açılmasını söyledi. Bu olaylardan hiç haberdar olmayan ve Çeo-te-goei'nin isyan ederek Tsinlerin düşmanlarına katılmış olmasından korkan Li-su-çao ilk önce itaat etmedi. Bunu Tsinlerin düşmanlarının kurdukları bir tuzak zannet ti. Bizzat kralı beyaz esvaplarıyla yani mâtem kıyâfetleri içinde gör medikçe kapıları açmadı. Muhâsaranın kaldırılmasına mecburiyet görülmesi Leam İmparatorluğunu pek yeis içinde bıraktı.

Çeo-te-goei bu muhârebeden sonra Tse-çeo şehrini kuşattı. Fakat İmparatorun kumandanlarından biri her ne kadar bir emir almamışsa da alelacele asker topladı. Bu şehrin imdadına koştu. Tam şehir teslim olacağı sırada yetişti. Onun gelişi halkın cesaretini artırdı. Tsinlerle bir çok çarpışmalar cereyan etti. Nihâyet Tsinler çekilmeğe mecbur oldular.

Bu esnâda Tsinler Kralı Tsin-yam'a döndü. Orada askerlerini dinlendirdi. Onlara mükâfatlar dağıttı. Fenâ hareket etmiş ve başkalarının mallarına taarruz etmiş olan tebaasının hepsini cezâlandırdı. Fakirlere yardımlarda bulundu. Hırsızları ve sefihleri tutturdu. Milis askerleri için faydalı nizamlar koydu. Askerlerin, muhârebeden başka zamanlarda beygire binmelerine müsaade etmedi.

Bunları takım takım ayırdı. Aralarında dereceler tesis etti. Akıllıca yapılan bu düzenlemelerden sonra yeni bir ordu toplayarak Şu ve Ki krallarının askerlerine katıp İmparatora tâbi bulunan Yum-çeo[13]'ya hücum etti. Fakat geri çekilmeğe mecbur oldu. Kuşatma altına alınmış olan Pekin'e de yardım kuvveti gönderdi.

Aynı zamanda İmparatorun kumandanlarından Liu-çi-tsun isyan ederek Tsinler Kralından yardım talebinde bulundu. Bunun üzerine Li-tsun-hiu ordunun başına geçti. Çeo-te-goei'yi Tsin-çeo şehrini kuşatmaya gönderdi. İmparator ordusu mağlubiyete uğradı. Diğer taraftan Hia kralları soyundan biri olan Li-şi-çang namındaki Hia-çeo vâlisi de İmparatora karşı isyan etmiş fakat öldürülmüştü. Bunun akrabalarından Fu-çin-fu adında biri aynı şehirde onun yerine geçmişti. Tsinler Kralı ile Ki Kralı buna karşı yürüdüler. Çeo-te-goei Hia-çeo'yu yahut Ning-hia'yı muhâsara etti. Fakat Tsinlerin sonra batı pâyitahtını zapt etmelerinden korkan İmparator yardım kuvvetleri gönderdi, muhâsarayı kaldırmağa muvaffak oldu.

Sene: 909 Lie-tai-ki-su Kam-mu

İmparator Çao Kralı'nın Tsinler tarafına geçmesi endîşesiyle, bu krala âit olan Şin-çeo ve Ki-çeo şehirlerini zapt etmenin münâsip olacağına hükmetmişti. Fakat bu karar, Kralı bir an evvel Tsinler tarafına geçmeğe sevk etti. Bu şehirleri kaybettiğine öfkelenerek Tsinler Kralı'na başvurup yardım istedi. Li-tsun-hiu, İmparatora karşı yürümek üzere ordusunu topladı. Nâzırları böyle düşünmüyorlardı. Bunlar Çao Kralı'ndan şüphe ediyorlardı. Bunun eskiden İmparatora bağlı olduğunu, İmparatorun müttefiki bulunduğunu söylüyorlardı. Fakat Tsinler Kralı bu sözleri dinlemedi. Kumandan Çeo-te-goei'yi sevk etti. O da Çao-çeo'da ordu kurdu. Aynı zamanda İmparator ordusu da ilerliyordu. Çeo-te-goei savaşa girişmek üzere İmparatorun karargâhına yaklaştı. Leamlar ordugâhtan dışarı çıkmağa cesâret edemediler. Tsinler kumandanı bir miktar hafif kuvvetler göndererek bunlara tecâvüz ettirdi. Bu kuvvetler geri atıldılar. İmparator askerlerinin ordugâhının pek iyi tahkîm edilmiş olduğu, ordunun her türlü erzakı da mevcut bulunduğu için Çeo-te-goei hücuma cesâret edemeyerek erzaklarının bitmesini beklemeğe karar verdi. Hücum edilmesi fikrinde bulunan Li-tsun-hiu'ya, Tsin-çeo ve Tim-çeo askerlerinin bu şehirleri müdâfaa ve muhâfaza

[13] Şen-si dâhilinde, Si-gan-fu civarlarında.

edebilecek derecede kuvvetli olduklarını, fakat açık bir sahrada düşmana karşı savaşa girişemeyeceklerini, maiyetindeki en iyi askerin süvari kuvvetinden ibaret olması hasebiyle bunların ancak ovada iş görebileceklerini, istihkâmlara hücum edemeyeceklerini bildirdi.

Kral, kumandanının verdiği nasîhattan memnun olmayarak çadırına çekildi. Hiçbir kumandan bir söz söylemeğe cesâret edemiyordu. Çeo-te-goei gidip Çang-çing-tie'yi buldu. Kralın zafere pek heveslendiğini, düşmanlarını pek hafife aldığını, kuvvetleri yeterli olmamakla beraber savaşmayı arzu ettiğini anlattı. Dedi ki:

> *"Bulunduğumuz vaziyete göre en iyisi, düşmanı dışarıya çıkmağa teşvîk için arâziyi terk etmektir. Düşman bir kere ordugâhından çıkınca kendisine muvaffakıyet ümidiyle hücum edebiliriz."*

Çang-çing-tie, Kralın çadırına gitti. Ve onu Çeo-te-goei'nin nasîhatını dinlemeğe iknâ etti. Kao'ya çekilmeğe karar verdikleri sırada firarîlerden Leamların, Çang-çing-tie'nin tahmin ettiği gibi, çekilmeğe hazırlandıklarını haber aldılar. O zaman civarda hayvanlar için ot yoktu. Leamlar bütün otları toplamışlardı. Hayvanlarına yedirecek bir şey bulamayan Tsinler düşmanlarının elinden otları almak yolunu bulmuşlardı. Ordugâhlarından çıkmağa cesâret edemeyen Leam askerleri beygirlerini beslemek için evlerin üstündeki samanları almağa mecbur olmuşlardı. Ot kıtlığı beygirlerden bir kısmının telef olmasına sebebiyet verdi.

Bunun üzerine Çeo-te-goei üç bin askerle İmparator askerlerinin Sene 911
karargâhı önüne giderek sahte bir hücum hareketinde bulundu. Leamlar dışarı çıktılar. Harp nizamı üzere saflarını dizdiler. Bir köprüyü geçmeğe hazırlandıkları sırada kendilerini durdurdular. Savaş başladı. Zafer uzun müddet iki taraf arasında gelip gitti. Leamlar firara başladıkları vakit bütün Tsin ordusu, üzerlerine hücum ettiler. İmparatorun askerleri silahlarını, erzaklarını atarak, bağıra bağıra kaçtılar. Savaş alanında yirmi bin ölü bıraktılar. Bu galebeden sonra Tsinler ordusu Çao-çeo'da karargâh kurdu. Leam kumandanları zapt etmiş oldukları şehirleri tahliye ettiler. Tsinler Kralı, Çeo-te-goei Tan-çeo[14] ve Goei-çeo[15] şehirlerini muhâsara etmeğe başladı.

---

[14] Bugün Pe-çe-li dâhilinde Sa-mim-fu'ya bağlı yerlerden Kai-çeo.

[15] Bugün Pe-çe-li dâhilinde Ta-mim-fu.

Çang-çing-tie de gidip Hing-çeo[16] şehrine hücum etmek emrini aldı. Li-tsun-hiu büyük bir ordu ile arkalarından yürüdü. Goei-çeo şehrini bizzat muhâsara ettiyse de zapt etmeğe muvaffak olamadı. Çünkü Leamlar geceleyin şehre imdat kuvveti sokmanın yolunu bulmuşlardı. Leamlar Hoam nehrini geçecekleri sırada Tsinler Kralı Li-yam'da bu nehir sâhiline geldi. Leamlar düşmanın yaklaştığını görünce gemilerini terk ederek çekildiler. Çeo-te-goei, Hia-tsin[17], Kao-tam[18], Tum-vu[19], Ça-çing[20] şehirlerini tahrip etti. Tan-çeo vâlisi şehri terk ederek kaçtı. Sonra Li-yam[21] şehrine hücum ettiler. Lin-ho[22], Ki-muen[23] şehirleri tahrip edildi. Goei-çeo şehri kuşatıldı. Sin-hiang[24] ve Kum-çing[25] şehirleri yağmaya uğradı. O zaman İmparator ordusu Pe-su-ma-po[26] denilen bir mevkide karargâh kurmuştu. Bu ordunun mevcudiyeti ve bir taraftan da yardım kuvvetlerinin gelişi Tsinler İmparatorunu Goei-çeo muhâsarasını kaldırmağa mecbur etti. Çeo-te-goei'yi Çao-çeo'da bırakarak Tsin-yam'a döndü.

O zaman Lieu-şeu-kuam adında küçük bir Yen Kralı vardı ki imparatorluk hevesindeydi. Daha şimdiden imparator kıyafetleri giymişti. Çin İmparatorluğunu felakete boğan dâhilî savaşlar ve kendisinde var olduğunu vehmettiği kudret ve şevket, imparator ünvanını takınabileceğine dâir ona bir kanaat vermişti.

Nâzırları, ellerinden geldiği kadar onu bu tasavvurundan vazgeçirmeğe çalışmışlarsa da bazı komşu prenslere başvurarak "Şam-fu" ünvanını takınmak için müsait davranmalarını istedi. Bu, Avrupa'da bilinmeyen bir tabirdir. "İmparatorluğun bütün büyük kumandanlarının babası" manâsına gelebilir bir ünvandır. Pe-çe-li'de sâkin bulunan Lieu-şeu-kuam'ın bu cür'etkârlığına kızan Tsinler Kralı, ona karşı yürümek istedi. Fakat kumandanları, bu küçük kralın

16 Şun-te-fu.
17 Bugün Tung-çang-fu'ya bağlı yerlerden Hia-tsin-hien.
18 Bugün Tung-çang-fu'ya başlı yerlerden Kao-tam-çeo.
19 Bugün Tung-çang-fu'ya bağlı yerlerden Vu-çing.
20 Bugün aynı adı taşımaktadır ve Tung-çang-fu'ya bağlıdır.
21 Bugün Pe-çe-li dâhilinde Ta-mim-fu'ya bağlı yerlerden Sun-hien.
22 Eski bir harap şehir ki Ta-mim-fu yakınında Kai-çeo'dan altmış li mesâfedeydi.
23 Bu şehrin mevkii meçhuldür.
24 Bugün Ho-nan dâhilinde Goei-kiun-fu.
25 Aynı adı taşır ve Goei-kiun-fu'ya bağlıdır.
26 Bu mevkiin neresi olduğu meçhuldür.

böyle pervasızca iddialara kalkmakla belasını aramakta olduğunu, ona bu ünvanı almağa müsaade etmenin daha münâsip olacağını söyleyerek fikrinden vazgeçirdiler.

Bu sırada İmparator ordusu Hing-çeo'ya gelerek orada karargâh kurmuştu. Birbirleriyle müttefik bulunan Tsin ve Çao kralları bu kadar büyük bir orduya karşı koyacak derecede kuvvetli değildiler. Bundan dolayı bu iki hükümdar, birbirleriyle daha sıkı şekilde birleştiler. Tanrının bir gün Leam âilesini mahv edeceğini ümit ediyorlardı.

İşte küçük Yen Kralı bu esnâda "imparator" ünvanını almağa cür'et etti. Tsinler Kralı bunu pek hor gördüğü için hiç endîşe etmiyordu. Biraz sonra gidip imparatorluk alâmetlerini elinden alabileceğini düşünüyordu. Nâzırı Çang-çing-tie, Yen Kralı'nı daha fazla şeylere teşebbüse teşvîk fikriyle tebriklerini bildirmek için kendisine bir sefâret heyeti göndermeyi Li-tsun-hiu'ya tavsiye etti.

Bu sırada Leamlar İmparatoru, Tsinlerle Çao Kralı'nın, güney taraflarında bir akın yapmağa hazırlandıklarını haber aldı. Ordusuna bizzat kumanda etmeğe azm eyleyerek Siam-çeo[27]'ya gitti. Tsinlerin harbe girişmemiş olduklarını orada öğrendi. Bunun üzerine pâyitahtı olan Lo-yam'a döndü. Tsinler Kralı o vakit Pe-çeo[28] ve Tim-çeo[29] şehirlerine imdat gönderiyordu. Yen Kralı bunları muhâsara etmişti.

Ertesi sene Çeo-te-goei bir ordu ile Yen Kralı'na karşı yürüdü Sene 912
ve Çe-çeo[30]'yu zapt etti. Oradan Yeo-çeo yahut Pekin üzerine gitti. Bu askerin gelişi Yen Kralı'nı Leamlar İmparatoru'nun himâyesini istemeğe mecbur bıraktı. İmparator Pekin'in imdadına bizzat koştu. Çeo-te-goei, Pao-tim-fu ülkesi dâhilinde bulunan Oa-kiao-kuan mevkiine maiyetindeki kumandanlardan birini hücum ettirdi. Civardaki kumandanlardan bir haylisi Leamların tarafını terk ederek Tsinlere tâbi' oldular. Sonra Tsinler ordusu gidip İng-çeo[31]'yu zapt etti. Çeo-te-goei, Yen Kralı'nın askerlerini bozdu ve kumandanı esîr aldı. Leamlar İmparatorunu da oğlu katlederek babasının yerine

27 Bugün Ho-nan dâhilinde Çang-te-fu.
28 Bugün aynı ismi taşır. Pao-tim-fu'ya bağlıdır.
29 Bugün aynı ismi taşır, Çing-ping-fu'ya bağlıdır.
30 Bugün Şun-tien-fu'ya bağlı yerlerden Kan-yam-hien.
31 Bugün Pe-çe-li dâhilinde Ho-kien-fu.

geçmişti. Bu münâsebetle, bu hareketi tasvip etmeyen kumandanlardan bir çoğu Tsinler Kralı'nın yanına çekildiler.

Li-tsun-hiu onların imdadına gitmek üzere ordunun başına
Sene: 913 geçti. İmparatorun ordusunu mağlup ederek Şen-çeo[32]'ya çekilmeğe mecbur etti. Yen Kralı'na ait olan bazı şehirleri de ele geçirdi. Li-seu-yuen adındaki bir kumandan, o zaman Vu-çeo denilen Ku-ku-ho-tun şehrini zapt etti. Diğer taraftan Çeo-te-goei, ordusuyla Pekin kapılarına kadar ilerledi, Pim-çeo, İng-çeo şehirlerine sâhip oldu. Leamlar İmparatoru, Yen Kralı'nın imdadına gelmek üzere yüz bin asker toplamıştı. Fakat Çeo-te-goei ordusunun bir kolu onu çekilmeğe mecbur etti ve bazı mevkileri ele geçirdi.

Yen Kralı mağlup olarak Pekin'e kaçmak mecburiyetinde kaldı.
Sene: 914 Li-tsun-hiu gelip Pekin'i muhâsara etti. Şehir hücumla zapt olundu. Kaçmak teşebbüsünde bulunan Yen Kralı esîr alındı. Yen Kralı Hi-tan Tatarlarından yardım istemişti. Fakat kendisine hiç güvenmeyen bu barbarlar asker göndermekten istinkâf etmişlerdi. Tsin Kralı'nın eline esîr düşünce gâyet saygılı davranışlarda bulundu, bağlılığını arz etti. Tsinler Kralı, geçmişteki hareketlerinden dolayı kendisini azarlayarak tutuklu bulundurdu. Esîr hükümdar Tsin-yam'da Tsinler Kralı'nın zafer alayına daha fazla bir şâşaa vermeğe hizmet etti. Sonra Li-tsun-hiu, Yen Kralı'nı atalarının kabirlerine takdîm ederek bizzat eliyle başını kesti. Aynı âileden diğer bir prens Tai-çeo'ya götürülerek kalbi çıkarıldı, Tsinler Kralı'nın atalarının türbesine kanlı kanlı takdîm olundu. Yen Kralı'nın mülkü olan ülkelerin zaptı Li-tsun-hiu'yu civar krallardan daha kudretli bir hale getirerek onları korkuttu. Sonra Tsinler Kralı, Leamlar İmparatoru'nun arazisine bazı akınlar yaptı. Fakat bir başarıya nâil olamadı. Tsin-yam'a döndü.

O zaman İmparatora âit bulunan Goei-çeo yahut Ta-mim-fu
Sene: 915 ülkesi o kadar karışıklık içindeydi ki ordunun kumandanı, Tsinler Kralı'ndan imdat istedi. Tsinler Kralı derhal Yum-tsi'ye gitti. Orada, başlıca kumandanlardan birini, gelip teslimiyet arz etmiş olmakla beraber cezâlandırdı. Onu isyanın müsebbibi gibi telakkî ediyordu. Sonra Goei-hien'e girdi. Orada sükûneti sağladıktan sonra Tsin-yam'a döndü.

---

32 Bugün aynı ismi taşıyor. Ho-nan-fu'ya bağlıdır.

Daha sonra, hudut üzerindeki bazı mevkileri ele geçirmek üzere bir ordu gönderdi. Buralardaki muhâfız askerleri kendi tebaasına zarar veriyor, kāfilelere saldırıyorlardı. Tan-çeo şehrinin vâlisi, İmparator ordularının kumandanı Lieu-sin'in ordugâhına gitmişti. Onun yokluğundan faydalanarak bu şehri baskın suretiyle ele geçirdiler. Vâlinin karısı esîr düştü. Fakat Tsinler vâliyi kendi taraflarına çekmek fikriyle karısını kendisine yolladılar. Vâli, karısına refakat edenleri öldürttü. Li-tsun-hiu da mukabele-i bi'l-misil olmak üzere vâlinin bütün âile fertlerini katlettirdi.

Tsinler Kralı sonra Goei-çeo ordugâhına gitti. Orada, Lieu-sin'in ordugâhının halini bizzat teftiş etmek arzusuna düştü. Yüz kadar süvari ile Hoam nehri boyundan yukarı çıkarken yoğun bir sise tutuldu. Beş bin kişiden oluşan bir düşman kolunun yanına vardıkları halde sis yüzünden bunu görmüyorlardı. Sis açılınca her taraftan kuşatılmış olduğunu gördü. Pek şiddetli bir çarpışma oldu. Fakat ordusunun kumandanları imdadına asker koşturmuş oldukları için bu tehlikeden kurtulabildi. Aynı zamanda krallığının pâyitahtı da büyük bir tehlike atlattı. Bütün askerler Goei-çeo'da toplanmıştı. Tsin-yam askerden tamamıyla boş bulunuyordu. Kumandan Lieu-sin bu fırsattan istifâde ederek şehri zapta teşebbüs etti. Hoam nehrinin dirseğinde bir kolordu saklamıştı. Tsin-yam sâkinleri orada İmparator askerlerini görmekten hayrete düşerek dışarı çıkmağa cesâret edemediler. Etrafa bazı süvariler yolladılar. Büyük bir özenle insan resimleri yaptırttılar, surların üzerine koydular. Fakat asıl şehri kurtaran şey gâyet bol yağmurlar yağarak yolların geçilmez bir hale girmesi olmuştur. Tsinlerin Li-su-gang adındaki bir kumandanı maiyetindeki askerle Tsin-yam'a yetişmek imkânını buldu, şehri savunulabilir bir hale getirdi. İmparator ordusu şehri zapt etmekten ümitlerini kestikleri için dağılmak üzereydi. Kumandanlar orduyu tutmaya muvaffak oldular.

Bu esnâda Çeo-te-goei Peo-çeo yahut Pekin'i terk ederek maiyetinde bin süvari olduğu halde Tsin-yam'ın imdadına koşuyordu. Çing-ting-fu arâzisi dâhilinde Ho-lu-hien'in batısında yer alan Tu-muen geçidine büyük bir sür'atle ulaştı. Orada İmparator ordusunun dağları aşarak Tsung-çing'de karargâh kurmuş olduğunu haber aldı. Gösterdiği sür'at İmparator ordusunu Tsin-yam'a karşı beslemiş olduğu tasavvurdan vaz geçmeğe mecbur etti. İki ordu ara-

sında küçük bir takım çarpışmalar oldu. Leamlar Tan-şeo'yu aldılar. Tsinler Yue-i-çeo[33]'yu kuşattılar. İmparator, kendi başkumandanının hareketlerini beğenmedi. Çünkü Tsinlere hücum edilmesini istiyordu. Bundan dolayı kumandan, zorunlu olarak maiyetindeki orduyu Çin-çeo ve Tim-çeo kalelerinin muhâsarasına gönderdi. Fakat Tsinler tarafından püskürtüldü, kaçmağa mecbur oldu. Maiyeti erkânı önünde, İmparatordan aldığı emirleri protesto etmekten kendini men edememişti. İmparator sarayında oturuyor, düşmanların vaziyeti hakkında hiçbir şey bilmeden tecrübesiz bir takım gençlerle kumandanların hatt-ı hareketi hakkında kararlar alıyordu.

Lieu-sin adındaki bu kumandan bir müstahkem mevkie kapa-
Sene: 916 narak oradan çıkmağa cesâret edemiyordu. Fakat Tsinler Kralı'nın Tsin-yam'a dönmekte olduğunu haber alınca Goei-çeo şehrini kuşatmak için İmparatordan izin istedi. İmparator bu orduya müzaheret etmek üzere on bin kişi ile Lieu-sin'in arkası sıra gitmek için Tan-çeo vâlisine emir verdi. Lieu-sin bunların içinden beş yüz kişi ayırarak pusuya yatırdı. Fakat Tsinler bunları mağlup ettiler. Lieu-sin, Goei-çeo'ya yaklaştığı vakit Tsinlerin bütün ordusunu yığınak yapmış bir halde buldu. Li-tsun-hiu bizzat ordunun başındaydı. Büyük bir muhârebe yapıldı. Leamlar mağlup oldular. Kumandanları, Hoam nehrini geçtikten sonra Hoa-çeo[34]'ya çekildi. Fakat Tsinler bu zafere nâil oldukları sırada Leamların diğer bir kumandanı Vam-tan alelacele bir miktar asker toplayarak gelip Tsin-yam'a hücum etti. Şehri geceleyin ansızın bastı. Zaten surların bir kısmı yıkılmış olduğu için şehri zapt etmek kolaydı. Kumandan Gan-kin-tsiuen derhal Tai-yuen şehrine giderek orada Çang-çing-tie'yi buldu, bu hâdiseden haberdar etti. Tsin-yam şehrinin savunulması lüzumunu anlattı. Çünkü bu şehrin kaybedilmesi Tsinler sülalesinin yıkılması sonucunu doğurabilecekti. Bu iki kumandan miktarları yüze varan bütün âilelerini topladılar. Bu küçücük müfreze ile geceleyin Leamlar ordusuna hücum ettiler. Bunlar korkarak kaçtılar. Li-su-çao aynı zamanda beş yüz süvari gönderdi. Bu kuvvet inanılmaz derecede bir sür'atle hareket ederek Tsin-yam'a girdi. Bunlar geceleyin bir huruç hareketi yaparak Leamları muhâsarayı kaldırmağa mecbur ettiler.

---

33 Bugün Tung-şang-fu'ya bağlı olan N'king-hien.

34 Diğer adıyla Ko-çeo ki bugün Ta-mim-fu'ya bağlı Pe-ma-hien'dir.

Tsinler Kralı askerlerine mükâfat vermekten ziyâde muhârebe etmeyi düşünüyordu. Askerlerden bir çoğu bundan dolayı mırıldanıyorlardı. Hatta bazıları Leamların tarafına geçmişti. Fakat Çang-çing-tie bunların reislerini tutuklatarak o da aynı harekete bir örnek olmasın düşüncesiyle başını kestirdi. Leamlar İmparatoru, ordusunun mağlubiyetinden haberdar olunca bu felaketi, âilesinin uğrayabileceği en büyük bir musibet diye telakkî etti. Tsinler Goei-çeo'yu, Tse-çeo'yu ve sonra Lu-çeo'yu aldılar. Li-tsun-hiu bizzat giderek Ling-çeo'yu kuşattı. Bu sırada Leamlar tarafından Siam-çeo'nun vâlisi bulunan kumandan bu şehri terk ederek kaçtı. Tsinler Kralı onu ele geçirdi, idâresini Li-su-yuen'e verdi.

Aynı zamanda, Çin'in kuzeyinde kuvvetleri pek ziyâde artmakta olan Ki-tan Tatarları gelerek Tsinlerin idâresi altında bulunan Goei-çeo şehrine hücum ettiler. Kralları A-pao-ki sonra Yun-çeo[35]'ya kadar ilerledi. Fakat Tsinlerin bu şehrin imdadına gelmekte olduklarını haber alınca çekildi. Tsinler Kralı, Leamlardan Tsang-çeo[36] şehrini, sonra Puei-çeo'yu aldı. Ahâlisinin bir kısmı kumandana karşı isyan ederek Tsinlere teslim oldular ve geriye kalan kısmı itaat altına almak hususunda yardım ettiler. Bunun üzerine, Hoam nehrinin kuzey tarafında bulunan bütün yerler Tsinlerin hâkimiyeti altına geçti. Sonra Li-tsun-hiu "U" (Ou) Kralı ile bir ittifak yaptı. Bu kral, Leamlara harb ilan etti. Tsinler Kralı, Tsu Kralı ile de ittifak yaptı. İmparator ünvanını almış olan Ki-tanlar reisini de kendi taraflarına çekmeğe çalışıyordu. Fakat yolladığı Yen-çing namındaki sefîri A-pao-ki tarafından hoş karşılanmadı. Bir müddet sefîri hapsettiler. Daha sonra Ki-tanların kraliçesinin araya girmesi üzerine serbest bıraktılar. Bu sefîr A-pao-ki ile görüşerek bu vahşileri medeniyet dâiresine sokmağa çalıştı. Onların memleketlerinde surlarla çevrilmiş bir şehir binâ ettirdi. Bu şehirde bir pazar kurdu. Orada Çinliler oturuyorlardı. Verdiği nasîhatlar sâyesinde Ki-tanlar komşuları olan kavimler için daha müthiş bir hale geldiler. Bu kavimler, Çinlilerin nasîhat ettiği şeyleri kabul etmekte fayda göreceklerini hissettiler, Çin'e dönmesine mâni oldular. Fakat sonra sefîr kaçmak çaresini buldu, Tsin-yam'a döndü. Orada onun hatt-ı hareketini beğenme-

---

35 Bugün Çang-e-fu'ya bağlı Pu-yam-hien.

36 Bugün Ta-tung-fu.

diler. Hayatından korktuğu için Ki-tanların yanına dönmeğe karar verdi. Ki-tanlar kendisini başvekil yaptılar. Bu barbarlar Çinlilerin teşvîki üzerine biraz sonra Çin'e girdiler:

Tsinler Kralı'nın biraderi ve Sin-çeo[37] vâlisi Li-tsun-kuei tutumu
Sene: 917 dolayısıyla bir çok gayrı-memnunlar peydâ ediyordu. Liu-ven-tsin namında bir kumandan kendisini öldürdü, Ki-tanların yanına kaçtı. Bu barbarları İmparatorluğa girmeğe teşvik eden o idi.

Pekin'in kuzeyinde yedi yüz li mesâfede Po-kuan namında bir geçit vardı ki Bu-şuyi[38] nehri oradan geçer ve sonra denize dökülür. Bu geçitten itibaren denizi takip ederek kuzeydoğuya doğru gâyet dar bir yol vardır. Etrafı yalçın dağlardır. Ki-tanların hücumuna mâni olmak üzere buralarda yer yer kaleler yapmışlardır. Fakat bu kaleleri güzel bir şekilde muhâfaza etmeyi ihmal ettikleri için Ki-tanlar buradan geçtiler, Pekin'e kadar geldiler. Kendileriyle beraber yanıcı bir madde[39] de getiriyorlardı. Bunu "U" Kralı'ndan[40] öğrenmişlerdi. Bu, yağlı bir madde idi. Suyun içinde bile parlardı. Biz buna "Grejuva (gregeois) ateşi" adını veriyoruz. Kalinikus (Callinicus) tarafından icad edilmiştir. Büyük ihtimalle Çinliler çoktan beri batı kavimleriyle münâsebette bulunduklarından dolayı bunu öğrenmişlerdi. Ki-tanlar biraz sonra Pekin muhâsarasını bırakarak Liu-ven-tsin ile birlikte Sin-çeo'ya doğru gittiler. Gan-kin adındaki vâliyi mağlup ettiler. Üç yüz bin kişiye varan ordularıyla Çeo-te-goei'yi kaçmağa mecbur bıraktılar. Sonra tekrar Pekin'e geldiler. Liu-ven-tsin muhâsara harekâtını idâre ediyordu. Çeo-te-goei yardım istedi. Fakat Tsinler Kralı'nın pek az askeri vardı. Çarçabuk bulunabilen askerleri topladılar, Pekin'in imdadına koştular. Pekin iki yüz günden beri kuşatma altındaydı. Şehir kuşatmadan çok muzdarip olmağa başlamıştı. Li-su-yuen altmış bin askerle yola çıktı. Her an Ki-tanlara tesâdüf edebilmek ihtimalinden korkuyordu. Çünkü süvari kuvvetleri pek çok olduğu için kendi piyâdelerini her taraftan çevirmeleri kābildi. Eşyasının ve erzakının zapt edilmesi ihtimalinden de pek endîşe ediyordu. Böyle bir şey olursa ordusu

37 Bugün Pao-gan-çeo.

38 Yum-pim-fu dâhilinde Fu-ning-hien'in doğusunda 22 li mesâfede bir nehir.

39 Buna Çin lisanında "Mem-hu-yeu" deniliyor ki "zâlim ateşin yağı" demektir.

40 Burada Çe-kiam vilayetinde Çin'in bir krallığı vardı. Bir takım limanlar da vardı ki Çinliler ticâret için oralara gelirlerdi.

mahv olmuş demekti. Üç bin kişiden oluşan pişdar kuvvetiyle Pekin önüne vardığı vakit Ki-tanlara tesâdüf etti. Askerler korkmağa başlamışlardı. Bu kumandan maiyetine iki yüz süvari alarak ileri atıldı, düşmana doğru yürüdü. Miğferini çıkardı, sözlerini dinletmek için kamçısını şaklattı. Ki-tanlara, sebepsiz yere gelip hudutları tahrip ettiklerinden dolayı muahezede bulunduktan [ağzına geleni saydırdıktan] sonra Kral'ın yüz bin askerle onları yola getirmek için kendisini göndermiş olduğunu söyledi. Bu kabîl hitaplar Çin ordusunda çok sık yapılır. Düşmanlar bu sözleri işitirler ve cevap verirler. Muhârebe ancak bu hitâbeleri yapan kimseler çekildikten sonra başlar. Avrupalılarda böyle bir âdet yoktur. Fakat bir çok barbar kavimler bu noktada Çinlileri taklit ediyorlar. Bundan sonra yapılan çarpışmada Ki-tanlar her taraftan atıldılar. Tsinler ordusu Pekin'e girdi. Şehir maruz olduğu tehlikeden kurtuldu.

Li-tsun-hiu, komşularının memleketine akınlar yapmaktan başka bir şey düşünmediği esnâda hükûmetinin bütün idâresi Çang-çing-tie'nin elinde kalıyordu. Bu, akıllı bir nâzırdı. Mâliye işlerine özen gösterirdi. Ancak erzak ve levazım toplamak için para sarf ederdi. Askerin hiçbir noksanı kalmamasına dikkat ederdi. Bu tasarruf ve iktisadı çok kere Kral'ın canını sıkıyordu. Çünkü Kral çalgıcılara ve oyunculara verdiği ihsanlarla hazîneyi boşaltıyordu. Bu çılgınca masraflardan dolayı hükümdar ile nâzırı arasında anlaşmazlıklar çıkıyordu. Fakat hiçbir zaman bunlar şiddetli bir şekil almamıştı. Kral haksızlığını nihâyet takdîr ederdi. Düşünce ve değerlendirmeleri tasvip görmüş olan nâzır da mükâfat görürdü. Çang-çing-tie'nin biriktirdiği levazım, Kral'a Hoang nehrinin özel bir ilahî lütuf gibi telakkî ettikleri donmuş olmasından dolayı, üzerinden geçip Goei-çeo'yu zapta gitmek için imkân sağladı. Tsinler Kralı yola çıktı. Bazı yerleri zapt etti. İmparatoru Lo-yam'a çekilmeğe mecbur bıraktı. Leamlar kaybettikleri şehirleri geri almak için bazı teşebbüslerde bulundular. Fakat Tsinler Kralı bunların muhârebeye tutuşmak azminde olmayıp, kendisinin ordusunu taciz etmekten başka bir şey düşünmediklerini görünce gidip onlara hücum etti ve mağlubiyete uğrattı. O koca Hoam nehri kan içinde kaldı. Sâhilinde yer alan istihkâmların büyük kısmı ele geçirildi. Bu muvaffakıyet Tsinler Kralı'nı yeniden asker toplamağa ve Leamların İmparatorluklarına girmeğe sevk etti. Çeo-te-goei Pekin'den otuz bin askerle geldi.

Diğer dört kumandan da onar bin asker yolladılar. Daha Ki-tan, Şe-goei, Tu-ku-hoen Tatarları kolları da vardı. Bu müthiş ordu harekete geldi. Po-çeo'da İmparator ordusuyla karşılaştı. Tsinler Kralı, ordusunun bütün gücünü arkada bırakarak maiyetinde bir miktar süvari ile keşif yapmak için dolaşmayı severdi. Kumandanları ellerinden geldiği kadar buna mâni olurlardı. Fakat çok kere Kral habersizce çıkardı. Bu sefer de defalarca esîr düşmek tehlikesine maruz kaldı.

O zaman Leam kumandanları arasında uyuşmazlık hüküm sürü-
Sene: 918 yordu. İmparator, kumandanlardan bazılarının Tsinler tarafına geçmesinden korkarak birkaçını öldürttü. Netîcesinde bazı karışıklıklar çıktı. Bundan dolayı Li-tsin-hiu, imparatorluğun pâyitahtını kolayca ele geçirebileceği ümidine kapıldı. Bu maksatla on bin kişi başında bizzat ilerlemek ve pâyitahtı zapt etmek istedi. Çeo-te-goei mâni olmağa çalıştıysa da sözleri bir fayda vermedi. Kral hareket etti. Düşman da karargâhını terk ederek Ho-lieu-po'ya çekilmişti. Tsinler buraya gitmek fikrindeydiler. Li-tsun-hiu düşmana karşı yürüdü. Arkasından Çeo-te-goei geliyor, bu harbin iyi bir netîce vermeyeceğinden korkuyordu. Mağlup olacaklarına dair kanaati tamdı. Hatta yolda oğluna hitaben bu harbde vefat edeceğini söylüyordu. Tsinler ilk önce bazı başarılar kazandılar. Leamları Pu-yam[41]'a çekilmeğe mecbur ettiler. Fakat Tsinlerin eşyâsını nakleden asker düşman ordusunu görünce, Pekin askerlerinin üzerlerine doğru kaçarak bunların saflarını bozdular. Çeo-te-goei perîşan askeri toplamağa muvaffak olamadı. Leamlar bu karışıklıklardan faydalanarak her taraftan Tsin ordusunu kuşatıp bir çok kayıplar verdirdiler. Tsinler Kralı, maiyetinde kalan bir miktar askerle küçük bir dağı zapt etti. Bu mevki düşman ordusuna hâkim idi. Düşman süvarisi Pu-yam'a girmiş olduğu için piyâde kalmıştı. Bunların üzerine hücum etmeğe karar verdiler. Düşman piyâdesi gâfil basıldı. Az vakit içinde otuz bin düşman öldürüldü. Bu zaferden sonra Tsinler ordusu, karargâhına döndü. Sonra Pu-yam'ı zapta gitti. Pu-yam'da iki kale vardı. Tsinler Hoam nehri üzerinde inşâ ettirmişlerdi.

Leamların mağlubiyeti Ta-leam yahut Kai-fong-fu denilen pâyi-
Sene: 919 tahta varıncaya kadar herkesi dehşet içinde bıraktı. İmparator

41 Bugün Şen-si dâhilinde Tung-çang-fu'ya bağlı Pu-çeo.

Lo-yam'a çekilmeğe hazırlanıyordu. Buna rağmen İmparatorun ordusu gidip Te-şing-çing[42] kalelerini muhâsara etti. Bunların biri kuzeyde, diğeri güneyde yer alıyordu. Leamlar güneydeki kaleye hücum ettiler. Ho-huan ismindeki kumandanları bir çok küçük kayıklar yaptırdı. Tsinlerin gönderecekleri yardım kuvvetlerinin geçmesine engel olmak üzere nehre indirdi. Bu kayıklar kuşatılanları pek rahatsız ettiler. Kuşatılanlar bunları tahrip edecek olanlara büyük mükâfatlar vaad ediyorlardı. Bir kumandan zırhlı ve baltalı üç yüz asker ayırdı. Bu askerle bir gemiye bindi. Baltalarla düşman kayıklarına hücum etti ve onları tutuşturdu. Kayıkların mahv olması Leamları kuşatmayı kaldırmaya mecbur bıraktı. Sonra kuzey kalesine hücum ettiler. Bu münâsebetle pek çok küçük küçük çarpışmalar vukua geldi. Fakat hiçbir netîce hâsıl olmadı, şehir zapt edilemedi. Leamlar isyan ederek Tsinlere tâbi'iyyet arz etmiş olan kendi kumandanlarından birine karşı teşebbüslerinde daha bahtiyar çıktılar. Bunu Yen-çeo'da muhâsara ederek şehri zapt ettiler. Bahsettiğimiz muhârebe ile meşgul olan Tsinler buna imdat gönderememişlerdi. Daha sonra Hoam'ın güneyinde Tsinlerle Leamlar arasında bir muhârebe oldu. İlk önce Leamlar muzafferiyet elde ettiler; bazı Tsin kumandanlarını esîr aldılar, fakat sonra mağlup olup kaçmağa mecbur oldular. Bunun üzerine Tsinler Pu-yam yahut Pu-çeo şehrini tahrip ettiler.

Bu harbden sonra Tsinler Kralı, hizmetleri görülmüş olan kumandanlara mükâfatlar verdi. Li-kien-kie, Tai-çeo vâlisi tayin olundu. Aynı zamanda Leamların kumandanlarından biri Tum-çeo ve Po-fan[43] ülkeleriyle beraber tâbi'iyyetini sundu. Leamlar İmparatoru, Tum-çeo şehrine hücum için kumandan Lieu-sin'i gönderdi. Tsinler Kralı da Li-tsun-kan'ı karşı yolladı. Bu kumandan Hoam nehrini geçti, Çao-ye'ye gitti. İmparatorun ordusu o vakte kadar yığınak yapmıştı. Tsinler ilk önce Hoa-çeo[44]'yı muhâsara ettiler, bu kalenin surlarını yıktılar. Sonra Leamların ordugâhına hücum ettiler. Büyük bir çarpışma oldu. Leamlar mağlup ve firara mecbur oldular. Sene: 920

42 Ta-mim-fu dâhilinde Kai-çeo'nun güneyinde.

43 Bugün Şan-si dâhilinde Pim-yam-fu dâhilinde Po-çeo.

44 Bugün aynı adı taşıyor. Şen-si dâhilinde Si-gan-fu'ya bağlıdır.

Leamlar büyük zaafa düşmüşlerdi. Tsinler hudutlardaki mevkileri tamamen zapt ediyorlar, Leamları mahv etmek ister gibi görünüyorlardı. O zaman Tsinler Kralı'nın Çin'de elde ettiği üstünlük, "Şu" ve "U" krallarını, imparator ünvanını alması için mektuplar yazmağa sevk etti. Pederi vefat ederken Tam sülalesine sâdık kalmasını, imparatorluğunu ilan etmeğe teşvîk edenlerin sözlerine kapılmamasını vasîyet etmişti. Kral bu sözleri hatırlıyordu. Fakat bütün kumandanlar fırsattan istifâdeyi tavsiye ettiklerinden, imparatorlara mahsus müzeyyinatı [süs ve alametleri] satın aldırdı. Hoam-çao tarafından Si-gan-fu şehri zapt edildiği vakit Goei-çeo'da bir bonz bunları saklamıştı. Çang-çing-tie, Tsinler Kralı'nın, imparatorluğunu ilan etmek istediğini haber alır almaz apar-topar Goei-çao'ya gitti. Babasının izini takip etmediğinden dolayı tenkitlerde bulundu. Babasının takip ettiği yol âsîleri itaat altına alarak imparatorluk âilesine haşmet ve kuvvetini yeniden kazandırmağa çalışmaktan ibaretti. Tsinler Kralı, bütün halkının bu arzuyu beslediğini, bunun kendi emeli olmadığını ona anlattı. Bunun üzerine Çang-çing-tie içini çekerek Tsin-tam'a çekildi. Bu esnâda Kral eski Tam İmparatorluğu'ndaki mansıp ve rütbelerin ne olduğunu araştırdı. Kendi sarayında da bunları ihdas edecekti. Sonra, Ki-tanları imparatorluğa celb etmek ister gibi görünen ve Leamlardan yardım talebinde bulunmuş olan âsî Çang-ven-li'yi cezalandırmak için asker sevk etti. Bu âsî püskürtüldü, bir müddet sonra öldü. Aynı zamanda Leamlar İmparatoru ordu toplayarak Ta-mim-fu yakınında bulunan bir kale olan Kuzey Te-şing-çing şehrini kuşattı. Li-su-yuen, Kai-çeo yakınında Çe-çing[45]'de pusu kurdu. Birdenbire Leamlara hücum ederek onları mağlup etti. Yirmi bin telefat verdirdi.

Sene: 921

Te-şing-çing kalelerini muhâfaza etmesi menfaatleri icabından olan Tsinler Kralı buraya yeni askerler gönderdi. Başka bir orduyla gidip Çin-çeo'ya hücum ettiyse de ele geçirmeğe muvaffak olamadı. Bu sırada Ki-tanlar Pekin civarlarına akınlarını tekrarladılar. Krallarının maksadı Çin-çeo'yu zapt etmekti. Oradan güzelliklerini methettikleri bir takım kadınlar bulacağını ümit ediyordu. Çin-çeo'yu aldı. Ting-çeo'ya doğru yürüdü. Eğer Tsin Kralı alelacele bir ordu ile imdada koşmasaydı burası da zapt olunacaktı.

---

[45] Ta-mim-fu arâzisinde.

Tsinler Kralı Sing-çing'e vardığı zaman Ki-tanların öncülerine tesâdüf etti. Bunlar Şa[46] nehrini geçiyorlardı. Askerleri derhal kaçtılar. Kumandanlar geri dönülmesi fikrindeydiler. Çünkü Leamlar hududu tecâvüz etmişlerdi. Fakat Tsinler Kralı ilerlemekten geri durmadı. Ki-tanlar kendisini görünce çekildiler. Kral bunları takip ederek Ki-tanlar Kralı'nın oğlunu esîr aldı. Bunun üzerine bu Tatarlar gidip Vam-tu[47]'da ordugâh kurdular. Tsinler Kralı da oraya gitti. Fakat Ki Tatarları kendisini orada dört bir taraftan kuşattılar. Li-su-çao yetişerek kralı bu tehlikeden kurtardı. Ki-tanları mağlup ettiler. Ye-çeo'ya kadar kovaladılar. Pek yoğun şekilde yağan kar Tatar ordusunu büsbütün mahv etti. Li-tsun-hiu, Yeo-çeo yahut Pekin şehrini kurtardı, Ki-tanları hudutlarından kovdu. Sene: 922

Tsinler Kralı Pekin havâlisini terk ederek İmparator ordusunun kuşatmış olduğu Goei-çeo şehrinin imdadına koşmağa mecbur oldu. Tsinler ordusunun yaklaşması üzerine İmparator ordusu çekildi. Kuzey Te-şing-çing kalesi önünde de İmparator ordusu daha bahtiyar olamadı. Perîşan bir halde çekildiler. Diğer tarafta, Tsinler Kralı, Çin-çeo şehrini henüz zapta muvaffak olamamıştı. Kumandanlarından biri şehri kuşatıyordu. Şehirde erzak kalmamıştı. Fakat bu kumandanın ihtiyatsızlığı o kadar emeği beyhude bir hale getirdi. Muhâfız kuvvetleri ansızın bir hücum hareketi yaparak kendisini Çao-çeo'ya çekilmek zorunda bıraktılar. Tsinler başka bir kumandan göndermeğe mecbur kaldılar. Bu kumandan da maktül düştü. Aynı zamanda Leamlar gelip Goei-çeo yahut Goei-kiun-fu şehrini ve civardaki daha sâir bazı şehirleri aldılar. Bundan dolayı Kan-çeo'nun batısında ve Siam-çeo'nun güneyinde bulunan bütün havâli Leamların idâresi altına girdi. Diğer taraftan, Çin-çeo vâlisi de Tsinler kumandanı Li-su-tsin'in ihmalinden istifâde ederek yedi bin kişi ile bir hücum hareketi yaptırdı. Fakat geri püskürtüldüler. Yiyecekleri bulunmayan Çin-çeo muhâfızları teslim olmağa mecbur kaldılar. Vâli, Çin-çeo sâkinlerine teslim edildi. Bunlar, vâliyi yiyecek dereceye kadar vahşeti ileriye vardırdılar. Çin-çeo'ya bir vâli bırakıldı.

---

46 Bu nehir Pao-ning-fu dâhilinde Tsu-çeo'nun 21 li batısındadır.

47 Bugün Pao-tim-fu.

-2-
TAM'LAR İMPARATORLUK SÜLALESİ

O sene başlarında Tsinler Kralı bazı kumandanlar tayin etti.
Sene: 923 Sonra Lu-çeo vâlisinin isyanıyla uğraştı. Bu vâli, şehri Leamlara teslim etmişti. Bununla beraber bu aksilik Tsinler Kralı'nı Goei-çeo şehrinde imparatorluğunu ilân etmekten men' edemedi. Teşkil ettiği sülalenin Tam[48] adını taşımasını istedi. Bundan sonra artık bu sülaleden bu isim altında bahsedeceğiz. Atalarına kurban kesmek için bir yer seçti. Yeni bir sülale kuran Çin imparatorlarının âdeti mucibince atalarına "İmparator" ve "İmparatoriçe" ünvanını verdi. Doğu pâyitahtını Goei-çeo'da kurarak buna Hing-Tam-fu adını verdi. Batı sarayı da Tai-yuen-fu şehrindeydi. Çin-çeo'nun ismi Çin-tim-fu'ya çevrildi. Kuzey sarayını da yeni imparator burada kurdu. Yeni imparator o zaman on üç vilayete mâlikti. Bunlarda elli "çeo" vardı. Bu târihten itibaren târihçiler Li-tsun-hiu'ya "Çoam-tsung" adını verirler. Onun imparator ünvanı bu idi.

Ki-tanlar defalarca Yeo-çeo civarlarına akınlar yapmışlardı. Leamlar Goei-çeo şehrini almışlardı. Lu-çeo şehri isyan etmişti. İşte bu iki imparatorluğun vaziyeti bu merkezde iken Yun-çeo kumandanlarından biri Tam'ların nezdine ilticâ ederek binden fazla muhâfız kuvvetine sâhip olmayan Lu-çeo şehrinin az bir müddet içinde zapt olunabileceğini haber verdi. Tsinler Kralı daha doğrusu Tam'lar İmparatoru beş bin kişi ile oraya gitmek üzere Li-su-yu-en'i görevlendirdi. Geceleyin surlara kadar yaklaştılar. Şehir ahalisi hiç farkına varmadı. Nöbetçiler öldürüldü. Şehre girildi. Fakat kumandan ufacık bir tahribat yapılmasını bile men' etti. Bu şehrin düşmesi Leamlar İmparatoruna pek keder verdi. Derhal ordularını toplayarak onları Güney Te-şing-çing kalesi üzerine gönderdi. Tam'lar İmparatoru bu kalenin imdadına koştu. Fakat muhafazasını Şeui-yen'e bıraktı. O da ihmalkârlığı yüzünden kalenin düşman

---

[48] Târihçiler buna Heu-Tam derler ki "Sonraki Tamlar" demektir. Bir müddet evvel mahv edilmiş olan Tam Sülalesinden bu suretle ayrılırlar.

eline düşmesine sebebiyet verdi. Bunun üzerine Leamlar, Tamların ülkesine girdiler. Çünkü bütün hudutları açık bir hale gelmişti. Bu yüzden bir çok mevkileri terk etmeğe mecbur oldular. Bununla beraber Leamlar Yam-lieu-çing[49] önünde başarısızlığa uğradılar. Burasını zapta muvaffak olamadılar. Sonra her taraftan püskürtüldüler. Tse-çeo'nun zaptı onların kayıplarını telafi edebilir bir şey değildi. Başlıca kumandanlarından biri de Tamların nezdine sığınarak onlara Leamlar İmparatorluğu'nun hakîkî vaziyetini anlattı. Bu suretle Leamların çöküşünü ikmal etti.

Tamlar İmparatoru Te-şing-çing şehrini kaybettikten sonra, yeni bir muhârebeye girişmek için bir çok erzak tedârik ediyordu. Fakat sürekli savaşlardan yorgun düşmüş olan tebaası kaçıyorlardı. Alınan vergiler masraflara yetmiyordu. Diğer taraftan Ki-tanlar kuzey tarafları tahrip ediyorlardı. Güneyde Leamlar büyük bir muhârebe hazırlığında bulunuyorlardı. Maksatları Tamlar İmparatorluğu'nu tamamen mahv etmekti. Yeis ve endîşe içine düşen İmparator Li-tsun-hiu nasıl bir yol izleneceğine dair verilecek karar hakkında müzâkerelerde bulunmak üzere kumandanlarını topladı. Bazıları, Leamlarla barış yapmayı, korunması zor olan Yun-çeo şehrini iâde ederek karşılığında Uei-çeo ve Li-yam şehirlerini istemeyi teklif ettiler. Fakat bu mütâlaa İmparatorun hoşuna gitmedi. Yun-çeo şehri terk edilecek olursa, Tamlar için bunun büyük bir mahcubiyete yol açacağını öne sürdü; netîcede böyle olmaktansa, burayı savunmaya karar verdiler. Derhal oraya asker gönderdiler. Leam ordusuna hücum ettiler ve onu mağlubiyete uğrattılar. Kumandanları Yen-çang kaçarken atından düştüğü için esîr edildi. Ordunun erkânından iki yüz kişi daha esîr düştüler. Kumandan Yen-çang, Tamlar İmparatorundan gâyet hakaret içeren bir lisanla bahs ediyor, ona çocuk ve barbar diyordu. İmparator hoş davranarak bunu kendi tarafına çekmek istedi. Onun meziyetlerini, harb tekniğindeki ustalığını biliyordu. Yaralarını sardırdı, tesellî için kumandanlarından bazılarını yanına yolladı. Fakat bu kumandan Leamlar İmparatoru'na o kadar müddet sadâkatle hizmetten sonra şimdi Tamlar tebaası olmağa bir türlü râzı olamadı. İmparator bu kumandanı kendi tarafına çekemediğinden dolayı pek hayıflandı. Çünkü buna

[49] Bugün Şan-tung dâhilinde Tung-pim-fu sancağında Tung-hu-hien yakınında bir kaledir.

muvaffak olursa, Leamların çöküşü muhakkak bir hale gelecekti. Son derecede çâresiz kalınca idâmını emretti. Sonra Tamlar ordusu Tsau-çeo üzerine yürüdü. Şehrin vâlisi teslim oldu.

Leamlar İmparatoru, kumandanının öldüğünü ve Tamların gelişini haber alınca büyük bir kedere boğuldu. Artık İmparatorluğun elinden gideceğinden şüphesi kalmadı. Ne yapabileceği hakkında bir karar veremeyen bütün nâzırları, bu hükümdarın âilesinin âkıbeti hakkında gözyaşları döküyorlardı. İmparatora bazı tenkitlerde bulunmaktan da geri kalmadılar. Pâyitahtında el'an bir miktar asker vardı. Fakat Leamlar İmparatoru, biraderlerinin bu felaketten istifâde ederek karışıklık çıkarmalarından korktuğu için bu muhâfız kuvvetlerini uzaklaştırmağa rızâ gösteremedi. Surlar üzerine yabancı askerleri yerleştirdi. Âilesi erkânından şüphe ettiklerini idam ettirdi. Sonra, büyük bir ordu toplamak fikriyle Lo-yam'a çekilmeyi düşündü. Fakat bu tasavvurunu kumandanları tasvip etmediği için İmparatorluk müzeyyinatını [takı ve alametleri] çıkardı. Gizli bir yere sakladı. Gece gündüz halinden sızlanarak vaktini geçirmeğe başladı. Sonra kumandanlardan birine kendisinin başını kesmesini söyledi. Bu kumandan bu emre itaat etmek istemeyerek İmparatoru öldürmektense kendisini öldürmeyi tercih etti. İmparator mâni oldu. Birlikte ölmek istediğini söyledi. Bunun üzerine kumandan İmparatoru öldürdü, sonra intihar etti.

Bu esnâda Ta-leam'a yaklaşmış olan Tamlar ordusu bu pâyitahta girdi. Biraz sonra Tamlar İmparatoru da gelerek şehre sâhip oldu. Çinlilerin seciyesi mucibince bir çok kumandanlar yeni imparatora tâbi olmaktansa intiharı tercih ettiler. Emri altında elli bin asker bulunan kumandan Kiai teslim oldu. Teslim olmak istemeyenlerden bazılarının bütün âile efradı söndürüldü. Leam sülalesinin atalarına mahsus salon yıkıldı. Bu sülale imparatorlarının "imparator" ünvanları kaldırıldı. Bu ölülerin hepsi âdi birer fert haline indiler.

Gelip teslimiyet arz eden diğer kumandanlar ve vâliler görev-
Sene: 923 lerinde bırakıldılar. Li-tsun-hiu hâlâ memnun değildi. İntikamını daha ileriye vardırmak, Leam İmparatorlarını mezarlarından çıkartarak yakmak istiyordu. Fakat bunun faydasız olduğunu anlattılar. Çünkü zaten ölmüşlerdi. Âileleri de sönmüştü. Bu mezarlar Ho-nan-fu surlarının güneydoğusunda idiler. Bunların dış kısımlarını tahrip etmekle yetinerek üzerine ağaç diktiler. Bunun üzerine

Tsu ve "U" kralları Tamlar İmparatoruna sefirler gönderdiler, ondan bazı ünvanlara nâil oldular. Daha bir takım Leam kumandanları da gelerek teslim oldular. Sonra İmparator miktarları pek çok fazla olan bu kumandanlar arasında bir eleme yaptı. Kuzey sarayını lağvetti. Si-gan-fu'ya "Batı pâyitahtı" namını verdi. İsmini Kim-tiao-fu'ya çevirdi. Pâyitahtını Ho-nan vilayeti dâhilinde Lo-yam'a nakletti. "U" Kralı'nın sefirlerini burada kabul etti.

Bu İmparatorun etrafında çalgıcılardan başka kimse yoktu. Bunlara büyük hediyeler veriyor, İmparatorluğun en yüksek mansıplarını bahşediyordu. Bu hareket bir çok âdîliklere sebebiyet verdi. Yabancılar, İmparatoru bundan dolayı aşağıladılar. Saygılarını sunmak üzere Lo-yam'a gelmiş olan Kao-ki-çang[50] adında küçük bir kral hissettiği nefreti alenen belirttiği için İmparator bunu tevkif ettirmek istedi. Fakat henüz imparatorluğunu yeni ilan etmiş olduğunu, haraca bağlanmış olan diğer prensler saraya ancak akrabalarını gönderdikleri halde bu bizzat geldiğinden dolayı hakkında daha riâyetkâr davranmak icap ettiğini, ona gösterilecek muamelenin diğerlerini de bağlılıklarını sunmağa sevk edeceğini söyleyerek İmparatoru bu fikrinden vazgeçirdiler. Kao-ki-çang tevkif edilmediyse de İmparatordan memnun olmamış bir halde döndü.

Ki-tanlar Pekin taraflarına akınlarına tekrar başladılar. Fakat Sene: 924
kumandan Li-su-yuen bu kuzey vilayetlerinin imdadına koşarak onları çekilmeğe mecbur etti. Aynı zamanda Ki Kralı Li-meu-çin, Tamların Lo-yam'ı zapt ettiklerini haber alarak kendisi de hücuma maruz kalmak korkusuyla oğlu Ki-yen'i yeni imparatora yolladı, vergiler takdim etti ve tâbi'iyyeti altına girdiğini söyledi. İmparator yeniden bazı kumandanlar tayin etti. Fakat bu, ordu arasına nifak düşürmekten başka bir şeye yaramadı. Çünkü daha eski kumandanlarla aralarında hüküm ve nüfûz ve önceliklilik konusunda gürültüler çıktı. Bundan dolayı büyük karışıklıklar patlak verdi. Biraz sonra İmparatoriçe Lo-yam'a geldi. Çoam-tsung henüz Leamlara bağlı kalan bütün kumandanları itaat etmeğe teşvik için bütün ülkelerinde genel af ilan etti. Li-meu-çin'e "Tsin Kralı" ünvanını, Kao-ki-çang'a "Tan-pim Kralı" ünvanını verdi ve daha bazı kumandanları bir takım önemli memuriyetlere getirdi. Bozulmuş yahut taklit

50 King-nan kralıydı.

edilmiş olan ölçüleri ve kileleri [ağırlık ölçülerini ve tahıl ölçeklerini] denetlettirdi. Bu imparatorun haysiyetini bozan şey bir takım çalgıcılara gâyet yüksek mansıplar bahşetmesiydi. Lu-çeo şehrinin isyanı üzerine iyi bir halde bulunmayan bütün kaleleri tahrip ettirdi. Ki-tanlar bu sırada Pekin taraflarına yine hücum ettiler.

Koa-çeo, Şa-çeo sâkinleriyle Tibetliler o zaman Tsau-i-kin adında bir reisin idâresi altında idiler. Bu reis İmparatora tâbi'iyyetini arz etti. İmparator da ona bir unvan verdi. Sonra İmparator Lu-çeo şehri üzerine yürüyerek itaat altına aldı. Setler yapmak ve Leam civarlarına taşkın yapan suları durdurmak için askerler gönderdi. Fakat bu inşaat ikmal edilemedi. İmparator pek beyhude masraflar yapıyordu. Hele imparator olduktan sonra zevkinden başka bir şeyle meşgul olmamağa başlamıştı. Bir nâzır halkı vergiler altında ezdiğini, yaptığı avlarda tarlaları harâb ettiğini, halkı hiç düşünmediğini tenkid makāmında imparatora söyledi.

Kiue Kralı da İmparatora saygılarını sundu. Ki-tanlar Goei-çue'yi
Sene: 925 yağma ettiler. O zaman bu kavimler gâyet kudretliydiler. Kuzeybatıdaki bütün barbarlar kendilerine tâbiydi. Bununla beraber Amur nehri taraflarında oturan Mu-ko Tatarlarının onlara vergi göndermelerine mâni olamadılar. Bu Tatarların o zaman U-Ulh adında bir kralları vardı. Ki-tanlar tekrar Pekin taraflarına akınlar yaptılar. Aynı zamanda, bunların kudretinden korkan Mu-kolar, Niu-çe'ler, Ki'ler, Koreliler gibi bütün kuzeydoğu kavimleri İmparatorun himâyesine sırtlarını dayamak istediler. Batı tarafında Tu-ku-hoen'ler hatta o zaman Hoen-hiai namında bir reisleri bulunan Türkler bile İmparatora sefirler yolladılar. İmparator Ki-tanların akınlarını önlemek için Li-su-yuen'i bir miktar askerle kuzeye gönderdi.

Tamlar imparatorluğa sâhip olduktan sonra, Küçük Han Kralı kendi ülkesinin elden gideceği korkusuna düşmüştü. Yeni imparatorun kudretinin hakikatte ne olduğunu anlamak niyetiyle ona bir sefîr gönderdi. Sefîr Tamların ahvâli hakkında gizlice malûmat toplamak vazifesiyle mükellefti. Bu suretle İmparatorun mağrur, sefâhate düşkün bir hükümdar olduğunu, devlet işlerine hiç önem vermediğini öğrenince İmparatorla münâsebetlerini kesti. Ondan hiç korkmaz gibi görünmeğe başladı. Hükümdarın rezil işlerinden dolayı devletin zayıf bulunduğuna kanaat getirmişti. Zaten bütün Çin kıt'ası İmparatora tâbi değildi. Bazı vilayetlerde gâyet kudretli

krallar vardı. İmparatorluğun o vakit bulunduğu vaziyet, büyük bir takım hükümdar sülalelerine sâhip olan Avrupa'nın haline benzetilebilirdi. Hemen hemen Avrupa kıt'ası kadar geniş olan Çin Avrupa kıt'asındaki krallıklar kadar büyük ve kuvvetli hükûmetlere mâlikti. O zaman "imparator" ünvanı kuru bir laftan ibaretti. Bu ünvanı taşıyan hükümdar harbi severdi. Nüfûzlu olmaya pek önem verirdi. Nüfûz ve iktidarını nâzırlarının eline bırakmaktan hoşlanmazdı. Fakat bunu çalgıcıların eline bırakmakta bir mahzur olduğunu düşünmüyordu. Çalgıcıların hoşuna gitmeyen büyük kumandanlar ya azl ediliyorlar ya saraydan uzaklaştırılıyorlardı. Bu imparatorun hükümranlığı sırasında nüfûz kazanmış olan hadımağaları da hükûmeti tahrip etmekten hâlî kalmıyorlardı. Hüküm ve nüfûzlarını artırmak için saraya bir çok müstefreşe sokuyorlardı. Bundan dolayı kendi varlıklarının lüzumlu olduğunu hissettiriyorlardı. İmparator ne kadar sefâhate dalarsa, onun emniyetini, zaafını o kadar çok kötüye kullanma fırsatı buluyorlardı. Terk edilmiş bazı saraylara geceleri bir takım periler geldiğini İmparatora söyleyerek, buralarda iskân için halktan üç bin kız toplamak müsaadesini aldılar. Bu safdil İmparator bu türlü telkinlere kolayca kapılıyordu. Yanında bir bonz vardı ki rüzgârlara, yağmurlara hâkim olduğu iddiasındaydı. Huzûrunda bu bonzu oturturdu. İmparatorluğun büyük kumandanları geldikleri vakit bu bonzu selamlamağa mecbur idiler. Yalnız Kuotsong-tao bunu icrâdan imtinâ göstermişti.

Bu sırada büyük bir kuraklık zuhûr ederek Lo-yam'a tesirlerini hissettirdi. Bonz'u yağmur yağdırmağa zorladılar. Bonz on gün elinden geleni yaptıysa da bir türlü yağmur yağdıramadı. Bunun üzerine tehditlerden korkarak kaçtı ve korkusundan öldü. Sonra yağmurlar başladı, yetmiş beş gün devam etti. Bütün nehirler taştı.

İmparator yazın serin serin oturmak üzere, hadımağalarının tavsiyesi ile birçok inşaat için paralar israf ediyordu. Mâliye işlerine nezâretle mükellef olanlar, Leamları mahv için uğraştığı sırada havanın sıcaklığına bu kadar önem vermediğini, şimdi de o şekilde hareket etmesi lazım geldiğini, hazîneleri ordunun iâşesi için saklamak icap ettiğini söylemek cür'etinde bulundular.

İşte bu hükümdarın saltanatı zamanının büyük kısmı bu şekilde geçti. Nâzırları durmadan ihtarlarda bulunuyorlardı. Fakat bir türlü dinlemek istemiyordu.

Sarayda böyle nifaklar hüküm sürmekle beraber İmparator "Şu" yahut Se-çuen Krallığı ile harb etmek istedi. Kumandan olmak üzere Ki-kie'yi ve Kuo-tsung-tao'yu tayin etti. Bu kumandanlar yolları üzerindeki bütün mevkileri zapt ederek Se-çuen dâhilinde Çing-u'ya kadar ilerlediler. Şu Kralı buraya çekilmişti. İmparatorun kumandanlarına teslim oldu. Kumandanlar bu pâyitahta girdiler. Şu Krallarının bütün memleketleri Tamlara tâbi oldu. Yaklaşık iki yüz kırk şehirden oluşuyordu. Bu muzafferiyetinin şerefinin kime âit olduğunu belirlemek için aralarında çekişen kumandanlara İmparator mükâfatlar verdi. Bu münâsebetle bu kumandanlar bir çok gürültü ettiler. İmparatorun nazarında birbirlerini gözden düşürmeğe çalışıyorlardı.

Bu sırada büyük bir kıtlık çıkmıştı. Halk pek perîşan olmuştu. Vilayetler boşalmıştı. Pek çok kişi telef olduğu halde İmparator hiç ehemmiyet vermiyordu. Nihâyet kumandanlarının şiddetli ısrarı üzerine bu musîbetlere çare bulmayı düşünmeğe başladı. Nâzırlardan biri, vaktiyle vergilerin İmparatorun hazinesine oradan çıkmak için girdiğini, muharebelerin ziraatı ihmal ettiremediğini ve bundan dolayı ne taşkınlardan ne kuraklıklardan bir ızdırap çekilmediğini söyledi. İmparator bir takım emirler verdiyse de hiç biri uygulanmadı. İmparator hep hadımağalarının elindeydi. Hadımağaları, çekindikleri nâzırlardan hepsini İmparatorun nazarında lekeliyorlar, gözden düşürüyorlardı. Hatta Se-çuen dâhilinde ortaya çıkmaya başlayan karışıklıkları yatıştırmak görevini kendilerine verdirecek derecede kumandanların hukukuna tecâvüz ettiler.

İmparatorluğun büyük kumandanları bu hadımağalarına karşı
Sene: 926 besledikleri husûmetten başka birbirleriyle de uyumsuzluk ediyorlar, birbirlerinin gözlerini oymağa çalışıyorlardı. Ki-kie, Kuo-tsung-tao'yu öldürttü. Hükümdar bu fenalıklara çare düşünmekte ihmal gösteriyor, bir şarkı onu daha çok meşgul ediyordu. Eski Şu Kralı bir şarkı bestelediği için gâyet mühim bir mevki kumandanlığına nâil oldu. İmparator sonra Kuo-tsung-tao'nun ve daha sâir bazı kumandanların bütün âilesini öldürtmek istedi. Li-su-yuen'in durumunun incelenmesi için emirler verdi. Bu kumandanın dostları gizlice ona meydandan çekilmeyi, sarayda görünmemeyi öğütlediler. Çünkü sarayda görünecek olursa düşmanları kendisini öldürteceklerdi.

Fakat bu kumandan ne Allaha ne insanlara karşı hiçbir günah ve kabahat işlememiş olduğunu, hiçbir şeyden korkmadığını, her şeyi tevekkülle karşılamağa hazır olarak beklediğini cevaben söyledi.

İmparatorun bu hareketi bir takım isyanlar doğurmaktan hâlî kalamazdı. Gerçekten çok geçmeden her tarafta isyanlar patladı. İlk ayaklanma Pu-tu yahut Ta-mim-fu'da meydana gelmiştir. Se-çuen isyanı ise daha mühim idi. Şu Krallığı'nın fâtihi gibi telakkî ettiği Kuo-tsung-tao'nun ölümünden öfkelenen Li-şao-şin, vilayetteki bütün erkân ve kumandanları topladı. İmparatorun Şu Krallığı'nı mahv ettikten, imparatorluğu ele geçirdikten sonra kendisine o kadar büyük hizmetler yapmış olan kumandanları sarayına getirtip öldürtmesinin ne kadar nefret edilecek bir hareket olduğunu izah etti. Herkes silaha sarıldı. Li-şao-şin o vilayetin kumandanı ilan olundu. Maiyetinde elli bin kişi toplanmıştı. Pu-tu şehri hâlâ mukavemet ediyordu. Muhasara için gönderilen ordu bu kaleyi ele geçirmeğe muvaffak olamamıştı. Kuo-tsung-tao'nun diğer bazı taraftarları da silaha sarılmak istedilerse de bir birlik teşkil etmelerine vakit bırakmadılar. Tutuklanıp idam edildiler. Kumandan Li-şao-yung ikinci defa olarak Pu-tu önüne geldi. Kendilerinin affedileceklerinden ümitlerini kesmiş olan kuşatılmışlar son derecede inatçı bir şekilde direniş gösteriyorlardı. İmparator alelacele saraya gelmesi için Ki-kie'ye emir gönderdi. Fakat bu kumandan Li-şao-şin ile birlikte isyan etmişti. Aynı zamanda Hing-çeo, Tsang-çeo şehirlerinin ve daha sâir bazı şehirlerin isyan ettikleri haberi alındı. Saraya gelen haberler hep bu kabîldendi. İmparator, Pu-tu şehrine bizzat hücum etmeğe hazırlanıyordu. Nâzırları ise payitahttan ayrılmasını hiç uygun görmediler. Li-su-yuen'i getirtmesini tavsiye ettiler. Bu kumandan derhal Pu-tu surları önüne gitti. Şehir zapt edildi. Âsîler ancak uğramış oldukları kötü muamele hasebiyle ve özellikle hayatlarını kurtarmak fikriyle silaha sarılmışlardı. Aynı zamanda Se-çuen'e Çin-huan kumandasında başka askerler de gönderdiler. Bu kumandan Li-şao-şin'i, Han-çeo[51] yakınında mağlup etti. Bu şehrin etrafında sur olmadığı için âsîler alelacele duvarlar yaparak kapanıyorlardı. Fakat İmparator orduları bunları tutuşturdu. Li-şao-şin kaçmak teşebbüsündeyken yakalandı.

51 Çing-tu-fu'ya bağlı yerlerden.

İmparator o kadar çok masraflara yol açıyordu ki, onun layıkıyla korunması için elzem olan masraflara para kalmıyordu. Nâzırlar artık devletin ihtiyaçları için para bulamaz oldular. Kumandanlar saraydaki hazîneleri boşaltmayı tavsiye ediyorlardı. İmparator râzı olduysa da İmparatoriçe engeller çıkardı. Aynı zamanda, Pu-tu şehrini zapt etmiş olan iki kumandan, Li-su-yuen ile Li-şao-yung, birbirlerine darıldılar. Li-şao-yung diğer kumandanı düşmanla uzlaştı diye suçladı. İmparator bu sözlere ehemmiyet verdi. Li-su-yuen'i saraya davet etti. Bir çok lütuflara boğarak kendisine bir oğul muamelesi gösterdi. Bu târihten itibaren bu iki kumandan dâima birbirlerine zıt kalmışlardır. Fakat İmparator itimad câiz olmayacak bir hükümdar olduğu için Li-su-yuen korkmaktan geri kalmıyordu. Şe-kim-tam, bu kumandana kendini muhafazayı düşünmesini tavsiye etti. Bunu daha muvaffakıyetle yapabilmek için üç yüz süvari ile gidip Ta-leam'ı zapt etmeyi teklif etti. Li-su-yuen az vakit zarfında kendi taraftarları olan kumandan ve subayları etrafına topladı. Onların başına geçti. İmparator isyanı durdurmak için bizzat sefere çıkmak istedi. Çalgıcılar ve oyuncular daha evvel Şu Kralı'nı öldürtmesini tavsiye ettiler. Çünkü bu kralın dostlarının imparatorluk dâhilindeki karışıklıklardan istifadeye kalkmalarından korkuyorlardı. İmparator sonra Lo-yam'dan çıktı. Gidip Ki-şuyi nehri sâhilinde karargâh kurdu. Li-su-yuen o zaman Li-yam'da idi. Oradan Ta-leam'a giderek bu mevkii ele geçirdi. Bu şehrin düştüğü haberi gelince İmparator askerleri dağıldılar. İmparatorun maiyetindeki yirmi beş bin kişiden ancak on bin kalmıştı. İmparator kaçan askerlerden bazılarına tesâdüf ederek onları kendisiyle birlikte Lo-yam'a gelmeğe teşvîk etti. Bir çok vaadlerde bulundu. Fakat artık bu vaadlerin kıymeti kalmadığını söyleyerek İmparatorun sözlerini reddettiler. Bütün bu askerler Li-su-yuen'e katıldı. O da onlarla beraber ileriye yürüdü.

İmparator yolda olduğu esnâda ordugâhında büyük bir ayaklanma meydana geldi. İmparatorluğun en büyük rütbelerinden birini vermiş olduğu Kuo-tsong-kien namında bir çalgıcı, kumandası altında bulunan askerlerle gelip İmparatorun bulunduğu şehrin kapısına hücum etti. İmparator sofrada idi. Gürültüyü işitti. Kumandanlardan birini çağırdı. Âsîler kapıyı tutuşturmuşlar, şehre girmişlerdi. Bütün kumandanlar kaçtılar. Yalnız on ikisi birleşerek

karışıklığı yatıştırmağa ve İmparatoru savunmaya çalıştılar. Fakat rast gele atılan bir ok imparatora isabet ederek onu öldürdü. Sonra naaşını aldılar. Yanında buldukları bütün musiki âletleriyle birlikte yaktılar. Sarayı da tutuşturdular. Her tarafı yağma ettiler. İmparatorluğa nâil olmadan evvel dâima ordusunun başında bulunan bu hükümdar işte böyle bir âkıbete uğradı. Evvelce uzun bir uykuya dalmamak için boynuna küçük bir çıngırak bağlardı. Fakat sonra İmparator olunca atâlete nefsini terk etti. Bir sürü musâhipler, dalkavuklar, tufeyliler arasında yaşamağa başladı.

Li-su-yuen bu haberi alınca Lo-yam'a koştu. İmparatorun kemiklerini toplattı. Bunları bir tabuta koydu. Çoam-tsung'a bağlı olan bazı kumandanlar Tai-yuen'e de isyan ettiler. Lo-yam'da kalmış olanlar da hükûmeti idâre etmesi için Li-su-yuen'e ricâ ettiler. Li-su-yuen, son imparatorun pederi olan Li-ke-yong'un ahret evlatlığıydı. İmparatorluk sarayına girdi. Orada kendisine sadâkat yemini ettiler. Kumandan, saraydaki kadınların en güzellerinden ve gençlerinden yüz tanesini ayırdı. Fakat ileri yaşta olan Li-su-yuen bunları kabul etmeyerek saraydan çıkardı. Ölü İmparatorun halk arasına dağılmış, saklanmış olan oğullarının bulunmasını emretti. Kumandanlardan biri bunları öldürttü. İmparator bu hareketi ayıpladı. Fakat imparatoriçe Leu-yeo'yu katlettirdi. İmparatoriçe, Çin-yam'a kaçmıştı. Daha bazı kumandanlar da idâma mahkûm edildiler. Sonra Li-su-yuen "İmparator" ünvanını aldı. Târihte "Mim-tsong" namıyla maruftur. Bu sülalenin taşıdığı "Tam" namını değiştirmek istedi. Fakat bazı nâzırlar onu fikrinden caydırdılar. Sonunda bir genel af ilan etti. Kumandanların sıra ile saraya gelmeleri ve halkı huzûrlarına kabul ederek dertlerini dinlemeleri için emir verdi. Bu imparator okuyup yazmak bilmediği, verilen arzuhallerin hepsine nâzırı cevap yetiştiremediği için bu vazife ile mükellef olmak üzere kumandanlar tayin etti. Evvelki imparatorun zamanında idam edilen bazı kumandanların rütbe ve ünvanlarını iâde etti.

Aynı târihte Pien-çeo'da karışıklıklar çıktı, fakat işin alevlenmesine meydan vermediler. Derhal yatıştırdılar. Diğer taraftan Ki-tanlar o zaman doğuya doğru pek yayılmışlardı. Kralları A-pao-ki Kore'nin kuzeyinde Ku-yu-çing şehrini ele geçirmişti. İmparator, meydana gelen değişikliği tebliğ etmek üzere ona Kuen namında bir sefir yolladı. Ki-tanlar Kralı, eski imparatorun vefatından müteessir

göründü ve sefîre kötü muamelede bulundu. Kuzeydeki bazı yerlerin kendisine teslimini istiyordu. Aldığı red cevabı üzerine Kuen'i zincire vurdurdu. Fakat biraz sonra Ki-tanlar Kralı vefat etti. Oğlu Te-kuam yerine geçti. O zaman İmparatorun Mem-çi-siang namında bir kumandanı vardı ki Şu ülkesini zapt etmek emelindeydi. İsyana teşebbüs eden diğer bir kumandan derhal tenkil edildi. İmparator kumandanlarına kışlık ve yazlık giysiler ihsân etti. Vaktiyle Ki-tanların yanına çekilmiş olan Liu-ven-tsin'i Çin'e çekmeğe muvaffak oldu. Bu kumandan Pim-çeo'da Tatarların kumandanıydı. Emri altında yüz binden fazla Çinli vardı. Bunları da birlikte Çin'e getirdi.

İmparator yeni sene başında muhtelif kumandanlara rütbeler
Sene: 927 verdi. Bu hiç önem taşıyan bir olay değildir. Bu konuda tafsilat vermeyeceğiz. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki İmparatorun dâmâdı olup daha sonra Heu-tsin'ler sülalesini kuran Şe-kim-tam da bu rütbelere nâil olanlar arasındaydı. Asker içinde mühim bir mevkie geçti. Bazıları da âileleriyle birlikte cezaya çarptırıldılar. Aynı zamanda, Hing-nan Kralı Kao-ki-çang, Kuei-çeo şehirlerini zapt etti. Buna karşı asker sevkine mecburiyet görüldü. Pu-tu şehrinde bulunan askerler isyan ettiyse de itaat altına alındılar. İçlerinden bir çoğu idam edildi. Sonra İmparator güneyde yer alan Hing-nan ülkesiyle harb etti. Bu sefer muvaffakıyetle neticelenemedi. Fakat bir müddet sonra İmparatorun ordusu daha bahtiyar oldu. Kuei-çeo, Çung-çeo[52], Van-çeo[53] şehirleri geri alındı. Nihâyet Ki-tanlar da İmparatorla barış yaptılar. Kore taraflarında Sin-mo, Şen-si'nin batısında Tang-hang ve Yam-ko kavimleri, Hoei-ke'ler, Tu-kanlar yahut Tibet kavimleri sefîrler gönderdiler. İmparator Pien-çeo'ya gitmek istedi. Oranın vâlisi olan Çu-çeo-iyen bundan dolayı şüpheye düştü. Kumandanlardan bir kısmı kendisini isyana kışkırttılar. O da silaha sarıldı. İmparator, nasîhat etmek için Kan-yen-tuam'ı ona yollamak tasavvurundaydı. Fakat Kan-yen-tuam, Pien-çeo şehri pek müstahkem olduğu için oraya karşı asker sevk etmenin daha muvâfık olacağını söylediğinden, sekiz yüz süvari ile gitmesi için kendisine emir verildi. Bu emri alınca, Pien-çeo yahut Kai-kung-fu askerleriyle muhârebeye girişmeğe mecbur oldu. Sonra İmparator bizzat o şehre yaklaştı. Bunun üzerine Çu-çeo-iyen intihar etti. Şehir sâkinleri sur-

52 Se-çuen vilayeti dâhilinde Çung-king-fu'ya bağlı.

53 Bu gün Se-çuen dâhilinde Kuei-çeo-fu'ya bağlı Van-hien.

ların üzerinden İmparatoru görünce kapıları açtılar. Aynı zamanda Şe-kim-tam'ın rütbesi yükseltildi. İmparator bu suretle âilesinin çöküşünü hazırlıyordu.

Ki-tanlar, Pim-çeo'ya hücum ederek burayı ele geçirdiler. Diğer Sene: 928
taraftan "U" Kralı Yam-po İmparatora sefîrler gönderdi. Bu sefîrleri kabul etmek istemediler. Bundan dolayı bu küçük kral Tanılarla her türlü münâsebetleri kesti. Artık onlarla muhârebeden başka bir şey düşünmedi. Aynı zamanda, İmparatorun Vam-tu adında bir kumandanı isyan ederek Ki-tan Tatarları reislerinden birinden yardım istedi. Bu reis on bin süvari ile hemen geldi. Tim-çeo civarlarında akınlar yaptılar. Sonra âsînin askerlerine katılarak Pe-çe-li dâhilinde Çin-tim-fu yakınında Kiu-yam şehrini kuşattılar. Fakat gerek âsî gerek Ki-tanlar mağlup oldular. Bunun üzerine Ki-tanlar bir ordu toplayarak, âsîlerin zapt etmiş oldukları Tim-çeo'nun imdadına koştular. İmparatorun Gan-kieo namındaki kumandanı askerlerinin ok ve yaylarını bıraktırdı. Ellerinde kılıç ile düşmana karşı yürümeleri için emir verdi. Ki-tanların büyük kısmı telef oldular. Geriye kalanları Şim'e kaçtı. Âsî pek müşkilatla kaçmağa muvaffak olabildi. Bu sırada Ki-tanlar yeni bir ordu toplayarak Tim-çeo'ya tekrar geldiler. Fakat İmparator ordusu bunları ikinci defa bir mağlubiyete daha uğrattı. Başkumandanları daha bir çok kumandanla birlikte esîr düştü. İmparator bunların içinden takriben elli kadarının hayatını bağışladı. Diğer altı yüz esîrin başını kestirdi.

Ki-tanlar bu akınları yapmakla meşgul oldukları sırada İmparator, Tatarları bunların hudutlarını tahribe kışkırtıp sevk etmişti. İmparator o târihte Vam-yen-kiun'a "Çin Kralı" ünvanını verdi. Bu küçük kral bunlara o kadar itimat ediyordu ki hükûmeti hep onlarla dolmuştu. Ki-tanlar derhal İmparatora sefîrler yolladılar. Hoei-ke'ler, Türkler, Ku-tu-hoen'ler ve Tu-kanlar da o sene içinde aynı harekete uygun davrandılar.

Âsî Vam-tu, Tim-çeo şehrinde hâlâ direniyordu. Bu kale gâyet Sene: 929
müstahkemdi. İmparator orasını henüz zapta muvaffak olamamıştı. Fakat nihâyet Gan-kieu gidip tekrar kaleyi kuşattı. Kale Tam ordusunun saldırışlarına direnemeyerek kapılarını açtı. Vam-tu bütün âilesi ile birlikte ateşlerin içine atıldı. Ki Tatarlarının reisi esîr düştü. Başı kesildi. İmparatorun o zaman Tsong namında bir oğlu vardı. Sefîhçe hallerinden dolayı bunu idam ettirmeğe mecbur oldu.

İmparator, meskûkâttaki tağşîşlere [paralardaki ayar düşüklüklerine] karşı da tedbirler aldı. Hudutlar üzerinde beygir ticâreti için yerler belirledi. Kuzeyde kumanda eden oğlu Tsong-yong'u çağırdı. Güneye çekmesinin sebebi bu prensin pek genç olması ve idârî işlere önem vermemesiydi. Bunun yerine Tsong-heu adındaki diğer bir oğlunu yolladı. K-itanlar, Yun-çeo'ya doğru bir akın yaptılar. Hoei-keler İmparatora sefîrler yolladılar.

Mim-tsong'un evlatlığı olan Li-tsong-ko o zaman Ho-çung ülke-
Sene: 930 si vâlisiydi. Şehrin surları dışında süvari kuvvetini teftiş ettiği sırada kumandanlarından biri, sarayda pek nüfûzlu olan vâli Tsong-ko'ya gizli bir düşmanlık besleyen Çung-hoei'nin kışkırtmasıyla askeri topladı. Şehrin kapılarını kapadı. Bundan dolayı İmparatora bu ülkeye asker göndermesini ve oğlunu bu vilayetten mahrum bırakmasını tavsiye ettiler. Bu karışıklık başlangıcı çarçabuk bastırıldı. Fakat Sen-çuen vilayetinde başka karışıklıklar çıktı. Tong-çang ile Kang-çi-siang askerlerini birleştirdiler, bu vilayetin muhtelif mevkilerine hücum ettiler. İmparator ordusunun müdafaasına rağmen Pao-ning şehrini ele geçirdiler. Şe-kim-tam bu âsîlere karşı yürümek emrini aldı. Bütün Se-çuen vilayeti karışıklık içinde kaldı. İmparator Tong-çang'ın bütün âile efradını katlettirdiği için bu âsî intikam almak üzere hemen gidip Çong-king-fu, Şun-king-fu şehirlerini ve daha sâir civar kasabaları zapt etti. Ming-çi-Siang ise Ho-kuam hudutları üzerinde yer almış olup bugün Ming-şuyi denilen Kin-çeo şehrini ele geçirdi. Şe-kim-tam Se-çuen'e girdi. Daha bazı kumandanların da katılmasından sonra gidip Kien-çeo'yu kuşattı. Bu şehrin kapılarından birini zapt etti. Orada üç bin kişi öldürdü. Fakat âsîler yeni asker topladıkları, Ming-çi-siang da Çing-to'dan yardım kuvveti gönderdiği için İmparator ordusu püskürtüldü. İmparatorun alabildiği yegâne intikam Mim-çi-siang'ın bütün rütbe ve mansıplarını kaldırmaktan ibâret kalmıştır ki âsî bunu hafifseyerek karşılamıştır. Şe-kim-tam şehri ele geçirmek için boş yere uğraştı. İmparator kendisini geri çağırdı. Bu vilayete bizzat gitmeğe azmetti.

Fakat çok geçmeden bu tasavvuru terk ederek Çung-hoei'yi
Sene: 931 yolladı. Fakat bu da Mim-çi-siang'ın Sui-çeo şehrini zapt etmesine mâni olamadı. Bunun üzerine Çung-hoei de geri çağırıldı. Se-çuen'e Şe-kim-tam döndü. Bu kumandanlar arasında nifak hüküm sürmekteydi. Erzakı olmayan Şe-kim-tam kuzeye doğru çekilmeğe mecbur

oldu. Sonra gelerek Li-çeo'yu aldı. Diğer taraftan âsî Mim-çi-siang da Çung-çeo, Van-çeo, Kuei-çeo şehirlerini zapt ediyordu.

İmparator Çung-hoei'ye büyük bir itimadı vardı. İmparatorluğun bütün idâresini ona bırakıyordu. Halk bundan şikâyet ediyordu. Bazı kumandanlar İmparatoru keyfiyetten haberdar ettiler. Bir müddet ahvâl bu merkezde kaldı. Sonra korkmağa başlayan bu nâzır istifa etti. Yerine Mim-han-kiung tayin olundu. Çung-hoei'yi tutuklanıp idam ettirildi. Bu sene içinde Türkler İmparatora sefîrler gönderdiler.

İmparator ertesi sene başında Tam-hiang adı verilen batı barbar- Sene 932
larının memleketine bir ordu göndererek onları itaati altına soktu. Bunlardan iki bin yedi yüz esîr aldılar. Bunlar vaktiyle Çin'e akın yapmışlardı. Bu târihte *Dokuz King*'i yani Çinlilerin esaslı kitaplarını tahtalar üzerine basmağa başlamışlardı. Bu kitapların muhteviyatına [içeriklerine] yalnız kendileri vâkıf olmak isteyen Çinliler bir barbarın onları böyle herkes için okunabilir bir hale getirmesine pek kızdılar. O târihte İmparatorluk dâhilinde bir çok Ki-tan esîrleri vardı. Ki-tan milleti bunları isteyip duruyordu. Fakat Çin'in hakîkî hal ve vaziyetini barbarlara anlatacakları korkusuyla bu esîrleri bırakmak istemiyorlardı. Bundan ise başka bir fenalık çıktı. Ki-tanlar gelip Çin'in kuzey hudutlarına akınlar yaptılar. Mim-tsıng, Pekin civarında bu barbarları durdurmak maksadıyla San-ho-hien isminde bir şehir yaptırmağa mecbur oldu. Se-çuen dâhilinde işler İmparatora daha müsâit bir şekil aldı. Bu vilayette bulunan iki âsî kumandan birbirlerine karşı dâimî surette bir güvensizlik içinde yaşıyorlardı. King-çi-siang gidip İmparatora teslim olmak fikrindeydi. Fakat bütün âile efradını öldürtmüş olan Tong-çang buna mâni oluyor, onu isyanda devam ettiriyordu. Sonunda araları açıldı. Tong-çang, bugün Çing-tu-fu vilayetinin pâyitahtı olan Si-çuen şehrini zapt etti. King-çi-siang derhal ona karşı yürüdü. Tong-çang mağlup oldu. Kendi taraftarlarından biri tarafından öldürüldü. Bunun üzerine King-çi-siang bugün Yun-nan hudutlarında Tung-çuen-ko denilen Tong-çuen şehrini ele geçirdi. Sonra İmparatorla bir anlaşma yaptı.

Şe-kim-tam'ın nüfûzu sarayda gittikçe artıyordu. Uhdesine yeni Sene: 934
bir vilayet daha verilmişti. Düşmanı olan kumandan Çang-yen-çao bundan dolayı o kadar kızdı ki gidip Ki-tanlara tâbi oldu ve

bu kavimleri Ta-tum-fu civarlarını tahribe kışkırttı. Diğer taraftan Fu-kien'de hükümran olan Vam-yen-kiun namındaki küçük Min Kralı da "imparator" ünvanını aldı. Aynı zamanda yukarıda bahsettiğimiz King-çi-siang, Tamlar İmparatoru'ndan Se-çuen dâhilinde "Şu Kralı" ünvanına nâil oldu. İmparator nâzırlarına yeni rütbeler ve âile efradına yeni ünvanlar verdi. Ning-hia'da kuvvetli bir imparatorluğun temelini atan küçük Hia prenslerinin memleketine ordu gönderdi. Bu prensler Tam-hiang milletinden idiler. Bunların şehirlerini zapt etmek kābil olamazdı. Surlarının taşları demirden daha katı diye meşhurdu. Vaktiyle bu kaleyi Hia Kralı Pu-yu yaptırmıştı.

Ordularının muvaffakiyetsizliğe uğraması, İmparatorluk dâhilinde karışıklıkların çıkması İmparatoru memnuniyetsizlik eserleri gösteren askerlerine karşı gâyet cömert davranmağa mecbur etti. Oğlu Tsong-yong'a bütün İmparatorluk ordularının başkumandanlığını verdi. Bunu saltanatın veliahdi ilan etmesini söylemişlerdi. Fakat Tsong-yong bu teklifin pederi üzerinde hâsıl ettiği elem ve hüznü görerek bu ünvanı reddetti. Pek genç olduğunu bahane olarak ileriye sürdü. Ahâliyi güzel idâre edebilecek bir hale gelmek için daha pek çok şey tahsîl etmeğe muhtaç bulunduğunu söylüyordu. Bu cevap, samîmî değildi. Şehzâdenin maiyetinde dâima bir çok süvari kuvveti bulunduğuna dikkat eden bazı kumandanlar kendisinden pek çok şüphelendiler. İmparator o zaman hastaydı. Genç şehzâde pederinin sağlık durumunu sormağa geliyordu. Bir gün, İmparatorun başını kaldırmağa bile pek tâkati olmadığına dikkat etmişti. Odadan çıkarken her taraftan feryadlar işitildi. İmparatorun vefat ettiğini zannetti. Ertesi sabah maiyetinde bir miktar askerle sarayın kapısına geldi. Cebren içeri girmek fikrindeydi. Kendisine karşı asker göndermeğe mecbur oldular. Mağlup oldu. Maiyetindekiler kendisini terk ettiler. Yakalandı. Derhal başı kesildi.

İşte bu fecî sahneden sonra İmparator altmış yedi yaşında olduğu halde vefat etti. Bu İmparator her akşam sarayın bir tarafına çekilerek buhurlar yaktırdıktan sonra Allaha şu duayı etmeyi âdet edinmişti.

> "*Ben bir barbar olduğum halde karışıklıklar sebebiyle hükümdarlığa çıktım. Cenab-ı Haktan dilerim ki yarın bu memleketi güzel idâre etmeye güç yetiren birini yaratsın.*"

Vefatından sonra yerine oğlu Tsong-heu çıktı. "Min-ti" ünvanını taşıdı. Ölü İmparatorun evlatlığı Tsong-ko şüpheli bir nazarla görüldü. O da gâyet dikkatli ve uyanık bulunmaya başladı. O zamana kadar "Şu Kralı" ünvanı taşımış olan Mim-çi-siang ise "İmparator" namını aldı. Hükûmetten memnun olmayan Şe-kim-tam ile Tsong-ko saraya gitmek istememişlerdi. Tsong-ko Şen-si dâhilinde Fung-tsiang-fu'da bir ordu topladı. Karşı gönderilen asker geri çekilmeğe mecbur oldu. Kazandığı zafer onu isyanda devam için teşvik etti. Taraftarları çoğaldı. Sonra Si-gan-fu'ya gitti. İmparator bu karışıklıkları nasıl yatıştıracağını bilemiyordu. Şe-kim-tam'a maiyetindeki askerle İmparator ordusuna katılması için emir verdi. Fakat kimse bu emri Şe-kim-tam'a tebliğe cesâret edemiyordu. Tsong-ko'ya karşı yapılan bütün cezaî işlemler iki oğlunun katlinden ibâret kalmıştı. O da İmparatorun kumandanlarından birini tutuklayarak idam ettirdi. Yolda giderken rastladığı bütün asker kendisine itaat edip katılıyordu. Bir takım generaller de âsîye teslim oldular. Telaşa düşen İmparator ne yapacağını bilemiyordu. Goei-çeo'ya yahut Ta-mim-fu[54]'ya kaçmak istedi. Uei-çeo'ya yahut Goei-kiun-fu[55]'ya ulaştığı vakit Şe-kim-tam'a rastladı. Bu da İmparatorun maiyetindekilerin tamamını öldürttü. İmparator yalnız başına kaçtı. Şe-kim-tam Lo-yam üzerine yürüdü. Mim-han-kiung namında imparatorluğun başlıca kumandanlarından biri gidip Tsong-ko'ya teslim oldu. Fakat âsî derhal kendisini katlettirdi. Bu karışıklıklar esnâsında Se-çuen vilayetine civar kalelerden bazıları Şu Kralı'na teslim oldular.

Bu sırada Tsong-ko gittikçe Lo-yam'a yaklaşıyordu. Burada bütün kumandanlar onu karşılamağa hazırlanıyorlardı. Tsong-ko bu pâyitahta girdi. İmparatoriçenin vâlidesi İmparatoru mevkiinden düşürdüğünü söyleyerek bazan Lu-vam yani "Lu Kralı" ismi verilen Tsong-ko'yu hükûmetin nâibi ilan etti. Ertesi günü de İmparator ilan etti. Eski İmparatora "Go Kralı" ünvanını verdiler. Takip için arkasından bir miktar asker yolladılar. Tutulup derhal idam edildi. Aynı zamanda halleri şüpheli görülen bazı kumandanlar da öldürüldü. Ordu kumandanlarına bir çok bahşişler verildi. Bazı rütbeler dağıtıldı. Şe-kim-tam Houng vâlisi oldu.

---

54 Pe-çe-li dâhilinde.

55 Ho-nan dâhilinde.

Bu kumandanın niyeti fenâ idi. Görev yerine vardığı zaman Sene: 935 Ki-tanlar oraya akın yaptılar. Aynı zamanda büyük bir kuraklık ortaya çıkarak müthiş bir kıtlığa sebebiyet verdi. Şe-kim-tam gidip Hin-çeo[56]'da ordu kurdu. İmparator bu orduya kışlık esvaplar yolladı. Bütün asker İmparatorun tekrar tekrar uzun ömürlü olması temennilerinde bulundu, "Vam-sui" diye bağırıştı. İmparatora karşı bu sadâkat gösterisi Şe-kim-tam'ın hoşuna gitmedi. En yüksek sesle bağırmış olanlardan bir kaçını idam ettirdi. Bu hareket Şe-kim-tam'ın emellerini İmparatora pek güzel anlattı. Bu vâlinin hüküm ve nüfûzunu azaltmağa çalışmak, birliklerini zayıf düşürmek için başka bir kumandan daha yolladı. Bu da Tai-çeo'da ordugâh kurdu. Se-çuen tarafında Şu Kralı, King-çeo civarlarına akın yaparak birkaç çarpışmada İmparator askerlerini mağlubiyete uğrattı.

Bu esnâda Şe-kim-tam, Lo-yam şehrindeki servetini aldıktan Sene: 936 sonra Tsin-yam'a gitmişti. Ki-tanlara katılmasından pek korkuluyordu. İmparator böyle bir ihtimale mâni olmak düşüncesiyle ona Tien-pim Vâliliğini teklif etti. Fakat kabul etmediği için kendisine karşı sevk etmek üzere asker topladılar. Çocuklarından dördünü öldürdüler. Aynı zamanda diğer bir tarafta yeni karışıklıklar çıktı. Şe-kim-tam bundan faydalanarak Ki-tanları kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu. Ki-tanların uyruğuna girdi. Onlara bazı vilayetler vermeyi vaad etti. İmparatorun kumandanı Kim-ta gidip Tsin-yam şehrini kuşatma altına aldı. Bu âsî oraya çekilmişti. Fakat bu şehir zapt edilemedi. Kitanlar İmparatoru Te-koam on bin süvâri ile ilerledi. Bu gün Pe-çe-li dâhilinde Kuye-keo denilen Hoye-keo'ya geldi. Oradan Şe-kim-tam'a gönderdiği haberde düşmanlara karşı harb edeceğini bildirdi. Şe-kim-tam bu maksattan onu vaz geçirmek için bir ulak yolladı. Beklemesini tavsiye ediyordu. Çünkü İmparatorun askerleri pek çoktu. Fakat Ki-tanlar harbe tutuşmuşlardı. Şe-kim-tam alelacele bunlara yardım kuvvetleri yolladı. İmparatorun kumandanı Kim-ta, piyâde kuvvetiyle, şehrin kuzeydoğusunda bir dağın eteğinde mevzilenmişti. Ki-tanlar üç bin kişiden oluşan bir kol ile buna hücum ettiler. Arkalarından başka asker de yollamışlardı. İmparator ordusu mağlup oldu, on bin kişi kaybetti. Kim-ta, kaçaklarıyla beraber Tsin-gan'a çekildi. Ki-tanlarla Şe-kim-tam burada kendisini kuşattılar. İmparatorun ordusu elli bin kişiyi bulu-

56 Bugün Şan-si dâhilinde Ta-yuen-fu'ya bağlı yerlerden Sieu-yung-hien.

yordu. İmparator Tsin-gan'a yardım için her taraftan asker yolladı. Kendisi de sefere çıktı. Fakat kuzeye doğru hiç istemeye istemeye yürüyordu. Muhasarayı kaldırtmak için Çin'de bulunan bir Ki-tan prensine "Ki-tanlar İmparatoru" ünvanını vermeyi ve Tataristan'a yollamayı düşündüler. Te-koam'ın kendi tâcını koruma derdine düşerek Şe-kim-tam'ı yalnız bırakacağı ümit ediliyordu. Fakat öyle korku içindeydiler ki hiçbir şeye karar veremediler. Ki-tanları atmak üzere imparatorluk dâhilinde fevkalade asker toplamağa başladılar. Halk pek ezildi. Fazla olarak, bu felaketten şahsî olarak faydalanmak isteyen bazı kumandanlar zapt edecekleri yerleri kendi hesaplarına muhâfaza için İmparatora yardım tekliflerinde bulunuyorlardı. İmparator onların tekliflerini kabullenmeğe mecbur kaldı.

Bu esnâda Ki-tanlar Kralı, Tam âilesinin çöküşünü tamamlamak için Şe-kim-tam'a "Tsinler İmparatoru" ünvanını verdi ve bu yeni imparatordan, kendisine yaptığı hizmetlere karşılık altı "çeo" yani küçük vilâyet aldı. Bunlar Çin'in kuzeyinde yer alıyorlardı. İmparatorun memleketi kısmen müdâfaa vazifesini verdiği Çao-te-kiun da Ki-tanlar Kuye-keo'da bulundukları zaman onlara tâbi olmak ve onların yardımıyla imparatorluğu ele geçirmek emeline düştü. Kendisini "imparator" olarak tanırlarsa pek çok şeyler vereceğini vaad ederek Ki-tanlara bazı tekliflerde bulundu, fakat Ki-tanlar bu teklifleri reddettiler. Diğer kumandan Kim-ta'yı öldürttü. Gidip bu Tatarlara teslim oldu. Tsin-gan yeni Tsinler İmparatorunun idâresi altına girdi.

Bu hükümdar ile Ki-tan kumandanlarından biri sonra güneye doğru indiler. Tuon-pa şehrini kuşattılar. Tanılarla bir muhârebeye tutuştular. En önce Çao-te-kiun ile Çao-yen-şeo kaçtılar. Diğerleri de iltihak ettiler. Yaklaşık olarak on bin kişi maktül düştü. Geri kalan kuvvet dağıldı. Kumandanlardan büyük kısmı Tamlar İmparatorundan ayrıldılar. Lo-yam şehri büyük endîşeye düştü. Düşmanın yaklaşmasından korktu. Ki-tanlarla Tsinler durmaksızın güneye doğru iniyorlardı. Lu-çeo'ya kadar geldiler. Tsin-çeo'yu aldılar. Ho-yam[57]'da bulunan Tamlar İmparatoru her şeyin mahvolduğunu görünce Lo-yam'a döndü. Arkasından gelen Tsinler Ho-yam kalesine girdiler. Bu kadar düşmana karşı müdafaadan âciz bir halde

57 Bugün Hoai-kim-fu'ya bağlı yerlerden Ho-yam-yen.

bulunan ve tebaasının bir kısmı tarafından terk edilen İmparator, âilesinin geriye kalan fertlerini topladı. İki imparatoriçeyi, bir prensesi, birkaç prensi ve imparatorluk takılarını aldı. Bir kaleye kapanarak burasını tutuşturdu. İmparatoriçelerden biri sarayı yakmayı teklif etmişti. Fakat genç bir prenses bu sarayı yeni imparator için muhâfaza etmek gerektiğini söyledi. Çünkü yeni imparatorun oturacak yeri olmayacağını, bu yüzden uzun müddetten beri o kadar felaketlerle ezilmiş olan halkı, yeni bir saray inşâ etmeğe mecbur edecekti. Halkın hayır ve saâdetini bundan daha fazla düşünmek kābil değildir. Kumandanlardan bir çoğu esîr olmaktansa ölmeyi tercih ettiler.

Tsinler İmparatoru Ki-tanlarla beraber Lo-yam'a girdikten sonra, eski İmparator vefat etmiş olmakla ünvanları da düşmüş oldu ve bu durum onu sıradan bir fert hâline indirdi. Tam birliklerine mensup bir takım kumandanlar civar krallıklara kaçtılar. On dört sene "imparator sülalesi" sıfatıyla, dört imparator idâresinde hükümran olmuş olan bu âile, işte bu suretle söndü. Bunun çökmesinden sonra Çin hâlâ birkaç imparatorluğa bölünmüş bulunuyordu ki bunlar Tamlar sülalesinin mahv olmasından beri pâyidar bulunuyorlardı. Kiang adında ve Kiang-si'de bir krallık vardı ki hükümdarları "U Kralı" ünvanını taşıyorlardı. Bunları Nan-Tam yahut Güney Tamları kralları mahv ettiler. Memleketlerini ele geçirdiler. Çe-kiang'da Tsu ve King-nan; Kan-ton vilayetinde Han, Fu-kien vilayetinde Çin krallıkları vardı. Pekin, Şan-si ve Şen-si vilayetlerinin bütün kuzey havâlisi Ki-tan Tatarlarının akınlarına maruz idi. İşte bu geniş imparatorluk bu suretle parça parça olmuştu. Tam sülalesine halef olan Tsin sülalesi devrinde de vaziyette bir değişiklik husûle gelmedi. Tsin sülalesi imparatorluğa ancak on bir sene sâhip kaldı. Bütün bu küçük krallıklar aslında Çinli hükümdarlar tarafından idâre ediliyordu. İmparator ünvanını taşıyanlar ise yabancı idiler. İmparatorluğun Şa-to Türkleri elinde kaldığını gördük. Onlardan sonra batı barbarlarına geçti. Sonra Şa-tolar, imparatorluğu yine geri aldılar.

Dâima şiddetli çarpışmalarla sarsılan ve sürekli yabancıların istilasına maruz bulunan bu imparatorluğun, bütün imparatorlukların mukadderatına maruz kalmaması hayret edilecek şeydir. Medlerin (Medes), İranlıların, Yunanlıların, Romalıların imparatorlukları mahv olduğu halde Çin İmparatorluğu neden dâima ayakta kalmış-

tır? Bunun sebebini neye atfetmelidir? Bu devletlerin kuruluşları ve şekilleri hakkında derinlemesine fikirler yürütülecek olursa, bunun hikmeti meydana çıkar. Medlerin ve İranlıların imparatorluklarına dâir uzun tafsîlata girişemeyiz. Çünkü bu konudaki malûmatımız pek noksandır. Yalnız umûmî olarak biliyoruz ki bunlar aslen pek az kalabalık olan bir millet tarafından teşkil edilmişlerdir. Başka türlü ahlak ve âdetlere sahip olan ve başka bir kökenden gelen civar birçok milletler onlara itaat etmeye mecbur kalmışlardı. Hepsinin ayrı ve ekseriya birbirine zıt bir ruhu ve istidadı olduğu, kendilerine mensup bir hükümdar tarafından idâre edilmeyi istedikleri için ancak kuvvet sâyesinde itaat altında tutulabiliyorlardı. Bundan dolayı ilk ihtilalde üzerlerindeki boyunduruğu silkip atıyorlardı. İskender İmparatorluğu'nu aynı muhakemeye tâbi bulundurmamalıdır. Bu, asıl manâsıyla bir imparatorluk değildi. İskender büyük bir fâtih idi. Bir çok vilayetleri az vakit içinde ele geçirmişti. Bunlardan büyük bir yapı oluşturmaya henüz vakit bulamadan vefat etti. Muzaffer orduların başında bulunan kumandanları, hâkim oldukları vilayetleri zapt ederek muhtelif bir takım krallıklar oluşturdular. Hürriyete kavuşmaktan başka bir emel beslemeyen ve dâima kendi kānunlarıyla idâre edilmiş olan bütün Yunan cumhuriyetleri hür olmak için bu fırsattan istifâde ettiler. İskender'in o muazzam imparatorluğu daha şekillenirken çöküntüye uğradı. Romalılar başlangıçta bir miktar barbar tarafından iskân edilmiş tek bir şehir içinde yaşıyorlardı. Civar şehirler medenîleşmiş idiler, husûsî krallıklarına tâbi'ydiler. Bunlar kuvvet sâyesinde elde edilmiş ayrı ayrı birer heyet halinde bulunuyorlardı. Çok geçmeden mağlup kavimlerin miktarı gâlip kavimlerin miktarını fersah fersah geçti. Mağlup kavimler gâliplerin kānunlarını, ahlak ve âdetlerini, dinlerini kabule mecbur oldular. Cumhuriyet muhabbeti büyük hareketlere sebep oldu. Fakat bütün İtalya kavimleri birleşmiş olsalardı, Roma bildiğimiz tarzda Roma olamazdı. Roma hüküm ve nüfûzunun kapsamını genişlettikçe çöküşünü de çabuklaştırıyordu. İtalya hududundan dışarıya fetihlerini genişletmeye kalktığı vakit az düşmanlar karşısında mı kaldı? Ticâretinin şümûlü, kuvveti, serveti ile kudretli bir cumhuriyet olan Kartaca, Roma ordularından ziyâde nifak ve şikāk ehilleri dolayısıyla mağlup olmuştur. Makedonya'da, Yunanistan'da, Suriye'de ahali Romalılardan daha medenîleşmiş idi. Romalılar ancak birer

muharip idiler. Bütün bu kavimler hürriyetlerini geri almaktan, eski krallarının idâresi altına girmekten başka bir emel beslemiyorlardı. Roma'da ufak bir zaaf eseri onların düşkün cesâretlerini yeniden parlatıyordu. Altında inledikleri esaretten kurtulmak için silaha sarılıyorlardı. Gâyet irileşmiş olan Roma İmparatorluğu kendi ağırlığı altında ezildi. Çünkü bütün bu kavimler aynı bir ruhta değillerdi. Bunlar âdeta aynı yere kapanmış birer mahpus halinde bulunuyorlar, hâkimlerinin hareketlerini gözaltında bulundurarak zincirlerini atmak için fırsat bekliyorlardı. Kuzey barbarları bu imparatorluğa hücum ettikleri vakit imparatorlukta öyle kavimlere rastlamış oldular ki bunlar bir gâlibin kānunlarına cebren bağlanmışlardı. Bundan dolayı her milletin kendi kanunlarına karşı göstermesi gereken bağlılık bunlarda yoktu. Barbarlar yalnız Roma ordularıyla harb ettiler. Bu ordular kendilerinin vatanı olmayan bir memleketi savunmak için görevlendirilmişlerdi. Bu yüzden barbarlar kolayca fütuhata nâil oldular. Ecnebî bir boyunduruğa alışmış olan kavimler yeni bir tahakküme de kolayca itaat gösterirler.

Şimdi de Çin İmparatorluğu'na bakalım: Tûfân'dan sonra dünyanın ilk asırlarında bir miktar insan Çin'in kuzeyine çekilir, orada yerleşir. Bir takım kānunlar oluşturur. Güzel sanatlar ve ilimler meydana getirir. Bu adamlarda fütuhat hırsı yoktur. Umûmun menfaatine hizmet etmek emelini takip eden kānunlar vasıtasıyla garanti etmek ve sürdürmek istedikleri birlik bunları barışçı ve dindar bir kavim haline getirir. Milletin seçimi ile ortaya çıkarılan ilk Çin hükümdarları kendilerini bir baba gibi telakkî ederler. Bunlar çocuklarını sevmeye, onları himâye etmeye, beslemeye, hayatlarını tehlikeye koymamağa kendilerini mecbur görürler. Bu ruh, nesilden nesile krallara intikal ediyor. Bazı krallar bu meslekten [tutum ve anlayıştan] sapmışlarsa da biraz sonra daha şâşaa ile o ruh tekrar kendini göstermiştir. Çinliler eski âdetlerine pek çok bağlıdırlar. Her türlü yeniliğin, hatta faydalılarının bile düşmanıdırlar. Bu nokta-i nazardan onları küçük telakkî ediyoruz. Bize cevaben: Babalarımız bu kusurlarıyla beraber dâima pâydâr olmuşlardır, biz de onlar gibi pâydâr oluruz, diyorlar. İmparatorluğun esas yapısında büyük bir hayır uğrunda ufak bir değişiklik, tehlikeli bir misal teşkil edebilir. Daha cür'etkâr bir el daha fazla değişiklik yapmağa kalkar, her şey mahv ve berbat olur. Bu son zamanlarda, Tatar İmparato-

ru'nun kestirmek istediği bir saç parçasının ne kadar kan dökülmesine sebebiyet verdiğini gördük. Bu kadar ehemmiyetsiz bir âdet uğrunda hayatını terk edenlerin miktarı yüz bin kişiyi geçti. Ya imparatorluğun asıl yapısını değiştirmeğe teşebbüs etmiş olsalardı kim bilir ne kadar büyük engellere rastlayacaklardı! Çin, başlangıçta Kiang'dan öte tarafa kadar uzanmazdı. Bu büyük nehrin güneyinde oturan kavimler bugün Hindistan'ın bazı adalarında gördüğümüz vahşiler gibi idiler. Bir çok Çinliler gelip onların içinde yerleştiler. Bunları birer sosyal kadro halinde topladılar. Kendi ruhlarını onlara da verdiler. Yavaş yavaş, hissedilmez bir şekilde bütün bu vahşiler Çinli oldular. Evvelce bir kānunları olmadığı için Çin'in kānunları onların da kānunları oldu. Hepsi Çin milletinin seciyesini kazandılar. Çinlilerle aynı millet oldular ve büyük bir varlık teşkil ettiler. Bu geniş imparatorluğun etrafında bir taraftan geçilmez yalçın dağlar vardır. Diğer tarafta müthiş çöller bulunuyor ki buralarda yerleşilemez. Millet, tabiî ve ecnebilere karşı bir dereceye kadar müstahkem hudutlar içinde âdeta kuşatılmış bir halde bulunuyor. Zaten bu ecnebîler eskiden beri bir takım barbarlardan ibâret bulunmuşlardır. Onun için, bazen kuvvet kazansalar da Çinlilerin eski usûl ve âdetlerine o sarsılmaz bağlılıkları gâlipleri mağlupların kānunlarını kabule mecbur etmiştir. İmparatorluğun sâhipleri değişmiş, fakat kanunları değişmemiştir. Bugün Çin İmparatorluğu'na sâhip olan Tatarlar oradan çıkarıldıkları zaman yalnız Tatar adı kalkacak, hükûmet yine aynı kalacak, millet iki bin sene evvel ne halde ise yine o halde bulunacaktır. Bu imparatorluk muhtelif krallıklara bölünmüş olduğu devrede aynı kanunlara sahip oldukları için, umûmî asıl teşkilatı, yapısı hiç tağyire [bozulmaya] uğramamıştır. Zaten Çinlilerde eskiden beri yalnız bir hükümdar tarafından idâre olunmaları icap ettiğine dâir bir fikir vardı. İmparatorluğu eski hükûmet şekline döndürmek için bu küçük sülaleleri mahva uğraşmışlardır. Bazan, memleketi yerli hükümdar sülaleleri tarafından parçalara ayrılmış bir halde görmektense kanunlarına hürmet edecek yabancı tek bir hükümdarın idâresi altında hep bir yere toplanmış bir halde görmeyi tercih etmişlerdir. İşte Çin İmparatorluğu bu suretle bekā bulmuştur. Büyük büyük inkılaplara rağmen, yine hep ilk hâline geri dönmüştür.

ÇAO TÜRKLERİ

-2-
HAN'LAR İMPARATOR SÜLALESİ

Târihte daha ziyâde Kao-tso adı ile bilinen Şe-kim-tam Çin
Kam-mu İmparatorluğu'na ancak sekiz sene sâhip olabilmiştir. Kendisinin
Lie-tai-ki-su Van-sim başına imparatorluk tâcı koyan Ki-tanlar hemen biraz sonra düş-
Tum-po man kesildiler. Şe-kim-tam bunlara pek geniş bir ülke terk etmişti. Çinliler için buralarını tekrar ele geçirmeğe çalışmak bir vazife olduğu gibi Tatarlar için gittikçe oralarda daha iyi yerleşmek ve yayılmaya çalışmak da tabiî idi. İmparator çok geçmeden Tatarların hücumunu def etmek mecburiyetinde kaldı. Bu barbarlar Ho-nan vilayetine kadar girmişlerdi. Kao-tso'nun Ki-tanlara karşı kullandığı bir çok kumandanlar içinde Lieu-çi-yuen isminde birinden bahsediliyor.[58] Bu, Şa-to aşîretine mensup bir Türk idi. Bu kumandan bir çok çarpışmalarda barbarları mağlup etti. Akınlarına mâni olmak için hudut üzerinde ordugâh kurdu. Kao-tso'ya halef olan Çu-ti devrinde devlete yaptığı hizmetlerle mütenâsip olmak üzere ehemmiyeti de arttı. "Tai-yuen Kralı" ünvanına nâil oldu. Kendisine böyle ünvanlar, rütbeler verilmesi korkularından dolayı idi. Fakat onu vazife yolunda tutmak fikriyle yapılan bu şeyler şüphe ettikleri harîsane emellerini kamçılamaktan başka bir şeye yaramıyordu. Hal ve vaziyet müsâit olsa makām hırsına son vermenin çâresi aranırdı. Fakat imparator muhtaç olduğu kudret sâhibi bir tebaasının emellerini engelleyemeyecek derecede zayıftı.

Tsinler İmparatoru'nun düşmanı olan Ki-tanlar son bir gayret
Sene: 946 sarf ederek büyük bir ordu topladılar. İmparatorluk kumandanlarının büyük kısmına İmparatorun emniyeti yoktu. Bunlar Tsinlerin çökmesini Ki-tanlardan daha fazla çabuklaştırmışlardır. Hep gidip barbarlara teslim oldular. Onlar da Ta-leam'a girdiler, İmparatoru

---

58 Tuon'un oğlu Gang'ın oğlu Tson'un oğlu Tien'in oğlu idi.

esîr aldılar. Çinliler, Ki-tanların tâ imparatorluğun merkezine ve pâyitahta kadar girdiklerini görmekten korktular.

Fakat bu barbarların kralları, kumandanları vasıtasıyla onların güvenliğini sağladı. Bir kaç kumandan te'dip edildi. Halk, kendisini tehdit eden esâreti unutarak barbarlara katılıp bu gözden düşmüş kumandanlardan bazılarının kalplerini kopardı, etlerini yedi. İmparatoru gâyet kuvvetli muhâfaza altında bir yerde kapadılar. "İmparator"luğunu sıyırarak sâdece "Heo" ünvanını verdiler. Ki-tanlar, imparatorluğa rahatça sâhip gibi görünüyorlardı. Her taraf bağlılık yüzü gösteriyordu. Emri altında elli bin asker bulunan Lieu-çi-yuen, Tsinlerin çöktüğünü haber alınca, kendisi de tâbi'iyyetini arz etti. Fakat maiyetindeki kumandanlardan büyük kısmı sonra ona, Ki-tanların gösterdikleri hırs ve tama' yüzünden Çinlilerin nefretini çektiklerini, imparatorluğu uzun müddet muhâfaza edemeyeceklerini söyleyerek, imparatorluğu ele geçirmek için bütün kuvvetlerini toplamasını tavsiye ettiler. Lieu-çi-yuen Ki-tanların imparatorluğu tahrip ettikten sonra kendiliklerinden çekilmelerini beklemeğe karar verdi. Bütün kumandanlarının artık imparator mevcut olmadığı bahanesiyle teklif ettikleri "imparator"luk ünvanını kabulden imtinâ gösterdi. Kumandanları ısrar ettiler, takdîr-i İlahî'nin bu merkezde olduğunu söylediler. Bunların teşvîkleri, Ki-tan kumandanlarının halk üzerindeki kötü muameleleri, bazı taraflarda vukû bulan ve Ki-tan kumandanlarının öldürülmesine yol açan ayaklanmalar, sonunda Lieu-çi-yuen'i "imparator"luğunu ilan etmeğe sevk etti. Târih yazarları kendisine "Kao-tso" ünvanını veriyorlar. İmparatorluğun isim değiştirmesini münâsip görmedi. Mahv edilmiş olan sülalenin imparatorluğa vermiş olduğu "Tsin" namını muhâfaza etti. İmparatorluk dâhilindeki bütün Ki-tanlara hücum edilerek öldürülmeleri için emir verdi. Nihâyet ordusunun başına geçerek eski imparatora katılmak, bu Tatarların elinden onu kurtarmak emeliyle doğu tarafına yürüdü. Fakat Şeo-yang[59]'a ulaştığı zaman Ki-tanların birlikte alıp götürdükleri bu hükümdarın Çin hudutlarından çıkarak Leam-tung dâhiline girmek üzere olduğunu haber aldı. Bu eski imparator, Kuam-ning şehrinden geçerken oradan otuz li mesâfede bulunan Ki-tan İmparatorluğu kurucusu

Sene: 947

59 Bugün Fung-yam-fu'ya bağlı yerlerden.

A-pao-ki'nin kabrine gidip saygılarını sunması için kendisine emir verildi. Bu muamele İmparatoriçeyi o kadar kızdırdı ki İmparatorla birlikte zehir içerek intihar etmeğe kalktı. Fakat mâni oldular.

Ki-tanlar Lieu-çi-yuen'in hareketlerinden haberdar olunca bazı mevkileri ele geçirmek için kumandanlar yolladılar. Kang-tsong-moei'ye Tse-çeo ve Lu-çeo şehirlerini; Kao-tam-ing'e Siang-çeo şehrini; Tsui-yen-hiun'a da Ho-yam şehrini muhâfaza etmeleri hakkında emir verildi. O târihte dağlarda ve ormanlarda bir sürü eşkıya türemişti. Bunların büyük kısmı asker kaçaklarıydı. Bunların Leam-hoei namındaki reisleri Tsin-yam'a dönmüş olan İmparator Kao-tso'ya katıldı. İmparator derhal bir askerî kuvvet göndererek Siam-çeo şehrini kuşattırdı. Şehrin vâlisinin yokluğundan faydalanılmak isteniyordu. Leam-hoei bir takım cesur askerler seçti. Bunlar geceleyin surlardan tırmanarak içeri girdiler. Şehir hücumla zapt edildi. İçinde bulunan Ki-tanların tamamı öldürüldü. Fakat bu başarının semeresi bir an içinde az kaldı mahv olacaktı. Askerlerine mükâfat vermek arzusu Kao-tso'yu yeni tebaasının bütün mallarına el koymak fikrine sevk etti. Bir kadın, henüz sarsılmamış bulunan nüfûzunu böyle bir hareket için kullanacağından dolayı ona tenkitlerde bulunarak, bu işte onu engelledi, tam aksine bu yeni tebaasının dostluğunu kazanmaya çalışması gerektiğini, askerlerine mükâfat vermek istiyorsa sarayda kalmış olan serveti dağıtabileceğini söyledi. Kao-tso bu nasîhati dinledi. Herkes rahatladı. Aynı zamanda Çang-gang-hong adında bir kumandanı Çin-çeo şehrine yolladı. Bu şehrin vâlisi Ki-tanlar İmparatoru'nun yanındaydı. Şehirde Tsong-lang'ı bırakmışlardı. Kao-tso ona şehrin teslim edilmesini teklif etti. Fakat bu kumandan İmparatorun adamını hapsettiği için diğer bir kumandan derhal kendisini öldürdü, hemen Kao-tso'ya haber yolladı. Ahâli Ki-tan subay ve kumandanlarına hücum ettiler. Bu karışıklığı yatıştırmak için Ki-tanlar İmparatoru'nun yollamış olduğu kumandanı öldürdüler. Ki-tanlar İmparatoru'nun irâdesini yaktıktan sonra, başka bir vâli seçtiler. Bu barbarları çıkarmak için güneye doğru gelmesini Kao-tso'dan ricâ ettiler. Civardaki daha bazı şehirlerde de aynı hareketler vukua geldi. Bunların hepsi bu imparatora tâbi oldular. Vam-kiung adında bir eşkıya reisi, içinde bir Ki-tan kumandanı bulunan Tan-çeo şehrini ele geçirmeğe teşebbüs etti. Fakat bu hücumda mağlup oldu, öldürüldü. Bütün bu

isyanlardan korkmağa başlamış olan Ki-tanlar İmparatoru Çin'de hükmünü ve nüfûzunu devam ettirebilmekten ümidini kesti, hatta burayı terk etmek kararını verdi. Başka bir takım eşkıya da Sung-çeo[60], Po-çeo[61] ve Mie-çeo[62] şehirlerini tahrip ettiler. Bunun üzerine Ki-tanlar İmparatoru, Çinlilerin bu kadar idâresi müşkil bir kavim olduğunu evvelden bilmediğini söyledi.

Her tarafa dağılmış olan bir sürü eşkıyâ, vatanlarını Ki-tanların boyunduruğundan kurtarmağa bu şekilde çalıştıkları sırada, eski imparatorun kumandanları Tatar İmparatoru'na türlü türlü ihtiramlarda bulunmakla meşgul idiler. Diğer taraftan Kao-tso köylere çiftçiler ve köylüler getirtmekle meşguldü. Ki-tanların korkusundan bunlar birer tarafa kaçmış, saklanmışlardı. Ki-tanlar İmparatoru, hiç alışkın olmadığı yaz sıcaklığından dolayı Çin'i terk etmek mecburiyetinde kaldığı bahanesiyle nihayet Ta-leam'dan çıkmağa karar verdi. Yanında bini geçen türlü türlü kumandan ve erkân vardı. Bunlar Tsinler devrinde hizmet etmişlerdi. Bir çok hadımağaları da bulunuyordu. Ki-tanlar İmparatoru kendisiyle birlikte hayrete değer derecede büyük hazîneler de götürüyordu. Yolda Siam-çeo şehrine hücum ederek cebren aldı. Şehir sâkinlerinin büyük kısmı ve bilhassa erkek çocuklar kılıçtan geçirildi. Yalnız kızlara dokunmadılar. Bunları birlikte kuzeye doğru götürdüler. Bu kaleye Ki-tanlar Kao-tang-ing adında bir kumandan bıraktılar. Şehirde yaklaşık yedi yüz kişi kadar kalmıştı. Yüz bin nüfus telef olunmuştu.

Kao-tso bir takım büyük kumandanlar tayin etti. Kumandanlarından birini Lu-çeo'nun yardımına yolladı. Ki-tanlara bağlı bir Çin kumandanı bu şehri gelip kuşatmağa hazırlanıyordu. Ta-yuen-fu civarındaki bazı şehirlere muhâfız kuvvetleri yerleştirdi. Hoam nehrinin güneyine geçmek için hazırlanmağa başladı. Çekilişleri esnâsında Ki-tanlara hizmet etmiş olan bir miktar Çinli, bunları Hoam nehrinin kuzeyinde görünce güney sâhili savunmak için yerleştiler. İmparator namını taşıyacak kişiyi Tanrı'nın ortaya çıkarmasını bekliyorlardı. Ki-tan kumandanlarını öldürdüler. Vu-him-ye, Ho-yam şehrini askerlerden arınmış bularak buraya girdi. Kao-tso'ya itaat ettiğini belirten haberler gönderdi. Bazı Ki-tan birliklerini mağ-

---

60 Bugün Kai-fung-fu arazisinde Tsu-yam.

61 Bugün Fung-yam-fu arâzisinde Po-hien.

62 Tsing-çeo-fu'nun üç yüz li doğusunda harap bir şehir.

lup etti. Ki-tanlar İmparatoru asıl kendi ülkesine kadar varamadı. Pe-çe-li dâhilinde Çin-tim-fu arâzisinde Loan-çing-hien yakınında vefat etti. Ki-tanların maiyetinde bulunan Çinliler bu fırsattan istifâde ederek Çin İmparatorluğu Genel Vâliliği ünvanını Çao-yen-şeo'ya verdiler. Fakat Ki-tanlar bunu Ou-yo'ya vermek istiyorlardı. Ou-yo'nun bu muamele hiç hoşuna gitmedi. Bu barbar reisi Çao-yen-şeo'yu tevkif ettirdi. Bütün Çinlilerin huzûrunda ölen Ki-tan İmparatoru'nun bir emirnâmesini okuttu. Bu emirnâme imparatorluğu ona veriyordu.

Kao-tso, Ki-tanların çekilişi münâsebetiyle nasıl bir yol ve tutum izleyeceğini düşünüyordu. Bütün kumandanları Çin-çeo ve Goei-çeo şehirlerini zapt etmeyi teklif ediyorlardı. Kao-tso Şam-tam ülkesine gitmek istiyordu. Fakat, Ki-tan İmparatoru ölmüş olmakla beraber, askerî birliklerinin henüz güçlü bulunduğu ve bu memlekette henüz gâyet müstahkem bir çok şehirlere sahip olduğu söylendi. Ho-pe memleketine yani Hoam nehrinin kuzeyine gidilecek olursa orada hiçbir yardımcı kuvvete tesâdüf edilemeyecekti. Oralardaki eşkıyaların erzak kāfilelerine saldırmalarından her vakit korkulabilirdi.

Bu sırada Kao-tso'nun kumandanı Hum-pie, Tse-çeo şehrini kuşatıyordu. Bu şehir oldukça güçlü bir şekilde direniş gösterdiği için Kao-tso, maiyetinde yeterli asker bulunmayan kumandanını geri çağırmayı düşünüyordu. Fakat yaptığı istişâre toplantısında bu hareket tehlikeli sayıldı. Kuşatmanın kaldırılmasının, itaat altına alınmış şehirleri Ki-tanların lehinde isyana sevk etmesinden, bütün imparatorluğun karışıklık içinde kalmasından korkuluyordu. Kao-tso tereddüt içindeydi. Fakat Hum-pie, muhâsaraya devam lüzumuna kendisini iknâ etti. Düşman kumandanları Pin-hiun ve Tsong-moei ile Ki Tatarları Kralı Ye-la Ho-yam şehrine hücum için kuvvetlerini birleştirmişlerdi. Fakat Vu-him-te o kadar güzel davrandı ki düşmanlar bu fikirden vaz geçtiler; daha kuzeye çekildiler. Güneyde kalmış olan Ki-tanların geriye kalan kısımları da arkalarından gittiler.

Kumandan Hum-pie yahut So-hum-pie gâyet şiddetli bir yaradılıştaydı. Ordusunda disipline pek ehemmiyet verirdi. İtaatsizlik gösterenleri idam ettirirdi. Öteberi çalmak için etrafa giden ve halkı rahatsız eden asker de idam cezasına uğrarlardı. Hatta asker-

ler beygirlerinin başından ayrılmak hakkına sahip değillerdi. Bu disiplinden dolayı ordusu gâyet kuvvetliydi. Hangi şehre gitmişse orasını zapt etmişti. İşte Kao-tso, imparatorluğun pâyitahtına hiç kılıç çekmeksizin yaklaşmaya bu kumandanın cesâreti sâyesinde muvaffak olmuştur.

Ki-tanların kumandanı Han, Kao-tso'nun güney yolunu tuttuğunu haber alınca, kuzeye çekilmeyi düşündü. Fakat Çin İmparatorluğu imparatorsuz bulunduğu için, Çin'de büyük karışıklıklar çıkmasından korkuyordu. Bu Ki-tanlar o zaman Kao-tso'ya imparator nazarıyla bakmıyorlardı. O zaman Lo-yam şehrinde Tsung-ye isminde bir Çin prensi vardı ki bu Tatarlar ona bir müddet evvel "Hiu Kralı" ünvanını vermişlerdi. Şa-to aşîretlerinden Tamlar sülalesi imparatoru Mim-tsung'un oğlu idi. Ki-tanların kumandanı, imparatorunun emirlerine rağmen bunu Çin İmparatorluğu'nun başkumandanı yapmak ve Hing-çeo'ya göndermek istedi. Genç prens, annesi Şu-yuei ile beraber bir yere gizlenmişti. Han buna "imparator" ünvanını verdi. Bütün ordu reisleri gelip bu hükümdar ile annesine saygılarını sundular. Bu prenses gözlerinde yaşlarla dedi ki:

"*Oğlum pek gençtir, pek zayıftır. İmparator tâcının ağırlığını kaldıramaz. Kendisinin imparatorluğa seçilmesi âilemizin felâketine yol açacak.*"

Ki-tanların kumandanı imparatorun muhâfazasını sağlamak için bin asker bırakarak çekildi. Tsung-ye, kumandanlardan Kao-hin-çeo ile Vu-him-te'yi çağırdıysa da bunlar emre itaat etmek istemediler. Bunun üzerine prenses bütün kumandanları topladı. Onlara İmparator Kao-tso'nun himâyesini talep etmek teklifinde bulundu. Ekseriyet bu fikri kabul etmedi. Ki-tanların imdat göndereceklerini ümit ediyorlardı. Geri kalan askeri toplayarak müdafaaya hazırlanmanın daha münâsip olacağı düşüncesindeydiler. Prenses dedi ki:

"*Oğlum, tahtından mahrum bırakılmış bir âilenin bedbaht bir ferdi olmakla beraber, bugün imparatorluk iddiasına kalkabilir mi? Kao-tso tasavvurlarımızdan haberdar olunca uğrayacağımız felaketlerin mes'ûliyetini hep size yükletecektir.*"

Prenses, kumandanlarının mütalaalarına rağmen bu fikirde

ısrar etti. Tsung-ye, Kao-tso'ya tâbi' olduğunu ilan etti. Bu târihte Ki-tanlar İmparatorluğu'nda meydana gelen bazı karışıklıklar üzerine Ou-yo, Çin hudutlarını terk ederek, elinden almak istedikleri imparatorluğu müdafaaya koşmaya mecbur oldu. Yalnız Hing-çeo'da bir kumandan bıraktı.

Bu esnâda Kao-tso, Kiang-çeo[63]'yu zapt etti. Burada Tsung-lang kumandandı. Diğer taraftan, Ki-tanlar kumandan Han'ın idâresinde oldukları halde Hing-çeo'ya geri döndüler. Fakat Kao-tso Lo-yam'a girmiş, orada bütün kumandanlar tarafından karşılanmıştı. Ki-tanlar tarafından bir memuriyete tayin edilmiş olanların hiçbir şeyden korkmamalarını ilan etti. Onların beratlarını yaktırmakla yetindi. Daha evvelce Kou-tsung-i'yi Ta-leam sarayına göndermiş ve Tsung-ye ile annesini öldürmesi için gizlice emir vermişti. Bu prenses öleceği sırada dedi ki:

"Benim oğlum ne suç işlemiştir? Niçin hayatını bağışlamıyorsunuz? Her sene babası Mim-tsung'un kabrinde vazifesini ifâ etsin!"

Herkes bunların ölümünden üzüntü duydu. Kao-tso Ta-leam'a gitti. Orada Tsinlerin bütün eski kumandanları bağlılıklarını bildirdiler. Pien-çeo'ya "Doğu sarayı" namını verdi. Kurduğu sülalenin "Han" ismiyle anılmasını emretti. Atalarını da "imparator" yaptı.

Bu âileye mensup hükümdarlara artık Hanlar İmparatoru diyeceğiz. Hanlar İmparatoru Ki-tanlara tâbi bulunan Çung-goei namında büyük bir kumandana bir vilayet fermanı gönderdi. Maksadı bu kumandanı kendi tarafına çekmekti. Fakat Çung-goei bu vâliliği kabulden imtinâ göstererek Ki-tanlar kumandanı Mo-ta'dan yardım istedi. Ona rehine makāmında oğlunu yolladı. Mo-ta derhal Pekin askerleriyle birlikte bin beş yüz Ki-tan gönderdi. Bundan dolayı imparator da ordu göndermek mecburiyetinde kaldı. Mo-ta Hing-çeo'da kumandandı. Hilekâr, zâlim, servet hırslısı bir adamdı. Çinlilerin hem servetlerini, hem kızlarını gasp ediyordu. Bir takım köylüleri hırsızlıkla suçlayarak tutuklattırıyor, bir çok işkencelere maruz bıraktıktan sonra öldürüyordu. İşkenceler içinde hayatını kaybeden bu bîçârelerin ızdırapları ona keyif veriyordu. Bununla beraber Ki-tanların miktarı iki binden fazla değildi. Mo-ta Çinlilerin isyanından dâima korkuyordu. Fakat tuttuğu yol Çinlileri buraya

63 Bugün Pim-yam-fu'ya bağlı Çing-pim-hien.

sevk edecekti. Emri altında bulunan Çin askerlerinin erzakını alarak Ki-tanlara veriyordu. Bu Çin milisi, Hanlar İmparatoru'nun Ta-le-am'a girdiğini haber alınca güneye dönmeğe karar verdi. Civardaki kumandanlardan bazıları en cesur askerlerini topladılar. Şehir kapılarındaki muhâfız askerlerini bastılar, mühimmat depolarını ele geçirdiler. Çin askerlerini çağırdılar. Halkı silahlandırdılar. Vâli sarayının kapısını tutuşturarak Ki-tanların üzerine hücum ettiler. Az vakit içinde bütün şehri ateş kapladı. Korku içinde kalan Mo-ta, hazîneleri ile birlikte kuzey tarafına çekildi. Başlarında kendilerini idâre edecek kimse kalmayan maiyetindeki Çin askerleri, yaptıkları yağmalarla karışıklığı artırdılar. Bu kıyımda yaklaşık iki bin kişi öldü. Ki-tanlar tekrar gelmek düşüncesindeydiler. İsyan reisleri hemen başka asker getirttiler. Sonra bir sürü köylüler Ki-tanları öldürmek, karılarını ve bütün servetlerini ellerinden almak fikriyle şehrin surlarına yaklaştılar. Bunun üzerine barbarlar kuzeye çekilmek kararını verdiler. Mo-ta maiyetindeki kumandanlarla beraber Nim-çeo'ya gitti. İsyan reisleri ise İmparatora bağlılıklarını sundular. İmparator kendilerine yardım gönderdi.

İmparator o zaman Çin'in her tarafında türemiş olan eşkıyayı gâyet şiddetle cezalandırdıktan sonra Pu-tu[64] şehrini muhâsaraya gitti. Burada Ki-tanlar tarafından Çung-goei kumandandı. İmparatorun kumandanı Kao-him-çeo bu kalenin kuşatılmasına taraftar değildi. Çünkü şehirde her türlü erzak ve mühimmat vardı. Bunların bitmesini beklemek üzere çekilmek fikrindeydi. Başkaları da şehre hücumun münâsip olacağı düşüncesinde bulunuyorlardı. Bu son fikri takip ettiler. İki bin kayıp verdikleri halde kaleyi ele geçirmeğe muvaffak olamadılar. İmparator, Pien-çeo'ya doğru yürüdü. Buraya Ki-tanlar bin beş yüz Pekin askeri bırakmışlardı. Bunların hepsi kılıçtan geçirildi.

Bu esnâda Çang-lien iki bin kişi ile Çung-goei'nin imdadına geldi. İmparator onu Ki-tanların tarafını tutmaktan vaz geçirmeğe çalıştı. Fakat Pien-çeo'daki bin beş yüz askerin katledilmesinden gâyet kızmış olan bu kumandan, ölünceye kadar savunmaya azmetmiş olduğunu söyledi. Ma'mâfîh, bu yardım kuvveti bir işe yaramadı. Çung-goei bütün erzakını bitirdikten sonra İmparatora teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Çang-lien azminin bütün o

64 Ta-mim-fu.

kat'îliğine rağmen, biraz evvel aynı harekette bulunmağa mecbur olmuştu. Buna verdikleri vaadde durmayarak kendisini idam ettiler. Bazı kumandanlar Çung-goei'nin askerlerini hep kılıçtan geçirerek mallarını askerlere dağıtmak teklifinde bulundularsa da İmparator başka türlü hareket etti. Çung-goei'ye imparatorluğun en yüksek mansıplarından birini verdi. Bunun üzerine kumandanlardan bir çoğu mırıldanmağa başladılar. İçlerinden biri İmparatora şu sözleri söylemek cesâretinde bulundu:

"Haşmet-penah, hiçbir kabahatleri olmayan bin beş yüz askeri öldürmekle merhametsizlik ettiniz. Çang-lien'i teslim olmaya teşvîk ettiniz, verdiğiniz sözde durmayarak, sonra öldürdünüz. Çung-goei ise suçludur. Halbuki kendisini affediyorsunuz. Bu, bir cürme karşı gösterilmesi lazım gelen bir muâmele değildir. Halk ancak merhametlilik ve yumuşaklıkla itaat altında tutulur. Bunlara ne kadar güven ve hulûs-i niyet [iyi niyetlilik] telkîn olunursa hükümdarın emrini o kadar seve seve icrâ ederler. Suç işleyenler ise cezâ ve işkence korkusuyla zapt olunur. Bir imparator bu esaslardan sapacak olursa imparatorluğu muhâfaza edemez."

Bu sırada Se-çuen vilayeti ahâlisi, Kao-tso'nun ülkelerine akınlar yaptıkları gibi Şen-si dâhilinde Fung-tsiang-fu vâlisi de İmparator tarafını terk ederek onlara tâbi oldu.

Bu yeni istilaya ve bilhassa Çao-kuam-tsan ile Heu-yen'in Sene: 927 âsîlere katılmasına pek çok öfkelenen İmparator, bunlara hücum etmek için kumandan Vam-kim'e emir verdi. Bu kumandan yola çıkar çıkmaz bu âsîlerin birincisi uzlaşmak fikriyle İmparatora bir kumandan yolladı. Şimdiye kadar tâbi'iyyetini sunmamasının, o makāma Ki-tanlar tarafından getirilmiş olmasından ve babası halen Ki-tanların yanında olduğu için böyle bir şey yapacak olursa babasını katletmeleri korkusundan ileri gelmişti. Diğer kumandan da bu harekete uydu. Saraya gönderdiği ulağın dönmesini beklemeksizin Çao-kuam-tsan Si-gan-fu'dan çıkmıştı. Bu sırada Vam-kim-tsung oraya vardı. Se-çuen askerlerinin Tsin-çuen'e girmiş olduğu haber alındı. Çao-kuam-tsam miktarı bini bulan kendi askerlerini imparatorun askerlerine kattı. İmparatorun kumandanı askerlerinin firar etmesinden korktuğu için bunların yüzlerine bir damga vurdurmak istedi. Başlıca kumandanlardan biri ilk misali teşkil etmek üzere ortaya çıktı. Se-çuenler, Çao-kuam-tsan'ın teslimiyetini sunduğunu

haber alınca çekilmek istediler. Fakat imparator ordusu bunların üzerine yürüyerek mağlup etti. İmparatorun elde ettiği son muzafferiyet bu olmuştur. Çünkü biraz sonra vefatı vukua geldi. Oğlu Çing-yeu ancak on sekiz yaşında olduğu için imparatorluğun idâresini Ki-fong-kie ile daha sâir nâzırların eline bırakmıştı. Çung-goei derhal ahâlinin intikamcı ellerine verildi. Naaşını umûmî meydanda parça parça ettiler. Halkın avam tabakası bu et parçalarını yemek için birbirlerinin ellerinden kapıyorlardı. Çing-yeu târihte İn-ti (Yn-ti) namını taşır.

Se-çuen ahâlisine karşı sefer devam ediyordu. Vam-kim-tsung, Fong-tsiang-fu şehrine girmişti. Heu-ye, sarayda vukua gelen değişiklikten haberdar olunca derhal oraya gitti. Yeni imparatorla uzlaştı. Dağıttığı servet, eski isyanını herkese unutturdu. Kendisine bir takım rütbeler verdiler. Çok geçmeden Vam-kim-tsung kadar nüfûzlu biri oldu. Bu kumandanı mahv etmeğe uğraşıyordu. Şen-si'de Fong-tsiang-fu'ya dönerek oranın askerlerini getirmesi için kendisine İmparator tarafından bir emir getirtti. Herkes sarayın bu hareketini tenkit etti. Dağıttığı servetler vasıtasıyla nâzırları elde eden Heu-ye'ye bu kadar büyük bir nüfûz verilmesi yüzünden bazı kumandanlar ve bilhassa Çao-sie-koun isyan ettiler ve Si-gan-fu'daki gençleri teslim aldılar. Bu isyan daha sonra imparatoru pek çok meşgul etmiştir. Bu şehri kaybını telafi edebilecek bir şey olduysa o da kuzeyde elde ettiği başarılardır. Bütün Ki-tanları nihâyet atmağa muvaffak oldular. Ki-tanlar Tim-çeo'ya çekildikten sonra Ta-tum-fu'nun kumandasını kendisine bıraktıkları Siun-tam-kien namında bir kumandan hâlâ berâtının gelmemesine kızarak emri altındaki üç bin kişinin başına geçti. Pe-çe-li dâhilinde Pao-ning-fu surlarının elli bir li kuzeybatısında bulunan dağlara çekildi. Ki-tanlar haber alınca kendisine hücum ettiler. Fakat ele geçirmeğe muvaffak olamadılar. Bu kumandan, Hanlar İmparatoru'na tâbi'iyyet arz etti. İmparator kendisine kumandanlık vererek barbarlara hücum için görevlendirildi. Bu Liu-çung namındaki Ki-tan kumandanı, Po-nu nam-ı diğer Ta-mim-fu, Hanlar'a tâbi olduktan sonra, hâlâ Ki-tanlar tarafında bulunan Çinlilerin kendisinden ayrılmalarından korkuyordu. İşte bundan dolayı Mo-ta ile beraber Tim-çeo'ya ateş verip bu şehirden çıkmak yolunu seçmişti. Şehir ahâlisini de beraber götürdüler. Surları yıktılar, kuzeye çekildiler. Siun-kam-kien derhal birâderleriyle

beraber gelerek şehre sâhip oldu. Civardaki bazı mevki kumandanlıkları birâderlerine verildi. Siun-kam-kien her taraftan Ki-tanları kovdu. Tsin sülalesinin saltanatı zamanında bu barbarların idâresi altına girmiş olan bütün şehirler İmparator'un idâresine geçtiler. Kumandan Mo-ta, Ki-tanlar ülkesine girince, Tatarların zapt etmiş oldukları Çin'in bu havâlisini muhâfaza edemediğinden dolayı idam edildi.

İmparatorun değişmesi, Çung-goei'ye karşı bir çok zulümler yapılması yeni karışıklıklar doğurdu. İmparatorluğun başlıca kumandanlarından biri olan Li-çeu Çin sarayındaki düşmanlarının mağlubu olmaktan ve Çung-goei'nin âkıbetine uğramaktan korkarak bulunduğu mevkii güçlendirmeğe uğraştı. Silah topladı. Ki-tanlara sırtını dayamağa çalıştı. Onun bu fikrini destekleyen bir bonz bir gün imparator olacağına garanti veriyordu. Si-gan-fu'da isyan etmiş olan Çao-sie-koun da kendisine katıldı. Bu yardım kuvvetlerine kavuşunca, "Tsin Kralı" ünvanını aldı. Bazı mevkileri ele geçirmek için asker gönderdi. İmparator bu iki âsîye karşı ordu sevk etti. Fakat o zaman sarayda nâzırlar arasında mevcut olan nifaklar, gittikçe yayılmağa başlayan karışıklıkları yatıştırmağa imkân vermedi. Sonra Çeo sülalesini kurmuş olan Kou-goei hükûmete iştirak etti. Kendisine bir çok nüfûz verdiler. Aynı zamanda Vam-kim-tsung, Fong-tsiang-fu'daki en cesur askerleri Si-gan-fu âsîlerine karşı yürümek bahanesiyle topladıktan sonra, bunları Se-çuen tarafına sevk etti. Orada İmparatorun tarafını terk ederek bu vilayet kralına tâbi oldu.

İmparatorluğun en ileri gelen kumandanları arasında husûmet devam ediyordu. Bunlar Kou-goei'nin elde ettiği hüküm ve nüfûzu kıskanıyorlardı. Kuzey taraflarını Ki-tanların akınlarına karşı korunmuş bir hale getirmek fikrinde olduklarını yayıyorlardı. Fakat maksatları oraya gidip iktidar mevkiini ele geçirmek ve İmparatora direniş göstermekti. İmparatorun Kou-goei'ye büyük bir itimadı vardı. Halbuki bir gün kendisinin elinden imparatorluğu alacağını bilmiyordu. Karışıklıkları yatıştırmak için onu Şen-si'ye göndermek gibi bir hatada bulundu. Kou-goei ilk önce Li-çeo-çin'in üzerine yürüdü. Bunu âsîlerin en kuvvetlisi olmak üzere telakkî ediyor, bunu mağlup edecek olursa Si-gan-fu'nun, Fong-tsiang-fu'nun zarurî olarak düşeceklerini düşünüyordu. Ordusunu üç kola ayırdı.

Bunlar muhtelif yollardan gelerek Ho-çung[65]'a hücum ettiler. Bu kumandan maiyetindeki askerlere pek özen gösterirdi. İâşelerine dikkat eder, harbin bütün zorluklarına onlarla beraber katılır, yerine getirdikleri ufak bir hizmeti bile mükâfatsız bırakmaz, yaralıların bizzat ziyâretine gider, ufak tefek hataları görmez gibi davranırdı. Bu suretle askerlerinin dostluklarını kazandı. Görevlendirdirildiği görevi güzel bir sonuca ulaştırdı. Âsînin askerlerinden bir çoğu kaçtılar, Kou-goei'ye iltihak ettiler. Kou-goei kalenin önüne vardı. Maiyetindeki erkân hemen hücum edilmesi fikrinde idiler. Fakat o, Li-çeo-çin'in hâlâ bir çok askeri olduğunu, şehrin pek müstahkem bulunduğunu göz önüne alarak, bütün erzakı bitinceye kadar beklemek üzere şehri kuşatmanın daha münâsip olacağını düşündü. Siperler kazdırdı. Şehrin boyu sıra fâsılalarla gözetleme mahalleri yaptırarak buralara askerler koydu. Nehrin kenarına kayıklar dizdi. Bu suretle Li-çeo-çin her taraftan kuşatıldı. Se-çuen Kralı'nın, Fong-tsiang-fu'nun imdadına gönderdiği asker geri püskürtüldü. Aynı zamanda Vam-kim-tsung, kendisine hıyanet etmiş olan Heu-ye'nin âilesinden yetmiş kişiyi katlettirdi. Fakat Heu-ye'nin bir torununu sütninesi kurtardı. Cellatlara bu çocuk yerine kendi oğlunu vermek fedâkârlığını bu sütnine göstermiş, o çocukla beraber kaçmıştır. Sütnine Ta-leam'a kadar gelerek Heu-ye'ye katıldı. Yolda dilenmeğe mecbur olmuştu. Eğer bu kabîl fedakârlık eserlerine nâdiren tesâdüf olunsaydı, bu bir misal sayılabilirdi. Fakat Çin târihi bu hususta o kadar çok misal sunar ki doğruluğunda şüpheye imkân kalmaz. Bu milletin seciyesinde yaradılıştan gelen hisleri hükümdarın uğrunda hiçe saymak, vatanın menfaatini her şeye tercîh etmek hasleti vardır. Bununla beraber, Çinlilerin seciyesi daha yakından incelenecek olursa, bu kadının hareketi, başka bir millette olsa daha ziyâde kıymet taşıyacağına hükmedilir. Çünkü esâsen Çinliler yeni doğmuş çocuklarını sokaklara bırakmak, sulara atmak gibi hareketlere alışkındırlar.

Li-çeo-çin bulunduğu kalede kuşatılmış olarak duruyordu. Arada sırada huruç hareketleri yapıyorsa da bir fayda temin edemiyordu. Tam, Şu yahut Se-çuen krallarından ve Ki-tanlardan imdat istemek üzere bazı kimseler göndermeğe teşebbüs ettiyse de bunlar muhâsara hattını yarmağa muvaffak olamadılar. Yiyecek kalmamıştı.

65 Bugün Pim-yam-fu'ya bağlı Po-çeo.

Kıtlık yüzünden her gün bir çok kişi telef oluyordu. Yanındaki Tsung-lun namındaki bonz bir takım sözlerle onu avutuyor, isyanda devama teşvîk ediyordu. İmparatorun diğer bir kumandanı Çao-hoei, Fong-tsiang-fu şehrinde Vam-king-tsung'u muhâsaraya aldı. Kalenin imdadına Se-çuen'den asker gelmekte olduğu havâdisini çıkardı. Bu tuzağa düşmüş olan Vam-king-tsung bunları karşılamak için yaklaşık bin asker yolladı. İmparatorun kumandanı bunu bekliyordu. Bu küçük askerî kuvvet âniden bastırıldı. Tamamıyla perîşan edildi. Fakat bir müddet sonra hakîkaten vâsıl olan Se-çuen askerlerine karşı kumandan aynı muvaffakıyete nâil olamadı. Şu Kralı'nın kumandanı bataklıklarda iki bin kişiyi pusuya yatırmış, sonra Pao-ki-hien'e yaklaşmıştı. Oradan gelerek Koei şehrinde ordu kurdu. Fakat Hanlar Pao-ki-hien'e beş bin asker sokmaya muvaffak oldukları için Şu'lar çekilmeğe mecburiyet hissettiler. Li-çeo-çin'in Tam Kralı'ndan nâil olduğu yardım kuvvetinden de yine hiçbir fayda görülmedi. Bunlar Hai-çeo'ya çekildiler. Aynı zamanda Vam-kim-tsung Şu Kralı'ndan aldığı imdat kuvvetiyle ilk önce Han ordusunu bozdu. Fakat Kou-goei'yi imdada koşmuş olduğu için bütün erzaklarını bitirmiş olan Şu'lar geri döndüler. Sarayda da sükûnet yoktu. Birbirlerinin düşmanı olan nâzırların büyük kısmının sarayda çıkardıkları karışıklıklar vilayetlerdeki isyanlardan daha fazla imparatorluğa zarar veriyordu.

Kou-goei, Hu-çung önüne döndü. Burada kumandan Pe-ven-
Sene: 949 ko'yu bırakmıştı. Bu kumandan kendisini karşılamak için bir miktar asker yolladı. Li-çeo-çin bu fırsattan istifâde ederek en iyi askerlerinden bin kadarını seçti. Kumandalarını Ki-hiun'a verdi. Bu askerler Hanların siperlerine hücum ederek her tarafı tutuşturdular. Hanların ordugâhı az kaldı zapt olunacaktı. Fakat bu kumandan aleacele bir miktar asker toplayarak düşmanlarına yedi yüz kayıp verdirdikten sonra onları çekilmeye mecbur etti. Li-çeo-çin yeni bir huruç hareketi yapmak fikriyle köylere bazı adamlar gönderdi. Bunlar oralarda şarap satmağa başladılar. Fiat husûsunda hiç müşkülpesent davranmamaları için emir almışlardı. İmparator ordusunun nöbetçilerinden büyük kısmı sarhoş oldular. Mevkilerini muhafazadan âciz bir hale geldiler. Kumandan bu karışıklığın farkına vardı. Diğerlerine ibret olmak üzere bazı askerleri şiddetle cezalandırdı. Erzakı bütün bütün tükenmek üzere olan Li-çeo-çin,

Hanlar'ı muhâsarayı kaldırmaya mecbur etmek üzere son bir gayrette bulunmağa karar verdi. Fakat büyük kayıplarla püskürtüldü. Kumandanlardan bazısı esîr düştü. Ki-hiun bin kişi ile Hanlar'a teslim oldu. Bunun üzerine Kou-goei kaleye daha şiddetle hücum etti. Surları ele geçirdi. Hiç ümit kalmadığını gören Li-çeo-çin karısı ve çocuklarıyla beraber ateşin içine atladı. Şehir zapt edildi. Bonz'u tutuklayarak Ta-leam'a götürdüler. Orada ahâli umûmî meydanda bunu parçaladı.

Çao-sie-koun'un isyanını ilan etmiş olduğu Si-gan-fu şehri âsînin zulmünden son derecede zarar görüyordu. Halkın karılarını, kızlarını, çocuklarını alarak yemeleri için askerlerine tevzi ediyordu. Onu bu vahşetlere sevk eden şey zarûret değildi. Askerlerine bunları mükâfat makāmında maaş zammı olarak veriyordu. Bu zavallı kurbanların karaciğerlerini kendisi de sofrasında bulunduruyordu. Fakat nihâyet diğer âsînin tenkil edilmesi ve cezâ korkusu onu İmparatora bir kumandan yollamağa sevk etti. Hoa-çeo vâliliğine nâil oldu. İmparatorun emirnâmesini almak üzere Si-gan-fu'dan çıktığı zaman Kou-tsung-i bir miktar askerle sur kapılarını ele geçirdi ve kendisini tevkif ettirdi. Maiyetinden üç yüz kişi ile birlikte umûmî meydanda başı kesildi. Şen-si vilayeti bu suretle kontrol altına alındıktan sonra Kou-goei saraya dönerek orada daha yüksek bir rütbeye nâil oldu. Bu vilayette artık yalnız Fong-tsiang-fu şehrini zapt etmek lazım geliyordu. Vam-king-tsung buraya kapanmıştı. Çao-hoei bunu sıkı surette kuşatma altında bulunduruyordu. Vam-king-tsung teslim olmayı tavsiye eden kumandanlarının ihtarlarına rağmen isyanda sebat etti. Bir huruç hareketi yapmak istedi. Fakat muvaffak olamadığı için kendisini ateşe attı. Kumandanları da teslim oldular.

Bu üç isyan, sarayı imparatorluğun idâresine daha dikkat etmeye mecbur etmişti. Fakat karışıklıklar yatıştırılınca İmparator ile nâzırlar daha ziyâde büyüklenerek hareket etmeye başladılar. Devlet işleri ihmal edildi. İmparatoriçe'nin âkilâne nasîhatlarına kulak verilmediği gibi bazı kumandanların ihtarları da dinlenmedi. Hanlar sülalesi için barış, harbden ve kargaşalıktan daha zararlı oldu. Ekseriya imparatorluklar da bazı insanlara benzerler: Bunların fazîletleri, meziyetleri müşkilat zamanında belli olur. Saâdet ve refah onların çirkin yüzlerini meydana vurur.

Bir müddetten beri rahat duran Ki-tanlar, esîr olarak tuttukları eski Tsinler İmparatoru Çung-goei'yi Kien-çeo'ya yolladılar. Orada kendisine arâzi verdiler. Sonra Çin hudutlarına akın yaptılar. Keo-goei bunları çıkarmakla görevlendirildi. Kendisine Pu-tu yahut Ta-mim-fu vilayetini tevcih ettiler. Bu tayin münâsebetiyle ona o vilayet dâhilinde bahş olunacak hüküm ve nüfûzun derecesini tesbît meselesi nâzırlar arasında ihtilaflara meydan açtı. Bazıları, ilgâ edilen bir rütbenin nüfûzunun ona verilmesini, oradaki askerlerin kumandasının münhasıran ona ait olmasını istiyorlardı. En önemli iki nâzır, birbirine kılıç çekecek derecede ihtilafı ileriye vardırdılar. İmparator, Kou-goei'nin yeğeni ve evlatlığı Kou-yong'a da bir vilayet verdi. Kou-goei nâzırlar arasında ortaya çıkan ihtilaflara kızmış gibi göründü. Görevlendirildiği yere gitmeden evvel memnuniyetsizliğini imparatora gösterdi. Aynı zamanda pâyitahtta müthiş bir kasırga oldu. O kadar şiddetli rüzgârlar esti ki evler yıkıldı. Kapılar uçtu. İmparator müneccimleri çağırdı. Bu hâdisenin işâret ettiği felaketlere ne vâsıta ile mâni olabileceğini sordu. Müneccimler memuriyetlerinin vazîfesinin bu derecede şümullü olmadığını, bununla beraber bir takım felaketlere meydan vermemek isteyen bütün hükümdarların yaptıkları şeyin, fazîlet yolunu izlemekten ibâret bulunduğunu söylediler.

Sene: 950

O zaman imparatorluğun bütün idâresi dört kişiye dayanıyordu. Pam-yeo mülkî idâre ile meşguldü. Kou-goei ordulara kumanda vazîfesiyle mükellefti. So-hum-pie İmparatorun muhâfızı idi. Vam-çang da hazîne müfettişiliği vazifesini görüyordu. Pam-yeo sâdık bir nâzırdı. Herkesin şikâyetini dinlerdi. İşi olanlar doğrudan doğruya ona müracaat edebilirlerdi. Bazı kere hediye kabul ederse de bunları hemen tevzi ederdi. Vam-çang böyle değildi. Hırslı ve paraya düşkün bir adamdı. Mâliye işlerinde uyguladığı değişiklikler halkı pek bîzâr etti. İmparatorun, müstefreşelerle [cinsî ihtiyaçları için kullandığı kadınlarla] kapanıp kalarak devlet işlerine ehemmiyet vermemesi halkın zaten şikâyetine yol açıyordu. Pam-yeo bundan dolayı İmparatora sıkı sıkı ihtarlarda bulunuyordu. Fakat İmparator yalnız çalgıcılarla dalkavukların sözlerini dinler, onlara bahşişler verir, askerin aylığı ihmâl edilirdi. Bu yüzden yapılan hatırlatmalara hiddetlenen İmparator, Pam-yeo'yu ve sâir nâzırları öldürtmeye bazı yakınları ile birlikte karar verdi. Bazı kumandanlar So-hum-

pie'yi keyfiyetten haberdar ettilerse de o bu sözlere inanmak istemedi. Pam-yeo ile Vam-çang saraya gittikleri esnâda askerler tarafından öldürüldüler. So-hum-pie ile Kou-goei'yi ve bütün adamlarını telef etmeleri için de emirler verildi. Fakat Kou-goei işten haberdar olunca ne yapmak lazım geleceğini dostlarıyla müzâkere etti. Ölümü beklemeye karar vermiş gibiydi.

> "*Niçin*" diyordu, "*yapayalnız yaşayacağım? Diğer nâzırların hepsi öldü. Eğer imparatorlukta sükûnu sağlamak için benim başım lazım ise onu vermekte hiç müşkilat göstermem.*"

Bütün dostları, İmparatorun fiil ve hareketlerinin doğurduğu karışıklıklardan faydalanarak İmparatorluğu ele geçirmesini tavsiye ettiler. Cenâb-ı Hakkın münhasıran bu maksatla onun hayatını korumuş olduğunu söylediler. Biraz sonra bazı kumandanlar askerleriyle gelerek kendisine katıldılar. O da Kan-hieu'ya gitti. Daha henüz isyana karar vermemişti. İmparatora yazmak, eğer suçlu ise başını takdîm etmek fikrindeydi. Fakat dostları bu tasavvurlarına yine engel oldular. Bunun üzerine, günden güne artmakta olan askerinin iâşesi ve giydirilmesi için lazım olan şeyleri depolardan almak üzere Hoa-çeo'ya gitti. Hâlâ kararsızdı. İmparatora sadâkatine halel gelmemişti. İmparatorluğun selametini düşünüyor, bir isyan tertipçisi olmaktansa hayatını fedâ etmeyi tercîh eder görünüyordu. Asıl kabahatın sarayda olduğunu, onun saraya karşı hiçbir kabahatta bulunmadığını kendisine anlattılar.

Keyfiyet saraya aksedince İmparator'un yakınları bütün depoları açarak içlerindekileri askerlere tevzi ettirmeye başladılar. Kou-goei Fong-kieu'ya gitti. Yaptığı hareketten dolayı İmparatoriçe'nin tenkitlerine uğrayan İmparator ise bütün kumandanlarını, hatta kendisinin can düşmanı olanları bile toplattı. Bunları muhtelif mevkiler için görevlendirerek bizzat düşmana karşı yürüdü. En önce Yen-çao düşmana hücum ettiyse de Kou-goei bunu püskürttü. Bunun bu ilk başarısı İmparator ordusunu üzüntüye düşürdü. Askerin çoğu firar ederek âsîler tarafına geçti. Fakat Kou-goei bunları ordugâhlarına geri gönderiyordu. Maiyeti tarafından terk edilen İmparator, gidip ahaliden birinin evinde saklanmaya mecbur oldu. Bazı neferler İmparatoru öldürdüler. Yakınları İmparator'un ardına kalmak istemeyerek intihar ettiler. Kou-goei pâyitaht kapılarına geldi. Bazı

kumandanları tutuklattırarak zincire vurdurdu. Yağmaya mâni olmak için her tarafa kumandanlar yolladı. Daha hâlâ kendisine bir kabahatlı nazarıyla bakıyor, "imparator"luğu düşünmüyordu. Bu defa da bir tâbi' gibi hareket etti. Bütün kumandanları topladı. İmparator'un birâderleri arasında birini seçmesini Valide İmparatoriçe'den rica eyledi. Kao-tso'nun birâderi Lieu-pin'i düşündüler. Bu prens o zaman, görevlendirildiği vilayetteydi. Kendisini pâyitahta getirmek için bazı kumandanlar yolladılar. Bu esnâda İmparatorluğun mansıplarına bazı kimseler tayin edildi. Ölü imparatorun vefatına sebep olan nâzırlardan başlıcaları cezaya çarptırıldı. Başları umûmî meydanda teşhîr olundu. Fakat âileleri affedildi. Ki-tanlar bu kargaşalıktan istifâde ile Pekin civarlarına gelerek bazı şehirleri tahrip ettiler. Fakat Kou-goei onlara karşı yürüdü ve çekilmeğe mecbur etti.

Yeni İmparator pâyitahta gelmek üzere yola çıkmıştı. Kou-goei Ta-mim-fu yakınında Pa-hien'e kadar imparatoru karşılamağa gitti. Oradan Kai-çeo'ya geldi. Fakat bu şehirden çıkmağa hazırlandığı sırada asker arasında bir kargaşa çıktı. Askerler yeni imparatoru tanımak istemiyorlardı. Sarı bayrağı yırtarak Kou-goei'yi buna sardılar. "Yaşasın imparator!" diye haykırdılar. Kou-goei'yi güneye doğru yürümeğe teşvîk ettiler. Derhal Ta-leam'a ahâli için korkacak bir şey olmadığına dâir haber gönderdiler. İmparator bu haberi Sum-çeo'da öğrendi. Kendi muhâfazası için bir miktar asker getirtti. Şehir kumandanları her tarafta Kou-goei'nin imparator olduğu ilan edildiğini, buna engel olunması lazım geldiğini söylediler. Gönderilmiş olan askere hücum etmek teklifinde de bulundularsa da İmparator metânet gösteremedi. Düşmanlarına vakit bıraktı. Onlar da gelip kendisini tuttular. İmparatora akıl öğretmiş olanları öldürdüler. İmparatoriçe bunun hal' edilmiş [tahttan indirilmiş] olduğunu ilan eyledi. Sonra İmparatorluğun idâresini Kou-goei'ye teslim etti. Biraz sonra Kou-goei imparator ilan edildi. Kurduğu sülaleye Çeo namını verdi.

Sarayda bu değişiklikler olurken İmparator Kao-tso'nun birâderi
Sene: 951 ve Ho-kong vilayetinin vâlisi olan Lie-tsung İmparator İn-ti'nin uğramış olduğu âkıbeti haber alınca, asker toplamak üzere güneye doğru inmek istedi. Fakat Lieu-pin'in imparator ilan edildiğini duyması üzerine bu tasavvurdan vazgeçti. Çünkü bu hükümdarı

bir oğul gibi telakkî ediyordu. Kumandanlardan biri Kou-goei'nin bütün fiil ve hareketlerinin imparatorluğa göz dikmiş olduğunu isbat ettiğini anlatarak daha evvel davranması gerektiğinden bahsetti. Fakat Lieu-tsung bu kumandanın başını kestirdi. Çok geçmeden yeni imparatorun indirildiği haberi gelince, bu hükümdara bir ulak göndererek onu Tsin-yam'a davet etti. Lieu-pin'in diğer bir kumandanı bu sırada Çeo'yu zapt etti. Lieu-tsung'dan yardım alarak Lieu-pin'i imparator'luğunu sürdürebileceğini ümit ediyordu. Fakat yeni Çeo'lar İmparatoru, tahttan indirilmiş olan hükümdarı bu kumandana mektup yazarak rahat durmasını emretmeğe mecbur eyledi. İndirilmiş imparator, Tsin-yam'a gider korkusuyla bir müddet evvel tutuklanmıştı. Çu-min namıyla da anılan Lieu-tsung bunun üzerine Tsin-yam'da kendi imparatorluğunu ilan etti. Yimçeo, Kuen-çeo[66], Hin-çeo, Tai-çeo, Lan-çeo[67], Hien-çeo[68], Long-çeo[69], Goei-çeo[70], Tsin-çeo[71], Leako-çeo[72], Min-çeo, Şe-çeo şehirlerini ele geçirdi. Lieu-pin'in öldüğünü haber alınca, kendisini silaha sarılmaya teşvik etmiş olan kumandanı idam ettirdiğine esef ederek buna o zaman cenâze alayı yaptırdı. Çin târihçileri Lieu-tsung'a Çin İmparatoru nazarıyla bakmazlar. Kurduğu sülaleye de "Kuzey Hanları" derler. Onun için kendisine biz de bundan sonra "Han Kralı" namını vereceğiz. Han Kralı, evlatlığı Çin-kiun'u Çaolar İmparatoruyla harb etmeğe yolladı. Ki-tanlardan yardım istedi. Hien-çeo şehri kendisine tâbi'iyyet arz etti. Ki-tanlar onu imparator olarak tanıdılar. Fakat bu Tatarlar arasında ortaya çıkan karışıklıklar hasebiyle Han Kralı'na o sırada hızlı bir şekilde yardımda bulunamadılar. O da bu karışıklıkların yatıştırılmasını beklemeğe mecbur kaldı. Sonra bu kavimler elli bin kişilik bir yardım kuvveti yolladılar. Bunlara kendisi de yirmi bin asker katarak, Çeo'lara tâbi bulunan Tsin-çeo şehrini kuşatmaya gitti. Bu kuvvetli orduya rağmen muhasaradan vazgeçmeğe mecbur oldu. Ki-tanlar İmparator ordusunun yaklaştığını haber alınca ordugâhlarını tutuşturarak geceleyin çekildiler.

---

66 Bugün Şan-si dâhilinde Si-ho-hien.

67 Bugün Ta-yuen-fu'ya bağlı Lan-hien.

68 Ta-yuen-fu'ya bağlı Tsing-lu.

69 Bugün aynı ismi taşır. Şan-si mülhakatındandır.

70 Bugün Şan-si dâhilinde Pim-yam-fu yakınında Leao-şan-hien.

71 Bugün Yen-gan-fu'ya bağlı Şin-mu-hien.

72 Bugün Ta-yuen-fu'ya bağlı Li-şen-hien.

Sene: 952,953

Han Kralı, Çeolar İmparatoru'yla harb etmekten geri durmadı. Fakat mağlup oldu. Sonra Kai-tsu namını almış olan Çeolar İmparatoru ölünce Ki-tanlardan tekrar yardım istedi. Fakat giriştiği bu ikinci harbde de daha bahtiyar çıkmadı. Şi-tsong namındaki Çeolar İmparatoru, ordusunun başına geçti. Han Kralı, Kao-pim[73]'in güneyinde ordugâh kurmuştu. Burada ilkin bir başarısızlığa uğradı. Pa-kong-çin'e giderek orada harb düzeni kurdu. İmparator ordusu askerlerinin çok olmadığını görünce, Ki-tanları imdada çağırmış olduğuna pişman oldu. Düşmanın sol cenahına karşı bir hücum hareketi yaptırdı. Düşman perîşan edildi. Kargaşalık o kadar büyüktü ki askerler silahlarını atıyorlar, gelip Han'lara teslim oluyorlardı. Şi-tsong bizzat bu firarî askerleri topladı. Başlarına geçti. Tekrar düşmana hücum etti ve bu defa o gâlip geldi. Han Kralı bin müşkilatla Tsin-yam'a çekilebildi. Bu şehrin surlarını hemen tamir ettirdi. Çeo'ların buraya gelip hücum etmeleri korkusuyla alelacele Ki-tanlara haber yolladı. İmparator ordusunun bazı "kom"ları Tsin-yam'a kadar geldiler. Fakat şehri muhâsara etmeyi münâsip görmediler. Han Kralı'nın tebaasından bir çoğu, memleketin düşman akınlarına maruz kalacağına hükmederek, dağlara çekildiler. Fakat İmparator yağmaya meydan vermedi. Halkın bu lütuftan etkilenerek kendiliklerinden gelip teslim olmalarını bekledi. Kuen-çeo, Leao-çeo, Hien-çeo, Kong-çeo şehirleri ve daha bir çokları bağlılıklarını arz ettiler. Çeolar İmparatoru Tsin-yam'a yaklaştı. Şehri kuşattı. Hanlardan memnun olmayan Ki-tanlar kumandanı çekilmişti. Çeolar, Han Kralı'nın Hin-çeo ile Tai-çeo arasına yerleştirmiş olduğu bir miktar askeri bozdular. Hin-çeo şehrine girdiler. Ki-tanlar iki bin kayıp verdikten sonra, Ta-yuen-fu sancağı dâhilinde Hin-çeo yakınında yer alan bir kale olan Hin-fou'ya çekildiler. Bu sırada gâyet bol yağmurlar yağdı. Asker arasında o kadar çok hastalığa sebep oldu ki Çeolar İmparatoru muhâsarayı kaldırmayı düşündü. Fakat çekilmeden evvel bir çarpışmada Hanları mağlup ederek pek çok erzaklarını yaktı. Han Kralı bundan o kadar müteessir oldu ki hükûmetin idâresini evlatlığı Çing-kiun'a bıraktı, biraz sonra vefat etti. Han Krallığı Ki-tanların âdeta haraç-güzârı idi. Ki-tanlar Çing-kiun'u imparator sıfatıyla tanıdılar. İmparatorluğunu belirten bir ferman yolladılar.

---

73 Şan-si dâhilinde Tse-çeo yakınında.

Yeni Han Kralı dindar bir hükümdardı. Devlet idâresine bilhassa itinâ gösterdi. Ki-tanlar buna "Ulh-hoam-ti" yani "Genç İmparator" ünvanını verdiler. Han Kralı, Çeolar İmparatoruna karşı harb etmek üzere Se-çuen Kralı ile ittifak etti. Pederini Kiao-çing yakınında yaptırdığı bir türbeye defnettirdi. Ataları için de daha bir çok salonlar yaptırdı. Yen-gan-fu yakınında bugün Şen-mu-hien dediğimiz Min-çeo şehri Hanlara tâbi bulunduğu halde Çeolar tarafına geçti. Han Kralı Ki-tanlardan mühim bir yardım kuvveti alarak Lu-çeo taraflarını tahribe gitti. Biraz sonra Şi-çeo[74]'yu zapt etmek istedi. Şehri uzun müddet muhâsara altında tuttu. Fakat çekilmeğe mecbur oldu. Sene: 955,956 957,958

Çeolar İmparatoru, Ki-tanları Çin'in kuzeyinde malik oldukları yerlerden çıkarmağa azmetmişti. Bundan dolayı Ki-tanlar, Han Kralı'nı çağırdılar. Han Kralı askerlerini topladı, bazı akınlar yaptı. Fakat İmparator ordusunun kumandanları onun askerlerini mağlup ettiler. Çeolar İmparatoru, Hanları mahv için bütün gayretini sarf ettiyse de arzusuna muvaffak olamadı. Sene: 959

Çeo sülalesi, imparatorluğu uzun müddet muhâfaza edemedi. İmparatorluk o kudretli Sum sülalesinin kurucusu olan Tai-tso'ya geçti. Bu hükümdarın ve halefi Tai-tsong'un saltanatları zamanında Çin kıt'ası tabiî haline geldi. Tamamlanmış bir imparatorluk oldu. Düşman olarak karşısında Ki-tan Tatarlarından başka kimse bulunmadı. İlk önce, Çeolara bağlanmış bulunan bazı kumandanlar askerlerini Hanların askerleriyle birleştirerek Kuam-in'in ilerleyişini durdurmak istediler. Sum sülalesinin kurucusu, imparator olmadan evvel bu adı taşıyordu. Fakat Kuam-in'e karşı olan hareketlerinde muvaffak olamadılar. Çeolar İmparatorluğu tamamen yıkıldı. Sumlar, Hanlar Kralı'na tâbi bulunan bazı şehirleri yaktılar. Sonra Kuen-çeo'ya hücum ettilerse de ele geçirmeğe muvaffak olamadılar. Sene. 960

Bu sırada kuzeyde düşmanlar yetişiyordu. Bunlar ileride Ki-tanların atılmasından sonra, Çin İmparatorluğu'nda bir çok karışıklıklara sebep oldular. Bu düşmanlar, Amur nehri civarında oturan Niu-çe Tatarları idiler. Tecâvüzlere kalkışacak derecede henüz kuvvetli değildiler. Yalnız Ki-tanlarla düşmanlıkları vardı. Yeni Sum İmparatoru'uyla ittifak yapmak istiyorlardı. Bu maksatla ona sefirler yolladılar. Çin'i kontrol altına almış olan barbarların büyük Sene: 961

74 Bugün Pim-yam-fu'ya bağlı yerlerden Şi-çuen-hien.

kısmı hep işe böyle başlamışlardır. Çinliler onları başka Tatarlara hücum edebilecek bir hale getiriyorlar, sonra onlar gelip Çin'e hücum ederek Çin'ı zapt ediyorlar. Bugün Çin İmparatorluğu'na sâhip olan Man-çeu Tatarları işte bu Niu-çe yahut Niu-çin Tatarları neslindendirler.

Hanlar, Sumlara karşı harbe devam ettiler. Tsin-çeo, Lu-çeo
Sene: 963 şehirlerini tahrip ettiler. Sumlar da Lu-pim[75] şehrini ele geçirdiler. Kendi askerlerini birleştirmiş olan Ki-tanlar Lu-pim şehri karşısına geldilerse de Sumların gönderdikleri yardım kuvvetleri muhâsarayı kaldırmaya onları mecbur etti. Lu-çeo şehrinin zaptından sonra Han Kralı, Sumlar İmparatoru'nun hücumundan korkuyordu. Hakîkaten Goei-çeo şehrini kaybetti. Bunun vâlisi esîr düştü. Aynı zamanda bir dereceye kadar metbuu [efendisi] olan Ki-tanlar, emirlerini icrâ etmediğinden dolayı kendisini terk edeceklerini söyleyerek tehditte bulunuyorlardı. Barışmak için sefîrler yollamaya mecbur oldu. Harb ilan etmelerinden korkuyordu.

Çok kere Hanları mağlup etmiş olan Li-ki-hiun, başka bir
Sene: 964 kumandan ile birlikte gelerek hudut üzerindeki şehirlerin hepsini tahrip etti. Leao-çeo yakınında Hanları bozdu. Vâli, üç bin askerle birlikte teslim oldu. Altmış bin süvari ile Hanların imdadına koşan Ki-tanlar çekilmeğe mecburiyet hissettiler. Sumların bütün düşmanlarıyla birleşmek, Hanların menfaati iktizasındandı. Se-çuenler el'an husûsî bir kralın idâresi altında idiler. Bunların sülalesine Heu-şo deniliyordu. İmparator bu küçük krallığı mahv etmek niyetindeydi. Hanlar Sumların pâyitahtına gidip hücum etmek üzere Se-çuenlerle ittifak yaptılar. Fakat muâhedenâmenin bir sureti çalınarak İmparatora götürüldü.

Bunun üzerine derhal Se-çuen'e asker sevk etti. Bir müddet
Sene: 966,967 sonra bu krallık çökmüş oldu. Sonra Hanlar da Tsing-yam'da mağlubiyete uğradılar. Fakat ertesi sene Sunglardan [Sumlardan] Leao-çeo şehrini aldılar.

Çocuğu olmayan Han Kralı Çim-kiun, Ki-gnang ile Ki-yu-
Sene: 968 en'i evlatlığa kabul etmişti. Öldüğünde Çim-kiun'un kendisine halef olmasını tavsiye etti, fakat bu genç hükümdarın, memleketi Sumlara karşı güzel şekilde savunamamasından korkarak, idâreyi

---

75 Ta-yuen-fu sancağında Pim-ting-çeo'ya bağlıdır.

Vu-goei adında bir nâzıra bıraktı. Sunglar İmparatoru, Çing-kiun'u düşmanlık yapmayı kesmeye davet etmiş, Sung âilesinin onunla hiçbir çekişmesi olmaması lazım geldiğini, çünkü Çeo'ların öteden beri düşmanı bulunduğunu söylemiş, imparatorlukta gözü varsa, imparatorluğun kime ait olduğunu kestirmek için Tai-him dağına gitmesinin yeterli bulunduğunu anlatmıştı. Han Kralı, kendi askerinin bütün imparatorluğu kontrol altına almaya yeterli olmadığını, imparatorluğa sahip olmuş babalarının bıraktıkları memleketleri muhafazadan başka bir arzu beslemediğini, babalarına hiçbir zaman âsî nazarıyla bakılmadığını bildirdi. Fakat Sunglar İmparatoru, Çing-kiun'un vefatını haber alır almaz hemen ülkesine asker sevk etti. Yeni kral, Vu-goei'den korkuyordu. Bunun vücudunu ortadan kaldırmayı düşünüyordu. Vu-goei de on askerle saraya girerek kralı öldürmesi için Pa-yong'u teşvîk etti. Bu plan uygulamaya konuldu. Fakat katlin kimin tarafından icrâ edildiğinin anlaşılmaması için Vu-goei hemen Pa-yong'u öldürttü. Sonra krallığın bütün erkânını toplayarak, öldürülmüş olan kralın kardeşi Ki-yuen'i tahta çıkarmayı teklif etti. Bazıları tâcı, uzun müddetten beri Ki-tanların yanında bulunan Ki-ven adındaki başka bir prense vermek fikrinde bulundular. Fakat bütün hüküm ve nüfûzu elinde tutan Vu-goei sonunda Ki-yuen'ı tercîh ettirdi. Ki-gnang ancak altmış gün hükümran olmuştur.

Ki-yuen kral ilan edilir edilmez Sunglar onun memleketlerine girdiler, Tung-ko-ho nehrine kadar ilerlediler. Orada üç bin kişi öldürdüler. Tai-yuen şehri surlarına kadar geldiler. Hatta bunun bir kapısını yaktılar. Han Kralı derhal vak'ayı Ki-tanlara haber verdi. Onlardan imdat istedi. Bu sırada Sunglar İmparatoru, Ki-yuen'e teslim olması için haber göndermişti. Kendisine imparatorluk dâhilinde mühim rütbeler, mevkiler vaad ediyordu. Hanların vaadlerine meclup [kapılmış] olan Vu-goei, İmparatoru tanımağa onu teşvîk etmekteydi. Ki-tanlar ilerlemekten geri durmuyorlardı. Sunglar bunu duyar duymaz çekildiler. Hanlar gidip Tsin-çeo, Kiang-ço şehirlerini yağma ettiler. Bu muhârebe esnâsında Hanlar sarayında bazı çekişmeler yaşandı. Lieu-tsung'dan dul kalan Kraliçe, Ki-yuen'in karısı ile hiç geçinemiyordu. Bu prenses hastalanarak öldü. Ki-yuen, Kraliçe'nin bunu öldürtmüş olmasından şüphelendi. Kra-

liçe, kocasının tabutu önünde ağlamakla meşgul olduğu sırada onu katlettirdi. Onunla birlikte daha bazı kimseler de öldürüldüler.

Surnlar İmparatoru Hanlar Krallığı'na yeni bir tecâvüze daha Sene: 969 hazırlanıyordu. Bizzat gidip Tai-yuen şehrini kuşatmak düşüncesindeydi. İlk önce kumandan Li-ki-hiun'u sevk etti. Sonra kendisi Kai-fung-fu'dan çıkarak Tai-yuen önüne geldi. Bu kalenin etrafında bir sur yaptırdı. Bütün yolları muhâfaza altına aldı. Kuen-şuyi ve Tsin-şuyi nehirlerinde setler yaptırarak Tai-yuen'i sular altında bırakmak istedi. Hanlar Kralı'nı teslîm olmaya teşvîk eden Vu-goei, halkı isyana sevk etmek emeliyle intihar etmeyi düşünüyordu. Fakat bu tasavvuruna mâni oldular. İmparator, Ki-tanların kuşatılmış olan şehre yardım koşturduklarını haber alınca bunlara karşı asker yolladı. Yam-kiu yakınında Ki-tanlara rastlayarak onları mağlubiyete uğrattılar. Bu ilk muhârebede Ki-tanlar bin zâyiât verdiler. Diğer bir kumandan başka bir çarpışmada Ki-tanların otuz sekiz reisini esîr etti. Bunları Tai-yuen karşısına götürerek kuşatılmış olanlara hiçbir imdat ümitleri kalmamış olduğunu gösterdiler. Hien-çeo ve Lan-çeo vâlileri Sunglara teslîm oldular. Tai-yuen askeri hâlâ büyük bir cesâretle savunmada sebât gösteriyordu. Ki-tanlar büyük yardım kuvvetleri göndermekle beraber, ahâli teslim olmak için gürültü çıkarıyordu. Sunglar hücum ettilerse de püskürtüldüler. Sonra, yağan yoğun yağmurlar dolayısıyla Sungların askerlerinden bir çoğu telef oldu. Bundan dolayı İmparator muhâsarayı kaldırma mecburiyeti hissetti. Askerlerini civardaki müstahkem şehirlere dağıttı. Hanlar tebaasından olup kendisinin uyrukluğuna girmiş olan on bin kadar âileyi Şan-tung ve Ho-nan dâhiline naklettiler. Kuşatma esnâsında Kuen-şuyi nehri güney tarafında surların bir kısmını yıkmıştı. Sungların tarafına geçmek fikrini bırakmayan Vu-goei gidip onlara hücum etmek için müsâade istedi. Kral ona muvâfakat gösterdi. Maiyetine seçme bin kişi verdi. Fakat Vu-goei bir köprünün girişine varır varmaz maksadının ne olduğu anlaşılarak tutuklandı. Han Kralı, başkalarına ibret olması için bunu idâma mahkûm etti.

Bu sırada Ki-tanlar altmış bin kişi ile Sunglar İmparatorluğu'na Sene: 970,973 girdiler. Pim-çeo civarlarını tahrip ettiler. Sunglar bunları kovdular. Kendilerinden büyük çapta ganîmetler aldılar. İmparator bir müddet Hanlarla muhârebeden uzak durdu. Bu atâlet ise Han Kralı için

tehlikeli bir sonuç verdi. Vücutları gerekli olan bazı kumandanları öldürttü. Bu hareketi diğer kumandanları kendi aleyhine çevirdi. Ki-tanlarla da bozuşacak bir hale geldi. Savaştan yorulmuş olan Ki-tanlar Sunglarla barış yapmak istiyorlardı. Artık kendilerinden bir yardım beklememelerini Hanlara bildirdiler. Hanlar Kralı o kadar kızdı ki hemen gidip Ki-tanlara hücum etmek istiyordu. Fakat nâzırlarının içinde en akıllıları onu bu azminden vaz geçirdiler.

Sunglar İmparatoru, iki millet arasında yüz göstermek üzere olan nifaktan istifâde etmek düşüncesiyle büyük bir ordu topladı, beş kola ayırdı. Hepsi birden Hanlar ülkesine yürüdüler. Hin-çeo, Tai-çeo, Tsin-çeo, Leao-çeo, Şe-çeo şehirlerini zapt ettiler. Tai-yuen yakınlarında Hanları bozdular. Bu felaket içinde Han Kralı Ki-tanlara mürâcaat etti. Onlardan yardımcı kuvvetler aldı. Sene: 975,976

Bu esnâda Sunglar İmparatoru vefat etti. Yerine Tai-tsung geçti. Bu hükümdar, imparatorluğun işlerini düzene soktuktan sonra, Hanlara karşı yürümeğe hazırlandı. Ki-tanlar Hanlara yardım için ilerliyorlardı. Fakat İmparator ordusuna tesâdüf ederek mağlubiyete uğradılar. Sunglar derhal giderek Tai-yuen'i kuşattılar. İmparator bizzat geldi. Bu muhâsarada o kadar çok kişinin telef olduğunu görünce Ki-yuen'i teslim olmaya davet etti. Bütün şehir karışıklık içindeydi. Kumandanlar bile teslim olmaktan bahsediyorlardı. Ki-yuen, İmparatora bazı tekliflerde bulundu. Ertesi günü, kumandanlarla beraber gelerek Sunglara teslim oldu ve İmparator'dan af istedi. Kendisine bazı ünvanlar verdiler. Bütün Han Krallığı imparatorluğa ilhak olundu. Tai-yuen surları yıkıldı. Sâkinlerinden bir kısmı civar şehirlere gönderildi. Şa-to Türkleri Çin'den tamamıyla çıkarıldılar. Sene: 979

Ki-tanlar daha bir müddet kuzeyde mevcudiyetlerini muhâfaza ettiler. Sonra Niu-çe Tatarları tarafından oradan çıkarılınca, sâir Tatar milletleri gibi batı tarafına geçerek Kâşgar taraflarında yeni bir imparatorluk oluşturdular. Bir takım kolları ise Garşistan'a kadar girdiler. Orada Haita (Khaita)[Hıta] ve Karahaita [Karahıta] namıyla zamanımıza kadar pâydâr oldular. Ruslar bunlara Kaytaki (Chaitaki) ve Karakaytaki namını veriyorlar. Hıta ülkesi Hazar Denizi yakınında batıdadır. Ulhamiş (Ulhaemisch)'den Şirvan hudutlarına kadar yani küçük Dasbak nehrine kadar uzanır. Batıya Garber Erpekin

doğru uzanan bu ülke büyüktür, güzeldir, bitektir. Her türlü hububat ve sebze yetiştirir. Güzel köyler vardır. Bu cümleden olarak Başlu (Baschlo) ve Meclis (Medschlilis) kasabaları pek iyidir. Her ikisi de Usmeyî(Usmei)'nin yani Haytalar [Hıta'lar] prensinin karargâhıdır.

Kâşgar'da oturdukları müddetçe sâkin oldukları yerin çoraklığından dolayı "Kara" diye lakaplandırılmış olan Kara-hayta[hıta]lar, Hayta [Hıta]ların batısındadırlar. Bunların batısında Kalmuk denilen kavimler vardır. Kuzeylerinde Kubeşah [Kuban-şah], güneyde Tabasaran [Teberseran] arazisi bulunur. Bir çok güzel kasabalara mâliktirler. En büyüğüne Karaguraş (Caragurasch) adı veriliyor.

Aslında bir olan bu iki milletin bugün ahlak ve âdetleri, usulleri hep birdir. Lisanları civar kavimlerin lisanından farklıdır. Kalmukların lisanıyla akrabalığı var gibi görünür. Bugün Hıta'lar ve Karahıta'lar müslümandırlar. Reisleri Usmeyî adını taşır. Şamkal[Şamhal]'dan sonra bu tarafların en kudretli hükümdarıdır. Kubeşah [Kuban-şah] ülkesiyle Akuşinzi'ler ve Tavlinzi'lerin bir kısmı ona tâbidirler. Fakat 1725 târihinden beri kendisi de Rusların tâbi'iyyeti altındadır. Bu kavimler ziraatle meşguldürler. Pek çok hayvan beslerler. Hükümdarlarına pek bağlıdırlar. Hıta'larda garip bir âdet vardır. Usmeyî'lerin bir çocuğu dünyaya gelince bu çocuk bütün köylerde dolaştırılır. Her kadın kendisine süt verir. Babasının evine ancak sütten kesilecek bir yaşa geldiği zaman iâde olunur. Bundan dolayı bütün halk kendini bu genç bir prensin akrabası gibi telakkî ederek onun uğurunda varlarını yoklarını, hayatlarını fedâ ederler. İşte Ki-tanların bugünkü halleri budur. Buna bakarak Çin ile Tataristan'ın dünyada büyük inkılaplara sebebiyet verdikleri sonucunu çıkarmak lazım gelir. Kuvvet ve şevket kazanmış olan Tatar kavimlerinin büyük kısmı ilk önce Çin'in kuzeyinde kalmışlar, Çinliler kendilerini oradan çıkaracak derecede kuvvet kazanınca batı tarafına çekilmişlerdir. Roma İmparatorluğu bu barbarların çokluğu altında yıkıldı. İran bir müddet onların tâbi'iyyeti altında kaldı. Batı İmparatorluğunu da hüküm ve nüfûzları altına aldılar. Deniz dalgalarına benzeyen bu Tatarlar durmaksızın birbirlerini sürüp dururlar.

BİRİNCİ CİLDİN DİZİNİ

A

C

Ç

D

E

F

G

H

I

İ

L

M

N

O

R

S

T

U

Z

HUNLARIN TÜRKLERİN MOĞOLLARIN

VE DAHA SAİR BATI TATARLARININ

TARİH-İ UMÛMÎSİ

